

Пролетарии от всички страни, съединявайте се !

МАРКС ЕНГЕЛС

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1970

МАРКС
ЕНГЕЛС

Т О М

26

Ч А С Т В Т О Р А

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Государственное издательство
политической литературы

К.МАРКС

ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОИНОСТ

(IV ТОМ НА „КАПИТАЛЪТ“)

Част втора (глави VIII—XVIII)

[Глава осма]

ГОСПОДИН РОДБЕРТУС.
НОВА ТЕОРИЯ ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА
(ОТСТЪПЛЕНИЕ)¹

(1) ИЗЛИШЪКЪТ ОТ ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО.
ПО-БАВНОТО РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО В СРАВНЕНИЕ
С ПРОМИШЛЕНОСТА В УСЛОВИЯТА НА КАПИТАЛИЗМА

[X—445] *Herr Rodbertus*. Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851.

Предварително трябва да се направи следната забележка. Когато казваме, че необходимата работна заплата е равна на 10 часа, това най-просто се разяснява така: ако трудът в течение на 10 часа (т. е. сумата пари, равна на 10 часа) дава, средно взето, възможност на селскостопанския надничар да купува всички необходими му средства за живот — продукти на земеделието, на промишлеността и т. н., — това е именно средната работна заплата за неквалифициран труд. Следователно тук става дума за *стойността* на оня всекидневен продукт на работника, който трябва да се даде на него. Тази стойност съществува отначало във формата на *стоката*, която той произвежда, т. е. във вид на определено количество от тази стока, срещу което той — след приспадането на потребяваната от самия него част от тази стока (ако той потребява тази стока) — може да получи необходимите му средства за живот. Така че тук за неговия необходим „доход“ имат значение промишлеността, земеделието и т. н., а не само *потребителната стойност*, която той сам произвежда. Но това се съдържа в самото понятие *стока*. Работникът произвежда стока, а не просто продукт. Следователно няма нужда да се разпростираме по този въпрос.

Най-напред г. Родбертус изследва как стои въпросът в една страна, където владението на земите и владението на капитала *не са отделени* едно от друго, и идва тук до важния извод, че *рентата* (под която той разбира цялата *принадена стойност*) протек

е равна на незаплатения труд или на онова количество продукти, в което се изразява този незаплатен труд.

Преди всичко трябва да отбележим, че Родбертус има предвид само нарастването на *относителната* принадена стойност, т. е. нарастването на принадлежната стойност, доколкото то се обуславя от нарастващата производителност на труда, а не нарастването на принадлежната стойност, доколкото то произтича от удължаването на самия работен ден. Всяка абсолютна принадена стойност, разбира се, е в известен смисъл относителна. Трудът трябва да бъде достатъчно производителен, за да не се налага на работника да изразходва цялото си време за поддържане на своя собствен живот. Но тук именно и започва разликата. Впрочем, ако първоначално трудът е слабо производителен, то и потребностите са във висша степен прости (както при роба), и самите господари живеят не много по-добре от слугите. Относителната производителност на труда, необходима, за да може да се появи заграбващият печалбата паразит, е твърде малка. И ако ние срещаме висока норма на печалбата там, където трудът е още твърде непроизводителен, където не се прилагат машини, разделяне на труда и т. н., това се обяснява само със следните обстоятелства: или, както е случаят в Индия, потребностите на работника са абсолютно малки и самият той е дотам притиснат, че слиза по-ниско и от това жалко равнище на потребностите, а, от друга страна, ниската производителност на труда съвпада с малките размери на основния капитал по отношение на оная част от капитала, която се изразходва за работна заплата, или, което е равносилно, с големите размери на изразходваната за труда част от капитала по отношение на съвкупния капитал — или пък работното време е извънредно удължено. Последното се наблюдава в такива страни (например Австрия и др.), в които все съществува капиталистически начин на производство, но които трябва да конкурират със страни, достигнали много по-висока степен на развитие. Тук работната заплата може да бъде твърде малка — отчасти защото потребностите на работника са по-малко развити, отчасти защото земеделските продукти се продават на по-ниска цена или, което за капиталиста означава същото, имат по-малка парична стойност. При ниска производителност на труда е незначително и онова количество от продукта, което отива за работна заплата на работника и се произвежда в течение, да кажем, на 10 часа необходимо работно време. Но ако вместо 12 часа той работи 17, това може да компенсира [за капиталиста] ниската производителност на труда. Изобщо не трябва да си представяме работата така, че ако в дадена страна относителната стойност на труда спада с нарастването на производителността на труда в тази страна, работната

Въз основа на зак. № 12 от 1948 г. за изменение на Конституцията на Република България
История на България 1878-1944

Въз основа на зак. № 12 от 1948 г. за изменение на Конституцията на Република България
История на България 1878-1944

Първа страница от втората част на ръкописа на К. Маркс "Теории за принадената стойност" (страница 445 в X тетрадка на ръкописа от 1861-1863 г.)

заплата в различните страни трябва да бъде обратно пропорционална на производителността на труда. Напротив, тъкмо обратното е вярно. Колкото по-производителна е една страна в сравнение с друга на световния пазар, толкова по-висока е работната заплата в нея в сравнение с другите страни. Не само номиналната, но и реалната работна заплата в Англия е по-висока от тази на континента. Работникът яде повече месо, задоволява повече потребности. Обаче това важи само за промишления работник, но не и за селскостопанския. Но работната заплата в Англия е по-висока не в такава степен, в каквата производителността на английските работници превишава производителността на работниците от другите страни.

Поземлената рента въобще (т. е. съвременната форма на поземлената собственост) — самият факт на нейното съществуване, независимо от различието на поземлената рента, обусловено от различието в плодородието на землените участъци — би била възможна вече поради самия факт, че средната работна заплата на селскостопанските работници е по-ниска от средната работна заплата на промишлените работници. Тъй като тук капиталистът, отпърво по традиция (защото арендаторът от старо време става капиталист, преди още капиталистите да стават арендатори), е отдавал от самото начало част от печалбата си за земевладелеца, той се обезщетява чрез намаляване на работната заплата под нейното равнище. С бягството на работниците от селото работната заплата е трябвало да се повиши и тя действително се повишила. Но тъкмо когато започнал да се чувствава този натиск, били въведени машините и т. н. и в селото отново се създава свръхнаселение (относително) (ср. Англия). Принадената стойност може да бъде повишена без удължаване на работното време и без увеличаване на производителната сила на труда, а именно — чрез понижаване на работната заплата под нейното традиционно равнище. И това действително става навсякъде, където селскостопанското производство се води по капиталистически начин. Там, където това не може да се постигне с помощта на машините, то се постига чрез превръщане на орните земи в пасбища за овце. Така че тук би била вече налице *възможността* [446] за поземлена рента, защото *фактически* работната заплата на селскостопанските работници не е равна на средната работна заплата. Тази възможност за съществуване на поземлената рента не би зависила ни най-малко от *цената* на продукта, която се счита за равна на неговата стойност.

Вторият вид повишаване на поземлената рента — нейното получаване чрез продаване на по-голямо количество продукти на същата цена — е известен и на Рикардо, но той не го взема под внимание, защото той изчислява поземлената рента върху квартал,

а не върху акър. Той не би казал, че поземлената рента се е повишила, защото 20 квартера по 2 шил. правят повече от 10 квартера по 2 шил. или 10 квартера по 3 шил. (*така* поземлената рента може да се повиши и при понижение на цената).

Освен това, както и да се обяснява самата поземлена рента, у нея остава *това значително различие* в сравнение с промишлеността, че в промишлеността излишъкът от принадлезна стойност се получава благодарение на по-евтино производство на продукти, а в земеделието — благодарение на по-скъпо производство. Ако средната цена на един фунт прежда е 2 шил., а аз мога да я произвеждам по 1 шил., то за да спечеля пазара, неизбежно трябва да я продавам по 1 $\frac{1}{2}$ шил. или във всеки случай малко по-евтино от 2 шил. Това е дори абсолютно необходимо. Защото по-евтиното производство предполага производство в по-големи мащаби. По този начин аз прегътвам пазара в сравнение с преди. А съм принуден да продавам *повече*, отколкото преди. Макар 1 фунт прежда да ми струва само 1 шил., това е обусловено от обстоятелството, че произвеждам, да кажем, 10 000 фунта вместо предишните 8 000. Поевтиняването се получава само в резултат на това, че основният капитал се разпределя върху 10 000 фунта. Ако бих продал само 8 000 фунта, то само износването на машините би повишило цената за всеки фунт с една пета, или с 20%. Ето защо, за да имам възможност да продам 10 000 фунта, аз продавам своята прежда на цена под два шилинга [да кажем, по 1 $\frac{1}{2}$ шил.]. При това аз все още получавам свръхпечалба от $\frac{1}{2}$ шил., т. е. 50% върху стойността на моя продукт, равна на един шилинг, в която вече е включена обикновената печалба. Във всеки случай с това аз понижавам пазарната цена и резултатът е, че потребителят изобщо получава продукта на по-ниска цена. А в земеделието продавам в аналогичен случай по 2 шил., тъй като, ако имам достатъчно плодородна земя, нямаше да се обработва по-малко плодородната земя. Ако количеството на плодородната земя или плодородието на по-лошата земя се увеличаваше до такава степен, че аз бих могъл да задоволя търсенето, тогава би изчезнала самата проблема. Рикардо не само не отрича този момент, но изрично го подчертава.

И така, дори ако признаем, че с различието в плодородието на почвата се обяснява не самата поземлена рента, а само различието на поземлените ренти, остава в сила законът, че докато в промишлеността свръхпечалба се получава обикновено от поевтиняването на продукта, в земеделието относителната величина на рентата възниква не само в резултат на относителното поскъпване (повишаване на цената на продукта на плодородната земя над неговата стойност), но и в резултат на това, че евтиният продукт се продава по про-

изводствените разходи на по-скъпия продукт. Но това, както вече посочих (Прудон)², е само закон на конкуренцията, произтичащ не от „земята“, а от самото „капиталистическо производство“.

По-нататък Рикардо би бил прав и в друг един пункт, само че той по маниера на политико-икономистите превръща едно историческо явление във вечен закон. Това историческо явление се състои в относително по-бързото развитие на промишлеността (същинския буржоазен отрасъл на производството) в противоположност на земеделието. Последното стана по-производително, но не в такава степен, както промишлеността. Там, където производителността на промишлеността се е увеличила 10 пъти, производителността на земеделието се е увеличила може би 2 пъти. Така че земеделието е станало *относително* по-малко производително, макар че абсолютно е станало по-производително. Това само доказва извънредно странното развитие на буржоазното производство и присъщите му противоречия. Но това не значи, че не е правилно положението, че земеделието става относително по-малко производително, т. е. че по отношение на продукта на промишлеността стойността на земеделския продукт, а заедно с това и поземлената рента, се повишава. Фактът, че с развитието на капиталистическото производство земеделският труд е ставал относително по-малко производителен в сравнение с промишления труд, означава само, че производителността на земеделието се е развивала не с такава скорост и не в такава степен.

Да предположим, че отношението на производителния отрасъл A към отрасъла B е равно на 1:1. А първоначално земеделието е било по-производително, тъй като тук в производството участва създадена от самата природа машина, а не просто силите на природата; с помощта на тази машина отделният работник работи тук още от самото начало. Затова в древността и в средните векове земеделските продукти са били относително много по-евтини от промишлените, което личи (виж *Veÿd*)³ още от пропорцията, в която едните и другите влизат в средната работна заплата.

Нека отношението 1:1 показва същевременно и производителността на двата производствени отрасъла. Ако сега отрасълът $A = 10$, т. е. увеличил е десет пъти своята производителност, докато отрасъл $B = 3$, т. е. само я е утроил, то двата производствени отрасъла, които се отнасяха по-рано като 1 към 1, ще се отнасят като 10 към 3, или като 1 към $\frac{3}{10}$. Относително производителността на отрасъла B се е намалила със $\frac{7}{10}$, макар че абсолютно е нараснала тройно. За най-високата рента това — по отношение на промишлеността — е същото, както ако рентата би се повишила вследствие на това, че най-лошата почва е станала със $\frac{7}{10}$ по-малко плодородна.

Наистина оттук съвсем не следва, както мисли Рикардо, че нормата на печалбата се е понижила поради това, че работната заплата се е повишила в резултат на относителното поскъпване на земеделските продукти [447], защото средната работна заплата се определя не от относителната, а от абсолютната стойност на продуктите, влизащи в нея. Но оттук действително следва, че нормата на печалбата (собствено казано, нормата на принадлежната стойност) се е повишила не в такава степен, в каквато се е повишила производителната сила на обработващата промишленост, и че причината на това е относително по-малката производителност на земеделието (а не на почвата). И това не подлежи на никакво съмнение. Намалението на необходимото работно време е незначително в сравнение с прогреса на промишлеността. Това се проявява в обстоятелството, че такива страни като Русия и др. са в състояние да бъдат Англия на пазара на земеделските продукти. По-малката стойност на парите в по-богатите страни (т. е. незначителността на относителните производствени разходи за по-богатите страни) не играе тук никаква роля. Защото въпросът се състои тъкмо в това, защо в конкуренцията на по-богатите страни с по-бедните това обстоятелство не оказва влияние върху техните промишлени продукти, а влияе само върху техните земеделски продукти. (Впрочем това не доказва, че бедните страни произвеждат по-евтино, че техният земеделски труд е по-производителен. Дори и в Съединените щати, както неотдавна бе доказано от статистическите изследвания, общото количество на пшеницата, продавана по дадена цена, се увеличи, но то стана не защото от всеки акър се получава повече, а защото се обработват повече акри. Не може да се твърди, че почвата е по-производителна в страните, където има големи масиви земя и където големи участъци от земята при повърхностна обработка дават при разход на един и същ труд абсолютно по-голямо количество продукти в сравнение с по-малките земни участъци в по-развитите страни.)

Преминаването към обработване на *по-малко производителна* почва не е безспорно доказателство за това, че земеделието е станало по-малко производително. Напротив, това може да свидетелствува, че земеделието е станало по-производително. Неплодородна почва се обработва не само защото цените на селскостопанските продукти са се повишили до равнището, при което се компенсира вложеният в земята капитал, но също и затова, защото средствата за производството са достигнали такова развитие, че непроизводителната почва е станала „производителна“ и е способна вече да плаща не само обикновената печалба, но и поземлена рента. Почва, която е плодородна за дадено стъпало на развитие на производителните сили, е неплодородна за по-ниско стъпало.

В *земеделието* абсолютното удължаване на работното време — а значи и увеличаването на абсолютната принадлежна стойност — е възможно само в незначителна степен. В *земеделието* не може да се работи при газово осветление и т. н. Разбира се, през лятото и пролетта работата може да започва рано. Но това се уравновесява с по-късите дни през зимата, когато изобщо може да се изпълнява само относително малко количество работа. Следователно в това отношение *абсолютната принадлежна стойност е по-голяма в промишлеността*, нормалният работен ден не се регулира по пътя на законодателната принуда. Продължителността на периода, в течение на който селскостопанският продукт — макар и да не се работи вече над него — остава в процеса на производството, е втората причина за това, че в *земеделието* се създава по-малка маса *принадена стойност*. Но, от друга страна, с изключение на някои отрасли на селското стопанство, като скотовъдството, пасищното овцевъдство и т. н., където населението абсолютно се изтласква, отношението на масата на заетите хора към вложения постоянен капитал — дори и в най-прогресивното едро селско стопанство — е все още много по-голямо, отколкото в промишлеността, поне отколкото в господстващите отрасли на промишлеността. Така че от тази страна нормата на печалбата в селското стопанство може да бъде по-висока, отколкото в промишлеността, дори ако вследствие на посочените причини масата на принадлежната стойност тук е относително по-малка, отколкото би била в промишлеността при използване на *същия* брой хора, обаче последното обстоятелство отчасти пак се парализира поради спадането на работната заплата на селскостопанските работници под нейното средно равнище. Ако пък в *земеделието* би имало някакви причини (казаното по-горе е набелязано от нас само в най-общи черти) за повишаване на нормата на печалбата (не временно, а взето средно в сравнение с промишлеността), то самият факт на съществуване на земевладелците би довел до това — тази добавъчна печалба да не влезе в процеса на изравняване на общата норма на печалбата, а да се консолидира и се взема от земевладелеца.

(2) НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА В НЕЙНОТО СЪОТНОШЕНИЕ
С НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ.
СТОЙНОСТТА НА СЕЛСКОСТОПАНСКИТЕ СУРОВИНИ
КАТО ЕЛЕМЕНТ НА ПОСТОЯНИЯ КАПИТАЛ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО)

В обща постановка въпросът, на който трябва да се даде отговор при разглеждане на теорията на Родбертус, се свежда до следното:

Общата форма на авансирания капитал е :

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>
Машини. Суров материал	Работна сила

Двата елемента на постоянния капитал в тяхната най-обща форма са средствата на труда и предметът на труда. Не е нужно последният да бъде непременно стока, продукт на труда. Следователно той може и да не съществува като *елемент на капитала*, макар че винаги съществува като *елемент на процеса на труда*. Земята е предмет на труда за земеделеца, въглищните залежи — за производителя на въглища, водата — за рибаря и дори гората — за ловеца⁴. Но най-пълната форма на капитала е налице тогава, когато и трите посочени елемента на процеса на труда съществуват и като три елемента на капитала, т. е. когато всички те са стоки, потребителни стойности, които имат разменна стойност и представляват от себе си продукт на труда. В такъв случай всичките тези три елемента влизат и в процеса на образуване на стойност, макар че машините влизат в него не в същия размер, в който влизат в процеса на труда, а само доколкото се потребяват от процеса на труда.

И така, въпросът, за който става дума, се състои в следното: може ли неучастието на един от тези елементи да увеличава *нормата на печалбата* (не нормата на принадлежната стойност) в производствения отрасъл, в който този елемент липсва? Отговор на този въпрос дава в общ вид самата формула:

Нормата на печалбата е равна на отношението на принадлежната стойност към цялата сума на авансирания капитал.

Цялото изследване става при предположението, че *нормата на принадлежната стойност*, т. е. разпределението на стойността на продукта между капиталиста и наемния работник, остава неизменна.

[448] Нормата на принадлежната стойност $= \frac{m}{c+v}$; нормата на печалбата $= \frac{m}{c+v}$. Тъй като m' — нормата на принадлежната стойност — е дадено, то дадено е и v , а $\frac{m}{v}$ се предполага като постоянна величина. Следователно величината $\frac{m}{c+v}$ може да се изменя само в случай, че се изменя $c+v$, а тъй като v е дадено, то $\frac{m}{c+v}$ може да нараства или да се намалява само при намаляване или нарастване на c . И при това $\frac{m}{c+v}$ ще нараства или ще се намалява не в отношението на c към v , а в отношението на c към сумата $c+v$. Ако

с би било равно на 0, то $\frac{m}{c+v}$ би било равно на $\frac{m}{v}$. С други думи, нормата на печалбата би била в дадения случай равна на нормата на принадлежната стойност и този случай изразява предела, над който нормата на печалбата не може да се повиши, тъй като никакъв начин на *изчисление* не може да измени величината на v и m . Ако $v=100$, а $m=50$, то $\frac{m}{v} = \frac{50}{100} = \frac{1}{2} = 50\%$. Ако към това се прибави и постоянният капитал 100, то нормата на печалбата би била $\frac{50}{100+100} = \frac{50}{200} = \frac{1}{4} = 25\%$. Нормата на печалбата би се намалила наполовина. Ако към 100 се прибави 150, то нормата на печалбата би била $\frac{50}{150+100} = \frac{50}{250} = \frac{1}{5} = 20\%$. В първия случай целият капитал е равен на v , равен на променливия капитал, затова и нормата на печалбата е равна на нормата на принадлежната стойност. Във втория случай целият капитал е равен на $2 \times v$ и затова нормата на печалбата съставя вече само половината от нормата на принадлежната стойност. В третия случай целият капитал е равен на $2\frac{1}{2} \times 100 = 2\frac{1}{2} \times v = \frac{5}{2} \times v$. Тук v съставлява само $\frac{2}{5}$ от целия капитал. Принадената стойност съставлява $\frac{1}{2}$ от v , $\frac{1}{2}$ от 100 и затова — само $\frac{1}{2}$ от $\frac{2}{5}$ от целия капитал, т. е. само $\frac{2}{10}$ от целия капитал ($\frac{25}{10} = 25$, а $\frac{2}{10}$ от 250 = 50). А $\frac{2}{10}$ представляват 20%, [т. е. нормата на печалбата е $2\frac{1}{2}$ пъти по-малка от нормата на принадлежната стойност].

Тази е следователно твърдо установената изходна точка. Ако v и $\frac{m}{v}$ остават неизменни, тогава съвсем безразлично е от какви части е съставена величината c . При определена величина c — например 100 — е съвсем безразлично дали c се разпада на 50 суров материал и 50 машини или на 10 суров материал и 90 машини, или пък на 0 суров материал и 100 машини, или, обратно, защото именно отношението $\frac{m}{c+v}$ определя нормата на печалбата; как се отнасят

като стойностни части към цялото c ония елементи на производството, от които се състои c , това тук е безразлично. Например в производството на въглища суровият материал (след приспадането на въглищата, които от своя страна сами служат като спомагателен материал) може да се приеме за равен на 0 и да се предположи, че целият постоянен капитал се състои от машини (включително постройките и работните инструменти). От друга страна, може да се приеме, че при шивача машините са равни на 0 (именно там, където едрите шивачи още не прилагат шевни машини, и от друга страна — както това сега отчасти се практикува в Лондон — икономисват дори и

помещенията, заставяйки своите работници да работят в къщи; това е такова *новаторство*, при което второто *разделение на труда* се явява отново във формата на първото⁵, така че целият постоянен капитал на шивача се свежда до суровия материал. Ако производителят на въглища разходва 1 000 за машини и 1 000 за наеман труд, а шивачът — 1 000 за суров материал и 1 000 за наеман труд, то при еднаква норма на принадлежната стойност нормата на печалбата в двата случая ще бъде еднаква. Ако предположим, че принадлежната стойност е 20 %, то нормата на печалбата в двата случая ще е 10 %, а именно — $\frac{200}{2000} = \frac{2}{20} = \frac{1}{10} = 10\%$. Следователно, ако съотношението между съставните части на *c* — суровия материал и машините — оказва влияние върху нормата на печалбата, то това е възможно само в два случая: 1) ако в резултат на това, че споменатото съотношение се е изменило, се видоизменя абсолютната величина на *c*; 2) ако благодарение на това съотношение на съставните части на *c* се видоизменя величината на *v*. Тук би трябвало да станат органически изменения в самото производство; тук работата не се свежда до простата тавтология, че ако определена част от *c* сега представлява по-малка част от общата сума, то другата част от *c* трябва да представлява по-голяма част.

В действителния бюджет на един английски фермер *работната заплата* възлиза на 1 690 ф. ст., *торовете* — на 686 ф. ст., *семето* — на 150 ф. ст., *фуражът за кравите* — на 100 ф. ст. Така че на „суровия материал“ се падат 936 ф. ст., повече от половината от онова, което се изразходва за работна заплата. (Виж *Newman, F. W. Lectures on Political Economy*. London, 1851, стр. 166).

„Евв Фландрия (белгийска) *торовете* и сеното се внасят в тези местности от Холандия“ (за леновѣдството и т. н.; в замяна на това се изнасят лен, *ленено семе* и пр.) . . . „Сметта в холандските градове стана предмет на търговия и редовно се продава на високи цени в Белгия . . . На около двадесет мили от Антверпен, нагоре по Шелда, могат да се видят резервоарите за торовете, които се внасят от Холандия. Търговията с торовете се води от една капиталистическа компания с помощта на холандски кораби“ и т. н. (*Банфилд*).⁶

Така че дори такъв тор като обикновения животински тор е станал търговски артикул, да не говорим за костеното брашно, гуаното, поташа и др. Тук имаме не само формално изменение в производството, състоящо се в това, че елементът на производството *се оценява* в пари. От съображения за *производителност* в почвата се внасят нови вещества, а нейните стари вещества се продават. Това не е и просто формално различие между капиталистическия и предшествувалия го начин на производство. Дори търговията със семена придоби по-голямо значение само в степента, в която

започна да се разбира важноста на смяната на семената. Ето защо би било смешно да се говори относно земеделието в същинския смисъл на думата, че в него не влиза „суров материал“, и при това суров материал като стока, независимо от това, дали го произвежда самото земеделие или пък се купува, се получава като стока отвън. Също така би било смешно да се твърди, че при машиностроителя [449] машината, която той сам използва, не влиза в неговия капитал като елемент на стойността.

Немският селянин, който от година на година сам произвежда елементите на своето производство (семена, торове и т. н.) и сам заедно със своето семейство изяжда част от своето зърно, разходва (за самото производство) пари само за покупка на няколко селскостопански сечива и за работна заплата. Нека предположим, че стойността на всичките му разходи е равна на 100 [като 50 от тях се заплащат с пари]. Половината от продукта той потребява *in natura** (тук влизат и] производствените разходи [в натурална форма]. Другата половина той продава и получава срещу нея, да кажем, 100. В такъв случай целият му [паричен] доход е равен на 100. И ако той изчислява [своя чист доход в пари] върху вложения капитал 50, получава се 100% [печалба]. Ако сега една трета от [получените като печалба] 50 бъде отделена за рента и една трета за данъци (общо $33\frac{1}{3}$), тогава ще му останат $16\frac{2}{3}$, което прави $33\frac{1}{3}\%$ от 50. А всъщност той е получил само $16\frac{2}{3}\%$ [от израз одваните 100]. Селянинът просто неправилно е направил сметката си и сам се е измамил. При капиталистическия фермер подобни грешки в изчислението не стават.

Както казва *Матийо дьо Домбал*, „*Annales agricoles*“ etc, 4-то издание, Париж, 1828, съгласно договора за изполичарската аренда (например в провинцията Бери) —

„земерладелецът дава земята, постройките и обикновено, напълно или отчасти, добитъка и селскостопанските сечива, необходими за производството; от своя страна арендаторът дава своя труд и псеече нищо или почти нищо; а продуктите на земята се делят напополина“ (стр. 301). „Арендаторите-изполичари са обикновено хога, затънали в нишета“ (стр. 302). „Ако изполичарят, авансирайки 1 000 франка, постига увеличение на брулния продукт от 1 500 франка“ (т. е. 500 франка брутна печалба), „той трябва да дели този брутен продукт наполовина със земерладелца и следователно ще получи само 750 фр., т. е. ще загуби 250 фр. от своя авансиран капитал“ (стр. 304). „При предишната система на земеделие разходите или производствените разходи са се правили почти изключително в натура, от самите продукти, които отивали за кърма на добитъка и за потребление на земеделца и неговото семейство; разходи в пари почти не са се правили. Само това обстоятелство е могло да даде повод да се мисли, че земевладелецът и арендаторът имат възможност да делят помежду си цялата оая част от реколтата, която не е била потребена през време на производството; но такъв начин на действия е възможен само в селско стопанство от даден тип, т. е.

* — в натура, в натурална форма. *Ред.*

само при едно *жалко състояние на земята*; а когато се залавят да въвеждат в земеделието някакво подобрене, веднага забелязват, че това може да се постигне само чрез известни предварителни разходи, които в своята съвкупност трябва да бъдат спаднати от brutния продукт, за да могат да се употребят за производството през следващата година. Ето защо всяко разделяне на brutния продукт между земевладельца и арендатора става непреодолимо препятствие за каквото и да било подобрене“ (стр. 307).

[3] СТОЙНОСТ И СРЕДНА ЦЕНА⁷ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО. АБСОЛЮТНА РЕНТА)

[а] ИЗРАВНЯВАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА В ПРОМИШЛЕНОСТА

Очевидно г. Родбертус си представя изобщо регулирането на нормалната печалба, или на средната печалба, или на общата норма на печалбата по пътя на конкуренцията така, като че ли конкуренцията свежда стоките към техните *действителни стойности*, т. е. така регулира отношенията между цените на стоките, че в парите или в някое друго мерило на стойността получават своя израз съответните количества работно време, овеществени в различните стоки. Това става, разбира се, не по такъв начин — че цената на една или друга стока някога, в някой даден момент, се равнява на нейната стойност или трябва да се равнява на нея. [Според Родбертус това става по следния начин.] Например цената на стоката А се повишава над нейната стойност, и то така, че цената се задържа за известно време на това високо равнище или дори продължава да се повишава. Заедно с това и печалбата на капиталиста А се повишава над средната печалба, тъй като А си присвоява не само своето собствено „незаплатено“ работно време, но също и част от незаплатеното работно време, „произведено“ от други капиталисти. На това по необходимост съответствува едно понижаване на печалбата — при неизменяща се парична цена на останалите стоки — в една или друга сфера на производството. Ако дадена стока в качеството си на общо средство за живот влезе в потреблението на работниците, това ще предизвика понижаване на нормата на печалбата във всички други отрасли; ако тя влезе като съставна част в постоянния капитал, това ще предизвика понижаване на нормата на печалбата в ония отрасли на производството, където тази стока образува елемент на постоянния капитал.

Най-сетне, възможен е още един, последен случай, състоящ се в това, че тази стока не влиза като съставен елемент в някой постоянен капитал и не е *необходимо* средство за живот за работниците (защото работникът консумира стоките, които може по свое усмотрение да купува или да не купува, като потребител въобще, а не като

работник), а представлява предмет за потребление, предмет за индивидуално потребление въобще. Ако тази стока в качеството си на предмет на потребление влезе в потреблението на самите промишлени капиталисти, то повишаването на нейната цена никак не би засегнало сумата на принадлежната стойност или нормата на принадлежната стойност. Но ако капиталистът би пожелал да запази своето предишно равнище на потребление, то частта от печалбата (от принадлежната стойност), която той изразходва за индивидуално потребление, би се увеличила по отношение на частта, която той влага за промишленото възпроизводство. Следователно последната би се намалила. Така че в резултат на повишаването на цените в *A*, или на повишаването на печалбата в *A* над нейната средна норма, след определен промеждутък от време (който също се определя от възпроизводството) би се понижила масата на печалбата в *B*, *C* и т. н. Ако артикулет *A* влезе изключително в потреблението на непромишлени капиталисти, то в сравнение с по-рано те биха започнали сега да потребяват повече от стоката *A*, отколкото от стоките *B*, *C* и т. н. Търсенето на стоките *B*, *C* и т. н. би се намалило; тяхната цена би спаднала и в такъв случай повишаването на цената на *A*, или повишаването на печалбата на *A* над средната норма, би обусловило в *B*, *C* и т. н. спадане на печалбата под средната норма (за разлика от предидущите случаи, когато паричните цени на *B*, *C* и т. н. [450] оставаха неизменни) поради това, че повишаването на цената на *A* е предизвикало понижение на паричните цени на *B*, *C* и т. н. Капиталите, заети в *B*, *C* и т. н., където нормата на печалбата е спаднала под нормалното равнище, биха започнали да се оттеглят от своята производствена сфера и да преминават в сферата на производството на *A*; това се отнася по-специално до част от капитала, която постоянно наново се появява на пазара: този капитал, естествено, с особена сила би се устремил към обещаващата повече печалби сфера на *A*. Вследствие на това цената на предмета *A* би спаднала след известно време под неговата стойност и би продължавала да пада в течение на по-голям или по-малък промеждутък от време, докато влезе в сила противоположното движение. В сферите на *B*, *C* и т. н. би настъпило обратното явление — отчасти поради това, че предлагането на стоките *B*, *C* и т. н. би се намалило вследствие на отлива на капитал, т. е. отчасти вследствие на органически изменения, станали в самите тези сфери, а отчасти вследствие на измененията, които са станали в *A* и сега въздействуват върху *B*, *C* и т. н. в противоположна насока.

Ще отбележим мимоходом: възможно е при току-що описаното движение паричните цени на стоките *B*, *C* и т. н. (стойността на парите се приема за постоянна) никога вече да не достигнат отново

своето предишно равнище, макар и да се повишават над стойността на стоките *B*, *C* и т. н. и следователно и нормата на печалбата в *B*, *C* и т. н. да се повишава над общата норма на печалбата. Подобрения, изобретения, по-голяма икономия в средствата за производство и т. н. се правят не във времена, когато цените се покачват над средното си равнище, а във времена, когато спадат под това равнище и когато следователно печалбата пада под обикновената си норма. Така че в течение на периода, през който цените на стоките *B*, *C* и т. н. спадат, може да спада и тяхната *действителна стойност*, с други думи, може да се намалява минимумът от необходимото за производството на тези стоки работно време. В този случай стоката може да получи отново предишната си парична цена само ако разликата между повишената цена на стоката и нейната стойност се равнява на разликата между цената, изразяваща нейната нова стойност, и цената, която е изразявала нейната предишна по-висока стойност. В дадения случай *цената* на стоката би изменила нейната стойност — чрез въздействие върху предлагането, върху производствените разходи.

Резултатът от гореописаното движение обаче е следният: ако вземем средния размер на повишенията и пониженията на цените на стоките по отношение на тяхната стойност или, иначе казано, ако вземем периодите, в течение на които става изравняване на повишенията и пониженията — периоди, които постоянно се повтарят, — то *средната цена* е равна на *стойността*, а значи и средната печалба в определена сфера на производството е равна на общата норма на печалбата; защото макар че в тази сфера заедно с повишаването или спадането на цените — или пък заедно с увеличаването или намаляването на производствените разходи при неизменяща се цена — печалбата се е повишавала или спадала по отношение на своята предишна норма, все пак средно за дадения период стоката се е продавала по своята *стойност*; следователно получената печалба е равна на общата норма на печалбата. Такава е представата на А. Смит, а още повече — на *Рикардо*, тъй като последният по-определено се придържа към истинското понятие стойност. От тях е възприел тази представа и г. Родбертус. Но все пак тази представа е неправилна.

Какво се получава в резултат на конкуренцията между капиталите? *Средната цена* на стоките в течение на някой от периодите на изравняване е такава, че тези цени във всяка сфера дават на стокопроизводителите една и съща норма на печалба, например 10%. Какво означава това по-нататък? Това, че цената на всяка стока превишава с една десета производствените разходи, които тя е струвала на капиталиста, които капиталистът прави, за да произвежда

тази стока. Изразено в обща форма, това означава само, че капитали с равна величина носят равни печалби, че цената на всяка стока превишава с една десета цената на капитала, който е авансиран, потребен или представен в нея. Но съвсем погрешно е да се твърди, че капитали в различни сфери произвеждат съответно на тяхната величина еднаква принадлежна стойност {тук ние се абстрахираме напълно от обстоятелството, че един капиталист заставя работниците да работят по-дълго време от друг; тук приемаме за всички сфери един и същ *абсолютен* работен ден; разликата в абсолютните работни дни отчасти е изравнена в работните дни с различна продължителност чрез интензивността на труда и т. н., отчасти тези разлики се изразяват само в произволни свръхпечалби, изключения и пр.}. Това е погрешно твърдение, дори ако изхождаме от предположението, че абсолютният работен ден във всички сфери е еднакъв, т. е. дори ако нормата на принадлежната стойност се приема за дадена.

При *равна* величина на капиталите — и при току-що направеното предположение — масата на принадлежната стойност, произвеждана от тези капитали, е различна, *първо*, в зависимост от съотношението на техните органически съставни части, т. е. на променливия и постоянния капитал; *второ*, в зависимост от времето на тяхното обръщение, доколкото това време се определя от съотношението между основния и оборотния капитал и от различните периоди на възпроизводството на различните видове основен капитал; *трето*, в зависимост от продължителността на същинския период на производство за разлика от продължителността на самото работно време⁸, което също обуславя една съществена разлика в съотношението между периодите на производството и обръщението. (Първото от посочените съотношения, а именно съотношението между постоянния и променливия капитал, може да се дължи на съвсем различни причини. Например то може да бъде само формално — в случай, когато обработваният в една сфера суров материал е по-скъп от обработвания в друга сфера на производството — или пък това съотношение може да произтича от различната производителност на труда и т. н.)

И така, ако стоките се продаваха по тяхната стойност или ако *средните* цени на стоките бяха равни на техните стойности, то нормата на печалбата трябваше да бъде съвсем различна в различните сфери на производството; в един случай тя би съставлявала 50%, в друг случай — 40, 30, 20, 10% и т. н. Ако вземем например съвкупната маса на стоките от сферата *A* в течение на една година, то нейната стойност би била равна на авансирания в нея капитал плюс съдържащия се в нея незаплатен труд. Същото е и в сферите *B* и *C*. Но тъй като съдържащата се в *A*, *B*, *C* маса незаплатен труд е раз-

лична — например в A по-голяма, отколкото в B , а в B по-голяма, отколкото в C , — то стоките от A биха давали на своите производители например $3M$ (M е принадлежната стойност), стоките от B — $2M$, а стоките от C — M . И тъй като нормата на печалбата се определя от отношението на принадлежната стойност към авансирания капитал, а последният съгласно нашето предположение е еднакъв в сферите A , B , C и т. н., то [451] — ако обозначим авансирания капитал с K — различните норми на печалбата в тези сфери ще бъдат $\frac{3M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{M}{K}$. Конкуренцията между капиталите може следователно да изравни нормите на печалбата само ако в приведения случай установи за сферите A , B , C норми на печалбата, равни на $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$, $\frac{2M}{K}$. Тогава A би продавал своята стока с $1M$ по-евтино от нейната стойност, а C — с $1M$ по-скъпо. Средната цена в сферата A би била по-ниска, а в сферата C — по-висока от стойността на стоките A и C .

Както показва случаят B , може, разбира се, да се случи и съвпадение на средната цена със стойността на стоката. Това става тогава, когато произведената в самата сфера B принадлежната стойност е равна на средната печалба, когато следователно в тази сфера различните части на капитала стоят една към друга в такова отношение, в каквото те се намират, когато съвкупната сума на капиталите, целият капитал на класата на капиталистите, се взема като единна величина, върху която се и изчислява съвкупната принадлежната стойност, независимо от това, в коя сфера на съвкупния капитал тя е била произведена. В този съвкупен капитал се изравняват периодите на оборота и т. н.; целият този капитал се изчислява например като обръщаш се в течение на една година и т. н. Тогава наистина би се оказало, че всяка част от този *съвкупен капитал* участва в съвкупната принадлежната стойност пропорционално на своята величина, получава съответна част от принадлежната стойност. И тъй като всеки единичен капитал би трябвало да се разглежда като съдружник в този съвкупен капитал, оттук би следвало, че, *първо, нормата на печалбата* при този единичен капитал е същата, както и при всеки друг капитал, че равни по величина капитали носят равни печалби, и, *второ*, че масата на печалбата — както това произтича от само себе си оттук — зависи от величината на капитала, от количеството на дяловете в този съвкупен капитал, които капиталистът притежава. Конкуренцията на капиталите се стреми да третира всеки капитал като част от съвкупния капитал и съответно на това да регулира неговото участие в принадлежната стойност, а значи да регулира и печал-

бата. Това се удава в по-голяма или по-малка степен на конкуренцията чрез изравняванията. (Тук не е мястото да изследваме причините, поради които в отделните сфери конкуренцията се натъква на особени препятствия.) Това само означава — казано простичко, — че капиталистите се стремят (а този стремеж е именно конкуренцията) да си разпределят цялото количество незаплатен труд, което изтискват от работническата класа — или продуктите на това количество труд, — не съответно на това, колко принадлеен труд произвежда непосредствено един *особен* капитал, а съответно, *първо*, на това, каква част от съвкупния капитал представлява този *особен* капитал, и, *второ*, съответно на общото количество принадлеен труд, произведено от съвкупния капитал. Капиталистите като събрата врагове поделят помежду си плячката — присвоения чужд труд, така че всеки от тях присвоява средно толкова незаплатен труд, колкото и другите⁹.

Това изравняване се осъществява от конкуренцията чрез регулирането на средните цени. Но самите тези средни цени са по-високи или по-ниски от стойността на стоката, така че всяка стока носи не по-висока норма на печалбата, отколкото която и да било друга стока. Погрешно е следователно твърдението, че конкуренцията на капиталите установява обща норма на печалбата, като свежда цените на стоките към техните стойности. Напротив, конкуренцията установява обща норма на печалбата именно като *превръща стойностите на стоките в средни цени, в които част от принадлежната стойност на една стока е пренесена върху друга стока и т. н. Стойността на стоката е равна на количеството на съдържащия се в нея труд, заплатен и незаплатен. Средната цена на една стока е равна на количеството на съдържащия се в нея заплатен труд (овеществен или жив) плюс известен среден дял незаплатен труд, който дял не зависи от това, дали се е съдържа в самата тази стока в също такъв размер или не, с други думи — дали в стойността на дадена стока се е съдържа повече или по-малко незаплатен труд.*

[6] ФОРМУЛИРОВКА НА ПРОБЛЕМАТА ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА]

Възможно е — оставям този въпрос за едно по-късно изследване, което не спада към предмета на тази книга¹⁰ — известни сфери на производството да работят при такива обстоятелства, които не позволяват техните стойности да бъдат сведени до средни цени в *горепосочения* смисъл, т. е. при обстоятелства, които не позволяват на конкуренцията да удържи тази победа. Ако въпросът стоеше

така например със земеделската рента или с рентата от мините (има ренти, които трябва да се обясняват изключително само чрез монопол, като например рентата от използването на водата в Ломбардия и в някои части на Азия; също и рентата от жилища, доколкото тя представлява рента от поземлена собственост), то би следвало, че докато цената на продукта на всички промишлени капитали е повишена или понижена до равнището на средната цена, цената на продукта на земеделците би била равна на неговата стойност, която би надвишавала средната цена. Съществуват ли тук такива препятствия, по силата на които от *произведената* в тази сфера на производството *принадена стойност* би се присвоявало като собственост на самата тази сфера повече, отколкото би се полагало съгласно законите на конкуренцията, повече, отколкото би трябвало да съответствува на дела от капитала, вложен в този отрасъл на производството?

Нека си представим такива промишлени капитали, които не временно, а по самата природа на своите производствени сфери произвеждат с 10 или 20, или 30% повече принадена стойност, [452] отколкото промишлените капитали от същата величина в други сфери на производството. Ако тези капитали, казвам, биха били в състояние въпреки конкуренцията да задържат за себе си този излишък от принадена стойност и да не му позволят да влезе в общата сметка (в разпределението), определяща общата норма на печалбата, в такъв случай в производствените сфери, където действуват тези капитали, бихме имали двама различни получатели на доход: един, който би получавал общата норма на печалбата, и друг, който би получавал излишъка, присъщ изключително на дадената сфера. Всеки капиталист — за да има възможност да вложи своя капитал в дадената сфера — би трябвало да заплаща, да отстъпва на привилегирания получател на доход този излишък, а за самия себе си той, както и всеки друг капиталист, с когото той има съвсем еднакви шансове, би задържал общата норма на печалбата. Ако беше такова положението в земеделството, разпадането на *принадената стойност* на *печалба* и *рента* тук съвсем нямаше да бъде доказателство, че трудът тук сам по себе си е „по-производителен“ (в смисъл на производство на принадена стойност), отколкото в обработващата промишленост; следователно не би имало никакво основание да се приписва на земята някаква чудотворна сила, което впрочем вече само по себе си е смешно, тъй като *стойността е равна на труд и следователно принадената стойност по никой начин не може да бъде равна на земя*. (Наистина относителната принадена стойност може да зависи от естественото плодородие на почвата, обаче това по никой начин не може да има като свой резултат една *по-висока*

цена на продукта на земята. По-възможно е обратното.) Не би било необходимо да се прибегва и към теорията на Рикардо, която сама по себе си е неприятно свързана с дивотиите на Малтус и затова води към отвратителни изводи и, по-специално, макар да не противоречи теоретически на моето учение за относителната принадлежна стойност, все пак практически го лишава от голяма част от неговото значение.

У Рикардо цялата същност на въпроса се състои в следното:

Поземлената рента (например в земеделието), там, където — както предполага Рикардо — земята се обработва по капиталистически, където съществува *арендатор*, не може да бъде нищо друго освен излишък над общата печалба. Съвсем безразлично е дали онъва, което получава земевладелецът, представлява действително тази рента в буржоазно-икономически смисъл. То може да бъде просто удръжка от работната заплата (сравни Ирландия) или пък да се състои отчасти от удръжка от печалбата на арендатора, която в такъв случай пада под средното равнище на печалбата. Всички тези възможни случаи тук са абсолютно безразлични. *Рентата* образува особено характерна форма на принадлежната стойност в буржоазната система само дотолкова, доколкото тя представлява излишък над печалбата (общата).

Но как е възможно това? Пшеницата като стока се продава, подобно на всяка друга стока, по своята *стойност*, т. е. тази стока се разменя срещу другите стоки съответно на съдържащото се в нея работно време. {Това е първата невярна предпоставка, която изкуствено задълбочава трудността на проблемата. Стоките се разменят по своите стойности само като изключение. Техните *средни цени* се определят по друг начин. Vide supra*} Арендаторът, който произвежда пшеницата, получава същата печалба, както и всички други капиталисти. Това доказва, че той, както и всички други, си присвоява незаплатеното работно време на своите работници. Но в такъв случай, откъде възниква още и рентата? Тя не изразява нищо друго освен работно време. И защо в земеделието принадлежният труд трябва да се разпада на печалба и рента, докато в промишлеността той е равен само на печалбата? И как изобщо е възможно това, шом печалбата в земеделието е равна на печалбата във всяка друга сфера на производството? {Неправилните представи на Рикардо за печалбата и прякото ѝ смесване с принадлежната стойност се оказват и тук вредни. Те му затрудняват разглеждането на въпроса.}

Рикардо разрешава *затруднението*, като го приема по принцип за несъществуващо. {И това е действително *единственият способ*

* Виж по-горе. *Ред.*

да се разреши принципиално едно затруднение. Но това може да се направи по два начина. Или се доказва, че противоречащите на принципа явления са само нещо *привидно*, само външен вид, който произтича от развитието на самото нещо. Или пък, както прави Рикардо, затруднението *се отхвърля в някоя точка*, която след това се взема за изходен пункт, от който може да се обясни съществуването на предизвикващото затруднение явление в друга точка.}

Рикардо предполага случай, при който капиталът на арендатора, подобно на капитала на всеки друг капиталист, носи само печалба {безразлично дали се касае за частта от капитала на отделна ферма, която не плаща рента, или пък за онази част от земята на фермера, която не плаща рента; следователно тук изобщо става дума за такъв вложен в земеделието капитал, който не плаща рента}. Това предположение е дори изходният пункт на Рикардо и то може да бъде изразено също и по следния начин:

Първоначално капиталът на арендатора носи само печалба {макар тази *лъжеисторическа* форма да е несъществена и да е обща за всички буржоазни икономисти при конструирането и на други подобни „закони“}, а не поземлена рента. Капиталът на арендатора не се различава от който и да е друг капитал, зает в производството. Рентата се появява само защото се увеличава търсенето на зърнени храни, в резултат на което, за разлика от другите производствени отрасли, се налага да се прибегва до „по-малко“ плодородна почва. От поскъпването на хранителните продукти арендаторът (предположеният първоначален арендатор) страда по същия начин, както и всеки друг капиталистически предприемач, тъй като и арендаторът трябва да плаща повече на своите работници. Но той печели благодарение на това, че цената на неговата стока се е повишила над нейната стойност. Той печели от това, първо, доколкото други стоки, влизачи в неговия постоянен капитал, падат в относителна стойност в сравнение с неговата стока и следователно той ги купува на по-ниска цена; второ, доколкото той притежава своята принадлежна стойност в по-скъпа стока. По този начин печалбата на този арендатор се повишава над средната норма на печалбата, която обаче е спаднала. Тогава друг капиталист преминава към по-лошия участък II, който при тази по-малка норма на печалбата може да доставя продукт по цената на продукта от участък I или дори може би малко по-евтино. Както и да е, сега ние на участък II отново имаме [453] нормалното отношение, при което принадлежната стойност образува само печалба; но ние обяснихме рентата за участък I, и то именно с това, че съществува двойна производствена цена [Produktionspreis], както производствената цена за II е същевременно пазарна цена за I. Положението е същото, както и при фабричните стоки, които се

произвеждат при по-благоприятни условия и дават временна свръхпечалба. Макар че цената на пшеницата, която съдържа в себе си освен печалбата още и рента, също се състои само от овеществен труд и е равна на стойността на тази пшеница, тя не е равна на стойността, която се съдържа в самата нея, а е равна на стойността на пшеницата, отгледана на участък II. Защото съществуването на две пазарни цени е невъзможно. {Докато Рикардо въвежда арендатора II във връзка със спадането на нормата на печалбата, Стирлинг го заставя да се яви на сцената поради това, че работната заплата е спаднала, а не се е повишила поради цените на житото. Тази спаднала работна заплата позволява на арендатора II да обработва почвата № 2 с предишната норма на печалбата, макар че тази почва е по-малко плодородна¹¹.} Щом съществуването на поземлената рента е по този начин обяснено, останалото се извежда вече без труд. *Различието на поземлените ренти*, съответстващо на различието в плодородието и т. н., остава, разбира се, в сила. Но различието в плодородието само по себе си не е доказателство, че е необходимо да се преминава към все по-лоша почва.

Тази е, следователно, теорията на Рикардо. Тъй като повишената цена на пшеницата, която дава на арендатора I добавъчна печалба, не дава на арендатора II дори предишната норма на печалбата, а още по-малка, става ясно, че продуктът № II съдържа повече стойност от продукта № I, че той е продукт на повече работно време, че в него се съдържа по-голямо количество труд; следователно за производството на този продукт, например на един квартал пшеница, се изисква по-голям разход на работно време. Нарастването на рентата ще съответствува на това нарастване на неплородието на земята или на увеличаването на количеството труд, което ще трябва да се вложи, за да се произведе например един квартал пшеница. Рикардо, разбира се, не би говорил за „нарастване“ на рентата, ако би се увеличавал само броят на кварталите, с които се заплаща рентата — за Рикардо рентата нараства само в случай, че нараства цената на споменатия *един* квартал, повишавайки се например от 30 на 60 шилинга. Все пак Рикардо забравя понякога, че *абсолютната величина на рентата може да нараства при понижаване на нормата на рентата, както и абсолютната маса на печалбата може да нараства при понижаване на нормата на печалбата*.

Други (например *Кери*) се опитват да избягнат затруднението, като отричат неговото съществуване по диаметрално противоположен начин. Поземлената рента, казват те, е просто лихва върху капитала, който е бил по-рано вложен в земята¹². Така че поземлената рента също представлявала само форма на печалбата. Следователно тук

се отрича съществуването на *поземлената рента* и по този начин *в резултат на това нейно обяснение* от нея наистина *не остава нищо*.

Други, например *Бюкѐнън*, разглеждат *рентата* просто като последица от монопола. Виж също *Хопкинс*¹³. Тук *рентата* изцяло се свежда до *надбавка* над *стойността*.

У г. *Ъндайк* *поземлената собственост* или *поземлената рента* става *„легализирано отражение на стойността на капитала“*¹⁴. Това е характерно за янките.*

У *Рикардо* изследването на въпроса се затруднява поради две погрешни предположения. {Наистина *Рикардо* не е откривателят на теорията за *рентата*. Още преди него *Уест* и *Малтус* бяха публикували свои трудове върху теорията за *рентата*. Но източникът — това е *Андерсън*. Обаче онова, което отличава *Рикардо* (макар че и у *Уест* не липсва съвсем разбиране на действителната връзка), това е взаимовръзката между неговата теория за *поземлената рента* и неговата теория за *стойността*. *Малтус*, както показва неговата покъсна полемика с *Рикардо* по въпроса за *поземлената рента*, дори не е разбрал заимствуваната от него теория на *Андерсън*.} Ако се изхожда от правилния принцип, че *стойността* на стоките се определя от необходимото за тяхното производство работно време (и че *стойността* въобще не е нищо друго освен овеществено работно време), тогава се налага изводът, че *средната цена* на стоките се определя от необходимото за тяхното производство работно време. Този извод би бил правилен, ако беше доказано, че *средната цена* е равна на *стойността*. Но аз доказвам тъкмо обратното: именно *защото* *стойността* на стоките се определя от *работното време*, *средната цена* на стоките (като изключим *единствения* случай, когато, така да се каже, индивидуалната *норма на печалбата* в някоя отделна сфера на производството, т. е. печалбата, определяна от принадлежната стойност, произведена в самата тази сфера на производството, е равна на *средната норма на печалбата* на съвкупния капитал) *никога не може* да бъде равна на тяхната стойност, макар че това определение на *средната цена* произтича от *стойността*, определяна от *работното време*.

От това произтича преди всичко изводът, че могат да се продават над или под собствената си стойност и такива стоки, *средната цена* на които (ако се абстрахираме от *стойността* на постоянния капитал) се разпада само на работна заплата и печалба, като при това и работната заплата, и печалбата се намират на нормалното си равнище, т. е. представляват *средна работна заплата* и *средна печалба*.

* [486] {По същата логика, по която *Ъндайк* нарича *поземлената собственост* „легализирано отражение на стойността на капитала“, може и *капиталът* да се нарече „легализирано отражение на чуждия труд“.} [486]

И следователно както обстоятелството, че принадлежната стойност на някоя стока се изразява само в рубриката за нормалната печалба, съвсем не доказва, че тази стока е продадена по своята стойност, така и обстоятелството, че стоката носи освен печалба още и [454] поземлена рента, съвсем не доказва, че тази стока е продадена *над* своята иманентна стойност. Щом е установено, че *средната норма на печалбата* или *общата норма на печалбата на капитала*, която се реализира от тази стока, може да бъде *по-ниска* от нейната собствена норма на печалбата, определяна от действително съдържащата се в тази стока принадлежната стойност, то оттук произтича следното: ако стоки от някоя *особена сфера на производството* дават освен тази средна норма на печалбата още и допълнително количество принадлежната стойност, което носи особено название, например *поземлена рента*, то това не значи, че е необходимо печалбата плюс поземлената рента, сумата на печалбата и поземлената рента да бъде по-голяма от *принадената стойност*, съдържаща се в самата тази стока. От това, че печалбата [която капиталистът получава] може да бъде по-малка от принадлежната стойност, иманентна на дадена стока, т. е. да бъде по-малка от количеството незаплатен труд, което се съдържа в тази стока, съвсем не следва, че печалбата плюс поземлената рента трябва непременно да бъдат по-големи от иманентната принадлежната стойност на стоката.

Наистина остава да се обясни защо това явление се наблюдава в една *особена* сфера на производството за разлика от другите сфери на производството. Но разрешението на проблемата ще бъде вече много по-леко. Стоката, която носи рента, се различава благодарение на това свое качество от всички останали стоки. Средната цена на една част от тези останали стоки стои *по-високо* от тяхната иманентна стойност, но само дотолкова, доколкото това е необходимо, за да може тяхната норма на печалбата *да се повиши* до общата норма на печалбата; средната цена на друга част от останалите стоки стои *по-ниско* от тяхната иманентна стойност, но само дотолкова, доколкото е необходимо, за да може тяхната норма на печалбата *да се понижи* до общата норма на печалбата; най-сетне, средната цена на трета част от тези останали стоки е равна на тяхната иманентна стойност, но само *защото* тези стоки дават общата норма на печалбата, когато се продават по своята *иманентна* стойност. Стоката, която носи поземлена рента, се различава от всичките тези три случая. При всички обстоятелства цената, по която тя се продава, е такава, че носи *по-голяма печалба от средната*, която се определя от общата норма на печалбата от капитала.

И ето възниква въпросът: кой от горните три случая — или: колко от тях — можем да имаме тук? *Реализира ли се в цената.*

на носещата рента стока *цялата съдържаща се в нея принадлежна стойност*? Ако е така, то с това се изключва случаят 3, където става дума за стоки, цялата принадлежна стойност на които се реализира в тяхната средна цена, защото само при това условие те дават обикновената печалба. Следователно този случай не спада тук. Не спада тук — при *тази* предпоставка — и случаят 1, където принадлежна стойност, реализирана в цената на стоката, е по-висока от нейната иманентна принадлежна стойност. Защото ние бяхме предположили именно това, че в цената на стоката, носеща рента, „се реализира цялата съдържаща се в нея принадлежна стойност“. Следователно този случай е аналогичен на случая 2, където фигурират стоки, чиято иманентна принадлежна стойност превишава принадлежната стойност, реализирана в тяхната средна цена. Както и при тези последните стоки, иманентната на стоките от особената сфера на производството принадлежна стойност, която се явява във формата на печалба и се понижава до равнището на общата норма на печалбата, образува тук печалба от вложения капитал. Обаче — за разлика от *стока № 2* — в цената на разглежданите от нас изключителни стоки е реализиран също и един *излишък от иманентната им принадлежна стойност над* тази печалба, но този излишък не се получава от собственика на капитала, а от друг собственик, именно — от собственика на земята, на природния фактор, на мината и т. н.

Или може би цената на тези стоки се повишава толкова много, че дава повече от *средната норма на печалбата*? Така става например при монополните (в същинския смисъл на думата) цени. *Такова допускане* — за всяка сфера на производството, където капиталът и трудът могат свободно да се прилагат, а производството, доколкото се отнася до масата на вложения капитал, е подчинено на общите закони — не само би представлявало *petitio principii**, но и *направо би противоречало* на основите на науката и на капиталистическото производство, на които то е само теоретически израз. Защото такова допускане би имало за предпоставка точно онова, което трябва да се обясни, а именно — че в една особена сфера на производството цената на стоката *трябва* да дава повече от общата норма на печалбата, повече от средната печалба, и че за тази цел *трябва да се продава по-високо* от нейната стойност. Следователно би се предполагало, че земеделските продукти *не се подчиняват* на действието на общите закони за стойността на стоките и капиталистическото производство. И всичко това би се предполагало, защото особеното съществуване на рентата наред с печалбата съз-

* Логическа грешка, състояща се в доказването на някаква теза с помощта на такъв аргумент, който сам има сила само ако се допусне истинността на тезата, която трябва да се докаже. *Ред.*

дава prima facie* такава привидност. Така че посоченото предположение е абсурдно.

Затова не остава нищо друго, освен да се приеме, че в тази особена сфера на производството съществуват особени усилия, такива влияния, по силата на които цените на стоките реализират [цялата] иманентна или принадлежна стойност — за разлика от фигуриращите във втория случай стоки, които реализират в своята цена само толкова от съдържащата се в тях принадлежна стойност, колкото дава общата норма на печалбата. А в разглежданата особена сфера на производството средните цени на стоките не падат толкова под тяхната принадлежна стойност, че да дават само общата норма на печалбата, или тяхната средна печалба да не бъде по-голяма, отколкото във всички останали сфери на приложение на капитала.

С това проблемата вече много се опрости. Касае се вече не да се обясни как става така, че цената на една стока дава освен печалба още и рента — следователно *привидно* нарушава общия закон за стойността и чрез повишаване на нейната цена над *иманентната ѝ принадлежна стойност* носи на даден капитал от определена величина *повече, отколкото му се полага съгласно общата норма на печалбата*. Напротив, касае се да се обясни как става така, че в процеса на изравняването на цените на стоките до средни цени тази стока не трябва да отдава на другите стоки толкова от своята иманентна принадлежна стойност, че да ѝ остава само *средната печалба*; как се получава, че тази стока реализира още и оная част от своята собствена принадлежна стойност, която образува излишък над средната печалба. Следователно става дума за това, как е възможно арендаторът, който влага капитал в тази сфера на производството, да продава своята стока на такива цени, че тази стока да му носи обикновената печалба и заедно с това да му дава възможност да плаща на трето лице, на земевладелеца, един реализиран излишък от принадлежна стойност на стоките *над* тази печалба.

[455] Формулираната така проблема сама довежда до собственото си разрешение.

(в) ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ ВЪРХУ ЗЕМЯТА КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ
ЗА СЪЩЕСТВУВАНЕТО НА АБСОЛЮТНАТА РЕНТА.

РАЗПАДАНЕ НА ПРИНАДЕЖНАТА СТОЙНОСТ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО НА ПЕЧАЛБА И РЕНТА]

Работата е съвсем проста: *частната собственост* на определени лица върху земя, мини, води и т. н. дава на тези лица въз-

* — на пръв поглед. *Ред.*

можност да улавят, присвояват и задържат съдържания се в стоките от тази особена сфера на производството, от тази особена сфера на приложение на капитала *излишък от принадлежна стойност над печалбата* (над средната печалба, над печалбата, определяна от общата норма на печалбата) и да не позволяват този излишък да влезе в общия процес, чрез който се образува общата норма на печалбата. Една част от тази принадлежна стойност се присвоява дори във всяко промишлено предприятие, тъй като за използвания земен участък (върху който се намира фабричното здание, работническото жилище и т. н.) навсякъде се плаща рента — защото дори и там, където може свободно да се разполага със земята, фабрики се строят само в местности, които са вече повече или по-малко гъсто населени и са богати откъм съобщителни пътища.

Ако стоките, получавани от най-лошата почва, принадлежат към 3-та категория стоки, средната цена на които е равна на тяхната стойност, т. е. към категорията стоки, които реализират в своята цена цялата си иманентна принадлежна стойност, тъй като само при това условие те носят обикновената печалба, то тази земя не би дала рента и собствеността върху земята би била тук само номинална. Ако тук се плащаше *аренда*, това щеше да доказва само, че дребните капаталисти, както е отчасти в Англия (виж *Нюмън*)¹⁵, се задоволяват с печалба, която е *по-ниска* от средната. Същото става винаги, когато нормата на рентата е по-голяма от разликата между *иманентната* принадлежна стойност на стоката и *средната печалба*. Има дори такава земя, обработването на която в най-добрия случай компенсира работната заплата, защото при все че работникът тук в течение на целия работен ден работи за самия себе си, неговото работно време превишава общественно-*необходимото* работно време. Неговият труд е до такава степен слабо производителен — в сравнение с господстващата производителност в *този* отрасъл на труда, — че макар този човек да работи за себе си дванадесет часа, той едва произвежда такова количество продукт, което при по-благоприятни условия на производство един работник произвежда за осем часа. Това е същото отношение, което се наблюдаваше при ръчния тъкач, който конкурираше с механичния тъкачен стан. Продуктът на този ръчен тъкач съдържаше, разбира се, дванадесет работни часа, но беше равен само на осем — или дори по-малко — общественно-*необходими* работни часове и поради това съдържаше стойността само на осем необходими работни часа. Ако в подобен случай беднякът арендатор плаща аренда, тя е просто удръжка от неговата *необходима* работна заплата и не представлява никаква принадлежна стойност, а още по-малко — излишък над средната печалба.

Да предположим, че в някоя страна, например в Съединените щати, броят на конкуриращите фермери е още толкова незначителен и присвояването на земята като собственост има още дотолкова формален характер, че всеки намира свободен участък, за да вложи своя капитал в обработка на земята без разрешение от страна на собствениците или арендаторите, които още преди него са обработвали земята. При такива обстоятелства в течение на повече или по-малко продължително време е възможно — изключение правят земите, които се намират в гъсто населени местности и затова заемат монополно положение — принадлежната стойност, произвеждана от арендатора свръх средната печалба, да не се реализира в цената на неговия продукт и арендаторът да бъде принуден да дели получената от него принадлежна стойност със своите събратя-капиталисти, както става с принадлежната стойност на всички стоки, които биха давали добавъчна печалба, т. е. печалба, превишаваща общата норма на печалбата, ако в тяхната цена се реализираше цялата съдържаща се в тях принадлежна стойност. В такъв случай общата норма на печалбата би се повишила, защото пшеницата и т. н. биха се продавали подобно на другите — промишлените — стоки *по-ниско* от своята стойност. Такава продажба *по-ниско* от стойността не би била изключение, а, напротив, би попречила на пшеницата да бъде изключение от другите стоки от същата категория.

Да предположим, второ, че цялата земя в една страна е от едно единствено качество, но от такова качество, че ако цялата съдържаща се в стоката принадлежна стойност би се реализирала в нейната цена, стоката би носела на капитала обикновената печалба. В такъв случай не би се плащала никаква поземлена рента. Това отпадане на поземлената рента ни най-малко не би повлияло на общата норма на печалбата, не би я повишило и не би я понижило, така както не влияе на нормата на печалбата обстоятелството, че към същата категория принадлежат и други — неселскостопански — продукти. Работата е там, че тези продукти спадат в тази категория именно защото тяхната *иманентна принадлежна стойност* се равнява на *средната печалба*; те следователно не могат да изменят размера на тази печалба, а, напротив, й съответствуват и съвсем не й оказват влияние, при все че тя оказва влияние върху тях.

Да предположим, трето, че в цялата страна земята е от един и същ вид, че тя е толкова неплодородна и капиталът, вложен в нея, толкова малко производителен, че неговият продукт принадлежи към оная категория стоки, при която принадлежната стойност е по-ниска от средната печалба. Принадената стойност (тъй като поради малката производителност на земеделието работната заплата по-всеместно би се повишила) би могла в този случай да стои на по-

високо равнище, разбира се, само там, където би било възможно удължаване на необходимото работно време; или, освен това, там, където суровият материал, напр. желязо и т. н., не би бил продукт на земеделието или би представлявал — като напр. памук, коприна и т. н. — вносен артикул и продукт на по-плодородна почва. В този случай цената на [земеделската] стока, за да донесе обикновената печалба, би трябвало да съдържа по-висока принадлежна стойност от онази, която е иманентна. В резултат общата норма на печалбата би спаднала, макар и да не би имало рента.

Или пък да предположим, че в *случая 2* земята е твърде непроизводителна. Тогава обстоятелството, че принадлежната стойност на този земеделски продукт е равна на средната печалба, би показвало, че средната печалба тук е изобщо ниска, тъй като в земеделието от дванадесет работни часа единадесет са може би нужни само за произвеждането на работната заплата, а принадлежната стойност е равна само на един час или по-малко.

[456] Тези различни случаи илюстрират следното:

В първия случай *отпадането или липсата на поземлената рента* е свързано и съществува заедно с *повишена норма на печалбата* в сравнение с други страни, където поземлената рента вече се е развила.

Във втория случай *отпадането или липсата на поземлената рента* съвсем не влияе върху нормата на печалбата.

В третия случай то — в сравнение с други страни, където съществува поземлена рента — е свързано с *ниска, относително пониска* обща норма на печалбата и служи като показател на това ниско нейно равнище.

А от това следва, че само по себе си развитието на особена поземлена рента няма абсолютно нищо общо с *производителността на земеделския труд*, тъй като липсата или отпадането на рентата може да бъде свързано и с повишаваща се, и с оставаща неизменна, и с понижаваща се норма на печалбата.

Въпросът тук не се състои в това, защо в земеделието и т. н. се присвоява *излишъкът от принадлежна стойност над средната печалба*; напротив, по-скоро би трябвало да се зададе такъв въпрос: по какви причини тук се наблюдава противоположното явление?

Принадената стойност не е нищо друго освен незаплатен труд; средната печалба, или нормалната печалба, не е нищо друго освен онова количество незаплатен труд, което се реализира средно от всеки капитал от дадена величина. Когато се казва, че средната печалба е 10 процента, това означава само, че на един капитал от 100 единици се падат 10 единици незаплатен труд, или че овеществен труд, равен на 100, се разпорежда с *незаплатен* труд в размер на

$\frac{1}{10}$ от своята собствена величина. Следователно *излишък от принадлежна стойност над средната печалба* означава, че в една стока (в нейната цена или в оная част от нейната цена, която се състои от принадлежна стойност) се съдържа по-голямо количество незаплатен труд от онова, което образува средната печалба и което следователно *представлява* в средната цена на стоките *превишение на цената на стоката над нейните производствени разходи*. Във всяка отделна стока производствените разходи изразяват авансирания капитал, а излишъкът над тези производствени разходи изразява *незаплатения труд*, с който се разпорежда авансираният капитал; следователно отношението на този излишък върху цената към производствените разходи изразява *нормата*, съответно на която един капитал от дадена величина — вложен в процеса на производството на стоки — се разпорежда с незаплатен труд, независимо от това, дали съдържащият се в стоката от дадената *особена* сфера на производството незаплатен труд е равен или не на тази *норма*.

Какво заставя отделния капиталист да продава например своята стока по една средна цена? (Тази средна цена *се налага* на капиталиста като нещо вече създадено се; това съвсем не е негово свободно действие: капиталистът би предпочел да продава своята стока *над* нейната стойност.) И така, какво заставя капиталиста да продава по такава цена, която му носи само средна печалба и при която той реализира по-малко незаплатен труд, отколкото фактически се съдържа в неговата собствена стока? — Към това го принуждава натискът на другите капитали, осъществяван посредством конкуренцията. Защото всеки капитал от същата величина би могъл също да се насочи към производствения отрасъл *A*, където отношението на незаплатения труд към авансирания капитал, например към 100 ф. ст., е по-голямо, отколкото в производствените сфери *B*, *C* и т. н., продуктите на които със своята потребителна стойност също така задоволяват някоя обществена потребност, както и стоката от производствената сфера *A*.

Следователно щом съществуват такива сфери на производството, където известни природни условия на производството, като например орна земя, въглищни залежи, железни рудници, водопад и т. н. — условия, без които не може да се извършва процесът на производството, без които не може да бъде произведена стоката от тази сфера, — се намират не в ръцете на собствениците или на притежателите на овеществен труд, капиталистите, а в други ръце, то тази втора група от *собственици на условията на производството* заявява на капиталиста:

Ако ти предоставя да използваш тези условия на производството, ти ще изкарваш своята средна печалба, ще присвояваш нор-

малното количество незаплатен труд. Но твоето производство дава излишък от принадлезна стойност, т. е. от незаплатен труд, над нормата на печалбата. Ти няма да дадеш този излишък в общата каса, както вие, капиталистите, обикновено правите. Този излишък присвоявам аз, той принадлежи на мене. Подобна сделка може да е напълно изгодна за тебе, защото твоят капитал ти носи в тази сфера на производството толкова, колкото и във всяка друга сфера, пък и това е един твърде солиден производствен отрасъл. Освен 10-те процента незаплатен труд, които образуват средната печалба, твоят капитал ще ти даде тук още 20 процента *излишък* от незаплатен труд. Тях ти ще платиш на мене, а за да бъдеш в състояние да награвиш това, ти ще прибавиш тези 20 процента незаплатен труд към цената на стоката, без да ги внасяш в общата каса с другите капиталисти. Тъй както принадлежащата ти собственост върху едното от условията на труда — върху капитала, върху овеществения труд — ти дава възможност да присвояваш определено количество незаплатен работнически труд, така и принадлежащата на мене собственост върху другото условие на производството — върху земята и т. н. — ми дава възможност да си присвоявам от тебе и от цялата класа на капиталистите онака част незаплатен труд, която образува излишък над твоята средна печалба. Вашият закон изисква — при нормални условия равен капитал да си присвоява равно количество незаплатен труд, и вие, капиталистите, можете [457] посредством конкуренцията да се принуждавате един друг към това. Прекрасно! Този закон аз прилагам и по отношение на тебе. От незаплатения труд на твоите работници ти не трябва да си присвояваш повече, отколкото би могъл да си присвоиш, прилагайки същия капитал, във всяка друга сфера на производството. Но този закон няма нищо общо с излишъка от незаплатен труд, който ти „произвеждаш“ свръх неговото нормално количество. Кой може да ми попречи да си присвоя този „излишък“? Откъде-накъде съм длъжен аз, както е прието у вас, да го хвърлям в общия казан на капитала за разпределение между класата на капиталистите, та да може всеки от тях да получи определен дял от този излишък съразмерно на пая, който той притежава в съвкупния капитал? Аз не съм капиталист. Това условие на производството, което ти предоставям за използване, е дар на природата, а не овеществен труд. Можете ли вие да фабрикувате земя или вода, или рудници, или въглищни залежи? Не, не можете. Следователно по отношение на мене не съществува средството за принуда, което може да бъде приложено по отношение на тебе, за да бъдеш заставен да изплюеш една част от погълнатия лично от тебе принадлежен труд. И тъй — дай я тук! Единственото, което могат да направят твоите братя капиталисти,

е да влязат в конкуренция не с мене, а с тебе. Ако ми плащаш тази добавъчна печалба в по-малък размер, отколкото е разликата между присвоеното от тебе *принадено работно време* и частта от принадлежащия труд, който ти се полага съгласно закона на капитала, то на сцената ще се явят твои събратя-капиталисти и ще те принудят да ми плащаш честно *пълната сума*, която мога да изстискам от тебе.

Сега би трябвало да се изследва: 1) преходът от феодалната поземлена собственост към другата, търговската поземлена рента, регулирана от капиталистическото производство; или, от друга страна, преминаването на тази феодална поземлена собственост в свободна земеделска поземлена собственост; 2) как възниква поземлената рента в такива страни като Съединените щати, където земята първоначално не е била частна собственост и където, поне формално, още от самото начало господствува буржоазният начин на производство; 3) азиатските форми на поземлена собственост, които още продължават да съществуват. Всичко това не влиза в нашата задача.

И така, съгласно развиваната от нас теория частната собственост върху природни обекти като земя, вода, рудници и т. н., собствеността върху тези условия на производството, върху едно или друго дадено от природата условие на производството, не е източник, от който се поражда стойност, защото стойността е равна само на овеществено работно време; тази собственост не е също така и източник, от който се поражда излишък от принадлезна стойност, т. е. излишък от незаплатен труд над незаплатения труд, който се съдържа в печалбата. Но тази собственост е източник на доход. Тя е основание, средство, което дава на собственика на това условие на производството възможност да си присвоява в сферата на производството, в която предметът на неговата собственост влиза като условие на производството, оная част от изсмукания от капиталиста незаплатен труд, която в противен случай би била хвърлена — като излишък над обикновената печалба — в общата каса на капитала. Тази собственост служи като средство да се попречи на въпросния процес, който се извършва в останалите сфери на капиталистическото производство, и да се задържи произведената в тази особена сфера на производството принадлезна стойност в пределите на самата тази сфера, така че сега принадлезната стойност се дели между капиталиста и поземления собственик. По този начин поземлената собственост се превръща в запис за получаване на незаплатен труд, на дарен труд, такъв запис, какъвто е и капиталът. И също както в капитала овещественият труд на работника действа като господстваща над работника сила, точно така и в поземлената

собственост обстоятелството, че тя дава на своя собственик възможност да отнема от капиталиста част от незаплатения труд, приема такъв вид, като че ли поземлената собственост е източник на стойност.

Това обяснява съвременната поземлена рента, нейното съществуване. Различната величина на поземлената рента *при еднакво капиталовложение* може да се обясни само с нееднаквото плодородие на поземлените участъци. Различната величина на рентата *при еднакво плодородие* може да бъде обяснена само с *различната величина на капиталовложенията*. В първия случай поземлената рента нараства, защото се повишава нейната норма по отношение на вложения капитал (а така също и по отношение на поземлената площ). Във втория случай тя нараства, защото при еднаква норма — или дори при норма, съдържаща в себе си различия (ако втората доза от влагания в земята капитал е по-малко производителна) — нараства масата на рентата.

Според нашата теория не е необходимо най-лошата земя съвсем да не дава поземлена рента, нито пък да дава рента. Освен това съвсем не е необходимо производителността на земеделieto да се намалява, макар че разликата в производителността, ако не е отстранена изкуствено (което е възможно), е много по-голяма в земеделieto, отколкото в границите на една и съща сфера на промишленото производство. Когато говорим за по-голяма или по-малка производителност, става дума за продукт *от един и същ вид*. Как се отнасят помежду си различните продукти, това е друг въпрос.

Изчислена върху самата земя, поземлената рента представлява общата сума на рентата, нейната маса. Тя може да се повишава и без нарастване на нормата на рентата. При неизменяща се стойност на парите относителната стойност на земеделските продукти може да нараства не защото земеделieto става по-малко производително, а защото то все пак става по-производително, но не в същата степен, както промишлеността. Напротив, повишаването на паричните цени на земеделските продукти при неизменна стойност на парите е възможно само когато самата тяхна стойност се повишава, т. е. ако земеделieto става по-малко производително (тук не говорим за временен натиск на търсенето върху предлагането, което се случва и с другите стоки).

В ламучната промишленост паралелно с нейното развитие постоянно спадаха цените на суровия материал; същото се наблюдаваше в железодобивната промишленост и т. н., в каменновъглената и т. н. Нарастването на рентата тук беше възможно не защото се повишаваше нейната норма, а само защото се прилагаше повече капитал.

Рикардо мисли, че такива природни сили като въздуха, светлината, електричеството, парата, водата са безплатни, а земята — поради нейната ограниченост — не е безплатна. Следователно вече само поради това земеделието според Рикардо е по-малко производително, отколкото другите производствени отрасли. Ако земята беше също така общо — непревърнато в собственост — достояние и ако я имахме в произволно количество, както и другите елементи и природни сили, то производството според Рикардо би било много по-плодоносно.

[458] Преди всичко трябва да се отбележи, че ако земята като природен елемент се намираще в свободно разпореждане на всички и всекиго, то би липсвал един от главните елементи за образуване на капитала. Едно от най-съществените условия за производство и — ако не смятаме самия човек и неговия труд — единственото първично условие на производството не би могло да бъде отчуждавано и присвоявано и следователно не би могло да се противопоставя на работника като чужда собственост и в резултат на това да го превръща в наемен работник. Производителност на труда в рикардовски смисъл, т. е. в капиталистически смисъл „производство“ на чужд незаплатен труд, би било следователно нещо невъзможно. С това би настъпил край на капиталистическото производство изобщо.

Що се отнася до природните сили, които посочва Рикардо, те, разбира се, могат отчасти да се получават безплатно и не струват нищо на капиталиста. Въглищата му струват, но парата не му струва нищо, щом има водата безплатно. Но сега да вземем за пример парата. Свойствата на парата са съществували винаги. Но промишленото използване на парата е ново научно откритие, което капиталистът си е присвоил. В резултат на това откритие се увеличи производителността на труда, а с това и относителната принадена стойност. Това значи, че количеството на незаплатения труд, което капиталистът си присвоява в течение на един работен ден, се е увеличило благодарение на парата. Така че разликата между производителната сила на парата и производителната сила на земята се състои само в това, че първата носи незаплатен труд на капиталиста, а втората — на поземления собственик, като отнема незаплатения труд на работника не [непосредствено] от този последния, а от капиталиста. Оттук и мечтата на капиталиста за „премахване на собствеността“ върху този природен елемент.

В подхода на Рикардо към въпроса е вярно само следното:

При капиталистическия начин на производство капиталистът е не само необходим, но и господстващ агент на производството. И обратно, поземленият собственик при този начин на производство

е съвсем излишен. Всичко, което се изисква за капиталистическия начин на производство, е: земята да *не* бъде обща собственост, да противостои на работническата класа като *непринадлежащо* на нея условие на производството; и тази цел се постига напълно тогава, когато земята става държавна собственост и поземлената рента се получава следователно от държавата. Поземленият собственик, който в древния и средновековния свят е изпълнявал толкова съществени функции в производството, представлява в промишления свят безполезен израстък. Ето защо радикалният буржоа (който освен това гледа с едно око към отменяването на всички други данъци) стига теоретически до отричане на частната поземлена собственост, която той би желал да превърне — под формата на държавна собственост — в обща собственост на класата на буржоазията, на капитала. На практика обаче му липсва смелост, тъй като нападението срещу една форма на собственост — една форма на частна собственост върху условията на труда — би било твърде опасно и за другата форма. Освен това буржоата сам се е териториализирал*.

14). НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТ НА ТЕЗАТА НА РОДБЕРТУС, ЧЕ В ЗЕМЕДЕЛИЕТО ЛИПСВА СТОЙНОСТ НА СУРОВИЯ МАТЕРИАЛ

Сега да се обърнем към г. Родбертус.

Според Родбертус в земеделието суровият материал съвсем не влиза в сметката, тъй като германският селянин, както уверява Родбертус, не смята за свой разход семената, фуража и т. н., не взема в сметката тези производствени разходи, т. е. смята *неправилно*. Излиза, че в Англия, където фермерът вече повече от 150 години правилно смята, *не* би трябвало да съществува *никаква* поземлена рента. Ако е така, Родбертус би следвало да направи отгук не извода, че арендаторът плаща рента, защото неговата норма на печалбата е по-висока от тази в промишлеността, а съвсем друг извод: че арендаторът плаща рента, защото в резултат на неправилна сметка той се задоволява с *по-ниска* норма на печалбата. Този извод на Родбертус не би бил по вкуса на д-р Кене, който сам е бил син на арендатор и е бил добре запознат с френските арендни отношения. Защото в рубриката „аванси“ Кене между „ежегодните аванси“ определя на един милиард стойността на „суровия материал“, който арендаторът използва в своето стопанство, макар и да го възпроизвежда *in natura*.

* — се е снабдил със земя. *Ред.*

Ако в една част от промишлеността почти съвсем липсва основен капитал или машини, то в друга част, в цялата транспортна промишленост — оная промишленост, която осигурява превоза (с помощта на коли, железници, кораби и т. н.) — съвсем не се използва суров материал, а се използват само оръдия на производството. Носят ли тези промишлени отрасли освен печалба още и поземлена рента? С какво се различават тези промишлени отрасли например от минната промишленост? И в двата случая имаме налице машини и спомогателни материали, например въглища за параходите и локомотивите, както и за мините, фураж за конете и т. н. Защо нормата на печалбата трябва за единия род производство да се изчислява по-иначе, отколкото за другия? Да предположим, че разходите, които селянинът прави за своето производство *in natura*, съставят $\frac{1}{6}$ от целия авансиран от него капитал; към тях трябва да добавим $\frac{4}{6}$, представляващи разходи за закупуването от него машини и за работна заплата; нека целият този разход да се равнява [по стойност] на 150 квартера. Ако, по-нататък, селянинът получава 10% печалба — това представлявало 15 квартера. Следователно brutният продукт би бил равен на 165 квартера. Ако селянинът би приспаднал от вложения от него капитал $\frac{1}{6}$, т. е. 30 квартера, и би смятал 15-те квартера само върху 120, печалбата му би била $12\frac{1}{2}\%$.

Бихме могли да изразим това и по следния начин. Стойността на продукта на селянина, или неговият продукт, се равнява на 165 квартера (330 ф. ст.). Той оценява своите разходи на 120 квартера (240 ф. ст.). 10% от тях правят 12 квартера (24 ф. ст.). Но неговият общ продукт е равен на 165 квартера, от които съгласно тази сметка трябва да се спаднат [за възстановяване на паричните разходи и за 10% печалба върху тях] общо 132 квартера; остават 33 квартера. Но от тези 33 квартера 30 квартера се изразходват *in natura*. Значи остават във вид на свръхпечалба 3 квартера, (= на 6 ф. ст.). Съвкупната печалба на този селянин е равна на 15 квартера (30 ф. ст.) вместо на 12 квартера (24 ф. ст.). Следователно той е в състояние да плати рента в размер на 3 квартера, или 6 ф. ст., и *си въобразява* при това, че е получил, както и всеки друг капиталист, 10% печалба. Но тези 10% съществуват само в неговото въображение. Всъщност той е авансирал не 120 квартера, а 150, и 10% от тях правят 15 квартера, или 30 ф. ст. Всъщност той е получил 3 квартера по-малко, т. е. $\frac{1}{4}$ от получените от него 12 квартера, [459] с други думи, той е получил с $\frac{1}{6}$ по-малко от цялата печалба, която би трябвало да получи — и то защото не е сметнал като разходи $\frac{1}{6}$ от своите разходи. Така че ако селянинът се научи да си прави сметката по капиталистически, той веднага би престанал да плаща поземлена

рента, която би се равнявала само на разликата между *неговата* норма на печалбата и обикновената норма на печалбата.

Иначе казано, съдържащият се в 165 квартера продукт на незаплатения труд е равен на 15 квартера, или 3 ф. ст., или 30 работни седмици. Ако тези 30 работни седмици бъдат отнесени към съвкупните разходи, равни на 150 квартера, те биха съставили само 10%; ако бъдат отнесени само към 120 квартера, те ще съставят по-висока норма на печалбата. Защото 12 квартера към 120 квартера правят 10%, а 15 квартера към 120 квартера правят не 10%, а 12 1/2%. Това би означавало: макар и селянинът да е направил посочените натурални разходи, той не ги е пресметнал по капиталистически начин и затова не е отнесъл спестения от него принадлежащ труд към общата сума на своите разходи; при това положение този принадлежащ труд би представлявал по-висока норма на печалбата в сравнение с другите производствени отрасли и би могъл да носи рента, която следователно би се явила в резултат на грешка в сметката му. Ако селянинът знаеше, че за да оценява в пари своите разходи и следователно да ги разглежда като стока, съвсем не е необходимо да ги превръща предварително в *действителни пари*, т. е. да ги *продава*, то на цялата тази история би се сложил край.

Без тази грешка в сметката (която масата от немските селяни могат да правят, но която не би направил нито един капиталистически арендатор) би била невъзможна Родбертусовата рента. Тя е възможна само там, *където* суровият материал влиза в производствените разходи, но е невъзможна там, *където* той *не влиза* в тези разходи. Тя е възможна само там, *където* суровият материал влиза в производството, обаче производителят *не държи* сметка за него. Но тя е невъзможна там, *където* суровият материал не влиза в производството, макар че г. Родбертус желае да изведе рентата *не от грешка в сметката*, а от *липсата* на едно действително перо в авансираните разходи.

Да вземем минната промишленост или риболовството. Тук суровият материал влиза в производството само като спомагателен материал, а това може да се остави настрана, защото прилагането на машини винаги (със съвсем малки изключения) предполага също и потребление на спомагателни материали, които за машината са своего рода средства за живот. Да предположим, че общата норма на печалбата възлиза на 10%. Разходите за машини и работна заплата са 100 ф. ст. Защо печалбата от 100 трябва да превишава 10, ако тези 100 са вложени, да кажем, не в суров материал, машини и работна заплата [а само в машини и работна заплата]? Или пък ако тези 100 са вложени само в суров материал и работна заплата?

Ако тук съществува някаква разлика, тя би могла да се дължи само на обстоятелството, че в *различни случаи* съотношението между стойностите на постоянния капитал и променливия капитал изобщо *се явява в различен вид*. Това различно съотношение би давало различна принадлежна стойност дори ако предположим, че нормата на принадлежната стойност е постоянна. А отношението на различната принадлежна стойност към *равни по величина* капитали би трябвало, разбира се, да дава различни печалби. Но, от друга страна, общата норма на печалбата означава всъщност изравняване на тези различия, абстрахиране от органическите съставни части на капитала и такова разпределение на принадлежната стойност, при което равни по величина капитали носят равни печалби.

Обстоятелството, че масата на принадлежната стойност зависи *от величината на вложения капитал*, съвсем не се отнася — съгласно общите закони за принадлежната стойност — до капитали в *различни сфери* на производството, а до *различни капитали в една и съща сфера* на производството, където се предполага еднакво съотношение на *органическите* съставни части на капитала. Ако например казвам: масата на печалбата съответствува, да допуснем, в *предачната промишленост* на величината на вложените капитали (което също не е съвсем вярно, ако към него не добавим: при предположение, че производителността е *неизменна*), то аз всъщност само казвам, че при дадена норма на експлоатацията на предачните работници сумата на експлоатацията зависи от броя на експлоатираните предачни работници. А ако, напротив, казвам, че масата на печалбата в различни отрасли на производството съответствува на величината на вложените капитали, това значи, че нормата на печалбата за всеки капитал от дадена величина е една и съща, т. е. че масата на печалбата може да се изменя само едновременно с изменението на величината на този капитал, а това, с други думи, пак означава, че нормата на печалбата не зависи от органическото съотношение на съставните части на капитала в някоя отделна сфера на производството, че тя изобщо не зависи от величината на принадлежната стойност, създавана в тези отделни сфери на производството.

Минното производство би следвало още от самото начало да се отнесе към промишлеността, а не към земеделието. На какво основание? На това именно основание, че нито един продукт на рудника in natura — в оня вид, в който той излиза от рудника — не влиза отново като производствен елемент в постоянния капитал, прилаган в рудника (същото се наблюдава в риболовството и лова, където вложенията в още по-голяма степен се свеждат само до средства на труда и до работна заплата или пък до личен труд). [460] С други думи, това произтича от обстоятелството, че

тук всеки производствен елемент — дори когато неговият суров материал се получава от рудника — предварително, преди да влезе отново в качеството на елемент в минното производство, не само видоизменя своята форма, но и се превръща в стока, т. е. трябва да бъде купен. Единствено изключение правят въглищата. Но в качеството си на средство за производство въглищата се появяват едва в оня стадий на развитието, когато експлоататорът на мини е вече образован капиталист и води италианско счетоводство, съгласно което той не само вписва като дълг към себе си своите разходи, не само самият е дебитор по отношение на своята собствена каса, но и неговата собствена каса става дебитор по отношение на самата себе си. Така че точно тук, където фактически никакъв суров материал не влиза в разходите, трябва от самото начало да преобладава капиталистическото счетоводство, т. е. да бъде невъзможно заблуждението, в което може да изпадне селянинът.

Да вземем дори обработващата промишленост и именно оная част от нея, където всички елементи на процеса на труда фигурират и като елементи на процеса на образуване на стойността, където следователно всички елементи на производството влизат в производството на новата стока едновременно и като вложени разходи, като такива потребителни стойности, които притежават стойност, т. е. като *стоки*. Тук има съществена разлика между индустриалеца, който произвежда първия полуфабрикат, и втория и всички по-нататъшни индустриалци (съобразно последователността на производствените фази), при които суровият материал не само влиза в производството като стока, но и представлява вече стока от втора степен, т. е. такава стока, която е получила вече форма, различна от натуралната форма на първата стока, на суровия продукт, и е преминала вече през втората фаза на производствения процес. Например предачът. За суров материал му служи памукът, но това е суров продукт вече в качеството на стока. А за тъкача суров материал е преждата — продуктът на предача; суров материал за шамповача или бояджията е тъканта, продуктът на тъкача, и всички тези продукти, всеки от които в някоя по-нататъшна фаза на процеса отново се явява като суров материал, представляват заедно с това и стоки¹⁶. [460]

[461] Ние тук очевидно отново се натъкнахме на въпроса, с който вече се занимавахме два пъти: един път при разглеждането на възгледите на Джон Стюарт Мил¹⁷, след това — при общото разглеждане на съотношението между постоянния капитал и дохода*. Фактът, че този въпрос постоянно наново възниква, показва, че тук

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 118—119 и 205—206. *Ред.*

има още някаква спънка. Този въпрос спада собствено към глава III — за печалбата¹⁸. Обаче по-добре е да го разгледаме тук.

И така, да вземем един пример:

4 000 фунта памук	=	100 ф. ст.;
4 000 фунта прежда	=	200 ф. ст.;
4 000 ярда платно	=	400 ф. ст.

Съгласно това предположение 1 фунт памук = 6 пенса, 1 фунт прежда = 1 шилинг, 1 ярд платно = 2 шил.

Да предположим, че нормата на печалбата е равна на 10%. Тогава:

A) в 100 ф. ст. — разходи	=	90 $\frac{10}{11}$, печалба	=	9 $\frac{1}{11}$.
B) в 200 ф. ст. — разходи	=	181 $\frac{9}{11}$, печалба	=	18 $\frac{2}{11}$.
C) в 400 ф. ст. — разходи	=	363 $\frac{7}{11}$, печалба	=	36 $\frac{1}{11}$.

A е памук, продукт на селянина (I), B е прежда, продукт на предача (II), C е тъкан, продукт на тъкача (III).

При това предположение е съвсем безразлично дали самите 90 $\frac{10}{11}$ ф. ст. от продукта A включват печалба или не. Те не включват печалба, ако представляват такъв постоянен капитал, който сам се възстановява. Точно така и за B е безразлично дали 100 ф. ст. [представляващи стойността на продукта A] съдържат печалба или не съдържат. Така стои въпросът и за C по отношение на продукта B.

Положението на нещата при производителя на памука (I), при предача (II) и при тъкача (III) се представя в следния вид:

I) Разходи — 90 $\frac{10}{11}$,	печалба — 9 $\frac{1}{11}$.	Сума — 100.
II) Разходи — (100 (I) + 81 $\frac{9}{11}$),	печалба — 18 $\frac{2}{11}$.	Сума — 200.
III) Разходи — (200 (II) + 163 $\frac{7}{11}$),	печалба — 36 $\frac{1}{11}$.	Сума — 400.

Общата сума е 700.

Печалбата е равна на 9 $\frac{1}{11}$ + 18 $\frac{2}{11}$ + 36 $\frac{1}{11}$ = 63 $\frac{7}{11}$.

Авансираният в трите отрасли капитал е равен на 90 $\frac{10}{11}$ + 181 $\frac{9}{11}$ + + 363 $\frac{7}{11}$ = 636 $\frac{4}{11}$.

Излишъкът на 700 над 636 $\frac{4}{11}$ е равен на 63 $\frac{7}{11}$. Но 63 $\frac{7}{11}$: 636 $\frac{4}{11}$ = = 10 : 100.

Ако продължим да анализираме тази измишльотина, ще получим следното:

I) Разходи — 90 $\frac{10}{11}$,	печалба — 9 $\frac{1}{11}$.	Сума — 100.
II) Разходи — (100 (I) + 81 $\frac{9}{11}$),	печалба — (10 + 8 $\frac{2}{11}$).	Сума — 200.
III) Разходи — (200 (II) + 163 $\frac{7}{11}$),	печалба — (20 + 16 $\frac{1}{11}$).	Сума — 400.

Производителят на памук (I) никому не е длъжен да плаща печалба, защото се предполага, че постоянният му капитал, равен на 90 $\frac{10}{11}$, не включва печалба, а изразява само посгояния капитал.

В разходите на предача (II) влиза целият продукт на производителя на памука (I) като постоянен капитал. Една част [от продукта II, изразяваща] постоянния капитал, равен на 100, замества печалбата на производителя на памука, равна на $9\frac{1}{11}$. В разходите на тъкача (III) влиза целият продукт на предача (II), равен на 200; следователно [постоянният капитал на тъкача] замества печалба в размер $18\frac{2}{11}$. Това обаче не пречи печалбата на производителя на памука да не бъде по-голяма от печалбата на предача и тъкача, тъй като в същата пропорция е по-малък и капиталът, който трябва да бъде възстановен от производителя на памука, а печалбата е отношението към величината на капитала, съвсем независимо от това, от какви части е съставен този капитал.

Да предположим сега, че тъкачът (III) произвежда всичко сам. Тогава работата *привидно* се изменя. [А всъщност нормата на печалбата не се изменя]. Защото разходите на тъкача приемат сега следния вид: $90\frac{10}{11}$ вложени в производството на памука; $181\frac{9}{11}$ — в производството на преждата и $363\frac{7}{11}$ — в производството на тъканта. Той купува и трите производствени отрасли, следователно трябва да вложи във всеки от тези отрасли определен постоянен капитал. Да съберем този капитал в една сума: $90\frac{10}{11} + 181\frac{9}{11} + 363\frac{7}{11} = 636\frac{4}{11}$. Изчислените върху тази сума 10% дават точно $63\frac{7}{11}$, както и по-горе, само че сега всичко това влиза в джоба на едно лице, докато по-рано тези $63\frac{7}{11}$ се разпределяха между I, II и III.

[462] Но откъде възниква измамната привидност [че при това се изменя нормата на печалбата]?

Но нека предварително направим още една забележка.

Ако от 400, от които $36\frac{4}{11}$ съставят печалбата на тъкача, извадим тази печалба, ще остане $363\frac{7}{11}$, което представлява неговите разходи. От тези разходи 200 са заплатени за прежда. От тези 200 като печалба на предача се падат $18\frac{2}{11}$. Ако извадим тези $18\frac{2}{11}$ от изразходваните $363\frac{7}{11}$, ще остане $345\frac{5}{11}$. Но в 200, възстановени за предача, се съдържа свръх това още $9\frac{1}{11}$ — печалбата на производителя на памука. Ако я извадим от $345\frac{5}{11}$, ще остане $336\frac{4}{11}$. А ако приспаднем тези $336\frac{4}{11}$ от 400, т. е. от съвкупната стойност на тъканта, ще се окаже, че в нея се съдържа печалба, равна на $63\frac{7}{11}$.

Но печалбата $63\frac{7}{11}$ върху $336\frac{4}{11}$ е равна на $18\frac{34}{37}\%$.

По-горе тези $63\frac{7}{11}$ се изчисляваха върху $636\frac{4}{11}$, а това означаваше печалба в размер 10%. Разликата между съвкупната стойност от 700 и $636\frac{4}{11}$ съставляше именно $63\frac{7}{11}$.

И така, съгласно новото наше изчисление, на 100 от същия капитал се падат $18\frac{34}{37}\%$ печалба, докато съгласно предишното изчисление се падаха само 10%.

Как се съгласува това?

Да предположим, че I, II и III е един и същ човек, който обаче не влага едновременно и трите си капитала (един капитал — в производството на памука, втори — в предачеството и трети — в тъкачеството), а по следния начин: едва след като е завършил произвеждането на памука, той започва да преде и след като е завършил преденето — започва да тъче.

Тогава би се получила следната сметка:

Този капиталист изразходва $90^{10/11}$ ф. ст. за производството на памук и получава 4000 фунта памук. За да изпреде цялото количество, той трябва да направи нови разходи за машини, спомагателни материали и работна заплата — общо $81^{9/11}$ ф. ст. С помощта на тях той произвежда 4000 фунта прежда. Най-сетне той ги превръща в 4000 ярда тъкан, което му струва нови разходи в размер $163^{7/11}$ ф. ст. Ако сега съберем всичките му разходи, неговият авансиран капитал ще бъде $90^{10/11}$ ф. ст. + $81^{9/11}$ ф. ст. + $163^{7/11}$ ф. ст., т. е. $336^{4/11}$ ф. ст. 10% от тази сума правят $33^{7/11}$; тъй като $336^{4/11} : 33^{7/11} = 100 : 10$. Но $336^{4/11}$ ф. ст. + $33^{7/11}$ ф. ст. = 370 ф. ст. Следователно той би продал 4000 ярда тъкан за 370 ф. ст. вместо за 400 ф. ст., с 30 ф. ст. по-евтино, т. е. с $1/3\%$ по-евтино, отколкото по-горе. Следователно, ако стойността на тъканта е действително равна на 400 ф. ст., той би могъл да продава своята стока с обикновената печалба от 10% и да плаща още и рента в размер 30 ф. ст., защото неговата норма на печалбата би се равнявала на отношение не $33^{7/11}$, а $63^{7/11}$ спрямо вложените $336^{4/11}$ — т. е. би представлявала $18^{34/37}\%$, както видяхме това по-горе.

И очевидно това именно е фактически похватът, чрез който Родбертус изчислява поземлената рента.

В какво се състои грешката? Преди всичко виждаме, че предачеството и тъкачеството, ако са съединени едно с друго, би трябвало [според Родбертус] да дават поземлена рента точно така, както и в случая, когато предачеството е съединено със земеделието или пък когато земеделието се води отделно.

Тук очевидно има двойко нещо.

Първо, ние изчислявахме $63^{7/11}$ ф. ст. само върху един капитал в размер $336^{4/11}$ ф. ст., докато трябва да ги изчисляваме върху три капитала със съвкупна стойност $636^{4/11}$ ф. ст.

Второ, в последния капитал (III) ние вземахме разход $336^{4/11}$ ф. ст. вместо $363^{7/11}$ ф. ст.

Тези два пункта трябва да бъдат разгледани поотделно.

Първо, ако един капиталист, обединяващ ведно и също лице производител на памук, предача и тъкача, превръща в прежда целия продукт на своята памучна реколта, той няма да употреби

абсолютно никаква част от тази реколта за възстановяване на своя земеделски капитал. Той не влага [едновременно] една част от своя капитал за [463] производството на памука — за разходи по обработването на памука, за семена, работна заплата, машини — и друга част за предене, а най-напред влага част от своя капитал за производство на памука, след това същата тази част с добавка на втора част — в предене, а след това двете първи части, които се съдържат вече в преждата, с добавка на още една трета част той влага в тъкачеството. Когато на края тъканта е готова, в размер на 4 000 ярда, как може той да възстанови техните елементи? Когато е тъкал, той не се е занимавал с предене и не е имал също материала, необходим за това, а когато е прел, той не е обработвал памук. Следователно тези елементи *не могат да бъдат възстановени от него*. Нека си облекчим задачата и да кажем: да, нашият приятел продава тези 4 000 ярда и след това срещу една част от получените 400 ф. ст. „купува“ преждата и елементите на памука. Но към какво се свежда това? Само към едно — че ние фактически приемаме наличността на три капитала, които са едновременно заети, вложени в работа, авансирани за производство. За да може да се купи преждата, тя трябва да бъде налице, а за да може да се купи памукът, той също така трябва да бъде налице, а пък за да има на пазара и памук, и прежда и за да могат те, следователно, да заменят изтъканата прежда и изпредения памук, произвеждащите ги капитали трябва да бъдат вложени в производството едновременно с вложения в тъкачното производство капитал и трябва да се превръщат в памук и прежда в същото време, когато преждата се превръща в тъкан.

Следователно независимо от това, дали III обединява и трите производствени отрасли или те са разделени между трима производители, трите капитала трябва да бъдат налице едновременно. Един капиталист не може със същия капитал, с който е тъкал, едновременно и да преде, и да отглежда памук, ако иска да произвежда в *същия* мащаб. Всеки от тези капитали е зает в производството и обстоятелството, че се възстановяват взаимно, няма никакво отношение към интересувания ни въпрос. Капиталите, които се възстановяват един друг, представляват постоянен капитал и всеки от тях трябва да бъде вложен в един или друг от трите отрасли и трябва да се намира в действие едновременно с другите. Ако в 400 ф. ст. се съдържа печалба в размер на $63\frac{7}{11}$ ф. ст., то е само защото III освен своята собствена печалба от $36\frac{4}{11}$ ф. ст. получава — съгласно нашата сметка — и печалбата, която той трябва да заплати на производителите II и I и която, според нашето предположение се реализира в неговата стока. Обаче те са получили тази

печалба не от неговите $363\frac{7}{11}$ ф. ст., а работата стои така: земеделецът я е получил отделно от своите $90\frac{10}{11}$ ф. ст., а предачът — от своите $181\frac{9}{11}$. Ако III събира цялата печалба — той също не я е получил от $363\frac{7}{11}$ ф. ст., които е вложил в тъкачното производство, а от този капитал плюс другите два капитала, които е вложил в предачеството и отглеждането на памука.

Второ, ако изчисляваме разходите на III в размер на $336\frac{4}{11}$ ф. ст., а не в размер на $363\frac{7}{11}$ ф. ст. — това се получава поради следната причина:

Направления от него разход за отглеждането на памука ние изчисляваме в размер само на $90\frac{10}{11}$ ф. ст., а не на 100 ф. ст. Но той има нужда от целия продукт на памуковъдството, а последният възлиза на 100 ф. ст., а не на $90\frac{10}{11}$ ф. ст. Печалбата от $9\frac{1}{11}$ вече се съдържа в този продукт. Иначе III би вложил този капитал от $90\frac{10}{11}$ ф. ст., без да получи *никаква печалба*. Производството на памука не би му дало печалба, а само би възстановило разходите в размер на $90\frac{10}{11}$ ф. ст. Също така и преденето не би му донесло печалба и целият продукт на преденето само би възстановил направените разходи.

В такъв случай неговите вложения действително се свеждат към $90\frac{10}{11} + 81\frac{9}{11} + 163\frac{7}{11} = 336\frac{4}{11}$. По този начин това би представлявало неговия авансиран капитал. 10% от този капитал биха се изразили в $33\frac{7}{11}$ ф. ст. Стойността на продукта би се равнявала тогава на 370 ф. ст. Тази стойност не би била нито с грош по-висока, защото, съгласно нашето предположение, първите две части — I и II — не са донесли *никаква печалба*. Затова III би постъпил много по-добре, ако не се впусне в I и II отрасли и остане при стария метод на производство. Защото вместо $63\frac{7}{11}$ ф. ст., които I, II и III можеха да спечелят по-рано, сега III има само $33\frac{7}{11}$ ф. ст., докато по-рано, когато неговите събратя си разделяха с него печалбата, той имаше $36\frac{4}{11}$ ф. ст. печалба. Той би бил наистина съвсем негоден капиталист. Той би икономисал един разход от $9\frac{1}{11}$ ф. ст. в отрасъл II само защото не би получил печалбата в отрасъл I и той би икономисал един разход от $18\frac{2}{11}$ ф. ст. в отрасъл III само защото не би получил печалба в отрасъл II. Реализираните от него $90\frac{10}{11}$ ф. ст. при производството на памука и $81\frac{9}{11} + 90\frac{10}{11}$ при преденето биха възстановили само сами себе си. И само третият, вложеният в тъкачеството капитал от $90\frac{10}{11} + 81\frac{9}{11} + 163\frac{7}{11}$ би му донесъл *печалба* 10%. Следователно това би означавало, че 100 ф. ст. дават 10% печалба в тъкачното производство, но не дават нито грош в предачното производство и в производството на памука. Наистина, това би било твърде приятно за III в случай, че I или II са различни от него лица, но съвсем не тогава, когато той обединява и трите отрасли своята

скъпоценна особа, *разчитайки да си присвои тази икономия от толкова желаната печалба*. Следователно икономисването на разходите за заплащане на печалбата (т. е. за заплащане на онази съставна част [464] на постоянния капитал в един от тези отрасли, която за другите представлява печалба) би се получило вследствие на обстоятелството, че фактически в продуктите на отрасли I и II не би се съдържала никаква печалба и в тези отрасли не би се получил никакъв принадлеен труд; тези отрасли биха могли да се разглеждат само като наемни работници, възстановявайки си само *своите производствени разходи*, т. е. разходите си за постоянен капитал и работна заплата. Но в тези случаи — стига само I и II да не пожелаят да работят, да кажем, за III, в резултат на което обаче печалбата би влязла в сметката на *този последния* — би бил вложен по-малко труд и за III би било съвсем безразлично дали трудът, който той трябва да заплати, е бил вложен само срещу работна заплата или срещу работна заплата и печалба. За него това би било едно и също, тъй като той купува и заплаща продукт, т. е. *стока*.

Дали постоянният капитал се възстановява изцяло или частично *in natura*, т. е. дали той се възстановява за производителя на оная стока, за която той е постоянен капитал — това е съвсем безразлично. Преди всичко всеки постоянен капитал трябва да бъде възстановен в крайна сметка *in natura*: машината се възстановява с машина, суровините — със суровини, спомагателните материали — със спомагателни материали. В земеделието постоянният капитал може да участва в производството и като *стока*, т. е. може да бъде пряко опосредствуван чрез покупка и продажба. Разбира се, той трябва — доколкото във възпроизводството влизат органически вещества — да бъде възстановен с продукти от същата производствена сфера. Но съвсем не е необходимо да бъде възстановен от същите отделни производители вътре в тази производствена сфера. Колкото повече се развива земеделието, в толкова по-голяма степен всичките негови елементи влизат в него в качеството си на стоки не само формално, но и реално, т. е. тези елементи постъпват отвън като продукти на други производители (семена, торове, добитък, продукти на животновъдството и т. н.). В промишлеността непрекъснатото преместване например на желязото към машиностроителния завод, а на машините — към железодобивния рудник има същия постоянен характер, както и преместването на пшеницата от хамбара в земята и от земята в хамбара на фермера. В земеделието продуктите се възстановяват непосредствено. Желязото не може да възстанови машините. Но известно количество желязо, което има същата стойност, както и машината, възстановява [чрез размяна между производителя на желязо и машиностроителя] за единия —

машината, а за другия — желязото, доколкото машината [продадена от машиностроителя на производителя на желязо] сама се възстановява — по стойност — чрез желязото.

Съвсем непонятно е каква разлика ще се получи за нормата на печалбата, ако земеделецът започне да изчислява ония $90^{10}/_{11}$ ф. ст., които той влага, за да получи продукт за 100 ф. ст., да кажем, така: 20 ф. ст. отнася за сметка на семената и т. н., 20 — за сметка на машините и т. н., $50^{10}/_{11}$ — за сметка на работната заплата. Защото той търси 10% печалба от цялата тази сума като цяло. 20-те ф. ст., които той отнася към семената, не съдържат печалба. Въпреки това те съставят 20 ф. ст., точно както и ония 20 ф. ст. във вид на машини, в които се съдържа печалба, да кажем, 10%. Наистина това може да бъде само нещо формално. Тези 20 ф. ст. във вид на машини могат в действителност също така да не представляват нито грош печалба, както и 20-те ф. ст. във вид на семена. Така е например в случая, когато посочените 20 ф. ст. представляват само възстановяване на съставните части на постоянния капитал на машиностроителя — на ония съставни части, които машиностроителят извлича, да кажем, от сферата на земеделието.

Както не е вярно, че всички машини влизат в земеделието като негов постоянен капитал, също така неправилно е и това, че целият суров материал в неговата съвкупност влиза в обработващата промишленост. Твърде значителна част от него остава в земеделието и представлява само възпроизводство на постоянния капитал. Друга част влиза в дохода непосредствено като средство за живот и отчасти — като например плодовете, рибата, добитъка и т. н. — не преминава през „промишления процес“. Следователно би било неправилно да се заставя промишлеността да плаща за целия „фабрикуван“ от земеделието суров материал. Разбира се, в такива отрасли на обработващата промишленост, в които наред с работната заплата и машините в разходите влиза и суров материал, авансираният капитал трябва да бъде по-голям, отколкото в ония отрасли на земеделието, които доставят този суров материал, влизаш в производството по посочения начин. Би могло също да се предположи, че ако в тези отрасли на обработващата промишленост съществува *собствена* норма на печалбата (различна от общата), тя би била тук по-малка, отколкото в земеделието вследствие на това, че тук се прилага по-малко труд. Така че по-голям постоянен капитал и по-малък променлив капитал при еднаква норма на принадлежната стойност безусловно дават по-малка норма на печалбата. Но това се отнася също и до определени отрасли на обработващата промишленост в тяхното отношение към други нейни отрасли, както и до определени отрасли на земеделието (в икономически смисъл) в тях-

ното отношение към други негови отрасли. Най-малко това се отнася именно до земеделието в същинския смисъл на думата, защото то, макар и да доставя на промишлеността суров материал, все пак вътре в своята собствена сфера обхваща — като различни части на своите вложения — суров материал, машини и работна заплата; а промишлеността в никой случай не заплаща на земеделието *суровия материал*, оная част от постоянния капитал, която земеделието възстановява от собственото си производство, а не чрез размяна срещу продукти на промишлеността.

[5] ПОГРЕШНИТЕ ПРЕДПОСТАВКИ НА ТЕОРИЯТА НА РОДБЕРТУС
ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА]

[465] Нека дадем сега кратко резюме на хода на мислите на г. Родбертус.

Отначало той описва едно такова състояние — както той си го представя, — при което поземленият собственик (който стопанисва самостоятелно) се явява едновременно и като капиталист, и като робовладелец. След това става разделяне. Отнетата от работниците част от „продукта на труда“ — „единната натурална рента“ — се дели сега на „поземлена рента и печалба на капитала“ (стр. 81—82) [Руски превод: *К. Родбертус*. Економически сочинения. Ленинград, 1936, стр. 285]. (Г-н *Хопкинс* — виж тетрадката¹⁹ — обяснява това още по-просто и по-грубо.) След това г. Родбертус разделя „суровия продукт“ и „промишления продукт“ (стр. 89) [Руски превод, стр. 291] между поземления собственик и капиталиста — *retitio rincipii*. [Обаче в действителност] един капиталист произвежда сурови продукти, а друг — промишлени продукти. Напротив, земевладелецът не произвежда *нищо*, той дори не е и „притежател на сурови продукти“. Представата [че земевладелецът е „притежател на сурови продукти“] е характерна за немския „притежател на чифлик“, какъвто е и г. Родбертус. В Англия капиталистическото производство започна едновременно и в промишлеността, и в земеделието.

Г-н Родбертус извежда начина, по който се образува „процентът на печалбата на капитала“ (нормата на печалбата), просто от това, че сега съществува във формата на парите „машаб“ на печалбата за „изразяване на отношението на печалбата към капитала“, с което е дадена и „съответна мярка за изравняване на печалбите от капитала“ (стр. 94) [Руски превод, стр. 295]. Родбертус няма никаква представа за това, че това *равенство на печалбите противоречи*

във всеки отрасъл на производството на равенството между „рентата“ и незаплатения труд и че поради това стойностите на стоките трябва да се различават от техните средни цени. Тази норма на печалбата става регулираща и за земеделието, тъй като *„доходът от имуществото“* може да се изчислява само върху капитала, а в промишлеността се „прилага значително по-голяма част от националния капитал“ (стр. 95) [Руски превод, стр. 295]. Нито дума за това, че с развитието на капиталистическото производство става преврат и в самото земеделие — не само формално, но и материално — и че поземлената собственост се свежда до ролята на прост получател на пари и престава да изпълнява каквито и да било функции в производството. Според Родбертус

„в промишлеността фигурира в състава на капитала — като материал — още и стойността на съвкупния продукт на селското стопанство; в производството на суровини това е невъзможно“ (стр. 95) [Руски превод, стр. 295].

Що се отнася до съвкупния продукт, това *не е вярно*.

След това Родбертус си задава въпроса, дали след приспадането на промишлената печалба, на печалбата на капитала, остава още и една част като „рента за суровия продукт“ и „ако остава, то по какви причини“ (стр. 96) [Руски превод, стр. 297].

Защото Родбертус предполага,

„че суровият продукт, както и промишленият продукт се разменят съответно на изразходвания труд, че стойността на суровия продукт е равна само на изразходвания за него труд“ (стр. 96) [Руски превод, стр. 297].

Наистина, както забелязва Родбертус, същото нещо предполага и Рикардо. Но това не е вярно, поне *prima facie*; защото стоките се разменят не по техните стойности, а по различаващите се от тези стойности средни цени. Това произтича от обстоятелството, че стойността на стоките се определя от „работното време“, от този закон, който привидно противоречи на това явление. Ако суровият продукт носи освен средна печалба още и различаващата се от нея поземлена рента — това е възможно само при условие, че суровият продукт се продава не по средната цена; защо това е така, е именно въпросът, който трябва да се обясни. Но да видим как разсъждава Родбертус.

„Аз *предположих*, че рентата“ (*принадената стойност, незаплатеното работно време*) „се *разпределя пропорционално на стойността на суровия продукт и на промишления продукт* и че тази стойност се определя от *изразходвания труд*“ (работното време) (стр. 96—97) [Руски превод, стр. 297].

Нека проверим преди всичко това първо *предположение*. То изразява, с други думи, само това, че съдържащите се в стоките *принадени стойности* се отнасят както *стойностите* на тези стоки или,

иначе казано, че *съдържащите се* в стоките количества *незаплатен труд* се отнасят както количествата на *съдържащия се* в тях *труд* въобще. Ако количествата *труд*, съдържащи се в стоките *A* и *B*, се отнасят както 3 към 1, то и съдържащите се в тях количества *незаплатен труд* — или принадлежните стойности — също се отнасят както 3 към 1. Нищо не може да бъде по-погрешно от това. Да допуснем, че при дадено необходимо работно време, равно, да предположим, на 10 часа, една стока (*A*) е продукт на 30 работника, а друга (*B*) е продукт на 10 работника. Ако 30-те работника работят само по 12 часа на ден, то произведената от тях принадлежна стойност е равна на 60 часа, или на 5 дни (5×12); ако 10-те работника работят по 16 часа на ден, то произведената от тях принадлежна стойност също е равна на 60 часа. При това стойността на стоката *A* ще бъде равна на 30×12 , т. е. на 360 работни часа, или на 30 работни дни {12 часа = един работен ден}, а стойността на стоката *B* ще бъде равна на 160 работни часа, или на $13\frac{1}{3}$ работни дни. *Стойностите* на стоките *A* и *B* ще се отнасят както 360 към 160, или както 9 към 4. А съдържащите се в тези стоки принадлежни стойности ще се отнасят както 60 към 60, или както 1 към 1. В такъв случай принадлежните стойности биха били равни, при все че стойностите биха се отнасяли както 9 към 4.

[466] Следователно принадлежните стойности на стоките не се отнасят една към друга както стойностите на тези стоки преди всичко тогава, когато са различни абсолютните принадлежни стойности, т. е. при нееднакво удължаване на работното време зад границата на необходимия *труд*, с други думи, когато са различни *нормите на принадлежната стойност*.

Второ, ако предположим, че нормите на принадлежната стойност са едни и същи, то принадлежните стойности — като оставим настрана другите обстоятелства, свързани с обръщението и с процеса на възпроизводството — зависят не от относителните количества *труд*, съдържащи се в двете стоки, а от отношението на изразходваната за работна заплата част от капитала към оная част, която е изразходвана като постоянен капитал — за суровини и машини; а това отношение може да бъде съвсем различно при стоки с еднакви стойности, независимо от това, дали тези стоки са „земеделски продукти“ или „промишлени продукти“, което изобщо няма никакво отношение към въпроса, поне prima facie.

Ето защо коренно погрешно е първото предположение на г. Родбертус, че щом стойността на стоките се определя от работното време, то и *съдържащите се* в различните стоки количества *незаплатен труд* — или техните принадлежни стойности — са право пропорционални на стойностите. Неправилно е следователно и това, че

„рентата се разпределя пропорционално на стойността на суровия продукт и на промишления продукт“, щом „тази стойност се определя от изразходвания труд“ (стр. 96—97) [Руски превод, стр. 297].

„От това, разбира се, също следва, че величината на тези части на рентата се определя не от величината на капитала, върху който се изчислява печалбата, а от непосредствено изразходвания труд, бил той селскостопански или промишлен, плюс труда, който трябва да се прибави вследствие изхабяването на оръдията и машините“ (стр. 97) [Руски превод, стр. 297].

Това също не е вярно. Величината на принадлежната стойност (а това именно се има предвид в думите „част от рентата“, тъй като рентата се разбира от Родбертус като нещо всеобщо, за разлика от печалбата и поземлената рента) зависи само от непосредствено изразходвания труд, а не от изхабяването на основния капитал, както и не от стойността на суровината, въобще не зависи от която и да било част на постоянния капитал.

Разбира се, това изхабяване определя отношението, в което трябва да бъде възпроизведен основният капитал (неговото производство зависи заедно с това от образуването на нов капитал, от неговото натрупване). Но принадлежният труд, който се получава при производството на основния капитал, също няма отношение към оная сфера на производството, в която влиза този основен капитал в качеството си на основен капитал, както няма към нея отношение например принадлежният труд, който влиза в производството на суровия материал. Напротив, за всички тези производствени отрасли — за земеделието, машиностроенето и обработващата промишленост — еднакво важи положението, че при всички тях принадлежната стойност се определя само от масата на прилагания труд, ако е дадена нормата на принадлежната стойност, и само от нормата на принадлежната стойност, ако е дадена масата на прилагания труд. Г-н Родбертус се опитва да „пробута“ изхабяването, за да избута „суровия материал“.

Напротив — предполага г. Родбертус, — „оная част от капитала, която се съдържа в стойността на материала“, никога не може да влияе върху величината на частите от рентата, защото „например в труда, изразходван за специалния продукт, какъвто е преждата или тъканта, не може да влиза трудът, изразходван за вълната като суров продукт“ (стр. 97) [Руски превод, стр. 298].

Работното време, необходимо за преденето или тъкането, съвсем в същата степен зависи или по-право съвсем в същата степен не зависи от работното време, необходимо за производството на машината, т. е. от нейната стойност, както и от работното време за производството на суровия материал. Както машината, така и суровият материал влизат в процеса на труда, но нито машината, нито суровият материал не влизат в процеса на увеличаване на стойността.

„Напротив, стойността на суровия продукт или стойността на материала все пак фигурира като *капиталовложение* в състава на целия капитал, върху който собственикът изчислява като печалба частта от рентата, която се пада на промишления продукт. А в *селскостопанския капитал тази част от капитала липсва*. Селското стопанство не се нуждае от продукта на някакво предшествуващо го производство в качеството на материал, защото именно в селското стопанство започва изобщо производството; в селското стопанство като част от имуществото, аналогична на материала, може да се счита самата земя, но се предполага, че тя не струва никакви разходи“ (стр. 97—98) [Руски превод, стр. 298].

Това е представата на немския селянин. В селското стопанство (с изключение на рудниците, риболовството и лова, но *съвсем не и на скотовъдството*) семената, фуражът, добитъкът, минералните торове и т. н. представляват оня материал, [467] от който се произвежда продуктът, и този материал е продукт на *труда*. В съответствие с развитието на капиталистическото земеделие се развиват и тези *„вложения“*. Всяко производство — от момента, когато става дума вече не за просто заграбване и присвояване — е възпроизводство и затова се нуждае „от продукт на предшествуващо го производство в качеството на материал“. Всичко, което в производството е резултат, е заедно с това и предпоставка. И колкото по-високо е равнището на развитието на едрото земеделие, толкова повече то купува продукти на „предшествуващо го производство“ и толкова повече продава свои собствени продукти. Под формата на стоки тези разходи — те са превърнати в стоки с помощта на сметните пари — влизат в земеделието от същия момент, в който фермерът става изобщо зависим от продажбата на своя продукт и започват да се фиксират цените на различните селскостопански продукти (например на сеното), тъй като и в земеделието възниква разделение на сфери на производство. Дори и селянинът би се обвържал, ако би считал квартера пшеница, който той продава, за *доход*, а не би считал квартера пшеница, който заравя в земята, за *„разход“*. Впрочем нека г. Родбертус се опита изобщо да „започне“ някъде „производство“ например на лен или коприна без „продукти на предшествуващо производство“. Това е чиста глупост.

Също такава глупост са и всичките по-нататъшни изводи на Родбертус:

„Следователно за селското стопанство и промишлеността са общи ония две части на капитала, които влияят върху определянето на *величината* на частите от рентата; обаче за тях не е обща оная част на капитала, която не оказва такова влияние, но върху която заедно с другите части се изчислява като печалба частта от рентата, определяна от посочените по-горе части на капитала; тая трета част на капитала съществува само в промишления капитал. Ние предположихме, че стойността на суровия продукт, както и на промишления продукт, се определя от изразходвания труд и че рентата се разпределя пропорционално на тази стойност между притежателите на суровия и промишления продукт. Така че *макар и полу-*

чаващите се в производството на суровия и промишления продукт части от рентата да са пропорционални на количествата труд, изразходвани за съответния продукт, все пак вложените в селското стопанство и промишлеността капитали, върху които се разпределят като печалба тези части от рентата (при това в промишлеността — самостоятелно, а в селското стопанство — според процентите на печалбата, установили се в промишлеността), не се намират в същото отношение един към друг, в което се намират посочените количества труд и определяните от тях части от рентата. Напротив, при равна величина на частите от рентата, които се падат на суровия и промишления продукт, промишленият капитал ще бъде по-голям от селскостопанския капитал с цялата величина на съдържащата се в него стойност на материала. Но тъй като тази стойност на материала увеличава промишления капитал, върху който се изчислява като печалба припадащата му се част от рентата, но не увеличава самата печалба — което води още и към понижаване на процента на печалбата, който регулира също и печалбата в селското стопанство, — то по необходимост от она част на рентата, която се пада на селското стопанство, трябва да се получава остатък, който не влиза в изчисляването на печалбата по този процент" (стр. 98—99) [Руски превод стр. 298—299].

Първа погрешна предпоставка: ако промишленият продукт и земеделският продукт се разменят по техните стойности (т. е. в съответствие с необходимото за тяхното производство работно време), то те носят на своите притежатели равни по величина *принадени стойности* или равни по величина количества незаплатен труд. Принадените стойности не се отнасят една към друга, както стойностите на съответните стоки.

Втора погрешна предпоставка: тъй като Родбертус вече предполага *нормата на печалбата* (която той е кръстил „процент на печалбата на капитала“), то не е вярна неговата предпоставка, че *стоките се разменят съответно на техните стойности*. Едната предпоставка изключва другата. *Стойностите* на стоките трябва вече да се *видоизменят, да се превърнат в средни цени* или пък да се намират в непрекъснат процес на такова видоизменение, за да може да се установи *норма на печалбата* (обща). В тази обща норма на печалбата се изравняват *особените норми на печалбата*, които във всяка сфера на производството се определят от отношението на *принадената стойност към авансирания капитал*. Защо тогава това да не става и в земеделието? Това е именно въпросът. Но у Родбертус дори и постановката на въпроса е неправилна, защото той, *първо*, предполага, че *общата норма на печалбата* вече съществува, и *второ*, предполага, че *особените норми на печалбата* (а следователно и различията между тях) не са изравнени, т. е. че стоките се разменят по техните *стойности*.

Трета погрешна предпоставка: *стойността на суровия материал не влиза в земеделието*. А в действителност вложенията във вид на семена и т. н. представляват тук съставни части на постоянния капитал и се калкулират от фермера като такива. Колкото

повече земеделието се превръща просто в един от капиталистическите отрасли, толкова повече и капиталистическото производство се въдворява в селото; [468] колкото повече земеделието произвежда за пазара, произвежда *стоки*, предмети за продажба, а не за собствено потребление — толкова повече земеделието калкулира своите вложения и разглежда всяко такова вложение като стока, независимо от това, дали купува даден предмет от самото себе си (т. е. в своето *производство*) или от трето лице. В същата степен, в която *продуктите* се превръщат в стоки, се превръщат в стоки естествено и *елементите на производството*, тъй като тези елементи представяват същите тези продукти. Следователно, тъй като пшеницата, сеното, добитъкът, различните видове семена и т. н. *се продават* като стоки — като при това съществено значение има именно продажбата на тези продукти, а не използването им за непосредствено потребление, — то и в производството те също влизат като *стоки*; и фермерът би бил кръгъл идиот, ако не би съумял да използва парите като сметни пари. Обаче първоначално това е само формалната страна на изчислението. Но в също такава степен *се развиват* и ония условия, при които един или друг фермер започва да купува *влаганите от него в производството продукти* — семена, чужд добитък, торове, минерални вещества и т. н., докато същевременно продава своя *доход*; така че за отделния фермер тези вложения влизат в производството като вложения [не само фактически, но] и по форма, защото те са *купени стоки*. (Сега те вече постоянно се явяват за фермера стоки, съставни части на неговия капитал, и фермерът ги счита като *продадени* на самия себе си като производител, когато ги влага обратно в производството *in naturali**.) И това положение на нещата все повече влиза в сила, колкото повече земеделието се развива и крайният продукт все повече и повече се произвежда като фабричен продукт, съответно на капиталистическия начин на производство.

И така, не е истина, че тук, в промишлеността, влизала такава съставна част на капитала, която *не* влизала в земеделието.

Следователно, ако, съгласно (*погрешната*) *предпоставка на Родбертус*, „частите от рентата“ (т. е. дяловете на участие в принадлежната стойност), които земеделският продукт и промишленият продукт носят, са пропорционални на *стойностите* на тези продукти; ако, с други думи, промишлени продукти и земеделски продукти с *еднакви по величина стойности* носят на своите притежатели еднаква по величина *принадена стойност*, т. е. съдържат *еднакви количества незаплатен труд*, то [дори при тази предпоставка] ни

* — в натурален вид. Ред.

най-малко не възниква никаква диспропорция от това, че в промишлеността влиза *такава* съставна част на капитала (вложена в суров материал), която уж не влизала в земеделието, в резултат на което например същата принадена стойност се изчислявала в промишлеността върху капитал, *увеличен* с тази съставна част, и затова давала намалена норма на печалбата. Та нали също такава *съставна част* на капитала влиза и в земеделието. Следователно би оставало само да се разреши въпросът, дали тя влиза *в същата пропорция*? Но тогава бихме имали работа само с *чисто количествени различия*, докато г. Родбертус се опитва да намери тук „*качествено*“ различие. Също такива *количествени различия* се срещат в различните *промишлени* сфери на производството. Те се изравняват в общата норма на печалбата. Но защо в такъв случай не се изравняват различията между промишлеността и земеделието (ако такива различия съществуват)? Тъй като г. Родбертус допуска участие на земеделието в получаването на *общата норма на печалбата*, защо тогава той не допуска участие на земеделието в образуването на тази обща норма на печалбата? Но тогава би дошъл, разбира се, краят на цялата негова теория.

Четвърта погрешна предпоставка: невярна и произволна предпоставка представлява това, че Родбертус включва *изхабяването на машините* и т. н. — които представляват една от частите на *постоянния капитал* — в *променливия капитал*, т. е. в оная част на капитала, която създава принадлежната стойност и по-специално определя нормата на принадлежната стойност, а *не* включва тук суровия материал. Тази *грешка* в изчислението се прави с цел да може да се получи предварително желаните резултат от изчислението.

Пета погрешна предпоставка: щом г. Родбертус иска да прави разлика между земеделието и промишлеността, той би трябвало да знае, че *елементът на капитала*, състоящ се от машини, оръдия и т. н., т. е. от основен капитал, изцяло принадлежи на *промишлеността*. Този елемент на капитала, доколкото влиза в качеството си на елемент в един или друг капитал, винаги влиза само в *постоянния капитал* и не може да увеличи *принадената стойност* нито с грош. От друга страна, той като *продукт на промишлеността* представлява резултат на определена сфера на производството. Следователно неговата цена или оная част от стойността, която той съставлява в целия обществен капитал, изразява заедно с това и *определено количество принадлежната стойност* (точно така, както е и със суровия материал). Вярно е, че този елемент влиза в земеделски продукт, но той се получава от промишлеността. Ако г. Родбертус в своите изчисления разглежда суровия материал като такъв елемент на капитала, който идва в промишлеността отвън, то той трябва да разглежда машините, оръдията, съдовете, постройките и т. н. като такъв елемент на

капитала, който идва отвън в земеделието. И той би трябвало да каже: в промишлеността влизат само работната заплата и суровият материал (защото основният капитал, доколкото той не се състои от суров материал, е продукт на промишлеността, неин собствен продукт); а в земеделието влизат само работната заплата [469] и машините и т. н., т. е. основният капитал, защото *суровият материал*, доколкото той не се съдържа в оръдията и т. н., е продукт на земеделието. В такъв случай би трябвало да се изследва как би изглеждала сметката в промишлеността, след като от нея отпадне едно от „перата“ на производствените разходи.

Шесто. Съвсем правилно е, че в минната промишленост, риболовството, лова, горското стопанство (доколкото горите растат сами от себе си) и т. н. — с една дума, в *добивната промишленост* (при добива на сурови продукти, където не става възпроизводство *in naturali*) — *не влиза суров материал*, ако не смятаме *спомагателните материали*. За земеделието това *не се* отнася.

Но не по-малко вярно е, че *същото* става и в една твърде голяма част от *промишлеността*, в *транспортната промишленост*. Тук се правят *разходи* само за машини, спомагателни материали и работна заплата.

И на края няма съмнение, че в други *промишлени отрасли*, казано относително, в производството влизат само суров материал и работна заплата, но не влизат машини, основен капитал и т. н., какъвто е случаят например в шивашкото производство и т. н.

Във всички тези случаи величината на *печалбата*, т. е. *отношението на принадлежната стойност към авансирания капитал*, би зависела не от това, дали авансираният капитал — след приспадане на *променливата, или изразходената за работна заплата, част от капитала* — се състои от машини или суров материал, или от двата елемента заедно, а би зависела от това — колко голяма е тази част от капитала в сравнение с оная негова част, която се изразходва за работна заплата. В резултат на това в различните сфери на производството би трябвало да съществуват (независимо от измененията, предизвикани от обръщението) различни норми на печалбата, изравняването на които именно и образува общата норма на печалбата.

Г-н Родбертус смътно се досеща, че принадлежната стойност се различава от своите специални форми, особено от печалбата. Но той не улучва целта, защото още от самото начало се интересува само за тълкуването на *едно определено* явление (поземлената рента), а не за разкриването на всеобщия закон.

Във всички отрасли на производството съществува *възпроизводство*; обаче това свързано с производството възпроизводство съвпада с естественото възпроизводство само в земеделието, но не в

добивната промишленост. Затова в тази промишленост продуктът в своята натурална форма не става отново елемент на своето собствено възпроизводство {с изключение на случаите, когато той фигурира във вид на спомагателни материали}.

Земеделieto, скотовъдството и т. н. се различават от другите производствени отрасли, *първо, не по това*, че тук продуктът се превръща в средство за производство, защото така стои въпросът и с всички промишлени продукти, които не притежават завършена форма на индивидуални средства за живот, а така също и с такива, които притежават тази форма, доколкото те се превръщат в средства за производство на самия *производител*, който възпроизвежда себе си и запазва своята работна сила чрез това, че ги потребява.

Второ, продуктите на селското стопанство *не* се различават и *по това*, че влизат в производството като *стоки*, т. е. като съставни части на капитала; те влизат в производството в същия вид, в който излизат от него: те излизат от него като стоки и влизат отново в него като стоки; стоката е както предпоставка, така и резултат на капиталистическото производство.

Така че остава само третата разлика: те влизат като средства за своето собствено производство в оня процес на производството, чиито продукти те са. Това се наблюдава и при машините. Машината произвежда машина. Въглищата спомагат за изваждането на въглища от шахтите, въглищата превозват въглища и т. н. В земеделието това се проявява като природен процес, който се направлява от човека, при все че този процес „донякъде“ създава и самия човек. В другите отрасли на производството това се проявява направо като действие на производството.

Но ако г. Родбертус на това основание предполага, че *земеделските продукти* не могат да влизат във възпроизводството като „стоки“ — предвид на своеобразната форма, в която те влизат в него в качеството на „потребителни стойности“ (в технологически смисъл), — той е съвсем на погрешен път и очевидно се опира на спомена за времето, когато земеделието още не беше капиталистическо предприятие, когато само *излишъкът* от земеделски продукти над онова, което потребяваше самият производител, се превръщаше в *стока* и когато тези продукти, доколкото влизаха в производството, не бяха за земеделеца *стоки*. Това е пълно неразбиране на влиянието, което капиталистическият начин на производство оказва върху целия производствен процес. За капиталистическото производство всеки продукт, който има стойност, който следователно *an sich** е *стока*, се и пресмята като стока.

* — „в себе си“, като възможност, потенциално. *Ред.*

(6) РОДБЕРТУС НЕ РАЗБИРА СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ СРЕДНА ЦЕНА
И СТОЙНОСТ В ПРОМИШЛЕНОСТТА И В ЗЕМЕДЕЛИЕТО.
ЗАКОНЪТ ЗА СРЕДНИТЕ ЦЕНИ]

Нека предположим, че например в минната промишленост постоянният капитал, състоящ се само от машини, е равен на 500 ф. ст., а капиталът, изразходван за работна заплата, също е равен на 500 ф. ст.; в такъв случай, ако принадлежната стойност възлиза на 40 %, т. е. на 200 ф. ст., то печалбата би съставлявала 20 %.

И така, в този случай имаме:

<i>Постоянен капитал (машини)</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>
500	500	200

Ако в отраслите на обработващата промишленост (или също в отраслите на земеделието), където влиза суров материал, би бил изразходван същият по количество променлив капитал; ако, по-нататък, прилагането на последния (т. е. използването на този определен брой работници) би изисквало машини и т. н. за 500 ф. ст., то тук действително би се прибавила като трети елемент стойността на материала, да кажем, също 500 ф. ст. В такъв случай имаме:

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>
Машини..... 500	500	200
Суров материал..... 500		
<u>Всичко.....</u> 1000		

Тези 200 ф. ст. принадлежна стойност би трябвало сега да се изчислят върху 1 500 ф. ст. и би се получило само $13\frac{1}{3}\%$. Приведеният пример си остава в сила, ако в първия случай се взема транспортната промишленост. А ако, обратно, във втория случай съотношението би било такова, че машините да струват 100, а суровият материал — 400, то нормата на печалбата би останала същата.

[470] Г-н Родбертус си въобразява, следователно, че докато в земеделието се изразходват 100 за работна заплата плюс 100 за машини, в промишлеността се изразходват 100 за машини, 100 за работна заплата и x за суров материал. Схемата би имала следния вид:

I. Земеделие

<i>Постоянен капитал (машини)</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>
100	100	50	$\frac{50}{200} = \frac{1}{4}$

II. Промисленост

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Норма на печалбата
Суров материал..... x			
Машини.....100			
Всичко $x+100$	100	50	$\frac{50}{200+x}$

Следователно нормата на печалбата във всеки случай ще бъде по-малка от $\frac{1}{4}$. Оттук именно възниквала поземлената рента в I.

Първо, тази разлика между земеделието и обработващата промишленост е *въображаема*, несъществуваща; следователно тя няма *никакво значение* за тази форма на поземлената рента, която определя всички други нейни форми.

Второ, г. Родбертус би могъл да намери същата разлика между нормите на печалбата в които и да било други два отрасъла на промишлеността; тази разлика зависи от *съотношението между величината на постоянния капитал и величината на променливия капитал* — съотношение, което на свой ред също може да се определя, но може и да не се определя от това, че влиза в суров материал. В ония промишлени отрасли, където влизат и суров материал, и машини, стойността на суровия материал, тоест относителната величина, която той съставя в целия капитал, има, разбира се, както посочих и по-рано, много важно значение²⁰. Но към поземлената рента това няма никакво отношение.

„Само ако стойността на суровия продукт спадне под изразходвания труд, може и в селското стопанство цялата част от рентата, която се пада на суровия продукт, да се погълне от печалбата, изчислявана върху капитала; защото тогава тази част от рентата може да се намали до такава степен, че между нея и селскостопанския капитал, макар че в него липсва стойността на един материал, все пак се създава същото процентно отношение, което съществува между частта от рентата, която се пада на промишления продукт, и промишления капитал, макар че в този последния се съдържа стойността на материала; следователно само в такъв случай се явява и в селското стопанство възможност да не остане никаква рента освен печалбата на капитала. Но доколкото обикновено съществуващата размяна поне гравитира към закона, според който стойността се равнява на изразходвания труд, дотолкова и поземлената рента обикновено се оказва налице; ако пък не се получава никаква поземлена рента, а се получава само печалба на капитала, то това не е първоначалното състояние, както предполага Рикардо, а само една ненормалност“ (стр. 100) [Руски превод, стр. 301—303].

Следователно, ако останем при горния пример, картината ще бъде следната (за по-голяма нагледност ще предположим само, че суровият материал е равен на 100 ф. ст.):

I. Земеделие

Постоянен капитал (машини)	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност на продукта	Цена на продукта	Печалба
100	100	50	250	$233\frac{1}{3}$	$16\frac{2}{3}\%$

II. Промисленост

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност на продукта	Цена на продукта	Печалба
Суров материал 100					
Машини 100	100	50	350	350	16 $\frac{2}{3}$ %

Тук нормата на печалбата в земеделието и промислеността би се изравнила, без да остави някакъв излишък за поземлена рента, защото земеделският продукт се продава с 16 $\frac{2}{3}$ ф. ст. *под* своята стойност. Дори ако този пример беше дотолкова верен, доколкото той е погрешен за *земеделието*, то и в такъв случай обстоятелството, че стойността на суровия продукт пада „*под* изразходвания труд“, само би съответствувало напълно и изцяло на закона за *средните цени*. А в действителност трябва да се обясни *защо* „*по* *изключение*“ това *не* се случва отчасти в земеделието и *защо* тук цялата принадлежна стойност (или поне по-голяма част от нея, отколкото в другите производствени отрасли; един *излишък* над средната норма на печалбата) *остава* в цената на продукта на този особен производствен отрасъл, а не влиза в общата сметка при образуването на общата норма на печалбата. Тук се вижда, че Родбертус не знае какво е норма на печалбата (обща) и какво е средна цена.

За да изясним този *закон* — което е много по-важно от анализа на възгледите на Родбертус, — ще вземем пет примера. Приемаме, че нормата на принадлежната стойност е навсякъде еднаква.

Съвсем не е необходимо да сравняваме стоки с *еднаква по величина* стойност; стоките трябва да се сравняват само по *техните стойности*. За опростяване тук се сравняват стоки, произведени от еднакви по величина капитали.

[471]

	Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Норма на принадлежната стойност	Печалба	Норма на печалбата	Стойност на продукта
	машини	суров материал	работна заплата				
I	100	700	200	100	50%	100	1 100
II	500	100	400	200	50%	200	1 200
III	50	350	60	300	50%	300	1 300
IV	700	липсва	300	150	50%	150	1 150
V	липсват	500	500	250	50%	250	1 250

Тук в категориите I, II, III, IV, V (пет различни производствени сфери) имаме стоки, чиито *стойности* възлизат съответно на 1 100,

1 200, 1 300, 1 150 и 1 250 ф. ст. Такива биха били паричните цени, по които тези стоки биха се разменяли, ако те биха се разменяли по своите *стойности*. Във всички тези производствени сфери авансираният капитал има *еднаква* величина — 1 000 ф. ст. Ако тези стоки се разменяха по своите стойности, нормата на печалбата би била за I само 10%, за II — двойно повече — 20%, за III — 30%, за IV — 15%, за V — 25%. Ако съберем тези отделни норми на печалбата, тяхната сума ще бъде равна на 10% + 20% + 30% + 15% + 25%, следователно ще бъде равна на 100%.

Ако разглеждаме целия авансиран капитал във всичките пет сфери на производството, то една част от него (I) ще даде 10%, друга част (II) — 20% и т. н. Печалбата, която целият капитал дава средно, е равна на средната величина, която дават тези пет части. А това прави:

$$\frac{100 \text{ (свкупна сума на нормите на печалбата)}}{5 \text{ (брой на различните норми на печалбата)}}$$

т. е. 20%. И действително ние намираме, че 5 000 ф. ст. капитал, авансиран в петте сфери, дават печалба, равна на 100 + 200 + 300 + 150 + 250 = 1 000, т. е. дават 1 000 на 5 000, което прави $\frac{1}{5}$, или 20%. Също така, ако съберем *стойността на свкупния продукт*, тя ще възлезе на 6 000 ф. ст.; а излишъкът над 5 000 ф. ст. авансиран капитал е равен на 1 000 ф. ст., или 20%, по отношение на *авансирания капитал*; обаче по отношение на *целия продукт* това ще представлява $\frac{1}{6}$, или 16 $\frac{2}{3}$ %. (Това е вече друго изчисление.)

Така че за да може всеки от авансираните капитали (I, II, III и т. н.) — или, което е същото, *при еднакви по величина капитали или при капитали, разглеждани само по отношение на тяхната величина, т. е. само от гледна точка на пропорцията, в която те представляват част от авансирания свкупен капитал*, — за да може всеки от тези капитали действително да получава своята част от принадлежната стойност, припадаща се на свкупния капитал, то на всеки от тези капитали може да се падне само 20% печалба, но именно толкова и трябва по необходимост [472] да получава всеки един от тях. А за да стане това възможно, продуктите на различните сфери трябва да се продават ту *над* своята стойност, ту повече или по-малко *под* своята стойност. С други думи, свкупната принадлежна стойност трябва да бъде разпределена между тях не пропорционално на това, колко принадлежна стойност се произвежда във *всяка отделна* сфера на производството, а пропорционално на *величината* на авансираните капитали. Всички сфери на производството трябва да продават своя продукт за 1 200 ф. ст., за да може по този начин излишъкът в стойността на продукта над авансирания капитал да бъде равен на $\frac{1}{5}$ от последния, т. е. на 20%.

В резултат на това разпределение у нас се получава следната картина :

	Стойност на про- дукта	Принадена стойност	Средна цена	Съотношение между средната цена и стойността	Съотношение между пе- чалбата и принадлежната стойност в проценти	Изчислена печалба
I	1 100	100	1 200	Излишък на средната цена над стойността 100	Излишък на печалбата над принадлежната стойност 100%	200
II	1 200	200	1 200	0 Стойността е= на цената	0	200
III	1 300	300	1 200	Спадане на средната цена под стойността 100	Спадане на печалбата под принадлежната стойност 33 $\frac{1}{3}$ %	200
IV	1 150	150	1 200	Излишък на цената над стойността 50	Излишък на печалбата над принадлежната стойност 33 $\frac{1}{3}$ %	200
V	1 250	250	1 200	Излишък на стойността над цената 50	Излишък на принадлежната стойност над печалбата 25%	200
					Спадане на печалбата под принадлежната стойност 20%	

Тук виждаме, че само в един случай (II) средната цена е равна на стойността на стоката, тъй като *принадената стойност* тук случайно е равна на *нормалната средна печалба от 200*. Във всички други случаи се отнема от една стока и се прибавя към друга ту повече, ту по-малко принадлежна стойност и т. н.

Ако г. Родбертус трябваше нещо да покаже, то е именно това, защо в *селското стопанство* това *не* става, защо там стоката трябва да се продава по своята *стойност*, а не по *средната цена*.

Действието на конкуренцията се състои в изравняването на печалбите, т. е. в свеждането на *стойностите* на стоките към *средни цени*. Както отделният капиталист очаква, по думите на Малтус, да получи от всяка част на *своя* капитал еднаква по размер печал-

ба²¹ — а това, казано с други думи, означава само, че капиталистът разглежда всяка част от капитала (независимо от нейната *органическа* функция) като самостоятелен източник на печалба, че всяка част от капитала му *се представя* като такъв източник, — точно така и всеки капиталист по отношение на класата на капиталистите разглежда своя *капитал* като източник на същата по размер печалба, каквато носи всеки друг капитал от *същата величина*; т. е. всеки капитал в отделната производствена сфера се разглежда само като *част от съвкупния капитал, авансиран за съвкупното производство*; всеки капитал претендира за свой дял в съвкупната принадлежна стойност — в съвкупната маса на незаплатения труд или на продуктите на незаплатения труд — пропорционално на своята величина, на своята акция, пропорционално на дела, който той съставя в съвкупния капитал. Тази *привидност* затвърдява у капиталиста, на когото изобщо всичко в конкуренцията му *се представя* в превратен вид — и не само у него, но и у някои от неговите най-предани фарисеи и книжници, — представата, че капиталът е *независещ* от труда източник на доход, тъй като действително във всяка отделна сфера на производството печалбата на капитала съвсем не се определя само от онова количество незаплатен труд, което даден капитал сам „*произвежда*“; тази печалба попада в общия казан на масата на печалбата, от който отделните капиталисти получават дялове пропорционално на техните дялове на участие в съвкупния капитал.

И така, Родбертус говори глупости. Покрай другото трябва още да отбележим, че в някои отрасли на селското стопанство — както например в самостоятелното скотовъдство — променливият капитал, т. е. капиталът, изразходван за работна заплата, е извънредно незначителен в сравнение с постоянната част на капитала.

[Родбертус казва:]

„По своята природа *арендата* е винаги *поземлена рента*“ (цит. съч., стр. 113).

Не е вярно. Арендата винаги се плаща на земевладелеца; това е то всичко. Но ако, както това често става на практика, тя представлява отчасти или напълно удръжка от нормалната печалба или от нормалната работна заплата {действителната принадлежна стойност, т. е. печалбата плюс рентата, никога не е *удръжка от работната заплата*, тя е онази част от продукта на труда на работника, която остава *след приспадането* на работната заплата от този продукт} — то от икономическа гледна точка тя не е поземлена рента; и това веднага се доказва от практиката, щом [473] условията на конкуренцията възстановяват нормалната работна заплата и нормалната печалба.

Следователно в *средните цени*, към които конкуренцията постоянно се стреми да сведе *стойностите* на стоките, става, с изключение на случая II в приведената по-горе таблица, постоянно *добавяне към стойността* по отношение на продукта на една производствена сфера и постоянно *приспадане от стойността* по отношение на продукта на друга сфера, и само по този път се получава *общата норма на печалбата*. При стоки от такава отделна сфера на производството, където отношението на променливия капитал към съвкупната сума на авансирания капитал {приема се, че нормата на принадлежната стойност е дадена, еднаква} съответствува на средното отношение на обществения капитал, т. е. стойността е равна на средната цена, не съществува следователно нито *добавяне към стойността*, нито *приспадане от стойността*. А ако в резултат на особени условия, които не подлежат тук на разглеждане, в рамките на определени сфери на производството от стойността на стоките — въпреки че тя *превишава* средната цена — не става *приспадане* (взето средно, а не като временно явление), то това задържане на *цялата принадлежна стойност* в една или друга особена сфера на производството — което става въпреки обстоятелството, че то повишава [реализираната] *стойност* на стоката над *средната цена* и поради това дава по-голяма от средната норма на печалбата — трябва да се разглежда като привилегия на такива сфери на производството. Като *особеност*, като *изключение* тук трябва да се разглежда и да се обяснява не това, че *средната цена* на стоките спада *под* техните стойности — това е общо явление и необходима предпоставка за изравняването, — а това, защо дадени стоки, за разлика от други стоки, се продават именно *по* тяхната стойност, която *превишава* средната цена.

Средната цена на стоката е равна на нейните *производствени разходи* (на авансирания капитал в нея било във формата на работна заплата или във формата на суров материал, машини или нещо друго) плюс средната печалба. Следователно, ако [е дадена средната норма на печалбата] (в приведения по-горе пример средната печалба възлиза на 20%, т. е. на $\frac{1}{5}$), то средната цена на всяка стока е равна на K (авансирания капитал) плюс $\frac{\Pi}{K}$ (средната норма на печалбата). Ако $K + \frac{\Pi}{K}$ е равно на *стойността* на тази стока, т. е. ако произведената в тази сфера на производството принадлежна стойност M е равна на Π , то стойността на стоката е равна на нейната средна цена. Ако $K + \frac{\Pi}{K}$ е по-малко от *стойността* на стоката, ако

следователно произведената в тази сфера принадлежна стойност M е по-голяма от Π , то [реализираната] стойност на стоката *спада* до нейната средна цена и една част от нейната принадлежна стойност се добавя към стойността на другите стоки. Най-сетне, ако $K + \frac{\Pi}{K}$ е по-голямо от *стойността* на стоката, т. е. ако M е по-малко от Π , то [реализираната] *стойност* на стоката се повишава до нейната средна цена и към нея се добавя принадлежна стойност, произведена в други сфери на производството.

И на края, ако съществуват такива стоки, които се продават по тяхната стойност, макар тяхната стойност да е по-голяма от $K + \frac{\Pi}{K}$, или такива стоки, чиято реализирана стойност *спада*, но не в такава степен, че да бъде сведена до тяхната нормална средна цена $K + \frac{\Pi}{K}$, то тук сигурно действуват особени условия, осигуряващи на тези стоки изключително положение. В този случай реализираната в такива сфери на производството печалба е *по-висока* от общата норма на печалбата. Ако капиталистът получава тук общата норма на печалбата, то *земевладелецът* може да получи добавъчната печалба под формата на поземлена рента.

[7] ГРЕШКИТЕ НА РОДБЕРТУС ПО ВЪПРОСА ЗА ФАКТОРИТЕ, —
ОПРЕДЕЛЯЩИ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА И НОРМАТА
НА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА]

Онова, което аз наричам норма на печалбата, норма на лихвата и норма на поземлената рента, Родбертус нарича „*височина на печалбата на капитала и височина на лихвения процент*“ (стр. 113) [и „*височина на поземлената рента*“].

„Височината на печалбата на капитала и височината на лихвения процент се определят от тяхното отношение към капитала... У всички цивилизовани народи 100 единици от капитала се приемат за единица мярка, която и служи като мащаб за изчисляване на височината. Следователно, колкото по-голямо е относителното число, изразяващо величината на печалбата или на лихвения процент, която се пада на един капитал от 100, с други думи, колкото „повече проценти“ носи капиталът, толкова *по-високо* стоят печалбата и лихвеният процент“ (стр. 113—114) [Руски превод, стр. 305].

„Височината на *поземлената рента и арендата* се определя от тяхното отношение към даден земен участък“ (стр. 114) [Руски превод, стр. 305].

Това за никъде не е. Преди всичко нормата на поземлената рента трябва да се изчислява върху капитала, следователно да се

изчислява като *излишък в цената на стоката* над *нейните производствени разходи* и над *оня част от цената*, която образува *печалбата*. Г-н Родбертус прави своите изчисления върху акри и моргани, при което изчезва вътрешната връзка, той взема [474] *външната видимост* на нещата, защото тя му обяснява някои явления. Рентата, която дава един акър, е сумата на рентата, абсолютната маса на рентата. *Тя може да се повишава, когато нормата на рентата остава неизменна или дори спада.*

„*Височината на стойността на земята* се определя от капитализацията на поземлената рента, получавана от дадения земен участък. Колкото по-голяма е сумата на капитала, която капитализацията на поземлената рента от един участък с определена площ дава, толкова *по-висока* е стойността на земята“ (стр. 114) [Руски превод, стр. 306].

Тук думата „височина“ представлява безсмислица. Всъщност какво отношение изразява тази дума — отношение към какво? Че капитализация от 10% дава по-голяма сума, отколкото капитализация от 20% — това е ясно, но тук за единица мярка служи 100. Целият израз „*височина на стойността на земята*“ е същата обща фраза, както *високо* или *ниско равнище* на стоковите цени изобщо. Г-н Родбертус иска да изследва:

„*Какво всъщност определя височината на печалбата на капитала и височината на поземлената рента?*“ (стр. 115) [Руски превод, стр. 306].

[а] ПЪРВА ТЕЗА НА РОДБЕРТУС]

Най-напред той изследва: кое определя „*височината на рентата изобщо*“, т. е. кое определя *нормата на принадлежната стойност?*

„1) При дадена стойност на продукта или при продукт на дадено количество труд, или, което е пак същото, при даден национален продукт, височината на рентата изобщо се намира в обратно отношение към височината на работната заплата и в пряко отношение към височината на производителността на труда изобщо. Колкото по-ниска е работната заплата, толкова по-висока е рентата; колкото по-висока е производителността на труда изобщо, толкова по-ниска е работната заплата и толкова по-висока е рентата“ (стр. 115—116) [Руски превод, стр. 306—307].

„*Височината*“ на рентата — нормата на принадлежната стойност — зависи, казва Родбертус, от „*величината на оня част, която остава за рентата*“ — т. е. на оня част, която остава след приспадането на работната заплата от съвкупния продукт, като тук „*може да се остави настрана оня част от стойността на продукта, която служи за възстановяване на капитала*“ (стр. 117) [Руски превод стр. 307].

Това е правилно (имам предвид, че при това разглеждане на принадлежната стойност постоянната част от капитала „се оставя настрана“).

Малко странен е възгледът на Родбертус, че

„ако работната заплата спада, т. е. ако тя занаяд ще представлява по-малка част от цялата стойност на продукта, то и *свкупният капитал*, върху който трябва да се изчислява като печалба *другата част от рентата*“ (т. е. промишлената печалба), „става по-малък. Обаче *височината* на печалбата и на поземлената рента се установява само от съотношението между стойността, която се превъзвша в печалба върху капитала или в поземлена рента, и оная капитал или, съответно, оная земна площ, върху които посочената стойност *се изчислява* като печалба или поземлена рента. Ето защо, ако работната заплата остава за рентата по-голяма стойност, то дори върху *намалилия се капитал* и останалата неизменна земна площ трябва да се изчислява по-голяма стойност като печалба върху капитала и поземлена рента; произтичащата от това относителна величина на двете става по-голяма и следователно двете, взети заедно — или изобщо рентата, — стават по-високи... Предполага се, че стойността на продукта остава изобщо неизменна. . . *От това, че става по-малка работната заплата, изразходвана за труда, още не става по-малко трудът, изразходван за продукта*“ (стр. 117—118) [Руски превод стр. 308].

Последното е вярно. Но не е вярно, че когато се намалява променливият капитал, т. е. капиталът, изразходван за работна заплата, непременно трябва да се намалява и *постоянният капитал*; с други думи, не е вярно, че *нормата на печалбата* {тук оставяме настрана съвсем неуместното посочване на съотношението между принадлежната стойност и площта земя и т. н.} трябва да се повишава, защото се повишава *нормата на принадлежната стойност*. Например работната заплата спада вследствие на това, че трудът става по-производителен, и това повишаване на производителността във всички случаи се изразява във факта, че в едно и също време един и същ работник преработва повече суров материал, така че тази част на постоянния капитал се увеличава; същото се отнася и до машините и тяхната стойност. По този начин нормата на печалбата може да се понижава и при намаляване на работната заплата. *Нормата на печалбата* зависи от *величината на принадлежната стойност*, която се определя не само от нормата на принадлежната стойност, но и от броя на заетите работници.

Родбертус правилно определя необходимата работна заплата като равна на

„*сумата на необходимата издръжка на работника*, която за определена страна и определен период от време представлява *приблизително еднакво, определено реално количество продукт*“ (стр. 118) [Руски превод, стр. 308—309].

[475] Обаче г. Родбертус излага съвсем *неясно, объркано* и крайно безпомощно положенията за обратното отношение на печалбата и работната заплата и за определянето на това отношение от производителността на труда, които издигна Рикардо. Тази обърканост произтича отчасти от това, че той, вместо да вземе за мярка работното време, ни в клин, ни в ръкав взема *количеството про-*

дукт и прави глупави разграничения между „височина на стойността на продукта“ и „величина на стойността на продукта“.

Под „височина на стойността на продукта“ нашият юначага не разбира нищо друго освен отношението на продукта към работното време. Ако в течение на едно и също работно време се произвежда по-голямо количество продукти, то *стойността на продукта*, т. е. стойността на всяка отделна част от това количество, е ниска; в противен случай се получава обратното. Ако един работен ден е давал отначало 100 фунта прежда, а после 200 фунта, то във втория случай стойността на преждата би била двойно по-малка, отколкото в първия. В първия случай стойността на един фунт прежда би била равна на $\frac{1}{100}$ от работния ден, а във втория случай — на $\frac{1}{200}$ от работния ден. Тъй като работникът получава едно и също количество продукт независимо от това, *дали е висока или ниска стойността* на последния, т. е. дали продуктът съдържа повече или по-малко труд, то работната заплата и печалбата се намират в обратно отношение помежду си и работната заплата, в зависимост от производителността на труда, съставя по-значителна или по-малко значителна част от съвкупния продукт. Родбертус изразява това в следните объркани положения:

... Ако работната заплата като необходима издръжка на работника представлява определено реално количество продукт, тя трябва при висока стойност на продукта да представлява голяма стойност, а при ниска негова стойност — малка стойност; затова работната заплата, тъй като се предполага, че в разпределението постъпва еднаква стойност на продукта, трябва да поглъща при висока стойност на продукта значителна част от нея, а при ниска стойност на продукта — неголяма част, и в резултат на това да оставя за рентата значителна или съответно незначителна част от стойността на продукта. Но ако е в сила правилото, че *стойността на продукта е равна на количеството труд, вложен в него, то и тук пак височината на стойността на продукта се определя изключително от производителността на труда*, или от отношението на масата на продукта към количеството труд, изразходван за неговото производство... Ако едно и също количество труд произвежда повече продукт, с други думи, ако производителността се повишава, то в същото количество продукт се съдържа по-малко труд; и обратно, ако едно и също количество труд произвежда по-малко продукт, с други думи, ако производителността се понижава, то в същото количество продукт се съдържа повече труд. Но *количеството труд определя стойността на продукта, а съответната стойност на определено количество продукт определя височината на стойността на продукта*... Следователно рентата изобщо трябва да бъде... *толкова по-висока, колкото е по-висока производителността на труда изобщо*“ (стр. 119—120) [Руски превод, стр. 309—310].

Обаче това е вярно само в случай, че продуктът, произвеждан от работника, принадлежи към категорията на продуктите, които по традиция или по необходимост влизат като жизнени средства в потреблението на работника. Ако произвежданият от работника продукт не принадлежи към тази категория продукти, то производи-

телността на труда на работника не оказва никакво влияние върху относителната височина на работната заплата и печалбата, както и върху *величината на принадлежната стойност* изобщо. [Тогава] работникът получава във вид на работна заплата *една и съща част от стойността* на целия продукт, все едно дали ще бъде голям или малък броят на продуктите или количеството на продукта, в който се изразява тази част от стойността. В такъв случай няма да станат никакви изменения в *разпределението на стойността* на продукта, каквито и изменения да станат в производителността на труда.

[6] ВТОРА ТЕЗА НА РОДБЕРТУС]

„II) Ако при дадена стойност на продукта е дадена височината на рентата изобщо, то височината на поземлената рента и съответно височината на печалбата на капитала се намират в обратно отношение както помежду си, така и към съответната производителност на труда в производството на суровини и в производството на промишлени изделия. Колкото по-висока или по-ниска е поземлената рента, толкова по-ниска или по-висока е печалбата на капитала, и обратно: колкото по-висока или по-ниска е производителността на труда в производството на суровини или промишлени изделия, толкова по-ниска или по-висока е поземлената рента или печалбата на капитала и следователно — ако разменим местата на печалбата на капитала и поземлената рента — толкова по-висока или по-ниска е печалбата на капитала или поземлената рента“ (стр. 116) [Руски превод, стр. 307].

Изпърво имаме (в точка I) Рикардовата теза, че работната заплата и печалбата се намират в *обратно* отношение една към друга.

Сега имаме втората Рикардова теза — другояче развита или, по-точно, „уплетена“ от Родбертус, — че печалбата и рентата се намират една към друга в *обратно* отношение.

Съвсем ясно е, че ако *дадена принадлежна стойност* се дели между капиталист и поземлен собственик, то делът на единия ще бъде толкова по-голям, колкото по-малък е делът на другия, и *vice versa**. Но г. Родбертус внася тук и нещо от себе си и това нещо трябва да се разгледа по-подробно.

Преди всичко г. Родбертус разглежда като някакво ново откритие положението, че *прилежащата стойност изобщо* {„оная стойност от продукта на труда, която подлежи на подялба като рента изобщо“}, т. е. съвкупната, изсмукана от капиталистите, *прилежаща стойност*, „се състои от стойността на суровия продукт плюс стойността на промишления продукт“ (стр. 120) [Руски превод, стр. 310].

* — обратното. Ред.

Най-напред г. Родбертус ни повтаря отново своето „откритие“ относно липсата на „стойност на материала“ в [476] земеделието. Сега това е дадено под формата на следния словесен поток:

„Оная част от рентата, която се пада на промишления продукт и която определя процента на печалбата на капитала, се изчислява като печалба не само върху капитала, действително вложен в изготвянето на този продукт, но също и върху цялата стойност на суровия продукт, която също фигурира във вид на *стойност на материала* във фонда на предприятието на фабриканта; но такава стойност на материала липсва на оная част от рентата, която се пада на суровия продукт и от която се приспада печалбата на вложениия в производството на суровината капитал, изчислена съответно на дадения в промишлеността процент на печалбата“ (разбира се, съответно на дадения процент на печалбата), „а остатъкът образува поземлената рента“ (стр. 121) [Руски превод, стр. 311].

Повтаряме: не, не липсва!

Да допуснем — което г. Родбертус *не е доказал* и при своя ход на мисли не може да докаже, — че *съществува поземлена рента*, че следователно определена част от принадлежната стойност на суровия продукт се пада на поземления собственик.

Нека по-нататък допуснем, че

„при дадена стойност на продукта височината на рентата изобщо“ (*нормата на принадлежната стойност*) „е също дадена“ (стр. 121) [Руски превод, стр. 310].

Това означава, че например в една стока със стойност 100 ф. ст. определена част, да кажем половината, т. е. 50 ф. ст., съставя незаплатен труд; следователно тази половина образува фонда, от който се изплащат всички подразделения на принадлежната стойност — рентата, печалбата и т. н. В такъв случай е съвсем очевидно, че при подялбата на тези 50 ф. ст. един от участниците получава толкова повече, колкото по-малко получава другият, и vice versa, или че печалбата и поземлената рента се намират в обратна отношение една към друга. Пита се сега, кое определя разделянето на принадлежната стойност на тези две части?

Във всеки случай си остава вярно, че доходът на предприемача (бил той селски стопанин или фабрикант) е равен на принадлежната стойност, която предприемачът извлича от продажбата на произведения продукт (след като е изсмукал тази принадлежна стойност от работниците в своята сфера на производството), и че поземлената рента (там, където тя не се получава направо от *промишления продукт*, както в случая с *водопада*, продаван на индустриалеца; последното се отнася и до рентата от *жилищните домове* и т. н., защото къщите не са *суров продукт*) произтича само от добавъчната печалба (от оная част на принадлежната стойност, която не влиза в общата норма на печалбата), съдържаща се в суровите продукти и заплащана от арендатора на поземления собственик.

Съвсем вярно е, че ако стойността на суровия продукт се повишава [или се понижава], то в промишлените отрасли, които използват суров материал, нормата на печалбата ще спада или ще се повишава в обратно отношение към стойността на суровия продукт. Ако стойността на памука се удвоява, то при дадена работна заплата и дадена норма на принадлежната стойност нормата на печалбата ще се понижи, както това посочих по-рано с помощта на конкретен пример²². Но същото става и в земеделието. Ако реколтата е лоша, а производството трябва да продължава в предишните размери (тук приемаме, че стоките се продават по техните *стойности*), то една по-голяма част от съвкупния продукт или от неговата стойност ще трябва да бъде върната на земята, и след приспадането на работната заплата — при условие, че последната остане неизменна — ще остане по-малка част от продукта като принадлежна стойност за арендатора; следователно ще остане и по-малко количество стоки за разпределяне между него и поземления собственик. Макар че единиците продукт би имала по-висока стойност в сравнение с по-рано, все пак не само оставащото количество продукт, но и оставащата *част от стойността* би била по-малка. Друго е, когато вследствие на [засиленото] търсене продуктът се продава *над* неговата стойност и при това до такава степен, че сега по-малко количество от продукта има по-висока *цена*, отколкото по-рано имаше по-голямо количество от продукта. Обаче това *противоречи* на направеното от нас предположение, че продуктите се продават по тяхната стойност.

Да допуснем противоположния случай. Реколтата на памука се е удвоила и оная част от нея, която се връща непосредствено на земята — например във вид на тор или семена, — струва по-малко, отколкото по-рано. В такъв случай оная част от стойността, която след приспадането на работната заплата остава у памукопроизводителя, е по-голяма, отколкото по-рано. Нормата на печалбата би се повишила в памуководството, както би се повишила и в памучната промишленост. Разбира се, че съдържащата се в един аршин басма част от стойността, отговаряща на суровия продукт, ще бъде сега по-малка в сравнение с по-рано, а частта от стойността, създадена при обработката на тази суровина, ще бъде по-голяма, отколкото по-рано. Да предположим, че един аршин басма струва 2 шил., ако стойността на съдържащия се в него памук е равна на 1 шил. Ако сега цената на памука спадне от 1 шил. на 6 пенса (а това, при предположението, че *стойността* на памука е равна на неговата цена, е възможно само защото памуководството е станало по-производително), то стойността на един аршин басма ще бъде равна на 18 пенса. Тя е спаднала с $\frac{1}{4}$, т. е. с 25%. Но докато по-рано

памукопроизводителят продаваше 100 фунта по 1 шил., сега трябва да продава 200 фунта по 6 пенса. По-рано стойността на целия памук беше равна на 100 шил., сега пак е равна на 100 шил. Макар че по-рано памукът съставяше по-голяма част от стойността на продукта, памукопроизводителят получаваше за своя памук, който при цена 1 шил. за фунт му носеше 100 шил., само 50 аршина басма; а сега (дори ако едновременно с това в памуковъдството се понижи нормата на принадлежната стойност) той получава за своите 100 шил. — продавайки фунта памук по 6 пенса — $66\frac{2}{3}$ аршина.

Ако предположим, че стоките се продават по техните *стойности*, то не е вярно, че доходът на производителите, участващи в производството на продукта, се намира в *необходима* зависимост от това, какви съставни части от стойността [477] образуват техните продукти в *свкупната стойност* на продукта.

Да предположим, че стойността на свкупния продукт в един отрасъл възлиза на 300 ф. ст., в друг — на 900 ф. ст., а в трети — на 1 800 ф. ст.; при това вземаме всички видове промишлени стоки, включително и машини.

Ако беше вярно, че пропорцията, в която стойността на всеки продукт се дели между стойността на суровия продукт и стойността на промишления продукт, определя пропорцията, в която принадлежната стойност — рентата, както казва Родбертус — се дели на печалба и поземлена рента, то това би трябвало да бъде вярно и за ония продукти на различните производствени сфери, в които суровият материал и промишленият продукт участвуват в различни пропорции.

Ако от стойността 900 ф. ст. на промишления продукт се падат 300 ф. ст. и на суровия продукт — 600 ф. ст.; ако 1 ф. ст. = на 1 работен ден; ако, по-нататък, е дадена *нормата на принадлежната стойност*, например 2 часа на 10 при 12-часов нормален работен ден, то в 300 ф. ст. [промишления продукт] ще се съдържат 300 работни дни, а в 600 ф. ст. [суровия продукт] — двойно повече (2×300). Сумата на принадлежната стойност в първия продукт е равна на 600 часа, във втория — на 1 200 часа. Това означава само едно — и нищо повече, — а именно, че при дадена норма на принадлежната стойност *величината* на последната зависи от броя на работниците, т. е. от броя на едновременно заетите работници. Тъй като, по-нататък, е *предположено* (но не е доказано), че от принадлежната стойност, влизаща в стойността на земеделските продукти, една част се дава на поземления собственик в качеството на поземлена рента, от това би трябвало да следва, по-нататък, че действително *величината на поземлената рента* нараства в същата

пропорция, в която нараства стойността на земеделския продукт в сравнение с „промишления продукт“.

В гореприведения пример земеделският продукт се отнася към промишления продукт като 2:1, като 600:300. Нека предположим сега, че това отношение е равно на 300:600. Тъй като поземлената рента зависи от принадлежната стойност, съдържаща се в земеделския продукт, ясно е, че ако в първия случай принадлежната стойност е равна на 1 200 часа, а във втория случай — само на 600 часа, то поземлената рента, ако тя представлява *определена* част от тази принадлежна стойност, трябва в първия случай да бъде по-голяма, отколкото във втория. С други думи: колкото *по-голяма стойностна част* съставя земеделският продукт в стойността на целия продукт, толкова по-голяма е припадащата се на земеделския продукт част от *прилежащата стойност на целия продукт*, тъй като във всяка част от стойността на продукта се съдържа определен дял принадлежна стойност, и колкото по-голям е *делът в принадлежната стойност на целия продукт*, който се пада на земеделския продукт, толкова по-голяма е поземлената рента, тъй като в *поземлената рента* е представена определена пропорционална част от *прилежащата стойност* на земеделския продукт.

Да предположим, че поземлената рента е равна на $\frac{1}{10}$ от принадлежната стойност, произведена в земеделието; тогава поземлената рента е равна на 120 часа, ако стойността на земеделския продукт възлиза на 600 ф. ст. (от съвкупната стойност 900 ф. ст.), и само 60 часа, ако тя възлиза на 300 ф. ст. Така че *величината* на поземлената рента действително би се изменяла заедно с величината на стойността на земеделския продукт, а следователно и заедно с относителната величина на стойността на земеделския продукт *в сравнение* с промишления продукт. Но *„височината“* на поземлената рента и на печалбата — т. е. тяхната норма — не би имала *абсолютно никакво отношение* към това. В първия случай стойността на продукта е равна на 900 ф. ст., от които 300 ф. ст. са продукт на промишлеността и 600 ф. ст. — земеделски продукт. От тази сума на продукта на промишлеността се падат 600 часа принадлежна стойност и на земеделския продукт — 1 200 часа. Всичко 1 800 часа. От тях за поземлена рента се падат 120 часа, за печалба — 1680 часа. Във втория случай стойността на продукта е равна на 900 ф. ст.; от тях 600 ф. ст. са продукт на промишлеността и 300 ф. ст. — земеделски продукт. Следователно на промишлеността се падат принадлежна стойност 1 200 часа, а на земеделието — 600 часа. Всичко 1 800 часа. От тази сума за поземлена рента се падат 60 часа, а за печалбата се падат в промишлеността 1 200 часа и в земеделието 540 часа, всичко 1 740 часа. Във втория случай продуктът на

промишлеността е (по стойност) два пъти по-голям от земеделския продукт, в първия случай — обратно. Във втория случай поземлената рента е равна на 60 часа, в първия — на 120 часа: тя просто е нараснала в същата пропорция, в която е нараснала стойността на земеделския продукт. Колкото пъти е нараснала тази последната величина, толкова пъти е нараснала и величината на поземлената рента. По отношение на съвкупната принадлежна стойност (равна на 1 800 часа) поземлената рента в първия случай съставя $\frac{1}{16}$, а във втория — $\frac{1}{30}$.

Ако тук заедно с величината на припадащата се на земеделския продукт *част от стойността* се повишава и *величината на поземлената рента*, а *заедно с тази нейна величина* също и *нейният пропорционален дял в съвкупната принадлежна стойност*; ако следователно и делът на принадлежната стойност, който се пада на поземлената рента, се повишава в сравнение с дела, който се пада на печалбата — това става само *защото* Родбертус предполага, че поземлената рента получава своя дял от *принадената стойност на земеделския продукт* във вид на *определена пропорция*. Разбира се, че така и трябва да се получи, щом този факт е *даден или предположен*. Но само по себе си това ни най-малко не произтича от безсмислицата, която Родбертус отново ни преподнася относно „стойността на материала“ и която аз приведох по-горе, на стр. 476, *още в самото ѝ начало**.

Що се отнася до *височината* на поземлената рента, тя и не нараства *по отношение* на [принадената стойност, съдържаща се в] продукта, от който поземлената рента получава своя дял, защото това отношение си остава, както и преди, $\frac{1}{10}$. *Величината* на поземлената рента нараства, защото нараства този продукт, а тъй като и да не нараства „височината“ на поземлената рента, нейната величина все пак нараства, то — в сравнение с количеството на печалбата или с дела, който печалбата съставя в [478] стойността на целия съвкупен продукт — нараства и „височината“ на рентата. Тъй като е *предположено*, че сега по-голяма част от стойността на съвкупния продукт носи *рента*, че по-голяма част от *принадената стойност* е станала способна да се превърща в рента, естествено е, че оная част от принадлежната стойност, която е превърната в рента, се е увеличила. Всичко това няма никакво отношение към „стойността на материала“. А твърдението на Родбертус, че

„*по-голямата рента*“ се оказва едновременно и „*по-висока*“, „тъй като площта земя — или числото на моргените, върху което се изчислява тази увеличаваша се поземлена рента — не се е изменила и следователно на всеки морген се пада по-голяма сума от стойността“ (стр. 122) [Руски превод, стр. 312] —

* Виж настоящия том, стр. 71—72. *Ред.*

това твърдение е безсмислица. Това значи да се измерва „висчината“ на рентата с помощта на такъв „машаб“, при който се заобикаля трудността на самия въпрос.

Би трябвало да представим малко по-иначе приведения по-горе пример, защото още не знаем какво е рента. Ако бихме оставили за земеделския продукт същата норма на печалбата, както и за продукта на промишлеността, и прибавим само $\frac{1}{10}$ за поземлена рента, картината би получила по-друг вид и би станало по-ясно онова, което собствено е и нужно [за разрешението на проблемата], тъй като за предпоставка служи една и съща норма на печалбата.

	Промислен продукт	Земеделски продукт	[Принадена стойност и нейното разпределение]
I	600 ф. ст. [7 200 часа]	300 ф. ст. [3 600 часа]	1 200 часа принадена стойност се падат на промишлеността, 600 часа — на земеделието, 60 часа — за поземлена рента. Всичко 1 860 часа, от тях 1 800 часа съставляват печалбата.
II	300 ф. ст. [3 600 часа]	600 ф. ст. [7 200 часа]	600 часа принадена стойност се падат на промишлеността, 1 200 часа — на земеделието, 120 часа — за поземлена рента. Всичко 1 920 часа, от тях 1 800 съставляват печалбата.

В случая II поземлената рента е двойно по-голяма, отколкото в случая I, тъй като оная част от стойността на [свкупния] продукт, в която тя се е впила като въшка — а именно земеделският продукт, — тук е по-голяма в сравнение с промишления продукт. И в двата случая масата на печалбата е една и съща — 1 800 часа. [А поземлената рента съставлява] в първия случай $\frac{1}{31}$, във втория — $\frac{1}{16}$ от свкупната принадена стойност.

Ако Родбертус иска на всяка цена да постави „стойността на материала“ само в сметката на промишлеността, той би трябвало преди всичко да стовари изключително върху земеделието оная част от постоянния капитал, която се състои от машини и т. н. Тази част от капитала влиза в земеделието като доставен му от промишлеността продукт, като „промишлен продукт“, който служи като средство за производство на „суровия продукт“.

Що се отнася до промишлеността, то онази част от стойността на машините, която се състои от „суров материал“, е вече *вписана в дебит* на промишлеността под рубриката „суровини“ или „стойност на материала“, защото тук става дума за сметни отношения между две фирми. Следователно тази част не може да бъде записана два пъти. Другата част от стойността на машините, при-

лагани в промишлеността, се състои от присъединен „промишлен труд“ — минал и настоящ, а този последният се разпада на работна заплата и печалба (заплатен труд и незаплатен труд). По този начин авансираната тук част от капитала (освен оная негова част, която се съдържа в суровия материал на машините) се състои само от работна заплата и следователно увеличава не само сумата на авансирания капитал, но и масата на принадлежната стойност, която трябва да бъде изчислена върху този авансиран капитал — т. е. увеличава печалбата.

(Неправилността, допускана при подобно изчисляване, се състои винаги [в неразбирането на това], че макар например изхабяването на машините или инструментите, което се съдържа в самата машина, в нейната стойност, да може в крайна сметка да бъде сведено до *труд* — било то труд, съдържащ се в суровия материал, или труд, който е превърнал суровия материал в машина и т. н., — все пак този *минал труд* никога вече не влиза нито в печалбата, нито в работната заплата, а функционира — доколкото необходимото за възпроизводството работно време не се е изменило — вече само като произведено условие за производството; каквато и да бъде потребителната стойност на това условие за производството в процеса на труда, то фигурира в процеса на образуване на стойността само като стойност на постоянния капитал. Това е твърде важно и вече изяснено от мене при изследването на въпроса за размяната на постоянния капитал срещу дохода*. Но освен това този въпрос трябва да се развие още по-подробно в отдела за натрупването на капитала.)

Обаче колкото се отнася до земеделието, т. е. до простото производство на суровини, или до така наречения първичен производствен отрасъл, то *при уреждането на сметките между фирмата „първичен производствен отрасъл“ и фирмата „обработваща промишленост“* влизащата в земеделието част от стойността на капитала, която представлява машините, оръдията т. н. и е част от постоянния капитал, по никой начин не може да се разглежда иначе освен като перо, което влиза в земеделския капитал, но не увеличава произвежданата от последния *принадена стойност*. Ако земеделският труд вследствие на прилагането на машини и т. н. става по-производителен, то нарастването на неговата производителност ще бъде толкова по-малко, колкото по-висока е цената на тези машини и т. н. Потребителната стойност на машините, а не тяхната *стойност* — ето кое увеличава производителността на земеделския труд, както и на всеки друг труд. Освен това би могло също да

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 227— 235. *Ред.*

се каже, че производителността на промишления труд е обусловена преди всичко от наличността на суров материал и от неговите свойства. Но тук пак потребителната стойност на суровината, а не нейната стойност е условие за производството в промишлеността. Стойността е по-скоро отрицателната страна. Следователно [479] *mutatis mutandis**, за машините [използувани в земеделието] и т. н. се отнася буквално същото, което г. Родбертус казва относно „стойността на материала“ по отношение на промишления капитал;

„Например в *труда, изразходван* за особения продукт, какъвто е пшеницата или памукът, не може да влиза трудът, изразходван за плуга или джината** като машини“ (както и разходът на труд за отводен канал или за обор). „Обаче стойността на машината, или машинната стойност, все пак фигурира в състава на сумата на капитала, върху която собственикът изчислява като печалба частта от рентата, pripадаща се на суровия продукт“ (ср. Родбертус, стр. 7) [Руски превод, стр. 298]²³.

С други думи: оная част от стойността на пшеницата и памука, която представлява стойността на изхабения плуг или джин, не е резултат на труда по изораването на земята или отделянето на памучното влакно от неговото семе, а е резултат на труда, с който са били произведени плугът или джинът. Тази съставна част на стойността влиза в земеделския продукт, макар че не е произведена в земеделието. За нея земеделието е само промеждутъчен стадий, защото посредством тази част на стойността земеделието само възстановява изхабените плугове и джинове с нови, които то купува от машиностроителя.

Тези използвани в земеделието машини, оръдия, постройки и други промишлени продукти се състоят от две части: 1) от суровините за тези промишлени продукти [и 2) от труда, изразходван за суровините].

Макар че тези суровини представляват продукт на земеделието, те са оная част от земеделския продукт, която никога не влиза нито в работната заплата, нито в печалбата. Дори и да не съществуваха в земеделието никакви капиталисти, все пак земеделецът, както и преди, не би могъл да запише тази част от своя продукт като своя работна заплата. Всъщност той би трябвало да я дава *безплатно* на фабриканта на машини, за да може последният да му изготви от нея машина, и освен това би трябвало да плаща и прибавения към тази суровина труд (= работна заплата + печалба). В действителност така и става. Машиностроителят купува суровината, но тази суровина трябва да бъде купена обратно от селския

* — със съответните изменения. *Ред.*

** — машина за чистене на памука. *Ред.*

стопанин при покупката на машината. Следователно получава се така — като че ли селският стопанин не е продал нищо на машиностроителя, а само му е заел суровината, за да ѝ бъде придадена формата на машина. Така че тази част от стойността на прилаганите в *земеделието* машини, която произхожда от суровината — макар и да представлява продукт на земеделския труд и да е част от създадената чрез този труд стойност, — все пак принадлежи на производството, а не на производителя, и затова фигурира у последния в рубриката на неговите разходи, също както и семената. А другата част, която представлява вложения в машините промишлен труд, е „промишлен продукт“, който влиза в земеделието по съвсем същия начин, както суровините в качеството на средство за производство влизат в обработващата промишленост.

И така, ако е вярно, че фирмата „производство на суровини“ доставя на фирмата „обработваща промишленост“ „стойността на материала“, която влиза като отделно перо в сумата на капитала на фабриканта, то не по-малко вярно е и това, че фирмата „обработваща промишленост“ доставя на фирмата „производство на суровини“ стойността на машините, която изцяло (*включително и частта, състояща се от суровината*) влиза в сумата на капитала на фермера, макар че тази „съставна част от стойността“ не носи на фермера принадлежна стойност. Именно по тази причина в *high agriculture**, както го наричат англичаните, нормата на печалбата *се оказва* по-ниска, отколкото в примитивното земеделие, макар че в първото нормата на принадлежната стойност е по-висока.

За г. Родбертус това е същевременно блестящо доказателство, че за същността на едно *капиталовложение* е безразлично обстоятелството, дали частта от стойността, вложена в постоянния капитал, се възстановява *in natura* и поради това се води като стока — като парична стойност, — или пък действително е била отчуждена и е преминала през процеса на купуването и продаването. Ако например производителят на суровини беше дал безплатно на машиностроителя съдържащите се в купената от него машина желязо, мед, дърво и т. н., така че машиностроителят да му представи сметка при продажбата на машината само за присъединения труд и за изхабяването на своята собствена машина, то купената машина би струвала на селския стопанин точно толкова, колкото му струва сега, и същата тази *съставна част от стойността* би фигурирала в неговото производство като постоянен капитал, като капиталовложение — точно така, както е съвсем безразлично дали селянинът продава цялата своя реколта и срещу оная част от нейната стой-

* — усъвършенствуваното земеделие, интензивното земеделие. *Ред.*

ност, която представлява семената (суровия материал), купува семена от друго място — например, за да смени сорта на семената, което е много полезно, за да се избегне израждането на растенията в резултат на непрекъснатото размножаване на един и същ сорт, — или пък той непосредствено задържа от своя продукт оная част, в която е представена тази съставна част от стойността, и я връща на земята.

Но г. Родбертус — с цел да нагласи своите изчисления — неправилно характеризира състоящата се от машините част от постоянния капитал.

Втората точка, която трябва да се разгледа при анализа на втората теза на г. Родбертус, се състои в следното:

Г-н Родбертус говори за ония промишлени и земеделски продукти, от които се състои *доходът*, а това означава нещо съвсем друго в сравнение с промишлените и земеделските продукти, от които се състои *съвкупният годишен продукт*. Дори и да беше правилно да се каже по отношение на съвкупния годишен продукт, че след като се приспадне от него цялата част на земеделския капитал, която се състои от машини и т. н. [480], също така и оная част от земеделския продукт, която непосредствено се връща на земеделското производство — че след приспадането на тези две части разпределението на *принадената стойност* между фермера и индустриалеца (а следователно и разпределението на припадащата се на фермера принадлежна стойност между самия фермер и собственика на земята) трябва да се определя от *величината* на дяловете, които имат в съвкупната стойност на продуктите промишлеността и земеделието; дори ако всичко това е правилно, все пак остава големият въпрос, дали това е вярно, когато става дума за продуктите, които съставляват *обществения фонд на дохода*. Доходът (тук се изключва частта, която на свой ред се превръща в нов капитал) се състои от продукти, които влизат в индивидуалното потребление, и именно тук възниква въпросът, каква част получават от общия котел индустриалците, фермерите и поземлените собственици. Определя ли се всяка от тези части от дяловете, които промишлеността и производството на суровини имат в *стойността* на продуктите, съставляващи дохода? С други думи, определяли се тя от дяловете, на които се дели между земеделския труд и промишления труд стойността на целия продукт, съставляващ дохода?

От масата на продуктите, от които се състои доходът, са изключени, както посочих по-рано*, всички ония продукти, които влизат в производството в качеството на оръдия на труда (машини),

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 227—235. *Ред.*

спомагателни материали, полуфабрикати и суровини за полуфабрикатите, и които съставляват определена част от годишния продукт на труда. От нея е изключен не само *постоянният капитал*, прилаган в производството на суровините, но също и постоянният капитал на машиностроителите и целият постоянен капитал на фермерите и капиталистите, който, макар и да влиза в процеса на труда, *не влиза* в процеса на образуването на стойността. По-нататък от нея е изключен не само постоянният капитал, но също и част от ония невлизаци в индивидуалното потребление продукти, които представляват *дохода* на своите производители и които — за да се възстанови използваният постоянен капитал — влизат в капитала на производителите на продуктите, които се потребяват като доход.

Масата на продуктите, която се потребява като доход и образува фактически оная част от богатството, която образува дохода както по своята *потребителна стойност*, така и по своята *разменна стойност* — тази маса на продуктите може, както посочих по-рано*, да се разглежда като състояща се само от *новоприсъединения* (в течение на годината) *труд*, поради което именно тя се свежда *само* до дохода, т. е. до работната заплата и печалбата (последната се разпада от своя страна на [оставаща у капиталиста] *печалба, рента, данъци* и т. н.), като нито една частица от тази маса не съдържа нито стойност на влизащите в производството суровини, нито стойност на влизащото в производството изхабяване на машините, с една дума, никаква стойност на средства на труда. Следователно ако ние (като оставим напълно без внимание производните форми на дохода, защото те само показват, че притежателят на дохода отстъпва своя дял в споменатата маса продукти на други, било за услуги и т. н. или за изплащане на задължения и т. н.) разгледаме този доход и предположим, че работната заплата съставлява $\frac{1}{3}$ от дохода, печалбата — $\frac{1}{3}$ и поземлената рента — $\frac{1}{3}$, а стойността на продукта е 90 ф. ст., то всеки един от представителите на тези видове доход ще може да получи от общата маса продукти за 30 ф. ст.

Тъй като масата на продуктите, образуваща дохода, се състои само от *новоприсъединения* (присъединен в течение на годината) *труд*, то на пръв поглед работата е много проста: ако земеделският труд влиза в тази маса на продуктите в размер $\frac{2}{3}$, а промишленият труд — в размер $\frac{1}{3}$, то индустриалците и селските стопани делят стойността помежду си съответно на това отношение. Една трета от стойността на масата на продуктите би се паднала на

* Виж настоящия том, стр. 217—227: *Ред.*

индустриалците, а две трети — на селските стопани, и пропорционалната величина на принадлежната стойност, реализирана в промишлеността и селското стопанство (като и тук, и там предполагаме една и съща норма на принадлежната стойност), би съответствувала на дяловете, които промишлеността и селското стопанство имат в стойността на съвкупния продукт; а поземлената рента би се увеличавала съответно на увеличаването на печалбата на фермера, в която рентата се е впила като въшка. И все пак тази трактовка на въпроса е неправилна. Работата се състои в това, че една част от стойността, състояща се от земеделски труд, образува *дохода* на фабрикантите, които произвеждат основния капитал, възстановяващ изхабената в земеделието част на този капитал. Така че съотношението между земеделския и промишления труд, като *съставни части от стойността на продуктите, образувачи дохода*, съвсем не показва *пропорцията*, в която стойността на образуващата дохода маса на продуктите или самата тази маса на продуктите се разпределя между индустриалците и фермерите, а също така не показва и *съотношението*, в което промишлеността и селското стопанство вземат участие в съвкупното производство.

Родбертус казва по-нататък:

„Но все пак само производителността на труда в производството на суровини и в промишлеността определя съответната височина на стойността на суровия продукт и на промишления продукт, или дяловете, които те съставляват в общата стойност на целия продукт. Стойността на суровия продукт ще бъде толкова по-висока, колкото по-ниска е производителността на труда в производството на суровините, и обратно. Точно така и стойността на промишления продукт ще бъде толкова по-висока, колкото по-ниска е производителността на промишления продукт, и обратно. Ето защо, ако е дадена височината на рентата изобщо, то — тъй като висока стойност на суровия продукт обуславя висока поземлена рента и ниска печалба на капитала, а висока стойност на промишления продукт обуславя висока печалба на капитала и ниска поземлена рента — височината на поземлената рента и височината на печалбата на капитала трябва да се намират в обратно отношение не само една към друга, но и към производителността на съответния труд, т. е. на труда в производството на суровини и на труда в промишлеността“ (стр. 123). [Руски превод, стр. 312—313].

Едно сравнение на производителността на две *различни* сфери на производството може да бъде направено само в относителен смисъл. Това значи: взема се някой изходен момент, в който например стойностите на конопа и на лененото платно — т. е. съотносителните количества на съдържащото се в тях работно време — се отнасят както 1 към 3. Ако това отношение се изменя, ще бъде правилно да се каже, че се е изменила производителността на тези два различни вида труд. Но ще бъде неправилно да се твърди, че производството на злато е „по-малко производително“ от производството на желязо поради това, че необходимото за производството на

една унция злато [481] работно време е равно на 3, а времето, необходимо за производството на един тон желязо, е също равно на 3.

Стойностното отношение между две стоки показва, че едната от тях се произвежда с по-голям разход на работно време, отколкото другата; обаче не може на това основание да се твърди, че един производствен отрасъл е „по-производителен“ от друг. Това би било вярно само при условие, че и в двата случая работното време се разходва за производството на *едни и същи* потребителни стойности.

Следователно, ако стойността на суровия продукт се отнася към стойността на промишления продукт както 3 към 1, оттук съвсем не следва, че промишлеността е три пъти по-производителна от земеделието. Само ако отношението се е изменило, например ако е станало 4:1 или 3:2, или 2:1 и т. н., би могло да се каже, че относителната производителност в тези два отрасъла се е изменила. Така че да се твърди това е възможно само в случай на повишаване или понижаване на производителността.

[в] ТРЕТА ТЕЗА НА РОДБЕРТУС]

„III) *Височината на печалбата върху капитала* се определя изключително от *височината на стойността на продукта* изобщо и от височината на стойността на суровия продукт и на промишления продукт по-специално, или от степента на производителността на труда изобщо и на труда в производството на суровини и в промишлеността по-специално; *височината на поземлената рента* зависи освен това и от *величината на стойността на продукта*, т. е. от *количеството труд или производителната сила*, приложена в производството при *дадена степен на производителността*“ (стр. 116—117) [Руски превод, стр. 307].

С други думи: *нормата на печалбата* зависи изключително от *нормата на принадлежната стойност*, а последната се определя изключително от *производителността на труда*; и, обратно, *нормата на поземлената рента* зависи също и от *масата на влажния труд* (от броя на работниците) при дадена производителност на труда.

В това твърдение се съдържат почти толкова грешки, колкото и думи.

Първо, нормата на печалбата съвсем не се определя само от *нормата на принадлежната стойност* — това ще поясним веднага. Но преди всичко не е вярно, че *нормата на принадлежната стойност* зависела само от производителността на труда. При *дадена производителност на труда* нормата на принадлежната стойност се изменя в зависимост от *продължителността на принадлежното работно време*. Следователно нормата на принадлежната стойност зависи не само от

производителността на труда, но също и от *количеството* вложен труд, тъй като количеството *незаплатен* труд може да нараства (при неизменна производителност), без да нараства количеството *заплатен* труд, т. е. без да нараства разходваната за работна заплата част от капитала. Принадена стойност — както абсолютна, така и относителна (а Родбертус, изхождайки от Рикардо, познава само последната) — не може да има, ако трудът не е поне дотолкова производителен, че от работния ден, след приспадането на времето, необходимо за собственото възпроизводство на работника, да остане и принадлежно работно време. Но щом приемаме, че съществува принадлежно работно време, то — *при даден минимум производителност* — нормата на принадлежната стойност се изменя заедно с изменението на продължителността на принадлежното работно време.

Следователно, *първо, не е вярно*, че нормата на печалбата, или „*височината* на печалбата върху капитала“ — тъй като това именно обуславя нормата на принадлежната стойност, — се определя само от производителността на експлоатирания от капитала труд. *Второ*, да предположим, че е *дадена вече нормата на принадлежната стойност*, която при дадена производителност на труда се изменя в зависимост от изменението на *продължителността* на работния ден, а при даден нормален работен ден — в зависимост от *производителността на труда*. Тогава самата *принадена стойност* ще бъде различна в зависимост от броя на работниците, от работния ден на които се изсмуква определено количество принадлежна стойност, с други думи — в зависимост от *величината* на променливия капитал, разходван за работна заплата. Но *нормата на печалбата* зависи от *отношението на тази принадлежна стойност* към променливия капитал плюс постоянния капитал. При дадена *норма на принадлежната стойност величината на принадлежната стойност* зависи, разбира се, от величината на променливия капитал, но *височината на печалбата*, т. е. *нормата на печалбата*, зависи от отношението на тази принадлежна стойност към съвкупния авансиран капитал. Следователно тук нормата на печалбата ще се определя, разбира се, от цената на суровината (ако такава се употребява в дадения отрасъл на промишлеността) и от стойността на машините с определена мощност.

Ето защо коренно погрешно е следното твърдение на Родбертус:

„В същата пропорция, в която *вследствие увеличаването на стойността на продукта* се увеличава сумата на печалбата на капитала, се увеличава следователно и съвкупната стойност на капитала, върху която трябва да се изчислява печалбата, а досегашната пропорция между печалбата и капитала съвсем не се изменя вслед-

ствие на това увеличение на печалбата на капитала* (стр. 125) [Руски превод стр. 314].

Това твърдение е вярно само в случай, че изразява *тавтологията*: при дадена норма на печалбата {а нормата на печалбата твърде много се различава от нормата на принадлежната стойност и от самата принадлежна стойност} *величината на променливия капитал е без значение* именно защото нормата на печалбата е предположена като *постоянна*. Изобщо нормата на печалбата може да нараства въпреки обстоятелството, че *производителността* на труда си остава *постоянна*, или може да *спада* въпреки обстоятелството, че производителността на труда нараства и при това нараства във всяка сфера.

А после отново се появява несръчният фокус с поземлената рента (стр. 125—126) [Руски превод, стр. 314—315], простото увеличение на която било повишавало нейната норма, тъй като тя във всяка страна се изчислявала върху „неизменно количество моргени“ (стр. 126) [Руски превод, стр. 315]. Ако нараства *масата* на печалбата (при дадена норма на печалбата), то нараства и масата на капитала, от който тя се получава; обаче ако нараства поземлената рента, то според Родбертус се изменял само един фактор — самата рента, докато нейният мащаб, „количеството моргени“, оставал фиксиран, неизменен.

[482] „Ето защо поземлената рента може да се повишава вследствие на причини, които възникват навсякъде в хода на икономическото развитие на обществото — вследствие на увеличаването на прилагания в производството труд, с други думи, вследствие на *нарастването на населението*, без да е необходимо едновременно *повишаване* на стойността на суровия продукт, тъй като вече самото обстоятелство, че поземлената рента се получава от *по-голямо количество* суров продукт, трябва да даде този резултат“ (стр. 127) [Руски превод, стр. 315—316].

На стр. 128 Родбертус прави странното откритие, че дори ако поземлената рента съвсем изчезне вследствие на спадане на цената на суровия продукт *под* неговата нормална стойност, то би било невъзможно

„печалбата на капитала да достигне някога 100 процента“ (именно при условие, че стоката се продава по нейната стойност); „колкото и да е висока печалбата, тя винаги трябва да бъде по-малка“ (стр. 128) [Руски превод, стр. 316].

А защо?

„Защото тя“ (печалбата на капитала) „се получава изключително в резултат на деленето на стойността на продукта. Затова тя винаги може да представлява само *дробна част* от тази единица“ (стр. 127—128) [Руски превод, стр. 316].

Това, г. Родбертус, изцяло зависи от начина на *Вашето* изчисление.

Да предположим, че авансираният постоянен капитал е равен на 100, авансираната работна заплата е равна на 50, а излишъкът в продукта на труда над тези 50 възлиза на 150. Тогава сметката би имала следния вид:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност	Производствени разходи	Печалба
100	50	150	300	150	150, т. е. 100%.

За да бъде този случай възможен, необходимо е само едно — да предположим, че работникът работи в течение на $\frac{3}{4}$ от работния ден за своя господар, т. е. че за собственото възпроизводство на работника е достатъчна една четвърт от работното време. Разбира се, щом г. Родбертус взема стойността на продукта, равна на 300, като единно цяло, щом не отделя съдържащия се в нея излишък над производствените разходи, а казва: този *продукт* подлежи на разпределение между капиталиста и работника — то делът на капиталиста действително може да съставлява само една част от този продукт, дори ако тази част би се равнявала на $\frac{999}{1000}$ от целия продукт. Но тази сметка е погрешна или най-малко във всяко отношение безплодна. Когато някой влага 150 и изкарва 300, той обикновено не казва, че получава 50% печалба, стига само да не смята 150 върху 300 (вместо да ги смята върху 150).

Да предположим, че в приведения по-горе пример работникът е работил 12 часа: 3 часа — за себе си и 9 часа — за капиталиста. Да предположим сега, че той работи 15 часа: следователно работи 3 часа за себе си и 12 часа — за капиталиста. В съответствие с предишното съотношение в производството [между средствата за производство и количеството жив труд] към постоянния капитал трябва да се прибави допълнителен разход в размер 25 (в действителност по-малко, тъй като разходите за машини не биха нараснали в същото отношение, в което се увеличава количеството труд). И така

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност	Производствени разходи	Печалба
125	50	200	375	175	200, т. е. 114 $\frac{2}{7}$ %.

След това Родбертус отново ни преподнася своите разсъждения относно нарастването на „поземлената рента до безкрайност“, защото той, първо, приема простото нарастване на величината на поземлената рента за нейно повишаване, т. е. той говори за повишаване и тогава, когато една и съща норма на поземлената рента

се заплаща с по-голяма маса продукти. И после, защото той изчислява рентата върху „морген“ в качеството на мащаб — две неща, които нямат нищо общо помежду си.

* * *

Следващите точки може да се отбележат съвсем накратко, тъй като те нямат никакво отношение към моята задача.

„Стойността на земята“ е „капитализирана поземлена рента“. Ето защо за този неин паричен израз определящо значение има височината на господстващия лихвен процент. При капитализация с 4% поземлената рента трябва да бъде умножена с 25, защото $4\% = \frac{1}{25}$ от 100; при капитализация с 5% — с 20, защото $5\% = \frac{1}{20}$ от 100. В стойността на земята това би представлявало една разлика от 20% (стр. 131). Дори ако се понижи стойността на парите, *поземлената рента* — следователно и *стойността на земята* — би се повишила номинално, защото тук не ставало нищо, което да има някакво отношение към капитала. Когато лихвеният процент или печалбата се изразява в по-голямо количество пари, то едновременно с това равномерно се повишава в своя паричен израз и капиталът. И обратно — изразената в по-голямо количество пари поземлена рента трябвало да се разпределя „върху неизменното количество моргени на участъка земя“ (стр. 132).

Своята премъдрост относно икономическото развитие на Европа г. Родбертус резюмира по следния начин:

1) „... У европейските нации производителността на труда изобщо — на труда в производството на суровини и в промишлеността — се е повишила... Вследствие на това делът от националния продукт, който отива за работна заплата, се е намалил, а делът, който остава за рента, се е увеличил... Следователно *рентата изобщо се е повишила*“ (стр. 138—139) [Руски превод, стр. 322—323].

2) „... Производителността в промишлеността се е увеличила в по-голяма степен, отколкото в производството на суровини... Вследствие на това днес при равна величина на стойността на националния продукт делът на рентата, която се пада на суровия продукт, е по-голям от дела, който се пада на промишления продукт; така че въпреки повишаването на рентата изобщо *повишила се е* все пак само *поземлената рента, а печалбата върху капитала, напротив, е спаднала*“ (стр. 139) [Руски превод, стр. 323].

По такъв начин г. Родбертус, точно както и Рикардо, обяснява тук повишаването на поземлената рента и спадането на нормата на печалбата като произтичащи едно от друго; спадането на едната е равнотилно на повишаването на другата, а повишаването на поземлената рента се обяснява с *относителната непроизводителност* [483] *на земеделието*. Рикардо казва на едно място дори опреде-

лено, че става въпрос не за абсолютна, а за „относителна“ непроеводителност*. Но дори и да беше казал противоположното — това не би се съгласувало с издигнатия от него принцип, тъй като действителният автор на защитаваания от Рикардо възглед, *Андерсън*, изрично говори за абсолютна способност на всяка почва за подобрене.

Ако „принадената стойност“ въобще (печалбата и рентата) се е повишила, то нормата на цялата рента не само може да спадне по отношение на целия капитал, но тя непременно ще спадне, защото се е повишила производителността на труда. Въпреки че се е увеличил броят на заетите работници и се е повишила степента на тяхната експлоатация, вложеният изобщо за работна заплата капитал — макар абсолютно да се е увеличил — все пак *относително* се е намалил; защото постоянно нарастващата част от съвкупния капитал съставлява приваждания в движение от тези работници [постоянен] капитал, който в качеството си на авансиран продукт на минал труд влиза в производството като негова *предпоставка*. Затова нормата на печалбата и на поземлената рента, взети заедно, е спаднала, въпреки че се е повишила не само тяхната сума (тяхната абсолютна величина), но и нормата на експлоатацията на труда. Това г. Родбертус не е в състояние да види, тъй като за него постоянният капитал е изобретение на промишлеността, за което земеделието нищо не знае.

А що се касае до *относителната* величина на печалбата и на поземлената рента, то от факта, че земеделието относително е по-малко производително, отколкото обработващата промишленост, съвсем не следва, че по тази причина *нормата на печалбата* трябва абсолютно да спадне. Ако нейното отношение към поземлената рента се е равнявало по-рано на 2:3, а сега е равно само на 1:3, то по-рано тя е била $\frac{2}{3}$ от поземлената рента, а сега — само $\frac{1}{3}$; с други думи, ако по-рано печалбата е била $\frac{2}{5}$ от съвкупната принадлезна стойност ($\frac{8}{20}$), а сега — само $\frac{1}{4}$ ($\frac{6}{20}$), то тя е спаднала с $\frac{3}{20}$, т. е. от 40% на 25%.

Да предположим, че стойността на един фунт памук е била 2 шил. Тя спада на 1 шил. 100 души работници, които по-рано изпридаха за един ден 100 фунта памук, сега изпридат 300 фунта памук. По-рано капиталът, вложен за 300 фунта памук, е възлизал на 600 шил.; сега възлиза само на 300 шил. Да предположим понататък, че стойността на машините и в двата случая е равна на $\frac{1}{10}$ [от сумата, вложена за памук в първия случай], т. е. 60 шил. И най-сетне за превръщането на 300 фунта памук в прежда по-рано се е разходвала заплата за 300 работника и е възлижала на

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 363—365. *Ред.*

300 шил., а сега се разходва само за 100 работника и възлиза на 100 шил. Тъй като производителността на труда на работниците се е „увеличила“ и ние трябва да предположим, че те се заплащат тук с продукта на своя собствен труд, ще допуснем, че по-рано принадлежната стойност е съставлявала 20% от работната заплата, а сега—40%.

И така, 300 фунта прежда струват:

I) в първия случай —

суровина 600, машини 60, работна заплата 300, принадлежна стойност 60, всичко — 1020 шил.;

II) във втория случай —

суровина 300, машини 60, работна заплата 100, принадлежна стойност 40, всичко — 500 шил.

Производствени разходи в първия случай 960 шил., печалба 60 шил., норма на печалбата $6\frac{1}{4}\%$.

Производствени разходи във втория случай 460 шил., печалба 40 шил., норма на печалбата $8\frac{16}{23}\%$.

Ако предположим, че рентата е съставлявала $\frac{1}{3}$ от всеки фунт памук, то в първия случай тя е била 200 шил., или 10 ф. ст., а във втория случай 100 шил., или 5 ф. ст. Рентата тук е спаднала, тъй като суровият продукт е поевтинял с 50%. Но целият продукт е поевтинял с повече от 50%. Новоприсъединеният промишлен труд се е отнасял към стойността на суровината в първия случай — както 360:600, или както 6:10, или както $1:1\frac{2}{3}$; във втория случай — както 140:300, или $1:2\frac{1}{7}$. Производителността на промишления труд е нараснала в по-голяма степен, отколкото производителността на земеделския труд; въпреки това в първия случай нормата на печалбата е по-ниска, а рентата е по-висока, отколкото във втория случай. И в двата случая рентата е $\frac{1}{3}$ от суровината.

Да предположим, че масата на суровината в случая II се е удвоила и че в прежда са се превърнали 600 фунта памук; тогава съотношението би било следното:

II) 600 фунта памук (суровина) — 600 шил., 120 шил. — машини, 200 шил. — работна заплата, 80 шил. — принадлежна стойност; всичко 920 шил. — производствени разходи. Печалба — 80 шил., норма на печалбата — $8\frac{16}{23}\%$.

Нормата на печалбата би се повишила в сравнение с I. Величината на рентата би била точно същата, както в I. 600 фунта прежда биха стрували само 1 000, докато по-рано те струваха 2 040 шил.

[484] От относителното поскъпване на земеделския продукт съвсем не следва, че той носи рента. Но щом вече се допусне, че рентата се прилепва като процент към всяка част от стойността на земеделския продукт — както това допуска Родбертус, защото неговото мнимо доказателство е глупаво, — то от това допускане, раз-

бира се, следва, че рентата се повишава заедно с поскъпването на земеделския продукт.

„ . . . Вследствие на увеличението на населението извънредно се увеличи и сумата на стойността на националния продукт. . . Затова сега в нацията се получава повече работна заплата, повече печалба, повече поземлена рента . . . Това *увеличение* на сумата на поземлената рента повлече след себе си и повишаване на равнището на поземлената рента, докато по отношение на работната заплата и на печалбата *увеличението* на общата сума на всяка една от тях не можеше да окаже подобно действие“ (стр. 139) [Руски превод, стр. 323].

18) ДЕЙСТВИТЕЛНИЯТ СМИСЪЛНА ЗАКОНА, ИЗОПАЧЕН ОТ РОДБЕРТУС!

Да отхвърлим сега всичките глупости на г. Родбертус (без да говорим дори за ония недостатъци в неговите възгледи, за които се изказах подробно по-горе, например — че принадлежната стойност („*височината на рентата*“) можела да се повишава само *при увеличаване на производителността на труда*, което следователно означава *неразбиране на абсолютната принадлежна стойност*, и т. н.)

А именно, да отхвърлим:

[*първата*] глупост — че в земеделието в същинския смисъл на думата (в капиталистическото земеделие) „*стойността на материала*“ съвсем не влизала в капиталовложенията;

втората глупост, състояща се в това, че Родбертус не разглежда втората част на постоянния капитал, влизаща в земеделието и в промишлеността (*машините* и т. н.), като такава „съставна част на стойността“, която — подобно на „стойността на материала“ — не е резултат на труда в сферата на производството, в която тя влиза във вид на машини и върху която следователно трябва да се изчислява получената във всяка сфера на производството печалба, макар че *стойността* на машините подобно на „стойността“ на материала не прибавя нито грош към тази печалба — при все че и машините, и суровият материал са средства за производство и като такива влизат в процеса на труда;

третата глупост, състояща се в това, че Родбертус не вписва в сметката на земеделието — като капиталовложение — *цялата* съставна част на стойността“, която се образува от влизащите в земеделието „машини“ и т. н., и че той не разглежда този дял от „съставната част на стойността“, който не представлява суров материал, като дебит на земеделието по отношение на промишлеността, за изплащането на който земеделието трябва да доставя *безплатно* на промишлеността една част от суровия материал, която следователно не влиза в капиталовложенията на промишлеността, разглеждана като единно цяло;

четвъртата глупост — че във всички отрасли на промишлеността освен машините и необходимите за тях спомагателни материали влизала още и „стойността на материала“, докато това съвсем не става нито в транспортната промишленост, нито в добивната промишленост;

петата глупост, състояща се в неразбиране на обстоятелството, че в много отрасли на обработващата промишленост (и то в толкова по-голяма степен, с колкото по-голямо право може да се каже за тях, че доставят готови изделия за потребление), макар в тях да влиза освен променлив капитал също и „суров материал“, другата съставна част на постоянния капитал почти съвсем отпада или е минимална, несравнено по-малка, отколкото в едрата промишленост и в земеделието;

шестата глупост, състояща се в това, че той смесва средните цени от стоките с техните стойности.

Ако отхвърлим всичките тези глупости, които позволяват на Родбертус да извежда *своето* обяснение на поземлената рента от *погрешната сметка*, която прави фермерът и сам г. Родбертус — така че поземлената рента би трябвало да изчезва толкова повече, колкото повече фермерът започва *действително да пресмята* правените от него *капиталовложения*, — то като скрито под тези глупости зърно остава само следното твърдение:

Когато суровите продукти се продават по техните *стойности*, тогава тяхната стойност е по-висока от *средните цени* на другите стоки, или по-висока от тяхната *собствена средна цена*, т. е. тя превишава производствените разходи плюс средната печалба и следователно дава *добавъчна печалба*, която именно образува *поземлената рента*. Това означава по-нататък, че променливият капитал (при предположение, че *нормата* на принадлежната стойност е еднаква) е по-голям — в сравнение с постоянния капитал — в производството на сурови продукти, отколкото — средно взето — в ония производствени сфери, които спадат към промишлеността (което не пречи, че в някои отрасли на промишлеността променливият капитал е по-висок, отколкото в земеделието). Или казано в още по-обща форма: земеделието принадлежи към същия разред, към който принадлежат ония сфери на производството, където отношението на променливия капитал към постоянния е по-високо, отколкото в промишлените сфери, взети средно. Затова принадлежната стойност в земеделието, изчислена върху вложените тук производствени разходи, трябва да бъде по-висока, отколкото — взето средно — в сферите на промишлеността. Това на свой ред означава, че *особената* норма на печалбата в земеделието превишава *средната*, или *общата*, норма на печалбата. А това от своя страна означава, че особената норма на печалбата във всяка сфера на производството — ако нормата на

принадената стойност е еднаква, а самата принадена стойност е дадена — зависи от отношението на променливия капитал към постоянния капитал в отделните сфери.

Така че тук намира приложение в един особен отрасъл на производството същият закон, който беше развит от мене в неговата *обща форма**.

[485] След това —

1) би следвало да се докаже, че земеделието принадлежи към онези особени сфери на производството, където *стойностите на стоките* превишават техните *средни цени* и където следователно печалбата — ако тези сфери си я присвояват сами, а не я дават за изравняване на общата норма на печалбата — превишава *средната печалба*, така че след приспадането на тази последната при тях остава още и *добавъчна печалба*. Очевидно това положение е правилно, взето средно, за земеделието, тъй като в него относително още преобладава ръчният труд, а на буржоазния начин на производство е свойствено да развива промишленото производство по-бързо, отколкото земеделието. Впрочем това е едно *историческо* различие, което може да изчезне. В това се корени и причината на явлението — че стойността на средствата за производство, доставяни от промишлеността на земеделието, общо взето, се понижава, докато стойността на суровия материал, доставян от земеделието на промишлеността, общо взето, се повишава; вследствие на това постоянният капитал в значителна част от обработващата промишленост е относително по-голям по стойност, отколкото в земеделието. Това в повечето случаи не се отнася и до добивната промишленост.

2) не може да се твърди, както това прави Родбертус, че ако земеделският продукт — съгласно общия закон — се продава, средно взето, по неговата *стойност*, то той трябва да дава добавъчна печалба, *alias*** поземлена рента — както ако подобна продажба на стоката по нейната *стойност*, но *над* нейната средна цена би представлявала всеобщ закон на капиталистическото производство. *Напротив*, трябва да се посочи защо в производството на суровини — *като изключение и за разлика* от оная *категория промишлени продукти, чиято стойност също така стои по-високо от средната им цена* — стойностите *не* се понижават до средните цени и вследствие на това дават добавъчна печалба, *alias* поземлена рента. Това се обяснява просто със съществуването на *собствеността върху земята*. Изравняването става само благодарение на това, че действа капитал срещу капитал, тъй като само въздействащите един

* Виж настоящия том, ч. II., стр. — 60. *Род.*

** — иначе казано. *Ред.*

върху друг капитали притежават силата да осъществяват иманентните закони на капитала. Дотолкова прави са ония, които извеждат поземлената рента от *монопола*; съвсем по същия начин, както *монополът* на капитала единствен дава възможност на капиталиста да изсмуква от работника принадлеен труд, така и монополът на собствеността върху земята дава възможност на поземления собственик да изсмуква от капиталиста оная част от принадлежния труд, която би могла да образува постоянна *добавъчна печалба*. Ония, които извеждат поземлената рента от монопола, грешат в това отношение, че предполагат, че монополът дава на поземления собственик възможност да повишава *цената на стоката над нейната стойност*. Напротив, действието на монопола се състои тук в това, да поддържа *стойността на стоката на такова равнище, което е по-високо от нейната средна цена* — в това, да създава възможност да се продава стоката не *над* нейната стойност, а именно *по* нейната стойност.

Едно такова изменение на възгледите на Родбертус би ни довело до правилното разбиране на въпроса. Тогава ще бъде обяснено *съществуването на поземлената рента*, докато Рикардо обяснява само *съществуването на различните поземлени ренти* и фактически лишава *поземлената собственост* от всякакво *икономическо* значение. Освен това при такова разбиране на въпроса се отстранява и надстройката — която впрочем у самия Рикардо е само произволна и ненужна за неговото изложение, — изразена в твърдението, че земеделското производство ставало все по-малко производително, и се идва, напротив, до извода, че производителността в земеделието нараства. Работата е само там, че върху буржоазна основа земеделието е *относително по-малко производително* — с други думи, по-бавно развива производителните сили на труда, — отколкото промишлеността. Рикардо е прав, когато извежда „излишната принадлежна стойност“ в земеделието не от по-голямото плодородие, а от по-голямото неплодородие.

(*) ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА И АБСОЛЮТНАТА РЕНТА
В ТЯХНОТО СЪОТНОШЕНИЕ. ИСТОРИЧЕСКИЯТ ХАРАКТЕР
НА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА. КЪМ ВЪПРОСА ЗА МЕТОДА
НА ИЗСЛЕДВАНЕ У СМИТ И РИКАРДО]

Що се касае до *разликата в поземлените ренти*, то при еднакво капиталовложение в еднакви по големина земни участъци тази разлика се обяснява с *разликата в естественото плодородие*, особено за такива продукти, от които се получава хлябът, главната храна на

хората; при еднакви по големина земни участъци с еднакво плодородие разликата в рентите се обяснява с *нееднаквите капиталовложения*. Първата, *естествената* разлика обуславя разликата не само във величината на поземлената рента, но и в нейната височина или норма в сравнение с вложения капитал; втората, *промишлената разлика* обуславя само *увеличаването* на поземлената рента пропорционално на величината на вложения капитал. Разлика в резултата *може* да се получи и при последователни капиталовложения в един и същ участък земя. Съществуването на *различни добавъчни печалби*, или на *различни поземлени ренти*, върху земни участъци с различно плодородие не е още онова, което различава земеделието от промишлеността. Онова, което различава земеделието от промишлеността, е *фиксираността* на тези добавъчни печалби, които тук имат база, дадена от природата (тази база *може* все пак да бъде повече или по-малко изравнена), докато в промишлеността — при еднаква средна печалба — те имат винаги само *мимолеетен характер* и винаги възникват *само* тогава, когато се извършва преход към производителни машини и към по-ефективни методи на труда. В промишлеността винаги последният постъпващ капитал, който е *най-производителен*, носи добавъчна печалба, получавана чрез *понижаване* на средните цени. А в земеделието причина за добавъчна печалба *може да бъде* — и *много често бива по необходимост* — не абсолютното увеличаване на плодородието на най-добрите участъци, а относителното увеличаване на тяхното плодородие, обусловено от обработването на *по-малко плодородна* земя. В промишлеността по-високата *относителна* производителност, добавъчната печалба (която бързо изчезва), *винаги* трябва да бъде резултат на абсолютно увеличаване на производителността на нововложения капитал в сравнение с предишния. В промишлеността никои капитал (тук не говорим за кратковременното увеличаване на търсенето) не може да дава такава *добавъчна печалба*, която да бъде *обусловена* от това, че в даден промишлен отрасъл *тепърва* постъпват по-малко производителни капитали.

[486] Но и в земеделието (както това допуска и Рикардо) една по-плодородна почва — почва, която или е по-плодородна по природа, или благодарение на най-новите успехи на техниката става по-плодородна от старата почва при старата техника — *може* да влезе в обработка на един по-късен стадий, *може* дори да стане причина (както това става в минната промишленост и в производството на колониални продукти) да бъде *преустановена обработката* на една част от старата почва или да бъде въведено на старата почва друг *вид* земеделско производство, доставящо *друг* продукт.

Обстоятелството, че *разликите* в поземлените ренти (добавъчните печалби) повече или по-малко *се фиксират*, отличава земеде-

лието от промишлеността. Обаче съвсем не почвата, а *конкуренцията, капиталистическото производство* са причината за това, че средните условия на производството определят *пазарната цена* и по този начин повишават оная цена на продукта, която стои под това средно равнище, *над* цената на даден продукт и дори над неговата *стойност*; това следователно не е закон на природата, а обществен закон.

Съгласно тази теория не е необходимо нито да се получава *поземлена рента* от най-лошата земя, нито да не се получава *никаква* рента от такава земя. Съществува също и такава възможност, че там, където *не* се получава *никаква поземлена рента*, а се получава само обикновена печалба, или *дори* там, където *липсва и тази последната*, все пак се заплаща *аренда*, т. е. поземленият собственик получава *поземлена рента*, макар че *от икономическа гледна точка тук няма никаква поземлена рента*.

Първо. Да допуснем, че *поземлена рента (добавъчна печалба) се плаща само от по-добра (по-плодородна) почва*. Тук поземлена рента „като такава“ не съществува. В подобни случаи *добавъчната печалба* рядко се явява като фиксирана във вид на поземлена рента, тъй както не се фиксира *добавъчната печалба* и в промишлеността (това се наблюдава например в *западната част на Северноамериканските съединени щати*)²⁴ [486]

[486] Така е там, където, от една страна, относително голяма маса от разполагаемите земи *още не е превърната в частна собственост* и където, от друга страна, естественото плодородие е достатъчно голямо, за да могат — *въпреки незначително по развитие* на капиталистическото производство и следователно *въпреки големия размер на променливия капитал по отношение на постоянния* — *стойностите на земеделските продукти да бъдат равни на техните средни цени* (а понякога да бъдат и *по-ниски* от тях). Ако бяха по-високи, конкуренцията би ги понизила до това равнище. Напротив, глупаво е да се казва, както прави това например Родбертус, че [поземлена рента представлява] оная, да кажем, долар, оная незначителна, почти номинална цена, която държавата получава от всеки акър*. Със същото право би могло да се твърди, че държавата облага функционирането на всеки промишлен отрасъл с „данък занятие“. В *горепосочения случай* действа законът на Рикардо. Поземлената рента съществува тук само за относително по-плодородните земи, пък и в повечето случаи тя *още не е фиксирана*, а се намира в текущо състояние подобно на *свърхпечалбата* в промишлеността. Почвата, която *не* плаща *поземлена рента*, *не* я плаща *не* в резул-

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 60—67. Ред.

тат на своето неплодородие, а, напротив, *вследствие на своето плодородие*. По-добрите видове почви плащат рента, защото в качеството си на *относително по-плодородни* те се отличават с плодородие, което е по-високо от средното.

Но в страните, където *съществува собственост върху земята*, същият случай — а именно почвата, която се обработва като последна, да *не плаща поземлена рента* — би бил възможен в резултат на *противоположната* причина [т. е. вследствие на относителното неплодородие на тази почва]. Така би било, ако *стойността*, например на житото, би стояла на такова ниско равнище (а това ниско равнище не би имало никакво отношение към обстоятелството, че се заплаща *поземлена рента*), че за почвата, постъпила в обработка като последна, тази стойност би била равна само на *средната цена*. Това би било последица на относително малкото плодородие на тази почва, в резултат на което тук, при разходване на същото количество труд, както и на почвата, носеща рента, *количеството*, да кажем, на *квартерите* (припадащо се на вложения капитал) би било толкова малко, че при средната стойност на хлебните продукти би се получавала само *средната цена*, например на пшеницата.

[487] Да предположим например, че последната почва, която носи *рента* (а почвата, която носи *най-малката* рента, представлява чистата рента, другите — вече диференцирана рента), при капиталовложение от 100 ф. ст. произвежда продукт, равен на 120 ф. ст., или 360 квартера пшеница по $\frac{1}{3}$ ф. ст. за квартал. В такъв случай 3 квартера пшеница струват 1 ф. ст. Нека 1 ф. ст. да бъде равен на седмичния труд, 100 ф. ст. = на 100 работни седмици, а 120 ф. ст. = на 120 работни седмици. Следователно 1 квартал пшеница е равен на $\frac{1}{3}$ седмичен труд, или на 2 работни дни. Нека от тези 2 дни, или 24 часа (ако нормалният работен ден е равен на 12 часа), една пета част, или $4\frac{4}{5}$ часа, да съставляват незаплатения труд, равен на принадлежната стойност, съдържаща се в един квартал. 1 квартал = $\frac{1}{3}$ ф. ст. = $6\frac{2}{3}$ шил. = $6\frac{6}{9}$ шил.

Ако средната печалба е равна на 100%, то *средната цена* на 360 квартера ще бъде равна на 110 ф. ст., а средната цена на един квартал = на $6\frac{1}{9}$ шил. По този начин, ако един квартал пшеница се продава по неговата стойност, стойността на целия продукт би била с 10 ф. ст. по-висока от средната цена. А тъй като средната печалба е 100%, то поземлената рента би била равна на половината от принадлежната стойност, т. е. на 10 ф. ст., или $\frac{5}{9}$ шил. на квартал. По-добрите категории почва, които при разход на същите 120 седмици труд (от които обаче само 100 представляват заплатен труд, все едно дали овеществен или жив) дават по-голямо количество квартаери, биха давали, при цена $6\frac{6}{9}$ шил. за квартал, по-висока рента. А най-ло-

шата от обработваните земи би давала рента в размер 10 ф. ст. върху 100 ф. ст. капитал, или $\frac{5}{9}$ шил. за един кварталер пшеница.

Да предположим, че започва да се обработва нова почва, която при разход на 120 седмици труд дава само 330 кварталера. Ако стойността на 3 кварталера [беше по-рано] равна на 1 ф. ст., то стойността на 330 кварталера се равняваше на 110 ф. ст. А сега един кварталер би бил равен на 2 дни и $2\frac{2}{11}$ часа, докато по-рано той се равняваше само на 2 дни. Стойността на един кварталер беше по-рано $6\frac{6}{9}$ шил., или 6 шил. и 8 пенса, а сега (тъй като един ф. ст. е равен на 6 дни) стойността на един кварталер възлиза на 7 шил. 3 пенса и $1\frac{1}{11}$ фартинга. Сега един кварталер би трябвало да се продава с 6 пенса и $1\frac{1}{11}$ фартинга по-скъпо, за да бъде продаден по неговата *стойност*, при която той също би носил рента в размер $\frac{5}{9}$ шил. *Стойността* на пшеницата, произведена върху по-добрата почва, се оказва тук *по-ниска от стойността* на пшеницата, произведена върху най-лошата почва; ако тази най-лоша почва продава своя продукт по цената на един кварталер от най-близката по-добра — или носеща рента — почва, то тя го продава *под* неговата стойност — но по неговата *средна цена*, т. е. по такава цена, при която най-лошата почва дава обикновена средна печалба 10%. Следователно тази почва може да се обработва и да носи на капиталиста обикновената средна печалба.

В два случая най-лошата почва би носила тук освен печалба още и рента.

Първо, ако *стойността* на един кварталер пшеница би превишавала $6\frac{6}{9}$ шил. (*цената* на един кварталер би могла да превишава $6\frac{6}{9}$ шил. — т. е. неговата стойност — вследствие на повишаване на търсенето, но ние не изследваме този случай; $6\frac{6}{9}$ шил., цената на един кварталер, която даваше рента от 10 ф. ст. за най-лошата от обработваните по-рано земи, беше равна на *стойността* на пшеницата, произведена на *тази* почва, носеща недиференцирана поземлена рента), тоест ако най-лошата от обработваните по-рано земи и всички други почви — за да носят *същата* рента — биха били относително помалко плодородни, така че стойността на техните продукти би превишавала в голяма степен тяхната средна цена и средната цена на другите стоки. Следователно обстоятелството, че *носата* най-лоша почва *не* дава поземлена рента, е последица не на нейното неплодородие, а на *относителното плодородие на другите земни участъци*. Най-лошата от обработваните земи, която носи рента, представлява по отношение на новата категория почва, в която се влага нов капитал, *рентата изобщо, недиференцираната рента*. И рентата, получавана от най-лошата носеща рента почва, не е по-висока именно вследствие на *плодородието* на тази носеща рента почва.

Да предположим, че освен последната носеща рента почва съ-

ществуват още три категории. Категория II (стояща над категория I, т. е. последната носеща рента почва) носи с $\frac{1}{5}$ повече рента, тъй като тази почва е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от категория I; категория III — също така с $\frac{1}{5}$ повече от категория II, защото тя е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от последната; също и категория IV, защото е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от категория III. Тъй като рентата в категория I е равна на 10 ф. ст., то в категория II тя ще бъде равна на $10 + \frac{1}{5}$ част = 12 ф. ст., в категория III — на $12 + \frac{1}{5}$ част = $14\frac{2}{5}$ ф. ст., а в категория IV — $14\frac{2}{5} + \frac{1}{5}$ част = $17\frac{7}{25}$ ф. ст.²⁵

Ако плодородието на категория IV беше по-малко, то рентата на категориите III—I включително би била [488] по-голяма, а рентата на категория IV би била също и абсолютно по-голяма (но би ли останало отношението между тях същото?). Това може да се разбира двояко. Ако категория I би била по-плодородна, то рентата в категориите II, III и IV би била съответно по-малка. От друга страна, категория I се отнася към II, категория II — към III и категория III — към IV така, както новопостъпващият, недаващият рента вид почва се отнася към категория I. Новият вид почва не носи рента, защото *стойността* на пшеницата от категория I не превишава средната цена на продукта на новата почва. Тя би превишавала тази средна цена, ако категория I беше по-малко плодородна. Тогава новата почва също би давала рента. Но същото се отнася и до категория I. Ако категория II беше по-плодородна, то почвата I не би давала рента или би давала по-малка рента; така стои въпросът и с категория II по отношение на III и с категория III по отношение на IV. Така че в края на краищата би могло да се каже в обратен ред: абсолютното плодородие на категория IV определя рентата на категория III; ако категория IV беше още по-плодородна, то категориите III, II и I биха давали по-малка рента или съвсем не биха давали рента. По този начин рентата, която дава категория I, недиференцираната рента, се определя от плодородието на категория IV, също както и обстоятелството, че новата почва съвсем не дава рента, се определя от плодородието на категория I. Следователно тук действа *законът на Щорх*, който се състои в това, че рентата на *най-плодородната* почва определя рентата на последната почва, която изобщо дава рента²⁶, а следователно определя и разликата между почвата, която носи недиференцирана рента, и почвата, която съвсем не носи рента.

Следователно явлението, че тук петата категория, новопостъпващата в обработка почва I', *не дава* (за разлика от I) *рента*, се обуславя не от нейното *собствено неплодородие*, а от нейното *относително* неплодородие в сравнение с категория I, т. е. от относителното плодородие на категория I в сравнение с I'.

[Второ.] Стойността на продукта на почвените категории, даващи рента — I, II, III, IV, — която възлиза на 6 шил. и 8 пенса за кварталер (за по-голяма правдоподобност може наместо кварталер да се постави *бушел*), е равна на *средната цена* на категория I и стои *по-ниско* от собствената стойност на тази категория. Но тук е възможно съществуването на много междинни степени. Ако почвата от категория I при капиталовложение от 100 ф. ст. дава такова количество бушели, което се намира между нейното действително плодородие от 330 бушела и плодородието на категория I, равно на 360 бушела — например 333, 340, 350, дори до (360—*x*) бушела, — то стойността на един бушел, равна на 6 шил. и 8 пенса, би била по-висока от средната цена (за бушел) в категория I и тази почва, постъпила като последна в обработка, би давала рента. Че тя изобщо носи *средна печалба*, се обуславя от относителното неплодородие на категория I, а следователно и на всички категории от I до IV. А че *не* носи рента, това се обуславя от относителното плодородие на категория I и от нейното собствено относително неплодородие. Последната постъпила в обработка почва би могла да дава рента, ако стойността на един бушел би *превишавала* 6 шил. и 8 пенса, т. е. ако почвите I, II, III и IV биха били по-малко плодородни, тъй като в такъв случай стойността на пшеницата би била по-висока. Но последната постъпила в обработка почва би могла да дава рента също и ако стойността на един бушел би била равна на 6 шил. и 8 пенса, т. е. ако плодородието на почвите I, II, III и IV си остава *предишното, даденото*, но самата почва I би била по-плодородна, би давала над 330 бушела, и *следователно* стойността от 6 шил. и 8 пенса за бушел би била по-висока от *средната цена* за бушел от тази почва, с други думи, ако неговата *средна цена* би била сега *по-ниска* от 6 шил. и 8 пенса, т. е. *по-ниска* от стойността на пшеницата, произвеждана върху почвите I, II, III и IV. Ако стойността *превишава* средната цена, тогава се явява *добавъчна печалба* срещу средната печалба, а следователно и възможност за *рента*.

И така, виждаме:

При сравняване на *различни* сфери на производството — например промишлеността и земеделието — фактът, че стойността *превишава* средната цена, свидетелствува за по-голямо *неплодородие* на онази производствена сфера, която дава *добавъчна печалба*, т. е. *излишък* стойност над средната цена. И обратно, в рамките на *една и съща* сфера този факт свидетелствува за *по-голяма производителност* на даден капитал в сравнение с други капитали от същата сфера на производството. В гореприведения пример категория I дава *поземлена рента*, общо казано, защото в земеделието отношението на променливия капитал към постоянния е по-голямо, отколкото в про-

мишлеността — т. е. защото в земеделието трябва да се присъединява повече нов труд към оземчествения, — и защото вследствие на съществуването на собственост върху земята този излишък стойност *над* средната цена не се изравнява от конкуренцията между капиталите. Но [по-специално] почвата от категория I дава изобщо поземлена рента: още и затова, защото стойността на един бушел от 6 шил. и 8 пенса не е *по-ниска* от средната цена на продукта на тази почва, т. е. защото тази почва не е дотам неплодородна, че стойността на нейния собствен продукт да бъде над 6 шил. и 8 пенса за бушел, а *цената* на продукта се определя *не от стойността на собствения продукт на тази почва*, а от стойността на пшеницата, произвеждана върху почвите II, III и IV, или по-точно върху почва II. Дали сега тази *пазарна цена* ще бъде само равна на *средната цена на собствения продукт* на тази почва или ще превишава тази средна цена, с други думи, дали *стойността* на продукта на почва I ще *превишава неговата средна цена* — това зависи от собствената производителност на тази почва.

Именно затова е и погрешен възгледът на Родбертус, че всеки капитал, който носи в земеделието средна печалба, *непременно* носи и поземлена рента. Този погрешен извод на Родбертус произтича от 489] погрешната основа на неговата теория. Родбертус разсъждава така: капиталът носи в земеделието, да кажем, 10 ф. ст., но тъй като в земеделието, за разлика от промишлеността, *не* влиза *суров материал*, то тези 10 ф. ст. се пресмятат тук върху по-малка сума. Следователно получават се повече от 10%. Но същността на работата е в следното: въпросът не е в това, че тук не влиза в производството суров материал (напротив, такъв влиза в земеделието в същинския смисъл на думата; но дори и той да *не* влизаше в земеделието, това обстоятелство не би имало ни най-малко значение, ако в земеделието имаше относително повече *машини* и т. н.); не това обуславя факта, че стойността на земеделските продукти превишава *средната цена* (тяхната собствена и средната цена на другите стоки). Причината за това е по-високото отношение на променливия капитал към постоянния от онова, което съществува не в едни или други *особени сфери на производството* в промишлеността, а *средно* в цялата промишленост. Тази *обща* разлика определя със своята величина размера и съществуването на поземлената рента от почва I — абсолютната, недиференцираната, а затова и *най-малката* поземлена рента. А цената на пшеницата от почва I' — новопостъпилата в обработка почва, която съвсем не дава поземлена рента — се определя *не от стойността* на собствения продукт на тази почва, а от стойността на продукта на почва I, следователно — от *средната пазарна цена* на пшеницата, доставяна от категориите I, II, III и IV

Привилегията на земеделieto (обусловена от собствеността върху земята), която се изразява в това, че земеделieto продава своя продукт не по *средната цена*, а по *стойността* на продукта, когато тази стойност *превишава* средната цена — тази привилегия съвсем не се разпростира върху произведените на различни почви продукти в тяхното отношение един към друг, върху различните по стойност продукти, произведени в рамките на *една и съща* сфера на производството. По отношение на промишлените продукти те имат само претенцията да бъдат продавани по своите стойности. По отношение на другите продукти от същата сфера те се определят от пазарната цена; и от плодородието на почвата от категория I зависи дали стойността — тя тук е равна на средната пазарна цена — е достатъчно висока или ниска, т. е. дали това плодородие на почва I е достатъчно високо или ниско, за да може категория I', ако нейният продукт се продава по *тази* стойност, да има по-малък дял, по-голям дял или съвсем да няма дял в общата разлика между стойността и средната цена на пшеницата. Но тъй като г. Родбертус изобръщо не прави разлика между стойностите и средните цени, тъй като той счита, че е общ закон за всички стоки да се продават по *техните* стойности — Родбертус не разбира, че това е привилегия на земеделските продукти, — то той естествено трябва да мисли, че и продуктът на най-лошата почва също трябва да се продава по *неговата* индивидуална стойност. Обаче този продукт се лишава от тази привилегия в конкуренцията с продуктите от *същия* вид.

Но може да се окаже, че средната цена на продукта I' *превишава* стойността на продукта I — 6 шил. и 8 пенса за бушел. Може да се приеме (макар че това не е съвсем вярно), че за да може почвата I' изобщо да постъпи в обработка, трябва да се повиши търсенето. Вследствие на това пшеницата от почва I непременно би се повишила *над* своята *стойност*, т. е. над 6 шил. и 8 пенса, и това повишение би било устойчиво. В такъв случай почвата I' ще постъпи в обработка. Ако тя може при цена на продукта 6 шил. и 8 пенса да дава средна печалба — макар че стойността на нейния продукт *превишава* тази цена — и да задоволява търсенето, то цената на пшеницата ще бъде сведена на 6 шил. и 8 пенса, тъй като сега търсенето отново съответствува на предлагането; следователно категория I пак трябва да продава своя продукт по 6 шил. и 8 пенса, точно както и категории II, III и IV, а следователно и категория I'. Ако, обратно, *средната цена* на продукта на категория I' би възлизала на 7 шил. и 8 пенса, така че тази категория да дава обикновена печалба само при тази цена (която би била значително под нейната индивидуална стойност), то при невъзможност да се задоволи търсенето по друг начин, стойността на един бушел би се ус-

тановила на 7 шил. и 8 пенса, а съответстващата на търсенето цена на един бушел от категория I би се повишила над нейната [индивидуална] стойност. Цената на един бушел в категориите II, III и IV вече превишава *тяхната* индивидуална стойност. Тя би се повишила още повече. Но ако се предвиди внос на зърнени храни, който в никой случай не би допуснал да се фиксира цената на един бушел на равнище 7 шил. и 8 пенса, то все пак почвата от категория I би могла да постъпи в обработка, щом се намерят дребни фермери, които биха се задоволили с печалба, по-малка от средната. Това се наблюдава постоянно както в земеделието, така и в промишлеността. И в този случай — както и в случая, когато почвата I дава средна печалба — би могла да се заплаща поземлена рента, но последната би трябвало просто да се приспадне от печалбата на фермера. Ако и това не може да се направи, то собственикът на земята би могъл да я даде под наем на бедняци, които — подобно на ръчния тъкач — се грижат преди всичко да изкарат своята работна заплата, а останалия излишък, голям или малък, заплащат на поземления собственик под формата на рента. Този излишък може дори — както при ръчния тъкач — да се приспадне не само от продукта, но и от *възнаграждението за вложения труд*. Във всички тези случаи би могло да се заплаща поземлена рента. В един случай тя би се приспадала от печалбата на капиталиста. В друг случай поземленият собственик би си присвоявал принадлежния труд на работника, който труд обикновено се присвоява от капиталиста. А в последния случай поземленият собственик би живял за сметка на част от работната заплата на работника, както това често правят и капиталистите. Но *капиталистическо производство* в едър мащаб е възможно само там, където последната постъпила в обработка земя дава поне средната печалба, т. е. само там, където стойността на продукта от категория I осигурява на категория I поне средна цена.

Тук виждаме как различаването между *стойност* и *средна цена* неочаквано разрешава въпроса и показва, че и Рикардо, и неговите противници са прави²⁷.

[XI — 490] Ако категория I — почвата, която дава абсолютната поземлена рента — представляваше единственият сорт обработваема почва, то тя би продавала един бушел пшеница по неговата *стойност*, т. е. по 6 шил. и 8 пенса, или по $6\frac{6}{9}$ шил., и не би понижавала неговата цена до средната цена, изразена в $6\frac{1}{9}$ шил., или в 6 шил. и $1\frac{1}{9}$ пенса. Ако търсенето нарасне, ако всичката почва е от един и същ сорт и ако площта на обработваемата почва се увеличи десет пъти, то при предположението, че категория I дава рента 10 ф. ст. на 100 ф. ст., рентата би нараснала на 100 ф. ст., макар че би съществувал само *един единствен сорт почва*. Обаче по своята

норма, или височина, рентата не би нараснала нито по отношение на *авансирания капитал*, нито по отношение на площта на *обработваната земя*. Биха се обработили десет пъти повече акри и би се авансирал десет пъти повече капитал. Бихме имали тук следователно просто увеличаване на *общата сума на рентата*, на масата на рентата, а не на нейната височина. Нормата на печалбата не би се понижила, защото стойността и цената на земеделските продукти биха останали същите. Десет пъти по-голям капитал може естествено да дава десет пъти по-голяма рента, отколкото десет пъти по-малък капитал. От друга страна, ако върху една и съща земна площ се приложи десет пъти по-голям капитал със същия резултат, то нормата на рентата би останала *същата* в сравнение с вложения капитал; тя би се повишила по отношение на земната площ, но също не би внесла никакви изменения в нормата на печалбата.

Но нека предположим сега, че обработваната почва I е станала по-плодородна не затова, че се е изменило качеството на почвата, а затова, че е бил вложен повече постоянен и по-малко променлив капитал, т. е. повече капитал във вид на машини, коне, минерални торове и т. н., и по-малко — във вид на работна заплата; тогава стойността на пшеницата би се приближила до нейната средна цена и до средната цена на продуктите на промишлеността, защото би се намалил делът на променливия капитал в сравнение с постоянния капитал. В този случай рентата би спаднала, а нормата на печалбата би останала неизменна. Ако тук би настъпила такава промяна в начина на производството, че отношението на променливия капитал към постоянния би се изравнило с тяхното средно отношение в промишлеността, тогава би отпаднал излишъкът в стойността на пшеницата над нейната средна цена, а заедно с това би отпаднала и рентата, добавъчната печалба. Категория I не би плащала вече рента и собствеността върху земята би станала номинална (ако промяната в начина на производството не би се съпровождала с добавъчно капиталовложение в земята, така че поземленият собственик след изтичането на срока на арендата би получавал лихви от капитал, който той не е авансирал, което е именно едно от главните средства за обогатяването на собствениците на земи и поради което в Ирландия се води борба около арендното право). Ако освен почва I биха съществували още почви II, III и IV, върху които също би се разпрострял този нов начин на производство, то те все пак биха давали поземлени ренти вследствие на своето по-голямо естествено плодородие в сравнение с I и в размер, съответстващ на това по-голямо плодородие. В такъв случай категория I би престанала да дава поземлена рента, а рентите от категории II, III и IV съответно биха спаднали, тъй като общото съотношение на производителността на

земеделието би се изравнило със съотношението, което съществува в промишлеността. Рентата от категории II, III и IV би съответствувала на закона на Рикардо; тя би била равна само на добавъчната печалба от по-плодородната почва в сравнение с по-малко плодородната и *би съществувала* само като такава добавъчна печалба — както съществуват подобни добавъчни печалби и в промишлеността, с тази само разлика, че в промишлеността те нямат такава база за фиксиране, която да им е дадена от природата.

Законът на Рикардо би господствувал по същия начин и в случай, че *съвсем не съществуваше собственост върху земята*. Ако се отмени собствеността върху земята и се запази капиталистическото производство, тази добавъчна печалба, произтичаща от разликата в плодородието, не би изчезнала. Ако държавата си присвои собствеността върху земята, а капиталистическото производство продължи да съществува, то рентата от категории II, III и IV би се заплащала на държавата, но самата рента би се запазила. Ако собствеността върху земята се превърне в *народна собственост*, тогава би престанала да съществува базата на капиталистическото производство, оная основа, върху която става превръщането на условията на труда в обособена и противостояща на работника сила.

По-късно, при разглеждането на поземлената рента, ще трябва да се обсъди въпросът, как поземлената рента може да нараства по *стойност* и по *маса* при по-интензивна култура, при все че заедно с това се понижава нормата на поземлената рента по отношение на авансирания капитал. Очевидно това е възможно само защото се увеличава *масата на авансирания капитал*. Ако поземлената рента е $\frac{1}{5}$, а след това стане $\frac{1}{10}$, то $20 \times \frac{1}{5} = 4$, а $50 \times \frac{1}{10} = 5$. Към това се и свежда целият въпрос. Но ако при една по-интензивна култура се установи в земеделието такова съотношение между елементите на производството, каквото е средното съотношение в промишлеността — а не само *да се приближава* към това съотношение, — то рентата от най-неплодородната почва *съвсем би отпаднала*, а за по-плодородните почви тя би се свела само до диференциация на почвите. *Абсолютната рента би отпаднала*.

Да допуснем сега, че вследствие на повишаването на търсенето се премине от категория I към категория II. Категория I плаща абсолютна рента, категория II би плащала диференцирана рента, но *цената* на пшеницата {стойността за I, излишъкът от стойността на II} би си останала същата. Също така не би се изменила и нормата на печалбата. И така ще върви чак до категория IV. Следователно, ако съберем всички вложен в категории I, II, III и IV капитал, ще се повиши и *височината* на рентата, нейната норма. Но средната норма на печалбата в категории II, III и IV би останала равна на

нормата на печалбата в категория I, която е равна на нормата на печалбата в промишлеността, т. е. на общата норма на печалбата. И така, при [491] преминаване към по-плодородна почва масата и нормата на рентата може да се повишават, при все че нормата на печалбата и цената на пшеницата остават неизменни. Увеличението на височината и на масата на рентата тук би се дължало на нарастването на производителността на капитала в категории II, III и IV, а не на намалението на неговата производителност в категория I. Обаче нарасналата производителност не би предизвикала, както това неизбежно става в промишлеността, повишаване на печалбата и понижаване както на цената на стоката, така и на работната заплата.

Но ако този процес се извършва в противоположна посока — от категория IV към III, II и I, — то цената би се повишила до равнището на 6 шил. и 8 пенса, при което пшеницата, произведена върху почвата на категория I, още дава рента в размер 10 ф. ст. на 100 ф. ст. [вложен капитал]. А именно, рентата от пшеницата, произведена върху почва IV, е равна на $17\frac{7}{25}$ ф. ст. на 100 ф. ст. [вложен капитал], от които обаче $7\frac{7}{25}$ ф. ст. представляват излишък в нейната цена над стойността на продукта на категория I. Категория I би давала за капитал от 100 ф. ст. (при рента от 10 ф. ст. и при стойност на един бушел 6 шил. и 8 пенса) 360 бушела пшеница, категория II — 432 бушела, категория III — $518\frac{2}{5}$ бушела и категория IV — $622\frac{2}{25}$ бушела. Но цената на бушел, възлизаща на 6 шил. и 8 пенса, би давала на категория IV $7\frac{7}{25}$ ф. ст. добавъчна печалба за 100 ф. ст. Категория IV продава 3 бушела за 1 ф. ст., или $622\frac{2}{25}$ бушела за $207\frac{9}{25}$ ф. ст. Но [индивидуалната] стойност на нейния продукт възлиза само на 120 ф. ст., както и в категория I; онава, което превишава тази цифра, представлява излишъкът на неговата [пазарна] цена над неговата [индивидуална] стойност.²⁸ IV би продавала бушела по неговата стойност, ако го продаваше по 3 шил. и $10\frac{8}{27}$ пенса, и при тази цена тя би получавала рента 10 ф. ст. за 100 ф. ст. [вложен капитал]. А ако сега преминаваме от IV към III, от III към II и от II към I, то цената на един бушел (а заедно с това и рентата) се повишава, докато в края на краищата достигне равнището от 6 шил. и 8 пенса в категория I, където тази цена дава сега същата поземлена рента, каквато по-рано даваше категория IV. С повишаването на цената [на земеделския продукт] нормата на печалбата би спадала отчасти защото би се повишила стойността на средствата за живот и на суровините. Преминаването от IV към III би могло да стане по следния начин. Вследствие увеличение на търсенето цената в категория IV се повишава над нейната стойност и следователно тази категория дава не само рента, но и добавъчна рента. Вследствие на това постъпв в обработка категория III, която, продавайки своите продукти на таз

цена, не ще дава никаква рента при обикновената средна печалба. Ако вследствие на повишаването на цената на продукта от категория IV се е понижила не нормата на печалбата, а работната заплата, то категория II ще дава средна печалба. Но вследствие на добавъчното предлагане от страна на категория III работната заплата отново ще се повиши до нормалното равнище; тогава в категория III спада нормата на печалбата — и т. н.

Следователно, ако имаме такова низходящо движение, нормата на печалбата спада само при *допуснатите предпоставки*, а именно, че категория III не може да дава рента при цена на категория IV и че тя може да се обработва и да дава предишната норма на печалбата само защото работната заплата временно е спаднала под своето равнище.

При тези предпоставки ние отново виждаме действието на Рикардовия закон. Но дори и да застанем на гледището на Рикардо, този закон не изразява нещо неизбежно. Той е само *възможен* при определени съчетания на условия. А в действителност движенията се кръстосват.

* * *

С казаното теорията за рентата е по същество изчерпана.

Вследствие на своята концепция за „стойността на материала“ г. Родбертус счита поземлената рента като залегнала във вечната природа на нещата, или най-малко — във вечната природа на капиталистическото производство. Според нашето разбиране поземлената рента е резултат на *историческото различие* в съотношението между органическите съставни части на капитала, различие, което може да бъде отчасти заличено и може дори съвсем да изчезне с развитието на земеделието. Наистина различieto, което произтича само от разликата в естественото плодородие на почвата, ще остане, дори и да отпадне *абсолютната* рента. Но — съвсем независимо от възможността за изравняване на природните разлики — тази *диференциална рента* е свързана с регулирането на пазарните цени и следователно отпада заедно с цената и с капиталистическото производство. Може да остане в сила само обстоятелството, че *общественият труд ще обработва почва с различно плодородие*, като при това — въпреки разликата в количеството на прилагания труд — този труд може да става все по-производителен при всички почви. Но по-голямата маса труд, нужна за производството на продукта на по-лошата почва, съвсем няма да поражда това, което се наблюдава в буржоазния строй, а именно, че и продуктът на по-добрата почва трябва да се заплаща с по-голямо количество труд. Напротив, трудът, спестен на почва IV, би бил използван за подобрене на почва

III, трудът, спестен на почва III — за подобрене на почва II, а трудът, спестен на почва II — за подобрене на почва I; следователно целият капитал, който сега се изяжда от поземлените собственици, би послужил тогава за изравняване на труда при различните почви и за намаляване на общото количество труд, изразходван в земеделието.

* * *

[492] {Ако А. Смит, както видяхме по-горе*, отначало изказва правилен възглед върху стойността и върху съотношението между печалбата, работната заплата и т. н. като съставни части на стойността, а след това тръгва по противоположния път и предполагайки като нещо дадено цените на работната заплата, печалбата и поземлената рента, се опитва да ги определи като самостоятелни величини и да получи от техния сбор *цената на стоката*, то този преход към противоположното гледище означава следното: най-напред Смит взема нещата в тяхната *вътрешна връзка*, а след това — в *оная превратна форма, в която те се проявяват в конкуренцията*. Тези два метода на разглеждане се кръстосват у него по наивен начин, при което той не забелязва противоречията между тях. Рикардо, напротив, съзнателно *се абстрахира* от формата на конкуренцията, от привидността, създавана от конкуренцията, за да разгледа *законите като такива*. Той трябва да бъде упрекнат, от една страна, в това, че не се абстрахира докрай, така че когато разглежда например *стойността* на стоката, още от самото начало той включва в нейното определение всевъзможни конкретни отношения; от друга страна — в това, че разбира формата на прозиза като *непосредствено, пряко потвърждение* или като израз на общите закони; той никак не разкрива *развитието* по тази форма. По отношение на първия от тези моменти неговата абстракция е твърде непълна, по отношение на втория — тази абстракция е формална, прегреша сама по себе си.}

[10] НОРМА НА РЕНТАТА И НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА.
СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО
И ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ПРОМИШЛЕННОСТТА ПРИ РАЗЛИЧНИ
СТЪПАЛА НА ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ]

Сега да се върнем накратко към онова, което остана още да разгледаме у Родбертус.

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 44—57 и 65—71. *Ред.*

„Произтичащото от *увеличението* на стойността на националния продукт *увеличение* на работната заплата, печалбата на капитала и поземлената рента не може да *повиши* в нацията нито работната заплата, нито печалбата върху капитала, защото по-голямата работна заплата се разпределя сега между по-голям брой работници, а по-голямата печалба се пада на увеличилите се в същата пропорция капитал; а поземлената рента във всеки случай трябва да се *повиши*, защото тя винаги се пада на *неизменящи се по величина* земни участъци. По този начин развиваната от мене теория е в състояние задоволително да сбясни значителното *увеличение на стойността на земята* — тази стойност не е нищо друго освен капитализирана по обичайния лихвен процент поземлена рента, — без да се прибегва при това към допускането, че селскостопанският труд става все по-малко производителен, което пряко противоречи на идеята за способността на човешкото общество към усъвършенствуване, както и на всички селскостопански и статистически факти“ (стр. 160—161) [Руски превод, стр. 340—341].

Преди всичко трябва да се отбележи, че Рикардо [против когото е насочено това съждение] *никъде* не се стареа да обясни „*значителното увеличение на стойността на земята*“. Това не представлява за него *никаква проблема*. Освен това Рикардо (виж следващите места, където се разглеждат възгледите на Рикардо) само говори — и определено подчертава това, — че при *неизменяща се стойност на зърнените храни или [изобщо] на земеделския продукт*, при дадена норма на поземлената рента, рентата може да се *увеличава**. Но и това увеличение не представлява за Рикардо проблема. За него представлява проблема не увеличението на общата сума на рентата при *неизменяща се норма на рентата*, а повишението на *нормата на рентата*, т. е. на рентата, взета в нейното отношение към авансирания земеделски капитал; а следователно и не повишението на стойността на *цялата маса* на земеделския продукт, а повишението на стойността на *едно и също количество* земеделски продукт, например един квартал пшеница — повишение, заедно с което нараства излишъкът на стойността на продукта над неговата средна цена, а вследствие на това и излишъкът на рентата над нормата на печалбата. Г-н Родбертус отхвърля тук Рикардовата проблема (съвсем да не говорим за погрешната Родбертусова концепция за „стойността на материала“).

Разбира се, може да се повишава и *нормата на рентата* по отношение на авансирания капитал, т. е. относителната стойност на земеделския продукт в сравнение с промишления продукт, макар че земеделието става все *по-производително*. И при това казаното може да става по две причини.

Първо, да вземем *приведения по-горе пример*, където се преминва от почва от категория I към категория II, III и IV, т. е. към все по-плодородна почва (при което обаче количеството на продукта,

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 341—342. *Ред.*

доставян от по-плодородната почва, не е достатъчно голямо, за да бъде прекратена обработката на категория I, или за да се намали разликата между стойността и средната цена до такава величина, при която категории IV, III и II биха носили пропорционално по-ниски ренти, а категория I съвсем не би носила рента). Ако категория I носи 10 ф. ст. рента, категория II — 20 ф. ст., категория III — 30 ф. ст., категория IV — 40 ф. ст. и ако във всички четири категории са вложени по 100 ф. ст., то рентата при I възлиза на $\frac{1}{10}$ или на 10%, върху авансирания капитал, при II — на $\frac{2}{10}$, или на 20%, при III — на $\frac{3}{10}$, или на 30%, и при IV — на $\frac{4}{10}$, или на 40%. Или всичко 100 ф. ст. на 400 ф. ст. авансиран капитал, което дава средна норма на рентата $\frac{100}{4}$, т. е. 25%. Ако вземем целия вложен

в земеделието капитал, то рентата възлиза сега на 25%. Ако би продължавала обработката само на почва I (най-неплодородната почва), то рентата би възлизала на 40 ф. ст. на 400 ф. ст., т. е. както и по-рано на 10%, и не би нараснала на 25%. Но в първия случай (ако срещу вложени 100 ф. ст. в категория I се падат 330 бушела) биха били произведени само 1320 бушела по цена 6 шил. и 8 пенса за бушел; във втория случай [когато се обработва почвата от всичките четири категории] се произвеждат 1771 $\frac{11}{25}$ бушела по същата цена. И в двата случая е авансиран един и същ капитал²⁹.

Но увеличението на височината на рентата тук е само видимо³⁰. И наистина, ако изчислим вложения капитал по отношение на продукта, ще се окаже, че в категория I трябва да се вложат 100 ф. ст., за да се произведат 330 бушела, и 400 ф. ст., за да се произведат 1320 бушела. А сега трябва да се вложат само 100 + 90 + 80 + 70, т. е. всичко 340 ф. ст.³¹, за да се произведат 1320 бушела. 90 ф. ст. произвеждат в категория II толкова, колкото 100 в I; 80 в III — колкото 90 във II; 70 в IV — колкото 80 в III. Нормата на поземлената рента в категории II, III и IV би се повишила в сравнение с категория I.

Ако разглеждаме обществото като едно цяло, то сега за производството на същия продукт е вложен капитал в размер 340 ф. ст. вместо 400 ф. ст., т. е. само 85% от [предишния] капитал.

[493] 1320-те бушела биха били обаче по-иначе разпределени, отколкото в първия случай. Арендаторът трябва сега да дава за 90 ф. ст. [авансиран капитал] толкова [рента], колкото по-рано за 100 ф. ст., за 80 ф. ст. — колкото по-рано за 90 ф. ст., и за 70 ф. ст. — колкото по-рано за 80 ф. ст. Но вложените капитали в размер 90, 80 и 70 ф. ст. му дават точно толкова продукт, колкото по-рано даваха вложените 100 ф. ст. Той плаща повече не затова, че трябва да влага

по-голям капитал, за да получи същия продукт, а затова, че влага по-малък капитал; не затова, че неговият капитал е станал по-малко производителен, а затова, че този капитал е станал по-производителен, а арендаторът продава своя продукт, както и по-рано, по цената на продукта от категория I, както ако за производството на същото количество продукт му е бил нужен същият капитал, както и по-рано.

[Второ.] Освен това повишаване на *нормата на рентата* — което съвпада с нееднаквото повишаване на свръхпечалбата в отделните отрасли на промишлеността, макар че в промишлеността това повишение не се фиксира — е възможен само един втори случай, когато *нормата на рентата* може да се повиши въпреки обстоятелството, че стойността на продукта си остава същата, т. е. че трудът не става тук по-малко производителен. Този случай се наблюдава тогава, когато производителността в земеделието си остава *същата* както и по-рано, но се повишава производителността в промишлеността, като това гозишаване се изразява в понижаване на *нормата на печалбата*; т. е. тогава, когато отношението на променливия капитал към постоянния се е намалило. Или пък тогава, когато и в земеделието производителността се повишава, но не в такова отношение, както в промишлеността, а в по-малко. Ако производителността в земеделието се повишава както 1:2, а в промишлеността както 1:4, то *относително* това е същото, както ако в земеделието производителността си останеше предишната, а в промишлеността се удвоеше. В този случай намаляването на променливия капитал по отношение на постоянния би ставало в промишлеността два пъти по-бързо, отколкото в земеделието.

И в двата тези случая би спаднала *нормата на печалбата* в промишлеността, а вследствие на това *спадане* би се повишила *нормата на поземлената рента*. В другите случаи *нормата на печалбата* не спада абсолютно (тя по-скоро си остава *постоянна*), но тя спада по отношение на поземлената рента — не защото спада *сама по себе си*, а защото се повишава поземлената рента, *нормата на поземлената рента* по отношение на авансирания капитал.

Рикардо не разграничава тези случаи. С изключение на приведените случаи (т. е. когато *нормата на печалбата*, макар и да е постоянна, спада относително в резултат на диференциалните ренти, които се полагат на частта от капитала, вложен в по-плодородни почви, или когато вследствие на увеличение на производителността в промишлеността се изменя общото съотношение между постоянния и променливия капитал и *поради това* се увеличава излишъкът в стойността на земеделския продукт над неговата средна цена) *нормата на поземлената рента* може да се повишава само при условие,

че нормата на печалбата спада, без да се увеличава производителността на промишлеността. А това е възможно само ако се повишава работната заплата или ако — вследствие на по-голяма производителност на земеделието — се повишава стойността на суровия материал. В такъв случай спадането на нормата на печалбата и увеличаването на височината на поземлената рента са резултат на една и съща причина — на намалението на производителността на земеделието, на вложения в земеделието капитал. Такава е представата на Рикардо. При *неизменяща се* стойност на парите това трябва тогава да се прояви в повишаване на *цените* на суровите продукти. Ако повишаването на цените е *относително*, както това бе разгледано по-горе, то никакво изменение на цената на парите не може да повиши абсолютно паричните цени на земеделските продукти по отношение на продуктите на промишлеността. При понижението на стойността на парите с 50% един квартал пшеница, който е струвал 3 ф. ст., ще струва 6 ф. ст., но и един фунт прежда, който е струвал 1 шил., ще струва 2 шил. Следователно изменението на стойността на парите никога не може да обясни *абсолютното* повишение на паричните цени на земеделските продукти в сравнение с продуктите на промишлеността.

Общо взето, трябва да се признае, че при примитивния, докапиталистическия начин на производство земеделието е *по-производително* от промишлеността, тъй като при него природата участва в работата на чозека като машина и организъм, докато в промишлеността силите на природата още почти изцяло се заместват с човешка сила (например в зачатчийската промишленост и т. н.). В бурния период на капиталистическото производство развитието на производителността в промишлеността става, в сравнение със земеделието, твърде бързо, при все че развитието на промишлеността *предполага*, че в земеделието е *станало* вече значително изменение в съотношението между променливия и постоянния капитал, т. е. предполага, че маса хора са изгонени от земята. В по-нататъшното развитие производителността расте и в промишлеността, и в земеделието, макар и с нееднакви темпове. Но при известно стъпало в развитието на промишлеността тази диспропорция трябва да започне да намалява, т. е. производителността на земеделието трябва да се увеличава относително по-бързо, отколкото производителността на промишлеността. Тук спадат: 1) Смяната на ленивия земеделски стопанин с промишленика, селскостопанския капиталист, превръщането на земеделците в чисто наемни работници, организирането на земеделието в голям мащаб, т. е. с помощта на концентрирани капитали. 2) А главно следното: същинската научна основа на едрата промишленост образува механиката, която в XVIII век достигна до из-

вестна степен своя завършек; едва през XIX век, особено в по-късните му десетилетия*, се развиват науките, които не посредствено представляват за земеделието специфични основи в по-голяма степен, отколкото за промишлеността [494] — химията, геологията и физиологията.

Глураво е да се говори за по-голяма или по-малка производителност на два различни отрасъла на промишлеността въз основа на простото сравняване на стойността на техните стоки. Ако един фунт памук е струвал през 1800 г. 2 шил., а един фунт прежда — 4 шил. и ако стойността на памука през 1830 г. е била равна на 2 шил. или, да кажем, 18 пенса, а стойността на преждата е била равна на 3 шил. или пък 1 шил. и 8 пенса, тогава бихме могли да сравняваме отношението, в което е нараснала производителността в тези два отрасъла. Но това е възможно само защото се взема за изходна точка равнището на 1800 г. Но въз основа на това, че един фунт памук струва 2 шил., а един фунт прежда — 3 шил., т. е. въз основа на това, че трудът, който произвежда памука, е два пъти по-голям от [новоприсъединения] труд на прежда, би било глураво да се прави изводът, че единият вид труд е двойно по-производителен от другия, както би било глураво следното твърдение: тъй като производството на платното за рисуване е по-евтино от картината, нарисувана на това платно от художника, то трудът на художника е по-малко производителен от труда за произвеждането на платното.

Вярно тук е само следното (ако при това понятието „производителен труд“ се взема и в неговия капиталистически смисъл, т. е. в смисъл на труд, произвеждащ принадена стойност, и заедно с това се вземат под внимание относителните маси на продукта):

Ако, средно взето, за да се даде в памучната промишленост работа на 100 работника, за които отиват 100 ф. ст., е нужно съобразно условията на производството да се вложат 500 ф. ст. за суровини, машини и т. н. {при дадена стойност на последните} и ако, от друга страна, за да се даде в производството на пшеница работа на 100 работника, за които също отиват 100 ф. ст., трябва да се вложат 150 ф. ст. за суровини и машини, то в първия случай променливият капитал би съставял $\frac{1}{6}$ от съвкупния капитал, равен на 600 ф. ст., и $\frac{1}{6}$ от постоянния капитал; във втория случай променливият капитал би съставял $\frac{2}{5}$ от съвкупния капитал, равен на 250 ф. ст., и $\frac{2}{3}$ от постоянния капитал. Следователно всеки 100 ф. ст., вложени в памучната промишленост, могат да съдържат в себе си

* — т. е. през 40-те и 50-те години. *Ред.*

само $16 \frac{2}{3}$ ф. ст. променлив капитал и непременно съдържат в себе си $83 \frac{1}{3}$ ф. ст. постоянен капитал; а във втория случай — 40 ф. ст. променлив капитал и 60 ф. ст. постоянен капитал. В първия случай променливият капитал съставя $\frac{1}{6}$ от съвкупния капитал, т. е. $16 \frac{2}{3} \%$, във втория — 40% . В какво жалко състояние се намират днешните трудове по историята на цените, това е ясно. Пък и не могат да не бъдат жалки, докато теорията не им покаже какво именно трябва да изследват. При дадена норма на принадлежната стойност, например 20% , принадлежната стойност би възлизала в първия случай на $3 \frac{1}{3}$ ф. ст. (следователно печалбата би се равнявала на $3 \frac{1}{3} \%$); във втория случай — на 8 ф. ст. (следователно печалбата би се равнявала на 8%). Трудът в памучната промишленост не би бил така производителен, както в производството на зърнени храни, но именно защото той би бил по-производителен (т. е. този труд не би бил така производителен в смисъл на производство на принадлежната стойност, защото той би бил по-производителен в смисъл на производство на продукт). Между впрочем ясно е, че например в памучната промишленост съотношението $1 : \frac{1}{6}$ [между съвкупния капитал и променливия капитал] е възможно само в случай, че е вложен постоянен капитал (това зависи от машините и т. н.) в размер, да кажем, 10 000 ф. ст., а работна заплата — в размер 2 000 ф. ст., така че съвкупният капитал да бъде 12 000. Ако би било вложено само 6 000, при което работната заплата да бъде 1 000, то машините биха били по-малко производителни и т. н. Със 100 ф. ст. съвсем не би могло да се произвежда. От друга страна, съществува възможност при капиталовложение от 23 000 ф. ст. да стане такова увеличение на производителността на машините, да се получи такава икономия в други отношения и т. н., че може би постоянният капитал няма да достигне напълно $19\,166 \frac{2}{3}$ ф. ст., а по-голямото количество суровини и същата маса труд ще се нуждаят от по-малко машини и т. н. (по стойност), при което от тях ще бъдат спестени 1 000 ф. ст. Така че тогава отново нараства отношението на променливия капитал към постоянния, но само защото имаме абсолютно увеличение на капитала. Това е един от факторите, които задържат спадането на нормата на печалбата. Два капитала от по 12 000 ф. ст. ще произведат същото количество стока, колкото ще произведе един капитал от 23 000 ф. ст., но тогава, първо, стоките ще бъдат по-скъпи, тъй като за тях са били вложени 1 000 ф. ст. повече и, второ, нормата на печалбата ще бъде по-малка, тъй като в капитала от 23 000 ф. ст. променливият капитал съставя по-голяма част от $\frac{1}{6}$ от съвкупния капитал и следователно по-голяма част от частта, която той съставя в сумата на двата капитала от по 12 000 ф. ст.

[494] (От една страна, с прогреса на промишлеността машините стават по-ефективни и по-евтини и следователно тази част на постоянния капитал в земеделието се намалява, ако машините се прилагат тук само в *същото количество*, както и по-рано; обаче количеството на машините расте по-бързо, откожкото тяхното поевтиняване, защото този елемент е още слабо развит в земеделието. От друга страна, с увеличаването на производителността на земеделието спада цената на суровините — като пример може да се вземе памукът, — така че суровините като съставна част в процеса на образуване на стойността не се увеличават в същата пропорция, в която те се увеличават като съставна част на процеса на труда).³²

* * *

[494] Още *Петти* казваше, че лендлордовете от онова време се страхували от подобренията в земеделието, тъй като в резултат на тези подобрения спадат цените на земеделските продукти и поземлената рента (по своята височина); че по същата причина те се страхували и от *увеличаването на земната площ*, и от обработката на неизползувани по-преди земи, което е равносилно на увеличение на земната площ. (В Холандия това увеличение трябва да се разбира в още по-пряк смисъл на думата.) *Петти* казва:

„Лендлордовете ръчжат и протестират против пресушаването на блатата, разчистването на горите, ограждането на общинските земи, за да бъдат стопанисвани, против развъждането на еспарзета и детелина, защото всичко това води към понижаване на цените на хранителните продукти“ („Political Arithmetick“, London, 1699, стр. 23) [Руски превод: *Петти, Вилъям*, Економическите и статистическите работи. Москва, 194.), стр. 186]. „Рентата в цяла Англия, Уелс и равнините на Шотландия възлизат на около 9 млн. ф. ст. годишно“ (пак там, стр. 231) [Руски превод, стр. 187].

Петти се бори против тези възгледи на лендлордовете, а Давенант развива [495] по-нататък мисълта, че *височината на рентата* може да се намалява, докато масата на рентата, или общата сума на рентата, може в същото време да се увеличава. Давенант казва:

„Рентите могат да спадат в някои области и в някои графства и все пак като цяло земята на нацията“ (той има предвид стойността на земята) „може постоянно да се подобрява; например, ако се различават парковете и горите и се ограждат общинските земи, ако се пресушават блатата и много земни участъци се подобряват чрез обработка и наторяване, това, разбира се, ще намали стойността на земята, която рече по-горе, ано е била напълно подобрена и не се подава вече на по-нататъшно подобрене; но макар че в резултат на това рентата на отделни частни лица се понижава все пак едновременно с това, благодарение на такива подобрения, общата рента на кралството се повишава“ (*D'Augnant, Discourses on the Publick Revenue*

etc., Part II. London, 1698, стр. 26—27). „В промеждутъка от време между 1666 и 1688 г. частните ренти спаднаха, но повишаването на общата сума на рентата в кралството беше в течение на този период сравнително по-голямо, отколкото в предишните години, защото през този промеждутък от време подобренията на почвата бяха по-значителни и имаха по-общ характер, отколкото когато и да било по-рано (пак там, стр. 28).

Тук виждаме също и това, че англичанинът разбира под височина на рентата винаги отношението на рентата към капитала, а съвсем не отношението на рентата към *свкупната земна площ* на кралството (или изобщо към акъра, както е у г. Родбертус).

[Глава девета]

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА НА ОТКРИВАНЕТО
НА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ РИКАРДОВ ЗАКОН
ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА [ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ
ЗА РОДБЕРТУС] (ОТСТЪПЛЕНИЕ)

(1) ОТКРИВАНЕТО НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА ОТ АНДЕРСЪН
ИЗВРАЩАВАНЕТО НА ВЪЗГЛЕДИТЕ НА АНДЕРСЪН В ИНТЕРЕС
НА ЗЕМЕВЛАДЕЛЦИТЕ ОТ НЕГОВИЯ ПЛАГИАТОР — МАЛТУС]

Андерсън е бил арендатор-практик. Първото му съчинение, в което той *покрай другото* разглежда природата на рентата, се появило през 1777 г.³³, през епохата, когато за значителна част от публиката сър Джеймс Стюърт е бил още най-авторитетният икономист, но заедно с това общото внимание било насочено към „Wealth of Nations“, излязло една година преди това³⁴. Напротив, съчинението на шотландския арендатор, написано във връзка с един непосредствено практически въпрос, по който тогава са водели спорове — съчинение, в което авторът говори за рентата не ех *professo**, а изяснява нейната природа само между другото, — не е могло да възбуди внимание. В това съчинение Андерсън разглежда рентата само във връзка с други въпроси, а не ех *professo*. Тази своя теория той засяга също така между другото и в единия от двата си очерка, издадени от самия него под формата на едно три томно събрание на очерци под заглавие „Essays relating to Agriculture and Rural Affairs“, 3 vols., Edinburgh, 1775—1796. Същото се отнася и до издаденото през 1799—1802 г. съчинение „Recreations in Agriculture, Natural-History, Arts“ etc., London. (Намира се в Британския музей³⁶.) Всичко това са били съчинения, непосредствено предназначени за арендатори и специалисти по селското стопанство. Ако Андерсън имаше представа за важноста на направеното от него откритие и го беше поднесъл на публиката отделно, като

* — специално. *Ред.*

„Inquiry into the Nature of Rent“*, и ако поне в минимална степен притежаваше таланта да търгува със своите идеи с такъв успех, с какъвто неговият земляк Мак-Кълък търгуваше с чужди — полсчението щеше да бъде по-друго.

Репродукцията на неговата теория се появи веднага през 1815 г. във вид на отделни *теоретически* изследвания върху природата на рентата, както това показват заглавията на съответните съчинения на Уест и Малтус:

Малтус — „Inquiry into the Nature and Progress of Rent“.

Уест — „Essay on the Application of Capital to Land“.

Освен това Малтус използвал Андерсъновата теория за рентата, за да даде за пръв път на своя закон за народонаселението едно-временно и политико-икономическо, и реално (естествено-историческо) обоснование, докато заимствуваната от него от по-стари автори глупост относно геометричната и аритметичната прогресия представляваше чисто химерна хипотеза. Г-н Малтус веднага се „вкопчи“ за тази възможност. А *Рикардо* превърна това учение за рентата, както сам казва в предговора³⁶, в едно от най-важните звена в общата система на политическата икономия и му придаде — независимо от практическата страна на въпроса — съвсем нова теоретическа важност.

Рикардо безспорно не е познавал Андерсън, тъй като в предговора към своята политическа икономия той смята за родоначалници на теорията за рентата Уест и Малтус. *Уест* — ако съдим по оригиналния начин, по който той излага закона — вероятно също не е познавал Андерсън, както и Тук не е познавал Стюърт. Не така стои въпросът с г. Малтус. Едно подробно сравнение на неговото съчинение с трудовете на Андерсън показва, че Малтус е познавал Андерсън и го е използвал. Малтус беше изобщо професионален *плагиатор*. [496] Достатъчно е да сравним *първото издание* на неговото съчинение за народонаселението³⁷ с цитираното от мене по-рано съчинение на негово преподобие Таунсенд³⁸, за да се убедим, че Малтус не преработва съчинението на Таунсенд като човек със свободна творческа мисъл, а го преписва и преразказва като робски плагиатор, макар че *никъде не го назовава, прикривайки* неговото съществуване.

Характерен е начинът, по който Малтус е използвал възгледите на Андерсън. Андерсън защитаваше износните премии, поощряващи износа на зърнени храни, и вносните мита, възпиращи вноса на зърнени храни. Но той съвсем не изхождаше от интересите на лендлордовете, а от предположението, че едно такова зако-

* — „Изследване върху природата на поземлената рента“. Ред.

нодателство „*понижава* средната цена на зърнените храни“ и осигурява равномерно развитие на производителните сили в земеделието. Малтус възприе този практически извод на Андерсън, защото Малтус — като истински член на англиканската държавна църква — беше професионален сикофант* на земевладелската аристокрация, чиито ренти, синекури, разточителност, безсърдечие и т. н. той *икономически* оправдаваше. Малтус защитава интересите на промишлената буржоазия само дотолкова, доколкото те са тъждествени с интересите на поземлената собственост, на аристокрацията, т. е. защитава ги *против* масата на народа, *против* пролетариата; но там, където интересите на поземлената аристокрация и на промишлената буржоазия се разделят и враждебно се противопоставят едни на други, Малтус застава на страната на аристокрацията против буржоазията. Оттук неговата защита на „*непроизводителните работници*“, на свръхпотреблението и т. н.

Напротив, Андерсън обясняваше разликата между земята, която плаща рента, и земята, която не плаща рента, или между земите, които плащат нееднакви ренти, с *относителното* неплодородие на оная почва, която *не* носи рента или пък носи *по-малко* рента в сравнение с почвата, която носи рента, или с почвата, която носи по-голяма рента. Но той определено казваше, че тази степен на относително плодородие на *различните* сортове почва, а следователно и относителното неплодородие на по-лошите сортове почва в сравнение с по-добрите, няма абсолютно нищо общо с *абсолютната* производителност на земеделието. *Обратно*, той подчертаваше, че не само абсолютното плодородие на *всички* сортове почва може постоянно да се увеличава и с нарастването на населението трябва да се увеличава, но и отиваше по-далече и твърдеше, че *неравенството* в плодородието на различните сортове почва може все повече и повече *да се изравнява*. Той казваше, че сегашната степен на развитие на земеделието в Англия не дава ни най-малка представа за *възможното* негово развитие. Във връзка с това той казваше, че в една страна цената на зърнените храни може да бъде висока, а рентата — ниска, а в друга страна цената на зърнените храни може да бъде ниска, а рентата — висока; и това произтичаше от неговото основно положение, защото и в двете страни височината на рентите и самото тяхно съществуване се определя от *разликата* между плодородната и неплодородната почва, но нито в една от тези страни рентите не се определят от абсолютното плодородие; във всяка от тези страни те се определят само от разликата в степента на плодородието на съществуващите сортове почва. Оттук той

* — подлизурко, лакей. Ред.

правеше извода, че абсолютната производителност на земеделието няма абсолютно нищо общо с рентата. Затова, както ще видим по-долу*, той впоследствие се обяви за решителен враг на Малтусовата теория за народонаселението и не подозираше, че на неговата собствена теория за рентата ще бъде съдено да послужи като основание на тази чудовишна измислица. Андерсън съвсем не обясняваше повишаването на житните цени в Англия през периода от 1750 до 1801 г. в сравнение с периода от 1700 до 1750 г. с това, че в обработката постъпвали все по-малко плодородни сортове почва, а с влиянието на законодателството върху земеделието в течение на тези два периода.

А какво прави Малтус?

Вместо своята (също открадната) химера относно геометричната и аритметичната прогресия, която запази като „фраза“, той използва за потвърждение на своята теория за народонаселението теорията на Андерсън. Той запази практическите изводи от теорията на Андерсън, доколкото те отговаряха на интересите на лендлордовете, и дори само този факт доказва, че Малтус също така малко, както и сам Андерсън, е разбирал връзката на тази теория със системата на буржоазната политическа икономия; — той обърна тази теория против пролетариата, без да взема под внимание контрааргументите на нейния автор. На Рикардо се падна да направи оная теоретическа и практическа стъпка напред, която произтичаше от тази теория: теоретически — за определяне *стойността* на стоката и т. н. и за изясняване природата на поземлената собственост; практически — против необходимостта от частна собственост върху земята *на основата на буржоазното производство* и, по-непосредствено, против всички ония мероприятия на държавата, като житните закони, които съдействуваха за разрастването на тази поземлена собственост. Единственият практически извод, направен от Малтус, представляваше защитата на покровителствените мита, въвеждането на които искаха през 1815 г. лендлордовете — сикофантска услуга на аристократите и *оправдание* на нищетата на производителите на богатството, апология на експлоататорите на труда. Откъм тази страна — сикофантска услуга на промишлените капиталисти.

За Малтус е характерна *дълбоката низост* на мисълта — низост, която може да си позволи само един поп [497], който вижда в човешката нищета наказание за грехопадението и изобщо не може да мине без „земната долина на скръбта“, но едновременно с това — без да забравя получаваните от него църковни доходи и използвайки догмата за предопределението, намира за твърде изгодно за себе

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 152—153. *Ред.*

си да „услажда“ пребиваването на господстващите класи в тази долина на скръбта. Тази низост на мисълта се проявява и в неговите научни занимания. *Първо*, в неговото безсрамно и сбърнато в занаят *плагиаторство*. *Второ*, в неговите *много предпазливи*, а не *безогледно смели* изводи, които той прави, изхождайки от научните предпоставки.

(2) ИСКАНЕТО ЗА РАЗВИТИЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ
КАТО ОСНОВЕН ПРИНЦИП НА РИКАРДО В ОЦЕНКАТА
НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ЯВЛЕНИЯ. АПОЛОГЕТИКА НА НАЙ-РЕАКЦИОННИТЕ
ЕЛЕМЕНТИ ОТ ГОСПОДСТВУВАЩИТЕ КЛАСИ У МАЛТУС.
ФАКТИЧЕСКО ОПРОВЕРЖЕНИЕ НА МАЛТУСОВАТА ТЕОРИЯ
ЗА НАРОДОНАСЕЛЕНИЕТО ОТ СТРАНА НА ДАРВИН]

Рикардо разглежда капиталистическия начин на производство като най-изгоден за производството изобщо, като най-изгоден за създаването на богатство и Рикардо е напълно прав за своята епоха. Той иска *производство заради производството* и е прав. Да се възразява срещу това, както правеха сантименталните противници на Рикардо, посочвайки, че производството като такова не е самоцел, значи да се забравя, че производството заради производството не е нищо друго освен развитие на производителните сили на човечеството, т. е. *развитие на богатството на човешката природа като самоцел*. Ако се противопостави на тази цел благо на отделните индивиди, както правеше Сисмонди, това значи да се твърди, че развитието на целия човешки род трябва да бъде *задържано*, за да се осигури благо на отделните индивиди, че следователно не трябва да се води например никаква война, защото войната във всеки случай води към гибел на отделни лица. (Сисмонди е прав само против ония икономисти, които *замазват*, отричат този антагонизъм.) При такъв подход към въпроса не може да се разбере, че това развитие на способностите на рода „човек“, макар и в началото да се извършва за сметка на болшинството на човешките индивиди и дори на цели човешки класи, в края на краищата ще разруши този антагонизъм и ще съвпадне с развитието на всеки отделен индивид; че следователно по-високото развитие на индивидуалността се изкупува само с цената на един исторически процес, в хода на който индивидите се пренасят в жертва, да не говорим за безплодността на подобни назидателни разсъждения, защото в света на хората, както и в света на животните и растенията, интересите на рода винаги си пробиват път за сметка на интересите на ин-

дивидите, тъй като интересът на рода съвпада с *интереса на особени индивиди*, в което се и състои силата на последните, тяхното преимущество.

Следователно праволинейността на Рикардо беше не само *научно честна*, но и *научно задължителна* за неговата позиция. Но затова на Рикардо е и съвсем безразлично дали по-нататъшното развитие на производителните сили убива поземлената собственост или работниците. Ако този прогрес обезценява капитала на промишлената буржоазия, Рикардо и тогава го приветствува. Ако развитието на производителната сила на труда обезценява наполовина *наличния* основен капитал, то какво от това? — казва Рикардо, — та нали в замяна на това производителността на човешкия труд се е удвоила? Тук следователно имаме *научна честност*. Ако гледището на Рикардо съответствува общо взето на интересите на *промишлената буржоазия*, то е само *защото* и *доколкото* нейните интереси съвпадат с интересите на производството или с интересите на развитието на производителността на човешкия труд. Там, където буржоазията влиза в противоречие с това развитие, Рикардо също така *безпощадно* се опълчва против буржоазията, както в други случаи — против пролетариата и аристокрацията.

Но *Малтус*! Този негодяй прави от постигнатите вече от науката (и винаги *откраднати* от него) предпоставки само такива изводи, които са „*приятни*“ (полезни) на аристокрацията против буржоазията или и на двете — *против* пролетариата. Затова той иска не *производство заради производството*, а само доколкото то поддържа или укрепва *съществуващия строй* и е изгодно за господстващите класи.

Още неговото първо съчинение³⁹ — един от най-забележителните литературни примери за успеха на плагиата за сметка на оригиналните трудове — преследваше *практическата* цел — да докаже „икономически“, в интерес на *съществуващото* английско правителство и на *земевладелската аристокрация* утопичността на преобразователните стремежи на френската революция и на *нейните привърженици в Англия*. С една дума, това беше един панегирически памфлет в защита на съществуващия строй против историческото развитие и освен това едно оправдание на войната против революционна Франция.

Неговите съчинения от 1815 г. върху покровителствените мита и поземлената рента⁴⁰ трябваше отчасти да потвърдят предишната апология на нищетата на производителите, но преди всичко — да защитят реакционната поземлена собственост против „просветения“, „либерален“ и „прогресивен“ капитал, и особено да оправдаят оная *крачка назад* на английското законодателство, която се проектираще тогава в интерес на аристокрацията против промишлената бур-

жоазия⁴¹. Най-сетне [498] неговите „Principles of Political Economy“, насочени *против* Рикардо, имаха всъщност за цел да сведат абсолютните искания на „промишления капитал“ и законите, по които се развива неговата производителност, до такива „граници“, които биха били „изгодни“ и „желателни“ от гледна точка на съществуващите интереси на земевладелската аристокрация, „държавната църква“ (към която принадлежеше Малтус), пенсионерите на правителството и поглъщачите на данъците. Но един човек, който се стреми *да приспособи* науката към гледище, извлечено не от самата наука (колкото и да греши тя), а *извън* нея, към гледище, продиктувано от *чужди* на науката, *външни* за нея интереси — такъв човек аз наричам „долен“.

От страна на Рикардо няма нищо долно в това, че той приравнява пролетариите към машините, товарния добитък или стоката, тъй като за „производството“ е необходимо (от негова гледна точка) те да бъдат само машини или товарен добитък, или тъй като в буржоазното производство те са действително само стоки. Това е стоицизъм, това е обективно, това е научно. Доколкото това е възможно, без да *извърши грях* спрямо своята наука, Рикардо е винаги филантроп, какъвто е бил и в *практическия живот*.

Съвсем другояче стои работата с поп Малтус. Той [също така] заради производството свежда работниците до товарен добитък, обрича ги дори на гладна смърт и безбрачие. [Обаче] там, където същите изисквания на производството намаляват „рентата“ на ленд-лорда, където те застрашават „десятъка“ на държавната църква или интересите на „поглъщачите на данъците“, или също така в случаите, когато една част от промишлената буржоазия, чиито интереси спъват прогреса на производството, се принася в жертва на друга част от буржоазията, която е представителка на този прогрес — с една дума, там, където някакъв интерес на аристокрацията противостои на интересите на буржоазията, или някакъв интерес на консервативните и инертните слоеве на буржоазията противостои на интересите на прогресивната буржоазия — във всички тези случаи „поп“ Малтус не жертвува отделни интереси в името на производството, а с всички сили *се старае* да принесе в жертва изискванията на производството на особените интереси на господстващите класи или класови групи в съществуващото общество. И за тази цел той *фалшифицира* своите научни изводи. В това се състои неговата низост *по отношение на науката*, неговият грях спрямо науката, да не говорим за неговото безсрамно плагиаторство, практикувано от него като занаят. Научните изводи на Малтус са изфабрикувани с оглед на интересите на господстващите класи изобщо и по-специално на реакционните елементи от тези господстващи

класи. А това значи: Малтус *фалшифицира* науката в угола на интересите на тези класи. И обратно — неговите изводи са *безогледни, безпощадни*, когато се касае за потиснатите класи. Той не само е *безогледен*, но и *демонстрира* своята безогледност, цинично парадира с нея и *довежда* своите изводи, доколкото те са насочени против „онеправданите“, *до крайност*, дори *свърх* мярката, която от негова гледна точка би могла да бъде научно оправдана*.

Омразата на английската работническа класа към Малтус — към „*попа-шарлатанин*“, както *грубо* го нарича Кобет (Кобет е наистина най-големият *политически* писател на Англия от този век; но му липсваше лайпцигското професорско образование⁴² и той беше открит враг на „научния език“) — е следователно напълно оправдана; с верния си инстинкт народът е почувствувал, че той има пред себе си не *човек на науката*, а купен от неговите врагове адвокат на господстващите класи, техен безсрамен сикофант.

Откривателят на една идея може добросъвестно да я доведе до крайност; обаче плагиаторът, който я довежда до крайност, винаги прави от това „изгодна сделка“.

На съчинението на Малтус за народонаселението — първото издание, — тъй като то не съдържа нито една *нова* научна *дума* — трябва да се гледа само като на натрапчива капуцинска проповед, като написана в стила на Абрахам а Санта Клара⁴³ версии на разсъжденията на Таунсенд, Стюърт, Уолас, Ербер и т. н. И тъй като то действително е написано, за да прави впечатление само със своята *популярна* форма, *народната*** ненавиств с право се насочва против него.

Единствената заслуга на Малтус в сравнение с жалките проповедници на хармонията на интересите, които се подвизават в буржоазната политическа икономия, се състои именно в особеното подчертаване на дисхармониите, които той, разбира се, *съвсем не е открил*, но които той във всеки случай фиксира, рисува и изнася на показ с попскосамодоволен цинизъм.

* * *

[499] *Чарлз Дарвин* казва в увода към своята книга „On the Origin of Species by means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life“ (5th thousand), London, 1860 [стр. 4—5]:

* [499] Рикардо (виж по-горе) открито заявява това, когато неговата теория го довежда например до извода, че увеличаването на работната заплата над нейния минимум не повишава *стойността* на стоките. А Малтус защитава ниското равнище на работната заплата, за да може от това да трупач печалби буржоата. [499]

** Игра на думи: „popular“ означава „популярен“, а също и „народен“. *Ред.*

„В следващия отдел ще бъде разгледана борбата за съществуване между органическите същества в целия свят, която неизбежно произтича от тяхната способност за размножаване във висока геометрична прогресия. Това е учението на Малтус, приложено към цялото царство на животните и растенията.“

В своето превъзходно съчинение Дарвин не вижда, че *опровергава* теорията на Малтус, откривайки „геометрична“ прогресия в царството на животните и растенията. Теорията на Малтус се основава именно на това, че той противопоставя Уоласовата геометрична прогресия на размножаването на хората на химеричната „*аритметична*“ прогресия на животните и растенията. В произведението на Дарвин, например там, където се говори за измирането на видовете, има и подробно (да не говорим за основния принцип на Дарвин) естествено-историческо опровержение на Малтусовата теория. А доколкото теорията на Малтус се основава върху теорията за рентата на Андерсън, тя беше опровергана *от самия Андерсън*⁴⁴. [499]

[3] ИЗОПАЧАВАНЕ НА ИСТОРИЯТА НА (ВЪЗГЛЕДИТЕ ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА ОТ РОШЕР. ПРИМЕРИ ЗА НАУЧНАТА БЕЗПРИСТРАСТНОСТ НА РИКАРДО. РЕНТА ПРИ ВЛАГАНЕ НА КАПИТАЛ В ЗЕМЯТА И РЕНТА ПРИ ИЗПОЛЗУВАНЕ НА ДРУГИ ПРИРОДНИ ЕЛЕМЕНТИ. ДВОЯКОТО ДЕЙСТВИЕ НА КОНКУРЕНЦИЯТА]

[499] Първото съчинение на Андерсън, в което той покрай другото развива теорията за рентата, имаше *практическият* характер на полемично съчинение, разглеждащо не рентата, а протекционизма. То се появи през 1777 г. и още самото му заглавие показва, че то, първо, преследва практическа цел и, второ, има предвид непосредствено подготвяния тогава законодателен акт по въпрос, по който интересите на индустриалците и земевладелците били противоположни: „An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland“, Edinburgh, 1777.

Законът от 1773 г. (в Англия; виж каталога на Мак-Кълък⁴⁵) е трябвало през 1777 г. да бъде (изглежда) въведен в Шотландия (виж в Британския музей).

„Законът от 1773 г.“ — казва Андерсън — „изхождаше от *открито изразеното* намерение да бъде понижена за нашите индустриалци цената на зърнените храни, за да може чрез поощрение на вноса от чужбина да се осигури на нашия собствен народ по-евтино препитание“ („A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain“, London, 1811, стр. 50).

Така че съчинението на Андерсън беше полемично произведение в защита на интересите на селските стопани, включително и

лендлордовете (протекционизъм), против интересите на индустриалците. Андерсън публикува своето съчинение като такова, което „открито“ защитава интересите на определена партия. Теорията за рентата се засяга тук само между другото. А и в по-късните му съчинения, които повече или по-малко се отнасят все до споменатата *борба на интереси*, теорията за рентата отново се споменава един или два пъти само покрай другото, без да претендира някъде да представлява научен интерес или поне да е *самостоятелен* предмет на изложението. Оттук може да се съди за правилността на следната бележка на *Вилхелм Тукидид Рошер*⁴⁶, който очевидно *не* познава съчиненията на Андерсън:

„Удивително е, че едно учение, което през 1777 г. остана *почти* незабелязано, през 1815 и следващите години веднага започна с най-голям интерес да се защитава от едни и да се оспорва от други, защото това учение засягаше толкова изострилия се междувременно антагонизъм между хората на парите и земевладелците“, („Die Grundlagen der Nationalökonomie“, 3-te Auflage, 1858, стр. 297—298).

В тази фраза има толкова извращения, колкото и думи. *Първо*, Андерсън не излага своя възглед като „учение“, както направиха Уест, Малтус и Рикардо. *Второ*, този възглед е останал не „*почти*“, а „*съвсем*“ незабелязан. *Трето*, той е бил между другото споменат за пръв път в съчинение, което *специално* е разглеждало *само* значително развилата се към 1777 г. противоположност между интересите на индустриалците и лендлордовете, „засягало“ е само тази практическа борба на интереси, но съвсем „не е засягало“ общата [500] теория на политическата икономия. *Четвърто*, през 1815 г. тази теория се проповядваше от един от ония, които я възпроизвеждаха, от Малтус, точно по същия начин в интерес на житните закони, както е правил Андерсън. *Едно и също учение* беше насочено от неговия автор и от Малтус за *защита* на поземлената собственост, а от Дейвид Рикардо — *против* нея. Така че най-много, което би могло да се каже, е, че едни от привържениците на тази теория *са защитавали* интересите на поземлената собственост, докато други *са се борили против същите тези* интереси, но не може да се каже, че през 1815 г. тази теория е била атакувана от защитниците на поземлената собственост (защото Малтус защитаваше тази теория *преди Рикардо*) или че е била *защитавана* от противниците на поземлената собственост (защото Дейвид Рикардо не е имало защо да „защитава“ тази теория против Малтус, тъй като той самият считаше Малтус за един от нейните автори и за свой собствен предшественик; той трябваше да „атакува“ само Малтусовите практически изводи от тази теория). *Пето*, антагонизмът между „*хората на парите*“ и „*земевладелците*“, който „засяга“ Вилхелм

Тукидид Рошер, не е имал досега *абсолютно нищо общо* нито с теорията за рентата на Андерсън, нито с нейното възпроизвеждане, нито с нейната защита, нито с борбата против нея. Вилхелм Тукидид би могъл да узнае от книгата на Джон Стюърт Мил („Essays on some Unsettled Questions of Political Economy“, London, 1844, стр. 109—110), че 1) под израза „парична класа“ англичанинът разбира хората, които дават пари в заем; че 2) тези даващи в заем пари лица или изобщо живеят от лихви, или пък са *заемодавци по професия*, каквито са bankerите, борсовите маклери и т. н. Всички тези хора като „парична класа“ противостоят, както отбелязва същият Мил, на „*произвеждащата класа*“ (под която Мил разбира „индустриалните капиталисти“, абстрахирайки се от работниците) или поне се различават от нея. Следователно Вилхелм Тукидид би трябвало да види, че интересите на „произвеждащата класа“, т. е. на индустриалците, на индустриалните капиталисти, и интересите на паричната класа са две съвсем различни неща и че тези класи са различни класи. Освен това Вилхелм Тукидид би трябвало да види, че борбата между индустриалните капиталисти и лендлордовете съвсем не е била следователно борба между „*хората на парите*“ и „*земевладелците*“. Ако Вилхелм Тукидид познаваше историята на житните закони от 1815 г. и борбата, която се водеше около тях, той щеше да научи още от Кобет, че помешчиците (земевладелците) и заемодавците (хората на парите) действуваха заедно против индустриалните капиталисти. Но Кобет е „груб“. Най-сетне Вилхелм Тукидид би трябвало да знае от историята на периода от 1815 до 1847 г., че в борбата около житните закони повечето от хората на парите и отчасти дори търговците (например в Ливерпул) бяха съюзници на земевладелците против индустриалните капиталисти. [500]

[502] (Г-н Рошер би могъл най-много да бъде учуден от обстоятелството, че *едно и също* „учение“ е служило през 1777 г. в *защита* на „земевладелците“, а през 1815 г. за оръжие *против* тях и едва *тогава* за пръв път е привлякло внимание върху себе си⁴⁷. [502]

[500] Ако бих искал така подробно да осветля всички подобни груби извращения на историята, извършени от Вилхелм Тукидид в неговите историко-литературни бележки, то би трябвало да напиша един толкова обемист труд, както неговите „Grundlagen“, а един такъв труд наистина „не би си струвал хартията, на която би бил написан“. Но какво вредно въздействие може на свой ред да окаже ученото невежество на един Вилхелм Тукидид върху изследователи в другите области на науката, се вижда от примера на г. А. Бастиан, който в своето съчинение „Der Mensch in der Geschichte“, 1860, том I, стр. 374, забележката, цитира посочения по-горе откъс от Вилхелм Тукидид, за да потвърди една „психологическа“ теза. Впрочем за

Бастиан не може да се каже: „*materiam superabat opus*“*. По-скоро „*opus*“** не се справя тук със своя собствен суров материал. Освен това благодарение на малкото науки, които „познавам“, аз открих, че г. *Бастиан*, който познава „*всички*“ науки, твърде често се опира на авторитети от рода на Вилхелм Тукидид, нещо, което за един „универсален учен“ е изобщо неизбежно.

[501] Надявам се, че няма да бъде упреknат в „коравосърдечие“ по отношение на Вилхелм Тукидид. С какво „коравосърдечие“ този педант третира самата наука! Във всеки случай аз мога да говоря за „пълна липса на истина“ у него със същото право, с което той със самодоволно снизходителен тон говори за „полуистините“ на Рикардо⁴⁸. При това Вилхелм Тукидид съвсем не е „добросъвестен“, когато се позовава на литературата по предмета. Всеки, който не е „почетен“, не съществува за него и исторически; така например Родбертус не съществува за него като теоретик на поземлената рента, защото е „комунист“. Освен това Вилхелм Тукидид не е точен и по отношение на „почетните автори“. Например за Мак-Кълък Бейли съществува и дори се оценява от него като човек, създал епоха. За Вилхелм Тукидид Бейли не съществува. За да може да се развива и популяризира в Германия *науката* [502] политическа икономия, такива хора като Родбертус би трябвало да основат едно списание, страниците на което да бъдат достъпни за всички изследователи (но не и за школските педанти и вулгаризаторите) и което би си поставило за главна цел да разобличава невежеството на професионалните учени — както в областта на самата наука, така и в областта на нейната история. [502]

* *

[501] Андерсън беше далеч от каквото и да било изследване на въпроса за отношението на неговата теория за рентата към системата на политическата икономия и това ни най-малко не може да предизвика учудване, тъй като неговата първа книга се появи една година след „*Wealth of Nations*“ на А. Смит, т. е. в такъв момент, когато изобщо едва се формираше „системата на политическата икономия“, защото системата на Стюърт също се бе появила само няколко години по-рано. Но що се отнася до материала, с който Андерсън е разполагал в рамките на *разглеждания* от него специален предмет, то този материал е бил безусловно по-обемист, отколкото у Рикардо. Както Рикардо в своята теория за парите, която възпроиз-

* — „майсторството надминава материала“ (Овидий, „Метаморфози“). *Ред.*

** — „майсторството“ на автора. *Ред.*

вежда теорията на Юм, е имал предвид главно само събитията през периода от 1797 до 1809 г., така и в неговото учение за рентата, което възпроизвежда теорията на Андерсън, той има предвид само икономическите явления на повишаване на цените на зърнените храни от 1800 до 1815 г.

* * *

За характеристиката на Рикардо са твърде показателни следните негови изказвания:

„Твърде много ще съжалявам, ако съображения за изгоди за която и да било отделна класа станат причина за задържане на увеличението на богатството и населението на страната“ (*Ricardo, An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock etc. 2nd edition. London, 1815, стр. 49*) [Руски превод: *Рикардо, Давид. Сочинения, том III. Москва, 1955, стр. 40*].

При свободен внос на зърнени храни „*обработваната земя се намалява*“ (пак там, стр. 46) [Руски превод, том III, стр. 39]. Следователно поземлената собственост се принася в жертва на развитието на производството.

Но при един такъв свободен внос на зърнени храни би могло да стане следното:

„Не може да се отрича, че известно количество от капитала би било загубено. Но какво представлява от себе си притежаването на капитал или неговото запазване — цел или средство? Без съмнение, средство. Онова, от което се вуждаем, е изобилие на блага“ (на богатство изобщо), „и ако би могло да се докаже, че чрез пожертвуване на част от нашия капитал ние бихме могли да увеличим годишното производство“ (*die jährliche Produktion*) „на предметите, които ни носят наслада и щастие, то не трябва да роптаем за това, че сме загубили част от нашия капитал“ („*On Protection to Agriculture*“). 4th edition, London, 1822, стр. 60) [Руски превод, том III, стр. 74].

„*Наш капитал*“ Рикардо нарича капитала, който принадлежи не на нас или на него, а който е вложен в земята от *капиталисти*. Но кои сме тези ние? — Това е нацията като нещо средно. Увеличаването на „*нашето*“ богатство е увеличаване на *общественото* богатство, което представлява цел именно като *обществено* богатство, независимо от хората, които имат дял в това богатство!

„За един човек, притежаваш капитал 20 000 ф. ст., който му носи всяка година по 2 000 ф. ст. печалба, е съвсем безразлично дали този капитал създава работа за 100 или за 1 000 души, дали произведената стока се продава за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига във всички тези случаи получаваната от него печалба да не пада по-ниско от 2 000 ф. ст. Не е ли такъв и реалният интерес на цялата нация? Ако нейният чист реален доход, нейната рента и печалба не се изменят, няма никакво значение дали тази нация се състои от 10 или 12 милиона жители“ (*Principles of Political Economy*, 3rd edition, стр. 416.) [Руски превод: *Рикардо, Дейвид. Сочинения, том I. Москва, 1955, стр. 285*].

Тук „пролетариатът“ се принася в жертва на богатството. Доколкото пролетариатът е безразличен за съществуването на богатството, дотолкова богатството е безразлично за неговото съществуване. Масата сама по себе си — човешката маса — тук „нищо не струва“.

Тези три примера [502] илюстрират научното безпристрастие на Рикардо.

* * *

{*Земята (природата)* и т. н. — това е елементът, в който се влага прилаганият в земеделието капитал. Ето защо поземлената рента е равна тук на излишъка в *стойността* на продукта на труда, създаван в този елемент, над средната цена на този продукт. Ако някой намиращ се в частна собственост на отделен индивид природен елемент (или вещество) влиза в някое друго производство, чиято (физическа) основа той не образува, то поземлената рента — ако тя възниква само благодарение на това, че въпросният елемент просто влиза в производството — не може да се състои в излишък в *стойността* на този продукт над средната цена, а се състои само в излишък в *общата* средна цена на този продукт над неговата *собствена средна цена*. Например водопадът може да замени на фабриканта парната машина и да му даде възможност да спести въглища. Разполагайки с този водопад, фабрикантът постоянно ще продава, да кажем, преждата по-скъпо от нейната *средна цена* и ще получава добавъчна печалба. Тази добавъчна печалба се дава на поземления собственик във вид на рента, ако водопадът се намира в негово владение, и г. Хопкинс в своята книга, в която разглежда „рентата“, отбелязва, че в Ланкашир водопадите дават не само рента, но дори — в зависимост от размера на естествената сила на техния пад — и *диференциална рента*⁴⁹. Тук рентата не е нещо друго освен излишъка в *средната пазарна цена* на продукта над неговата *индивидуална средна цена*.} [502]

* * *

[502] {В *конкуренцията* трябва да различаваме двояко движение към изравняване. Капиталите *вътре* в една и съща сфера на проииводството изравняват цените на стоките, произведени *вътре* в тази сфера, в една и съща *пазарна цена*, както и да се отнасят стойностите [индивидуални] на тези стоки към тази пазарна цена. *Средната пазарна цена* би трябвало да се равнява на *стойността*

[пазарна] на стоката, ако не ставаше изравняване между *различните* сфери на производството. Между тези различни сфери конкуренцията изравнява стойностите [пазарни] в *средни цени*, доколкото въздействието на капиталите един на друг не се спъва, не се нарушава от трета сила — поземлената собственост — и т. н.}

(4) ГРЕШКАТА НА РОДБЕРТУС ПО ВЪПРОСА ЗА СЪОТНОШЕНИЕТО
МЕЖДУ СТОЙНОСТТА И ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ ПРИ ПОСКЪПВАНЕ
НА ПРОДУКТА]

Съвсем погрешен е възгледът на Родбертус, че ако една стока е *по-скъпа* от друга (ако следователно в първата е овеществено повече работно време, отколкото във втората), то тя трябва да съдържа в себе си и повече *незаплатено работно време*, *принадено работно време* — при равна норма на *принадената стойност* или *при еднаква експлоатация на работниците в различните сфери*.

Ако *един и същ* труд дава на неплодородна почва (или в неплодородна година) 1 квартал пшеница, а на плодородна почва (или в плодородна година) — 3 квартера; ако един и същ труд дава на твърде богата със злато земя 1 унция злато, а на по-малко богата със злато или вече изтощена земя — само $\frac{1}{3}$ унция; ако се изисква същото работно време както за производството на 1 фунт вълна, така и за превръщането на 3 фунта вълна в прежда — то, преди всичко, стойностите на 1 квартал пшеница и на 3 квартера, на 1 унция злато и на $\frac{1}{3}$ унция, на 1 фунт вълна и на 3 фунта вълнена прежда (след приспадане на стойността на съдържащата се в тях вълна) са равни по величина. Те съдържат в себе си еднакво количество работно време — следователно, съгласно предположението, [за равенство на нормата на принадлежната стойност], също така и *еднакво количество* принадлежно работно време. Разбира се, количеството на принадлежния труд, съдържащ се в един квартал [пшеница, произведена на неплодородна почва], е по-голямо [отколкото в един квартал пшеница, произведена на плодородна почва], но именно затова пък в първия случай имаме само 1 квартал пшеница, докато във втория случай имаме 3 квартера, или пък в първия случай имаме 1 фунт прежда, докато във втория случай — 3 фунта прежда (минус стойността на материала). Следователно *масите* [на принадлежната стойност] и в двата случая са равни. Но равни са също и *пропорционалните величини на принадлежната стойност*, ако се сравнява единица от едната стока с единица от другата. В 1

квартер [пшеница, произведена на лоша почва] или в 1 фунт вълна ще се съдържа съгласно предположението ни толкова труд, колкото и в 3 квартера [пшеница, произведена на добрата почва] или в 3 фунта прежда. Ето защо капиталът, вложен в работна заплата, и в двата случая се намира в еднакво отношение към принадлежната стойност. В 1 фунт вълна се съдържа три пъти повече работно време, отколкото в 1 фунт прежда. Ако принадлежната стойност е тройно по-голяма, то тя отговаря и на тройно по-голям капитал, вложен в работна заплата. Така че отношението си остава *същото*.

Родбертус прави тук съвсем погрешни изчисления, той съвсем погрешно сравнява вложения в *работната заплата* капитал с [503] по-голямото или по-малкото количество стоки, в които се овеществява извършеният срещу тази работна заплата труд. Но това е съвсем неправилна сметка, ако, както Родбертус *предполага, работната заплата* (или *нормата на принадлежната стойност*) е дадена. Едно и също количество труд, например 12 часа, може да се изрази в x или в $3x$ стока. В единия случай $1x$ стока би съдържала в себе си толкова труд и принадлежен труд, колкото съдържат в себе си в другия случай $3x$; но *нищо в един* от тези случаи не би било изразходвано повече от един работен ден и нито в един от тях нормата на принадлежната стойност не би била по-голяма, например $\frac{1}{6}$. В първия случай $\frac{1}{6}$ от единия x би се отнасяла, както във втория случай $\frac{1}{6}$ от $3x$ се отнася към $3x$, и ако означим всеки от трите x с x' , x'' , x''' , то във всеки x' , x'' , x''' би се съдържал $\frac{4}{6}$ заплатен и $\frac{1}{6}$ незаплатен труд. От друга страна, съвсем правилно е, че ако в условията на по-малка производителност трябва да бъде произведена *също толкова стока*, колкото се произвежда при *по-голяма производителност*, то в стоката ще се съдържа повече труд, а следователно и повече принадлежен труд. Но тогава се влага и съответно повече капитал. За да се произведе $3x$, трябва да се вложи (в работна заплата) тройно повече капитал, отколкото за производството на $1x$.

Разбира се, няма съмнение, че промишлеността не може да преработва повече суровини, отколкото доставя земеделието, следователно не може например да преработи в прежда повече фунтове вълна, отколкото е произведената вълна. Ето защо, ако производителността на преденето на вълна се утрои, то ще трябва — при предположение, че условията на производство на вълната остават *неизменни* — да се разходва за труд в производството на вълна три пъти повече време, отколкото преди, и да се влага за производство на вълна три пъти повече капитал, докато за преработката на това утроено количество вълна в прежда ще е нужно само *предшното* работно време на предача. Но *нормата* [на принадлежната

стойност] ще си остане същата. Едно и също количество труд на предача ще създава същата стойност, както и по-рано, и ще съдържа в себе си същата принадлежна стойност. Трудът, който произвежда вълната, ще съдържа в себе си тройно по-голяма принадлежна стойност, но съответно на това *ще се утрои* и целият съдържащ се във вълната труд или авансираният за работна заплата капитал. Така че тройно по-голямата принадлежна стойност ще се изчислява върху тройно по-голям капитал. Следователно не може *на това основание* да се каже, че в предачното производство нормата на принадлежната стойност е по-ниска, отколкото в производството на вълната. Би могло само да се каже, че вложеният за работна заплата капитал е три пъти по-голям в последния отрасъл, отколкото в първия (защото тук се предполага, че измененията в предачеството и в производството на вълната не произтичат от някакво изменение в техния постоянен капитал).

Тук трябва да се прави следната разлика. Един и същ труд плюс постоянния капитал дават по-малко *продукт* в неплодородна година, отколкото в плодородна, на неплодородна почва, отколкото на плодородна, в по-малко богат с метал рудник, отколкото в по-богат. Следователно първият *продукт* е по-скъп, т. е. в *същото* количество продукт се съдържа *повече* труд и *повече принадлежен труд*; затова пък във втория случай е по-голямо *количеството* на тези продукти. По-нататък: с това съвсем не се засяга *отношението* между заплатения и незаплатения труд във всеки единичен продукт от двете категории, защото ако единичният продукт съдържа в себе си по-малко незаплатен труд, то, съгласно предположението, той в същата пропорция съдържа в себе си и по-малко заплатен труд. Защото тук се предполага, че в съотношението между органическите съставни части на капитала — между променливия и постоянния капитал — не са станали никакви изменения. Предположено е, че *една и съща сума променлив и постоянен капитал* дава при различни условия *различни* — *по-големи или по-малки* — *количества продукт*.

Очевидно г. Родбертус постоянно смесва тези неща и от простото поскъпване на продукта прави извод — сякаш това от само себе си се разбира — за *по-голяма принадлежна стойност*. Що се отнася до *нормата* на принадлежната стойност, то един такъв извод е неправилен още с направеното предположение, а що се отнася до нейната сума, то това е вярно само при условие, че в единия случай е авансиран повече капитал, отколкото в другия, т. е. че се произвежда толкова по-скъп продукт, колкото по-рано се произвеждаше по-евтин, или че увеличаването на количеството на по-евтиния продукт (както в приведения по-горе пример с преденето) предполага съответно увеличаване на количеството на скъпия продукт.

5) ОТРИЧАНЕТО НА АБСОЛЮТНАТА РЕНТА ОТ РИКАРДО
КАТО ПОСЛЕДИЦА ОТ НЕГОВИТЕ ГРЕШКИ В ТЕОРИЯТА ЗА СТОЙНОСТТА

[504] Че рентата, а следователно и стойността на земята, може да се увеличава, при все че *нормата на рентата* си остава същата или дори се намалява, че се увеличава следователно и производителността на земеделието — това Рикардо понякога забравя, но той го знае. Във всеки случай това знае Андерсън и това го знаеха още Пети и Давенант. Въпросът не е в това.

Рикардо оставя настрана *въпроса за абсолютната рента*, която той *в името на теорията отрича*, тъй като изхожда от *погрешната* предпоставка, че ако стойността на стоките се определя от работното време, то *средните цени на стоките трябва да бъдат равни на техните стойности* (по същата причина той прави и противоречащия на практиката извод, че конкуренцията на плодородните сортове почва трябва да прекрати обработването на по-малко плодородните земи дори и тогава, когато последните са носили по-рано рента). Ако *стойностите* на стоките и техните *средни цени* бяха тъждествени, то абсолютната поземлена рента — т. е. рентата от най-лошата обработвана земя или от земята, която се е обработвала *първоначално* — би била и в двата тези случая невъзможна. Какво представлява *средната цена* на стоката? Вложения в нейното производство съвкупен капитал (постоянен плюс променлив капитал) плюс онова работно време, което се съдържа в средната печалба, която взелиза, да кажем, на 10%. Следователно, ако капиталът, функциониращ в някакъв елемент, произвежда — само защото това е *особен* природен елемент, например земя — *по-висока стойност* от *средната цена*, то стойността на тази стока *би превишавала* нейната стойност, и тази *излишна стойност* би противоречила на понятието стойност, съгласно което стойността е равна на определено количество работно време. Би се получило, че природният елемент — нещо специфически различно от общественото работно време — *създава* стойност. Но това не може да бъде. Следователно капиталът, вложен в земята просто като земя, не може да дава *никаква рента*. Най-лошата почва е *просто* почва*. Ако *по-добрата* почва носи рента, това доказва само, че в земеделието се фиксира разликата между *обществено необходимия* труд и *индивидуално необходимия* труд, тъй като тя има тук дадена от природата база, докато в промишлеността тя постоянно изчезва.

Излиза, че *абсолютната поземлена рента* няма право на съществуване и че може да съществува само *диференциална поземлена*

* Игра на думи: „der schlechteste Boden“ — „най-лошата почва“, „Boden schlechthin“ — „просто почва“, „почва въобще“. *Ред.*

рента. Защото да се допусне съществуването на абсолютна рента би значило да се допусне, че *едно и също количество труд* (овеществен труд, вложен в постоянния капитал, и труд, купен срещу работната заплата) създава *различни стойности* в зависимост от това, в какъв елемент се влага този труд, или от това, какъв материал той обработва. Но да се допусне, че съществува такава *разлика в стойността*, макар че във всяка сфера на производството в продукта се материализира *едно и също работно време* — значи да се допусне, че *не работното време определя стойността*, а нещо коренно различно от него. Тази разлика във *величините на стойността* би унищожила понятието стойност, би опровергала положението, че субстанцията на стойността съставлява общественото работно време, т. е. че разликата в стойността може да бъде само количествена и че тази количествена разлика може да бъде равна само на разликата в количеството на изразходваното обществено работно време.

Така че от тази гледна точка, за да се запази категорията *стойност* — не само определението на величината на стойността от различната величина на работното време, но и определението на субстанцията на стойността от обществения труд, — трябва да се *отрече абсолютната поземлена рента*. А отричането на абсолютната поземлена рента може да бъде изразено по два начина.

Първо. Не можела да носи рента *най-лошата почва*. По отношение на по-добрите сортове почва рентата се обяснява с това, че пазарната цена е еднаква както за продуктите, произведени на плодородни почви, така и за продуктите, произведени на по-малко плодородни почви. А *най-лошата почва* е онази, която *е просто почва*. В границите на своята категория тя не е диференцирана. Тя се различава от промишленото прилагане на капитала само като *особена сфера на прилагане на капитала*. Ако тя носеше рента, то последната би произтичала от това, че *едно и също количество труд*, прилагано в *различни сфери на производството*, би се изразило в *различни стойности*, така че не количеството на труда само по себе си би определяло стойността, и продукти, в които се съдържа еднакво количество труд, не биха били равни помежду си [по стойност].

[505] Или пък [*второ*] не можела да носи поземлена рента *земята, която се е обработвала първоначално*. Защото какво значи първоначално обработвана земя? „Първоначално“ обработваната почва не е нито по-добра, нито по-лоша почва. Тя е просто почва, недиференцирана почва. Първоначалното влагане на капитал в земеделието може да се различава от влагането на капитал в промишлеността само по отношение на *сферите*, в които са вложени тези

капитали. Но тъй като равни количества труд се изразяват в *равни стойности*, то не съществува абсолютно никакво основание вложеният в земята капитал да дава освен печалбата още и рента, ако само *същото* количество труд, вложено в тази *сфера*, не произвежда *по-голяма* стойност, така че излишъкът в тази стойност над стойността, произвеждана в промишлеността, представлява добавъчна печалба, равна на рентата. Но това би значило да се твърди, че земята като такава създава стойност, т. е. би значило да се унищожи самото понятие стойност.

Следователно *първоначално* обработваната земя не може да дава *първоначално* никаква рента; иначе цялата теория за стойността би се оказала опровергана. С това по-нататък лесно се съчетава (*макар и съвсем не задължително*, както това се вижда у Андерсън) представата, че хората *първоначално* избират за обработка естествено не най-лошата, а най-добрата земя, че следователно земята, която първоначално не е носила рента, впоследствие започва да носи такава, тъй като хората са принудени да преминават към все по-лоши сортове почва, и че по този начин при това слизане все по-надолу при преминаването към все по-лоши почви, с развитието на цивилизацията и с увеличаването на населението, рентата е трябвало да възникне на *първоначално обработваната най-плодородна почва* и след това, постепенно, на следващите по качество почви, докато *най-лошата* почва, която винаги представлява просто почва — *особена* сфера на прилагане на капитала, — не носи *никога* никаква рента. Всички тези положения логически са повече или по-малко свързани едно с друго.

И обратно, ако е известно, че средните цени и стойностите не са тъждествени, че средната цена на стоката може да бъде равна на нейната стойност, но може и да бъде по-голяма или по-малка от нея, тогава въпросът отпада, отпада самата проблема, а заедно с това отпадат и *хипотезите*, които се предлагат за нейното разрешение. Остава само следният въпрос: *защо в земеделието стойността на стоката* (или във всеки случай нейната *цена*) *превишава* не нейната *стойност*, а нейната *средна цена*? Но този въпрос вече не засяга основата на теорията, определението на стойността като такава.

Рикардо, разбира се, знае, че „*относителните* стойности“ на стоките се модифицират в зависимост от различното съотношение между вложения в тяхното производство основен капитал и капитала, вложен за работна заплата. {Обаче тези два капитала не са противоположни; противоположни един на друг са основният капитал и оборотният капитал; а последният обхваща не само работната заплата, но и суровините и спомагателните материали. Например в минната проми-

шленост и риболовството би могло да съществува същото съотношение между капитала, вложен в работна заплата, и основния капитал, каквото съществува в шивачеството между капитала, вложен в работна заплата, и капитала, вложен в суровия материал.} Но заедно с това Рикардо знае, че тези относителни стойности се изравняват чрез конкуренцията. Нещо повече: той допуска появяването на тази разлика само за да може при тези различни капиталовложения да се получи една и съща средна печалба. Това значи: *относителните стойности, за които той говори, не представляват нищо друго освен средните цени.* У него дори не възниква мисълта, че *стойността и средната цена* са различни. Той взема за изходна точка само тяхното *тъждество*. Но тъй като при различно съотношение на органическите съставни части на капитала такова тъждество *не съществува*, то той го предполага като необяснен, предизвикан от конкуренцията факт. Ето защо у него и не възниква въпросът: защо [506] цените? Напротив, той предполага, че *те се изравняват*, и именно от тази гледна точка поставя проблемата.

Абсолютно не може да се разбере защо такива момчета като Вилхелм Тукидид* ратуват за Рикардовата теория за поземлената рента. От *тяхна* гледна точка „полуистините“ на Рикардо, както снизходително се изразява Тукидит, губят *цялата* своя ценност.

За Рикардо проблемата съществува само затова, защото стойността е определена от работното време. У тези момчета въпросът не стои така. Според Рошер природата *като такава* има стойност. На този въпрос ще се върнем по-късно⁵⁰. Това значи: Рошер абсолютно не знае какво е стойност. Тогава какво може да му попречи да допусне, че *стойността на земята* още от самото начало влиза в производствените разходи и образува рентата, да направи стойността на земята, т. е. рентата, предпоставка за обяснение на рентата?

У тези момчета фразата „производствени разходи“ не означава абсолютно нищо. Това виждаме у Сей. Той определя стойността на стоката с производствените разходи — капитала, земята, труда. А тези разходи той определя чрез търсенето и предлагането. Това значи, че той не дава изобщо никакво определение на стойността. Тъй като земята оказва „производителни услуги“, тогава защо цената на тези „услуги“ да не се определя от търсенето и предлагането — подобно на цената на услугите, оказвани от труда или капитала? А тъй като „услугите на земята“ са притежание на определена група продавачи, то защо тяхната стока да няма пазарна цена

* — Рошер. *Ред.*

и защо следователно поземлената рента да не съществува като елемент на цената?

Виждаме, че Вилхелм Тукидид не е имал ни най-малко основание да „ратува“ толкова усърдно за теорията на Рикардо.

[6] ТЕЗАТА НА РИКАРДО ЗА ПОСТОЯННОТО ПОВИШАВАНЕ
НА ЦЕНИТЕ НА ЗЪРНЕНИТЕ ХРАНИ. ТАБЛИЦА НА СРЕДНИТЕ ЦЕНИ
НА ПШЕНИЦАТА ЗА ПЕРИОДА ОТ 1641 ДО 1859 Г.]

Ако оставим настрана абсолютната поземлена рента, тогава у Рикардо остава следният въпрос:

Населението и заедно с него търсенето на земеделски продукти се увеличават, в резултат на което цената на тези продукти се повишава, както става в подобни случаи и в промишлеността. Но в промишлеността това повишаване на цените се прекратява, щом търсенето е оказало своето действие и е предизвикало увеличено предлагане на стоки. Тогава тези продукти се понижават до предишната си стойност или дори спадат под нея. Но в земеделието този *добавъчен продукт* се хвърля на пазара не на предишната цена и не на по-ниска цена. *Той струва повече* и това предизвиква постоянно повишаване на пазарните цени, а заедно с това и повишаване, на рентата. Как да се обясни това, ако не с обстоятелството, че се налага да се прибъгва към все по-малко плодородни сортове почва, че се изисква все повече изразходване на труд за производството на един и същ продукт, че производителността на земеделието спада във все по-нарастваща степен? Защо — като оставим настрана влиянието на обезценяването на парите — в Англия от 1797 до 1815 г. заедно с бързото нарастване на населението се повишаваха и цените на земеделските продукти? Фактът, че те след това отново спаднаха, не до азва нищо. Не доказва нищо и обстоятелството, че беше прекъснат вносът от чуждите пазари. Тъкмо напротив. Това само създаде *най-добрите условия*, за да може законът за поземлената рента да се разкрие *в своя най-чист вид*. Защото именно откъснатостта от чужбина принуждаваше да се прибъгва вътре в страната към обработка на *все по-малко плодородна почва*. Това не може да се обясни с *абсолютното повишаване* на рентата, защото нарасна не само общата сума на рентата, но и нормата на рентата. Повиши се цената на един квартал пшеница и т. н. Това не може да се обясни и с *обезценяването на парите*, защото това обезценяване би могло само да обясни защо — при висока степен на развитие на производителността в промишлеността — цената на промишлените про-

дук и спадна и поради това цената на земеделските продукти относително се повиши. Обезценяването на парите не би могло да обясни защо цените на земеделските продукти през всичкото време абсолютно се повишаваха *мимо* това *относително повишаване*.

То не може да се счита и като *последница* от спадането на нормата на печалбата. Спадането на нормата на печалбата *никога* не би могло да обясни изменението в *цените*, а само *изменението* в разпределението на стойността или на *цената* между лендлордовете, индустриалците и работниците.

Що се отнася до *обезценяването на парите*, то нека предположим, че предишният 1 ф. ст. е ранен сега на 2 ф. ст. Един квартал пшеница, който по-рано е струвал 2 ф. ст., струва сега 4 ф. ст. Да допуснем, че промишленият продукт е поевтинял 10 пъти, че по-рано неговата стойност се е изразявала в 20 шил., а сега — в 2 шил. Но сега тези 2 шил. са равни на 4 шил. Обезценяването на парите — също както и неблагоприятните реколти — би могло, разбира се, да окаже тук своето влияние.

[507] Но като оставим всичко това настрана, може да се приеме, че при *тогавашното състояние на земеделството* (що се отнася до пшеницата) се е прибягнало към обработка на *неплодородна* земя. Отпосле същата тази земя е станала плодородна, тъй като диференциалните ренти са се понижили по своята норма, както показва най-добрият барометър — цените на пшеницата.

От най-високите цени през 1800 и 1801 г. и през 1811 и 1812 г. първите съвпадат с неблагоприятни реколти, а вторите — с максималното обезценяване на парите. Също така и 1817, и 1818 г. бяха години на обезценяване на парите. Но ако изключим тези години, то — трябва да се предполага (ще видим после) — ще остане средната за един или друг период цена.

При сравняването на цените на пшеницата и т. н. в различните периоди трябва едновременно да се сравняват *произведените маси* от продукта с цената на един квартал, защото именно по този начин се разкрива влиянието, което оказва върху цените добавъчното количество произведена пшеница.

Средни годишни цени на пшеницата

1

	Средна годишна цена	Най-висока цена	Най-ниска цена
1641—1649.....	60 ш. $5\frac{2}{3}$ п.	75 ш. 6 п. (1645)	42 ш. 8 п. (1646)
1650—1659.....	45 ш. $8\frac{9}{10}$ п.	68 ш. 1 п. (1650)	23 ш. 1 п. (1651)

	Средна годишна цена	Най-висока цена	Най-ниска цена
1660—1669	44 ш. 9 п.	65 ш. 9 п. (1662)	32 ш. 0 п. (1666 и 1667)
1670—1679	44 ш. $8\frac{9}{10}$ п.	61 ш. 0 п. (1674)	33 ш. 0 п. (1676)
1680—1689	35 ш. $7\frac{8}{10}$ п.	41 ш. 5 п. (1681)	22 ш. 4 п. (1687)
1690—1699	50 ш. $4\frac{1}{10}$ п.	63 ш. 1 п. (1695)	30 ш. 2 п. (1691)

Така че за един период от 50 години, от 1650 до 1699 г., средната (годишна) цена възлиза на 44 шил. $2\frac{1}{5}$ пенса.

В течение на периода (9 години) от 1641 до 1649 г. най-високата средна годишна цена — 75 шил. 6 пенса — е отбелязана през революционната 1645 г., след това 71 шил. 1 пенс — през 1649 г., 65 шил. 5 пенса — през 1647 г., а най-ниската цена — 42 шил. 8 пенса — през 1646 г.

II

	Средна годишна цена	Най-висока цена (за всеки десетгодишен период)	Най-ниска цена
1700—1709	35 ш. $1\frac{1}{10}$ п.	69 ш. 9 п. (1709)	25 ш. 4 п. (1707)
1710—1719	43 ш. $6\frac{7}{10}$ п.	69 ш. 4 п. (1710)	31 ш. 1 п. (1719)
1720—1729	37 ш. $3\frac{7}{10}$ п.	48 ш. 5 п. (1728)	30 ш. 10 п. (1723)
1730—1739	31 ш. $5\frac{5}{10}$ п.	58 ш. 2 п. (1735)	23 ш. 8 п. (1732)
1740—1749	31 ш. $7\frac{9}{10}$ п.	45 ш. 1 п. (1740)	22 ш. 1 п. (1743 и 1744)

Средната (годишна) цена за 50 г. от 1700 до 1749 г. е 35 шил. $9\frac{29}{50}$ пенса.

[508]

III

	Средна годишна цена	Най-висока цена (за всеки десетгодишен период)	Най-ниска цена
1750—1759	36 ш. $4\frac{5}{10}$ п.	53 ш. 4 п. (1757)	28 ш. 10 п. (1750)
1760—1769	40 ш. $4\frac{9}{10}$ п.	53 ш. 9 п. (1768)	26 ш. 9 п. (1761)
1770—1779	45 ш. $3\frac{2}{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1774)	33 ш. 8 п. (1779)
1780—1789	46 ш. $9\frac{2}{10}$ п.	52 ш. 8 п. (1783)	35 ш. 8 п. (1780)
1790—1799	57 ш. $6\frac{5}{10}$ п.	78 ш. 7 п. (1796)	43 ш. 0 п. (1792)

Средната годишна цена за 50 години от 1750 до 1799 г. е 45 шил. $5\frac{13}{50}$ п.

IV

	Средна годишна цена	Най-висока цена (за всеки десетгодишен период)	Най-ниски цена
1800—1809	84 ш. $8\frac{5}{10}$ п.	119 ш. 6 п. (1801) 113 ш. 10 п. (1800)	58 ш. 10 п. (1803)
1810—1819	94 ш. $4\frac{8}{10}$ п.	126 ш. 6 п. (1812) 109 ш. 9 п. (1813) 106 ш. 5 п. (1810)	65 ш. 7 п. (1815) 74 ш. 4 п. (1814) 74 ш. 6 п. (1819)
1820—1829	58 ш. $9\frac{7}{10}$ п.	68 ш. 6 п. (1825)	44 ш. 7 п. (1822)
1830—1839	56 ш. $8\frac{5}{10}$ п.	66 ш. 4 п. (1831)	39 ш. 4 п. (1835)
1840—1849	55 ш. $11\frac{4}{10}$ п.	69 ш. 5 п. (1847)	44 ш. 6 п. (1849)
1850—1859	53 ш. $4\frac{7}{10}$ п.	74 ш. 9 п. (1855)	40 ш. 4 п. (18.0)

Средната годишна цена за 50 години, от 1800 до 1849 г., е 69 шил. $6\frac{9}{50}$ п.

Средната годишна цена за 60 години, от 1800 до 1859 г., е 6 шил. $5\frac{14}{15}$ пенса.

И така, ние имаме следните средни годишни цени:

Период	шил.	пенса
1641—1649.....	60	$5\frac{2}{3}$
1650—1699.....	44	$2\frac{1}{5}$
1700—1749.....	35	$9\frac{29}{50}$
1750—1799.....	45	$3\frac{13}{50}$
1800—1849.....	69	$6\frac{9}{50}$
1850—1859.....	53	$4\frac{7}{10}$

* * *

Дори Уест казва:

„При подобро състояние на земеделието може върху земя от второстепенно или третостепенно качество да се произвежда със същите малки разходи, както върху земята от най-добро качество при старата система“ (*Sir F. W. West. Price of Corn and Wages of Labour. London, 1826, стр. 98*).

[7] ДОГАДКАТА НА ХОПКИНС ЗА РАЗЛИКАТА МЕЖДУ АБСОЛЮТНАТА И ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА; ОБЯСНЕНИЕ НА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА С ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ ВЪРХУ ЗЕМЯТА]

Хопкинс правилно определя разликата между *абсолютната* и *диференциалната рента*:

„Принципът на конкуренцията прави невъзможно съществуването на две норми на печалбата в една и съща страна; но с това се определят *относителните поземлени ренти*, обаче не и *общата средна рента*“ (*Th. Hopkins. On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population. London, 1828, стр. 30*).

[508a] *Хопкинс* прокарва следната разлика между производителен и непроизводителен труд или, както той се изразява, между първичен и вторичен труд:

„Ако всички работници биха се използвали за същите цели, за които се използват шлифовачите на диаманти и оперните певци, то в скоро време би изчезнало необходимото за тяхното съществуване *богатство*, защото *нищо една част от произведеното богатство не би ставала капитал*. Ако значителна част от работниците би била заета с подобен труд, то работната заплата би стояла на ниско равнище, защото само сравнително малка част от произведеното би била използвана като капитал; но ако с подобен труд биха били заети само малко работници, т. е. ако почти всички биха били орачи, обушари, тъкачи и т. н., то би бил произведен много капитал и работната заплата би могла да бъде съответно висока“ (пак там, стр. 84—85). „В категорията на шлифовачите на диаманти и на певците трябва да се поставят всички ония, които работят за лендлордовете или за рентниерите и които получават част от техния доход във вид на работна заплата, т. е. всички ония, работата на които *се свежда* само до произвеждане на такива неща, които доставят удоволствие на лендлордовете и рентниерите: в замяна на своя труд тези работници получават част от рентата на лендлорда или част от дохода на рентниера. Всички те са производителни работници, но целият им труд е насочен да превръща богатството, съществуващо във формата на поземлена рента и доход от паричния капитал, в някаква друга форма, която повече ще задоволява лендлорда и рентниера; ето защо тези работници са *вторични* производители. Всички други работници са *първични* производители“ (пак там, стр. 85).

Диамантът и пеенето — гук те се разглеждат като овеществен труд — могат да бъдат, както и всички стоки, превърнати в *пари*, а в *качеството си на пари* — в капитал. Но при това превръщане на парите в капитал трябва да се различават две неща. Всички стоки могат да бъдат превърнати в пари, а в *качеството си на пари* — в капитал, защото в приеманата от тях *парична* форма са погасени тяхната потребителна стойност и особената натурална форма на тази последната. Те са овеществен труд в оная обществена форма, в която самият този труд може да бъде разменен срещу всякакъв реален труд, може следователно да бъде превърнат във всякаква форма на реалния труд. И обратно, дали стоките, продукти на труда, могат отново в *качеството си* именно на тези продукти да влязат в производителния капитал като негови елементи, зависи от това, дали природата на потребителните стойности на тези стоки им позволява да влязат отново в производствения процес било като обективни условия на труда (оръдие на производството и материал) или пък като субективни условия на труда (средства за живот за работниците), т. е. като елементи на постоянния капитал или на променливия капитал.

„По скромни пресмятания в Ирландия, съгласно преброяването през 1821 г., целият чист продукт, който се пада на лендлордовете, държавата и получатели на десетък, възлиза на 20 $\frac{3}{4}$ млн. ф. ст., а сумата на работната заплата — само на 14 114 000 ф. ст.“ (*Хопкинс*, пак там, стр. 94).

509

... ..

I

Year	Value	Index	Value	Index
1644	49	24	1650-69	64.22
1650	59	45	1670-79	60.22
1660	69	44	1680-89	41.22
1670	79	44	1690-99	50
1680	89	35		
1690	99	50		

II

Year	Value	Index	Year	Value	Index
1700	1709	35	1730	1739	31
1710	1719	43	1740	1749	31
1720	1729	37			
1730	1739	31			
1740	1749	31			

III

(verla)

„Земеделците в Италия плащат общо взето половината и дори повече от половината от продукта като рента на лендлорда, и то — при ниска култура на земеделието и при крайна незначителност на техния основен капитал. По-голямата част от населението се състои от вторични производители и собственици на земя, а първичните производители са представени обикновено от най-бедната и унижена класа“ (стр. 101—102).

„Същото нещо се наблюдаваше във Франция при Людовик XIV [и при неговите приемници Людовик XV и Людовик XVI]. Според [Артур] Юнг рентите, десетъците и данъците са възлизали на сумата 140 905 304 ф. ст. При това земеделието се намирало в печално състояние. Населението на Франция възлизало тогава на 26 363 074 души. Дори ако трудовото население е наброявало шест милиона семейства — което е явно преувеличено, — то и тогава всяко трудово семейство всяка година е трябвало пряко или косвено да достига на лендлордовете, църквата и правителството средно около 23 ф. ст. чисто богатство. По данни от Юнг — ако вземем предвид и всякакви други съображения — на едно трудово семейство се падат годишно 42 ф. ст. 10 шил. от продукта, от които то дава на други лица 23 ф. ст., а 19 ф. ст. 10 шил. остават у него за собственото му съществуване“ (пак там, стр. 102—104).

Зависимост на народонаселението от капитала :

„Грешката на г. Малтус и неговите последователи трябва да се търси в предположението, че намаляването на работното население *няма* да повлече след себе си *съответно намаляване на капитала*“ (пак там, стр. 118). „Г-н Малтус забравя, че търсенето [на работници] се ограничава от количеството на *средства*, които *служат като работна заплата*, и че тези средства не възникват от само себе си, а винаги *се създават предварително от труда*“ (пак там, стр. 122).

Това е правилен възглед за *натрупването на капитала*. Но [Хопкинс не вижда, че] създаваните от труда средства могат да се увеличат — значи може да се увеличи и количеството на принадлежащия продукт, или на принадлежащия труд, — без да се увеличи в еднаква степен масата на използвания труд.

„Странна изглежда тази силна склонност да се изобразява чистото богатство като нещо *благотворно* за работническата класа, защото то било давало *работа*. При това съвсем очевидно е, [509] че то може да дава работа не затова, че е *чисто*, а затова, че е *богатство*, т. е. нещо, *което е било създадено от труда*. А, от друга страна, добавъчното количество работно население се изобразява в същото време като *вредно* за работническата класа, макар че тези работници произвеждат три пъти повече, отколкото потребяват“ (пак там, стр. 126).

„Ако чрез прилагане на по-добри машини цялата първична продукция би могла да бъде увеличена от 200 на 250 или 300, а частта на *чистото* богатство и печалбата си остане, както и по-рано, само 140, ясно е, че за фонда работна заплата за първичните производители биха останали 110 или 160 вместо 60“ (пак там, стр. 128).

„Положението на работниците *се влошава* или вследствие на това, че тяхната производителна сила търпи загуби, или вследствие на това, че им се отнема *онова*, което са произвели“ (стр. 129).

„Не, казва г. Малтус, вашата нищета не се обяснява с *тежестта на вашето бреме*, а произтича изключително от обстоятелството, че съществуват *твърде много лица, които носят това бреме*“ (пак там, стр. 134).

„*Първоначалните материали* [земя, вода, материали] не са включени в *оня общ принцип*, според който разменната стойност на всички стоки се определя от

производствените разходи; обаче претенцията на *собствениците* на тези материали за продукта [получаван в резултат на използването на тези първоначални материали] води към това, че *поземлената рента* влиза в стойността“ (*The Principles. Economical Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money. London, 1822, стр. 11*).

„*Поземлената рента*, или данъкът за ползуване [от земята], произтича, разбира се, от *собствеността* [върху земята] или от установяването на *правото на частна собственост*“ (пак там, стр. 13).

Рента може да носи всичко, което притежава следните свойства: първо, рядкост в една или друга степен; второ, способност да съдействува на труда във великото дело на производството“ (пак там, стр. 14). „Не трябва, разбира се, да се предполага такъв случай, когато съществува на разположение земя в такова изобилие в сравнение с труда и капитала, които биха могли да се вложат в нея“ {изобилието или редкостта на земята са, разбира се, *относителни*, те се определят по отношение на онова количество труд и капитал, с което може да се разполага}, „че да бъде невъзможно да се въведе данък във вид на рента — поради това, че земята не би представлявала рядкост“ (стр. 21).

„В някои страни земеделецът може да изстиска 50%, а в други не може да изстиска и 10%. В плодородните области на Изтока човек може да живее с $\frac{1}{3}$ от продукта на своя труд, вложен в земята; и обратно, в някои райони на Швейцария и Норвегия иземането на 10% би могло да обезлюди страната... Ние не виждаме никакви други *естествени* граници за рентата, която може да бъде изстискана, освен ограничените възможности на платците“ (стр. 31) и „освен *конкурент ята на по-лошата почва срещу по-добрата* — там, където има по-лоша земя“ (стр. 33—34).

„В Англия има много запустяла земя, чието естествено плодородие е същото, каквото е било плодородието на значителна част от *обработваната сега земя*, преди да е била *въведена тя в обработка*; и въпреки това *разходите, необходими за превръщането на такава запустяла земя в обработена*, са толкова големи, че тя не ще може да заплаща обикновените *лихви за парите, вложени за подобрене на земята*, а за изплащане на *рента за естественото плодородие на почвата* изобщо *нищо не ще остане*. И това — въпреки всички предимства на непосредственото влагане на труд, подкрепен от целесъобразно вложен капитал и осигурен с евтини промишлени стоки, и въпреки наличността в добавък на добри пътища в съседните райони и т. н. Съвременните земеделци могат да се разглеждат като *притежатели на целия натрупан труд, който в течение на столетия се е влагал, за да бъде доведена земята до съвременното състояние на нейната производителност*“ (пак там, стр. 35).

Последното обстоятелство има твърде важно значение за *поземлената рента*, особено тогава, когато населението неочаквано започне бързо да нараства, както стана през периода от 1780 до 1815 г. вследствие на развитието на промишлеността, и когато в резултат на това нарастване *внезапно* се преминава към обработка на големи количества необработвани преди земи. Новообработваната земя може да бъде също толкова плодородна, колкото и старата, и дори още по-плодородна, отколкото е била старата, преди да се е натрупала в нея *културата на столетия*. Но онова, което се иска от новата земя — за да може да продава своя продукт на *не висока* цена, — е нейното плодородие да се равнява на сумата, *първо*, на естественото плодородие на обработената [510] почва, и, *вто-*

ро, на нейното *изкуствено*, създадено от културата, но сега *стана*ло естествено, плодородие. Така че новообработваната почва трябва да бъде много по-плодородна, отколкото е била старата почва, *преди* да започне нейната обработка.

Но може да се възрази следното :

Плодородието на обработената почва зависи преди всичко от нейното естествено плодородие. Следователно от естествените свойства на новообработваната почва зависи дали тя притежава или не притежава това плодородие, произтичащо от природата и обусловено от природни фактори. И в двата случая това плодородие не струва нищо. А другата част от плодородието на обработената земя е изкуствен продукт, който дължи своето съществуване на културата, на влагането на капитал. Но тази част от производителността се дължи на производствени разходи; те се заплащат под формата на лихва за вложения в земята основен капитал. Тази част от поземлената рента представлява просто лихвата за присъединения към земята основен капитал. Затова тя влиза в производствените разходи на продукта на отдавна вече обработваната земя. Следователно необходимо е само да се вложи също такъв капитал в новообработваната земя и тя също ще придобие тази втора част от плодородието; както и в първия случай лихвите за капитала, вложен за създаването на това плодородие, ще влязат в цената на продукта. Защо тогава новата земя — без да бъде много по-плодородна — да не бъде включена в обработката без повишаване цената на продукта? Ако естественото плодородие е еднакво, то разликата се обуславя само от влагането на капитал и лихвата за този капитал и в двата случая еднакво влиза в производствените разходи.

Но това разсъждение е погрешно. Една част от *разходите* по разораването на целинната земя и т. н. не се заплащат в бъдеще, защото създаденото по този начин плодородие, както отбелязва още *Рикардо*, отчасти се е сраснало с *природните качества* на земята (например разходите по изкореняването на пънове, по мелиорации, по пресушаване, планиране, органическо изменение състава на почвата в резултат на многократно повторени химически процеси и т. н.). Така че за да бъде в състояние да продава своя продукт на същата цена, на която продава и последната от вече обработваните почви, новообработваната почва трябва да бъде достатъчно плодородна, за да може тази *цена* да покрива оная част от разходите по разораването на целинната земя, която влиза в производствените разходи на новообработваната почва, но която вече е престанала да влиза в *разходите* при по-рано усвоената почва и се е сраснала тук с естественото плодородие на почвата.

„Един изгоден разположен *водопад* ни дава пример за такава рента, която се заплаща за превърнат в частна собственост природен дар, притежаващ такова изключително свойство, каквото изобщо можем да си представим. Това добре се разбира в промишлените райони, където се заплащат значителни ренти за малки водопади — особено ако височината на пада на водата е голяма. Силата, получавана от такива водопади, е равна на силата, давана от големи парни машини; ето защо използването на такива водопади дори при заплащане на голяма рента е толкова изгодно, както и изразходването на големи суми за съоръжаване и експлоатация на парни машини. Измежду водопадите някои са по-големи, а други — по-малки. Близостта им до местонахождението на промишлените предприятия е също едно предимство, което дава по-висока рента. В графствата Йорк и Ланкастер между рентата, заплащана за най-малкия водопад, и рентата, заплащана за най-големия водопад, съществува очевидно много по-голяма разлика, отколкото разликата, която съществува между рентата за 50 акра най-малко плодородна земя и рентата за 50 акра най-плодородна земя, използвана като обикновена орна земя“ (*Хопкинс*, пак там, стр. 37—38).

[8] РАЗХОДИ ПО РАЗЧИСТВАНЕТО И РАЗОРАВАНЕТО
НА ЦЕЛИННАТА ЗЕМЯ. ПЕРИОДИ НА ПОВИШАВАНЕ ЦЕНИТЕ
НА ЗЪРНЕНИТЕ ХРАНИ И ПЕРИОДИ НА ТЯХНОТО ПОНИЖАВАНЕ
(1641—1859 Г.)]

Ако сравним приведените по-горе средни годишни цени* и изключим онова, което се дължи, първо, на обезценяване на парите (1809—1813 г.) и, второ, на особено неплодородни години — като например годините 1800 и 1801, — ще видим, че много важно значение има обстоятелството *колко нова земя* е била въведена в обработка в даден момент или в течение на даден период. Повишаването на цената на обработените земи е указание тук за *нарастване на населението* и вследствие на това — за повишаване на цената на житото [над стойността]; от друга страна, същото това увеличаване на търсенето предизвиква въвеждането в обработка на нова земя. Ако масата на обработваната земя *относително* се е увеличила твърде много, то повишаващата се цена, *по-високата цена* в сравнение с предшестващите периоди, доказва само, че значителна част от *разходите по разчистването и разораването на целинната земя* влиза в цената на допълнителното количество произведени предмети за прехрана. Ако нямаше повишаване на цената на зърнените храни, нямаше да има и увеличение на производството. Резултатът на *това увеличение*, спадането на цената, може да се прояви само впоследствие, тъй като в цената на предметите за прехрана, произведени с неотдавна вложени капитали, влиза такъв

* Виж настоящия том, стр. 137—138. *Ред.*

елемент на производствените разходи или на цената, който в предишните капиталовложения в земята или в предишните части на обработваната почва вече отдавна е погасен. Разликата би била дори още по-голяма, ако разходите по въвеждането в обработка на новата почва не биха спаднали вследствие повишаването на производителността на труда в значителна степен в сравнение със същите разходи в миналото.

[511] Преобразуването на новата земя, независимо от това, дали тя е по-плодородна, еднакво плодородна или по-малко плодородна в сравнение със старата, нейното привеждане в такова състояние (а това състояние се определя от общата, господстващата на обработваната вече земя норма на усвояване на земеделска обработка), което я прави пригодна за влягане на капитал и труд при същите условия, при които капитал и труд се влагат средно на вече намиращите се в обработка земи — това усвояване трябва да бъде заплатено с разходите по превръщането на досегашната целинна земя в обработвана земя. Тази разлика в производствените разходи трябва да бъде покрита от нововъведената в обработка земя. Ако посочената разлика не влиза в цената на продукта на нововъведената в обработка земя, то възможни са само два случая на постигане на този резултат. Или продуктът на нововъведената в обработка земя не се продава по неговата действителна стойност. Неговата цена стои под неговата стойност, което действително се наблюдава при по-голямата част от земята, която не носи рента, тъй като цената на нейния продукт се определя не от неговата собствена стойност, а от стойността на продукта, произведен на по-плодородна почва. Или пък нововъведената в обработка земя трябва да бъде толкова плодородна, че нейният продукт при продажбата му по неговата собствена, по иманентната му стойност, съответстваща на овещественото в него количество труд, да се продава на по-ниска цена, отколкото продуктът на земята, която по-рано вече е била обработвана.

Ако разликата между пазарната цена, регулирана от стойността на продукта на отдавна вече обработваната почва, и вътрешната стойност на продукта на нововъведената в обработка почва е равна например на 5% и ако, от друга страна, размерът на лихвата, влизаща в производствените разходи на този продукт и изчислявана върху капитала, вложен, за да може новата почва да достигне същата степен на производителна способност, която е обичайна за старата почва, също е равен на 5% — то новообработваната земя би давала продукт, който при предишната пазарна цена би могъл да плаща обичайните работни заплати, печалби и поземлени ренти. Ако за вложения капитал би трябвало да се плаща само 4%, дока-

то плодородието на новата земя би надминавало плодородието на старата с повече от 4%, то пазарната цена — след приспадането от нея на четирипроцентната лихва, която се полага на капитала, вложен, за да бъде приведена новата земя в „пригодно за обработка“ състояние — би давала излишък, или пък продуктът би могъл да се продава под *пазарната цена, регулирана от стойността* на продукта на най-плодородната почва. Вследствие на това заедно с пазарната цена на продукта биха се понижили и всички ренти.

Абсолютната рента представлява излишъка в *стойността* над *средната цена* на суровия продукт. *Диференциалната рента* представлява излишъкът в *пазарната цена* на продукта, произведен върху по-плодородна почва, над *стойността* на собствения продукт на тази по-плодородна почва.

Ето защо, ако в известен промеждутък от време относително значителна част от добавъчните предмети за прехрана, които са нужни на увеличаващото се население, се произвеждат върху за пръв път въведена в обработка почва и ако едновременно с това се повишава или остава неизменна *цената на суровия продукт*, това още не доказва, че плодородието на почвата в страната се е намалило. Това показва само, че плодородието не се е увеличило в такава степен, че да покрие новия елемент в производствените разходи, а именно лихвите за капитала, вложен, за да се издигне необработената земя до равнището на обикновените условия на производство, при които на дадения стадий на развитие се обработват старите земи.

Така че дори *неизменната или повишаващата се цена* — ако относителното количество на новообработваната почва е различно в различни периоди — не доказва, че новата почва е неплодородна или че тя дава *по-малко продукт*, а доказва само, че в *стойността* на нейните продукти влиза такъв елемент на разходите, който е вече погасен при по-рано усвоените почви, и че този нов елемент на разходите си остава в сила, макар че при новите условия на производство разходите по разчистването и разораването на целияните значително са се понижили в сравнение с разходите, които са били необходими, за да се доведе старата почва от нейното *първоначално, естествено* състояние на плодородие до нейното сегашно състояние. Следователно би трябвало [512] да се установи *относителната пропорция* на присвояванията [на общинска земя и нейното разчистване и разораване] през различните периоди⁵¹.

А изобщо приведената по-горе таблица (стр. 507—508) ни показва следното:

Ако разглеждаме *десетгодишните периоди*, излиза, че *периодът 1641—1649 г. надвишава* всеки друг десетгодишен период **до**

1860 г., с изключение на десетгодишните периоди 1800—1809 и 1810—1819 г.

Ако разглеждаме *петдесетгодишните периоди*, излиза, че периодът 1650—1699 г. надвишава периода 1700—1749 г., а периодът 1750—1799 г. надвишава периода 1700—1749 г. и остава под периода 1800—1849 г. (или 1800—1859 г.).

През периода 1810—1859 г. цените системно спадат, докато през периода 1750—1799 г. — макар че средната цена на това петдесетилетие е по-ниска — се наблюдава движение по възходяща линия, то е също така системно повишаващо се движение, както движението през 1810—1859 г. е системно понижаващо се.

В сравнение с периода 1641—1649 г. действително става непрекъснато се понижаване на средните за десетилетието цени, докато това понижаване достигне през двете последни десетилетия на първата половина на XVIII век своята *пределна точка (най-ниската точка)*.

От *средата на XVIII век* се наблюдава повишаване, което започва с такава цена (36 шил. $4\frac{5}{10}$ пенса за 1750—1759 г.), която е по-ниска от средната цена за втората половина на XVII век и приблизително съответствува (с малко превишаване) на средната цена за периода 1700—1749 г. — 35 шил. $9\frac{29}{60}$ пенса (цената за *първата* половина на XVIII век). Това движение по възходяща линия продължава неотклонно и в течение на двата десетгодишни периода 1800—1809 г. и 1810—1819 г. През последния от тези периоди то достига най-високата си точка. От този момент отново започва системно движение по низходяща линия. Ако вземем средния показател за периода на повишаване 1750—1819 г., то неговата средна цена (малко повече от 57 шил. за квартал) е [приблизително] равна на изходната точка на периода на понижаване, който започва от 1820 г. (а именно малко повече от 58 шил. за десетгодишния период 1820—1829 г.) — точно тъй, както изходната точка за втората половина на XVIII век е [приблизително] равна на средната цена на неговата първа половина.

Колко силно влияние върху средната цифра могат да оказват отделни обстоятелства — неплодородие, обезценение на парите и т. н., — се вижда от един обикновен аритметичен пример. Така например $30 + 20 + 5 + 5 + 5 = 65$, средно аритметично = 13, макар че тук и трите последни числа са само петорки. И обратно: $12 + 11 + 10 + 9 + 8 = 50$, средното аритметично = 10, макар че ако в първия ред зачертаем цифрите 30 и 20, които правят изключение, средната цифра за всяка от трите години във втория ред ще бъде по-голяма.

Ако приспадне диференциалните разходи за заплащането на капитала, който последователно е бил вляган за разчистване и разора-

ване на новите земи и който в течение на известен период влиза като особен параграф в производствените разходи, то може би цените през 1820—1859 г. ще се окажат по-ниски от всички по-раншни цени. И вероятно това се е мяркало отчасти пред очите на ония тѣпаци, които обясняват рентата с лихвата за вложения в земята основен капитал.

9) АНДЕРСЪН ПРОТИВ МАЛТУС. ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА СПОРЕД АНДЕРСЪН. ТЕЗАТА НА АНДЕРСЪН ЗА ПОВИШАВАЩАТА СЕ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО И НЕЙНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА]

Андерсън казва в „A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain“ (London, 1801):

„От 1700 до 1750 г. имаме непрекъснато понижение на цените за квартал пшеница от 2 ф. ст. 18 шил. 1 пенс до 1 ф. ст. 12 шил. 6 пенса; от 1750 до 1800 г.— непрекъснато повишаване на цените от 1 ф. ст. 12 шил. 6 пенса до 5 ф. ст. 10 шил. за квартал“ (стр. 11).

Следователно Андерсън, за разлика от Уест, Малтус и Рикардо, е виждал не едностранчиво явление на повишаваща се скала на цените на зърнените храни (за 1750—1813 г.), а напротив — двояко явление: цяло столетие, първата половина на което демонстрира непрекъснато понижаваща се, а втората — непрекъснато повишаваща се скала на зърнените цени. При това Андерсън категорично забелязва:

„Населението еднакво е нараствало както през първата, така и през втората половина на XVIII столетие“ (пак там, стр. 12).

Андерсън е решителен враг на теорията за народонаселението⁶² и той с пълна определеност подчертава увеличаващата се и постоянна способност на земята към подобрене:

„Земята може все повече да се подобрява с помощта на химически въздействия и обработка“ (пак там, стр. 38)⁶³.

[513] „При една рационална система на стопанисване производителността на почвата може да се повишава от година на година в течение на неограничен период от време, докато най-сетне достигне такова равнище, за което ние сега едва можем да си съставим представа“ (стр. 35—36).

„С увереност може да се каже, че сегашното народонаселение е толкова незначително в сравнение с онова, което би могъл да изхрани този остров, че сме още твърде далеч от времето, когато то би могло да предизвика някакви сериозни опасения“ (стр. 37).

„Навсякъде, където се увеличава народонаселението, заедно с него непременно се увеличава и производството на страната, *стига само хората да не позволяват на някакви морални влияния да разстройват икономиката на природата*“ (стр. 41).

„Теорията за народонаселението“ представлява от себе си „най-опасен предразсъдък“ (стр. 54). Андерсън се стреми да докаже с помощта на исторически примери, че „производителността на земеделието“ се повишава с нарастването на народонаселението и се понижава с неговото намаляване (стр. 55, 56, 60, 61 и следващите).

При правилно разбиране на *рентата* трябваше преди всичко да възникне мисълта, че рентата произтича не от почвата, а от *продукта на земеделието*, т. е. от труда, от *цената на продукта на труда*, например на пшеницата — от *стойността* на земеделския продукт, от вложения в земята труд, а не от самата земя — и Андерсън правилно подчертава това.

„Не рентата, получавана от земята, определя цената на нейния продукт, а цената на този продукт определя поземлената рента, макар че цената на този продукт често пъти бива най-висока в страните, където поземлената рента стои на най-ниско равнище“.

{Следователно рентата няма никакво отношение към *абсолютната* производителност на земеделието.}

„Това изглежда парадокс, който се нуждае от обяснение.

Във в яка страна съществуват различни сортове почва, които значително се различават помежду си по степента на своето плодородие. Ще ги разделим на различни категории, които ще обозначим с буквите *A, B, C, D, E, F* и т. н. Категория *A* обхваща почвите с най-голямо плодородие, а всички последващи букви обозначават различните категории почви, всяка от които има толкова по-ниско плодородие, колкото по-далеч стои от първата категория. А тъй като *разходите по обработката на най-неплодородната почва са толкова големи, колкото и разходите по обработката на най-плодородната почва, или дори ги превишават*, отгук по необходимост следва, че ако *едно и също количество жито, независимо от кое поле е получено, може да се продава по една и съща цена*, тогава печалбата от обработването на най-плодородната почва трябва да бъде много по-висока от печалбата от обработването на другите почви“.

{става дума за излишъка в цената [на продукта] над разходите или над цената на авансирания капитал},

„и тъй като тази печалба продължава да се намалява заедно с намаляването на плодородието, то в края на краищата трябва да се получи така, че в някои по-ниски категории почви *разходите по обработването на земята да се изравняват със стойността на целия продукт*“ (стр. 45—48).

Последната почва не плаща никаква рента (цитатът е приведен по книгата на Мак-Кълък „The Literature of Political Economy“, London, 1845 — Мак-Кълък цитира тук от „An Inquiry into the Nature of the Corn Laws“ или от „Recreations in Agriculture, Natu-

ral History, Arts“ etc., London, 1799—1802. Това може да се провери в Британския музей⁵⁴).

Това, което Андерсън нарича тук „стойност на целия продукт“, в неговата представа очевидно не е нищо друго освен *пазарната цена*, по която се продава продуктът, израснал на по-добра или по-лоша почва. Тази „цена“ (стойност) дава за по-плодородните сортове почва по-голям или по-малък излишък над разходите. Последният продукт не дава такъв излишък. За този продукт *средната цена*, т. е. цената, определяна от производствените разходи плюс средната печалба, съвпада с пазарната цена на продукта; следователно тук не съществува никаква добавъчна печалба, която именно — според Андерсън — единствена може да образува рентата. У Андерсън рентата е равна на излишъка на *пазарната цена* на продукта над неговата *средна цена*. (Теорията за стойността никак не безпокои още Андерсън.) Така че ако вследствие на особено неплодородие на почвата *средната цена* на продукта на тази почва съвпада с *пазарната цена* на продукта, то този излишък отпада, т. е. липсва фонд за образуване на рентата. Андерсън не казва, че последната въведена в обработка почва *не може да носи никаква рента*. Той казва само, че когато вложените средства (производствените разходи плюс средната печалба) са толкова големи, че разликата между пазарната цена на продукта и неговата средна цена отпада, отпада също и рентата и че това неизбежно става, колкото по-надолу се спускаме по скалата. Андерсън направо заявява, че предпоставка за такова образуване на рента е определена *еднаква пазарна цена* за равни количества продукти, произведени при нееднакво благоприятни производствени условия. Добавъчната цена — или излишъкът в печалбата — при по-добрите сортове почва в сравнение с по-лошите, казва той, по необходимост е налице, „ако едно и също количество жито, независимо от кое поле е получено, може да се продава на една и съща цена“ — ако следователно е предположена обща пазарна цена.

[514] Андерсън съвсем не смята — както това би могло да се види от цитирания по-горе откъс, — че различните *степенни на плодородие* са просто продукт на природата. Напротив, според него

„безкрайното разнообразие на почвите“ произлиза отчасти от това, че „тези почви са били приведени от своето първоначално състояние в съвсем друго посредством различните начини на обработка, на които са били подлагани, посредством твоята торове“ и т. н. („An Inquiry into the Causes that have hitherto retarded the Advancement of Agriculture in Europe“. Edinburgh, 1779, стр. 5).

От една страна, развитието на производителността на обществения труд прави по-лесно разчистването и разораването на новите земи; обаче, от друга страна, обработването на земята увеличава

различията между почвите, защото е напълно възможно обработената почва *A* и необработената почва *B* да са притежавали първоначално еднакво плодородие, ако от плодородието на почвата *A* приспадне частта от плодородието, която за тази почва сега е наистина естествена, но по-рано ѝ е била придадена *изкуствено*. По този начин самото обработване на почвата увеличава разликата в естественото плодородие между обработената и необработената земя.

Андерсън определено заявява, че почвата, за продукта на която средната цена и пазарната цена съвпадат, *не може да плаща никаква рента*:

„Да вземем две полета, продуктивността на които приблизително съответствува на приведените по-горе пример, а именно от едното поле се получават 12 бушела, които покриват разходите, а от другото — 20 бушела; ако за *тяхното подобрение* не са нужни никакви *непосредствени разходи*, то за второто поле арендаторът може да плаща поземлена рента дори псвече от например 6 бушела, докато за първото поле не може да плаща никаква рента. Ако 12-те бушела стигат тъкмо за покриване разходите по обработката, то за *обработената земя*, която дава само 12 бушела, не може да се плаща *никаква рента*“ (*Essays relating to Agriculture and Rural Affairs*“, Edinburgh and London, 1775—1796, том III, стр. 107—109).

Непосредствено след това той продължава:

„Обаче не трябва да се очаква, че когато по-голямото количество продукт се е получил *непосредствено чрез* елагането на капитал от арендатора и благоустройство на неговите усилия, той *ще може да плаща* като рента приблизително същата *част* от продукта. Но ако в *течение на определено време плодородието на земята постоянно си остава на същото високо равнище*, то арендаторът ще бъде готов да плаща рента в посочения по-горе размер, макар че *първоначално за повишаването на плодородието на почвата са били нужни неговите собствени усилия*“ (пак там, стр. 109—110).

И така, нека продуктът на най-добрата обработена почва да бъде равен например на 20 бушела от акър; от тях 12 бушела заплащат, съгласно предположението, разходите (авансирания капитал плюс средната печалба). В такъв случай 8 бушела *могат* да бъдат заплатени като рента. Да предположим, че един бушел струва 5 шил. Тогава 8 бушела или 1 кварталер, струват 40 шил., или 2 ф. ст., а 20 бушела ($2\frac{1}{2}$ кварталера) — 5 ф. ст. От тези 5 ф. ст. се приспадат за разходи 12 бушела, или 60 шил., т. е. 3 ф. ст. Тогава за заплащане на рентата остават 2 ф. ст., или 8 бушела. От 3-те ф. ст., които съставляват разходите, се падат — при норма на печалбата, равна на 10% — за вложени 54⁶/₁₁ шил. и за печалба — 5⁶/₁₁ шил. ($54\frac{6}{11} : 5\frac{6}{11} = 100 : 10$). Да предположим сега, че арендаторът трябва да извърши върху необработената почва — плодородието на която е равно на *първоначалното* плодородие на земята, носеща 20 бушела — разни видове подобрения, за да я доведе в такова състояние, което да съответствува на средното равнище на земе-

делската култура. Нека това струва на арендатора освен вложените $54\frac{6}{11}$ шил. — или, ако в разходите включим и печалбата, освен 60-те шил. — още и допълнителни вложения в размер $36\frac{4}{11}$ шил.; 10% от тях ще съставят $3\frac{7}{11}$ шил. и само след 10 години, ако арендаторът през всичкото време ще продава 20 бушела по 5 шил. за бушел, той ще може да започне да плаща рента — чак когато бъде възпроизведен неговият капитал. От този момент изкуствено създаденото плодородие на почвата ще се смята като първоначално и изгодите от него ще получава лендлордът.

Макар че новообработваната почва е толкова плодородна, колкото е била плодородна първоначално най-добрата от обработените почви, все пак за продукта на новообработваната почва пазарната цена и средната цена сега съвпадат, защото в последната влиза параграфът на разходите, вече погасен за най-добрата почва, при която изкуствено създаденото и естественото плодородие до известна степен съвпадат. А при новообработваната почва оная част от плодородието, която е създадена изкуствено, чрез влагане на капитал, е още съвсем различна от естественото плодородие на почвата. Следователно новообработваната почва, макар и да е притежавала същото първоначално плодородие, както и най-добрата от обработените почви, *не би могла да плаща никаква рента*. Обаче след десет години тя би могла не само да плаща изобщо рента, но дори и да плаща толкова рента, колкото и по-рано *обработеният* най-добър сорт почва.

По този начин Андерсън обхваща тук с погледа си две явления:

1) че диференциалната рента, получавана от лендлорда, е отчасти резултат на плодородието, което арендаторът изкуствено е придал на почвата;

2) че това изкуствено създадено плодородие след изтичането на определен промеждутък от време започва да функционира като първоначална производителност на самата почва, тъй като се е преобразувала самата почва, а процесът, с помощта на който е било осъществено това преобразуване, е изчезнал, станал е незабележим.

[515] Ако аз построя сега едча памукопредачница и вложа за тази цел 100 000 ф. ст., то ще имам по-производителна предачница, отколкото предачницата, построена от мой предшественик преди десет години. Аз не плащам разликата между производителността, която съществува сега в машиностроенето, в строителството изобщо и т. н., и производителността, която е съществувала преди десет години. Напротив, тази разлика ми позволява да заплатя *по-малка сума* за една фабрика със същата производителност или да заплатя *същата сума* за една фабрика с по-голяма производителност. Друго-

яче стои този въпрос в земеделието. Разликата между първоначалните степени на плодородие на почвите се увеличава с оная част от така нареченото естествено плодородие на почвата, която фактически е била някога *създадена* от хората, а сега се е сляла органически със самата земя и вече не може да бъде различена от нейното първоначално плодородие. За да се повдигне необработената почва със същото естествено плодородие до това *повишено* равнище на плодородието, са необходими — вследствие развитието на производителната сила на обществения труд — не вече ония разходи, които са били необходими за повдигането на първоначалното плодородие на обработената почва до равнището на нейното сегашно плодородие, което сега изглежда като първоначално; но все пак за постигането на това еднакво равнище са необходими и сега по-големи или по-малки разходи. Ето защо средната цена на новия продукт се оказва по-висока от средната цена на стария продукт, а разликата между пазарната цена и средната цена се намалява и може дори съвсем да изчезне. Но да допуснем, че в приведения случай новообработваната почва е толкова плодородна, че след добавъчното вложение от 40 шил. (включително печалбата) тя дава не 20, а 28 бушела. В такъв случай арендаторът би могъл да плаща рента в разм.:р 8 бушела, или 2 ф. ст. Но защо? Защото новообработваната почва дава 8 бушела повече от старата, тъй като тя, въпреки своята по-висока средна цена, дава при еднаква пазарна цена същата свръхпечалба, както и старата почва. Плодородието на новообработваната почва, ако то не изискваше никакви допълнителни вложения, би било двойно по-голямо от плодородието на старата почва.⁵⁵ Като вземем под внимание наличието на допълнителни вложения, можем да кажем, че плодородието на новата почва е същото, както и плодородието на старата.

[10] **НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТТА НА РОДБЕРТУСОВАТА КРИТИКА НА ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА. НЕРАЗБИРАНЕ НА ОСОБЕНОСТИТЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ЗЕМЕДЕЛИЕ ОТ СТРАНА НА РОДБЕРТУС]**

Сега да се върнем окончателно и за последен път към Родбертус.

„Тя“ (теорията на Родбертус за рентата) „обяснява... всички явления относно работната заплата, рентата и т. н., изхождайки от *разделянето на продукта на труда*, което неизбежно настъпва, щом имаме налице две предварителни условия: достатъчна производителност на труда и собственост върху земята и върху капитала. Тя доказва, че само достатъчната производителност на труда обуславя *икономи-*

ческата възможност за това разделяне, тъй като благодарение на тази производителност стойността на продукта придобива толкова голямо реално съдържание, че от него могат да живеят и други лица, които сами не работят; тя доказва също, че само собствеността върху земята и върху капитала обуславя *правната действителност на това разделяне*, принуждавайки работниците да *делят своя продукт* с неработещите собственици на земята и капитала в такова съотношение, че именно те, работниците, получават от този продукт само толкова, колкото да могат да преживеят* (*Родбертус*, цит. съч., стр. 156—157) [Руски превод, стр. 337—338].

А. Смит дава двойна трактовка на въпроса. [Първа трактовка:] *Разделяне на продукта на труда*, като при това този продукт се разглежда като даден и всъщност става дума за *дял в потребителната стойност*. Към такъв възглед се придържа и г. Родбертус. Този възглед се среща и у Рикардо и за това нещо трябва толкова повече да му се направи упрек, тъй като той не се ограничава с една обща фраза за *определяне на стойността от работното време*, а взема това определяне сериозно. Посоченият възглед може да бъде приложен повече или по-малко, *mutatis mutandis**, към всички начини на производство, при които работниците и ония, които владеят обективните условия на труда, съставят различни класи.

Напротив, във втората своя трактовка Смит забелязва онова, което е характерно за капиталистическия начин на производство. Затова само тя именно представлява теоретически плодотворна формула. А именно тук Смит разглежда печалбата и рентата като произтичащи от *принадения труд*, присъединяван от работника към предмета на труда свръх оная част от труда, с която работникът само възпроизвежда своята собствена работна заплата. Там, където производството се основава изключително върху разменната стойност, това гледище е единствено правилно. В него е заложена основата за разбиране на процеса на развитието, докато при първата трактовка *работното време* се предполага за неизменно.

У Рикардо едностранчивостта произтича също и от следното: той изобщо иска да докаже, че различните икономически категории или отношения *не противоречат на теорията за стойността*, вместо, напротив, да проследи тяхното *развитие* с всичките им привидни противоречия, като изхожда от тази основа, или да разкрие развитието на самата тази основа.

[516] „Както Ви** е известно, всички икономисти още от времето на Адам Смит признават, че *стойността на продукта се разпада на работна заплата, поземлена рента и печалба върху капитала*; следователно идеята, че доходите на различните класи и особено рентата са основани *върху разделянето на продукта*, не е нова* (не ще и дума — не е нова!). „Но веднага след това всички икономисти се

* — със съответните изменения. *Ред.*

** — на фон Кирхман. *Ред.*

отклоняват от правилния път. Всички — без да се изключва дори школата на Рикардо — правят *преди всичко* грешката, че не разглеждат целия продукт, *завършеното благо, целия национален продукт* като едно цяло, в което имат свои дялове работниците, земевладелците и капиталистите: те разглеждат *разделянето на суровия продукт* като *особено разделяне*, при което получават своя дял *трима участници*, а разделянето на промишления продукт — пак като *особено разделяне*, при което получават своя дял *само двама участници*. По този начин тези системи разглеждат вече сам за себе си суровия продукт и сам за себе си промишления продукт, всеки от тях поотделно — като някакво особено благо, което образува доход“ (стр. 162) [Руски превод, стр. 342].

Преди всичко А. Смит действително е отклонил *„от правилния път“* всички по-късни икономисти, включително Рикардо, а така също и г. Родбертус, поради това, че той разлага *„цялата стойност на продукта на работна заплата, поземлена рента и печалба на капитала“* и по този начин забравя постоянния капитал, който също съставя част от стойността. Липсата на това различаване е правело всяка научна трактовка на въпроса просто невъзможна, както това се доказва в моя анализ на тази проблема*. В това отношение физиократите са били по-близо до истината. Те отделят *„първоначалните и ежегодните аванси“* като такава част от стойността на годишния продукт, или като такава част от самия годишен продукт, която — нито за нацията, нито за отделното лице — не се разпада отново на работна заплата, печалба или рента. Според представата на физиократите селските стопани възстановяват на безплатната класа във вид на суровини нейните аванси (превърщането на тези суровини в машини се пада на самите „безплодни“), докато, от друга страна, селските стопани сами си възстановяват от своя продукт част от своите аванси (семена, добитък за разплод и за клане, тор и т. н.), а другата част (машини и т. н.) те възстановяват, като я получават от *„безплодните“* срещу суровини.

Второ, г. Родбертус греши, когато отъждествява *разделянето на стойността с разделянето на продукта*. *„Благото, което образува доход“*, няма никакво пряко отношение към това *разделяне на стойността* на продукта. Икономистите знаят много добре, както и Родбертус, че ония части от стойността, които се падат например на производителите на прежда и които се изразяват в определени количества злато, *се овеществяват* в продукти от всякакъв вид — земеделски или промишлени. Това *се предполага предварително*, защото тези производители произвеждат *стоки*, а не продукти за свое непосредствено потребление. Тъй като стойността, която се разпределя, т. е. оная съставна част от стойността, която изобщо се свежда към доход, се създава вътре във всяка отделна сфера на производството независимо от другите сфери — макар че

* Виж настоящия том, ч. I, стр. 71—128. *Ред.*

вследствие разделението на труда всяка сфера на производството предполага съществуването на други сфери, — то Родбертус прави крачка назад и внася обърканост, когато, вместо да разглежда това създаване на стойност в чист вид, той още от самото начало обърква работата с въпроса: какъв дял в съществуващия съвкупен продукт на нацията осигуряват на своите притежатели тези съставни части на стойността? У Родбертус разделянето на *стойността на продукта* се превръща веднага в *разделяне на потребителни стойности*. Тъй като той пробутва тази обърканост на други икономисти, става необходим предлаганият от него коректив, който изисква разглеждане на промишлените и суровите продукти en bloc*, т. е. изисква такъв начин на разглеждане, който няма отношение към създаването на стойността и следователно е неправилен, ако е поставена задачата да се обясни как се създава стойността.

В *стойността* на промишления продукт, доколкото той се свежда към доход и доколкото индустриалецът не плаща поземлена рента — било за земята под постройките, било за водопади и т. н., — дял имат само *капиталистът и наемният работник*. В *стойността на земеделския продукт* в повечето случаи дял имат трима души. Това признава и г. Родбертус. Обяснението, което той дава за това явление, не изменя нищо в самия факт. Но ако други икономисти, особено Рикардо, изхождат от *разделянето на две части* — между капиталиста и наемния работник — и едва по-късно въвеждат получателя на поземлената рента като особен род нарастък, то това напълно съответствува на същността на капиталистическото производство. Овещественият труд и живият труд — това са двата [517] фактора, върху противопоставянето на които почива капиталистическото производство. Капиталистът и наемният работник са единствените носители на функциите на производството и ония негови агенти, взаимоотношението и противоположността между които произтичат от същността на капиталистическия начин на производство.

Обстоятелствата, при които капиталистът на свой ред е принуден да разделя част от присвоения от него принадлеен труд, или принадлежната стойност, с трети, неработещи лица, се явяват едва във втората инстанция. Също така факт в производството е обстоятелството, че — след приспадането на оная част от стойността на продукта, която се заплаща като работна заплата, и на оная част от стойността, която е равна на постоянния капитал — *цялата принадлежна стойност* преминава *направо от ръцете на работника в ръцете на капиталиста*. По отношение на работника капиталистът

* — заедно, без избор. Ред.

е *непосредственият* притежател на цялата принадлежнa стойност, както и да я поделя след това с капиталиста, който му заема пари, с поземления собственик и т. н. Така че производството, както забелязва Джеймс Мил⁵⁶, би могло да продължава без прекъсване, ако изчезне получателят на поземлената рента и неговото място се земе от държавата. Той — частният поземлен собственик — съвсем не е необходим агент на производството за капиталистическия начин на производство, макар че за последния е необходимо земята да бъде собственост на някого, само не на работника; така че тя може да бъде например собственост на държавата. От самата същност на *капиталистическия начин на производство* — за разлика от феодалния, античния и т. н. — произтича, че класите, които непосредствено участвуват в производството, а следователно са и непосредствени участници в дележа на произведената стойност (следователно и на продукта, в който е овеществена тази стойност) — че тези класи се свеждат до *капиталистите и наемните работници* и че *се изключва поземленият собственик*, който се появява едва *post festum**, вследствие на ония отношения на собственост върху силите на природата, които *не са израснали* от капиталистическия начин на производство, а са *наследени* от него. Това свеждане [на непосредствените участници в производството към двете класи] ни най-малко не е грешка у Рикардо и др., а, напротив, представлява адекватен теоретичен израз на капиталистическия начин на производство, изразява неговата *differentia specifica***. Г-н Родбертус е още твърде много „помешчик“ от стария пруски тип, за да разбере това. Всичко това става понятно и само се хвърля в очи едва тогава, когато капиталистът овладява земеделието и навсякъде, както най-вече в Англия, се превръща в ръководител на земеделието — точно така, както и в промишлеността, *като отстрани поземления собственик* от всякакво непосредствено участие в производствения процес. Така че онова, което г. Родбертус счита тук за „отклонение от правилния път“, е само неразбраният от него правилен път; целият въпрос е там, че Родбертус се намира още в плен на схващания, които произтичат от докапиталистическия начин на производство.

„Той“ (Рикардо) „също не дели *готовия* продукт между участниците в дележа, а подобно на останалите икономисти разглежда всеки от двата продукта — и селскостопанския, и промишления — като някакъв особен, подлежащ на разделяне продукт“ (цит. съч., стр. 167) [Руски превод, стр. 346].

Рикардо разглежда тук не продукта, г. Родбертус, а *стойността* на продукта, и това е съвсем правилно. Вашият „готов“ продукт

* — след празника, т. е. след като събитието вече е станало; със закъснение.

Ред.

** — специфична отлика. Ред.

и неговото разделяне нямат абсолютно нищо общо с това разделяне на стойността.

„Собствеността върху капитала е за него“ (за Рикардо) „нещо дадено, и при това още по-рано, отколкото поземлената собственост... По този начин той започва не от причините, а от факта на разделяне на продукта, и цялата негова теория се ограничава с разглеждане на причините, които определят и видоизменят отношението на разделяне на продукта... Той разглежда разделянето на продукта само на работна заплата и печалба върху капитала като първоначално и като първоначално единствено“ (стр. 167) [Руски превод, стр. 346].

Това, г. Родбертус, Вие пак не го разбирате. От гледна точка на капиталистическото производство *собствеността върху капитала* действително фигурира като „първоначална“, защото тя е оня вид собственост, върху който се основава капиталистическото производство и който в тази производствена система се явява като агент на производството и носител на неговите функции, нещо, което не съществува по отношение на поземлената собственост. Последната се оказва тук като нещо производно, защото съвременната поземлена собственост, която фактически е *феодална*, е била преобразувана в резултат на въздействието, което е оказал върху нея капиталът; следователно в тази форма, която ѝ е присъща като на съвременна поземлена собственост, тя е *производна*, тя е резултат на капиталистическия начин на производство. Обстоятелството, че този факт, какъвто е и както се проявява в съвременното общество, се разглежда у Рикардо и като нещо *исторически* първоначално (докато Вие, г. Родбертус, вместо да изследвате съвременната форма, не можете да се освободите от властта на помешчиските възпоминания), представлява една от проявите на онова заблуждение, в което изпадат буржоазните икономисти при разглеждането на всички икономически закони на буржоазното общество, които им се представят като „природни закони“, а оттук и като историческо *primum**.

[518] Но че там, където става дума не за *стойността* на продукта, а за *самия продукт*, Рикардо има предвид разделянето на *целия* „готов продукт“ — това г. Родбертус би могъл да види още от първата фраза на неговия предговор:

„Продуктът на земята — всичко, което се получава от нейната повърхност, чрез съвместно прилагане на труд, машини и капитал — се дели между три обществени класи, а именно между собственика на земята, притежателя на фонда или капитала, който е необходим за нейната обработка, и работниците, с труда на които тя се обработва.“ („Principles of Political Economy“, предговор, 3-о издание, Лондон, 1821) [Руски превод, том I, стр. 30].

Непосредствено след това Рикардо продължава:

* — първично, предшествуващо. *Ред.*

„Но на различните стадии на развитие на обществото дяловете от *целия продукт* на земята, които се падат на всяка от тези класи под името рента, печалба и работна заплата, са твърде различни“ (пак там).

Тук става дума за разпределение на „*целия продукт*“, а не на промишления продукт или на суровия продукт. Но тези дялове от „целия продукт“, ако той се предполага като даден, се определят изключително от ония дялове, които във всяка сфера на производството всеки от участниците има в „*стойността*“ на своя собствен продукт. Тази „стойност“ може да бъде превърната в определен, съответен дял от „целия продукт“ и може да бъде изразена в него. Тук Рикардо под влиянието на А. Смит греши само в това, че забравя, че на рента, печалба и работна заплата се разпада не „целият продукт“, тъй като част от него се „пада“ на една или няколко от тези три класи във вид на капитал.

„Може би Вие ще искате да твърдите, че както първоначално законът за равенството на печалбата върху капитала трябваше да понижава цените на суровите продукти дотогава, докато поземлената рента изчезне, а след това, вследствие на повишаването на цените, тази поземлена рента трябваше отново да възникне поради разликата в добивите между по-плодородната и по-малко плодородната почва — така и сега изгодите от получаване на поземлена рента свърх нормалната печалба за капитала би трябвало да подбуждат капиталистите да влагат капитал за разчистване и разораване на целини и за подобряване на стари земи дотогава, докато предизвиканото от това преглъщане на пазара отново понижи цените до такава степен, че при най-малко изгодните капиталовложения поземлената рента изчезне. С други думи, това би било равносилно на твърдението, че законът за равенството на печалбите върху капитала унищожжава по отношение на суровия продукт друг един закон, според който стойността на продуктите се определя от вложения труд, докато именно Рикардо в първата глава на своя труд използва първия закон като доказателство за втория“ (Родбертус, цит. съч., 174) [Руски превод, стр. 351—352].

Разбира се, г. Родбертус, законът за „равенството на печалбите върху капитала“ не унищожжава закона, че „стойността“ на продуктите се определя от „вложения труд“; но той действително унищожжава предпоставката на Рикардо, че *средната цена* на продуктите е равна на тяхната „стойност“. Обаче въпросът пак не е в това, че стойността на „суровия продукт“ се понижава до средната цена. Тъкмо *обратно*: „суровият продукт“ — вследствие на съществуването на собствеността върху земята — се отличава с тази привилегия, че неговата стойност *не* се понижава до средната цена. Ако неговата *стойност* фактически би се понижала — а това би било възможно въпреки наличността в нея на онова, което Вие наричате „стойност на материала“ — до еднакво равнище със средната цена на стоките, тогава поземлената рента би изчезнала. Ония сортове почва, които сега може би не дават никаква поземлена рента, се оказват в това положение, защото *пазарната цена* на суровите

продукти е равна на собствената *средна цена* на продуктите на тези сортове почва, така че те — вследствие на конкуренцията на плодородните сортове почва — *губят* привилегиата да продават своя продукт по *неговата* „стойност“.

„Възможно ли е, *преди* още хората изобщо да са преминали към земеделие, да са съществували вече капиталисти, които са получавали печалба и са влагали своите капитали в съответствие със закона за равенството на печалбата?“ (Каква глупост!) „... Аз допускам, че ако в днешно време се предприеме експедиция от цивилизованите страни [519] в някоя нова, девствена страна и по-богатите участници в експедицията се снабдят със запаси и оръдия от вече старата култура, т. е. с капитал, а по-бедните се присъединят към по-богатите с надежда да получават като техни служители висока работна заплата, то в такъв случай капиталистите ще разглеждат излишъка, останал у тях след приспадане на заплатата на работниците, като своя печалба, защото те са донесли със себе си от метрополията отдавна съществуващите вещи и понятия“ (стр. 174—175) [Руски превод, стр. 352].

Точно така, г. Родбертус! Цялата концепция на Рикардо има смисъл само при предпоставката, че капиталистическият начин на производство е господстващ. В каква форма изразява Рикардо тази *предпоставка* и дали той при това извършва в областта на историята *hysteron proteron** — това е безразлично за същността на работата. Допускането на тази *предпоставка* е необходимо; следователно не може, както правите Вие, да се въвежда тук селско стопанство, което не познава капиталистическото счетоводство и поради това не причислява семената и т. н. към авансирания капитал! В „безсмислица“ може да бъде обвинен не Рикардо, а Родбертус, който приписва на Рикардо възгледа, че капиталистите и работниците са съществували „*преди* обработването на почвата“ (стр. 176) [Руски превод, стр. 353].

„Едва тогава, когато... в обществото е възникнал капиталът, когато е станала известна и започнала да се заплаща печалбата върху капитала, трябва, според възгледа... на Рикардо, да започне обработването на почвата“ (стр. 178) [Руски превод, стр. 354].

Каква глупост! Едва тогава, когато капиталистът в качеството си на арендатор се е вмъкнал между земеделеца и поземления собственик — безразлично дали това е станало, като предишният васал по мошенически начин се е превърнал в капиталистически арендатор, или пък като индустриалецът е вложил своя капитал не в промишлеността, а в земеделието, — едва тогава започва, разбира се, не „обработването на почвата“ изобщо, а „капиталистическото“ обработване на почвата, което и по форма, и по съдържание твърде много се различава от предишните форми на земеделие.

* — грешка, състояща се в това, че последвалото и по-късното се приема за първично и предшествуващо; изопачаване на действителната последователност. *Ред.*

„Във всяка страна по-голямата част от земята е станала частна собственост още дълго време преди да е била обработена — във всеки случай дълго време преди да се е формирал в промишлеността размерът на печалбата върху капитала“ (стр. 179) [Руски превод, стр. 355].

За да разбере концепцията на Рикардо по този въпрос, Родбертус би трябвало да бъде англичанин, а не померански помешчик, и да познава историята на заграждането на общинските земи и пуцианците. Г-н Родбертус привежда примера на Америка. Там държавата продава земята

„по отделни участъци на заселниците, наистина на незначителна цена, но тази цена трябва във всеки случай да представлява вече поземлена рента“ (стр. 179—180) [Руски превод, стр. 356].

Съвсем не. Тази цена не образува поземлена рента също тъй, както, да кажем, общият промишлен данък не би могъл да образува *промишлена рента*, нито пък изобщо който и да било данък да образува каквато и да било рента.

„Приведената в точка b причина за повишаване на рентата“ {вследствие нарастването на населението или увеличаването на *прилаганото количество труд*} „представлява, по мое твърдение, едно предимство на поземлената рента пред печалбата върху капитала. Тази причина *никога* не може да повиши печалбата върху капитала. Наистина поради увеличаването на стойността на целия национален продукт при *еднаква производителност*, но при нараснала производителна сила (при нараснало население) нацията получава *повече* печалба върху капитала, но тази *увеличила се* печалба върху капитала винаги съответствува на *увеличилият се* в същата *пропорция* капитал; следователно процентът на печалбата си остава на предишното равнище“ (стр. 184—185) [Руски превод, стр. 359—360].

Това не е вярно. Количеството на незаплатения, на принадлежащия труд се увеличава, ако например принадлежното работно време вместо два часа се увеличи на 3, 4, 5 часа. С увеличаването на масата на този *незаплатен*, принадлежностен труд масата на авансирания капитал не нараства [в същата пропорция], първо, защото този нов излишък от принадлежностен труд *не* се заплаща, т. е. не предизвиква никакви капиталовложения; второ, защото вложенията за основен капитал нарастват не в пропорцията, в която нараства тук неговото използване. Те се увеличават количествено на вретената и т. н. Разбира се, вретената се износват по-бързо, обаче не пропорционално на *увеличаването* на тяхното използване. Следователно при еднаква производителност печалбата тук нараства, тъй като е нараснала не само принадлежната стойност, но и *нормата на принадлежната стойност*. В земеделието това е невъзможно поради природните условия. От друга страна, *производителността* бързо се изменя с увеличаването на вложения капитал. Макар вложеният капитал да е абсолютно голям, все пак вследствие на икономията в условията на производ-

ството той не е относително толкова голям — да не говорим пък за разделението на труда и за машините. По този начин *нормата на печалбата* би могла да се повиши, дори ако принадлежната стойност (не само *нейната норма*) си е останала същата.

[520] Съвсем невярно и померанско-помещническо е следното твърдение на Родбертус:

„Възможно е в течение на тези тридесет години“ (от 1800 до 1830 г.) „благодарение на парцелирането или дори на *разораването на нови земи* да са възникнали *много* нови владения и по този начин увеличилата се поземлена рента да е започнала да се дели между *по-голям брой* собственици, но и през 1830 г. *тя се е разпределяла върху не по-голям брой моргени, отколкото през 1800 г.*; тези нови, новоотделени или нововъведени в обработката земни участъци са *влизали преди* с цялата си площ *в по-рано съществуващите земни участъци* и по този начин помалката поземлена рента от 1800 г. също така *се е разпределяла* между тях и също така е оказвала своето влияние върху височината на английската поземлена рента както и по-голямата рента — през 1830 г.“ (стр. 186).

Мили померанцо! Защо самоуверено пренасяте постоянно в Англия Вашите пруски отношения? Англичанинът съвсем не счита, че ако фактически (това трябва да се провери) от 1800 до 1830 г. са били „заградени“ от 3 до 4 милиона акра⁶⁷, то рентата за тези 4 милиона акра се е разпределяла също и до 1830 г., също и в 1800 г. Напротив, тези 4 милиона акра са били необработена или общинска земя, която не е носила никаква рента и никому не е принадлежала.

Ако Родбертус, както и Кери (но по друг маниер), се опитва да докаже на Рикардо, че „най-плодородната почва“ в повечето случаи, поради физически и други причини, се е обработвала не най-напред — това няма никакво отношение към Рикардо. „Най-плодородната почва“ — това е винаги почвата с „най-голямо плодородие“ при дадени производствени условия.

Твърде значителна част от възраженията на Родбертус против Рикардо произтичат от това, че Родбертус наивно отъждествява „померанските“ и „английските“ производствени отношения. Рикардо предполага капиталистическо производство, при което — там, където то съществува в развит вид, както в Англия — капиталистическият арендатор се отделя от поземления собственик. А Родбертус взема такива отношения, които сами по себе си са чужди на капиталистическия начин на производство и за които този последният е само надстройка. Така например онова, което г. Родбертус казва за положението на стопанските центрове в стопанските комплекси, напълно подхожда за Померания, но не за Англия, където капиталистическият начин на производство, който от последната третина на XVI век все повече и повече укрепва, е асимилирал всички съществуващи условия и в различните периоди е унищожил една след

друга създадените от историята предпоставки — села, постройките и хора, — за да осигури „най-производително“ приложение на капитала.

Не е вярно също и онова, което Родбертус казва относно „приложението на капитала“:

„Рикардо ограничава поземлената рента със сумата, която се заплаща на земевладелеца за използването на първоначалните, природните и неразрушимите сили на почвата. С това той приспада от поземлената рента всичко онова, което на постъпилите вече в обработка участъци земя би трябвало да бъде отнесено за сметка на капитала. Обаче ясно е, че Рикардо не е прав, когато от дохода, получаван от земята участък, отнася за частта на капитала повече от онова, което малък съставя обичайната в страната лихва. Защото в противен случай той би трябвало да допусне в икономическото развитие на страната два различни процента на печалбата — селскостопански, който би носил по-голяма печалба, отколкото печалбата, господстваща в промишлеността, и друг, отнасящ се до промишлеността, което допускане обаче би съборило цялата негова система, основана именно върху равенството на процента на печалбата“ (стр. 215—216) [Руски превод, стр. 371—372].

Това е пак представа на померански помешчик, който взема в заем капитал, за да направи своята поземлена собственост по-доходна, а затова иска по теоретически и практически съображения да плаща на заемодателя само „обикновената в страната лихва“. Но в Англия този въпрос стои иначе. Там капиталът, който служи за подобрене на почвата, се влага от арендатора, от капиталистическия фермер. От този капитал, точно както и от капитала, който влага непосредствено в производството, арендаторът иска не обикновената в страната лихва, а обикновената в страната печалба. Той не заема на земевладелеца капитал, който последният би трябвало да му заплаща с „обикновената в страната“ лихва. Той може би сам взема в заем капитал или влага свой собствен добавъчен капитал с цел този капитал да му носи печалба по „обикновената в страната“ норма, каквато печалба получава промишленият капиталист и която превишава поне двойно обикновената в страната лихва.

Освен това Рикардо знае онова, което знаеше още Андерсън. Нещо повече: Рикардо определено заявява, че [521] създадената по този начин благодарение на капитала производителна сила на почвата по-късно се слива с нейната „природна“ производителна сила и поради това повишава рентата. Родбертус нищо не знае по този въпрос и затова приказва глупости.

Аз вече дадох напълно правилно определение на съвременната поземлена собственост:

„Рентата в смисъла на Рикардо е поземлената собственост в буржоазно състояние, т. е. феодалната собственост, подчинена на условията на буржоазното производство“ („Misère de la Philosophie“, Paris, 1847, стр. 156)⁵⁸.

Още там аз направих правилната забележка :

„След като предполага буржоазното производство като необходимо условие за съществуването на рентата, Рикардо прилага въпреки това понятието за рентата към поземлената собственост на всички времена и народи. Това е общо заблуждение на всички икономисти, които представят отношенията на буржоазното производство като вечни категории“ (пак там, стр. 160)⁵⁹.

Аз също така направих правилната забележка, че „земята-капитал“ може да се увеличава, както и всички други капитали :

„Земята-капитал може да се увеличава също както другите средства за производство. Говорейки с езика на г. Прудсн, ние нищо не прибавяме към нейната материя, но увеличаваме количеството на земята, която служи като средство за производство. Достатъчно е да вложим нови капитали в земята, която служи като средство за производство, за да увеличим земята-капитал без всякакво увеличаване на земята-материя, т. е. на пространството земя“ (пак там, стр. 165)⁶⁰.

Все още си остава правилна оная разлика между промишлеността и земеделието, която аз тогава подчертах :

„Преди всичко тук не може както в манифактурната промишленост да се увеличава произволно количеството на оръдията за производство с еднаква степен на производителност, т. е. количеството на земите с еднаква степен на плодородие. Освен това постепенното нарастване на населението довежда тук до обработване на земи от по-лошо качество или до влагане в предишните участъци на нови капитали, които са по-малко производителни в сравнение с вложените по-рано“ (пак там, стр. 157)⁶¹.

Родбертус казва :

„Но аз трябва да спра вниманието и на още едно друго обстоятелство, което, макар и по-постепенно, но затова пък много по-често, превръща лошите, селскостопански машини в най-добри⁶². Това е непрекъснатото обработване на даден земен участък, което, стига само да се избързва по рационалната система, вече само по себе си подобрява земята дори и без ни най-малко извънредно влагане на капитал“ (стр. 222) [Руски превод, стр. 376].

Това казваше още Андерсън. Обработката подобрява земята.
[По-нататък Родбертус казва:]

„Вие би трябвало да докажете, че заетото в земеделието трудещо се население се е увеличило с течение на времето в по-голяма пропорция, отколкото производството на хранителни продукти или дори отколкото остналата част от населението на страната. Само от това би могъл да се направи неопровержимият извод, че паралелно с увеличаването на селскостопанското производство в него се е налагало да се влага и все повече труд. Но именно в това отношение на Вас Ви противоречи статистиката“ (стр. 274) [Руски превод, стр. 416—417]. „Да, Вие можете дори да се убедите в повсеместното господство на правилото, че колкото по-плътното е населението на страната, в толкова по-малка пропорция се занимават хората със земеделие. . . Същото явление се наблюдава при увеличаване на населението в една и съща страна ; оная част от населението, която не се занимава със земеделие, почти навсякъде ще се увеличава в по-голяма пропорция“ (стр. 275) [Руски превод, стр. 417].

Но това става отчасти поради обстоятелството, че много орна земя се превръща в пасбища за добитъка и за овцете, отчасти поради обстоятелството, че при големи мащаби на производството — при едрото земеделие — трудът става по-производителен. *Но също и поради обстоятелството* — и това обстоятелство г. Родбертус съвсем не забелязва, — че значителна част от *неземеделското население* изпълнява труд по обслужване на земеделието, като оставя на земеделието постоянен капитал (а този последният се увеличава заедно с прогреса на земеделската култура), като например минерални торове, семена от чужбина, всякакъв вид машини.

По думите на г. Родбертус,

„днес“ (в Померания) „селският стопанин не разглежда като капитал произвеждания в неговото собствено стопанство фураж за работния добитък“ (стр. 78) [Руски превод, стр. 282].

[522] „Капиталът сам по себе си или в народностопански смисъл е продукт, използван за по-нататъшното производство... Но по отношение на особената „печалба“, която той трябва да носи — с други думи, в смисъла, в който разбират капитала *сегашните капиталисти*, — той, за да бъде капитал, непременно трябва да се явява във вид на „*вложения*“ (стр. 77) [Руски превод, стр. 281].

Обаче това понятие „вложения“ не изисква, както предполага Родбертус, продуктът да се купува от други в качеството на стока. Ако една или друга част от продукта, вместо да бъде *продадена* като стока, отново влиза в производството — тя влиза в него като *стока*. Тя най-напред се оценява като „пари“ и това се съзнава толкова по-ясно, защото всички „вложения“, които се извършват и в земеделието, едновременно фигурират и като „стоки“ на пазара — добитък, фураж, торове, зърно за семе и изобщо всички видове семена. Но в „Померания“ всичко това очевидно не се записва в рубриката „вложения“.

„*Стойността* на особените резултати от тези различни видове труд“ (в промишлеността и в производството на суровини) „още не представлява самия доход, който се полага на техните собственици, а само мярка за изчисляване на този доход. Самият този доход, получаван от едни или други лица, е част от обществения доход, който се създава само от съвместния труд — селскостопански и промишлен — и чито *части* следователно също се създават само от този съвместен труд“ (стр. 36) [Руски превод, стр. 249].

Какво значение има това? Реализация на тази *стойност* може да бъде само нейната реализация в потребителна стойност. Но думата съвсем не е за това. Освен това в понятието *необходима работна заплата* вече е включено количеството на стойността, представено в ония средства за живот — в селскостопански и промишлени продукти, — които са необходими за издръжката на работника.

Това е всичко.

[Глава десета]

ТЕОРИЯ ЗА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ РАЗХОДИ⁶³ У РИКАРДО
И АДАМ СМИТ (ОПРОВЕРЖЕНИЕ)[А. ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ
РАЗХОДИ][1] ПРОВАЛЪТ НА ТЕОРИЯТА НА ФИЗИОКРАТИТЕ И ПО-НАТАТЪШНОТО
РАЗВИТИЕ НА ВЪЗГЛЕДИТЕ ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА]

С положението на Андерсън (което отчасти се среща и у А. Смит) — а именно, че „не рентата, получавана от земята, определя *цената* на нейния продукт, а *цената* на този продукт определя поземлената рента“* — учението на физиократите бе напълно опровергано. По този начин бе установено, че източникът на рентата е *цената* на земеделския продукт, а не самият този продукт и не земята. Заедно с това бе опроверган възгледът, че рентата била резултат на изключителната производителност на земеделието, която на свой ред била резултат на особеното плодородие, присъщо на почвата. Защото ако *същото количество труд* се прилагаше в някоя особено производителна област, поради което и самият този труд би бил изключително производителен, то това би могло да се изрази само в представянето на този труд в сравнително *голяма маса продукти*, вследствие на което цената на единица продукт би била относително ниска, но това съвсем не би могло да се изрази в противоположния резултат, т. е. в това — *цената* на продукта на този труд да бъде *по-висока* от цената на другите продукти, в които е овеществено същото количество труд, и вследствие на това неговата цена за разлика от другите стоки да носи освен печалба и работна заплата *още и рента*. (При разглеждането на рентата А. Смит отчасти пак се връща към възгледа на физиократите, след като по-рано бе опровергал или най-малко отхвърлил този възглед в своята първоначална трактовка на рентата като част от цринадения труд.)

* Виж настоящия том, стр. 148. *Бълг. ред.*

Бъкнън резюмира това отричане на възгледа на физиократите в следните думи:

„Възгледът, че земеделието давало продукт и произтичаща от него рента, защото в процеса на обработката на земята природата участвувала заедно с човешкия труд, е чисто и просто фантазия. Поземлената рента произтича не от продукта, а от цената, по която се продава продуктът; и тази цена земеделският продукт получава не защото природата помага за произвеждането му, а защото това е цената, която определя потреблението в съответствие с предлагането.“⁶⁴

Когато бе отхвърлен този възглед на физиократите — който обаче беше напълно правомерен в своя по-дълбок смисъл, тъй като физиократите разглеждаха рентата като единствената форма на принадлежната стойност, а капиталистите и работниците, заедно взети, само като наемни работници и земевладелци, — оставаха възможни само следните възгледи:

[523] [Първо:] Възгледът, че *рентата* произхожда от *монополната цена* на земеделските продукти, а монополната цена — от това, че поземлените собственици притежават *монопол* върху земята*. Според този възглед *цената* на земеделския продукт винаги *превишава* неговата *стойност*. Тук се предполага една *надбавка върху цената* и законът за стойността се нарушава *от монопола* на поземлената собственост.

Рентата произхожда от *монополната цена* на земеделските продукти, защото, съгласно този възглед, тяхното предлагане винаги стои *под* равнището на търсенето, или търсенето винаги стои *над* равнището на предлагането. Но защо предлагането не се повишава до *равнището* на търсенето? Защо *добавъчното* предлагане не изравнява това съотношение и не унищожава по този начин, съгласно тази теория, *всяка* рента? За обяснението на това Малтус прибягва, от една страна, до фикцията, че земеделските продукти непосредствено си създавали свои потребители (по този въпрос ще говорим по-късно, при разглеждането на неговата полемика с Рикардо), а от друга страна — до теорията на Андерсън [от която Малтус прави извода, че], тъй като *добавъчното предлагане* струва по-голямо количество труд, то земеделието става по-малко производително. Така че този възглед — доколкото не се основава на проста фикция — съвпада с теорията на Рикардо. И тук *цената* *превишава* стойността, т. е. има надбавка.

[Второ:] *Теорията на Рикардо: абсолютна поземлена рента не съществува*, има само *диференциална рента*. И тук *цената* на земеделските продукти, които носят рента, *превишава* тяхната индивидуална стойност и ако изобщо съществува рента, то тя същест-

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 25—26. *Ред.*

вува благодарение на *излишъка в цената на земеделските продукти над тяхната стойност*. Но тук този излишък в цената над стойността не противоречи на общата теория за стойността (макар че самият факт си остава в сила), тъй като вътре във всяка производствена сфера *стойността* на спадащите към нея стоки се определя не от индивидуалната стойност на стоката, а от оная *нейна стойност*, която тя има при *общите* условия на производството на дадената сфера. Също и тук цената на продуктите, които носят рента, е *монополна цена*, но това е същият монопол, който се среща във всички сфери на производството и само в дадената сфера се фиксира, поради което приема различната от свръхпечалбата форма на рента. Също и тук този излишък на *търсенето над предлагането* или, което е същото, добавъчното търсене не може да бъде задоволено с добавъчно предлагане по *цените*, съществували при първоначалното предлагане, преди цените да са се повишили вследствие на превишаването на търсенето над предлагането. Също и тук *рентата* (диференциалната рента) *възниква* вследствие на *излишъка в цената над стойността*, вследствие на това, че цените на продуктите, получавани от по-добрата земя, се повишават над своята стойност, с което именно се предизвиква добавъчното предлагане.

[Трето:] *Рентата — това е само лихвата на вложения в земята капитал*.* Този възглед има това общо с възгледа на Рикардо, че отрича *абсолютната поземлена рента*. Той е принуден да признава *диференциалната рента* в случаите, когато участъци земя, в които са вложени еднакви капитали, носят ренти от различна величина. Ето защо той на дело се свежда до възгледа на Рикардо, че известен вид земя не носи *рента* и че там, където се получава рента в *същинския* смисъл на думата, тази рента е диференциална. Но този възглед абсолютно не е в състояние да обясни рентата, получавана от земя, в която не е вложен никакъв капитал — рентата от водопади, рудници и т. н. Практически този възглед не беше нищо друго освен опит да се спаси рентата *от капиталистическа позиция* от нападките на Рикардо, като бъде наречена *лихва*.

И накрай [четвърто:] Рикардо смята, че цената на продукта от земята, която не носи рента, е равна на неговата стойност, тъй като тя е равна на *средната цена*, т. е. на авансирания капитал плюс средната печалба. Следователно Рикардо погрешно смята, че стойността на стоката е равна на средната цена на стоката. Ако тази погрешна предпоставка отпадне, тогава абсолютната

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 25—26, 147—148, 152. *Ред.*

рента се оказва възможна, тъй като *стойността* на земеделските продукти, както и стойността на една голяма група от всички други стоки, *превишава* тяхната средна цена, но поради съществуването на поземлената собственост не се изравнява в средната цена, както това става със споменатите други стоки. По този начин този последен възглед признава заедно с теорията за монопола, че поземлената собственост като такава има непосредствено отношение към рентата; заедно с Рикардо той признава диференциалната рента; и накрай той счита, че съществуването на абсолютната рента ни най-малко не нарушава закона за стойността.

(2) ОПРЕДЕЛЕНИЕТО НА СТОЙНОСТТА ОТ РАБОТНОТО ВРЕМЕ
КАТО ОСНОВНО ПОЛОЖЕНИЕ В ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО.

РИКАРДОВИЯТ МЕТОД НА ИЗСЛЕДВАНЕ КАТО НЕОБХОДИМО СЪЪПАЛО
В РАЗВИТИЕТО НА ИКОНОМИЧЕСКАТА НАУКА И НЕГОВИТЕ НЕДОСТАТЪЦИ
НЕПРАВИЛНАТА АРХИТЕКТОНИКА НА КНИГАТА НА РИКАРДО]

Рикардо изхожда от положението, че относителните стойности (или разменните стойности) на стоките се определят от „*количеството труд*“. (По-нататък ще проследим различните значения, в които Рикардо употребява думата „стойност“. На това е основана критиката, на която Бейли подлага теорията на Рикардо, и в това се съдържа *недостатъците* на Рикардовата трактовка на стойността). Характерът на «труда», който определя стойността, не се изследва по-нататък от Рикардо. Ако две стоки са еквиваленти, или еквиваленти в *определена пропорция*, или — което е все същото — ако са *нееднакви по своята величина* в зависимост от [524] *количеството „труд“*, което се съдържа в тях, ясно е същевременно, че по своята *субстанция* — доколкото представляват разменни стойности — те са еднакви. Тяхната субстанция е трудът. Затова те са „стойности“. Тяхната величина е различна в зависимост от това, дали те съдържа повече или по-малко от тази субстанция. Но *Рикардо не изследва* формата — особеното определение на труда като създаващ разменната стойност или като изразяващ се в разменните стойности, — *характера* на този труд. Затова Рикардо не разбира връзката на *този труд с парите*, т. е. не разбира, че този труд непременно трябва да получи своя израз във вид на *пари*. Ето защо той съвсем не разбира, че с определението на разменната стойност на стоката от работното време е свързано обстоятелството, че стоките в своето развитие неизбежно трябва да достигнат до образуването на парите. Оттук произтича неговата погрешна теория за

парите. У него още от самото начало става дума само за *величината на стойността*, т. е. за това, че величините на стоковите стойности се отнасят помежду си както количествата труд, необходими за производството на тези стоки. От това изхожда Рикардо. Той определено казва, че изхожда от А. Смит (глава 1-ва, отдел I)⁶⁶.

Методът на Рикардо се състои в следното: той изхожда от това, че величината на стойността на стоката се определя от работното време, и след това *изследва* дали другите икономически отношения (другите икономически категории) *противоречат* на това определение на стойността или доколко те го модифицират. Още от пръв поглед е очевидна както историческата правомерност на този метод, неговата научна необходимост в историята на политическата икономия, така и заедно с това неговата научна недостатъчност — недостатъчност, която не само се проявява в начина на изложението (откъм форма), но и води към погрешни изводи, тъй като този метод прескача необходими посредстващи звена и *непосредствено* се опитва да докаже съпадението на икономическите категории една с друга.

Исторически този начин на изследване беше правомерен и необходим. У А. Смит политическата икономия се разви като цялостна наука, теренът, който тя обхващаше, получи до известна степен завършени очертания, така че Сей можа да я изложи плоско-систематично в школки учебник. В периода между Смит и Рикардо се появяват само изследвания по отделни въпроси — за производителния и непроизводителния труд, за парите, за теорията за народонаселението, за поземлената собственост и за данъците. Сам Смит се движи с голяма наивност в постоянно противоречие. От една страна, той проследява вътрешната връзка между икономическите категории или скритата структура на буржоазната икономическа система. От друга страна, той поставя наред с това връзката така, както тя привидно е дадена в явленията на конкуренцията и както тя, следователно, се представя пред чуждия на науката наблюдател, а също и пред онзи, който практически е обхванат от процеса на буржоазното производство и практически е заинтересован от него. Тези два начина на разбиране, от които единият прониква във вътрешната връзка на буржоазната система, в нейната, тъй да се каже, физиология, а другият само описва, каталогизира, разказва и подвежда под схематизиращи определения понятията за онова, което се проявява външно в жизнения процес, в оня вид, в който то се проявява и действа на повърхността — тези два начина на разбиране не само преспокойно вървят ръка за ръка у Смит, но и се преплитат един с друг и постоянно си противоречат един на друг. У Смит това има своето оправдание (с изключение на отделните специални

изследвания, напр. за парите), тъй като неговата задача беше в действителност двояка. От една страна, тя беше опит да се проникне във вътрешната физиология на буржоазното общество; от друга страна обаче, Смит се стремеше отчасти за пръв път да опише проявяващия се външен образ на жизнените форми на това общество, да изобрази неговата външно проявяваща се връзка, а отчасти и да намери за тези явления номенклатура и съответни разсъдъчни понятия, т. е. да ги възпроизведе отчасти за пръв път в езика и в мисловния процес. И едната, и другата работа го интересува в еднаква степен, а тъй като и двете протичат независимо една от друга, то тук се получава един съвсем противоречив начин на представяне: единият възглед изразява повече или по-малко правилно вътрешната връзка, а другият — който е също така правомерен и няма никакво вътрешно взаимоотношение с първия начин на разбиране, никаква вътрешна връзка с него — изразява *външно проявяващата се* връзка.

Приемниците на Смит, доколкото техните възгледи не представяват реакция против него от позициите на по-старите, вече преодолените начини на разбиране, могат безпрепятствено да се движат напред в своите специални изследвания и разсъждения и неизменно да гледат на А. Смит като на своя основа, независимо от това, дали те изхождат от езотерическата или от екзотерическата част на неговите произведения, или пък, както става почти навсякъде, безразборно смесват и двете. Но най-сетне се явява между тях Рикардо и се провиква към науката: „Стой!“ Основата, изходната точка за физиологията на буржоазната система — за разбирането на нейната вътрешна органическа връзка и на нейния жизнен процес — е тога, че *стойността* се определя *от работното време*. Рикардо изхожда от това и после застава науката да изостави предишната рутина и да си даде сметка доколко останалите категории, развивани и издигани от нея — отношенията на производството и размяната, — съответствуват или противоречат на тази основа, на тази изходна точка; изобщо доколко науката, която отразява, възпроизвежда външната форма на проявление на процеса, а следователно и доколко самите тези проявления съответствуват на оная основа, върху която е изградена вътрешната връзка, действителната физиология на буржоазното общество, и която образува изходната точка на науката; да си даде сметка как изобщо стои въпросът с това противоречие между видимото движение на системата и нейното действително движение. В това именно се състои и великото [525] историческо значение на Рикардо за науката и това е причината, задето глупавият Сей, на когото Рикардо отне почвата под краката, изля своето раздразнение във фразата:

„Под предлог да бъде разширена“ (науката), „тя бе тласната в празно пространство“.⁶⁶

С тази научна заслуга е тясно свързано обстоятелството, че Рикардо разкрива и формулира икономическата противоположност на класите — така, както я показва вътрешната връзка — и че в резултат на това в политическата икономия се хваща и разкрива самият корен на историческата борба и на историческия процес на развитието. Ето защо *Кери* — виж по-късно съответното място — прави донос срещу Рикардо, че бил баща на комунизма:

„Системата на г. Рикардо е система на раздор . . . Цялата тя съдържа тенденцията да се поражда *вражда между класите* и нациите. . . Неговата книга е истинско ръководство за демагога, който се стреми към властта чрез аграрни реформи, война и грабеж“ (*H. Carey. The Past, the Present, and the Future. Philadelphia, 1848, стр. 74—75*).

Така че докато, от една страна, е налице научна правомерност и велика историческа ценност на Рикардовия начин на изследване — от друга страна, ясна е неговата научна непълнота, както ще покажем подробно това по-нататък.

Оттук два и извънредно странната и по необходимост презратна архитектуроника на неговото произведение. Цялото произведение се състои (в третото издание) от 32 глави. От тях 14 глави са посветени на разсъждения върху *данъците*, следователно съдържат само *прилагане* на теоретически принципи⁶⁷. Глава 20 — „Стойност и богатство, техните отличителни свойства“ — не е нищо друго освен изследване на разликата между потребителната стойност и разменната стойност; следователно тя представлява допълнение към първата глава „*За стойността*“. Глава 24 — „Учението на А. Смит за поземлената рента“, както и глава 28 — „За сравнителната стойност на златото, житото и труда“ и т. н., и глава 32 — „Възгледите на г. Малтус върху рентата“ — представляват само допълнение към Рикардовата теория за поземлената рента и отчасти защита на тази теория, т. е. само приложение към глави 2 и 3, които разглеждат рентата. Глава 30 — „За влиянието на търсенето и предлагането върху цените“ — е само приложение към глава 4 — „За естествената и пазарната цена“. Второ приложение към същата глава представлява глава 19 — „За внезапните промени в хода на търговията“. Глава 31 — „*За машините*“ — е просто приложение към глави 5 и 6: „За работната заплата“ и „За печалбата“. Глава 7 — „За външната търговия“ — и глава 25 — „За колониалната търговия“ — представляват, както и главите за данъците, само приложение на принципите, формулирани в предшестващите глави. Глава 21 — „Влиянието на натрупването върху печалбата и лихва-

та“ — е приложение към главите за поземлената рента, печалбата и работната заплата. Глава 26 — „За брутният и чистия доход“ — е приложение към главите за работната заплата, печалбата и рентата. И най-сетне глава 27 — „За паричното обръщение и банките“ — стои в книгата съвсем изолирано и представлява само по-нататъшно развитие, а отчасти и модификация на възгледите на Рикардо, изказани в неговите по-ранни съчинения относно парите.

Така че теорията на Рикардо се съдържа изключително в първите шест глави на неговата книга. Когато говоря за неправилната архитектура на книгата, аз имам предвид именно тази част. Другата част (с изключение на раздела за парите) се състои от практически приложения, разяснения и допълнения, които според характера на съдържанието им са безредно разхвърляни и съвсем не претендират за някаква архитектура. А що се отнася до неправилната архитектура на теоретическата част (първите шест глави), тя не е случайна, а е обусловена от самия Рикардов начин на изследване и от оная определена задача, която той си е поставил в своето изследване. Тази архитектура изразява научната непълнота на самия този начин на изследване.

Първата глава разглежда „стойността“. Тя се разпада на свой ред на седем отдела. В първия отдел се изследва собствено следното: *противоречи ли работната заплата* на това, че стойностите на стоките се определят от съдържанието се в тях работно време? В третия отдел се доказва, че влизането в стойността на стоката на онова, което аз наричам постоянен капитал, *не* противоречи на определеното на стойността и че повишаването или спадането на работната заплата също така не влияе върху стойностите на стоките. В четвъртия отдел се изследва в каква степен прилагането на машини и друг основен и продължително съществуващ капитал — доколкото той в различните сфери на производството влиза в различни пропорции в съвкупния капитал — изменя положението, че разменните стойности се определят от работното време. В петия отдел се изследва в каква степен повишаването или спадането на работната заплата видоизменя положението, че стойностите се определят от работното време, ако в различните сфери на производството се прилагат капитали с нееднаква дълготрайност и с различно време на оборота. И така виждаме, че в тази първа глава не само се предполага съществуването на *стоки* — защото не е нужно да се правят никакви по-нататъшни предположения, щом се разглежда стойността като такава, — но се предполагат като нещо дадено още и работната заплата, капиталът, печалбата, дори, както ще видим, и общата норма на печалбата, различните форми на капитала в оня вид, в който те излизат от процеса на обръщението, а също и разликата

между „естествената и пазарната цена“, която в две от следващите глави („За рентата“ и „За рентата от рудниците“) играе дори решаваща роля.

Тази втора глава („За рентата“) [526] — глава 3 („За рентата и рудниците“) е само допълнение към нея — се открива в пълно съответствие с хода на изследванията у Рикардо пак с въпроса: *противоречат* ли поземлената собственост и поземлената рента на положението, че стойностите на стоките се определят от работното време?

„Остава обаче още да разгледаме“ — така започва Рикардо глава 2 („За рентата“) — „дали превръщането на земята в собственост и възникването в резултат на това на рентата предизвиква някакво изменение в относителната стойност на стоките, независимо от необходимото за тяхното производство количество труд“ („Principles of Political Economy“, 3rd edition, London, 1821, стр. 53) (Руски превод, том 1, стр. 65).

За да проведе това изследване, Рикардо не само въвежда *en passant** съотношението между „пазарната цена“ и „действителната цена“ (паричния израз на стойността), но и предполага като нещо дадено цялото капиталистическо производство и цялата и печалбата. Концепция за съотношението между работната заплата и печалбата. Затова се е и получило така, че онова, за което се говори в глава 4 („За естествената и пазарната цена“), в глава 5 („За работната заплата“) и в глава 6 („За печалбата“), не само е вече предположено, но и подробно развито в първите две глави („За стойността“ и „За рентата“), а също и в глава 3, която представлява приложение към глава 2. В следващите три глави, доколкото те изобщо дават нещо *теоретически* ново, само тук-там се ползват празнини и се въвеждат допълнително по-точни определения, които в по-голямата си част би трябвало по право да влязат още в първата и втората глава.

Така че цялото произведение на Рикардо се съдържа в първите негови две глави. В тях развитите буржоазни производствени отношения, а следователно и развитите категории на политическата икономия са конфронтирани с техния принцип, с определението на стойността, и са подложени на изследване с цел да се изясни доколко те съответствуват непосредствено на този принцип или да се изясни как стои въпросът с ония правидни отклонения, които те внасят в стойностното отношение на стоките. Тези две глази от книгата на Рикардо съдържат цялата негова критика на предшестващата политическа икономия, решителния разрыв с присъщото на А. Смит и произващо цялото негово произведение проговоричие

* — между другото. *Ред.*

между езотерическия и екзотерическия начин на разглеждане и благодарение на тази критика дават едновременно с това някои съвсем нови и поразителни резултати. Оттук и оная висока теоретическа наслада, която доставят тези две първи глави, тъй като те накратко и сбито дават критиката на старите представи, които се бяха разлепи нашироко и водеха в задънена улица, и рисуват цялата буржоазна икономическа система като подчинена на един основен закон, отделяйки и централирайки най-същественото в разпръснатите и многообразни явления. Но теоретическото удовлетворение, което доставят тези две първи глави благодарение на тяхната оригиналност, на единството на основния възглед, на дълбочината, новостта и многообхватната краткост на изложението, неизбежно изчезва при по-нататъшното четене на книгата. На някои места и тук ни пленява оригиналността на отделни разсъждения. Но като цяло изложението предизвиква умора и скука. По-нататъшният ход на изложението вече не е по-нататъшно развитие на мисълта. Там, където изложението не се състои в монотонно прилагане на едни и същи принципи към разнороден, по външни признаци подбран материал или в полемично защитаване на тези принципи, то съдържа само или повторения, или допълнения; в най-добрия случай в последните части на книгата се прави тук-там някой поразителен извод. ■

В нашата критика на Рикардо ние трябва да различаваме онова, което сам той не различаваше. [Първо,] неговата *теория за принадлежната стойност* — тази теория, разбира се, съществува у Рикардо, макар че той не фиксира *принадлежащата стойност* в нейното отличие от нейните особени форми: печалбата, рентата, лихвата. Второ, неговата *теория за печалбата*. Ние ще започнем с анализа на Рикардовата трактовка на печалбата, макар че неговото място не е в този отдел, а в историческото приложение към *отдел III*⁶⁹.

(3) ОБЪРКАНОСТ У РИКАРДО ПО ВЪПРОСА ЗА АБСОЛЮТНАТА
И ОТНОСИТЕЛНАТА СТОЙНОСТ.
НЕГОВОТО НЕРАЗБИРАНЕ НА ФОРМИТЕ НА СТОЙНОСТТА]

Предварително — още няколко забележки как Рикардо смесва безредно различни определения на стойността. Върху това се основава полемиката на Бейли против него. Но това е важно и за нас.

Отначало Рикардо нарича стойността „*разменна стойност*“ и заедно с А. Смит я определя като „*способност да се купуват други блага*“ („Principles“, стр. 1) [Руски превод, том I, стр. 33]. Това е

разменната стойност в оня вид, в който тя на пръв поглед *ни се представя*. Но след това той преминава към действителното определение на стойността:

„Сегашната или миналата *относителна стойност* на стоките се определя от сравнителното количество на стоките, които се произвеждат от труда“ (пак там, стр. 9) [Руски превод, том I, стр. 38].

„Относителна стойност“ се нарича тук не нещо друго, а разменната стойност, определяна от работното време. Но понятието *относителна стойност* може да има и друг смисъл, а именно — доколкото аз изразявам разменната стойност на една стока в потребителната стойност на друга, например разменната стойност на захарта — в потребителната стойност на кафето.

„*Относителната стойност* на две стоки се изменя и ние искаме да знаем в коя от тях е станало *изменението*“ (пак там, стр. 9) [Руски превод, том I, стр. 38].

Какво изменение? Тази „относителна стойност“ Рикардо нарича по-късно и „*сравнителна стойност*“ (пак там, стр. 448 и сл.) [Руски превод, том I, стр. 306 и сл.]. Ние искаме да знаем в коя стока е станало „изменението“, т. е. искаме да определим изменението на „стойността“, която по-горе се наричаше относителна стойност. Например 1 фунт захар = 2 фунта кафе. По-късно 1 фунт захар = 4 фунта кафе. „Изменението“, което искаме да узнаем, се състои в следното: изменя ли се „*необходимото работно време*“ за захарта или за кафето, струва ли сега захарта двойно по-голямо количество работно време, отколкото преди, или кафето струва двойно по-малко време, отколкото преди, и кое от тези „изменения“ в работното време, съответно необходимо за производството на тези стоки, е предизвикало това изменение в тяхното *разменно съотношение*. Така че тази „относителна или сравнителна стойност“ на захарта или кафето — това съотношение, в което те се разменят — се различава от относителната стойност в първия смисъл. Относителната стойност на захарта в първия неин смисъл се определя от масата захар, която [527] може да бъде произведена в течение на определено работно време. Във втория случай относителната стойност на захарта [и на кафето] изразява съотношението, в което те се разменят помежду си, а изменения в това съотношение могат да произтичат от това, че се е изменила за кафето или за захарта „относителната стойност“ в първия смисъл. Съотношението, в което те се разменят помежду си, може да си остане *същото*, макар че техните „относителни стойности“ в първия смисъл са се изменили. 1 фунт захар може, както и преди, да се равнява на 2 фунта кафе,

макар че работното време, необходимо за производството на захарта и кафето, се е увеличило двойно или се е намалило наполовина. *Изменения* в тяхната *сравнителна стойност*, т. е. в случая, когато разменната стойност на захарта се изразява в кафе и обратно, ще се покажат само тогава, когато техните *относителни стойности* в първия смисъл, т. е. стойностите, определяни от количеството труд, *са се изменили в различна степен*, т. е. ако е станало изменение в тяхното *съотношение*. Абсолютни изменения, ако те не изменят първоначалното съотношение, т. е. ако са еднакви по своята величина и стават в една и съща насока, не ще предизвикат никакви изменения в сравнителните стойности на тези стоки, а също и в техните *парични цени*, тъй като стойността на парите, ако тя се изменя, се изменя еднакво и за двете стоки. Ето защо, безразлично, дали аз изразявам стойностите на две стоки в техните собствени съпоставими една с друга потребителни стойности или в тяхната парична цена, представяйки двете стойности в потребителната стойност на една трета стока — тези *относителни*, или *сравнителни*, стойности, или цени, си остават същите, и техните изменения трябва да се различават от измененията на техните *относителни стойности* в първия смисъл, т. е. доколкото те изразяват изключително само изменението на количеството работно време, необходимо за тяхното *собствено* производство, т. е. *овеществено в самите тях*. Следователно тази последната *относителна стойност* се явява като „*абсолютна стойност*“ в сравнение с относителните стойности във втория смисъл, в смисъла на реалното изразяване на разменната стойност на една стока в потребителната стойност на друга или в пари. Именно затова за обозначаването на „относителната стойност“ в първия смисъл у Рикардо се среща изразът „*абсолютна стойност*“.

Ако в гореприведения пример I фунт захар продължава да струва същото количество работно време, както и преди, то неговата „относителна стойност“ в първия смисъл не се е изменила. Но ако кафето струва двойно по-малко количество труд, то стойността на захарта, изразена в кафе, се е изменила, тъй като се е изменила „относителната стойност“ на кафето в първия неин смисъл. По този начин относителните стойности на захарта и кафето се явяват различни от техните „абсолютни стойности“ и тази разлика се вижда поради това, че и сравнителната стойност например на захарта не се е изменила в сравнение със стоките, абсолютните стойности на които са останали *неизменни*.

„Изследването, върху което искам да привлека вниманието на читателя, се отнася до влиянието на *измененията на относителната*, а не на *абсолютната стойност на стоките*“ (пак там, стр. 15) [Руски превод, том I, стр. 41].

Тази „абсолютна“ стойност Рикардо нарича в други случаи също и „действителна стойност“ или просто „стойност“ (например на стр. 16) [Руски превод, том I, стр 42].

Виж полемиката на Бейли против Рикардо в книгата: „A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions“, London, 1825 (виж също така от същия автор: „A Letter to a Political Econ mist; occasioned by an article in the Westminster Review“ etc., London, 1826). Цялата полемика на Бейли се върти отчасти около тези различни моменти в определението на понятието стойност, които у Рикардо не са развити, а само фактически фигурират и се смесват едно с друго и в които Бейли намира само „противоречия“. Второ, тя е насочена против „абсолютната стойност“, или „действителната стойност“, за разлика от *сравнителната стойност* (или относителната стойност във втория смисъл).

„Вместо да разглеждат стойността като отношение между две вещи“ — казва Бейли в първото от споменатите произведения, — „те“ (Рикардо и неговите последователи) „я разглеждат като положителен резултат, произведен от определено количество труд“ (посоч. съч., стр. 30). Те разглеждат „стойността като нещо вътрешно и абсолютно“ (пак там, стр. 8).

Последният упрек е предизвикан от недостатъците в трактовката на проблемата от Рикардо, тъй като той съвсем не изследва стойността от страна на формата — на оная определена форма, която приема труда като субстанция на стойността, — а изследва само величината на стойността, т. е. различните количества на този абстрактно-всеобщ и, в тази форма, обществен труд, които обуславят разликата във *величините на стойността* на стоките. В противен случай Бейли щеше да види, че относителността на понятието стойност съвсем не се унищожавя от обстоятелството, че всички стоки, доколкото те представляват разменни стойности, не са нищо друго освен *относителни* изрази на обществения труд, на общественото работно време, и че тяхната относителност съвсем не се състои само в съотношението, в което стоките се разменят една срещу друга, но и в отношението на всички разменни стойности към този обществен труд като към своя субстанция.

Напротив, както ще видим по-нататък, Рикардо трябва да бъде по-скоро упрекуван в това, че той твърде често забравя тази „действителна стойност“, или „абсолютна стойност“, и има предвид само „относителната стойност“ или сравнителната стойност“.

[528] И така:

[4] ТРАКТОВКАТА НА ПЕЧАЛБАТА, НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА,
СРЕДНИТЕ ЦЕНИ И Т. Н. ОТ РИКАРДО]

(а) СМЕСВАНЕТО ОТ РИКАРДО НА ПОСТОЯНИЯ КАПИТАЛ С ОСНОВНИЯ
И НА ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ С ОБОРОТНИЯ. НЕПРАВИЛНАТА ПОСТАНОВКА
НА ВЪПРОСА ЗА ИЗМЕНЕНИЕТО НА „ОТНОСИТЕЛНИТЕ СТОЙНОСТИ“ И НЕГОВИТЕ ФАКТОРИ]

В III отдел на глава I Рикардо развива следната мисъл: когато казваме, че стойността на стоката се определя от работното време — това се отнася както до труда, който е бил употребен в последния трудов процес непосредствено за производството на дадената стока, така и до работното време, което е било употребено за суровия материал и средствата на труда, необходими за производството на тази стока; следователно това се разпростира не само върху работното време, съдържащо се в новоприсъединения, заплатения с работната заплата, купения труд, но също и върху работното време, съдържащо се в оная част от стоката, която аз наричам постоянен капитал. Недостатъците на Рикардовата трактовка на този въпрос се разкриват още в заглавието на този отдел III от глава I. То гласи:

„Върху стойността на стоките влияе не само трудът, непосредствено вложен в дадена стока, но също и трудът, изразходван за оръдията, инструментите и зданията, които „подпомагат първия труд“ (стр. 16) [Руски превод, том I, стр. 42].

Тук е пропуснат суровият материал, а между впрочем изразходваният за суровия материал труд също се различава от „труда, непосредствено вложен в дадена стока“, подобно на труда, изразходван за средствата на труда — „оръдията, инструментите и зданията“. Но Рикардо мисли вече за следващия отдел. В отдел III той предполага, че употребените средства на труда влизат в производството на различните стоки като *еднакви съставни части на стойността*. А в следващия отдел се разглежда разликата, произтичаща от това, че основният капитал влиза в производството в *различни пропорции*. Затова именно Рикардо не стига до понятието *постоянен капитал*, една част от който се състои от основен капитал, а другата — суровините и спомагателните материали — от оборотен капитал, точно както и *оборотният* капитал съдържа в себе си не само променливия капитал, но обхваща и суровините и пр., както и всички средства за живот, които влизат *в потреблението въобще*⁶⁹ (а не само в потреблението на работниците).

Пропорцията, в която постоянният капитал влиза в стоката, влияе не върху *стойностите* на стоките, не върху относителните количества труд, съдържащи се в стоките, а влияе непосредствено върху различните количества *принадена стойност* или *принаден*

труд, заключаващи се в стоките, които съдържат еднакво количество работно време. Тази различна пропорция довежда поради това до различаващи се от стойностите *средни цени*.

Относно отдели IV и V от глава I трябва преди всичко да се отбележи, че вместо да се заеме с извънредно важната и влияеща върху *непосре ственото производство на принадлежната стойност* разлика в пропорцията, в която постоянният и променливият капитал образуват съставните части на еднаква маса капитал в различните сфери на производството, Рикардо се занимава изключително с ония разлики във формата на капитала и в пропорционалните части, които в една или друга форма влизат в съставните части на капитали с еднаква величина, т. е. с *ония разлики на формата*, които произтичат *от процеса на обръщението на капитала*: основен и оборотен капитал, капитал повече или по-малко основен (т. е. основен капитал с различна дълготрайност) и нееднаква скорост на обръщението или на оборотите на капитала. И при това Рикардо провежда своето изследване по такъв начин: той предполага като нещо дадено една *обща норма на печалбата или еднаква по величина средна печалба* за различни по величина капиталовложения и за различни производствени сфери, в които се прилагат еднакво големи капитали, или, което е същото, той предполага предварително, че печалбата е пропорционална на *величината* на прилаганите в различните производствени сфери капитали. Вместо да *предполага предварително* тази *обща норма на печалбата*, Рикардо трябваше, напротив, да изследва доколко изобщо нейното *съществуване* съответствува на определението на стойността чрез работното време и тогава би открил, че вместо да съответствува на това определение, тя *prima facie** му *противоречи*, че следователно нейното съществуване трябва още да се развие с помощта на цяла редица посредстващи звена — развитие, което твърде се различава от простото подвеждане под закона за стойността. Рикардо би получил тогава изобщо съвсем друга представа за природата на печалбата и не би отъждествил последната непосредствено с принадлежната стойност.

Направил веднаж *това предположение*, Рикардо си задава след това въпроса: как ще повлияе върху *„относителната стойност“* повишаването или спадането на работната заплата, ако основният и оборотният капитал влизат в производството в различни пропорции? Или по-скоро *той си въобразява*, че разглежда въпроса именно така. А фактически го разглежда съвсем иначе. Той разглежда въпроса по следния начин: той се пита как ще действува повишаването

* — на пръв поглед, при първоначално разглеждане на въпроса. *Ред.*

или спадането на работната заплата върху печалбата, получавана съответно от такива капитали, времето на обората на които е различно и в които различните форми на капитала се съдържат в различни пропорции. И тук той естествено намира, че в зависимост от това, дали влиза много или малко основен капитал и т. н., повишаването или спадането на работната заплата трябва твърде различно да влияе върху капиталите, според това, дали по-голяма или по-малка част от последните се състои от променлив капитал, т. е. от капитал, непосредствено вложен в работната заплата. Следователно, за да може отново да изравнят печалбите в различните [529] сфери на производството, с други думи, за да възстановят *общата норма на печалбата*, цените на стоките — за разлика от техните *стойности* — трябва да се регулират различно. *Значи* — заключава той по-нататък — при повишаването или спадането на работната заплата посочените различия влияят върху „относителните стойности“. Той би трябвало да каже обратното: макар тези различия ни най-малко да не засягат стойностите сами по себе си, те, благодарение на своето нееднакво влияние върху печалбите в различните сфери, създават различаващи се от самите стойности средни цени, или, както ще казваме, *цени по разходите*, които се определят не непосредствено от стойностите на стоките, а от авансирания за тези стоки капитал плюс средната печалба. Следователно Рикардо би трябвало да каже: тези средни *цени по разходите* са различни от *стойностите* на стоките. Вместо това той заключава, че те са *тъждествени*, и изхождайки от тази *погрешна* предпоставка, преминава към разглеждането на поземлената рента.

Рикардо се заблуждава също така, когато си мисли, че само изследваните от него три случая за пръв път го довеждат до „измененията“ в „относителните стойности“, които се извършват независимо от съдържашото се в стоките работно време, т. е. фактически до разликата между цените по разходите и стойностите на стоките. Тази *разлика* той беше вече *допуснал*, когато бе предположил *общата норма на печалбата*, т. е. когато бе предположил, че въпреки различните съотношения между органическите съставни части на капиталите последните носят печалба, пропорционална на тяхната *величина*, докато принасяната от тях принадлежна стойност напълно се определя от количеството на незаплатеното работно време, което те поглъщат и което, при дадена работна заплата, изцяло зависи от размерите на вложената за работната заплата част от капитала, а не от абсолютната величина на капитала.

Фактически у Рикардо се получава следното: след като бе предположил *различаващите* се от стойностите на стоките цени по разходите — а с допускането на *общата норма на печалбата* тази раз-

лика е вече предположена, — Рикардо изследва как тези цени по разходите (които сега за разнообразие се наричат „относителни стойности“) сами на свой ред взаимно, по отношение едни на други, се модифицират при повишаването или спадането на работната заплата и при различните съотношения между органическите съставни части на капитала. При по-дълбоко вникване в работата Рикардо би намерил, че вече самото съществуване на *общата норма на печалбата* — при различията в органическите съставни части на капитала, които отначало, в непосредствения производствен процес, се явяват като различие между променливия и постоянния капитал, а след това още повече се увеличават благодарение на различията, произтичащи от процеса на обръщението — обуславя различаващите се от *стойностите цени по разходите*, дори ако се предположи, че *работната заплата си остава неизменна*. С други думи, Рикардо би намерил, че вече самото съществуване на *общата норма на печалбата* обуславя едно *съвсем независещо* от повишаването или спадането на работната заплата различие и едно ново определение на формата. Рикардо би видял също, че разбирането на това различие има за теорията като цяло несравнено по-важно и решаващо значение, отколкото неговият анализ на измененията в *цените по разходите* на стоките, които се предизвикват от повишаването или спадането на работната заплата. Изводът, с който той се задоволява — а задоволството му от този извод съответствува на целия характер на неговото изследване, — се състои в следното: ако вземем под внимание *измененията в цените по разходите* (или, както той се изразява, в „относителните стойности“) на стоките, които, при различен органически строеж на капиталите, вложени в различните сфери, произтичат от измененията на работната заплата, от нейното повишаване или спадане, то законът си остава верен: тук няма *противоречие* на закона, според който „относителните стойности“ на стоките се определят от работното време, защото всички други повече от мимолетни изменения в цените по разходите на стоките могат да бъдат обяснени само с изменение в количеството работно време, съответно необходимо за производството на тези стоки.

Обратно, трябва да се смята като голяма заслуга обстоятелството, че Рикардо съпоставя различията между основния и оборотния капитал с различията във времето на оборота на капитала и извежда всички тези различия от различното време на *обръщението* — следователно той фактически ги извежда от *времето на обръщението на капитала*, или от *времето на възпроизводството на капитала*.

Нека изпърво разгледаме самите тези различия така, както Рикардо ги описва преди всичко в отдел IV (от глава I), а след това

вече и начина, по който той ги заставя да действуват, или да предизвикват изменения в „относителните стойности“.

1) „Във всяко състояние на обществото оръдията, инструментите, зданията и машините, употребявани в различните отрасли, могат да имат различна степен на дълготрайност и да изискват за своето производство различни количества труд“ (цит. съч., стр. 25) [Руски превод, том I, стр. 49].

Що се отнася до „различните количества труд, изисквани за тяхното производство“, това може да означава — и очевидно Рикардо има тук само това предвид, — че по-малко дълготрайните оръдия изискват отчасти за своя ремонт, отчасти за своето възпроизводство по-голямо количество труд (повтарящ се непосредствен труд), или пък може да означава, че машините и т. н. с еднаква степен на дълготрайност могат да бъдат повече или по-малко скъпи, могат да бъдат продукт на по-голямо или по-малко количество труд. Последното гледище, което е важно за разбиране на съотношението между променливия и постоянния капитал, няма никакво отношение към разглеждания от Рикардо въпрос и затова никъде не се приема като самостоятелно гледище.

[530] 2) „Точно така и капиталът, предназначен за поддържане на труда“ (променливият капитал), и „капиталът, вложен в оръдията, машините и зданията“ (основният капитал), „могат да се комбинират в различни съотношения помежду си“. Така че тук съществува „разлика в степента на дълготрайност на основния капитал и разнообразие на съотношенията, в които могат да се комбинират двата вида капитал“ (стр. 25) [Руски превод, том I, стр. 49].

Веднага се вижда защо Рикардо не се интересува от оная част от постоянния капитал, която съществува като суров материал. Последният сам спада към оборотния капитал. Ако работната заплата се повишава, това не предизвиква *увеличение на разходите* за оная част от капитала, която се състои от машини и не се нуждае от *заместване*, а продължава да съществува, но това предизвиква *увеличение на разходите* за оная част, която се състои от *суров материал*, тъй като последният трябва постоянно да се попълва, а следователно и постоянно да се възпроизвежда.

„Храната и дрехите, които потребява рабтникът, зданието, в което той работи, оръдията, които използва при своя труд — всичко това има *преходен характер*. Но има голяма разлика във времето, в предложение на което всички тези различни капитали ще служат... В зависимост от това, дали бързо се унищожава капиталът и често ли той се нуждае от *възпроизвеждане* или пък се потребява бавно, той се причислява или към оборотния, или към основния капитал“ (стр. 26) [Руски превод, том I, стр. 49].

Така че тук разликата между основния и оборотния капитал се свежда до разликата във *времето на възпроизводството* (съпадащо с времето на обръщението).

3) „Трябва също да се отбележи, че *оборотният* капитал може да се обръща, или да се връща към своя собственик, в твърде нееднакви промеждутъци от време. Пшеницата, купена от фермера за посев*, представлява основен капитал в сравнение с пшеницата, купена от хлебаря за изготвяне на хляб. Единият я заравя в земята и не може да я получи обратно по-рано от една година; другият може да я смели на брашно и да я продаде във вид на хляб на своите клиенти, в резултат на което след една седмица капиталът му ще се освободи, за да възобнови същия процес или пък за да бъде използван за някаква друга работа“ (стр. 26—27) [Руски превод, том I, стр. 50].

От какво произхожда *тази* разлика във времето на обръщението на различните оборотни капитали? От това, че един и същ капитал в единия случай се задържа по-дълго в *сферата на производството в същинския смисъл*, макар че *процесът на труда* не продължава в течение на цялото това време. Така стои въпросът с виното, което се оставя в избата, за да узрее, с известни химически процеси при дъбенето на кожи, при боядисването и т. н.

„Така че два стопански отрасли могат да прилагат *еднакъв по величина капитал*; но този капитал може по най-различен начин да се подразделя на основен и оборотен капитал“ (стр. 27) [Руски превод, том I, стр. 50].

4) „По-нататък, двама фабриканти могат да прилагат основен и оборотен капитал от една и съща величина; но *дълготрайността на техните основни капитали*“ (следователно и времето на тяхното възпроизводство) „може да бъде твърде различна. Единият може да има парни машини на стойност 10 000 ф. ст., а другият — кораби на същата стойност“ (стр. 27—28) [Руски превод, т. I, стр. 50].

„Различните степени на дълготрайност . . . на капиталите, или, което е същото . . . разликата във времето, което трябва да изтече, преди да може да постъпи на пазара дадена партида от едни или други стоки“ (стр. 30) [Руски превод, том I, стр. 51].

5) „Едва ли е нужно да се казва, че стоки, за *производството на които е изразходвано еднакво количество труд*, ще се различават една от друга по своята разменна стойност, ако не могат да *постъпят на пазара в едникъв промеждутък от време*“ (стр. 34) [Руски превод, том I, стр. 54].

И така, имаме: 1) разлика в съотношението между основен и оборотен капитал; 2) разлика в обръщението на *оборотния* капитал вследствие на прекъсване на процеса на труда, докато в същото време процесът на производството продължава; 3) разлика в *дълготрайността* на основния капитал; 4) разлика по отношение на това — колко време изобщо (без прекъсване на работното време, без разлика между времето за производството и работното време⁷⁰) стоката се намира в процеса на труда, преди да може да постъпи в процеса на обръщението в същинския смисъл. Последният случай Рикардо изобразява така:

„Да предположим, че в продължение на една година аз си служа с 20 души работници за производството на някаква стока и им плащам 1 000 ф. ст., а след изтичането на годината отново наемам 20 души работници в продължение на следва-

* Тук г. Родбертус може да се убеди, че семената в Англия се „купуват“.

щата година и отново им заплащам 1 000 ф. ст. за окончателното доизработване или по-съвършеното изработване на същата стока — и в края на втората година изнасям стоката на пазара. Ако печалбата съставя 10%, моята стока трябва да се продаде за 2 310 ф. ст., защото в течение на първата година аз съм вложил 1 000 ф. ст. капитал, а в течение на следващата година — 2 100 ф. ст. капитал. Друг човек прилага същото количество труд, но той го прилага изцяло в течение на първата година; той наема 40 души работници, като им заплаща 2 000 ф. ст., и в края на първата година продава стоката си с 10% печалба, т. е. за 2 200 ф. ст. По този начин тук имаме две стоки, за които е изразходвано съвсем еднакво количество труд и от които едната се продава за 2 310, а другата — за 2 200 ф. ст.* (стр. 34) [Руски превод, том I, стр. 54].

[531] Но как тази разлика — било в дълготрайността на основния капитал или във времето на обръщението на оборотния капитал, или в съотношенията, в които се комбинират помежду си тези два вида капитал, или най-сетне във времето, което се изисква [за да постъпят на пазара] различни стоки, за които е изразходвано еднакво количество труд, — как именно тази разлика предизвиква изменение в *относителните стойности* на тези стоки? Рикардо отначало казва, че то произлиза от това, че

„тази разлика . . . и разнообразието на съотношенията“ и т. н. *„обуславят появяването на една друга причина* за изменение на относителните стойности на стоките независимо от по-голямото или по-малкото количество труд, необходим за тяхното производство: *тази причина е повишаването или спадането на стойността на труда“* (стр. 25—26) [Руски превод, том I, стр. 49].

А как се доказва това?

„Повишаването на работната заплата трябва по необходимост да оказва нееднакво въздействие върху стоките, произвеждани при толкова различни условия“ (стр. 27) [Руски превод, том I, стр. 50].

а именно там, където — при прилагане на капитали с *еднакви размери* в различни отрасли на производството — единият капитал се състои главно от основен капитал и само в незначителна степен от капитал, „вложен за поддържане на труда“, докато с другия капитал работата стои съвсем обратно. Преди всичко глупаво е да се говори за въздействие върху „стоки“. Рикардо има предвид техните *стойности*. Но в каква степен стойностите са подложени на въздействието на тези обстоятелства? В никаква! Онова, което е подложено на въздействие и в двата случая, е печалбата. Например даден човек, който влага във вид на променлив капитал само $\frac{1}{5}$ от своя капитал, може при еднаква работна заплата и еднаква норма на принадлежния труд да произведе — ако нормата на принадлежната стойност е равна на 20% — на 100 единици капитал само 4 единици принадлежна стойност; а друг човек, който е вложил във вид на променлив капитал $\frac{4}{5}$ от своя капитал, ще произведе 16 единици принадлежна стойност.

Защото в първия случай капиталът, вложен в работна заплата, е равен на $\frac{100}{5}$, т. е. на 20, а $\frac{1}{5}$ (или 20%) от двадесет ще бъде 4. А във втория случай капиталът, вложен в работна заплата, е равен на $\frac{4}{6} \times 100$, т. е. на 80. А $\frac{1}{6}$ (или 20%) от осемдесет ще бъде 16. В първия случай печалбата би била равна на 4, а във втория — на 16. Средната печалба за двата капитала би била $\frac{16+4}{2}$, или $\frac{20}{2}$, т. е. 10%.

Това собствено е и случаят, за който говори Рикардо. Така че ако и двамата капиталисти биха продавали по цените на разходите — а това именно *предполага* Рикардо, — то всеки от тях би продавал своята стока за 110. Да предположим сега, че работната заплата се повишава например с 20% от своята предишна сума. По-рано един работник е струвал на капиталиста 1 ф. ст., а сега му струва 1 ф. ст. и 4 шил., или 24 шил. Първият от тези двама капиталисти ще влага както и преди във вид на постоянен капитал 80 ф. ст. (тъй като Рикардо тук се абстрахира от материала на труда, то и ние можем да направим същото), а за заплащането на 20-те работници, които той използва, ще вложи освен 20 ф. ст. още 80 шил., т. е. с 4 ф. ст. повече. Така че неговият капитал трябва да е равен сега на 104 ф. ст. И от 110-те ф. ст. ще останат за него само 6 ф. ст. печалба, тъй като работниците са произвели за него не по-голяма, а по-малка принадлежна стойност. Пресметнато върху 104,6 ф. ст. представляват $5\frac{10}{13}\%$. Напротив, другият капиталист, който използва 80 работника, би трябвало да плаща с 320 шил., т. е. с 16 ф. ст., повече. Следователно той би трябвало да вложи 116 ф. ст. И ако би бил принуден да продава своята стока за 110, той вместо печалба би имал загуба от 6 ф. ст. Но този случай е възможен тук само защото средната печалба е вече модифицирала отношението между вложения от този капиталист капитал за труда и произведената в неговото собствено предприятие принадлежна стойност.

Така че вместо да изследва важния въпрос — какви изменения трябва да настъпят, за да не може даден капиталист, който влага за работна заплата 80 ф. ст. от 100, да получи четири пъти по-голяма печалба, отколкото получава друг капиталист, който влага за работна заплата само 20 ф. ст. от 100. Рикардо изследва страничен въпрос — как тъй става, че след като е била изравнена тази значителна разлика — т. е. при дадена норма на печалбата, — всяко изменение на тази норма на печалбата, например поради повишаване на работната заплата, засяга много повече оня капиталист, който при капитал от 100 ф. ст. използва много работници, отколкото друг капиталист, който при капитал от 100 ф. ст. използва малко работници, и че поради това — при еднаква норма на печалбата — цените на стоките

или *производствените разходи* при единия трябва да се повишават, а при другия да спадат, за да може нормата на печалбата да си остава еднаква и занаяпред.

Първата илюстрация, която дава Рикардо, няма абсолютно никакво отношение към някакво „повишаване на стойността на труда“, макар той и да бе ни възвестил предварително, че именно от тази причина трябва да произхожда цялото изменение в „относителните стойности“. Тази илюстрация е следната:

„Да предположим, че две лица използват в течение на една година по сто души работници за изработването на две машини, а трето лице използва същия брой работници за производство на зърнени храни; в края на годината всяка една от машините ще има същата стойност, каквато ще има и зърното, защото всяка една от тези три стоки ще бъде произведена от едно и също количество труд. Да предположим сега, че единият от собствениците на машините употреби през следната година своята машина за производство на сукно с помощта на сто души работници, а другият използва своята машина за производство на басма също с помощта на сто души работници, докато пък фермерът продължава, както и преди, да използва сто души работници за производство на зърнени храни. През втората година и тримата ще използват еднакво количество труд“

{т. е. те ще вложат еднакъв капитал за работна заплата, но съвсем няма да използват *еднакво количество труд*},

„но продуктите на фабриканта на сукно заедно с неговата машина [532] и продуктите на фабриканта на басма, също така заедно с неговата машина, ще бъдат резултат на едногодишния труд на двеста души работници, или по-точно, на труда на сто души работници в течение на две години, докато житото ще бъде резултат на труда на сто души работници в течение само на една година; следователно, ако стойността на житото е 500 ф. ст., то машината и сукното на фабриканта на сукно трябва да струват заедно 1 000 ф. ст.; и *точно по същия начин* машината и басмата на фабриканта на басма *трябва да имат стойност, която двойно превишава стойността на зърнените храни*. Но *те ще превишават стойността на зърнените храни повече от двойно*, защото печалбата *върху капитала на фабриканта на сукно и на фабриканта на басма през първата година е била присъединена към техните капитали*, докато фермерът е изразходвал своята печалба за личните си нужди и удоволствие. Така че вследствие на *различната степен на дълготрайност на техните капитали*, или, което е същото, вследствие на *различията във времето, което трябва да изтече*, преди да може да постъпи на пазара дадена партида от едни или други стоки, стойностите на тези стоки няма да бъдат съвсем точно *пропорционални на вложените в тях количества труд*. В дадения случай отношението на стойностите ще бъде не 2 : 1, а малко по-голямо, *за да се компенсира по-продължителното време, което трябва да изтече, за да постъпи на пазара по-скъпата от стоките*. Да предположим, че за труда на всеки работник се заплащат 50 ф. ст. годишно, или че е употребен капитал в размер на 5 000 ф. ст., а *печалбата възлиза на 10%*; тогава стойността на всяка от машините, както и стойността на зърнените храни, ще възлезе в края на първата година на 5 500 ф. ст. В течение на втората година както фабрикантите, така и фермерът отново ще вложат по 5 000 ф. ст. за заплащане на труда и поради това те отново ще продадат своите продукти за по 5 500 ф. ст. Но за да *останат при равни условия с фермера*, двамата фабриканти, използващи машини, трябва да получат не само 5 500 ф. ст. за еднакъв с фермера капитал от 5 000 ф. ст., вложен от тях за заплащане

на труда, но още и една добавъчна сума от 550 ф. ст. като печалба върху ония 5500 ф. ст., които те са вложили в машините, и следователно" (именно защото се предполага като необходимост и като закон еднаквата годишна норма на печалбата в размер на 10%) „техните продукти трябва да бъдат продадени за 6050 ф. ст.“.

{По този начин в резултат на средната печалба — на оная обща норма на печалбата, която Рикардо предварително предполага — възникват различаващи се от стойностите на стоките *средни цени* или *цени по разходите*.}

„Следователно тук имаме капиталисти, които използват в течение на една година съвсем еднакво количество труд за производството на своите стоки и все пак произвежданите от тях стоки се различават по своята стойност вследствие на това, че не са еднакви количествата на приложения от всеки от тях основен капитал, или натрупан труд“.

{Не вследствие на това, а защото всички тези негодия са обзети от натрапчивата мисъл*, че всеки от тях трябва да получи еднаква плячка в резултат на „подкрепата, която те са оказали на труда“, или че техните стоки — каквато и да би била тяхната *стойност*, трябва да се продават по *средни цени*, които дават на всеки един от тях еднаква норма на печалбата.}

„Сукното и басмата имат еднаква стойност, тъй като те са продукти на еднакви количества труд и на еднакви количества основен капитал; но зърнените¹ храни нямат еднаква стойност“ {трябвало е да се каже: цена на разходите} „с тези стоки, защото, доколкото въпросът се отнася до основния капитал, зърнените храни се произвеждат при по-други условия“ (стр. 20—31) [Руски превод, том I, стр 51—52].

Този извънредно тромав и толкова заплетен пример се дава от Рикардо за илюстрация на едно в крайна степен просто нещо — вместо да се каже просто: тъй като равни по величина капитали, независимо от съотношението между техните органически части или от времето на тяхното обръщение, носят *еднакви по величина печалби*, което е невъзможно, ако стоките се продаваха по *техните стойности* и т. н., то съществуват различаващи се от тези *стойности цени по разходите* на стоките. И това вече се съдържа в понятието *обща норма на печалбата*.

Да анализираме този сложен пример и да го сведем до неговите съвсем не „сложни“ истински размери. При това ще започнем от края и, за по-ясно разбиране на въпроса, веднага ще отбележим, че съгласно „предположенията“ на Рикардо суровият материал не струва нищо нито на фермера, нито на памучния дангалак; че освен това фермерът не влага никакъв капитал за оръдия на труда; че

* Игра на думи: „fixed capital“ — „основен капитал“, „fixed idea“ — „натрапчива мисъл“. Ред.

най-сетне никаква част от основния капитал, вложен от памучния пес, не влиза в неговия продукт за възстановяване на изхабяването. Макар че всички тези предположения са глупави, те сами по себе си ни най-малко не увреждат илюстрацията.

При всички тези предположения примерът, привеждан от Рикардо — ако започнем от края, — приема такъв вид: фермерът влага 5 000 ф. ст. за работна заплата; памучният каналия влага 5 000 за работна заплата и 5 500 за машини. Следователно първият влага 5 000 ф. ст., а вторият — 10 500, т. е. [533] двойно повече от първия. Ако и единият, и другият трябва да получат 10% печалба, то фермерът трябва да продаде своята стока за 5 500, а памучният дангалак — за 6 050 ф. ст. (тъй като се предполага, че от сумата 5 500, вложена в машините, никаква част не образува съставна част от стойността на продукта за възстановяване изхабяването на машините). Абсолютно невъзможно е да се разбере какво си е изяснил с това Рикардо освен факта, че цените по разходите на стоките, доколкото те се определят от стойността на съдържачите се в стоките аванси плюс един и същ годишен процент печалба, *се различават* от стойностите на стоките и че тази разлика произтича от факта, че стоките се продават по такива цени, които носят една и съща *норма на печалбата* върху авансирания капитал; че, накратко казано, тази разлика между *цените по разходите* и *стойностите* е тъждествена с *общата норма на печалбата*. Дори разликата между основния и оборотния капитал, която Рикардо въвежда тук, представлява в този пример чисто извъртане. Защото ако например добавъчните 5 500 ф. ст., които фабрикантът на басма влага, представляваха суров материал, а фермерът не би имал нужда от семена и пр., то и тогава би се получил съвсем същият резултат.

Въпреки твърдението на Рикардо този пример също така не показва, че

„произвежданите от тях“ (фабриканта на басма и фермера) „стоки се различават по своята стойност *вследствие на това, че не са еднакви количествата на влагата* от всеки от тях *основен капитал, или натрупан труд*“ (стр. 31) [Руски превод, том I, стр. 52].

Защото съгласно предположението на Рикардо у памучния фабрикант основният капитал е равен на 5 500 ф. ст., а у фермера той е равен на нула; единият влага основен капитал, а другият не влага. Следователно те съвсем не го влагат „в нееднакви количества“, точно както не може да се каже за двама души, от които единият употребява месо, а другият не употребява, че двамата употребяват месо „в нееднакви количества“. Обратно, вярно е (макар че това тук неправилно е вмъкнато по контрабанден начин с помощта на думичката „или“), че фабрикантът на басма и фермерът „в нееднакви

количества“ влагат „натрупан труд“, т. е. овеществен труд, а именно — единият за 10 500 ф. ст., а другият само за 5 000. Но влагането от тях на „нееднакви количества натрупан труд“ не означава нищо друго освен само това, че те влагат в своите предприятия „нееднакви количества капитал“, че масата на печалбата се намира в зависимост от тази разлика във величината на вложените от тях капитали, тъй като се предполага *една и съща норма на печалбата*, и че накрая тази разлика в масата на печалбата, пропорционална на величината на капиталите, получава свой израз, своя проява в съответните цени на разходите на стоките.

Но откъде произтича тромавостта на приведената от Рикардо илюстрация?

„Следователно тук имаме капиталисти, които използват в течение на една година съвсем еднакво количество труд за производството на своите стоки и все пак произвежданите от тях стоки се различават по своята стойност“ (стр. 30—31) [Руски превод, том I, стр. 52].

Това значи, че те влагат не изобщо еднакво количество труд — непосредствен труд и натрупан труд, взети заедно, — а влагат еднакво количество променлив, вложен в работна заплата, капитал, еднакво количество жив труд. И тъй като парите се разменят срещу натрупан труд, т. е. срещу стоки, съществуващи във формата на машини и т. н., само в съответствие със закона за размяната на стоките; тъй като *принадената стойност* възниква само от това, че една част от влаганя жив труд се присвоява без заплащане, ясно е (защото съгласно предположението никаква част от машините не влиза в стоката за компенсация на изхабяването), че двамата капиталисти могат да получат една и съща печалба само тогава, когато печалбата и принадлежната стойност са тъждествени. Памучният фабрикант би трябвало да продава своята стока, както и фермерът, за 5 500 ф. ст., макар че той влага повече от два пъти по-голям капитал. И дори ако машините изцяло влизаха в стойността на стоката, фабрикантът на басма би могъл да продава своята стока само за 11 000 ф. ст., т. е. той не би получавал и 5% печалба, докато фермерът получава 10%. Но при такива *неравни* печалби фермерът и фабрикантът биха продавали своите стоки по техните *стойности*, ако се предположи, че получаваните от фермера 10% представляват действителен, съдържащ се в неговата стока незаплатен труд. Следователно, ако те продават своите стоки с еднаква печалба, то по необходимост трябва да имаме едно от двете: или фабрикантът произволно прибавя 5% върху своите стоки и тогава стоките на фабриканта и фермера, взети заедно, се продават над тяхната стойност; или действителната принадлежна стойност, която извлича фермерът, съставя приблизително 15% и двамата получават за своите стоки средна печалба 10%. В последния

случай цената по разходите на съответната стока винаги стои над или под нейната стойност, но сумата на стоките се продава по тяхната стойност, а самото изравняване на печалбите се определя от сумата на съдържащата се в стоките принадлезна стойност. Тук, в цитираното по-горе изречение на Рикардо, ако то бъде правилно видоизменено, се съдържа вярната мисъл, че разликата в съотношението между променливия и постоянния капитал неизбежно води към това, че при еднаква величина на вложения капитал се произвеждат стоки, които имат различна стойност и поради това носят различна печалба; че поради това изравняването на тези печалби трябва да поражда различаващи се от стойностите на стоките *цени по разходите*. „Следователно тук имаме капиталисти, които използват в течение на една година съвсем еднакво количество“ (непосредствен, жив) „труд за производството на своите стоки и все пак произведените от тях стоки се различават по своята стойност“ (т. е. имат *цени по разходите*, различаващи се от техните стойности) „вследствие на това, че не са еднакви количествата на влагания от всеки от тях... натрупан труд“. Обаче тази догадка си остава неосъзната от Рикардо. Тя само обяснява объркаността и очевидната погрешност на приведената от него илюстрация, която досега не е имала никакво отношение към „нееднаквите количества влаган от капиталистите *основен капитал*“.

Да продължим сега по-нататък нашия анализ. Фабрикантът построява през първата година една машина, като за тази цел наема 100 души работници; през същото време фермерът произвежда зърнени храни, като и той наема 100 души работници; през втората година фабрикантът пуска в действие машината и произвежда с нейната помощ басма, като наново използва 100 души работници. Фермерът обаче наново използва 100 души работници за производство на зърнени храни. Нека предположим, казва Рикардо, че стойността на произведените през една година зърнени храни възлиза на 500 ф. ст. Да предположим, че незаплатеният труд съставя 25% от заплатения, т. е. че на 400 единици заплатен труд се падат 100 единици незаплатен. Тогава машината би имала в края на първата година стойност 500 ф. ст., от които 400 ф. ст. представляват заплатения труд, а 100 ф. ст. — незаплатения труд. Да приемем, [534] че в края на втората година цялата машина е напълно изхабена и е влязла в стойността на басмата. Фактически Рикардо това именно и предполага, тъй като в края на втората година той сравнява със стойността на зърнените храни“ не само стойността на басмата, а „стойността на басмата и машината“.

Прекрасно! Стойността на басмата трябва в такъв случай да се равнява в края на втората година на 1000 ф. ст., от които 500 ф. ст. са стойността на машината, а 500 ф. ст. — стойността на новопри-

съединения труд. Напротив, стойността на зърнените храни е равна на 500 ф. ст., а именно 400 ф. ст. работна заплата и 100 ф. ст. незаплатен труд. Досега в този случай няма още нищо, което *да противоречи на закона за стойността*. Фабрикантът на басма получава 25% печалба, т. е. точно толкова, колкото и фабрикантът на зърно; но стоката на първия е равна на 1 000 ф. ст., а стоката на втория е равна на 500 ф. ст., тъй като в стоката на първия се съдържа трудът на 200 души работници, а в стоката на втория ежегодно се съдържа трудът само на 100 души работници. По-нататък: 100-те ф. ст. печалба (принадена стойност), които фабрикантът на басма е получил през първата година при произвеждането на машината, която е всмукала в себе си без заплащане $\frac{1}{5}$ от работното време на построилите я работници — тези 100 ф. ст. се реализират за него едва през втората година, защото той едва сега реализира в стойността на басмата също и стойността на машината. Но тук именно и възниква трудността. Фабрикантът на басма продава своята стока за една парична сума, която превишава 1 000 ф. ст., т. е. по по-висока стойност, отколкото е стойността, съдържаща се в неговата стока, докато фермерът продава зърното за 500 ф. ст., т. е. — съгласно предположението — по стойността на зърното. Така че, ако размяната трябваше да се извърши само между тези две лица, т. е. ако фабрикантът купеше жито от фермера, а фермерът — басма от фабриканта, то би се получило същото, ако фермерът продадеше своята стока *под* нейната стойност, изкарвайки по-малко от 25% печалба, а фабрикантът продадеше басмата *над* нейната стойност. Нека оставим настрана двамата капиталисти (фабриканта на сукно и фабриканта на басма), които Рикардо съвсем без нужда внася в своя пример, и да видоизменим този пример така, че да използваме за примера само фабриканта на басма. За илюстрацията, която разглеждаме, тази двойна сметка е засега съвсем безполезна. И така:

„Но те“ (памучните стоки) „ще превишават стойността на зърнените храни повече от двойно, защото печалбата върху капитала . . . на фабриканта на басма през първата година е била присъединена към неговия капитал, докато фермерът е изразходвал своята печалба за личните си нужди и удоволствия“.

(Последната фраза, която служи само като буржоазно украшение, няма тук никакъв теоретически смисъл. Моралните съображения нямат никакво отношение към разглеждания въпрос.)

„Така че вследствие на различната степен на дълготрайност на техните капитали, и ли, което е същото, вследствие на различието във времето, което трябва да изтече, преди да може да постъпи на пазара дадена партида от едни или други стоки, стойностите на тези стоки няма да бъдат съвсем точно пропорционални на вложените в тях количества труд. В дадения случай отношението на стойностите ще бъде не 2 : 1, а малко по-голямо, за да се компенсира по-про-

дължителното време, което трябва да изтече, за да може да постъпи на пазара по-скъпата от стоките* стр. 30) [Руски превод, том I, стр. 51].

Ако фабрикантът продаваше стоката по нейната стойност, той би я продавал за 1 000 ф. ст., двойно по-скъпо от зърнените храни, тъй като в неговата стока се съдържа двойно повече труд: 500 ф. ст. натрупан труд във вид на машини (от тези 500 ф. ст. той не е заплатил 100) и 500 ф. ст. във вид на труд за производството на басмата, от които фабрикантът пак не е заплатил 100-те. Но той смята по следния начин. През първата година вложих 400 ф. ст. и благодарение на това създадох чрез експлоатация на работниците една машина, която струва 500 ф. ст. Следователно спечелих 25%. През втората година влагам 900 ф. ст., а именно 500 под формата на споменатата машина и повторно 400 във вид на труд. За да получа отново 25% печалба, трябва да продам басмата за 1125 ф. ст., т. е. със 125 ф. ст. над нейната стойност. Защото тези 125 ф. ст. не представляват никакъв труд, съдържащ се в басмата — нито натрупан първата година, нито присъединен през втората година труд. Общата сума на труда, съдържащ се в басмата, възлиза само на 1 000 ф. ст. Да предположим, от друга страна, че двамата капиталисти разменят помежду си своите стоки, т. е. че половината капиталисти се намират в положението на памучния фабрикант, а другата половина — в положението на фермера. Откъде ще получат първата половина капиталисти ония 125 ф. ст., които трябва да им бъдат заплатени? От кой фонд? Очевидно ще ги получат само от втората половина капиталисти. Но тогава става ясно, че тази втора половина капиталисти не получават 25% печалба. По тоя начин първата половина капиталисти биха измамили втората под предлог, че съществува *обща норма на печалбата*, докато в действителност нормата на печалбата би съставлявала за фабриканта 25%, а за фермера — по-малко от 25%. Следователно работата сигурно не стои така.

За да направим илюстрацията по-правилна и по-нагледна, нека предположим, че фермерът влага през втората година 900 ф. ст. Тогава, при норма на печалбата 25%, той ще получи през *първата година* 100 ф. ст. печалба върху вложените от него 400 ф. ст., а през *втората година* — 225, или всичко 325 ф. ст. А фабрикантът получава през първата година 25% върху 400 ф. ст., а през втората година само 100 ф. ст. върху 900 ф. ст. (тъй като вложените в машините 500 ф. ст. не носят принадлежна стойност, а такава носят само 400-те ф. ст., вложени в работната заплата), което прави само 11¹/₉%. Или пък нека фермерът да вложи пак 400 ф. ст.; тогава той както през първата, така и през втората година ще получи 25%; всичко за двете години заедно — 200 ф. ст. срещу вложени 800 ф. ст., т. е. също 25%. Обаче фабрикантът получава през първата година 25%, през

втората — $11\frac{1}{9}\%$, през двете години — 200 ф. ст. срещу вложените 1 300 ф. ст., т. е. $15\frac{5}{13}\%$. Така че ако се изравни печалбата, фабрикантът би получил $20\frac{5}{26}\%$ и също толкова би получил и фермерът⁷¹. Това би представлявало средната печалба. То би дало [през втората година] за стоката на фермера цена по разходите, по-малка от 500 ф. ст., а за стоката на фабриканта — по-голяма от 1 000 ф. ст.

[535] Във всеки случай фабрикантът влага тук през първата година 400 ф. ст., през втората — 900 ф. ст., докато фермерът влага всяка година само 400 ф. ст. Ако вместо да произвежда памучни стоки, фабрикантът строеше къща (т. е. ако той беше строител), то в края на първата година 500-те ф. ст. ще се съдържат в недостроената къща и той ще трябва да вложи още 400 ф. ст. за труд, за да доизгради къщата. Фермерът, чийто капитал се е обърнал през годината, може от 100-те ф. ст. печалба отново да капитализира известна част, например 50 ф. ст., и отново да я вложи срещу труд, което в предположения случай фабрикантът не може да направи. И за да бъде нормата на печалбата и в двата случая *еднаква*, стоката на единия трябва да бъде продадена *над* нейната стойност, а стоката на другия — *под* нейната стойност. Тъй като конкуренцията се стреми да изравни стойностите в цени по разходите — това и става фактически.

Но Рикардо греша, когато казва че тук изменението в относителните стойности става „вследствие на разликата във времето, което трябва да изтече, преди да може да постъпи на пазара дадена партия от тези или онези стоки“. Напротив, именно предварително предположената *обща норма на печалбата* създава, въпреки различието на стойностите, което е обусловено от процеса на обръщението, *еднакви цени по разходите, които се различават* от тези стойности, определяни само от работното време.

Илюстрацията на Рикардо се разпада на два примера. В последния от тях *дълготрайността* на капитала или неговият характер като основен капитал не играе никаква роля. Става дума само за капитали от различна величина, които обаче изразходват за работна заплата еднаква сума капитал, еднакъв променлив капитал, а печалбите трябва да бъдат еднакви, макар че принадлежните стойности и стойностите при тях са по необходимост различни.

В първия пример *дълготрайността* на капитала пак не влиза. Става дума за *по-продължителен процес на труда* — за по-продължителен престой на стоката в сферата на производството, преди да може тя да влезе в обръщението, преди да бъде напълно *готова*. Тук у Рикардо фабрикантът също прилага през втората година по-голям капитал, отколкото фермерът, макар че и през двете години той изразходва еднакъв с тоя на фермера променлив капитал. Но фермерът би могъл — вследствие на по-кратковременния престой на

неговата стока в процеса на труда, вследствие на по-бързото превръщане на стоката в пари — да вложи през втората година по-голям променлив капитал. Освен това частта от печалбата, която се потребява във вид на доход, може при фермера да влезе в потребление в края на първата година, а при фабриканта — едва в края на втората година. Следователно фабрикантът трябва да изразходва за своята издръжка добавъчен капитал, да си *авансира* такъв. Впрочем това изцяло зависи тук от обстоятелството — в каква степен обръщащите се в течение на годината капитали отново капитализират своите печалби, следователно от действителната величина на произведените печалби, даващи възможност да се компенсират вторият случай, да се *изравнят* печалбите. Там, където няма нищо, няма и нищо за изравняване. И тук капиталите произвеждат стойности, а значи и принадлежни стойности, значи и печалби, не пропорционално на своята величина. За да има такава пропорционалност, трябва да съществуват *цени по разходите*, различаващи се от стойностите.

Рикардо привежда още и трета илюстрация, но тя съвпада *точно* с първия пример от първата илюстрация и не съдържа нито една нова дума.

„Да предположим, че аз използвам в течение на една година за производството на някаква стока 20 работника, като изразходвам за тях 1000 ф. ст., и след изтичането на годината отново използвам 20 работника в течение на следващата година, като отново изразходвам за тях 1000 ф. ст., за окончателното довършване и по-съвършена обработка на същата стока — и в края на втората година изнасям стоката на пазара. Ако печалбата възлиза на 10%, моята стока трябва да бъде продадена за 2310 ф. ст., *защото* в течение на първата година аз съм вложил 1000 ф. ст. капитал, а в течение на следващата година — 2100 ф. ст. капитал. Друг човек използва точно същото количество труд, но го използва изцяло в течение на първата година; той ангажира 40 работника, влага за тях 2000 ф. ст. и в края на първата година продава своята стока с 10% *печалба*, т. е. за 2200 ф. ст. Така че тук имаме две стоки, за които е изразходвано съвсем еднакво количество труд и от които едната се продава за 2310, а другата — за 2200 ф. ст. Този случай *привидно* се различава от предишния, но *по същество* е еднакъв с него“ (стр. 34—35) [Руски превод, том I, стр. 54].

Той е еднакъв с предишния не само „по същество“, но и „привидно“, с единствената разлика, че в предишния случай стоката се нарича „машина“, а тук — просто „стока“. В първия пример фабрикантът влагаше през първата година 400 ф. ст. и през втората — 900 ф. ст., а сега през първата година се влагат 1000 и през втората — 2100 ф. ст. В предишния пример фермерът влагаше през първата година 400 ф. ст. и през втората — също 400 ф. ст. Този път вторият капиталист влага през първата година 2000 ф. ст., а през втората не влага абсолютно нищо. В това се състои цялата разлика.

Но „fabula doced“* и в двата случая се свежда до обстоятелството, че единият от капиталистите влага през втората година целия продукт от първата година, включително принадлежната стойност) плюс една добавъчна сума.

Неудачността на тези примери показва, че Рикардо се бори с такава трудност, която не е ясна на самия него и която той ни най-малко не преодолява. Неудачността се състои в следното. Чрез първия пример от първата илюстрация трябва да бъде въведена *дълготрайността* на капитала; Рикардо е направил това *невъзможно*, защото той не внася в стойността на стоката, в качеството на изхажяване, ни най-малка част от основния капитал, т. е. изпуска тъкмо оня момент, в който се проявява *своеобразният начин на обръщение на основния капитал*. Рикардо показва само това, че вследствие на по-голямата продължителност на процеса на труда се прилага *по-голям* капитал, отколкото там, където процесът на труда е по-малко продължителен. Третият пример е трябвало да илюстрира нещо различно от това, но в действителност илюстрира същото. *А вторият пример* от първата [536] илюстрация е трябвало да покаже какви различия възникват вследствие на различните пропорции на основния капитал. Вместо това той показва само разликата, която се получава при влагане на два капитала от *неравна* величина, когато за работна заплата все пак и в двата случая се изразходва еднаква сума от капитала. И при това тук фигурира фабрикант, действащ без памук и прежда, и фермер, действащ без семена и оръдия! Пълната несъстоятелност, дори безвкусица, на тази илюстрация по необходимост произтича от нейната вътрешна неясност.

[6] СМЕСВАНЕТО ОТ РИКАРДО НА ЦЕНИТЕ ПО РАЗХОДИТЕ СЪС СТОЙНОСТТА И ПРОИЗТИЧАЩИТЕ ОТ ТУК ПРОТИВОРЕЧИЯ В НЕГОВАТА ТЕОРИЯ, ЗА СТОЙНОСТТА.

НЕРАЗБИРАНЕ НА ПРОЦЕСА НА ИЗРАВНЯВАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА И НА ПРЕВРЪЩАНЕ НА СТОЙНОСТИТЕ В ЦЕНИ ПО РАЗХОДИТЕ]

Накрай Рикардо така формулира морала от всички разгледани по-горе илюстрации:

„Разликата в стойността и в двата случая произхожда от това, че печалбите се натрупват като капитал, и тя е само *справедливо възнаграждение*“ (сякаш тук става дума за справедливост) *„за времето, в течение на което печалбата не е могла да бъде използвана“* (стр. 35) [Руски преход, том I, стр. 54].

* — буквално: „баснята учи“; в преносен смисъл: (нравоучителен) извод, направен от нещо, „морал на баснята“. *Ред.*

Това означава само, че в течение на определен период на обръщение, например в течение на една година, капиталът трябва да донесе 10% независимо от това, какво е неговото специфично време на обръщение и съвсем независимо от различната величина на принадлежните стойности, които равни по величина капитали трябва да произвеждат в различни отрасли на производството съответно на съотношението на техните органически съставни части, дори ако оставим настрана процеса на обръщението.

От своите илюстрации Рикардо би трябвало да направи следния извод:

[*Първо,*] равни по величина капитали произвеждат стоки с неравни стойности и поради това носят *неравни принадлежни стойности* или *печалби*, тъй като стойността се определя от работното време, а масата работно време, реализирана от даден капитал, зависи не от неговата абсолютна величина, а от величината на променливия капитал, на капитала, вложен в работната заплата. *Второ,* дори и да предположим, че еднакви по величина капитали произвеждат *равни стойности* (макар че в повечето случаи с нееднаквостта в сферата на обръщението се съчетава и нееднаквост в сферата на производството), то все пак в зависимост от техния процес на обръщение е различен и *промеждутъкът от време*, в течение на който те могат да присвоят и превърнат в пари еднакви количества незаплатен труд. Следователно това създава втора разлика в стойностите, принадлежните стойности и печалбите, които *равни по величина* капитали трябва да носят в различни отрасли на производството в течение на определен *промеждутък от време*.

За това, ако *печалбите* трябва да бъдат равни в своето процентно отношение към капитала — например за една година, — в резултат на което равни по величина капитали трябва да носят равни печалби в равни промеждутъци от време, то цените на стоките неизбежно трябва да се различават от техните *стойности*. Тези *цени по разходите* на всички стоки, взети заедно, ще бъдат в своята сума *равни на тяхната стойност*. Точно така и съвкупната печалба ще бъде равна на съвкупната принадлежна стойност, която тези капитали, взети заедно, носят в течение например на една година. *Средната печалба*, а следователно и цените по разходите биха били нещо само въображаемо и лишено от опора, ако не вземехме определеното на стойността като основа. Изравняването на принадлежните стойности в различните отрасли на производството не изменя нищо в абсолютната величина на тази съвкупна принадлежна стойност, то изменя само нейното *разпределение* по различните отрасли на производството. Но *определението* на самата тази *принадлежна стойност*

произтича само от определението на стойността чрез работното време. Без това определение средната печалба представлява средно *от нищо*, чиста фантазия. И тогава тя би могла да възлиза както на 1000%, така и на 10%.

Всичките илюстрации на Рикардо му служат само за да внесе по контрабанден начин *предпоставката за една обща норма на печалбата*. И това става в глава 1 („За стойността“), докато към разглеждането на работната заплата Рикардо пристъпва уж едва в глава 5, а към разглеждането на печалбата — едва в глава 6. По какъв начин само от определението на „стойността“ на стоките произтича съдържащата се в тях принадлежна стойност, печалбата, а след това дори и *общата норма на печалбата* — това остава за Рикардо забулено в мрак. Единственото, което той действително показва в гореприведените илюстрации, е, че *цените* на стоките, доколкото те се определят от общата норма на печалбата, са съвсем различни от *стойностите* на стоките. И той достига до тази разлика, защото предварително предполага *нормата на печалбата* като закон. Виждаме, че ако Рикардо бива упрекван в твърде голяма абстрактност, то по-справедлив би бил противоположният упрек, а именно — в недостатъчна сила на абстракцията, в неспособност при разглеждането на стойностите на стоките да забрави печалбите — факт, който изпъква пред него от сферата на конкуренцията.

Тъй като Рикардо, вместо да развие разликата между цените по разходите и стойностите от самото определение на стойността, допуска, че независещи от работното време влияния определят самите „стойности“ (тук би било за него уместно да се придържа към понятието „абсолютна“ или „действителна стойност“, или просто „стойност“) и понякога нарушават техният закон, той е дал възможност на своите противници — такива като Малтус — да атакуват цялата негова [537] теория за стойността. Във връзка с това Малтус правилно отбелязва, че различията между органическите съставни части на капитала и различията във времето на оборота на капиталите в различните отрасли се развиват заедно с прогреса на производството, така че би трябвало да се дойде до гледището на А. Смит, според което определението на стойността чрез работното време във все по-нарастваща степен престава вече да подхожда за „цивилизованите“ времена. (Виж също *Торенс*.) От друга страна, учениците на Рикардо прибегваха до най-жалки схоластични измислици, за да направят тези явления адекватни на основния принцип (виж [Джеймс] Мил и жалкия бърборко *Мак-Кулък*)⁷².

Без да се спира на *извода, който произтича от неговите собствени илюстрации* — а именно, че *съвсем независимо* от по

вишаването или спадането на работната заплата, при предположението за неизменност на работната заплата цените по разходите на стоките трябва да се различават от техните стойности, ако цените по разходите се определят от същия процент на печалбата,— Рикардо преминава в този раздел към разглеждане на влиянието, оказвано от повишаването или спадането на работната заплата върху цените по разходите, в които вече са изравнени стойностите.

Същността на въпроса е сама по себе си извънредно проста.

Фермерът изразходва 5 000 ф. ст. при печалба 10%; стойността на неговата стока е 5 500 ф. ст. Ако печалбата се намали с 1% — от 10% на 9%, — в резултат на това, че се е повишила работната заплата и нейното повишение е предизвикало понижение на печалбата, то и тогава фермерът продава своята стока за 5 500 ф. ст. (защото е предположено, че той е вложил целия свой капитал в работна заплата). Но от тези 5 500 ф. ст. неговата печалба би съставляла вече не 500, а само $454\frac{14}{109}$. Капиталът на фабриканта се състои от 5 500 ф. ст. за машини и 5 000 ф. ст. за труд. Тези последните 5 000 ф. ст. получават своя израз, както и преди, в 5 500 ф. ст., но той сега влага не 5 000 ф. ст., а $5\,045\frac{95}{109}$ и получава от тази сума само $454\frac{14}{109}$ ф. ст. печалба, както и фермерът. А върху основния капитал от 5 500 ф. ст. той не може вече да пресмята 10%, или 550 ф. ст., а само 9%, или 495 ф. ст. Следователно той продава своята стока за 5 995 ф. ст. вместо за 6 050 ф. ст.; така че в резултат на повишаването на работната заплата паричната цена на стоката на фермера е останала същата, а паричната цена на стоката на фабриканта е спаднала; следователно стойността на стоката на фермера се е повишила в сравнение със стойността на стоката на фабриканта. Обяснението се състои в това, че ако фабрикантът продаваше своята стока по същата стойност, както и по-рано, той би получил по-висока от средната печалба, тъй като повишаването на работната заплата непосредствено засяга само оная част от капитала, която се изразходва за работна заплата. В тази илюстрация вече се предполагагт цени по разходите, които са регулирани от 10-процентовата средна печалба и се различават от стойностите на стоките. У Рикардо въпросът се свежда до това — как действува върху цените по разходите повишаването или спадането на печалбата в зависимост от различното съотношение между основния и оборотния капитал в целия изразходван капитал. Към коренния въпрос, към превръщането на стойностите в цени по разходите, тази илюстрация (у Рикардо стр. 31—32) [Руски превод, том I, стр. 52—53] няма никакво отношение. Тя не е лоша, тъй като Рикардо посочва тук изобщо, че повишаването на работната заплата, което при еднакъв строеж на капиталите би предизвикало

само понижаване на печалбата без въздействие — въпреки вулгарния възглед — върху стойността на стоките, при нееднакъв техен строеж предизвиква само *спадане* на цените на някои стоки, а не повишаване на *цените на всички стоки*, както предполага вулгарното гледище. В Рикардовия пример спадането на цените на стоките става поради спадането на нормата на печалбата, или, което [за Рикардо] е същото, вследствие на повишаването на работната заплата. Значителна част от *цените по разходите* на стоката се определя в случая с фабриканта от оная средна печалба, която той начислява върху основния капитал. Следователно, ако тази норма на печалбата спада или се повишава поради повишаване или спадане на работната заплата — *цената на тези стоки* съответно ще спадне (съответно на оная част от цената, която възниква от печалбата, начислена върху основния капитал) или ще се повиши. Същото важи и за ония „оборотни капитали, които *се стичат обратно след по-продължителни* периоди и обратно“ (Мак-Кулък) [“The Principles of Political Economy“, Edinburgh, 1825, стр. 300]. Ако капиталистите, които влагат по-малко променлив капитал, продължават да начисляват върху цената на стоката своя основен капитал по предишната норма на печалбата — тогава тяхната норма на печалбата би се повишила, и то толкова, колкото повече основен капитал влагат те в сравнение с капиталистите, капиталът на които се състои по-малко от променлив капитал. Това би се изравнявало от конкуренцията.

„Рикардо“ — казва бъривецът Мак — „беше първият, който изследва влиянието на колебанията на работната заплата върху стойността на стоките, когато заетите в тяхното производство капитали имат нееднаква дълготрайност“. „Рикардо не само посочи, че повишаването на работната заплата не може да повиши цените на *всички стоки*, но той установи също, че в много случаи *повишаването на работната заплата* по необходимост води към *спадане на цените*, а *спадането на работната заплата* — към *повишаване на цените*“ (Mac Culloch. The Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, стр. 298—299).

Рикардо доказва своето положение като, първо, предполага *цени по разходите, регулирани от общата норма на печалбата*.

Второ, като посочва, че „повишаване на стойността на труда е невъзможно без спадане на печалбата“ (стр. 31) [Руски превод, том I, стр. 52].

По този начин още в глава 1 („За стойността“) се предполагат такива закони, които в глава 5 и 6 („За работната заплата“ и „За печалбата“) трябваше да бъдат изведени от главата „За стойността“. Нека отбележим между другото [538] съвсем погрешния извод на Рикардо, че тъй като „повишаване на стойността на труда е невъзможно без спадане на печалбата“ — невъзможно било ипо-

вишаване на печалбата без спадане на стойността на труда. Първият закон се отнася до принадлежната стойност. Но тъй като печалбата представлява отношение на принадлежната стойност към целия авансиран капитал — печалбата може да се повишава и при същата стойност на труда, ако стойността на постоянния капитал спада. Рикардо изобщо смесва принадлежната стойност с печалбата. Оттук и неговите неправилни закони относно печалбата и нормата на печалбата.

Общият извод от последната илюстрация е следният :

„Степента на изменението на относителната стойност на стоките, предизвикано от повишаването или спадането на стойността на труда“ (или, което е същото, от спадането или повишаването на нормата на печалбата), „ще зависи от това, каква част от целия вложен капитал представлява основният капитал. Ще спадне относителната стойност на всички стоки, които се произвеждат с твърде скъпи машини или в твърде скъпо струващи здания или изискват значително време, преди да постъпят на пазара, докато относителната стойност на всички стоки, които се произвеждат главно чрез труд и които бързо постъпват на пазара, ще се повиши“ (стр. 32) [Руски превод, том I, стр. 52—53].

Рикардо пак се връща към онова, което всъщност единствено го занимава в това изследване. Той казва, че тези изменения в цените по разходите на стоките, които се предизвикват от повишаването или спадането на работната заплата, са незначителни в сравнение с ония изменения, които стават в същите тези цени по разходи вследствие на измененията в стойностите на стоките {Рикардо далеч не изразява тази истина в такива адекватни термини}, т. е. вследствие на измененията на количеството на труда, който се употребява за тяхното производство. Поради тази причина можело според него общо взето „да се абстрахираме“ от това — и тогава законът за стойността остава и практически правилен. (Рикардо би трябвало да добави, че самите цени по разходите остават необясними без стойностите, определяни чрез работното време). Този е действителният ход на неговото изследване. И наистина, ясно е, че въпреки, превръщането на стойностите на стоките в *цени по разходите*, щом вече сме предположили цените по разходите {а тези цени на разходите трябва да се различават от *пазарните цени*; те представляват средните пазарни цени на стоките в различните отрасли. Самата *пазарна цена* вече дотолкова съдържа в себе си нещо средно, доколкото *цените на стоките от една и съща сфера на производството* се определят от цените на стоките, които са произведени при *средни условия на производството в тази сфера*. Съвсем не при *най-лошите условия*, както Рикардо допуска при разглеждането на рентата; защото средното търсене зависи от определена цена, дори що се отнася до зърнените храни. Така че из-

вестно количество от стоките, които постъпват на пазара, се продават не *по-високо* от тази цена. Иначе би се намалило търсенето. Ето защо ония, които произвеждат стоки не *при* средни условия, а в условия *под* средните, често пъти биват принудени да продават своята стока не само под нейната стойност, но и под нейната *цена по разходите* — че въпреки превръщането на стойностите на стоките в *цени по разходите*, всяко такова *изменение* на тези цени по разходите, което не е резултат на някакво постоянно спадане или повишаване, на постоянно изменение на нормата на печалбата (което може да се установи само в течение на много години), може да бъде обусловено единствено и изключително от *изменение в стойностите* на тези стоки, от изменение на количеството на необходимото за тяхното производство работно време.

„Обаче читателят ще забележи, че тази причина за изменения на стоките“ (т. е. за изменения на цените по разходите или, както *смята* Рикардо, на относителните стойности на стоките), *действува сравнително слабо* . . . По-иначе стои въпросът за другата важна причина за изменение на стойността на стоките, а именно — с увеличаването или намаляването на количеството труд, необходимо за тяхното производство . . . Що-годе значително изменение в постоянната норма на печалбата е резултат на причини, действащи само в течение на редица години, докато изменението в количеството на труда, необходимо за производството на стоките, стават всекидневно. Всяко подобрене в машините, в инструментите, в зданията, в добиването или произвеждането на суровини спестява труд и ни позволява да изготвяме с по-голяма лекота стоката, при производството на която се използват тези подобрения, вследствие на което се изменя нейната *стойност*. Така че не би било правилно при изследването на причините за измененията в стойността на стоките да се изпуска съвсем изпревдид действието на повишаването или спадането на стойността на труда, но също така би било неправилно да му се приписва голямо значение“ (стр. 32—33. [Руски превод, том I, стр. 53].

По тази причина Рикардо щял да се абстрахира от измененията в стойността на труда.

Целият този отдел IV на глава 1 („*За стойността*“) е до такава степен объркан, че въпреки заявлението на Рикардо във въвеждащия абзац, че желае да *разглежда* влиянието на *измененията*, които *повишаването и спадането на работната заплата* предизвикват в стойността на стоките вследствие на различния строеж на капитала, той на дело илюстрира това само покрай другото и, обратно, фактически запълва главната част на отдел IV с илюстрации, които показват, че *съвсем независимо от повишаването или спадането на работната заплата* — при предположена от самия него *постоянна работна заплата* — *допускането* [539] *на обща норма на печалбата* трябва да доведе до цени по разходите, различаващи се от стойностите на стоките, и при това пак дори независимо от различията в съотношението между основния и оборотния капитал. Това той отново забравя в края на отдела.

Преди да пристъпи към изследването на отдел IV, той казва следното:

„Това различие в степента на дълготрайността на основния капитал и това разнообразие в съотношенията, в които могат да се комбинират двата вида капитал, обуславят появяването на една друга причина за изменение на относителните стойности на стоките покрай по-голямото или по-малкото количество труд, необходим за тяхното производство: тази причина е повишаването или спадането на стойността на труда“ (стр. 25—26) [Руски превод, том I, стр. 49].

А в действителност той със своите илюстрации показва преди всичко, че едва общата норма на печалбата позволява на различната комбинация на капиталите (а именно — на променливия, постоянния и т. н.) да оказва такова влияние, което прави цените по разходите на стоките да бъдат различни от техните стойности, т. е. че именно общата норма на печалбата, а не стойността на труда, която тук се предполага като постоянна, е причина за тези изменения. После, едва във втората част на изследването, той предполага за дадени цените по разходите, които вече се различават — вследствие на общата норма на печалбата — от стойностите, и изследва как влияят върху тях измененията в стойността на труда. Първия, главния въпрос той не изследва, забравя го напълно и забързва този отдел така, както го беше започнал:

„В този отдел беше показано, че при липсата на някакви изменения в количеството на труда самото повишаване на стойността на труда ще предизвика спадане на разменната стойност на стоките, в производството на които се прилага основен капитал, и колкото по-голяма е частта на основния капитал, толкова по-значително ще бъде това спадане“ (стр. 35) [Руски превод, том I, стр. 54].

А в следващия отдел V (глава 1) той продължава същата линия, т. е. само изследва какви изменения могат да претърпяват цените по разходите на стоките вследствие на изменението на стойността на труда, или на работната заплата, не в случая, когато съотношението между основния и оборотния капитал е различно при два еднакви капитала в два различни отрасъла на производството, а в случая, когато имаме налице „нееднаква дълготрайност на основния капитал“ или „нееднаква скорост на обратния приток на капиталите към техните собственици“. Правилната догадка, съдържаща се още в отдел IV, относно различието между цени по разходите и стойности вследствие на общата норма на печалбата, тук вече не прозира. Разглежда се само вторичният въпрос за изменението на самите цени по разходите. Ето защо този отдел всъщност почти не представлява теоретически интерес с изключение на случайно засегнатия тук въпрос за различията на формите на капиталите, които произтичат от процеса на обръщението,

„Колкото повече се намалява дълготрайността на основния капитал, толкова повече той се приближава по своя характер към оборотния капитал. Той ще се потребява и неговата *стойност* ще се *възпроизвежда в по-кратък срок*, за да се запази капиталът на фабриканта“ (стр. 36) [Руски превод, том I, стр. 55].

Така че Рикардо свежда и по-малката дълготрайност на капитала и изобщо разликата между основен и оборотен капитал до разлика във *времето на възпроизводството*. Това е безспорно едно извънредно важно определение, но съвсем не единственото. Основният капитал влиза изцяло в процеса на труда, а само постепенно и на части — в процеса на образуването на стойността. Това е една друга основна разлика във формата на обръщението на основния и оборотния капитал. По-нататък: основният капитал *по необходимост* влиза в процеса на обръщението само със своята *разменна стойност*, докато неговата *потребителна стойност* се потребява в процеса на труда и оттук никъде другаде не преминава. Това е още една важна разлика на *формата на обръщението*. Двете тези разлики във формата на обръщението засягат също и времето на обръщението, но те съвсем не са тъждествени със степените [на дълготрайност на капиталите] и с различията във времето на обръщението.

По-малко дълготрайният капитал изисква по-голямо количество *постоянно влаган труд*

„за запазването на своята първоначална ефективност, но употребеният за това труд може да се разглежда като действително изразходван за производството на стоката, върху която следователно трябва да премине пропорционална на този труд стойност“ (стр. 36—37) [Руски превод, том I, стр. 55]. „Ако изхабяването на машината е голямо, ако в течение на годината е необходим трудът на петдесет работника за поддържането ѝ в изправност, аз бих поискал за своите стоки добавъчна цена, равна на цената, която би получавал за своите стоки всеки друг фабрикант, който използва петдесет работника за производството на други стоки и съвсем не си служи с машини. Но повишаването на работната заплата би се отразило нееднакво върху стоки, произвеждани с помощта на бързо изхабяващи се машини, и стоки, произвеждани с помощта на бавно изхабяващи се машини. При производството на първите върху произвежданата стока *непрекъснато ще се пренася голямо количество труд*“

{своята обща норма на печалбата, която той предпоставя, Рикардо не забелязва, че заедно с това върху стоката непрекъснато ще се пренася и сравнително голямо количество принадлеен труд},

„а при производството на вторите ще се пренася твърде малко количество от същия труд“,

а затова и твърде малко принадлеен труд, т. е. много по-малко {принадена} стойност, ако стоките се разменят по своите стойности.

[540] „Ето защо всяко повишаване на работната заплата, или, което е същото, всяко спадане на печалбите, ще понижи относителната стойност на стоките,

които се произвеждат с помощта на капитал, отличаващ се с голяма дълготрайност, и съответно ще повиши стойността на стоките, които се произвеждат с помощта на по-бързо изхабяващ се капитал. Едно спадане на работната заплата би имало пряко противоположно действие“ (стр. 37—38) [Руски превод, том I, стр. 55—56].

С други думи: фабрикантът, който прилага основен капитал с по-малка дълготрайност, прилага съответно по-малко основен капитал и повече капитал, вложен в работна заплата, отколкото фабрикантът, който прилага капитал с по-голяма дълготрайност. Така че този случай съвпада с предишния, където ставаше дума за това — как действува изменението на работната заплата върху такива капитали, от които единият прилага относително, пропорционално повече основен капитал, отколкото другият. Тук няма нищо ново.

Анализа на онова, което Рикардо казва още за *машините* (стр. 38—40) [Руски превод, том I, стр. 56—57], трябва да отложим до разглеждането на глава 31 („*За машините*“)*.

Забележително е как Рикардо в заключителната част на отдел V се приближава до правилния възглед по въпроса — дотам, че почти намира съответната *дума*, — за да се отклони веднага от правилния път, и веднага след това приближаване до правилния възглед, което тук сега ще илюстрираме с неговите думи, той отново се връща към господстващата над него идея за влиянието на изменението на стойността на труда върху цените по разходите и завършва своето изследване с изводи по този *страничен въпрос*.

Съответното място гласи:

„И така, виждаме, че в ранните стадии на общественото развитие, когато още не се прилагат много машини, или дълготраен капитал, стоките, произведени с *разни капитали*, ще имат приблизително *равна стойност* и ще се повишават и спадат по отношение една към друга само в зависимост от това, дали е необходим повече или по-малко труд за тяхното производство“

{последната част от фразата е лошо формулирана; пък и тя се отнася не до стойностите, а до *стоките*, и затова е лишена от смисъл, освен ако се имат предвид техните *цени*; защото да се каже, че *стойностите* спадат пропорционално на работното време, е равносилно да се твърди, че стойностите се повишават или спадат в същата степен, в която те се повишават или спадат};

„но след въвеждането на тези скъпи и дълготрайни оръдия *стоките*, произвеждани при *влагане на равни капитали*, ще имат *твърде неравна стойност*, и макар че те все още ще се повишават или ще спадат по отношение една към друга в зависимост от това, дали се изисква повече или по-малко труд за тяхното производство, те заедно с това ще бъдат подложени на

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 600—602. *Ред.*

друго, наистина по-малко, изменение, което се предизвиква от повишаването или спадането на работната заплата и печалбата. Тъй като стоки, продаващи се за 5 000 ф. ст., могат да бъдат продукт на капитал, равен по величина на капитал, с помощта на който са произведени други стоки, продаващи се за 10 000 ф. ст., то печалбите от производството на едните и другите ще бъдат еднакви; но тези печалби биха били *неравни*, ако цените на стоките не се изменяха заедно с повишаването или спадането на *нормата на печалбата* (стр. 40—41) [Руски превод, том I, стр. 57—58].

Фактическис Рикардо казва тук следното:

Равни по величина капитали произвеждат стоки с *равни стойности*, ако съотношението между техните органически съставни части е *едно и също*, ако те са вложили еднакви части за работна заплата и за условия на труда. Тогава в произвежданите от тях стоки се вълпъщават еднакви количества труд, а значи и равни стойности {ако оставим настрана разликата, която може да бъде внесена от процеса на обръщението}. Напротив, *равни по величина* капитали произвеждат стоки с *твърде неравни стойности*, ако техният органически строеж е различен, а именно — ако оная тяхна част, която съществува като основен капитал, се намира в твърде различно отношение към частта, вложена за работна заплата. Първо, само една част от основния капитал влиза в стоката като съставна част на стойността, в резултат на което, следователно, *величините на стойността* трябва да бъдат твърде различни в зависимост от това, дали при производството на стоката е бил вложен повече или по-малко основен капитал. Второ, частта, вложена за работна заплата — изчислена в проценти при еднаква по величина маса на капитала, — [може да бъде] много по-малка, а следователно [ще бъде] много по-малък и целият [новоприсъединен] труд, вълпътен в стоката, а значи и принадлежният труд {при даден работен ден с еднаква продължителност}, който образува принадлежната стойност. Ето защо, ако тези равни по величина капитали, които произвеждат стоки с *неравни стойности*, *сдържващи* в себе си *неравни принадлежни стойности*, а поради това и *неравни печалби* — ако такива капитали трябва предвид на това, че са равни по величина, да носят равни печалби, то *цените на стоките* (доколкото тези цени се определят от общата норма на печалбата за дадени разходи) неизбежно трябва силно да се различават от *стойностите на стоките*. Оттук произтича не изводът, че стойностите са изменили своята природа, а изводът, че *цените по разходите* се различават от *стойностите*. Обстоятелството, че Рикардо не е дошъл до този извод, възбужда толкова по-голямо учудване, защото той вижда, че дори при предположение на цените по разходите — които се определят от общата норма на печалбата — едно изменение на нормата на печалбата (или на нормата на работната заплата) неизбежно трябва да предизвика изменение в тези цени по разходите,

за да може нормата на печалбата [541] в различните отрасли на производството да остава една и съща. Колко по-голямо следователно ще е изменението в неравните стойности, което се дължи на установяването на обща норма на печалбата, тъй като тази *обща норма на печалбата* изобщо не е нищо друго освен изравняване на различните количества принадлежна стойност, съдържащи се в различните стоки, произведени от еднакви по величина капитали.

След като Рикардо, макар и да не е развил и да не е разбрал различието между разходите и стойността, между цените по разходите и стойностите на стоките, във всеки случай сам фактически е констатирал това различие по начина, който посочихме — след всичко това той завършва своите разсъждения със следната фраза:

„Очевидно г. Малтус мисли, че съставна част от моята теория е отъждествяването на *разходите* със *стойността* на една или друга вещ. Това е вярно, ако под *разходи* той разбира „*производствените разходи*“, включително *печалбата*“ (стр. 46, забележката) [Руски превод, том I, стр. 61] (следователно — разходите плюс печалбата, определяна от общата норма на печалбата).

С това погрешно смесване на цените по разходите със стойността, което той сам и опровергава, Рикардо преминава след това към разглеждането на рентата.

Онова, което Рикардо казва в отдел VI на глава I относно влиянието на измененията в стойността на труда върху цената по разходите на златото, а именно:

„Не може ли да се разглежда златото като стока, произвеждана при такова съотношение между двата рода капитал, което е най-близо до средното съотношение, взето за производството на повечето стоки? Не можем ли да разгледаме това съотношение като еднакво отдалечено от двете крайности, когато в единия случай се употребява малко основен капитал, а в другия се влага малко труд, и не заема ли то средно място между тях?“ (стр. 44) [Руски превод, том I, стр. 60] —

тези думи на Рикардо се отнасят по-скоро до ония стоки, при които съотношението между различните органически съставни части на стойността е средно, като при това тяхното време на обръщение и възпроизводство е също средно. За тези стоки цената по разходите и стойността съвпадат, тъй като при тях средната печалба съвпада с тяхната действителна принадлежна стойност, но така е само при тях.

Колкото незадоволително е изследването в отдел IV и V от глава I на влиянието на измененията в стойността на труда върху „относителните стойности“ — един (теоретически) второстепенен въпрос в сравнение с въпроса за превръщането на стойностите в цени по разходите, обусловено от средната норма на печалбата, — толкова важен е изводът, който прави от това Рикардо, като изхвърля една

от главните, постоянно подхващани още от времето на А. Смит грешки, че повишаването на работната заплата, вместо да води към спадане на печалбата, повишава цените на стоките. Наистина това вече се съдържа в самото понятие *стойности* и ни най-малко не се модифицира от превръщането на стойностите в цени по разходите, тъй като последното изобщо се отнася само до *разпределението на произведената от съвкупния капитал принадлежна стойност* между различните отрасли или между различните капитали в различните сфери на производството. Но все пак е от важно значение, че Рикардо е подчертал този въпрос и е показал, че въпросът стои тъкмо обратно. Ето защо той правилно казва в отдел VI на глава 1:

„Преди да приключа тази тема, ще бъде уместно да отбележа, че Адам Смит и — доколкото ми е известно — всички автори след него без изключение, твърдяха, че повишаването на цената на труда неизбежно би повлякло след себе си повишаване на цените на всички стоки“.

{Това съответствува на второто определение на стойността от А. Смит, според което стойността се равнява на количеството труд, което може да бъде купено срещу дадена стока.}

„Надявам се, че съм успял да докажа, че няма никакво основание да се приеме това твърдение и че ще се повиши цената само на стоките, произведени с по-малко количество основен капитал в сравнение с *изпълняващата посредническа роля стока*, в която е изразена цената“ (тук „относителната стойност“ е равна на изразената в пари стойност), „и че цената на всички стоки, които се произвеждат с по-голямо количество основен капитал, неизбежно ще спадне, ако се повиши работната заплата. Обратно, ако работната заплата спадне, тогава ще спадне цената само на ония стоки, които се произвеждат с по-малко количество основен капитал в сравнение с изпълняващата посредническа роля стока, в която е изразена цената; цената на всички стоки, които се произвеждат с по-голямо количество основен капитал, неизбежно ще се повиши“ (стр. 45) [Руски превод, том I, стр. 60—61].

По отношение на *паричните* цени това изглежда *неправилно*. Ако стойността на златото по каквито и да било причини се повишава или спада, тогава златото [се повишава или] спада равномерно по отношение на всички стоки, които се оценяват в него. Затова златото въпреки своята променливост фигурира като неизменен посредник между стоките. А щом това е така, то абсолютно невъзможно е да се разбере по какъв начин една или друга относителна комбинация между основния и оборотния капитал в производството на златото, в сравнение със стоките, може да предизвика някаква разлика. Но тук именно се и проявява *погрешната предпоставка* на Рикардо, че парите, доколкото те служат като средство за обръщение, се разменят като стока срещу стоки. Стоките са оценени в пари, преди парите да ги приведат в обръщение. Да предположим, че вместо златото

за посредник служи пшеницата. Ако например поради повишаване на работната заплата производствената цена [Produktionspreis] на пшеницата — като такава стока, в която променливият капитал в неговото съотношение към постоянния влиза в размери, превишаващи средното равнище на това съотношение — се е относително повишила, то всички стоки биха се оценявали в пшеница, имаща по-висока „относителна стойност“. Стоките, в които влиза повече основен капитал, биха се изразявали в по-малко количество пшеница, отколкото по-рано, не защото тяхната специфична цена е спаднала по отношение на пшеницата, а защото цената изобщо е спаднала. Стока, която съдържа точно толкова [жив] труд — в противоположност на натрупания труд, — колкото и пшеницата, ще изрази повишаването на своята цена чрез това, че тя би се изразила в по-голямо количество пшеница [542] в сравнение с друга стока, цената на която е спаднала по отношение на пшеницата. А ако същите причини, които предизвикват повишаване на цената на пшеницата, повишават цената например на готовите дрехи, то макар че готовите дрехи не ще се изразяват в по-голямо количество пшеница, отколкото по-рано, всички стоки, цената на които е спаднала в сравнение с пшеницата, например басмата, ще се изразяват в по-малко количество пшеница. Басмата и готовите дрехи биха изразявали разликата между своите цени в пшеницата като в свой посредник.

Но Рикардо има предвид нещо друго. Той има предвид следното: в резултат на повишаване на работната заплата цената на пшеницата би се повишила по отношение на басмата, но не по отношение на готовата дреха; следователно готовата дреха би се разменяла срещу пшеница по нейната стара цена, а басмата би се разменяла срещу пшеница по нейната повишила се цена. Крайно глупаво е само по себе си предположението, че изменения в цената на работната заплата в Англия ще повлекат например изменение на цената по разходите на златото в Калифорния, където работната заплата не се е повишила. Изравняване на *стойностите* чрез работното време и още повече изравняване на *цените по разходите* чрез общата норма на печалбата не става между различните страни в такава непосредствена форма. Но да вземем дори пшеницата, един отечествен продукт. Да предположим, че цената на един квартал пшеница се е повишила от 40 на 50 шил., т. е. с 25%. Ако цената на готовата дреха също се е повишила с 25% — тя и сега пак ще струва 1 квартал пшеница. Ако цената на басмата е спаднала с 25% — същото количество басма, което по-рано е струвало 1 квартал пшеница, ще струва сега само 6 бушела пшеница⁷³. И този израз в пшеница точно представлява съотношението между цените на басмата и готовата дреха, тъй като те се измерват с *една и съща мярка*, с 1 квартал пшеница.

Впрочем възгледът на Рикардо е още по-глупав. *Цена* на стока, която служи за мярка на стойностите, а следователно и за пари, изобщо не съществува; защото в противен случай аз би трябвало да имам освен стоката, която служи като пари, и втора стока, която служи като пари — двойна мярка на стойностите. Относителната стойност на парите е изразена в безбройните цени на всички стоки; защото във всяка от тези цени, в които разменната стойност на стоката е изразена в пари, разменната стойност на парите е изразена в потребителната стойност на дадената стока. Затова не може да се говори за повишаване или спадане на *цената* [*des Preises*] на парите. Аз мога да кажа: цената на парите в пшеница или тяхната цена в готови дрехи е останала същата; а тяхната цена в басма се е повишила, което е равносилно на това, че паричната цена на басмата е спаднала. Но не мога да кажа, че *цената* на парите се е повишила или е спаднала. Обаче Рикардо фактически мисли, че цената на парите, например в басма, се е повишила, или че паричната цена на басмата е спаднала, именно защото уж се е повишила относителната стойност на парите по отношение на басмата, докато по отношение на готовите дрехи или на пшеницата парите са запазили същата стойност. Така че тези две цени се измерват с *нееднаква* мярка.

Този отдел VI („*За неизменната мярка на стойността*“) разглежда „*мярката на стойностите*“, но в него няма нищо значително. Връзката между стойността, нейната иманентна мярка — работното време — и необходимостта от *външна* мярка на стоките стойности съвсем не е разбрана, въпросът за нея дори не е поставен.

Още в началото на VI отдел се вижда повърхностната трактовка на въпроса:

„Ако стоките са се изменили в своята относителна стойност, *желателно би било* да имаме средство за установяване на това — коя от тях е спаднала и коя се е повишила в своята действителна стойност, а това би могло да се постигне, ако те бъдат една след друга сравнявани с някаква неизменна стандартна мярка, която не би била сама подложена нито на едно от колебанията, които другите стоки изпитват.“ Но „не съществува нито една стока, която сама да не е подложена на тези колебания . . . , т. е. няма нито една такава стока, която не би изисквала за своето производство ту повече, ту по-малко труд“ (стр. 41—42) [Руски превод, том I, стр. 58].

Но дори и да съществуваше такава стока, то влиянието на повишаването или спадането на работната заплата и влиянието на различните комбинации между основен и оборотен капитал, на различните степени на дълготрайност на основния капитал, на нееднаквите промеждутъци от време, които трябва да премине стоката, преди да постъпи на пазара, и т. н. частично биха ѝ попречили

„да бъде съвършена мярка на стойността, с помощта на която ние бихме могли точно да установим измененията в стойността на всички останали предмети“. Една такава стока „би била съвършена мярка на стойността за всички предмети, произведени при съвсем същите условия, както и самата тя, но тя не би могла да бъде такава мярка за някои други предмети“ (стр. 43) [Руски превод, том I, стр. 59].

С други думи, при изменение на цените на първата от тези две групи от „останалите предмети“ ние бихме могли (ако стойността на парите не се е повишила и не е спаднала) да кажем, че изменението става поради повишаване или спадане „в техните *стойности*“, т. е. в необходимото за тяхното производство работно време. А що се отнася до другите предмети, ние не бихме могли да знаем дали „измененията“ на техните парични цени произхождат от *други причини* и т. н. Към тези съвсем неудачни разсъждения ще трябва да се върнем по-късно (при по-нататъшното преразглеждане на теорията за парите).

Глава I, отдел VII. Освен важното учение за „*относителните*“ работни заплати, печалби и ренти, към което трябва да се върнем по-късно*, този отдел съдържа само теорията, че при спадане или повишаване на стойността на парите едно съответно повишаване или спадане на работната заплата, печалбата и рентата не изменя нищо в съотношението между тях, а изменя само техния паричен израз. Ако цената на същата стока се изразява в двойно количество фунтове стерлинги, тогава се удвоява и цената на оная нейна част, която се превръща в печалба, работна заплата или рента. Но съотношението на тези три части помежду им и действителните стойности, които те представляват, си остават същите. Също така, ако печалбата съставлява двойно по-голямо количество фунтове стерлинги, то е, защото 100 ф. ст. се изразяват сега в 200 ф. ст.; така че съотношението между печалбата и капитала, т. е. нормата на печалбата, също си остава неизменно. Измененията в монетарния израз се отразяват едновременно върху печалбата и капитала, също както и върху печалбата, работната заплата и рентата. Това се отнася и до последната, доколкото тя се изчислява не върху акър, а върху вложението за обработката на земята и т. н. капитал. Накратко казано, в този случай става изменение не в стоките и т. н.:

„Разбира се, едно повишаване на работната заплата по тази причина неизбежно ще се съпровожда от повишаване на цените на стоките; но в такива случаи може да се установи, че стойността на труда и стойността на всички стоки не са се изменили една към друга и че се е изменила само стойността на парите“ (стр. 47) [Руски превод, том I, стр. 61—62].

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 456—461. *Ред.*

[5)] СРЕДНИ ЦЕНИ, ИЛИ ЦЕНИ ПО РАЗХОДИТЕ, И ПАЗАРНИ ЦЕНИ

[а) ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ: ИНДИВИДУАЛНА СТОЙНОСТ И ПАЗАРНА СТОЙНОСТ; ПАЗАРНА СТОЙНОСТ И ПАЗАРНА ЦЕНА]

[543] За да развие теорията за диференциалната рента, Рикардо установява в глава 2 („За рентата“) следното положение :

„Разменната стойност на всички стоки, били те промишлени изделия, продукти на мини или продукти на селското стопанство, никога не се определя от най-малкото количество труд, което е достатъчно за тяхното производство при най-благоприятни условия, достъпни само за ония, които използват особено изгодни обстоятелства; обратно, тя се определя от най-голямото количество труд, което по необходимост се изразходва за тяхното производство от ония, които нямат тези предимства, които *продължават* производството при най-неблагоприятни условия; а под най-неблагоприятни условия трябва да се разбират *най-неблагоприятните измежду ония, при които е необходимо да се продължава* производството, за да бъде произведено *необходимото количество продукти*“ (стр. 60—61) [Руски превод, том I, стр. 69].

Последната мисъл не е съвсем правилна. „Необходимото количество продукти“ не е някаква неизменна величина. Би трябвало да се каже: определено количество производни продукти, което е необходимо в рамките на определени цени. Ако цената се повиши над тези рамки, то заедно с търсенето спада и „необходимото количество“.

Цитираното по-горе положение може общо да се изрази така: стойността на стоката — която е продукт на някоя особена производствена сфера — се определя от труда, необходим, за да се произведе *цялата маса, общата сума* на стоките на тази производствена сфера, а не от онова особено работно време, което е необходимо за всеки отделен капиталист или предприемач вътре в тази сфера на производството. Общите условия на производство и общата производителност на труда в тази особена сфера на производството, например в памучната промишленост — това са средните условия на производство и средната производителност на труда в тази сфера, в памучната промишленост. Така че количеството труд, което определя стойността например на един аршин басма, не е количеството труд, което се съдържа в него, което е използвал даден фабрикант, а средното количество труд, което използват за производството на един аршин басма всички явяващи се на пазара памучни фабриканти. А особените условия, при които произвеждат отделните капиталисти например в памучната промишленост, по необходимост се разпадат на три групи. Едни от тях произвеждат при *средни* условия; това значи, че индивидуалните условия на производство, при които те произвеждат, съвпадат с *общите* условия на производството в тази сфера. Средното съотношение е тяхното *действително* съотношение. Производителността на техния труд стои на средното равнище.

Индивидуалната стойност на техните стоки съвпада с *общата* стойност на тези стоки. Ако те например продават един аршин басма за 2 шил., т. е. по нейната средна стойност, то те я продават по *стойността*, която представляват *in patria** произведените от тях аршини басма. Втората група капиталисти произвежда при условия *по-добри* от средните. *Индивидуалната* стойност на техните стоки, струва *по-ниско* от общата стойност на стоките от този вид. И ако те продават стоките по тази обща стойност, то те ги продават *над* тяхната индивидуална стойност. И най-сетне, третата група капиталисти произвежда при такива условия на производство, които са *по-лоши* от средните.

Както казахме, „необходимото количество продукти“ от дадена особена сфера на производството не е някаква неизменна величина. Ако стойността на стоките надхвърли известна граница на средната стойност, то „необходимото количество продукти“ се намалява, или това количество е необходимо само при дадена цена или поне в пределите на определени цени. Ето защо *е възможно* и такава положение, при което последната група капиталисти е принудена да продава своите стоки *под* тяхната индивидуална стойност, както намиращата се в най-добри условия група капиталисти винаги продава своите стоки *над* тяхната индивидуална стойност. Именно от числеността, или от пропорционалното съотношение на величините на тези групи⁷⁴, ще зависи коя от тях ще установи окончателно средната стойност. Ако средната група значително преобладава по численост, то тя и ще установи средната стойност. Ако тази група числено е малка, а групата, произвеждаща *при условия по-лоши от средните*, числено е голяма и преобладава над останалите, тогава тя установява общата стойност на продукта от тази сфера, макар че това още съвсем не казва, и дори е твърде невероятно, че въпросът се разрешава именно от оня отделен капиталист вътре в тази група, който на свой ред е поставен *при най-неблагоприятни условия* (виж *Корбет*)⁷⁵.

Но да оставим това настрана. Общият резултат е такъв: *общата* стойност, която имат продуктите от даден вид, е *еднаква* за всички, независимо от това, как тя се отнася към индивидуалната стойност на всяка отделна стока. Тази *обща* за стоките от даден вид стойност е тяхната *пазарна стойност*, стойността, с която те излизат на пазара. Изразена в пари, тази пазарна стойност е *пазарната цена*, както изобщо стойността, изразена в пари, това е цената. Действителната пазарна цена стои ту по-високо, ту по-ниско от пазарната стойност и съвпада с нея само случайно. Но в течение на известен период колебанията се изравняват и затова може да се каже, че

*—в натура, в натурална форма. *Ред.*

средната на действителните пазарни цени е именно *пазарната цена*, която изразява *пазарната стойност*. Независимо от това, дали в даден момент действителната пазарна цена по своята величина, т. е. *количествено*, съвпада с тази пазарна цена или не съвпада, във всеки случай пазарната цена има това общо с пазарната стойност *качествено* определение, че всички намиращи се на пазара стоки от една и съща производствена сфера (разбира се, качеството им се предполага за еднакво) имат *една и съща цена* или се явяват фактически представители на *общата* стойност на стоките от тази сфера.

[544] Затова приведеното по-горе положение на Рикардо, издигнато от него във връзка с теорията за рентата, беше формулирано от неговите ученици в смисъл, че на един и същ пазар не могат да съществуват едновременно *две различни пазарни цени*, или че намиращите се едновременно на пазара продукти *от един и същ* род имат *една и съща цена*, или — тъй като можем тук да се абстрахираме от случайността на тази цена — *една и съща пазарна стойност*.

И така, конкуренцията — отчасти между капиталистите, отчасти между купувачите на стоки и капиталистите и между самите купувачи — довежда тук до това, че стойността на всяка отделна стока от която и да било особена производствена сфера се определя *от съвкупната маса на общественото работно време*, което се изисква *от съвкупната маса на стоките от тази особена сфера на общественото производство*, а не *от индивидуалните стойности на отделните стоки*, с други думи — не от работното време, което отделната стока е струвала на нейните *особени* производители и продавачи.

Но оттук следва логически, че капиталистите, принадлежащи към първата група, при която условията на производство са по-благоприятни от средните условия на производство, при всички обстоятелства получават известна свръхпечалба, т. е. че тяхната печалба *превишава* общата норма на печалбата в тази сфера. Следователно конкуренцията установява *пазарната стойност*, или *пазарната цена*, не чрез *изравняване на печалбите вътре* в отделните производствени сфери. (За това наше изследване разликата между пазарна стойност и пазарна цена няма значение, тъй като различията в условията на производство и произтичащите от тях различни норми на печалбата си остават в сила за отделните капиталисти *от една и съща* сфера, независимо от отношението на пазарната цена към пазарната стойност.) *Обратно*: конкуренцията изравнява тук *различните индивидуални стойности* в еднаква, *равна*, *лишена от различия пазарна стойност* именно с това, че тя допуска *разлика между индивидуалните печалби*, печалбите на отделните капиталисти, и техни *отклонения от средната норма на*

печалбата в дадена сфера. Тя дори създава тези отклонения чрез установяване на *една и съща пазарна стойност* за такива стоки, които са произведени при нееднакво благоприятни условия на производство — ще рече при нееднаква производителност на труда — и които следователно представляват индивидуални, *нееднакви по величина количества работно време*. Стоката, произведена при благоприятни условия, *съдържа* по-малко количество работно време, отколкото стоката, произведена при по-малко благоприятни условия, но тя се продава на същата цена, има същата стойност, както ако би съдържала същото работно време, което тя в действителност не съдържа.

[6] СМЕСВАНЕТО ОТ РИКАРДО НА ПРОЦЕСА НА ОБРАЗУВАНЕ НА ПАЗАРНАТА СТОЙНОСТ И ПРОЦЕСА НА ОБРАЗУВАНЕ НА ЦЕНАТА ПО РАЗХОДИТЕ]

За построяването на своята теория за рентата Рикардо се нуждае от две положения, които не само *не* изразяват *едно и също* действие на конкуренцията, но изразяват *тъкмо противоположни* нейни действия. Първото положение гласи, че продуктите от една и съща сфера се продават по *една и съща пазарна стойност*, че следователно конкуренцията по принудителен начин създава *различни норми на печалбата*, т. е. отклонения от общата норма на печалбата. Второто положение гласи, че *нормата на печалбата* трябва да бъде *една и съща* за всяко капиталовложение, или че конкуренцията създава *обща норма на печалбата*. Първият закон има сила за различните самостоятелни капитали, вложени в *една и съща сфера на производството*. Вторият има сила за капиталите, доколкото те са вложени в *различни сфери на производството*. С първото свое действие конкуренцията създава *пазарната стойност*, т. е. *една и съща стойност* за стоките от една и съща сфера на производството, макар че тази *тъждествена стойност* трябва да поражда *различни печалби*; следователно със своето първо действие конкуренцията създава *една и съща стойност въпреки наличието или по-добре казано, поради наличието на нееднакви норми на печалбата*. Със своето второ действие (което впрочем се осъществява по друг начин: това е конкуренцията между капиталистите в *различните сфери*, която прехвърля капиталите от една сфера в друга, докато посочената по-горе конкуренция, доколкото тя става между купувачите, се осъществява между капиталистите от *една и съща сфера*) конкуренцията създава *цената по разходите*, т. е. *една и съща норма на печалбата* в различните сфери на производството, макар че тази *тъждествена норма на печалбата* противоречи на

неравенството на стойностите и следователно може да бъде създадена само чрез *цени*, които се *различават* от стойностите.

Тъй като Рикардо за своята теория за поземлената рента се нуждае и от едното, и от другото — от *равна стойност* или *цена при неравна норма на печалбата* и *равна норма на печалбата при неравни стойности*, — смятам за извънредно странно, че той не е напипал това двойко определение и че дори в раздела, където ех professo* говори за *пазарната цена* в глава 4 („*За естествената и пазарната цена*“), той съвсем не разглежда *пазарната цена* или *пазарната стойност*, при все че в цитираното по-горе място той** все пак я поставя в основата, за да обясни *диференциалната рента* като добавъчна печалба, която се кристализира в рента. [545] Напротив, в глава 4 той разглежда само свеждането на *цените* в *различните сфери на производството* към *цени по разходите* или *средни цени*, т. е. пазарните стойности на различните сфери на производството в тяхното взаимоотношение, но не процеса на образуване на пазарната стойност във всяка особена сфера, а знае се, че без този процес не съществуват изобщо никакви пазарни стойности.

Пазарните стойности на всяка особена сфера на производството, а следователно и *пазарните цени* на всяка особена сфера (ако пазарната цена съответствува на „*естествената цена*“, т. е. просто изразява стойността в пари) биха давали твърде различни норми на печалбата, тъй като равни по величина капитали в *различните сфери на производството* (като напълно се абстрахираме от различията, произтичащи от техните различни процеси на обръщение) прилагат постоянен и променлив капитал в съвсем нееднакви пропорции и затова носят твърде нееднакви принадени стойности, а следователно и печалби. Затова такова изравняване на различните пазарни стойности, в резултат на което в различните сфери се установява *еднаква норма на печалбата* и еднакви по величина капитали носят еднаква средна печалба, става възможно само благодарение на това, че *пазарните стойности* се превръщат в *цени по разходите*, различаващи се от техните действителни стойности***.

Онова, което осъществява конкуренцията в една и съща сфера на производството, е *определяне на стойността на стоката, произведена в тази сфера* от средното погълнато от нея работно

* — специално. Ред.

** Виж настоящия том, ч. II, стр. 216. Ред.

*** Възможно е *нормата на принадлежната стойност* да не се изравнява в различните сфери на производството (например вследствие на нееднаква продължителност на работното време). Ето защо изравняването на *нормата на принадлежната стойност* не е необходимо, защото се изравняват самите принадлежни стойности.

време, т. е. установяване на *пазарната стойност*. Онова, което осъществява конкуренцията между различните сфери на производството, е *установяването на една и съща обща норма на печалбата в различните сфери* чрез изравняване на различните пазарни стойности в такива пазарни цени, които представляват *цени по разходите*, различаващи се от действителните пазарни стойности. Така че конкуренцията в този втория случай съвсем не се стреми да приближи цените на стоките до техните стойности, а напротив — да сведе техните стойности към различаващи се от тях цени по разходите, да премахне различията между техните стойности и цените на разходите.

Само това последното движение Рикардо разглежда в глава 4; при това той, колкото и странно да е това, го разглежда като свеждане на цените на стоките — по пътя на конкуренцията — към техните стойности, като свеждане на „пазарната цена“ (цена, която се различава от стойността) към „естествената цена“ (изразената в пари стойност). Впрочем това заблуждение се дължи на направеното вече в глава 1 („*За стойността*“) погрешно отъждествяване на цената по разходите със стойността*, което от своя страна пък произлиза от обстоятелството, че в мястото, където Рикардо е трябвало да развие само „стойността“, т. е. където има пред себе си само още „*стоката*“, той е забъркал и *общата норма на печалбата*, и всички предпоставки, които произтичат от по-развитите капиталистически производствени отношения.

Затова и целият ход на мисълта на Рикардо в глава 4 е крайно повърхностен. Той изхожда от „случайните и временни изменения на цените“ (стр. 80) на стоките вследствие на изменящите се съотношения между търсенето и предлагането.

„С повишаването или пък със спадането на цените *печалбата* се повишава над *своето общо равнище* или пък спада под него, а капиталът или се поощрява и насочва към оня отделен отрасъл на неговото приложение, където е настъпило това изменение, или се отдръпва от този отрасъл“ (стр. 80) [Руски превод, том, I, стр. 81].

Тук вече е предположено съществуването на „*общо равнище на печалбата*“ между различните сфери на производството, между „отделните отрасли на приложение на капитала“. А трябваше най-напред да се разгледа как се установява *общото равнище на цените* в един и същ отрасъл на приложение на капитала и *общото равнище на печалбата* между различните отрасли на неговото приложение. Тогава Рикардо щеше да види, че последната операция вече предполага непрекъснати странствувания на капитала или едно определяно от конкуренцията *разпределение на целия обществен*

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 211. *Ред.*

капитал между различните сфери на неговото приложение. Щом веднъж е предположено, че в различните сфери пазарните стойности, или средните пазарни цени, са сведени към *цени по разходите*, носещи една и съща норма на печалбата {обаче това става само в такива сфери на производството, където няма вмешателство на поземлена собственост; в сферите, където има такова вмешателство, конкуренцията вътре в тези сфери може да сведе цената към стойността и стойността към пазарната стойност, но не може да снижи последната до цената по разходите} — щом това е предположено, то повече или по-малко постоянните отклонения на пазарната цена — нагоре или надолу — от цената по разходите, които стават в едни или други особени сфери, ще предизвикват ново разместване и ново разпределение на обществения капитал. Първото преместване става, за да се установят различни от *стойностите цени по разходите*, второто — за да се изравнят *действителните пазарни цени* с цените по разходите, доколкото пазарните цени се повишават над цените по разходите или спадат под тях. Първото преместване е превръщане на стойностите в цени по разходите. Второто е въртене на действителните [546] случайни пазарни цени в различните сфери около цената по разходите, която се явява сега като *естествена цена*, макар че се различава от стойността и представлява само резултат на обществено действие.

Именно това последното, по-повърхностно движение разглежда Рикардо, като от време на време несъзнателно го смесва с другото движение. Разбира се, и двете тези движения се предизвикват от „един и същ принцип“, а именно от принципа, че

„всеки човек е свободен да влага своя капитал, където му е угодно . . . Той, разбира се, ще търси за своя капитал най-изгодна инвестиция; от само себе си се разбира, че той не ще се задоволи с печалба 10%, ако — вложил капитала си в друго предприятие — може да получи печалба 15%. Този *неукротим стремеж на всички капиталисти да изоставят по-малко доходното предприятие заради по-изгодното създава силна тенденция към изравняване на нормите на печалбите за всички* или към фиксирането им в такива пропорции, които според заинтересованите страни компенсират действителните или привидните предимства на едните пред другите“ (стр. 81) [Руски превод, том 1, стр. 81].

Тази тенденция довежда до това, че съвкупната маса на общественото работно време се разпределя — съответно на обществената потребност — *между различните производствени сфери*. Заедно с това стойностите в различните сфери се превръщат по този начин в цени по разходите, а, от друга страна, в отделните сфери се изравняват отклоненията на действителните цени от цените по разходите.

Всичко това води своето начало от А. Смит. Сам Рикардо казва:

„Никой автор не е показал така задоволително и така ясно, както д-р Смит, тенденцията на капитала да напуска отраслите, в които произведените стоки не покриват със своите цени всички разходи по тяхното производство и доставка на пазара *включително и обикновената печалба*“ (следователно не покриват цените по разходите) (стр. 342, забележката) [Руски превод, том I, стр. 240].

Заслугата на Рикардо, чиято грешка изобщо произтича от обстоятелството, че той тук *не е критичен* по отношение на А. Смит, се състои в това, че той по-точно определя тази миграция на капитала от една сфера в друга или, по-правилно, самия начин на това преместване. Но той е могъл да направи това само защото по негово време кредитната система е била по-развита, отколкото по времето на Смит. Рикардо казва:

„Може би е много трудно да се проследят *пътищата*, по които *се извършва* тази промяна; по всяка вероятност тя се извършва по такъв начин, че един или друг фабрикант *не променя абсолютно своето предприятие, а само намалява размерите на капитала, който той е вложил в своето предприятие*. Във всички богати страни има известен брой хора, които образуват така наречената *класа на хората на парите**; тези хора не се занимават с *никаква промишлена или търговска дейност*, а живеят от лихвите на своите пари, които те използват за скотиране на полици или за отпускане на заеми на *по-предприемчивата* част на обществото. Банкерите също така използват голям капитал за подобен род операции. Прилаганият по този начин капитал образува оборотен капитал с големи размери, от който в по-голяма или по-малка степен се ползват всички отрасли на промишлеността и търговията на страната. Може би не съществува такъв фабрикант, колкото и богат да е той, който да би ограничил своето предприятие само в размерите, допускани само от собствените му средства: той постоянно се ползува от една или друга част от този оборотен капитал, която се увеличава или намалява в зависимост от големината на търсенето на неговите стоки. Когато се увеличава търсенето на коприна и се намалява търсенето на сукно, фабрикантът на сукно не преминава със своя капитал в копринената промишленост, а уволнява част от своите работници и престава да сключва заеми от bankerите и от хората на парите; а при фабриканта на коприна става обратното: той сега *заема повече пари и по този начин капиталът се прехвърля от един отрасъл в друг, без да става нужда фабрикантът да прекратява обикновената си работа*. Ако разгледаме пазарите на един голям град, ще видим колко редовно те се снабдяват с отечествени и чуждестранни стоки в необходимото количество при всички условия на изменящото се търсене, което зависи от капризите на вкуса или от изменението на броя на населението, или колко рядко пазартът се задържа поради прекалено изобилно предлагане или възниква прекомерно поскупяване поради недостатъчно предлагане в сравнение с търсенето, и трябва да признаем, че *принципът, който регулира разпределението на капитала между всички отрасли на промишлеността и търговията в необходимите размери, е по-действен, отколкото обикновено се предполага*“ (стр. 81—82) [Руски превод, том I, стр. 81—82].

Така че *кредитът* е именно факторът, който предоставя капитала на разположение на цялата класа на капиталистите от всяка

* Тук Рошер пак би могъл да види какво разбира англичанинът под „класа на хората на парите“. Тук „класата на хората на парите“ се противопоставя пряко на „предприемчивата част на обществото“⁷⁶.

производствена сфера не съответно на сумата на собствения капитал на капиталистите от тази сфера, а съответно на потребностите на тяхното производство — докато в конкуренцията отделният капитал действа самостоятелно по отношение на другия. Този кредит е както резултат, така и условие на капиталистическото производство и това ни дава прекрасен преход от *конкуренцията на капиталите* към *капитала като кредит*.

[в] ДВЕ РАЗЛИЧНИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НА „ЕСТЕСТВЕНАТА ЦЕНА“ У РИКАРДО. ИЗМЕНЕНИЯТА НА ЦЕНИТЕ ПО РАЗХОДИТЕ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИЗМЕНЕНИЯТА В ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА]

В началото на глава 4 Рикардо казва, че под „естествена цена“ той разбира „стойността“ на стоките, т. е. *цената*, определяна от тяхното относително работно време, а под „пазарна цена“ — случайните и временни отклонения от тази „естествена цена“, отъждествявана със „стойността“. [547] Но в цялото по-нататъшно протежение на главата — и при това дори в съвсем определени изрази — той разбира под „естествена цена“ нещо съвсем друго, а именно различаващата се от стойността *цена по разходите*. Затова, вместо да покаже как конкуренцията превръща стойностите в цени по разходите и следователно създава постоянни отклонения от стойностите, той излага, следвайки А. Смит, как конкуренцията свежда към цени по разходите съществуващите в различните отрасли на производството пазарни цени в тяхното съотношение една към друга.

Така например в началото на глава 4 се казва следното:

„Ако приемаме *труда* за основа на стойността на стоките, а *сравнителното количество труд*, необходимо за тяхното производство, за мярка, определяща съответните количества стоки, които трябва да бъдат разменени една срещу друга — от това още не следва, че отричаме *случайните и временни отклонения на фактическата, или пазарната, цена* на стоките от тази тяхна *первична и естествена цена*“ (стр. 80) [Руски превод, том, I, стр. 81].

Следователно тук „естествената цена“ се отъждествява със *стойността*, а пазарната цена изразява само отклонението на фактическата цена от стойността.

И обратно:

„Да предположим, че всички стоки се продават по своята *естествена цена* и че *следователно нормите на печалбата на капитала* са съвсем еднакви във всички отрасли или пък се различават помежду си само дотолкова, доколкото тази разлика, според зинтересуваните страни, се уравнисява от някаква действителна

или въображаема изгода, която те имат или от която се отказват* (стр. 83) [Руски превод, том I, стр. 83].

Следователно тук „естествената цена“ се отъждествява с *цената по разходите*, т. е. с оная цена, при която отношението на печалбата към съдържащите се в стоката капиталовложения е едно и също, при все че равни *стойности* на стоки, произведени от капитали в различни отрасли, съдържат твърде *неравни* принадлежни стойности, а значи и *неравни печалби*. За да носи една и съща печалба, цената очевидно трябва да се различава от стойността на стоката. От друга страна, еднакви по величина капитали произвеждат *стоки с твърде неравна стойност* в зависимост от това, дали в стоката влиза по-голяма или по-малка част основен капитал. Но за това ще говорим, когато разглеждаме обръщението на капиталите.

Ето защо под изравняващо действие на конкуренцията Рикардо разбира само колебанието на фактическите цени или на фактическите пазарни цени около *цената по разходите* или „естествената цена“ като различаваща се от *стойността* — свеждането на пазарните цени в различните отрасли към общи цени по разходите, т. е. именно към цени, които се различават от действителните стойности в един или друг производствен отрасъл:

«Следователно стремежът на всеки капиталист да изтегля своите фондове от по-малко рентабилното производство и да ги влага в по-рентабилно производство не позволява на *пазарната цена* на стоките да се задържа дълго време или много над, или много под тяхната *естествена цена*. Именно тази конкуренция така регулира *разменните стойности*“ {а също така и *различните действителни стойности*} „на стоките, че след изплащането на работната заплата за труда, необходим за тяхното производство, и покриването на всички други разходи, необходими, за да може прилаганият капитал да запази своята първоначална годност, *остатъкът от стойността или излишната стойност* ще бъде във всеки отрасъл пропорционална на *стойността на вложения капитал*“ (стр. 84) [Руски превод, том I, стр. 83].

Това е съвсем вярно. Конкуренцията регулира цените в различните отрасли по такъв начин, че *остатъкът от стойността или излишната стойност*, т. е. печалбата, съответствува на *стойността на вложения капитал*, а не на действителната стойност на стоката, че на действителния излишък от стойност, който се съдържа в стоката след приспадането на разходите. За осъществяването на това регулиране цената на една стока трябва да се покачи над, а цената на друга стока — да се понижи под своята действителна стойност. Конкуренцията заставя пазарните цени в различните отрасли на производството да се въртят не около стойността на стоките, а около техните цени по разходите, т. е. около съдържащите се в стоките разходи плюс общата норма на печалбата.

Рикардо продължава:

„В глава 7 на „Богатството на народите“ е превъзходно изследвано всичко, което се отнася до този въпрос“ (стр. 84) [Руски превод, том I, стр. 84].

Действително. Именно безкритичната вяра в смитовската традиция въвежда тук Рикардо в заблуждение.

Рикардо завършва главата, както обикновено, с думите, че в по-нататъшното изследване той „ни най-малко няма да разглежда“ (стр. 85) [Руски превод, том I, стр. 84] случайните отклонения на пазарните цени от цените по разходите, но той изпуска изпредвид, че съвсем не е взел под внимание *постоянните* отклонения на пазарните цени, доколкото те съответствуват на цените по разходите, от действителните стойности на стоките и е подменил стойността с цената по разходите.

Глава 30 е озаглавена „За влиянието на търсенето и предлагането върху цените“.

Тук Рикардо защитава положението, че действащата в продължение на един повече или по-малко дълъг период цена се определя от *цената по разходите*, а не от *търсенето и предлагането* — следователно определя се от *стойността* на стоките само до толкова, доколкото тази стойност определя цената по разходите. Ако предположим, че цените на стоките са така регулирани, че всички носят 10% печалба, то всяко тяхно устойчиво изменение ще се определя от изменението в стойностите на тези стоки, в необходимото за тяхното производство работно време. Както тази стойност продължава да определя общата норма на печалбата, така и нейните изменения продължават да определят измененията на цените по разходите, макар че с това, разбира се, *не се унищожават разликата между тези цени по разходите и стойностите*. Унищожават се само онова, което излиза извън пределите на тази разлика, защото разликата между стойността и фактическата цена не трябва да бъде [548] по-голяма от *създадената от общата норма на печалбата разлика между цените по разходите и стойностите*. Заедно с измененията на стойностите на стоките се изменят и техните цени по разходите. Образува се „*нова естествена цена*“ (стр. 460) [Руски превод, том I, стр. 314]. Ако например работникът може да произведе 20 шапки в същото време, в което той по-рано е произвеждал 10 шапки, и ако работната заплата съставя половината от разходите за производството на шапките, то производствените разходи за 20-те шапки, доколкото те се състоят от работна заплата, се намаляват наполовина. Защото сега за произвеждането на 20 шапки се плаща такава работна заплата, каквато по-рано се плащаше за произвеждането на 10 шапки. Следователно сега във всяка

шапка се съдържат само половината от предишните разходи за работна заплата. Ако фабрикантът на шапки продаде своите шапки по предишната цена, той ще ги продаде над цената по разходите. Ако печалбата е била по-рано 10⁰/₀ (при предположение, че разходът, необходим за изготвянето на определено количество шапки, е бил по-рано 50 за суровини и т. н. и 50 за труд) — сега тя би била равна [на 46²/₃⁰/₀, тъй като производствените разходи за същото количество шапки] възлизат сега на 50 за суровини и т. н. и 25 за работна заплата. И така, ако стоката се продава по предишната цена, печалбата ще бъде сега ³⁵/₇₅ или 46²/₃⁰/₀. Следователно новата „естествена цена“ ще се понижи вследствие на понижаването на стойността дотолкова, че цената ще дава само 10⁰/₀ печалба. Намаляването на стойността, или на работното време, необходимо за производството на стоката, се проявява в това, че за *същото* количество стока се изразходва по-малко работно време, а значи и по-малко *заплатено работно време*, по-малко *работна заплата*, и че поради това се намалява също и сумата на работната заплата (*нейната абсолютна величина*; това *не предполага* понижаване на *нормата на работната заплата*), която се изплаща пропорционално за производството на *всяка единица* стока.

Това се наблюдава в случая, когато изменението на стойността е станало в самото производство на шапки. Ако това би станало в производството на суровината или на оръдията на труда, то би се изразило в тези сфери също като съкращаване на разхода за работната заплата, необходима за производството на определено количество продукт, а за фабриканта на шапки то би се изразило в това, че неговият постоянен капитал ще му струва по-малко.

Цените по разходите, или „естествените цени“ (които решително нямат нищо общо с „естеството“, с природата), могат да се изменят двояко вследствие на изменение — в дадения случай на намаление — на *стойностите* на стоките:

първо, когато се намалява работната заплата, разходвана за производството на дадено количество стоки, в резултат на намалението на цялата абсолютна маса на труда, вложен в това количество стоки — както на заплатения, така и на незаплатения;

второ, когато вследствие на увеличилата се или намалилата се производителност на труда (и едното, и другото може да настъпи: първото — когато променливият капитал се намалява в сравнение в постоянния; второто — когато работната заплата се повишава поради поскъпване на средствата за живот) се изменя отношението на принадлежната стойност към стойността на стоката или към стойността, създадена от съдържащия се в нея [новоприсъединен] труд; когато следователно се повишава или спада нормата на печалбата;

когато се изменя съотношението, в което цялата маса [новоприсъединен] труд се дели на заплатен и незаплатен труд.

Последното обстоятелство би могло да предизвиква изменения в производствените цени, или в цените по разходите, само в оная степен, в която влияят върху тях измененията в стойността на труда. В първия случай стойността на труда остава същата. А в последния случай се изменят не *стойностите* на стоките, а само разпределението между [необходимия] труд и принадлежния труд. Обаче в този случай все пак би настъпило изменение на производителността [на труда], а следователно и на стойността на *всяка единица* стока. Един и същ капитал ще произвежда в единия случай повече стоки, а в другия — по-малко, отколкото преди. Масата от стоки, в които той е представен, ще има *същата стойност*, но *единицата стока* ще има стойност, различна от предишната. Макар че стойността на работната заплата не определя стойността на стоките — стойността на стоките (влизащи в потреблението на работниците) определя стойността на работната заплата.

Щом веднаж са дадени цените по разходите в различните отрасли, те се повишават или спадат едни спрямо други заедно с изменението на стойностите на стоките. Ако се повишава производителността на труда, т. е. ако се намалява работното време, необходимо за производството на *определена стока*, и следователно нейната *стойност спада* — безразлично дали това изменение на производителността става в труда, вложен в последния стадий, или в труда, съдържащ се в постоянния капитал, необходим за производството на тази стока, — то и цената по разходите на тази стока трябва съответно да спадне. *Абсолютната маса на вложения в нея труд се е намалила*, а следователно се е намалила и масата на съдържащия се в тази стока заплатен труд, масата на изразходваната за него работна заплата, при все че нормата на работната заплата е останала предишната. Ако стоката би се продавала по своята стара цена, тя би давала по-висока печалба в сравнение с общата норма на печалбата, защото по-рано тази печалба беше 10% при по-високи разходи. Следователно сега при намалените се разходи печалбата би била повече от 10%. Обратното, когато производителността на труда се намалява, действителните стойности на стоките се повишават. Ако нормата на печалбата е дадена или, което е същото, ако са дадени цените по разходите, то относителното повишаване или спадане на тези цени зависи от повишаването или спадането, от изменението на действителните стойности на стоките. Вследствие на това изменение на мястото на старите цени се явяват нови цени по разходите или, както се изразява Рикардо с думите на Смит, „нови естествени цени“.

В току-що цитираната глава 30 Рикардо дори и по наименования отъждествява „естествената цена“, т. е. цената по разходите, с „естествената стойност“, т. е. със стойността, определяна от работното време:

„Тяхната цена“ (цената на монополизираните стоки) „няма никаква необходима връзка с тяхната *естествена стойност*: но *цените* на стоките, които са подчинени на действието на конкуренцията... в крайна сметка ще зависят... от... *разходите за тяхното производство*“ (стр. 465) [Руски превод, том I, стр. 317].

Следователно тук цените по разходите или „естествените цени“ направо [549] се отъждествяват с „естествената стойност“, т. е. със „стойността“.

Тази безсмислица ни обяснява защо след Рикардо мнозина по-късни момчетии, като например самия Сей, можеха да считат „производствените разходи“ за последен регулатор на цените, като нямаха ни най-малко понятието за това, че стойността се определя от работното време, нещо повече — като дори направо отричаха това определяне, отстоявайки едновременно „производствените разходи“.

Цялата тази грешка на Рикардо и произтичащата от нея неправилна трактовка на поземлената рента и т. н., както и неправилните закони относно *нормата на печалбата* и т. н., произтичат от обстоятелството, че Рикардо не прави разлика между *принадена стойност* и *печалба* и изобщо, подобно на останалите политико-икономи, грубо и без разбирание третира *определенията на формата*. Как той се оказа в плен на Смит — ще се види от по-нататъшното изложение. [549]

* * *

[XII — 636] (Към гореказаното трябва да добавим още следната забележка:

Рикардо не познава друга разлика между *стойността* и *естествената цена* освен разликата, че естествената цена представлява паричния израз на стойността и следователно може да се изменя в резултат на изменение в стойността на скъпоценните метали при липса на изменения в стойността на самата стока. Но този вид изменение на естествената цена засяга само оценката, само израза на стойността в пари. Така например Рикардо казва:

„Тя“ (външната търговия) „може да се регулира само чрез изменение на *естествената цена*, а не на *естествената стойност*, по която стоките могат да се произвеждат в едни или други страни, а това изменение на естествената цена се предизвиква от изменението в разпределението на скъпоценните метали“ (цит. съч., стр. 409) [Руски превод, том I стр. 281]. [XII—636]

[Б. ТЕОРИЯТА НА СМИТ ЗА ЦЕНАТА ПО РАЗХОДИТЕ]

[1] ПОГРЕШНИТЕ ПРЕДПОСТАВКИ НА ТЕОРИЯТА НА СМИТ
ЗА ЦЕНАТА ПО РАЗХОДИТЕ. НЕПОСЛЕДОВАТЕЛНОСТ НА РИКАРДО,
КОЙТО ЗАПАЗИ СМИТОВОТО ОТЪЖДЕСТВЯВАНЕ НА СТОЙНОСТТА
С ЦЕНАТА ПО РАЗХОДИТЕ]

[XI—549] Относно А. Смит трябва преди всичко да се отбележи, че и според него.

„винаги съществуват някои стоки . . . , цената на които се разпада само на *две* части — работна заплата и печалба върху капитала“ (книга I, глава 6, том I [фр. издание от 1802 г.], стр. 103) [Руски превод: А. Смит. Изследование о природе и причинях богатства народов. М.—Л., 1935, том I, стр. 48].

Така че различието между Смит и Рикардо по *този* въпрос може тук да бъде оставено съвсем без внимание.

След като Смит в началото развива възгледа, че разменната стойност се свежда до определено количество труд и че стойността, съдържаща се в разменната стойност, след приспадането на суровината и т. н. се разпада на една част труд, която се заплаща на работника, и друга част труд, която не му се заплаща, като тази незаплатена част се разпада на печалба и рента (а печалбата може на свой ред да се разпада на печалба и лихва), той неочаквано прави рязък завой и вместо да разлага разменната стойност на работна заплата, печалба и рента, той, напротив, обявява последните за фактори, които образуват разменната стойност, застава ги като самостоятелни разменни стойности да образуват разменната стойност на продукта, съставя разменната стойност на стоката от определяните самостоятелно и независимо от нея стойности на работната заплата, печалбата и рентата. Вместо стойността да бъде техен източник, те стават източник на стойността.

„*Работната заплата, печалбата и рентата са трите първични източника на всеки доход, както и на всяка разменна стойност*“ (пак там, стр. 105) [Руски превод, том I, стр. 49].

След като Смит е изобразил вътрешната връзка на изследвания от него предмет, той внезапно отново изпада под властта на привидността на явленияето, под властта на *взаимовръзката между нещата, както тя се проявява в конкуренцията*, а в конкуренцията всичко се представя винаги в обратен вид, обърнато с главата надолу.

Именно като изхожда от този превратен отправен пункт, Смит установява разликата между „естествената цена на стоките“ и тяхната „пазарна цена“. Рикардо възприема това от Смит, но при

това забравя, че Смитовата „естествена цена“ според предпоставките на Смит не е нищо друго освен произтичащата от конкуренцията *цена по разходите* и че у самия Смит тази цена по разходите е само дотолкова тъждествена със *„стойността“* на стоката, доколкото Смит забравя своя по-дълбок възглед и остава с погрешния си възглед, придобит от повърхностната *видимост*, а именно, че разменната стойност се била образувала от сбора на самостоятелно определяните стойности на работната заплата, печалбата и рентата. Рикардо се бори навсякъде с този възглед, обаче приема основаното *върху него* смесване или отъждествяване на *разменната стойност* с *цената по разходите* или *„естествената цена“*, което се наблюдава у А. Смит. Това смесване у Смит може да бъде оправдано, тъй като цялото негово изследване върху *„естествената цена“* *изхожда* от неговия втори, погрешен възглед върху *стойността*. Но у Рикардо то с нищо не е оправдано, тъй като той никъде не приема този погрешен възглед на Смит, а, напротив, го опровергава *ex professo* като непоследователност. Обаче Смит е успял да го хване на въдицата с помощта на *„естествената цена“*.

След като Смит *съставя* стойността на стоката от независимо от нея и самостоятелно определяните *стойности на работната заплата, печалбата и рентата*, той си задава въпроса, как се определят тези елементарни стойности. И Смит изхожда тук от явлението, разглеждайки го в оня вид, който то има в конкуренцията.

Глава 7 от книга I носи името *„За естествената цена на стоките и тяхната пазарна цена“*.

„Във всяко общество или във всяка местност *съществува* *обичайна* или *средна норма* за работната заплата, печалбата и рентата“. Тази „средна норма може да бъде наречена *естествена норма* на работната заплата, печалбата и рентата за времето и мястото, когато и където тази норма общо господства“. „Ако *цената* на някоя стока е точно такава, че е достатъчна за заплащането на рентата, работната заплата и печалбата съответно на техните *естествени* норми, тогава тази стока се продава по нейната *естествена цена* (natural price)“ (стр. 110—111) [Руски превод, том I, стр. 52].

Тогава тази естествена цена е *цената по разходите* на стоката, а *цената по разходите* се отъждествява със *стойността* на стоката, тъй като е вече предположено, че *стойността* на стоката се образува от *стойностите* на работната заплата, печалбата и рентата.

„В такъв случай стоката [550] *се продава точно за толкова, колкото струва*“ (стоката се продава тогава по своята *стойност*), „или“ (или I) „за толкова, колкото *тя* действително *струва* на оня, който я е изнесъл на пазара“ (по нейната *стойност* или по нейната *цена по разходите* за оня, който доставя тази стока на пазара), „защото макар че не е обичайно, когато се говори за *производствените разходи* на една стока *да се включва в тях печалбата* на човека, който продава произведената от него стока, все пак този човек несъмнено би претърпял загуба в своята сделка, ако продава своята стока по *цена, която не му дава оби-*

чайната в неговата местност печалба, защото той би могъл да получи тази печалба, ако използва своя капитал по някакъв друг начин“ (стр 111) [Руски превод, том I, стр. 52].

Тук е дадена цялата история на възникването на „естествената цена“ и при това изразена в напълно съответстващия език и построена с помощта на напълно съответстващата логика. Тъй като според Смит стойността на стоката се образува от цените на работната заплата, печалбата и рентата, а истинската стойност на последните се образува на свой ред точно по същия начин, ясно е, че в случаите, когато те стоят на своето *естествено равнище*, стойността на *стоката* е тъждествена с нейната *цена по разходите*, а последната — с „естествената цена“ на стоката. Равнището на печалбата, т. е. нормата на печалбата, както и нормата на работната заплата, се предполагат като нещо предварително дадено. За образуването на цената по разходите те действително са дадени. Те й служат като *предпоставки*. Затова те изглеждат и за отделния капиталист като дадени. Той съвсем не се интересува как, къде и защо те възникват. Смит застава тук на гледището на отделния капиталист, на агента на капиталистическото производство, който установява цената по разходите на своята стока. Толкова отива за работна заплата и т. н., на толкова възлиза общата норма на печалбата. *Ergo**... Така си *представя* този капиталист операцията, посредством която се установява *цената по разходите* на стоката или, както той по-нататък си представя, *стойността* на стоката, защото той знае също, че пазарната цена стои ту по-високо, ту по-ниско от тази цена по разходите, която поради това се представя на капиталиста като идеалната цена на стоката, като нейната абсолютна цена, за разлика от колебанията на нейната цена, накратко — като нейната *стойност*, доколкото капиталистът има изобщо време да размишлява за подобни неща. И като се пренася в самия център на конкуренцията, Смит веднага започва да умува със своеобразната логика на уплетения в тази сфера капиталист. Той възражава: в обикновения живот под *разходи* не се подразбира печалбата, която получава продавачът (и която по необходимост съставлява излишък над онова, което е вложил); защо тогава ти включваш печалбата в цената по разходите? Заедно с дълбокомисления капиталист, комуто се поставя този въпрос, А. Смит отговаря така: *Печалбата изобщо* трябва да влиза в цената по разходите, тъй като аз бих бил излъган дори и ако в цената на разходите влизаше само печалбата от 9% вместо от 10%.⁷⁷

* — Следователно (с тази дума обикновено се започва изводът, направен от едни или други дадени предпоставки). *Ред.*

Тази наивност, с която Смит, от една страна, вижда нещата с очите на агента на капиталистическото производство и ги изобразява точно така, както те се представят на този последния и се мислят от него, както те определят неговата практическа дейност и както наистина привидно се развиват, докато той, от друга страна, разкрива на някои места по-дълбоката връзка на явленията — тази наивност придава на книгата му голямо очарование.

Тук също се вижда защо Смит — въпреки голямото му вътрешно съмнение по този въпрос — разлага стойността на стоката само на рента, печалба и работна заплата и изпуска постоянния капитал, макар, разбира се, да го признава при всеки „отделен“ капиталист. Та нали в противен случай би трябвало да каже, че стойността на стоката се състои от работна заплата, печалба, рента и такава част от стойността на стоката, която не се състои от работна заплата, печалба и рента. Следователно би било необходимо да установява стойността независимо от работната заплата, печалбата и рентата.

Ако цената на стоката не само възстановява разходите за средната работна заплата и т. н., но дава още и средната печалба, а в случаите, когато в сумата на разходите влиза и поземлена рента, тя дава и средната рента, то стоката се продава по нейната „естествена цена“, или по *цената по разходите*, и при това цената по разходите на стоката е равна на нейната *стойност*, тъй като според Смит нейната стойност не е нищо друго освен сумата от естествените стойности на работната заплата, печалбата и рентата.

[551] Иначе Смит, след като вече е застанал на гледището на конкуренцията и е *предположил* нормата на печалбата и т. н. като нещо *дадено*, правилно развива „естествената цена“, или *цената по разходите*, а именно — цената по разходите за разлика от пазарната цена.

„*Естествената цена, или пълната стойност* на рентата, печалбата и работната заплата, която трябва да бъде заплатена, за да може тя“ (стоката) „да се изнася на пазара“.

Тази цена на разходите на стоката се различава от нейната „*фактическа цена*“, или „*пазарната цена*“ (стр. 112)* [Руски превод, том I, стр. 53]. Последната зависи от търсенето и предлагането.

Производствените разходи на стоката, или нейната *стойност на разходите*, е именно „*пълната стойност* на рентата, работната заплата и печалбата, която трябва да бъде заплатена, за да се изнася тази стока на пазара“. Ако търсенето и предлагането си съответствуват, то „пазарната цена“ е равна на „естествената цена“.

Ако постъпното на пазара количество е тъкмо достатъчно, за да задоволи действителното търсене и не превишава тази граница, то *пазарната цена*, разбира

се, ще съответствува точно на . . . *естествената цена** (стр. 114) [Руски превод, том I, стр. 54]. „Така че *естествената цена* е, така да се каже, централната точка, към която постоянно се стремят цените на всички стоки. Различни случайни обстоятелства могат понякога да ги държат известно време над естествената цена, а понякога да ги понижават под нея“ (стр. 116) [Руски превод, том I, стр. 55].

Оттук Смит заключава след това, че общо взето

„цялата сума на производствената дейност, която се върши в течение на една година, за да постъпи една или друга стока на пазара“, ще съответствува на потребностите на обществото, или на „действителното търсене“ (стр. 117) [Руски превод, том I, стр. 55].

Онова, което Рикардо разглежда като разпределение на съвкупния капитал между различните отрасли на производството, се явява тук още в по-наивната форма на „производствена дейност“, необходима, за да се произведе „една или друга *определена стока*“. Изравняването на цените между продавачите на *една и съща стока* в пазарна цена и изравняването на пазарните цени на *различните стоки* в цена по разходите тук още хаотично се кръстосват едно с друго.

Само съвсем мимоходом Смит засяга тук въпроса за влиянието на колебанието на действителните стойности на стоките върху „естествените цени“, или цените по разходите.

А именно той казва следното:

В земеделието „едно и също количество труд ще произвежда в различни години твърде различни количества стоки, докато в други отрасли на производството то винаги ще произвежда едно и също или почти едно и също количество. Едно и също количество работници ще произведат в земеделието в различни години твърде различни количества зърно, вино, растително масло, хмел и т. н. Но един и същ брой предачи и тъкачи ще произведат всяка година едно и също или почти едно и също количество платно или сукно. . . В другите отрасли на производството“ (не в земеделието), „където *продуктът на еднакви количества труд винаги си остава еднакъв* или почти еднакъв“ (т. е. докато условията на производството си остават *едни и същи*), „той може да бъде по-точно съобразен с действителното търсене“ (стр. 117—118) [Руски превод, том I, стр. 55].

Тук Смит вижда, че простото изменение на производителността на „еднакви количества труд“ — следователно изменението в действителните стойности на стоките — изменя цените по разходите. Той отново вулгаризира това, като свежда целия въпрос до съотношението между предлагането и търсенето. Съгласно собствените му разсъждения тази негова трактовка на въпроса е неправилна. Защото ако в земеделието „еднакви количества труд“ вследствие на климатични условия и т. н. дават различни маси продукт, то Смит сам показва как благодарение на машините, разделението на труда и т. н. „еднакви количества труд“ дават твърде различни маси продукт и в промишлеността и т. н. Така че не в *това* е разликата

между земеделието и другите отрасли на производството. Разликата се състои в това, че в единия случай „производителната сила“ се прилага „в предварително определена степен“, а в другия тя зависи от случайностите на природата. Но като резултат остава това, че *стойността на стоките*, или количеството труд, което, в зависимост от производителността на труда, трябва да се изразходва за производството на едни или други дадени стоки, изменя техните цени по разходите.

В цитираното по-долу положение на А. Смит се съдържа вече също и мисълта, че преминаването на капиталите от един производствен отрасъл в друг установява цената по разходите в различните отрасли. Но у Смит това не е така ясно изразено, както у Рикардо. Защото ако [552] цената на стоката спада *под* нейната „естествена цена“, това произлиза според разсъжденияето на Смит от обстоятелството, че един от елементите на тази цена спада *под* естественото равнище, или естествената норма. Ето защо [това спадане на цената се отстранява] не чрез отлива *само на капиталите*, или чрез тяхното разместване, а чрез това, че или труд, или капитал, или земя преминава от един отрасъл в друг. Тук възгледът на Смит е последователен от възгледа на Рикардо, но е погрешен.

„Която и част от тази цена“ (естествената цена) „да се заплаща под нейната *естествена* норма, хората, интересите на които са засегнати от това, скоро биха забелязали загубата, която понасят, и незабавно биха *изтеглили от дадения производствен отрасъл толкова земя, или труд, или капитал*, че постъпващото на пазара количество от тази стока скоро би се оказало тъкмо достатъчно за задоволяване на действителното търсене. Следователно *пазарната цена* на тази стока скоро ще се повиши до равнището на нейната *естествена цена*; това ще настъпи поне там, където господства пълна свобода“ (стр. 125) [Руски превод, том I, стр. 58].

Тук между Смит и Рикардо има съществено различие по въпроса, как те разбират привеждането към „естествената цена“. Разбирането на Смит се основава върху неговото погрешно предположение, че трите посочени елемента самостоятелно определят стойността на стоката, докато разбирането на Рикардо се основава на правилното предположение, че само *средната норма на печалбата* (при дадена работна заплата) установява цените по разходите.

[2] ТЕОРИЯТА НА СМИТ ЗА „ЕСТЕСТВЕНАТА НОРМА“ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА, ПЕЧАЛБАТА И РЕНТАТА]

„*Естествената цена* сама се изменя с изменението на естествената норма на всяка от съставлящите я части — работната заплата, печалбата и рентата“ (стр. 127) [Руски превод, том I, стр. 59].

И сега Смит се опитва в глави 8, 9, 10 и 11 от книга I да определи „естествената норма“ на тези „съставлящи цената части“ — работната заплата, печалбата и рентата — и измененията на тази норма.

Глава 8 е наименована „За работната заплата“.

В началото на главата за работната заплата Смит изоставя илюзорната гледна точка на конкуренцията и анализира преди всичко истинската природа на принадлежната стойност, разглеждайки печалбата и рентата само като форми на принадлежната стойност.

При разглеждането на работната заплата Смит има здрава изходна точка за определяне на нейната „естествена норма“, а именно стойността на самата работна сила: *необходимата работна заплата*.

„Човек винаги трябва да има възможност да съществува от своя труд и неговата работна заплата трябва да бъде поне достатъчна за неговото съществуване. В повечето случаи тя трябва дори да превишава малко това равнище, тъй като иначе на работника не би било възможно да издържа семейство и расата на такива работници би измряла още в първото поколение“ (стр. 136) [Руски превод, том I, стр. 63].

Но това положение, от друга страна, губи у Смит всякакво значение, защото той тук нито веднъж не си задава въпроса, кое определя стойността на необходимите средства за живот, т. е. не поставя въпроса, кое изобщо определя стойността на *стоката*. И тъй като Смит се е откъснал тук от своя основен възглед, той е принуден да каже: цената на работната заплата се определя от цената на средствата за живот, а цената на средствата за живот се определя от цената на работната заплата. След като е предположил предварително, че *стойността* на работната заплата е фиксирана, той след това точно описва нейните колебания в оня вид, в който те се показват в конкуренцията, и обстоятелствата, които предизвикват тези колебания. Това се отнася до екзотеричната част [на възгледите на Смит] и тук съвсем не ни интересува.

{Смит описва по-специално влиянието [върху работната заплата] на „нарастването“ (*натрупването*) на капитала, но не ни казва от какво се определя последното. Защото това „нарастване“ може да се извършва бързо само в два случая: или в случая, когато нормата на работната заплата е относително ниска, а производителността на труда висока (в този случай повишаването на работната заплата винаги е само следствие от нейното ниско равнище в течение на цялото предшестващо време), или в случая, когато нормата на натрупването е ниска [т. е. ниска е нормата на печалбата], но производителността на труда е висока. В първия случай Смит би трябвало, от своя гледна точка, да извлече нормата на работната заплата от

нормата на печалбата (т. е. от нормата на работната заплата), а във втория случай — от масата на печалбата. Обаче това пак би направило необходимо да се изследва *стойността* на стоката}.

Смит иска да изведе стойността на стоката от стойността на труда като един от съставлящите я елементи. А височината на работната заплата той извежда, от друга страна, от това, че

„работните заплати. . . не следват колебанията на цените на съестните продукти“ (стр. 149) и че „работните заплати в разните местности се различават помежду си повече, отколкото цените на съестните продукти“ (стр. 150) [Руски превод, том I, стр. 68].

Фактически цялата тази глава не съдържа нищо, отнасящо се до въпроса, освен определеното на *минимума на работната заплата*, *alias** на стойността на работната сила. Тук Смит инстинктивно отново се връща към своя по-дълбок възглед, а след това пак го изоставя, така че споменатото по-горе определение не довежда до нищо. И наистина, от какво се определя *стойността* на необходимите средства за живот, а следователно и изобщо стойността на стоките? Отчасти от „естествената цена на труда“. А от какво се определя тази последната? От стойността на средствата за живот или на стоките изобщо. Жалко въртене в един кръг, от който няма изход. В останалата си част главата не съдържа нито дума за самия предмет, за „естествената цена на труда“ [553], а съдържа само изследвания относно повишаването на работната заплата над равнището на „естествената норма“, а именно — в съответствие със скоростта на натрупването на капитала, с неговото прогресивно натрупване. След това се изследват различните състояния на обществото, при които се наблюдава този процес, а на края Смит нанася удар направо в лицето на определеното на стойността на стоката чрез работната заплата, а на работната заплата — чрез стойността на необходимите средства за живот, доказвайки, че в Англия това очевидно не става. Тук влиза и нещо подобно на Мълтусовата теория за народонаселението, тъй като работната заплата се определя от количеството на средствата, необходими не само за живота на наличното население, но и за неговото възпроизводство.

А именно след като Смит се опитва да докаже, че работната заплата в XVIII век, особено в Англия, *се е повишила*, той поставя въпроса, трябва ли това да се разглежда „като изгодно или като неизгодно за обществото“ (стр. 159) [Руски превод, том I, стр. 72]. В тази връзка той след това отново се връща мимоходом към своя по-дълбок възглед, според който печалбата и рентата са само части,

* — иначе казано. Ргд.

получавани *от продукта* на труда на работника. Работниците, казва той,

„първо, съставят преобладаващата част на обществото. А нима може някога да се разглежда като неизгодно за цялото онова, което подобрява участието на по-голямата част от това цяло? Без съмнение обществото не може да се разглежда като щастливо и преуспяващо, ако преобладаващата част от членовете на обществото остават бедни и нещастни. Освен това протата справедливо изисква ония, които хранят, обличат и осигуряват с жилища *цялата нация*, да имат *такъв дял в продукта на своя собствен труд*, който да бъде поне *достатъчен*, за да имат и те самите сносна храна, облекло и жилище“ (стр. 159—160) [Руски превод, том I, стр. 72].

В тази именно връзка Смит засяга теорията за народонаселението:

„При все че бедността — без всякакво съмнение — отблъсква хората от сключване на брак, все пак тя не винаги го прави невъзможен; тя дори като че ли съдействува за размножаването. . . Безплодието, което е толкова често явление у жените от висшия свят, се среща твърде рядко у жените от низшите класи. . . Но ако бедността не пречи на раждането на деца, тя твърде силно затруднява тяхното отглеждане. Нежното растение се ражда, но на такава студена почва и в такъв суров климат, че скоро повяхва и умира. . . Всеки животински вид се размножава естествено в съответствие с количеството на наличните за него средства за съществуване и нито един вид не може да се размножи извън тези предели. Но в цивилизованите общества може само в низшите класи на народа да бъде поставен предел за по-нататъшното размножение на човешкия род поради липса на средства за съществуване. . . *Търсенето на хора по необходимост регулира производството на хора* по същия начин, както това става с всяка друга стока; това търсене ускорява производството на хора, когато то върви твърде бавно, и го задържа, когато то върви твърде бързо. . .“ (стр. 160—163) [Руски превод, том I, стр. 72—73].

Връзката между минимума на работната заплата и различните състояния на обществото е следната:

„Работната заплата, която се заплаща на надничарите и прислужниците от всеки вид, трябва да бъде достатъчна, за да могат те, общо взето, *да се размножават* съответно на засилващото се или намаляващото се или гък оставащото неизменно търсене на тях от страна на обществото“ (стр. 164) [Руски превод, том I, стр. 74] (от страна на обществото, т. е. на капитала).

Смит посочва по-нататък, че робът е „по-скъп“ от свободния работник, защото последният *сам предвидливо контролира своето „изхабяване“*, докато при първия грижата за възстановяването на това „изхабяване“ лежи върху един „недостатъчно внимателен господар или немарлив надзирател“ (стр. 163 и сл.) [Руски превод, том I, стр. 74]. „Фондът“ за възстановяване на „изхабяването“ се изразходва от свободния работник „пестеливо“, докато при роба той се разхищава в резултат на безредното управление.

„Фондът, предназначен за възстановяване и компенсиране на онова, тъй да се каже, *изхабяване* на силата на роба, което е последица от неговата дългогодишна

служба, обикновено се управлява от един недостатъчно внимателен господар или от немарлив надзирател. Напротив, фондът, който служи за същата цел при свободния работник, се управлява пестеливо от самия работник. В управлението на първия фонд естествено царя безредието, което се наблюдава обикновено в стопанството на богатите хора; строгата въздържаност и пресметливата пестеливост на бедняка съществуват естествено и в управлението на втория фонд" (стр. 164) [Руски превод, том I, стр. 74].

В определянето на минимума на работната заплата, или на „естествената цена на труда“, влиза констатацията, че тази цена е пониска при свободния наемен работник, отколкото при роба. Тази мисъл проличава у Смит:

„Трудът на свободните хора струва в крайна сметка по-евтино, отколкото трудът на робите“ (стр. 165). „Ако щедрот заплащане на труда е последица от нарастването на националното богатство — тогава то става също и причина за нарастване на населението. Да бъдеш недоволен от щедрот заплащане на труда [554] — значи да бъдеш недоволен от нещо, което представлява едновременно и последица, и причина на най-голямото обществено благосъстояние“ (стр. 165) [Руски превод, том I, стр. 74].

Смит пледира по-нататък в полза на високата работна заплата:

Тя „не само стимулира нарастването на населението“, но и „повишава трудолюбието на простия народ. Работната заплата поощрява трудолюбието, а това последното, както и всяко друго човешко свойство, се усъвършенствува съответно на поощрението, което му се оказва. Изобилното хранене увеличава физическата сила на работника, а ободряващата го надежда за подобрене на неговото положение. . . го подбужда да напруга до крайна степен своите сили. Затова и виждаме, че навсякъде, където работната заплата е висока, работниците са по-енергични, по-старателни и по-честисти, отколкото в местата, където работната заплата стои на ниско равнище“ (стр. 166) [Руски превод, том I, 74—75].

Но високата работна заплата подбужда работниците и към свръхнапрежение и преждевременно разрушаване на тяхната работна сила:

„Работниците, които получават висока заплата на парче, са твърде склонни да работят свръх мярка и да разрушават своето здраве и сила в течение на няколко години“ (стр. 166—167). Ако господарите винаги биха се вслушвали в повелите на разума и човечността, те често биха имали основания по-скоро да възпират, отколкото да възбуждат усърдието на много от своите работници“ (стр. 168). След това Смит възразява против твърдението, че „увеличаването на благосъстоянието би могло да направи работниците лениви“ (стр. 169) [Руски превод, том I, стр. 75—76].

Смит изследва по-нататък дали е истина, че през плодородните години работниците били по-лениви, отколкото през неплодородните, а също така изяснява какво съотношение съществува изобщо между работната заплата и цената на стоките. Тук той отново изпада в непоследователност:

„Паричната цена на труда по необходимост се определя от две обстоятелства: от търсенето на труд и от цените на предметите за живот и удобства. . .

Паричната цена на труда се определя от сумата на парите, необходими за покупка на определено количество предмети“ (за задоволяване на нужди и за жизнено удобство) (стр. 175) [Руски превод, том I, стр. 78].

След това Смит изследва защо — във връзка с търсенето на труд — работната заплата може да се повишава през плодородните години и да спада през неплодородните (стр. 176 и сл.) [Руски превод, том I, стр. 78—79].

През добрите и лошите години причините [за повишаването и понижаването на работната заплата] се парализират взаимно:

„Оскъдицата през годините на скъпотията намалява търсенето на труд и има тенденция да понижава цената на труда, докато високата цена на предметите за продоволствие има тенденция да я повишава. Обратно, през годините на евтиния изобилюето увеличава търсенето на труд и има тенденция да повишава цената на труда, докато евтинията на предметите за продоволствие води към нейното понижаване. При обичайните колебания на цените на предметите за продоволствие тези две противоположни причини очевидно се уравнивяват взаимно; това вероятно обяснява отчасти защо работната заплата навсякъде е много по-устойчива и постоянна, отколкото цената на предметите за продоволствие“ (стр. 177) [Руски превод, том I, стр. 79].

След всички тези зигзаги Смит в заключение отново противопоставя на възгледа за работната заплата като източник на стойността на стоките своя първоначален, по-дълбок възглед — че стойността на стоките се определя от количеството труд и че ако в добри години или при нарастване на капитала работникът получава *повече* стоки, то той и произвежда много по-голямо количество стоки или че единица стока съдържа в такъв случай по-малко количество труд. Следователно работникът може да получава по-голямо количество стоки при по-малка стойност на същите и по този начин — това е логическият извод — печалбата може да нараства въпреки повишаването на абсолютната работна заплата:

„Увеличението на работната заплата по необходимост повишава цената на много стоки *посредством увеличението на оная част от тяхната цена, която се свежда до работната заплата*, и доколкото то има тенденцията да ограничи потреблението на тези стоки вътре в страната и в чужбина. Обаче същата причина, която води към повишаване на работната заплата, а именно нарастването на капиталите, има тенденцията да повишава производителната сила на труда, така че по-малко количество труд може да произвежда по-голямо количество продукт“. . . Това се постига чрез разделение на труда, чрез използване на машини, чрез изобретения и т. н. „Следствие на всички тези подобрения сега става възможно да се произвеждат твърде много стоки чрез прилагане на *много по-малко труд, отколкото преди*, така че *повишаването на цената на този труд далеч повече се компенсира чрез намаляване на неговото количество*“ (стр. 177—178) [Руски превод, том I, стр. 79].

Трудът се заплаща по-добре, но във всяка единица стока се съдържа по-малко труд; следователно на заплащане подлежи по-

малко количество труд. Така Смит изоставя своята погрешна теория, според която работната заплата определя стойността на стоката като един от съставлящите стойността елементи, или по-правилно, Смит тук парализира тази погрешна теория, компенсира я чрез своята правилна теория, съгласно която стойността на стоката се определя от количеството на съдържащия се в нея труд.

[555] Глава 9 е наименована „*За печалбата върху капитала*“.

И тъй, тук трябва да бъде определена „естествената норма“ на втория елемент, който определя и конституира „естествената цена“ — или стойността — на стоките. Онова, което Смит казва за причината на *спадането на нормата на печалбата* (стр. 179, 189, 190, 193, 196, 197 и т. н.) [Руски превод, том I, стр. 80, 84, 85, 87,], подлежи на разглеждане по-нататък*.

Тук Смит изпада в голямо затруднение. Той казва, че още самото определение на „средната норма“ на работната заплата се свежда само до факта, че това е „обичайното равнище на работната заплата“ (стр. 179), фактически даденото равнище на работната заплата.

„Но дори и това едва ли може да се направи по отношение на печалбата върху капитала“ (стр. 179). Освен от щастието или нещастieto на капиталиста „тази печалба зависи от всяко изменение на цената на стоките“ (стр. 180) [Руски превод, том I, стр. 80].

От друга страна, ние трябва да определим „естествената цена“ на тези стоки именно с помощта на „естествената норма на печалбата“ като един от елементите, които съставят „стойността“. Дори в един отделен отрасъл е трудно за отделния капиталист да определи средната норма на печалбата.

„Още по-трудно ще е да се определи средната печалба във всички разнообразни стопански отрасли, които съществуват в едно обширно кралство“ (стр. 180) [Руски превод, том I, стр. 80].

Но за „средната печалба върху капитала“ можем да си съставим известна представа „по размера на *паричната лихва*“:

„Може да се установи принципът, че там, където влагането на пари в някаква дейност носи голяма печалба, обикновено се плаща много и за използването на парите, а там, където се получава само малка печалба, за използването на парите обикновено се плаща по-малко“ (стр. 180—181) [Руски превод, том I, стр. 80—81].

Смит не казва, че нормата на лихвата определя нормата на печалбата. Той съвсем определено казва обратното. Но относно нормата на лихвата през различните епохи и т. н. ние притежаваме документи каквито не съществуват за нормата на печалбата. Така че

* Виж настоящия том. ч. II стр. 476 и 510—511, *Ред.*

нормите на лихвата са симптоми, по които можем приблизително да съдим за състоянието на нормата на печалбата. Обаче задачата не беше да се сравняват данните за различните норми на печалбата, а да се определи „естествената норма на печалбата“. Смит се спасява чрез едно второстепенно изследване на размера на лихвения процент в различните епохи, което абсолютно никак не засяга проблемата, която той си беше поставил. Той описва в груби черти различни епохи в Англия, сравнява след това Англия с Шотландия, Франция и Холандия и намира, че с изключение на американските колонии

„висока работна заплата и висока печалба са, както изглежда, такива неща, които рядко се срещат заедно — може би само в своеобразните условия на някоя нова колония“ (стр. 187) [Руски превод, том I, стр. 83].

Тук А. Смит вече се опитва да обясни в приблизително същия дух, както и Рикардо, но до известна степен по-удачно, високите печалби:

„Една нова колония винаги трябва да притежава в течение на известно време — в сравнение с повечето други страни — по-малко капитал по отношение на размерите на своята територия и по-малко население по отношение на размерите на своя капитал. Колонистите притежават повече земя, отколкото капитали за нейното обработване; затова капиталите, които те притежават, се употребяват за *обработка само на най-плодородните и най-удобно разположените земи*, а именно край морските брегове и около бреговете на плавателните реки. При това такава земя често се кулува по цена, която не достига дори стойността на продуктите, които сами растат върху нея“. (Така че фактически тя не струва нищо.) „Капиталът, вложен за купуване и подобряване на такива земи, трябва да носи твърде висока печалба, а следователно и да дава възможност да се плаща твърде висока лихва за неговото използване. Бързото натрупване на този капитал в едно толкова рентабилно предприятие позволява на плантатора да увеличава броя на своите работници по-бързо, отколкото може да намери такива в новото поселище; затова ония, които той може да намери, получават щедро възнаграждение. *Паралелно с увеличаването на колонията печалбата на капитала се намалява. Когато най-плодородните и най-удобно разположените земи са вече заети, обработването на по-малко благоприятните както по плодородие, така и по местоположение участъци може да носи само по-малка печалба, а за вложени в предприятието капитал може да се заплати само по-малка лихва. Ето защо нормата на лихвата... значително спадна в течение на това столетие в по-голямата част от нашите колонии*“ (стр. 187—189) [Руски превод, том I, стр. 83—84].

Това, макар и по друг начин мотивирано, съставя една от основите на Рикардовото обяснение на спадането на печалбата. Общо взето тук Смит обяснява всичко с конкуренцията на капиталите, с нарастването на които печалбата спада и с намаляването на които тя се повишава, докато работната заплата, обратно, съответно се повишава или спада.

[556] Намаляването на обществения капитал, или на фонда, предназначен за производствени цели, намалява работната заплата на работниците и повишава печал-

бата на капитала, а следователно и нормата на лихвата. Тъй като работната заплата се понижава, то притежателите на капитала, който остава в обществото, могат да предлагат на пазара своите стоки при по-малки разходи, отколкото преди, а тъй като снабдяването на пазара със стоки сега се осъществява с по-малко количество капитали, то капиталистите могат да продават своите стоки по-скъпо“ (стр. 191—192) [Руски превод, том I, стр. 85].

По-нататък Смит говори за възможната най-висока и възможната най-ниска норма на печалбата.

„Най-високата норма на печалбата“ е онази, „която от цената на повечето стоки поглъща всичко, което би трябвало да се заплати за поземлената рента, и оставя само толкова, колкото е нужно за заплащането на труда, вложен за изготвянето на стоката и доставянето ѝ на пазара при най-ниска норма на работната заплата, каквато изобщо някъде може да се заплаща, т. е. при такава нейна норма, която е достатъчна само за да се поддържа съществуването на работника“ (стр. 197—198) [Руски превод, том I, стр. 87—88].

„Най-малката норма на обичайната печалба трябва да бъде винаги малко по-голяма от онова, което е достатъчно за покриване на случайните загуби, възможни при всяко влагане на капитал. Само този излишък представлява чистата печалба“ (стр. 196) [Руски превод, том I, стр. 87].

Фактически Смит сам дава характеристика на своя възглед върху „естествената норма на печалбата“ :

„Във Великобритания двойният размер на лихвата се смята за онова, което търговците наричат *справедлива, умерена, приемлива печалба*; тези изрази, според мене, не означават нищо друго освен *обикновена и обичайна печалба*“ (стр. 198) [Руски превод, том I, стр. 88].

И наистина, макар че не нарича тази „обикновена и обичайна печалба“ нито умерена, нито справедлива, той все пак я наименува „естествена норма на печалбата“; обаче той чисто и просто нищо не казва по въпроса, какво е това, или от какво се определя тази норма на печалбата, макар че ние, според Смит, именно посредством тази „естествена норма на печалбата“ трябва да определяме „естествената цена“ на стоката.

„В бързо забогатяващи страни високата работна заплата може да бъде уравновесена в цените на много стоки чрез ниската норма на печалбата, което дава възможност на тези страни да продават стоките си също така евтино, както и техните по-малко преуспяващи съседи, у които работната заплата е по-виска“ (стр. 199) [Руски превод, том I, стр. 88].

Тук ниските печалби и високите работни заплати не се противопоставят едни на други, като намиращи се във взаимодействие помежду си, а и едните, и другите са резултат на една и съща причина — на бързото нарастване или нагрупване на капитала. И печалбата, и работната заплата влизат в цената, *конституират* я. Затова ако едната е висока, а в същото време другата е ниска, цената си остава неизменна и т. н.

Смит разбира тук печалбата изключително като надбавка [към цената], защото той казва в края на главата:

„Всъщност високите печалби в много по-голяма степен водят към повишаване цената на изделията, отколкото високата работна заплата“ (стр. 199) [Руски превод, том I, стр. 88]. Например ако работната заплата на всички работници, заети в производството на платно, се повиши с 2 пенса на ден, то това би повишило цената на едно „парче платно“ с не повече от 2 пенса, взети толкова пъти, колкото работници са били заети за неговото изготвяне, и „умножени на броя на дните, в течение на които работниците са били заети с това производство. Оная част от цената на стоката, която отговаря на работната заплата, би се увеличавала в резултат на повишаването на работната заплата за всеки от различните стадии на производството на стоката само в аритметична пропорция спрямо това повишаване на работната заплата. Но ако печалбите на всички различни капиталисти, които наемат тези работници, се увеличат с 5%, то оная част от цената на стоката, която отговаря на печалбата, би нараствала в резултат на повишаването нормата на печалбата от един стадий на производството към друг в *геометрична пропорция* спрямо това повишаване на нормата на печалбата. . . . Повишаването на работната заплата повишава цената на стоката така, както простата лихва повишава сумата на дълга. Повишаването на печалбата действа като сложните лихви“ (стр. 200—201) [Руски превод, том I, стр. 88—89].

В края на тази глава Смит ни казва също *откъде* е възприел цялото свое гледище, според което цената на стоката — или нейната стойност — се образува от стойностите на работната заплата и печалбата; а именно — от „*amis du commerce*“*, от практичните фанатици на конкуренцията.

„Нашите търговци и индустриалци постоянно се оплакват от вредното действие на високите работни заплати, които оскъпяват техните стоки и вследствие на това ограничават пласмента на тези стоки както вътре в страната, така и в чужбина; те нищо не казват за вредното действие на високите печалби; те пазят мълчание [557] относно пагубното действие на своите собствени доходи. Те се оплакват само от доходите на другите“ (стр. 201) [Руски превод, том I, стр. 89].

Глава 10 е наименувана „*За работната заплата и печалбата в различните отрасли на влагане на труд и капитал*“. Тя засяга само подробностите — следователно това е глава за конкуренцията и е по своему много добра. Тя носи съвсем екзотеричен характер.

{*Производителен и непроеизводителен труд* :

„Лотарията на юридическата професия далеч не е съвършено справедлива и това съсловие, подобно на повечето други свободни и почтени професии, по отношение на паричния доход несъмнено получава недостатъчно възнаграждение“ (стр. 216—217) [Руски превод, том I, стр. 96].

Същото той казва и за *войниците* :

* — „приятели на търговията“ (израз на Фурие). *Ред.*

„Тяхното възнаграждение е по-малко от заплатата на един прост надничар, а при това през време на действителната служба напрежението на техните сили е много по-значително“ (стр. 223) [Руски превод, том I, стр. 98].

За матросите от военния флот:

„Макар че тяхната професия изисква много по-голямо умение и сръчност в сравнение с почти всички други занаяти и макар че целият живот на матроса представлява непрекъснатата верига от лишения и опасности. . . тяхната работна заплата не е по-висока от заплатата на простите работници в пристанището, което определя нормата на работната заплата на моряците“ (стр. 224) [Руски превод, том I, стр. 99]

Иронично:

„Без съмнение би било непристойно да сравняваме свещеника или капелана с надничаря. Все пак може с пълно право да се признае, че възнаграждението на свещеника или капелана е от същото естество, както и работната заплата на надничаря“ (стр. 271) [Руски превод, том I, стр. 117].

Що се отнася до „литераторите“, Смит определено счита, че те се заплащат твърде ниско поради твърде големия им брой; и напомним, че преди изнамирането на книгопечатането думите „студент и просяк“ (стр. 276—277) [Руски превод, том I, стр. 119] са означавали едно и също, и Смит очевидно включва тук в известен смисъл и литераторите.}

Тази глава е пълна с тънки наблюдения и важни забележки.

„В едно и също общество или в една и съща местност средните и обичайните норми на заплатата в различните отрасли на влагане на капитал са много близки до едно и също равнище, отколкото паричните възнаграждения за различните видове труд“ (стр. 228) [Руски превод, том I, стр. 100—101].

„Обширният пазар прави възможно влагането на по-големи капитали и намалява *видимата* печалба; но заедно с това той изисква стоките да се докарват от по-далечни разстояния и поради това увеличава себестойността им. Това намаляване на печалбата и увеличаване на себестойността в много случаи, както изглежда, взаимно се уравновесяват“ (става дума за цената на такива стоки като хляба, месото и т. н.) (стр. 232) [Руски превод, том I, стр. 102]

„В малките градове и в селата поради *ограничеността на пазара* търговията не винаги може да се разширява в съответствие с нарастването на капитала. Ето защо, макар че в такива места нормата на печалбата на отделно лице може да бъде твърде висока, общата сума или масата на печалбата никога не може да бъде твърде значителна, а следователно не може да бъде голямо и ежегодното натрупване. Обратното, в големите градове предприятието може да се разширява в съответствие с нарастването на капитала, а кредитът на пестеливия и преуспяващ човек се увеличава още по-бързо, отколкото неговият капитал. Неговото предприятие се разширява в съответствие с нарастването на едно и другото“ (стр. 233) [Руски превод, том I, стр. 102].

Относно *неправилните статистически* изчисления на равнището на работната заплата например в XVI, XVII и др. столетия Смит твърде правилно отбелязва, че това са били само работните заплати

например на котерите*, които през дните, когато не са работели в своите котеджи или пък за своите господари (които са им давали на разположение „къща, малка зеленчукова градина, ливада за сено, необходимо за изхранването на една крава, и може би още един или два акра лоша орна земя“ и са им плащали много ниска работна заплата, когато са им давали работа),

„охотно са работели през свободното си време за всекиго, който е пожелавал да ги наеме, срещу по-малка работна заплата в сравнение с другите работници“ (стр. 241). „А мнозина автори, които събирали сведения относно цените на труда и хранителните припаси в миналите времена и са чувствували удоволствие да посочват като изумително ниски и едните, и другите цени, очевидно са смятали *тези случайни допълнителни доходи за пълно възнаграждение на тези работници*“ (стр. 242) [Руски превод, том I, стр. 105—106].

Преди това Смит общо взето правилно отбелязва:

„Равенство в общата сума на изгодите и неизгодите от различните видове влагане на труд и капитал може да съществува само в ония области на дейност, които представляват единствената или главната работа на хората, които работят в тях“ (стр. 240) [Руски превод, том I, стр. 105].

Впрочем тази мисъл е вече не лошо разработена от Стюърт, особено относно работната заплата в селското стопанство — от момента, когато хората започват да ценят времето⁷⁸.

[558] Относно *натрупването на градския капитал през средните векове* Смит твърде правилно отбелязва в тази глава, че то е било обусловено главно от експлоатацията на селото (както от страна на търговците, така и от страна на занаятчиите). (Към тях се присъединили лихварите, а също вече и haute finance** ; с една дума, търговците на пари).

„Всяка класа от търговско-промишленото население на градовете“ (*в градовете с цехов строй*) „е била, разбира се, в резултат на тези регламентации принудена да плаща за стоките, които е трябвало да купува в града от търговци и занаятчици от другите класи, малко по-скъпо, отколкото в случай, че тези регламентации не съществуваха. Но затова пък тя е имала възможност да продава своите собствени стоки в същия размер по-скъпо и поради това е печелела толкова, колкото е и губела. В сделките между отделните класи вътре в града нито една от тях нищо не е губела от тези регламентации. Но в сделките със селата всички те са получавали голяма изгода и именно от този род сделки се състои търговията, от която се поддържа и забогатяват градовете. Всеки град получава всичкото си продоволствие и всичките суровини за своята промишленост от селото. Той ги заплаща главно по два начина: първо, като връща на селото част от тези суровини в преработен вид и в този случай цената на суровината се увеличава със сумата на *работната заплата на работниците и печалбата на техните господари или на непосредствените работодатели*; второ, като изпраща в селата продукти — както във вид

* — ратаи на шотландските лендлордове или фермери, които са получавали от своите господари малък участък земя и къщурка (котедж). *Ред.*

** — финансовата артистокрация, паричните тузове, bankerите. *Ред.*

на суровини, така и в преработен вид, — докарани от други страни или от отдадени области на същата страна, като и в този случай първоначалната цена се увеличава пак със сумата на *работната заплата на коларите или матросите и печалбата на търговците, които са ги наели*. Печалбата, получавана от първия отрасъл на търговията, съставлява *цялата изгода, която градът извлича от своята промишленост*. Печалбата от втория отрасъл съставлява *цялата изгода, която дава на града неговата вътрешна и външна търговия*. Работните заплати на работниците и печалбите на ония, които наемат тези работници, съставляват в съвкупност цялата печалба, получавана в единия и другия отрасъл. По този начин всички регламентации, които имат за цел да повишат *тези работни заплати и тези печалби над тяхното естествено равнище*, действуват в такава насока, че *дават на града възможност с помощта на по-малко количество от своя труд да купува продукт на по-голямо количество труд, даван от селото.*"

{В последната фраза Смит следователно се връща към правилното определение на стойността. Тази фраза се намира на стр. 259 [Руски превод, том I, стр. 113]. Стойността се определя *от количеството труд*. Това трябва да се приведе като пример при разглеждането на Смитовата трактовка на принадлежната стойност. Ако цените на стоките, които градът и селото си разменят, са такива, че представляват равни количества труд, то те са равни на своите стойности. Следователно печалбата и работната заплата, които имаме и на едната, и на другата страна, не могат да определят тези стойности; обратно, разделянето на тези стойности определя печалбата и работната заплата. Затова именно Смит намира, че градът, който разменя по-малко количество труд срещу по-голямо количество труд на селото, извлича от селото повече печалба и повече работна заплата. Това не би станало, ако градът не продаваше на селото своите стоки *над* тяхната стойност. В последния случай „печалбата и работната заплата“ не биха се повишавали „*над своето естествено равнище*“. Следователно ако печалбата и работната заплата се намират на „своето естествено равнище“, те не определят стойността на стоките, а, напротив, самите те се определят от нея. Тогава печалбата и работната заплата могат да възникнат само от разделянето на *дадената* или *предположената стойност* на стоката; но тази стойност не може да се определя, да се извежда от предположените за самата нея печалба и работна заплата.}

„Тези регламентации поставят търговците и занаятчиите от града в привилегировано положение по отношение на земевладелците, фермерите и работниците в селото и разрушават онова естествено равенство, което при липса на такива регламентации би съществувало в търговията между града и селото. *Целият годишен продукт на труда на дадено общество* ежегодно се дели между тези две различни части от населението. В резултат на тези «градски» регламентации жителите на градовете получават *по-значителна част* от продукта, отколкото биха получавали при липса на регламентациите, а на жителите на селата се пада по-незначителна част. *Цената*, която фактически се заплаща от града за внасяните от него продоволствие и суровини, е масата на промишлените изделия и другите стоки, които

градът ежегодно изнася. *Колкото по-скъпо се продават последните*, толкова поевтинно се купуват първите. В резултат на това производствената дейност на града става по-изгодна, а производствената дейност на селото — по-малко изгодна* (стр. 258—260).

И тъй, съгласно трактовката на въпроса от самия Смит, ако градските и селските стоки се продаваха пропорционално на *количеството труд*, което те съответно съдържат, то те биха се продавали по своите *стойности* и следователно печалбата и работната заплата, които имаме и на едната, и на другата страна, не биха могли да определят *тези стойности*, а, напротив, те биха се определяли от стойностите на стоките. Изравняването на печалбите, които са различни поради различния органически строеж на капиталите, тук не ни интересува; защото то не само не създава различие в печалбите, но, напротив, свежда печалбите към еднаква норма.

[559] „Жителите на града, които са събрани на едно място, могат лесно да общуват и да се споразумяват помежду си. Затова дори най-незначителните занаяти, които са съществували в градовете, са били почти навсякъде организирани в цехове. . .“ (стр. 261) [Руски превод, том I, стр. 113]. „Жителите на селото, които живеят разхвърляно и на голямо разстояние едни от други, не могат така лесно да се обединяват в съюзи. Те не само никога не са образували цехове, но дори и духът на цеховщината никога не е господствувал сред тях. Никога не се е считало за необходимо да се установява чиракуване с цел да се добие право на занимаване със земеделие, този основен производствен отрасъл в селото“ (стр. 262) [Руски превод, том I, стр. 114].

Във връзка с това Смит разглежда въпроса за отрицателните страни на „разделението на труда“. Трудът на селянина носи в по-голяма степен умствен характер, отколкото трудът на манифактурния работник, подчинен на разделението на труда:

“ „Извършването на работи, които по необходимост се изменят в зависимост от всяка промяна на времето и от много други обстоятелства, изисква много повече съобразителност и предвидливост, отколкото извършването на едни и същи или почти едни и същи операции“ (стр. 263) [Руски превод, том I, стр. 114].

Разделението на труда развива *обществената* производителна сила на труда, или производителната сила на *обществения* труд, обаче това става за сметка на *общата производителна способност* на работника. Затова повишаването на *обществената производителна сила* противостои на работника като повишила се производителна сила *не на неговия* труд, а на господстващата над него власт — капитала. Ако градският работник е по-развит от селския — това е обусловено само от обстоятелството, че характерът на неговия труд го заставя да живее в *обществото*, докато трудът на земеделеца го заставя да общува непосредствено с *природата*.

„Превъзходството, което навсякъде в Европа градската стопанска дейност е постигнала над селската, не трябва да се приписва само на цеховете и техните регламентации. То се основава също и на множество други мероприятия: *високите мита*, налагани на всички чуждестранни промишлени изделия и на всички стоки, внасяни от чужди търговци, служат на същата цел“ (стр. 265) [Руски превод, том I, стр. 115]. „Тези мероприятия ги защищават“ (градовете), „от коикуренцията на чужденците“ (пак там).

Това е дело вече не на буржоазията на отделните градове, а на буржоазията, която законодателствува в национален мащаб като *corps de nation** или като трето съсловие на генералните щати, или като долна камара. Специфичните за градската буржоазия мероприятия, насочени против селото, са акцизите и таксите при градските порти, изобщо косвените данъци, които по произход са градски (виж *Хюлман*)⁷⁹, докато преките данъци са от селски произход. Би могло да се помисли, че например акцизът представлява такъв данък, с който градът косвено облага сам себе си. Селският жител бил принуден да авансира този данък, но след това го получава обратно в цената на продукта. Обаче в средните векове работата не е стояла така. Търсенето на продуктите на труда на селския жител — доколкото последният изобщо ги е превръщал в стока и в пари — е било в повечето случаи насилствено ограничено в границите на градската територия, така че селото не е имало възможност да повишава цената на своя продукт с цялата сума на градския данък:

„Във Великобритания производствената дейност в градовете е имала в миналото очевидно по-големи предимства в сравнение с производствената дейност в селата, отколкото сега. Днес работната заплата на селските работници повече се приближава до заплащането на труда в промишлеността, а печалбата на капитала, прилаган в селското стопанство, повече се приближава до печалбата на капитала, прилаган в търговията и промишлеността, отколкото това очевидно е било през изтеклото“ (седемнадесетото) „и в началото на текущото“ (осемнадесетото) „столетие. Тази промяна може да се разглежда като необходима, макар и твърде закъсняла последица от необикновеното поощрение, което получаваше промишлената дейност в градовете. Натрупващият се в градовете капитал става с течение на времето толкова значителен че става вече невъзможно да се прилага със същата печалба в специфичните за градовете производствени отрасли. Тези последните, както и изобщо всяко производство, имат своите граници и *нарастването на капиталите, засилвайки конкуренцията*, трябва по необходимост да понижи печалбите. *Понижаването на печалбата в градовете предизвиква отлив на капитала към селото*, дето той създава добавъчно търсене на земеделски труд и с това повишава заплащането на този труд. *И тогава капиталът се разлива*, ако можем така да се изразим, *по цялата повърхност на страната* и намирайки приложение в селското стопанство, *частично се връща на селото, за сметка на което той в значителна степен е бил първоначално натрупан в градовете*“ (стр. 266—267) [Руски превод, том I, стр. 115—116].

* — главната част на нацията. *Ред.*

В глава 11 Смит се опитва да определи „естествената норма на поземлената рента“ — на третия елемент, който конституира стойността на стоката. Ние ще разгледаме това, след като отново се върнем към Рикардо.

От казаното досега е ясно следното: ако А. Смит отъждествява „естествената цена“ на стоката, или нейната цена по разходите, със стойността на стоката, то това става, след като той предварително е изоставил своя правилен възглед върху стойността и го е заменил с възгледа, който се натрапва от явленията на конкуренцията и произхожда от тях. В конкуренцията се явява като регулатор на пазарните цени, тъй да се каже, като иманентна цена — като стойност на стоките — не стойността, а цената по разходите. А самата тази цена на разходите се явява на свой ред в конкуренцията като нещо дадено, като определяна от съществуващата средна норма на работната заплата, печалбата и рентата. Затова именно Смит се опитва да установи тези последните самостоятелно, независимо от стойността на стоката, като ги разглежда, обратно, като елементи на „естествената цена“. Рикардо, чиято главна цел е да опровергае тази Смитова [560] аберация, възприема все пак нейното необходимо, но при него, ако е последователен, невъзможно следствие — отъждествяването на стойностите и цените по разходите.

[Глава единадесета]

ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА

[1] ИСТОРИЧЕСКИТЕ УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА ТЕОРИЯТА
ЗА РЕНТАТА У АНДЕРСЪН И РИКАРДО]

Главното бе изяснено при разглеждането на теорията на Родбертус. Тук ще дадем още само няколко допълнения.

Най-напред ще отбележим историческата обстановка.

Рикардо има пред себе си преди всичко периода, на който до известна степен той сам е бил жив свидетел — периода от 1770 до 1815 г., когато цените на пшеницата непрекъснато са се повишавали; а Андерсън е имал предвид XVIII столетие, в края на което е писал своята теория. От началото на това столетие до неговата среда е имало спадане на цените на пшеницата, а от средата до края — повишаване. Затова Андерсън никъде не свързва открития от него закон с намаляваща се производителност на земеделието или с нормално поскъпване на продукта {според Андерсън това поскъпване е нещо неестествено.} Обаче Рикардо определено ги свързва. Андерсън е предполагал, че отменяването на житните закони (тогава експортни премии) е станало причина за повишаването на цените през втората половина на XVIII столетие. Рикардо е знаел, че въвеждането на житните закони (в 1815 г.) е имало за цел да попречи на спадането на цените и до известна степен е трябвало да попречи на това спадане. Именно във връзка с това Рикардо подчертава, че предоставеният сам на себе си закон за поземлената рента неизбежно трябва — *в границите на определена територия* — да води към обработване на по-малко плодородна земя и следователно към поскъпване на земеделските продукти, към нарастване на рентата за сметка на промишлеността и на масата от населението. И Рикардо има право в практическо и историческо отношение. Андерсън, на против, е считал, че житните закони — той се застъпва също и за

вносни мита — по необходимост трябва да съдействуват за равномерно развитие на земеделието в границите на *определена територия*, че за своето равномерно развитие земеделието се нуждае от гаранции и че следователно това *прогресивно развитие*, по силата на открития от Андерсън закон за поземлената рента, по необходимост трябва да води към увеличаване производителността на земеделието, а в резултат на това и към спадане на средните цени на земеделските продукти.

Но и двамата изхождат от възгледа, който на континента изглежда странен, а именно: 1) че не съществува никаква поземлена собственост като пречка за неограниченото прилагане на капитала в земеделието; 2) че земеделците преминават от по-добри земи към по-лоши (у Рикардо тази предпоставка има абсолютно значение, ако не се смятат ония прекъсвания в хода на това развитие, които произтичат от намесата на науката и промишлеността; у Андерсън тази предпоставка е относителна, защото по-лошата почва се превръща в по-добра); 3) че винаги се намира капитал, достатъчна маса капитал, за да бъде приложена в земеделието.

Що се отнася до точка 1 и 2, то на жителите от континента неизбежно ще им се види твърде странно, че в страната, в която според тяхната представа феодалната поземлена собственост се е запазила в най-изостанал вид, икономистите — и Андерсън, и Рикардо — изхождат от предположението за *несъществуване* на собственост върху земята. Това обстоятелство се обяснява:

първо, с особеността на английския „law of enclosures“*, който няма решително нищо общо с континенталното разделяне на общи-те земи;

второ, никъде в света капиталистическото производство, като започнем от епохата на Хенрих VII, не се е разправяло така безпощадно с *традиционните* земеделски порядки, никъде то не е създавало за себе си такива адекватни условия, никъде не си е подчинявало до такава степен тези условия. В това отношение Англия е най-революционната страна в света. Всички исторически наследени отношения — там, където те са противоречили на условията на капиталистическото производство в земеделието или не са съответствували на тези условия — са били безпощадно пометени: не само е било изменено разположението на селата, но и самите тези села са били пометени; не само са били пометени жилищата и селищата на селскостопанското население, но и самото това население; не само са били пометени старите центрове на стопанството, но и самото това стопанство. У немците например икономическите поряд-

* — „закон за превръщане на общинските земи в частна собственост“. *Ред.*

ки са били определени от традиционните отношения в общинските земи [Feldmarken], от разположението на икономическите центрове, от определени места със струпано население. У англичаните историческите порядки в земеделието са били постепенно *създадени* от капитала, като се почне от края на XV век. Обичайният в Съединеното кралство технически израз „*clearing of estates*“* не се среща нито в една континентална страна. А какво означава това „*clearing of estates*“? То означава, че ни най-малко не са се церемонили нито със заседналото население — то било изгонвано, нито със съществуващите села — те били изравнявани със земята, нито със стопанските постройки — те били събаряни, нито със съществуващите форми на селско стопанство — те били променени с един удар, например чрез превръщане на орната земя в паша за добитъка; — с една дума, не са били приемани всички условия на производството в оня вид, в който те са съществували по традиция, а тези условия исторически *са се създавали* в такава форма, че при всеки даден случай да отговарят на изискванията за най-изгодно влагане на капитала. Така че в този смисъл действително *не съществува собственост върху земята*; тази собственост предоставя на капитала — на фермера — свободата да хазйяничи, тъй като тя се интересува изключително от получаването на паричен доход. Ето защо някой си померански чифликчия**, който има в главата си само останалите от векове [angestammte] общински земи, стопански центрове, селскостопанска колегия и т. н., може с ужас да се хване за главата, запознавайки се с „*неисторическа*“ възглед на Рикардо върху [561] развитието на земеделските отношения. Но с това той само показва, че наивно смесва померанските с английските условия. От друга страна, съвсем не може да се каже, че Рикардо, който в дадения случай изхожда от английските условия, е също така ограничен, както и померанският чифликчия, който мисли в рамките на померанските отношения. Защото английските условия са единствените условия, в които адекватно се е развила *съвременната собственост върху земята*, т. е. собствеността върху земята, *видоизменена* от капиталистическото производство. В това отношение английската теория е класическа за съвременния — т. е. капиталистическия — начин на производство. А померанската теория, напротив, обсъжда развитите условия от гледна точка на една исторически по-ниска, още неадекватна форма на отношения.

Нещо повече, повечето от континенталните критици на Рикардо изхождат дори от такива отношения, при които капиталистическият

* — „*чистка на чифлиците*“, „*чистка на земиге*“. *Ред.*

** Намек за Родбертус. *Ред.*

начин на производство изобщо съвсем още не съществува — нито в адекватна, нито в неадекватна форма. Това е все същото, както ако някой цехов майстор би пожелал изцяло и напълно да приложи към своето цехово стопанство формулираните от А. Смит закони, които предполагат съществуване на свободна конкуренция.

Предпоставката за преминаването от по-добра земя към по-лоша — относително, за всяко дадено стъпало на развитие на производителната сила на труда, както е у Андерсън, а не абсолютно, както е у Рикардо — е могла да възникне само в такава страна като Англия, където в границите на една сравнително твърде малка територия капиталът безпощадно е хазайничел и се е разпореждал, стараяйки се безжалостно в течение на столетия да приспособи напълно към себе си всички традиционни отношения в земеделието. Следователно тази предпоставка е могла да възникне само там, където капиталистическото производство в земеделието съществува не от вчерашния ден, както на континента, и където то вече не се бори със старата традиция.

Едно второ обстоятелство за англичаните е бил възгледът, почерпен от техните *колонии*. Ние видяхме*, че вече у Смит е налице — с пряко позоваване върху колониите — основата на целия възглед на Рикардо. В тези колонии — особено в ония от тях, където се произвеждали само продукти за търговия, като например тютюн памук, захар и т. н., а не обикновени предмети за препитание, където колониите от самото начало не са търсили препитание, а са основавали търговски предприятия — решаващо значение е имало, разбира се, *при дадено местоположение* — плодородието, а при дадено плодородие — *местоположението* на земята. Колонистите са постъпвали тук не като германците, които се заселили в Германия, за да си устроят там своето местожителство, а като хора, които са се ръководили от мотивите на *буржоазното производство* и са искали да произвеждат *стоки*, изхождайки от гледища, които още от началото са се определяли не от продукта, а от продажбата на продукта. Обстоятелството, че *Рикардо* и други английски автори са пренесли от колониите този възглед — изхождащ от хора, които сами са били вече продукт на капиталистическия начин на производство — върху целия ход на световната история, че те изобщо са разглеждали *капиталистическия начин на производство* като нещо предходно спрямо земеделието, какъвто именно той е бил за *тези* колонисти — това обстоятелство се обяснява с факта, че във въпросните колонии те изобщо са намерили, само че в по-нагледен

* Виж настоящия том, ч. 2, стр. 241—243. *Ред.*

вид, без борба с традиционните отношения, т. е. в незамъглена форма, същото онова господство на капиталистическото производство в земеделието, което в собствената им страна навсякъде бие в очи. Ето защо е напълно понятно, че един немски професор или немски чифликчия, израснал в една страна, която се различава от всички други народи с абсолютна липса на колонии, намира този възглед за „погрешен“.

Най-сетне, предпоставката на постоянното преливане на капитала от един отрасъл на производството в друг, тази *основна предпоставка на Рикардо*, не означава нищо друго освен предпоставка на господството на развитото капиталистическо производство. Там, където последното не се е утвърдило, тази предпоставка не съществува. На померанския чифликчия ще се види например странно, че Рикардо и другите английски автори не допускат дори мисълта, че земеделието може да изпитва *недостиг на капитал*. Англичанинът може, разбира се, да се оплаква от недостиг на земя в сравнение с капитала, но той *никога* не се оплаква от недостиг на капитал в сравнение със земята. *Уейкфилд*, *Чалмерс* и други се опитват да обяснят спадането на нормата на печалбата с първото от тези обстоятелства. Второто от тези обстоятелства не се споменава нито от един автор от Англия, където (нещо, което Корбет отбелязва като от само себе си разбираещ се факт) *винаги и във всички отрасли съществува капитал в излишък*. Но ако си представим немските условия и затрудненията, които изпитва там поземленият собственик при търсенето на пари в заем — защото със земеделие се занимава преди всичко той самият, а не съвсем независимата от него класа на капиталистите, — става понятно защо например г. Родбертус се чуди на „Рикардовата фикция, че *запасът* от капитал бил съобразяван с желанието да бъде той влаган“ (цит. съч., стр. 211). Ако на англичанина липсва нещо — то е именно „поле на дейност“, място за влагане на наличния запас от капитал. Но „копнеж за капитал“, който би било желателно да бъде „вложен“, не съществува в Англия за единствената класа, която трябва да влага капитал — за класата на капиталистите.

[562] Този „копнеж за капитал“ съществува в Померания.

Английските автори отправяха срещу Рикардо не възражение, че липсва капитал в неограничено количество, необходимо за влагане във всеки специален случай, а възражение, че отливът на капитал от земеделието се натъква на специфични технически и други подобни затруднения.

Този начин на критически-континентално⁷ охулване на Рикардо свидетелствува следователно само за по-ниско стъпало на развитие на производствените условия, от което изхождат тези „мъдречи“.

[2] ВРЪЗКАТА НА РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА РЕНТАТА
С НЕГОВАТА ТРАКТОВКА НА ЦЕНАТА ПО РАЗХОДИТЕ]

Сега да пристъпим към същността на въпроса.

Преди всичко, за да представим проблемата в чист вид, трябва съвсем да оставим настрана *диференциалната рента*, която *единствена* съществува у Рикардо. Под *диференциална рента* аз разбирам *разликата в размерите* на рентата — по-голямата или по-малката рента, възникваща поради *разликата в плодородието на различните сортове почва*. (Ако имаме еднакво плодородие, диференциалната рента може да възникне в резултат на разликата във величината на вложения капитал. Този случай не съществува за нашата проблема, не я засяга). Тази диференциална рента съответствува просто на ония *свръхпечалби*, които при дадена *пазарна цена* или, по-правилно, при дадена *пазарна стойност*, във всеки отрасъл на промишлеността — например в памукопреработката — извлича *оня* капиталист, при когото производствените условия са *по-добри* от средните производствени условия в този определен отрасъл. Защото *стойността* на стоката в определена производствена сфера се определя не от *количеството труд*, изразходвано за една или друга единична стока, а от количеството труд, изразходвано за *оня* стока, която се произвежда при *средните* условия в дадената сфера. Тук разликата между промишлеността и земеделието се състои само в това, че в промишлеността *свръхпечалбите* отиват в джоба на самия капиталист, докато в земеделието те отиват в джоба на поземления собственик; по-нататък — в това, че в промишлеността те са *променливи*, не придобиват устойчивост, получават се ту от един, ту от друг капиталист и постоянно отново изчезват, докато в земеделието те *се фиксират* благодарение на своята устойчива (поне за повече или по-малко продължително време) природна основа, която се състои в *различията в почвата*.

И така, трябва да се абстрахираме от тази диференциална рента, но трябва да отбележим, че тя е еднакво възможна както при преминаване от по-добра почва към по-лоша, така и при преминаване от по-лоша почва към по-добра. И в двата случая има само една предпоставка — че новообработваната почва е необходима за задоволяване на добавъчното търсене и че тя е само толкова, колкото е нужно за задоволяване на това добавъчно търсене. Ако новообработваната по-добра земя би давала *повече*, отколкото е необходимо за задоволяване на това добавъчно търсене, то една част от лошата земя или — в зависимост от размера на добавъчното търсене — цялата лоша земя би била *изоставена* или, най-малкото, би се прекратило *отглеждането* върху нея на *оня*

продукт, който съставлява базата на земеделската рента, т. е. отглеждането на пшеница — в Англия, или на ориз — в Индия. Следователно диференциалната рента не предполага *прогресиращо влошаване на земеделците*, тя може да произтича и от *прогресиращо негово подобряване*. Дори там, където тя предполага преминаване към по-лоши сортове почва, това *преминаване по низходяща линия* може, първо, да бъде обусловено от подобряване на производителните сили в земеделците, защото *само* по-високата производителна сила дава възможност да се обработва по-лоша почва при *цена*, допускана от търсенето. Второ, *по-лошата почва* може да бъде подобрена и все пак различията да си останат, макар и изравняването им да е по-голямо, така че в резултат да имаме само *относително, сравнително* намаляване на производителността, докато *абсолютната производителност се увеличава*. У Андерсън, първия автор на Рикардовия закон, това е дори предпоставка.

После тук трябва да се има предвид само *същинската земеделска рента*, т. е. рента от земята, която доставя главния растителен предмет за прехрана. Още Смит беше изяснил, че рентите от земята, доставяща други продукти (продукти на скотовъдството и пр.), се определят от *тази рента* и следователно представляват вече *производни* ренти, такива, които се определят от закона за рента, а не го определят; следователно, разгледани сами по себе си, те не дават материал за разбиране на закона за рента в неговите първоначални чисти условия. В тях няма нищо първично.

След всичко казано въпросът се свежда до следното: съществува ли *абсолютна рента*, т. е. такава рента, която произтича от това, че капиталът е вложен в земеделците, а не в промишлеността, и която съвсем не зависи от *диференциалната рента*, или *добавъчните печалби*, дадени от капитала, вложен в по-добрата земя?

Ясно е, че Рикардо съвсем последователно дава *отрицателен* отговор на този въпрос, след като той вече е взел за изходна точка *погрешната* предпоставка, че *стойностите* и *средните цени на стоките са тждествени*. Нека приемем за минута тази предпоставка. Твърдението, че ако [563] постоянната цена на земеделските продукти дава свръх средната печалба *още и рента*, дава постоянен излишък над тази средна печалба, то цената на земеделските продукти *превишава* тяхната *цена по разходите*, тавтология, защото тази цена по разходите е равна на вложения капитал плюс средната печалба и на нищо повече. Ако цените на земеделските продукти *превишаваха* техните цени по разходите, ако те по необходимост даваха добавъчна печалба, то те — при допускане на горната предпоставка — *биха превишавали* тяхната стойност. Не би оставало нищо друго, освен да предположим, че земеделските продукти по-

стоянно се продават *над* своята стойност, а това на свой ред предполага, че всички други продукти се продават *под* своята стойност, или че стойността изобщо е нещо съвсем различно от онова, което ние по необходимост разбираме под стойност в теорията. *Едно и също количество труд* (непосредствен или натрупан) — след като се вземат под внимание всички изравнявания, които стават между различните капитали вследствие на техните различия, произтичащи от процеса на обръщението — би създавал в земеделието *по-висока* стойност, отколкото в промишлеността. Следователно стойността *не* би се определяла от съдържанието се в нея количество труд. С това би била разрушена цялата основа на политическата икономия. Следователно — правилно заключава Рикардо — не съществуват никакви абсолютни ренти. Възможна е само диференциална рента; с други думи, стойността на произведения върху най-лошата почва земеделски продукт, както и стойността на всяка друга стока, е равна на *цената по разходите* на продукта. Капиталът, вложен в най-лошата почва, е капитал, който се различава от вложения в промишлеността само по *начина на прилагането*, различава се само като особен вид на прилагане на капитал. Следователно тук се проявява общата валидност на закона за стойността. *Диференциалната* рента (а според Рикардо тя е единствената рента) от по-добрата земя не е нищо друго освен добавъчната печалба, която носят, вследствие на съществуването във *всяка* сфера на производството на *единна твърдествена пазарна стойност*, капиталите, които работят при условия, по-добри от средните. Тази добавъчна печалба се фиксира само в земеделието благодарение на *природната основа* на последното; освен това — тъй като представител на тази природна основа е *поземленият собственик* — тази добавъчна печалба попада в джоба не на капиталиста, а на поземления собственик.

Цялото това разсъждение на Рикардо пада заедно с неговата предпоставка, че *цената по разходите* е равна на *стойността*. Отпада оня *теоретически интерес*, който заставя Рикардо да отрича съществуването на абсолютната поземлена рента. Ако стойността на стоката се различава от нейната цена по разходите, ако всички стоки по необходимост се разпадат на три категории по такъв начин, че цената по разходите на едни стоки е равна на тяхната стойност, стойността на други стоки е *под* тяхната цена по разходите, а стойността на трета група стоки е *по-висока* от тяхната цена по разходите — тогава обстоятелството, че *цената* на земеделските продукти дава поземлена рента, би доказвало само това, че земеделският продукт принадлежи към ония стоки, цената на които *превишава* тяхната цена по разходите. Единствената проблема, която

би останала още за разрешаване, би била следната: защо за разлика от другите стоки, стойността на които също *превишава* тяхната цена по разходите, стойността на земеделските продукти не се свежда от конкуренцията на капиталите към *цена по разходите*, стояща по-ниско от тяхната стойност? Отговорът се съдържа още в самия въпрос. Защото съгласно предположението това става само дотолкова, доколкото конкуренцията на капиталите може да осъществи това изравняване, а това на свой ред може да става само дотолкова, доколкото всички условия на производството или се създават от самия капитал, или се намират в еднаква степен в негово разпореждане като елементарни сили на природата. По отношение на земята това не става, тъй като съществува *поземлена собственост* и капиталистическото производство започва своето движение при *предоставката*, че съществува *поземлена собственост*, която не е възникнала от капиталистическото производство, а е съществувала още *преди* него. По този начин отговорът на въпроса се дава от самия факт на съществуване на поземлената собственост. Всичко, което може да направи капиталът, е да подчини земеделието на условията на капиталистическото производство. Но той не е в състояние да отнеме от *поземлената собственост* възможността да си присвоява оная част от земеделския продукт, която капиталът би могъл да си присвои *само* при условие, че *не съществува поземлената собственост*, а не по силата на своята собствена дейност. А при условието, че съществува поземлената собственост, капиталът е принуден да дава на поземления собственик излишъка от стойност над цената по разходите. Но самата тази разлика между стойността и цената по разходите произтича само от различието в съотношението между *органическите* съставни части на капитала. Всички стоки, стойността на които, съобразно този органически строеж, *превишава* цената по разходите, показват с това, че те са създадени от *относително* по-малко производителен труд, отколкото ония, стойността на които е равна на цената по разходите, и още по-малко производителен, отколкото ония, стойността на които е по-ниска от цената по разходите; защото те изискват по-голямо количество *непосредствен* труд в сравнение със съдържащия се в постоянния капитал *минал труд*, изискват по-голямо количество труд, за да приведат в движение определен капитал. Това различие е *историческо*; то следователно може да изчезне. Същата аргументация, която показва, че съществуването на *абсолютната поземлена рента* е възможно, показва също, че нейната действителност, нейното съществуване е само исторически факт, който е свойствен на *известно* стъпало на развитие на земеделието, а при по-високо стъпало може да изчезне.

Рикардо обяснява диференциалната рента чрез *абсолютно намаляване на производителността* на земеделието — нещо, което съвсем не е предпоставка за диференциалната рента и не се е изтъквало като такава предпоставка от Андерсон. А абсолютната поземлена рента Рикардо отрича, защото той [564] предполага еднакъв *органически строеж* на капитала в промишлеността и земеделието; с това той отрича съществуващото само като исторически факт *пониско развитие* на производителната сила на труда в земеделието в сравнение с промишлеността. Ето защо Рикардо изпада в двойна историческа грешка. От една страна, той признава *абсолютно еднаква* производителност на труда в земеделието и в промишлеността, следователно отрича носещото само *исторически* различие между дадени стъпала на тяхното развитие, а, от друга страна, предполага *абсолютно намаление на производителността на земеделието* и обявява това за закон на неговото развитие. Той прави първото с цел да приравнява *цената по разходите* върху най-лошата земя към *стойността*; второто — с цел да обясни съществуващите различия между *цените по разходите* на продуктите, получавани от по-добрите сортове почва, и *стойността* на тези продукти. Цялата грешка изобщо произтича от смесването на *цената по разходите* със *стойността*.

И така, с това теорията на Рикардо се отстранява. За останалото е казано по-горе при разглеждането теорията на Родбертус.

[3] НЕЗАДОВОЛИТЕЛНОСТ НА РИКАРДОВОТО ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА РЕНТАТА]

Както вече отбелязах*, Рикардо започва главата за поземлена рента с мисълта, че трябва да се изследва дали „*превръщането на земята в собственост* и възникването в резултат на това на рентата“ (стр. 53) [Руски превод, том I, стр. 65] се съгласува с определението на стойността чрез работното време. И по-нататък:

„Адам Смит... не може да бъде прав, когато предполага, че *първоначалното правило, което регулира разменната стойност на стоките* — а именно сравнителното количество труд, с който те са произведени. — може *изобщо да се измени вследствие на превръщането на земята в собственост и заплащането на рента*“ (стр. 67) [Руски превод, том I, стр. 73].

Тази пряка и осъзната връзка, съществуваща у Рикардо между теорията за рентата и определението на *стойността*, съставлява тео-

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 173—174. *Ред.*

ретическа заслуга на Рикардо. В останалото тази глава 2 („За рентата“) е може би по-лоша от изложението на Уест. Тя съдържа много съмнителни неща, *petitio principii** и пристрастен подход към проблемата.

В случая със *свщинската земеделска рента*, която Рикардо правилно разглежда тук като рента $\chi\alpha\tau\ \epsilon\zeta\omicron\chi\eta\upsilon$ ** , рентата е онова, което се плаща за разрешението да се вложи капитал в *земята като елемент на производството*, да се произведе капиталистически в нея. Земята тук е *елементът на производството*. Не така стои въпросът например с рентата от строежи, водопади и т. н. Онези сили на природата, за използването на които тук се плаща рента, влизат в производството като негово *условие*, било във вид на производителна сила или във вид на *conditio sine qua* поп***, но те не са *елемент* от самата тази определена сфера на производството. Понататък, в случая с рентите за рудници, каменовъглени мини и т. н. земята фигурира като резервоар на потребителни стойности, които трябва да бъдат извлечени от нейните недра. Тук се плаща за земята не затова, че тя е, както в земеделието, *елементът*, в който трябва да се осъществява производството, и не затова, че тя влиза в *процеса* на производството като едно от условията на производството, какъвто е случаят с водопада или със строителния участък, а затова, че тя, като резервоар, съдържа в себе си *потребителни стойности*, които трябва да се овладеят посредством производствена дейност.

Рикардовото определение :

„*Рентата* е оная част от продукта на земята, която се заплаща на земевладелеца за използването на *първоначалните и неразрушими сили на почвата*“ (стр. 53) [Руски превод, том I, стр. 65],

е незадоволително. Първо, почвата не притежава „*неразрушими сили*“. (За това да се напише бележка в края на този раздел.) Второ, тя не притежава също и „*първоначални*“ сили, тъй като почвата не представлява от себе си изобщо нищо „*първоначално*“, а е продукт на естественоисторически процес. Но да оставим това. Под „*първоначални*“ сили на почвата тук трябва да се разбират такива сили, които тя притежава независимо от въздействието на човешката производствена дейност, макар че, от друга страна, придаваните ѝ от човешката производствена дейност сили също така стават пр-

* — логическа грешка, състояща се в доказването на някаква теза с помощта на такъв аргумент, който сам има сила само ако се допусне истинността на тезата, подлежаща на доказване. *Ред.*

** — по преимущество, в истинското значение на думата. *Ред.*

*** — условие, без което нещо е невъзможно; непременно условие. *Ред.*

воначални сили на почвата, както и ония, които са ѝ придали развиващите се в природата процеси. Иначе остава вярно, че рентата се заплаща за „използването“ на природни неща — съвсем независимо от това, дали става дума за използване на „първоначалните сили“ на почвата, или на силата на водопада, или на строителния участък, или пък на подлежащи на използване съкровища, съдържащи се във водата или в земните недра.

За разлика от същинската *земеделска рента* А. Смит (казва Рикардо) говори за рента, плащана за дървесина от девствени гори, за рента от каменовъглени мини и от каменоломни. Начинът, по който Рикардо отхвърля това, е малко странен.

Рикардо започва с това, че с поземлената рента не трябва да се смесват лихвата и печалбата от капитала (стр. 53), а именно от капитала,

„който е бил употребен за подобряване качеството на почвата и за построяване на сгради, необходими за складиране на продукта и запазването му от повреждане“ (стр. 54) [Руски превод, том I, стр. 63].

Оттук Рикардо веднага преминава към приведените по-горе случаи на рента, които сочи А. Смит. Относно девствените гори Рикардо казва:

„Но нима не е ясно, че лицето, което е заплатило, онова, което той“ (Смит) „нарича рента, я е заплатило, като е имало предвид *цената стока*, която тогава е растяла в дадения участък, и че това лице действително *си е възстановило чрез продажба на дървесината вложените пари заедно с печалба*?“ (стр. 54) [Руски превод, том I, стр. 66].

Точно така стои въпросът с каменоломните и каменовъглените мини:

„Възнаграждението, давано за [565] мините или каменоломните, се заплаща за стойността на въглищата или камъните, които могат да бъдат извлечени от тях, и не стои в никаква връзка с първоначалните и неразрушимите сили на почвата. Тази разлика има голямо значение при изследването на рентата и печалбата. Защото се оказва, че законите, регулиращи движението на рентата, силно се различават от законите, регулиращи движението на печалбата, и че тези закони рядко действуват в една и съща насока“ (стр. 54—55) [Руски превод, том I, стр. 66].

Това е твърде странна логика. Трябва да се прави разлика, казва Рикардо, между *рентата*, заплащана на собственика на земята за *използването* на „първоначалните и неразрушими сили на почвата“, и *лихвата и печалбата*, заплащани му за капитала, който той е вложил за *подобряване* на почвата, и т. н. „*Възнаграждението*“, заплащано на собственика на естествено растящите гори за правото да се „извлича“ от тях дървесина или на притежателя на каменоломни и каменовъглени мини за правото да се „извличат“ от

тях камъни и въглища, не е *рента*, тъй като то не се заплаща за „използването на първоначалните и неразрушими сили на почвата“. Прекрасно! Обаче Рикардо излага своето съждение така, като че ли това „възнаграждение“ е тъждествено с печалбата и лихвата, заплащани за капитала, вложен за подобряване на земята! Но това е съвсем неправилно! Нима притежателят на „девствената гора“ е вложил в нея „капитал“, за да му дава тази девствена гора дървесина? Или нима притежателят на каменоломните и каменовъглените мини е вложил в тях „капитал“, за да могат те да съдържат в себе си „камъни“ и „въглища“? Тогава откъде произтича получаването от него „възнаграждение“? То в никой случай не е печалба или лихва на капитал, както иска да прокара това Рикардо. Значи това е „рента“, а не нещо друго, макар и не рента в смисъла, в който Рикардо определя *рентата*. Но това само показва, че неговото определение на рентата изключва ония форми, при които „възнаграждението“ се заплаща изключително за *природни неща*, в които не е въплътен никакъв човешки труд, и при това се заплаща на *собственика* на тези природни неща и само защото той е „собственик“, *поземлен собственик*, безразлично дали тази земя представлява нива, гора, рибно езеро, водопад, строителен участък и т. н. Но, казва Рикардо, човекът, *който плаща пари* за правото да сече дърва в девствената гора, плаща, „като е имал предвид *ценната стока*, която тогава е *растяла в дадения участък*, и този човек действително си е *възстановил* чрез продажба на дървесината *вложените пари заедно с печалба*“. Стой! Ако Рикардо нарича тук „ценни стоки дърветата, които са *растели*“ в девствената гора, това значи само че те *двоят** *са потребителна стойност*. И тази потребителна стойност е изразена тук в думата „ценен“. Но това съвсем не е „стока“. Защото за тази цел въпросните дървета би трябвало да бъдат едновременно и разменна стойност, т. е. овеществяване на определено количество вложен в тях труд. Те стават стоки само благодарение на това, че ги отделят от девствената гора, сечат ги, извличат ги, превозват ги и превръщат трупите в дървен материал. Или може би те стават стоки само защото ги *продават*? Тогава и орната земя също става стока само по силата на акта на *продажбата*!

Би трябвало следователно да кажем така: *рентата* е *цената*, която се заплаща на притежателя на природни сили или просто на природни продукти за правото да се използват тези сили или за правото да се присвояват (чрез употреба на труд) тези продукти. Такава е фактически формата, в която първоначално се явя-

* — потенциално, като възможност. *Ред.*

ва всяка рента. Но тогава остава именно да се разреши въпросът, как е възможно да имат *цена* такива предмети, които нямат *стойност*, и как да се съгласува това с общата теория за *стойността*. Въпросът, с каква цел човек плаща „възнаграждение“ за правото да извози дърветата от земята, където те растат, няма никакво отношение към действителния въпрос. Въпросът стои така: от кой *фонд* ще плаща този човек? Рикардо казва: „от парите, получени от продажбата на дървесината“. Следователно от *цената* на дървесината. И при това тази цена е такава, че този човек, както казва Рикардо, „действително е възстановил вложените пари заедно с *печалбата*“. И така, сега знаем в какво се състои работата. Цената на дървесината трябва да се равнява поне на паричната сума, която представлява количеството труд, необходимо да се изсекат дърветата, да се извозят и да се закарат на пазара. Е добре, но представлява ли печалбата, с която този човек си „възстановява вложените пари“, надбавка към тази *стойност*, към разменната стойност, едва сега придадена на изсечените дървета от изразходвания за тях труд? Ако беше казал това, Рикардо щеше да стигне до най-груба представа, стояща под равнището на неговата собствена теория. Не. Печалбата — ако предположим, че този човек е бил капиталист — представлява онази част от вложения от него в производството на „дървесината“ труд, която той *не е заплатил*, и той би получил, да кажем, същата печалба, ако би привел в движение същото количество труд в памукопредачната фабрика. (Ако този човек не е капиталист, тогава печалбата е равна на онова количество от неговия труд, което образува излишъка над възстановяването на неговата работна заплата и което би съставлявало печалбата на капиталиста в случай, че някой капиталист би наел този човек, но което сега съставлява собствената печалба на този човек, защото той действува като свой собствен наеман работник и като свой собствен капиталист в *едно и също* лице.) Но тук е употребен *безобразният израз*, че този дървар „действително си *възстановява* вложените пари заедно с печалба“. Това придава на цялата сделка твърде плосък характер и съответствува на грубата представа, която може да има за източника на своята печалба самият капиталист, занимаващ се с извозване на дървета. Най-напред той плаща на притежателя на девствената гора за потребителната стойност на дърветата, които обаче нямат никаква „стойност“ (разменна стойност) и, докато „още растат“, нямат дори потребителна стойност. Да допуснем, че той плаща на притежателя на гората 5 ф. ст. за тон. А след това продава на публиката същата дървесина (като не смятаме другите му разходи) по 6 ф. ст. тона и по този начин действително си възстановява петте ф. ст. с 20% печалба. „Той действително си е възста-

новил вложените пари заедно с печалба“. Ако собственикът на гората беше поискал само 2 ф. ст. (40 шил.) „възнаграждение“, дърварят би продавал един тон дървесина за 2 ф. ст. и 8 шил. вместо за 6 ф. ст. [566] Тъй като дърварят винаги си добавя един и същ процент печалба, то в случая цената на дървесината би била по-висока или по-ниска, защото рентата е по-висока или по-ниска. Последната би влизала от цената като конституиращ елемент, но съвсем не би била резултат от цената. Дали „рентата“ („възнаграждението“) се заплаща на притежателя на земята за използване „силите“ на земята или за „използване“ на „естествените продукти“ на земята, това не внася абсолютно никакво изменение в икономическото отношение, ни най-малко не изменя факта, че се плаща за „нещо, дадено от природата“, за сили или продукти на земята, за които досега не е бил вложен никакъв човешки труд. И по този начин Рикардо на втора страница от своята глава „За рентата“ — с цел да заобиколи възникналата трудност — отхвърля цялата своя теория. Очевидно А. Смит е бил тук много по-проницателен.

Точно така стои въпросът с каменоломните и каменовъглените мини.

„Възнаграждението, давано за мините или каменоломните, се заплаща за *стойността* на въглищата или камъните, които могат да бъдат извлечени от тях, и не стои в никаква връзка с *първоначалните* и неразрушими *сили* на почвата“ (стр. 54—55) [Руски превод, том I, стр. 66].

В никаква връзка! Но това възнаграждение стои в твърде съществена връзка с „*първоначалните* и подаващи се на разрушение *продукти* на земята“. Тук думата „*стойност*“ е също така неуместна, както и по-горе думите „*възстановява* с печалба“.

Рикардо никога не употребява думата *стойност* за обозначаване на полезност или на пригодност, или на „потребителна стойност“. Не иска ли той следователно да каже, че „възнаграждението“ се заплаща на притежателя на каменоломните и каменовъглените мини за „*стойността*“, която въглищата и камъните имат, преди да бъдат извлечени от каменоломните и мините, т. е. в своето първоначално състояние? В такъв случай той опровергава цялото свое учение за стойността. Или пък *стойността*, както и би следвало да се каже, означава тук *възможната* потребителна стойност, а следователно и *очакваната разменна* стойност на въглищата и камъните? Тогава това би означавало само, че *рентата* се заплаща на техния собственик за разрешението да се използват „първоначалните компоненти на земята“ за добиване на въглища и камъни. И съвсем непонятно е защо това не трябва също да се нарича „рента“, както в случая, когато се дава разрешение да се използват „силите“ на земята за производство на пшеница. Та нали иначе ще стигнем от-

ново до унищожаване на цялата теория за рентата, както се изясни от примера с гората. При правилно прилагане на теорията въпросът не е свързан с абсолютно никакви трудности. Вложените за „производството“ {не за възпроизводството} на дървесина, въглища и камъни труд (който наистина не създава тези продукти на природата, но разкъсва тяхната първоначална връзка със земята и по този начин ги „произвежда“ като годни за употреба дърва, въглища и камъни) и капитал принадлежат очевидно към ония сфери на производството, където влаганата за работна заплата част на капиталта е по-голяма от влаганата за постоянен капитал; непосредственият труд тук е повече от „миналия“ труд, резултатът от който служи като средство за производство. Следователно, ако стоката се продава тук по своята стойност, то тази стойност превишава нейната *цена по разходите*, т. е. изхабяването на оръдията, работната заплата и средната печалба. Така че *излишъкът може* да бъде заплатен на собственика на гората, каменоломната или каменовъглената мина във вид на рента.

Но как се обясняват тези несръчни маневри на Рикардо, неправилното употребяване на думата „стойност“ и т. н.? Защо той така се е вкопчил в определението на рентата като заплащане за използването на „първоначалните и неразрушими сили на почвата“? Отговора ще намерим може би по-нататък. Във всеки случай Рикардо иска да отдели същинската земеделска рента, да подчертае нейните специфични черти и заедно с това вече да подработи основата на теорията за диференциалната рента, посочвайки, че тези първоначални сили могат да се заплащат съобразно със степента на развитие, която са достигнали.

[Глава дванадесета]

ТАБЛИЦИ НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА С ПОЯСНЕНИЯ

(1) ИЗМЕНЕНИЯ В МАСАТА И НОРМАТА НА РЕНТАТА]

Към гореизложеното трябва да се добави още следното:

Да предположим, че се открият по-продуктивни или по-добре разположени каменовъглени мини и каменоломни, така че при същото количество труд те да дават повече продукт, отколкото старите и при това *такова количество продукт*, че да бъде задоволено цялото търсене. Тогава цената на въглищата, камъните и дървесината би се понижила, защото би се понижила тяхната стойност и вследствие на това би се наложило да се закрийт старите каменовъглени мини и каменоломни. Те не биха давали нито печалба, нито работна заплата, нито рента. При все това *новите* мини би трябвало да дават рента, както по-рано старите, макар и *по-малка* (по своята норма). Защото всяко увеличение на производителността на труда намалява влагания за работна заплата капитал в неговото отношение към постоянния капитал, тук — към капитала, вложен в оръдията за производство. Вярно ли е това? Вярно ли е и в дадения случай, когато изменението на производителността на труда става в резултат на изменение не на самия *начин на производство*, а на естествената продуктивност на каменовъглената мина или на каменоломната, или на тяхното местоположение? Единственото, което можем тук да кажем, е, че *същото* количество капитал дава в този случай повече тонове въглища или камъни, че следователно във всеки отделен тон се съдържа по-малко труд, но във всички тонове, взети заедно, се съдържа същото количество труд или дори повече, ако новите мини или каменоломни освен предишното търсене, което са задоволявали старите мини или каменоломни, задоволяват още и добавъчно търсене, а именно *такова* добавъчно търсене, което пре-

вишава разликата между продуктивността на старите и новите мини и каменоломни. Но от това не би се изменил *органическият състав на влагания капитал*. Наистина в цената на един тон, на всеки отделен тон, би се съдържала по-малко рента, но само затова, защото във всеки тон изобщо би се съдържал по-малко труд, а значи и по-малко работна заплата и по-малко печалба. Обаче *отношението на нормата на рентата* към печалбата не би било засегнато от това. И така, ние можем [567] да кажем само следното:

Ако търсенето си остане същото, ако следователно трябва да се произвежда *същото*, както и преди, количество въглища и камъни, то, за да се произведе *същата* маса стоки, в новите, по-продуктивните мини и каменоломни се влага сега *по-малко капитал*, отколкото се е влагало преди в старите. Заедно с това пада съвкупната стойност на цялата маса стоки; следователно намалява се и общата сума на рентата, печалбата, работната заплата и влагания постоянен капитал. Но съотношенията между рентата и печалбата не се изменят, както не се изменят и съотношенията между печалбата и работната заплата или между печалбата и вложения капитал, тъй като не е станало никакво *органическо* изменение във влагания капитал. Изменила се е само *величината*, но не и *съставът* на влагания капитал, следователно не и начинът на производството.

Ако трябва да се задоволи *добавъчно* търсене, но такава добавъчно търсене, което да се равнява на разликата между продуктивността на новите и старите мини и каменоломни, то, както и досега, се влага *капитал от същата величина*. Стойността на всеки отделен тон спада. Но съвкупното количество тонове има същата стойност, както и по-рано. Ако разглеждаме всеки отделен тон, то заедно със съдържащата се в него стойност се е намалила и величината на ония части от стойността, които се превръщат в печалба и рента. Но тъй като величината на *капитала* и заедно с това съвкупната стойност на неговия продукт не са се изменили, а освен това не е станало и *органическо* изменение в неговия състав, то *абсолютната маса на рентата и на печалбата* си е останала същата.

Ако *добавъчното търсене* е толкова голямо, че при предишните капиталовложения разликата между продуктивността на новите и старите мини и каменоломни не може да покрие това търсене, то в новите мини трябва да се вложи допълнителен капитал. В такъв случай — ако с увеличаването на съвкупния вложен капитал не стават изменения в разделението на труда, в прилагането на машини, ако следователно не става *никакво* изменение в *органическият* състав на капитала — нараства *масата на рентата и на печалбата*, тъй

като е нараснала стойността на съвкупния продукт, стойността на съвкупното количество тонове, макар че стойността на всеки отделен тон е спаднала, а значи е спаднала и оная част от неговата стойност, която се превръща в рента и печалба.

Във всички тези случаи не става *никакво изменение* в нормата на рентата, тъй като не става *изменение* в *органическия състав* на влагания капитал (както и да се *изменя* неговата *величина*). Ако обаче имаше изменение в резултат на изменение в органическия състав на влагания капитал — вследствие на вложения в работна заплата капитал в сравнение с капитала, вложен за машини и т. н., — ако следователно се изменеше самият начин на производство, то *нормата на рентата* би спаднала, тъй като би се намалила разликата между стойността на стоката и цената по разходите. В разгледаните по-горе три случая тази разлика не става по-малка. Защото ако спада стойността, то също така спада и цената по разходите за единица стока, тъй като за последната се разходва по-малко труд, заплатен и незаплатен.

И така, съгласно изложеното, ако увеличението на производителността на труда — или намалението на стойността на определено количество произведени стоки — се предизвиква само от изменение на продуктивността на природните елементи, от разлика в степента на природното плодородие на почвата, на богатството на мините, каменоломните и пр., то масата на рентата може да спадне вследствие на това, че при изменилите се условия се влага по-малко количество капитал, тя може да остане неизменна при наличие на добавъчно търсене; тя може да нарасне, ако добавъчното търсене превишава разликата между продуктивността на старите, експлоатираните по-рано, и експлоатираните сега природни фактори на производството. Но нормата на рентата би могла да нарасне само с изменение в органическия състав на влагания капитал.

Така че не е необходимо *масата на рентата* да спада, когато преставата да се обработва най-лошата земя, най-лошата каменоломна, най-лошата мина и т. н. Нещо повече, *нормата на рентата* дори никога не може да спадне в случаите, когато изоставянето на обработката на най-лошите участъци е само последица от *по-малката* тяхна природна продуктивност.

Рикардо по непозволен начин смесва правилното положение, че в този случай *масата на рентата* при определено състояние на търсенето може да спада — т. е. че тя зависи от това, дали се намалява, или остава неизменна, или нараства *величината на влагания капитал*, — със съвсем погрешното положение, че тук трябвало да спада *нормата на рентата*, което при дадената предпоставка е *невъзможно*, тъй като се предполага, че не е станало *никакво изме-*

нение в органическия състав на капитала, т. е. не е станало такова изменение, което засяга съотношението между стойността и цената по разходите — единственото съотношение, определящо нормата на рентата.

(2) РАЗЛИЧНИ СЪЧЕТАНИЯ НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА
И АБСОЛЮТНАТА РЕНТА. ТАБЛИЦИ А, В, С, D, E]

А как стои в посочения по-горе случай въпросът с *диференциалните ренти*?

Да предположим, че се експлоатират каменноуглени мини от три категории — I, II и III, като при това категория I дава абсолютна рента, II дава двойно по-голяма рента от I, а III — двойно по-голяма рента от II, или четири пъти по-голяма, отколкото I. В такъв случай категория I дава абсолютна рента P , категория II дава рента $2P$ и категория III — $4P$. Нека допуснем, че сега се открива нова категория IV, по-продуктивна, отколкото I, II и III, и толкова голяма по размери, че в нея може да бъде вложен капитал, равен на вложения в I. В такъв случай, *при неизменено се търсене*, в IV категория се влага същият капитал, който по-рано се влагаше в I. В резултат на това категория I би била закрыта. Би се наложило да се изтегли и част от капитала, вложен във II категория. IV категория би била достатъчна да замени I и част от II, но двете високи категории, III и IV, не биха могли да задоволят цялото търсене, без да оставят в експлоатация една част от II категория. Нека предположим, за илюстрация, че със същия капитал, който е бил вложен в I, IV категория е в състояние да даде целия добив на категория I и половината добив на II. Следователно, ако във II категория се вложи половината от предишния капитал, в III — предишният капитал, а в IV — новият капитал, то пазарът ще бъде напълно снабден.

[568] А какви биха били настъпилите в този случай изменения или как биха се отразили те върху общата сума на рентата, върху рентите от категориите I, II, III и IV?

Абсолютната рента, получавана от IV категория, би била по своята маса и норма напълно тъждествена с рентата, която се получаваше по-рано от I; действително, *абсолютната рента* и по-рано би била по своята маса и норма еднаква в I, II и III, ако винаги изхождаме от предположението, че в тези различни категории са вложени *еднакви по размер капитал*. Стойността на продукта от IV би се равнявала точно на стойността на предишния продукт от I, за-

щото и двата са продукти на капитал с еднаква величина и еднакъв органически състав. Затова и разликата между стойността и цената на разходите, а следователно и нормата на рентата, трябва да си остане същата. Освен това и масата на рентата трябва да си остане същата, тъй като — при дадена норма на рентата — са били вложени еднакви по величина капитали. Но тъй като [пазарната] стойност на въглищата не се определя от [индивидуалната] стойност на въглищата, добивани в IV категория, то следната би дала добавъчна рента или известен излишък над своята *абсолютна рента* — рента, която се получава не от разликата между стойността и цената по разходите, а от разликата между *пазарната стойност* и *индивидуалната стойност* на продукта от категория IV.

Когато казваме, че абсолютната рента, или разликата между стойността и цената по разходите, е една и съща при I, II, III и IV при условие, че *величината* на вложения в тях капитал, а значи и масата на рентата при дадена норма на рентата, е една и съща — това трябва да се разбира по следния начин: стойността (индивидуалната) на въглищата от I е по-висока от стойността на въглищата от II, а стойността на въглищата от II е по-висока от стойността на въглищата от III, тъй като в един тон въглища I се съдържа повече труд, отколкото в един тон въглища II, и в един тон въглища II повече, отколкото в един тон въглища III. Но тъй като *органическият състав* на капитала и в трите случая е един и същ, то тази разлика не се отразява върху *индивидуалната абсолютна рента*, която категория I, II и III носят. Защото ако стойността на тона I е по-голяма, то по-голяма е и неговата цена по разходите; тя е по-голяма само съответно на това, колко *по-голям капитал* с еднакъв органически състав се влага за производството на един тон в категория I в сравнение с категория II, а във II — в сравнение с III. Следователно тази разлика между техните стойности е точно равна на разликата между техните *цени по разходите*, т. е. на разликата между относителните капитали, вложени за производството на един тон въглища в I, II и III категория. Следователно разликата между величините на стойностите в трите категории не се отразява върху *разликата между стойността и цената по разходите* в различните категории. Ако стойността е по-голяма, то *съответно по-голяма е и цената по разходите*; защото стойността се увеличава само в пропорцията, в която се увеличава вложеният *капитал* или труд; така че остава си същото съотношение между стойност и цена на разходите, а значи и *абсолютната рента* си остава без изменение.

Но да видим сега как стои въпросът с *диференциалната рента*.

Първо, в цялото производство на въглища — в категория II, III и IV — се влага сега *по-малко* капитал. Защото капиталът в IV по своята величина е равен на капитала в I, а освен това е изтеглена половината от капитала, който се влагаше във II; следователно масата на рентата във II категория във всеки случай се намалява наполовина. А що се отнася до капиталовложенията, то изменение е настъпило само във II категория, защото в IV категория се влага толкова капитал, колкото по-рано се влагаше в I. По-нататък, ние бяхме предположили, че в I, II и III са били вложени еднакви по големина капитали, например по 100 ф. ст. във всяка, или общо 300 ф. ст. Следователно сега във II, III и IV са останали само 250 ф. ст.; с други думи, от производството на въглища е била изтеглена една шеста от капитала.

Но освен това е спаднала *пазарната стойност* на въглищата. Ние видяхме, че I категория носи P , II — $2P$ и III — $4P$. Ако приемем, че стойността на продукта, произведен при влагане на 100 ф. ст. в I категория, е равен на 120 ф. ст., от които 10 съставляват рентата и 10 — печалбата, то пазарната стойност на II ще бъде 130 ф. ст. (10 — печалба, и 20 — рента), а пазарната стойност на III ще бъде 150 ф. ст. (10 — печалба, и 40 — рента). Ако продуктът от I е бил 60 тона (един тон равен на 2 ф. ст.), то продуктът от II е равен на 65 тона, продуктът от III — на 75 тона, а съвкупната продукция е равна на $60+65+75=200$ тона. А тъй като сега в IV категория 100 ф. ст. произвеждат толкова, колкото е била цялата продукция на I категория и половината продукция на II категория, т. е. $60+32\frac{1}{2}=92\frac{1}{2}$ тона, то тези $92\frac{1}{2}$ тона биха стрували по предишната пазарна стойност 185 ф. ст. и значи биха давали рента 75 ф. ст., тъй като печалбата е 10 ф. ст.; и следователно, тъй като абсолютната рента е равна на 10 ф. ст., то величината на рентата в IV категория би се равнявала на $7\frac{1}{2}P$.

Както и по-рано, II, III и IV дават същите 200 тона въглища, защото $32\frac{1}{2}+75+92\frac{1}{2}=200$ тона. Но как стои сега въпросът с пазарната стойност и диференциалните ренти?

За да отговорим на този въпрос, трябва да видим каква е величината на *абсолютната индивидуална рента* в категория II. Предполагаме, че абсолютната разлика между *стойността* и *цената по разходите* в тази производствена сфера е равна на 10 ф. ст., т. е. е равна на рентата, която най-лошата мина е носила, макар това да не е необходимо, с изключение на случая, когато категория I чрез своята стойност би определяла абсолютно *пазарната стойност*. [569]. Ако е било действително така, рентата в I категория (при продажба на въглищата от I по тяхната стойност) би представлявала изобщо излишъка на стойността в тази *производствена сфера* над

тяхната [на въглицата от I] собствена цена на разходите и над общата цена на разходите на стоките. Следователно II продава своите продукти по тяхната стойност, ако продаде своите 65 тона за 120 ф. ст., т. е. всеки тон за $1^{11}/_{13}$ ф. ст. Обстоятелството, че II е продавала един тон по 2 ф. ст., се е обуславяло само от излишъка в пазарната стойност, определяна от категория I, над индивидуалната стойност [на въглицата от II], на излишъка не в тяхната [на въглицата от II] *стойност*, а в тяхната *пазарна стойност над тяхната цена по разходите*.

По-нататък, II продава — съгласно предположението — вместо 65 само $32^{1}/_{2}$ тона, тъй като влага в мината вместо 100 ф. ст. само 50 ф. ст. капитал.

Следователно II продава сега $32^{1}/_{2}$ тона за 60 ф. ст. По отношение на 50 ф. ст. [авансирания капитал] 10 ф. ст. съставляват 20%. От 60-те ф. ст. 5 ф. ст. се падат на печалбата и 5 ф. ст. — на рентата.

По този начин ние имаме за II: стойност на един тон продукт — $1^{11}/_{13}$ ф. ст.; брой на тоновете — $32^{1}/_{2}$; стойност на съвкупния продукт — 60 ф. ст.; *рента* — 5 ф. ст. Рентата е спаднала от 20 ф. ст. на 5 ф. ст. Ако все още се влагаше капитал с *предишните размери*, рентата щеше да спадне само на 10 ф. ст. Следователно по своята норма рентата е спаднала само наполовина. С други думи, тя се е намалила с цялата разлика, с която *пазарната стойност*, определяща се от категория I, превишаваше собствената стойност на въглицата от II, или с величината на излишъка над разликата, произтичаща от различието между собствената стойност на въглицата от II и тяхната цена по разходите. Диференциалната рента на II е била 10 ф. ст.; сега цялата рента е равна на 10 ф. ст., т. е. на абсолютната рента. По този начин заедно с понижаването на пазарната стойност до *стойността* (на въглицата II) диференциалната рента на категория II е изчезнала, а следователно изчезнала е и увеличилата се два пъти благодарение на тази диференциална рента норма на рентата. Тя е спаднала от 20 на 10. И освен това рентата се е намалила от 10 на 5, тъй като при тази *дадена норма* на рентата вложеният в мините от II категория капитал се е намалил наполовина.

Тъй като *пазарната стойност* се определя сега от стойността на въглицата II, равна на $1^{11}/_{13}$ ф. ст. за тон, то *пазарната стойност* на 75-те тона, които категория III произвежда, е равна сега на $138^{6}/_{13}$ ф. ст.; рентата от тях възлиза на $28^{6}/_{13}$ ф. ст. По-рано рентата беше 40 ф. ст.; следователно тя се е намалила със $17^{7}/_{13}$ ф. ст. По-рано тя превишаваше абсолютната рента с 30, а сега само с $18^{6}/_{13}$ ф. ст. (защото $18^{6}/_{13} + 10 = 28^{6}/_{13}$). По-рано тя се равняваше на $4P$, а сега е равна само на $2P + 8^{6}/_{13}$ ф. ст. Тъй като величината на вложения в

категория III капитал е останала неизменна, то това намаление на рентата е обусловено изключително от спадането на *нормата на диференциалната рента*, т. е. от намалението на излишъка на пазарната стойност на въглищата III над тяхната индивидуална стойност. По-рано цялата сума на рентата в категория III беше равна по излишъка на *по-високата пазарна стойност* над цената по разходите; а сега тя е равна само на излишъка на *по-ниската* пазарна стойност над цената по разходите⁸⁰. По този начин тази разлика се приближава към абсолютната рента на III категория. При капитал 100 ф. ст. III категория произвежда 75 тона въглища, [индивидуалната] стойност на които е равна на 120 ф. ст.; следователно 1 тон струва $1\frac{3}{5}$ ф. ст. Вместо това III продаваше при предишната пазарна цена един тон за 2 ф. ст., т. е. с $\frac{2}{5}$ ф. ст. по-скъпо. За 75 тона това съставляваше $\frac{2}{5} \times 75$, т. е. 30 ф. ст. — и такава е била действително диференциалната рента в общата сума на рентата на III; защото рентата III беше равна на 40 ф. ст. (10 — абсолютна рента, и 30 — диференциална рента). Сега III продава един тон по новата пазарна стойност, само за $1\frac{11}{13}$ ф. ст. С колко тази цена на един тон въглища III превишава неговата [индивидуална] стойност? $\frac{3}{5} = \frac{39}{65}$, а $1\frac{11}{13} = \frac{55}{65}$. Следователно III продава един тон въглища с $\frac{11}{65}$ ф. ст. по-скъпо от неговата [индивидуална] стойност⁸¹. За 75 тона това ще е $18\frac{6}{13}$ ф. ст. — и това е именно диференциалната рента, която следователно винаги е равна на броя на тоновете, умножен на излишъка на пазарната стойност на един тон над [индивидуалната] стойност на един тон. Сега остава още да се изчисли как се получава намалението на рентата с $1\frac{11}{13}$ ф. ст. Излишъкът на пазарната стойност над стойността на въглищата III се е намалил от $\frac{2}{5}$ ф. ст. за тона (когато един тон се продаваше по 2 ф. ст.) на $\frac{16}{65}$ ф. ст. за тон (при продажна цена 1 тон въглища $1\frac{11}{13}$ ф. ст.), следователно от $\frac{26}{65}$ на $\frac{16}{65}$, т. е. $\frac{10}{65}$ ф. ст. За 75 тона това ще е $\frac{750}{65} = \frac{150}{13} = 11\frac{7}{13}$ — и тази е точно сумата, с която се е намалила рентата в категория III.

[570] $92\frac{1}{2}$ тона от категория IV струват при цена $1\frac{11}{13}$ ф. ст. $170\frac{10}{13}$ ф. ст. Тук рентата възлиза на $60\frac{10}{13}$, а диференциалната рента — на $50\frac{10}{13}$ ф. ст. Ако тези $92\frac{1}{2}$ тона бяха продадени по своята стойност, т. е. за 120 ф. ст., то един тон би струвал $1\frac{11}{37}$ ф. ст. Вместо по тази цена той се продава по $1\frac{11}{13}$. Но $1\frac{11}{13} = \frac{407}{481}$, а $1\frac{11}{37} = \frac{143}{481}$. Това дава $\frac{264}{481}$ ф. ст. излишък на пазарната стойност на въглищата IV над тяхната стойност. За $92\frac{1}{2}$ тона това ще е точно $50\frac{10}{13}$ ф. ст. — диференциалната рента на категория IV.

Да съпоставим сега двата разгледани случая във вид на таблици А и В.

А

Категория	Капитал	Абсол. рента	Тонове	Пазарна стойност за тон	Индивидуална стойност	Пазарна стойност на съвкупния продукт	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	100	10	60	2	2	120	0
II	100	10	65	2	$1\frac{11}{13}$	130	10
III	100	10	75	2	$1\frac{3}{5}$	150	30
Всичко.....	300	30	200			400	40

Общо количество тонове — 200. Цялата абсолютна рента — 30 ф. ст. Цялата диференциална рента — 40 ф. ст. Съвкупна рента — 70 ф. ст.

В

Категория	Капитал	Абсол. рента	Тонове	Пазарна стойност за тон	Индивидуална стойност	Пазарна стойност на съвкупния продукт	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
II	50	5	$32\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{13}$	60	0
III	100	10	75	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	$138\frac{6}{13}$	$18\frac{6}{13}$
IV	100	10	$92\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{37}$	$170\frac{10}{13}$	$50\frac{10}{13}$
Всичко.....	250	25	200			$369\frac{3}{13}$	$69\frac{3}{13}$

Всичкият капитал — 250 ф. ст. Абсолютна рента — 25 ф. ст. Диференциална рента $69\frac{3}{13}$ ф. ст. Съвкупна рента — $94\frac{3}{13}$ ф. ст. Съвкупната стойност на 200 тона се е понижила от 400 на $368\frac{3}{13}$ ф. ст.

Тези две таблици дават повод за твърде важни размисления.

Преди всичко виждаме, че по своята сума абсолютната рента се увеличава или се намалява съответно на вложения в земеделието⁸² капитал, съответно на съвкупните маси капитал, вложени в категориите I, II и III. *Нормата на тази абсолютна рента* съвсем не зависи от величината на вложените капитали, тъй като тя съвсем не зависи от разликата в почвените сортове, а, напротив, произтича от разликата между стойността и цената по разходи, като самата тази разлика се определя от *органическият състав* на земеделския капитал, т. е. от начина на производството, а не от почвата. Във II категория сумата на абсолютната рента се намалява от 10 на 5, по-

ради това, че капиталът се е намалил от 100 на 50, че половината [571] от капитала е била изтеглена.

Преди да продължим нашите размисления във връзка с тези две таблици, ще съставим и други таблици. Ние видяхме, че в таблица *B* пазарната стойност е спаднала на $1^{11}/_{13}$ ф. ст. за тон. Но при тази *стойност* още не ще е необходимо продуктът *I A* съвсем да изчезне от пазара и категория *II B* да бъде принудена да прилага само половината от предишния капитал. Тъй като в *I* категория при съвкупна стойност на стоката 120 ф. ст. рентата е равна на 10 ф. ст., т. е. на $1/_{12}$ от съвкупната стойност, то това се отнася и до стойността на отделния тон, която е равна на 2 ф. ст. Но $2^{2}/_{13}$ ф. ст. = $1/_{6}$ ф. ст., или на $3^{1}/_{3}$ шил. (защото $3^{1}/_{3}$ шил. $\times 60 = 10$ ф. ст.). *Цената по разходите* на 1 тон в *I* категория възлиза следователно на [2 ф. ст. — $3^{1}/_{3}$ шил., т. е.] 1 ф. ст. и $16^{2}/_{3}$ шил. [Новата] пазарна стойност е $1^{11}/_{13}$ ф. ст., или 1 ф. ст. и $16^{12}/_{13}$ шил. Но $16^{2}/_{3}$ шил. са равни на 16 шил. и 8 пенса, или на $16^{26}/_{39}$ шил. В сравнение с това $16^{12}/_{13}$ шил. (или $16^{36}/_{39}$) са с $10/_{39}$ шил. повече. Това би било рентата, получавана при новата пазарна стойност за един тон, а за 60 тона би възлязла на $15^{5}/_{13}$ шил. Следователно рентата не би достигнала и 1% върху капитала от 100 ф. ст. За да не дава категория *I A* никаква рента, пазарната стойност би трябвало да спадне до равнището на *нейната* [на тази категория] цена по разходите, т. е. до 1 ф. ст. и $16^{2}/_{3}$ шил., или $1^{5}/_{6}$ ф. ст. (или $1^{10}/_{12}$ ф. ст.). В такъв случай рентата в категория *I A* би изчезнала. Но тази категория би могла още да се експлоатира и да носи печалба от 10%. Това би се прекратило само при по-нататъшно спадане на пазарната стойност под $1^{5}/_{6}$ ф. ст.

А що се отнася до *II B*, то в таблица *B* е предположено, че половината от капитала е изтеглена от производството. Но тъй като пазарната стойност, установила се в размер $1^{11}/_{13}$ ф. ст., още дава рента 10%, тя дава тази рента еднакво както за 100 ф. ст., така и за 50 ф. ст. Така че ако се предполага, че половината от капитала е изтеглен, това се предполага само защото при тези условия категория *II B* все още носи абсолютна рента в размер 10%. Защото ако категория *II B* би продължавала да произвежда 65 тона вместо $32^{1}/_{2}$, пазарът би се оказал преситен и пазарната стойност, поради господството на пазара на възлицата от *IV*, би спаднала дотам, че би се наложило да се намали капиталовложението в категория *II B*, за да може тя да дава абсолютна рента. Обаче ясно е, че когато целият капитал от 100 ф. ст. дава рента 9%, общата сума на рентата е по-голяма, отколкото в случая, когато един капитал от 50 ф. ст. дава рента 10%. Така че ако поради състоянието на пазара за задоволяване на съществуващото търсене е било необходимо да се влага в категория *II* само 50 ф. ст. капитал, рентата би трябвало да

спадне до 5 ф. ст. Но в действителност тя би спаднала още повече, ако предположим, че добавъчните $32\frac{1}{2}$ тона не могат да намерят постоянен пласмент и поради това биха били изместени от пазара. Пазарната стойност би спаднала толкова ниско, че в категория II *B* не само би изчезнала рентата, но би била засегната и печалбата. Тогава би последвало изтегляне на капитал, за да се намали предлагането — докато капиталът се съкрати до необходимия размер, до 50 ф. ст., и тогава би се установила пазарна стойност в размер $1^{11}/_{13}$ ф. ст., при който тя пак би давала абсолютна рента в категория II *B*, обаче само за половината от вложения по-рано в нея капитал. Също и в този случай решаваща роля биха играли категории IV и III, които господствуват на пазара.

Но ако при цена $1^{11}/_{13}$ ф. ст. за тон пазарът поглъща само 200 тона, оттук съвсем не следва, че той не може да погълне още $32\frac{1}{2}$ тона, когато пазарната стойност спада, когато следователно, вследствие на натиска, който оказват на пазара тези $32\frac{1}{2}$ добавъчни тона, пазарната стойност на $232\frac{1}{2}$ тона се намалява. Цената по разходите на един тон в категория II *B* възлиза на [110:65, т. е.] на $1^{9}/_{13}$ ф. ст., или на 1 ф. ст. и $13^{11}/_{13}$ шил., а пазарната стойност — на $1^{11}/_{13}$ ф. ст., или на 1 ф. ст. и $16^{12}/_{13}$ шил. Ако пазарната стойност би спаднала дотам, че категория I *A* да не дава вече никаква рента, т. е. ако тя би спаднала до равнището на цената по разходите в категория I *A*, до 1 ф. ст. и $16^{2}/_{3}$ шил., или до $1^{5}/_{6}$ ф. ст., или $1^{10}/_{12}$ ф. ст., то за да може II *B* да прилага целия свой капитал, търсенето би трябвало значително да нарасне, защото в категория I *A* би могла да продължава експлоатацията на мините, тъй като тя дава обичайната печалба. Пазарът би трябвало да погълне вече не $32\frac{1}{2}$ тона повече, а $92\frac{1}{2}$ тона, вместо 200 — $292\frac{1}{2}$ тона, следователно [почти] наполовина повече. Това е вече едно твърде значително увеличение. Значи за да бъде умерено увеличението на предлагането, пазарната стойност трябва да спадне само толкова, колкото е необходимо, за да бъде I *A* изместена от пазара. С други думи, пазарната цена би трябвало да спадне под цената по разходите в категория I *A*, т. е. под $1^{10}/_{12}$ ф. ст., например до $1^{9}/_{12}$, или 1 ф. ст. и 15 шил. Тя и след това все още значително би превишавала цената по разходите в категория II *B*.

И така, към таблиците *A* и *B* ще добавим още три таблици — *C*, *D*, *E*. За таблица *C* ще предположим, че търсенето се увеличава, така че всички категории от таблиците *A* и *B* могат да продължат производството, но по пазарната стойност на *B*, при което категория I *A* още дава рента. За таблица *D* ще предположим, че търсенето е достатъчно голямо, за да може категория I *A*, без вече да дава рента, все още да носи обичайната печалба. А за таблица *E* ще приемем,

че цената се понижава дотолкова, че категория I A се измества от пазара [572], но заедно с това понижаването на цената води към поглъщане от пазара на добавъчните $32\frac{1}{2}$ тона от категория II B.

C

Категория	Капитал	Абсол. рента	Тонове	Пазарна стойност на тон	Индивидуална стойност на тон	Пазарна стойност на съвк. продукт	Рента	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.
I	100	$10\frac{1}{13}$	60	$1\frac{1}{13}$	2	$110\frac{10}{13}$	$10\frac{1}{13}$	$-9\frac{3}{13}$
II	100	10	65	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{13}$	120		0
III	100	10	75	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{3}{5}$	$138\frac{8}{13}$		$+18\frac{6}{13}$
IV	100	10	$92\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$1\frac{11}{37}$	$170\frac{10}{13}$		$+50\frac{10}{13}$

Всичко 400 $30\frac{10}{13}$ $292\frac{1}{2}$ D 540 $69\frac{3}{13}$

Категория	Капитал	Абсол. рента	Пазарна стойност на тон	Цена по разходите	Тонове	Пазарна стойност на съвк. продукт	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
I	100	0	$1\frac{5}{6}$	$1\frac{5}{6}$	60	110	0 (-)
II	100	$9\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$		65	$119\frac{1}{6}$	(скрита)
III	100	10	$1\frac{5}{6}$		75	$137\frac{1}{2}$	$+17\frac{1}{2}$
IV	100	10	$1\frac{5}{6}$		$95\frac{1}{2}$	$169\frac{7}{12}$	$+49\frac{7}{12}$

Всичко—400 $29\frac{1}{6}$ $292\frac{1}{2}$ $536\frac{1}{4}$ $67\frac{1}{12}$

E

Категория	Капитал	Абсол. рента	Пазарна стойност на тон	Цена по разходите	Тонове	Пазарна стойност на съвк. продукт	Дифер. рента
	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.		ф. ст.	ф. ст.
II	100	$3\frac{3}{4}$	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{9}{13}$	65	$113\frac{3}{4}$	— (липсва)
III	100	10	$1\frac{3}{4}$		75	$131\frac{1}{4}$	$+11\frac{1}{4}$
IV	100	10	$1\frac{3}{4}$		$92\frac{1}{2}$	$161\frac{7}{8}$	$+41\frac{7}{8}$

Всичко... 300 $23\frac{3}{4}$ $232\frac{1}{2}$ $406\frac{7}{8}$ $53\frac{1}{8}$

Случаят, представен в таблиците *A* и *B*, е възможен. Възможно е *I A* при намаляване на рентата от 10 ф. ст. до непълни 16 шил. да прекрати този вид експлоатация на своята земя и да я даде под аренда за друго използване, при което тя може да дава по-висока поземлена рента. Но в такъв случай категория *II B* би била принудена в резултат на описания по-горе процес да изтегли половината от своя капитал, ако с установяването на новата пазарна стойност не стане разширяване на пазара.

[573] Нека съпоставим сега таблици *A*, *B*, *C*, *D* и *E* във вид на една комбинирана таблица: но така, както трябваше да се направи от самото начало: *Капитал, Съвкупна стойност, Съвкупен продукт, Пазарна стойност на тон, Индивидуална стойност, Диференциална стойност*⁸³, *Цена по разходите, Абсолютна рента, Абсолютна рента в тонове, Диференциална рента, Диференциална рента в тонове, Съвкупна рента*. А след това сборните суми по всички категории във всяка таблица⁸⁴.

[Виж таблицата между страници 275—278.]

[575] Пояснение към таблицата

Предполага се, че е вложен капитал 100 (постоянен и променлив капитал) и че привежданият в движение труд дава принадлеен труд (незаплатен труд), равен на $\frac{1}{5}$ от целия авансиран капитал, или принадлежна стойност, равна на $\frac{100}{5}$. Следователно, ако авансираният капитал е равен на 100 ф. ст., то *стойността* на съвкупния продукт би трябвало да се равнява на 120 ф. ст. Освен това се предполага, че средната печалба е равна на 10%; в такъв случай 110 ф. ст. съставляват *цената по разходите* на съвкупния продукт, в приведения по-горе пример — на въглищата. 100 ф. ст. капитал се превръщат при дадена норма на принадлежната стойност или на принадлежния труд в *стойност* 120 ф. ст., независимо от това, дали се експлоатират богати или бедни мини; с една дума, *различната производителност* на труда, независимо от това, дали се дължи на различни природни условия на труда или на различни обществени условия на труда, или пък на различни технологически условия, не изменя нищо в положението, че *стойността* на стоките е равна на материализираното в тях количество труд.

И така, когато се казва, че *стойността на продукта*, произведен от капитал 100 ф. ст., е равна на 120 ф. ст., това означава само, че в *продукта* се съдържа работното време, материализирано в 100 ф. ст. капитал, плюс незаплатеното, но присвоено от капиталиста работно време, съставляващо $\frac{1}{6}$ от цялото изразходвано работно време. Съвкупната стойност на продукта е равна на 120 ф. ст. независимо

от това, дали капиталът от 100 ф. ст. произвежда в една категория мини 60 тона, в друга категория — 65 или 75, или $92\frac{1}{2}$. Но ясно е, че стойността на единицата продукт, независимо от това, дали тя се измерва в тонове, както в дадения случай, или в квартаери, аршини и т. н., е съвсем различна в зависимост от производителността на труда. Ако вземем нашата таблица (а същото се отнася до всяка друга стокова маса, която е резултат на капиталистическото производство), то стойността на един тон ще бъде 2 ф. ст., когато съвкупният продукт на капитала възлиза на 60 тона; следователно 60 тона струват 120 ф. ст.; с други думи, в тях е представено работно време, равно на онова, което е материализирано в 120 ф. ст. Ако съвкупният продукт е 65 тона, то стойността на всеки отделен тон е равна на 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил., или на $1\frac{11}{13}$ ф. ст.; ако той е 75 тона, то стойността на всеки отделен тон е равна на $1\frac{3}{5}$ ф. ст., или на 1 ф. ст. и 12 шил.; най-сетне, ако тя е $92\frac{1}{2}$ тона, то стойността на един тон е равна на $1\frac{11}{37}$ ф. ст., или на 1 ф. ст. и $5\frac{35}{37}$ шил. Тъй като съвкупната маса на стоките или на тоновете, произведени от капитал 100 ф. ст., винаги има една и съща стойност, равна на 120 ф. ст., тъй като в нея винаги е представено едно и също *съвкупно количество труд*, съдържащо се в *120 ф. ст.*, то именно затова *стойността* на всеки отделен тон е различна в зависимост от това, дали *една и съща* стойност се изразява в 60, 65, 75 или $92\frac{1}{2}$ тона, т. е. в зависимост от разликата в производителността на труда. Именно тази разлика в производителността на труда обуславя обстоятелството, че *едно и също количество труд* се изразява ту в по-малка, ту в по-голяма съвкупна маса от стоки и следователно *всяка отделна част* от тази съвкупна маса съдържа в себе си ту по-голямо, ту по-малко абсолютно количество изразходван труд, т. е. има съответно на това ту по-голяма, ту по-малка стойност. Именно тази различна стойност на отделните тонове, която зависи от това, дали капиталът от 100 ф. ст. е вложен в по-богати или в по-бедни мини, т. е. която зависи от различната производителност на труда, е онова, което в таблицата фигурира като *индивидуална стойност* на отделния тон.

Ето защо няма нищо по-погрешно от представата, че ако стойността на единицата стока при повишаваща се производителност на труда спада, то *съвкупната стойност* на продукта, произведен от определен капитал — например в размер 100 ф. ст., — се повишава поради това, че се е увеличила масата на стоките, в които е представена тази съвкупна стойност. Та стойността на единицата стока спада само защото *съвкупната стойност* — съвкупното количество изразходван труд — се изразява в по-голяма маса потребителни стойности, продукти, и затова на единицата продукт се пада по-малък пропорционален дял от съвкупната стойност (или от изразходва-

ния труд), и то само в *степенята*, в която единицата продукт поглъща по-малко количество труд или в която на нея се пада по-малък дял от съвкупната стойност.

Първоначално ние разглеждахме *отделната стока* като резултат и непосредствен продукт на определено количество труд. Сега, когато стоката се явява като *продукт на капиталистическото производство*, работата формално се изменя по следния начин:

В произведената маса потребителни стойности е представено известно *количество работно време*, което е равно на количеството работно време, съдържащо се в изразходвания при нейното производство капитал (постоянен и променлив) плюс незаплатеното работно време, присвоено от капиталиста. Ако съдържащото се в капитала работно време, изразено в пари, е равно на 100 ф. ст., ако в тези 100 ф. ст. капитал се съдържат 40 ф. ст. капитал, изразходван за работна заплата, и ако принадлежното работно време съставлява 50% от променливия капитал, т. е. ако нормата на принадлежната стойност е равна на 50%, то стойността на съвкупната маса стоки, произведени от капитала от 100 ф. ст., ще бъде равна на 120 ф. ст. За да могат стоките да се обръщат, тяхната разменна стойност — както видяхме това в първата част на настоящото съчинение⁸⁵ — трябва предварително да се превърне в *цена*, т. е. трябва да бъде изразена в пари. Следователно, [576] ако съвкупният продукт не е един конкретен неделим предмет (например къща), в който е представен целият капитал, не е никаква *единствена стока*, цената на която тогава ще бъде, съгласно предположението, равна на 120 ф. ст., т. е. на съвкупната стойност, изразена в пари, то капиталистът, преди да хвърли стоката на пазара, трябва най-напред да изчисли *цената* на единицата стока. *Цената* означава тук паричен израз на стойността.

В зависимост от различната производителност на труда съвкупната стойност от 120 ф. ст. ще се разпределя между по-голямо или по-малко количество продукти и следователно стойността на единицата продукт ще бъде съобразно с това — пропорционално — равна на по-малка или по-голяма съответна част от 120 ф. ст. Сметката тук е много проста. Ако целият продукт е например 60 тона въглища, то 60 тона са равни на 120 ф. ст., а един тон е равен на $\frac{120}{60}$, т. е. на 2 ф. ст.; ако продуктът е 65 тона, то стойността на един тон ще бъде $\frac{120}{65}$, т. е. $1\frac{11}{13}$ ф. ст., или 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил. (1 ф. ст. 16 шил. и $11\frac{1}{3}$ пенса); ако продуктът е 75 тона, то стойността на един тон ще бъде $\frac{120}{75}$ ф. ст., т. е. 1 ф. ст. и 12 шил.; ако продуктът е $92\frac{1}{2}$ тона, то стойността на един тон ще бъде $1\frac{11}{37}$ ф. ст., или 1 ф. ст. и $5\frac{35}{37}$ шил. По този начин стойността (цената) на единицата стока е равна на *съвкупната стойност* на продукта, делена на съвкупното количество продукти, което се

измерва със съответстващите на тях като потребителни стойности мерки: тонове (както например в приведения по-горе случай) или квартаери, аршини и т. н.

Ако цената на единицата стока е равна на съвкупната стойност на произведената от капитала от 100 ф. ст. стокова маса, делена на съвкупното количество стоки, то съвкупната стойност се равнява на цената на отделната стока, умножена на съвкупното количество на тези стоки, или на цената на определено, прието за единица, количество стока, умножена на цялата стокова маса, измерена с тази единица. По-нататък, съвкупната стойност се състои от стойността на капитала, авансиран в производството, плюс принадлежната стойност; от работното време, съдържащо се в авансирания капитал, плюс присвоеното от капитала принадлежно работно време, или незаплатено работно време. Следователно всяка отделна част от стоквата маса съдържа принадлежна стойност в същата пропорция, в която тази част съдържа стойност. В зависимост от това, дали 120-те ф. ст. се разпределят върху 60, 65, 75 или $92\frac{1}{2}$ тона, върху тях се разпределят също и 20-те ф. ст. принадлежна стойност. Ако броят на тоновете е 60 и следователно стойността на един тон е равна на $\frac{120}{60}$ т. е. на 2 ф. ст., или на 40 шил., то $\frac{1}{6}$ от тези 40 шил., или от 2 ф. ст., т. е. $6\frac{2}{3}$ шил., представлява дялът от принадлежната стойност, който се пада на един тон. Относителният дял на принадлежната стойност в един тон, който струва 2 ф. ст., е същият, както и в 60 тона, които струват 120 ф. ст. Отношението на принадлежната стойност към стойността си остава в цената на единицата стока същото, както и в съвкупната стойност на цялата стокова маса. В приведения по-горе случай от съвкупната принадлежна стойност се съдържа във всеки отделен тон $\frac{20}{60} = \frac{2}{6} = \frac{1}{3}$ ф. ст., или, както е посочено по-горе, $\frac{1}{6}$ от 40 шил. Затова принадлежната стойност на един тон, умножена на 60, се равнява на съвкупната принадлежна стойност, произведена от капитала. Ако частта от стойността, която се пада на единицата продукт, т. е. пропорционалната част от съвкупната стойност, става по-малка вследствие на това, че е станало по-голямо количеството на произведените продукти, т. е. вследствие на увеличаването на производителността на труда, то ще е по-малка и оная част от принадлежната стойност, която се пада на всяка единица продукт, оная съответна част от съвкупната принадлежна стойност, която се съдържа в единицата продукт. Това обаче не засяга отношението на принадлежната стойност, на новосъздадената стойност, към авансираната и самовъзпроизведена стойност. Наистина видяхме*, че макар производителността на труда да не влияе върху съвкупната стойност на продукта,

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 199—201. Ред.

тя все пак може да увеличава принадлежната стойност, ако продуктът влиза в потреблението на работника, ако следователно се намалява *нормалната работна заплата* или, което е същото, ако се намалява *стойността на работната сила* в резултат на понижаване цената на отделните стоки или, което е същото, на дадено количество стоки. Доколкото по-голямата производителност на труда създава относителна принадлежна стойност, тя увеличава не съвкупната стойност на продукта, а оная част от тази съвкупна стойност, която представлява принадлежната стойност, т. е. незаплатения труд. Така че ако при по-голяма производителност на труда на единицата продукт се пада по-малък дял от стойността — тъй като се е увеличила съвкупната маса на стоките, в които е представена стойността, — ако следователно цената на единицата продукт се понижава, то все пак, при споменатите по-горе условия, ще се увеличи оная част от тази цена, в която е представена *принадената стойност*, т. е. ще нарасне отношението на принадлежна стойност към възпроизведената стойност {тук, където още не се говори за печалбата, трябва собствено все още да се говори за отношението преди всичко към променливия капитал}. Обаче това става само защото вследствие на увеличаването на производителността на труда е нараснала принадлежната стойност в *съвкупната стойност* на продукта. Същата причина — нарасналата производителност на труда, — по силата на която едно и също количество труд се изразява в по-голяма маса продукти и следователно се понижава стойността на всяка част от тази маса или *цената* на единицата стока — същата тази причина намалява стойността на работната сила и поради това увеличава принадлежния, или незаплатения труд, който се съдържа в *стойността на съвкупния продукт*, а следователно и в *цената* на единицата стока. Ето защо, макар че *цената на единицата стока* се понижава, макар че *съвкупното количество на съдържащия се в нея труд*, а оттам и нейната стойност се намалява, все пак оная пропорционална част от тази стойност, която се състои от принадлежна стойност, се увеличава; с други думи, в едно по-малко съвкупно [577] количество труд, съдържащ се в единицата стока, се съдържа *по-голямо количество незаплатен труд*, отколкото по-рано, когато трудът беше по-малко производителен, и затова цената на единицата стока беше по-висока, а съвкупното количество труд, съдържащо се в единицата стока, беше по-голямо. Макар че един тон в този случай съдържа по-малко труд и затова е по-евтин, той съдържа в себе си повече принадлежен труд и затова дава по-голяма принадлежна стойност.

Тъй като в условията на конкуренцията всичко се показва в лъжлив, превратен вид, то отделният капиталист си въобразява: 1) че печалбата, която той получава от единица стока, се понижава

поради намалението на нейната цена, но че той изкарва по-голяма печалба *вследствие на увеличението* на стоковата маса (тук се създава и друга обръканост поради увеличаването на масата на печалбата, което дори при по-ниска норма на печалбата се получава в резултат на увеличаването на променливия капитал); 2) че той установява цената на единицата стока и посредством умножение определя съвкупната стойност на продукта, докато в действителност първоначалният процес е деление, а умножаването идва едва на второ място и се основава на това деление като на своя предпоставка. Вулгарният икономист се ограничава фактически само с това, че превежда на уж по-теоретически език тези странни представи на улетените в конкуренцията капиталисти и със своите констатации се опитва да обоснове правилността на тези представи.

Сега да се върнем към нашата таблица.

Съвкупната стойност на създадения от капитал 100 ф. ст. продукт, или на създадената от него стокова маса, е равна на 120 ф. ст.; стоковата маса може да бъде голяма или малка в зависимост от различната степен на производителността на труда. *Цената по разходите* на този съвкупен продукт, каквато и да е неговата величина, е равна на 110 ф. ст., ако, както предположихме, средната печалба възлиза на 10%. Излишъкът в *стойността* на съвкупния продукт, каквато и да е неговата величина, над цената по разходите е равен на 10 ф. ст., т. е. на $\frac{1}{12}$ от съвкупната стойност, или на $\frac{1}{10}$ от авансирания капитал. Този излишък в *стойността* над *цената по разходите* на съвкупния продукт, тези 10 ф. ст. образуват *рентата*. Тя очевидно съвсем не зависи от разликата в производителността на труда, която е резултат на различната степен на природната продуктивност на каменовъглените мини, на плодородието на почвените сортове — с една дума, резултат на продуктивността на природния елемент, в който се прилага капиталът от 100 ф. ст., — тъй като тези различни степени на производителността на вложения труд, обусловени от нееднаквата продуктивност на природния фактор, не пречат съвкупният продукт да има стойност 120 ф. ст., а цената на разходите — 110 ф. ст., следователно да се явява един излишък в стойността на цената на разходите, равен на 10 ф. ст. Всичко, което може да направи *конкуренцията на капиталите*, е да се получи за стоките, създавани от капиталист с капитал 100 ф. ст. в каменовъгленото производство, в тази особена производствена сфера, *цена по разходите*, равна на 110 ф. ст. Но конкуренцията не може да принуди този капиталист да продава своя продукт за 110 ф. ст., макар че последният струва 120 ф. ст., както това става в другите производствени отрасли. Защото тук се намесва земевладелецът и слага ръка върху 10-те ф. ст. Затова аз наричам тази рента *абсолютна*

рента. Поради това тя си остава в таблицата винаги една и съща, както и да се изменя продуктивността на каменовъглените мини, а вследствие на това и производителността на труда. Но при различна степен на продуктивност на мините, а вследствие на това и на производителността на труда, тя не се изразява в *едно и също количество тонове*. Защото в зависимост от различната производителност на труда съдържащото се в 10 ф. ст. количество труд се изразява в по-голямо или в по-малко количество потребителни стойности, в по-голямо или в по-малко количество тонове. Дали тази *абсолютна рента* се заплаща при различните степени на продуктивност винаги напълно или [понякога само] частично, това ще се види при по-нататъшния анализ на таблицата.

Но, по-нататък, на пазара се намират въглища, добити в мини с нееднаква продуктивност, които аз обозначах с цифрите I, II, III и IV, като започнах от най-ниската степен на продуктивност. Така например: първа категория, където продуктът на капитала от 100 ф. ст. възлиза на 60 тона; втора категория, където той възлиза на 65 тона; и т. н. По този начин еднакъв по величина капитал — 100 ф. ст., с еднакъв органически състав, в една и съща сфера на производството — има тук нееднаква производителност, защото степента на производителността на труда е различна в зависимост от степента на продуктивността на мината, на почвения сорт, накратко — на природния фактор. Но конкуренцията установява *единна пазарна стойност* за тези продукти, които имат различна *индивидуална стойност*. Самата тази пазарна стойност *никога* не може да бъде *по-голяма* от индивидуалната стойност на продукта на *най-малко продуктивната* категория. Ако тя е по-висока, това би доказвало само, че *пазарната цена* превишава *пазарната стойност*. Но *пазарната стойност* трябва да изразява действителната *стойност*. Що се отнася до продуктите на отделните категории, възможно е, разбира се, тяхната [индивидуална] *стойност* да стои над или под пазарната стойност. Ако тя е *по-висока* от пазарната стойност, то разликата между пазарната стойност и тяхната цена по разходите е *по-малка* от разликата между тяхната индивидуална стойност и тяхната цена по разходите. Но тъй като абсолютната рента е равна на разликата между тяхната индивидуална [578] стойност и тяхната цена по разходите, то в този случай пазарната стойност на произвежданите при такива условия продукти не може да дава *напълно абсолютна рента*. Ако пазарната стойност се понижи до тяхната цена по разходите, тя *не би давала никаква рента* от продуктите на дадената категория. Производителите на тези продукти не биха могли да плащат никаква рента, тъй като [съвкупната] рента представлява само разликата между [пазарната] стойност и цената по разходите, а за

тях, индивидуално, при тази пазарна стойност тази разлика би отпаднала. В дадения случай разликата между тяхната пазарна стойност и индивидуалната стойност ще бъде *отрицателна*, т. е. пазарната стойност ще се различава от тяхната индивидуална стойност с *отрицателна величина*. Разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност аз изобщо наричам *диференциална стойност*. За стоките, намиращи се в посочените условия, аз съм поставил пред диференциалната стойност знака минус.

Обратно, ако *индивидуалната стойност* на продуктите от някоя категория каменовъглени мини (категория на почвата) стои *под* пазарната стойност, това значи, че *пазарната стойност* стои *повисоко* от тяхната индивидуална стойност. Господстващата в производствената сфера на тези продукти стойност или пазарна стойност дава следователно известен *излишък над* тяхната индивидуална стойност. Ако например пазарната стойност на един тон, е равна на 2 ф. ст., то диференциалната стойност на този тон индивидуалната стойност на който е равна на 1 ф. ст. и 12 шил., възлиза на 8 шил. А тъй като в тази категория, където индивидуалната стойност на един тон е равна на 1 ф. ст. и 12 шил., капиталът от 100 ф. ст. произвежда 75 тона, то съвкупната диференциална стойност за тези 75 тона ще бъде 8 шил. \times 75, т. е. 30 ф. ст. Този излишък в пазарната стойност на съвкупния продукт на дадена категория *над* неговата индивидуална стойност, обусловен от относително по-голямото плодородие на земята или от относително по-голямото плодородие на земята, или от относително по-голямата продуктивност на мината, образува *диференциалната рента*, тъй като цената на разходите си остава за капитала същата, както и преди. Тази диференциална рента е по-голяма или по-малка според това, дали е по-голям или по-малък излишъкът в *пазарната стойност над индивидуалната стойност*, излишък, който на свой ред е по-голям или по-малък в зависимост от *относително по-голямата или по-малката продуктивност* на категорията мини или земя, където е произведен даденият продукт, в сравнение с по-малко продуктивната категория, продуктът на която оказва решаващо влияние върху пазарната стойност.

На края трябва още да се отбележи, че *индивидуалните цени по разходите* на продуктите от различните категории са различни. Например за категорията, в която капиталът от 100 ф. ст. дава 75 тона, цената по разходите за единица стока би била 1 ф. ст. и $9\frac{1}{3}$ шил., тъй като съвкупната стойност е равна на 120 ф. ст., а съвкупната *цена по разходите* — 110 ф. ст., а ако пазарната стойност би била равна на индивидуалната стойност на един тон в тази категория, т. е. на 1 ф. ст. и 12 шил., то 75-те тона, продадени за 120 ф.

ст., биха дали рента 10 ф. ст., докато 110 ф. ст. биха изразявали тяхната цена по разходите.

Но *индивидуалната цена по разходите* за отделния тон е, разбира се, различна в зависимост от количеството на тоновете, в което се изразява капиталът от 100 ф. ст., или в зависимост от *индивидуалната стойност* на единицата продукт в различните категории. Например ако капиталът от 100 ф. ст. произвежда 60 тона, то стойността на един тон е равна на 2 ф. ст., а неговата цена по разходите — на 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ шил.; 55 тона биха се равнявали на 110 ф. ст., или на цената по разходите на съвкупния продукт. А ако капиталът от 100 ф. ст. произвежда 75 тона, то стойността на един тон е равна на 1 ф. ст. и 12 шил., неговата цена по разходите — на 1 ф. ст. и $9\frac{1}{3}$ шил., а от съвкупния продукт $68\frac{3}{4}$ тона биха стрували 110 ф. ст., т. е. биха възстановявали цената по разходите. В същата пропорция, в която е различна *индивидуалната стойност*, е различна и индивидуалната *цена по разходите*, т. е. *цената по разходите за всеки отделен тон* в различните категории.

Всичките пет таблици показват, че *абсолютната рента* винаги е равна на излишъка в [индивидуалната] стойност на стоката над нейната собствена цена по разходите; а *диференциалната рента* е равна на излишъка в пазарната стойност на стоката над нейната индивидуална стойност; а съвкупната рента, когато свръх абсолютната рента има още и индивидуална, е равна на излишъка в пазарната стойност над индивидуалната стойност плюс излишъка в индивидуалната стойност над цената по разходите, или на излишъка в пазарната стойност над индивидуалната цена по разходите.

Тъй като тук трябва само да се развие общият закон за рента като илюстрация на моята теория за стойностите и цените по разходите, докато подробната трактовка на поземлената рента бих дал едва там [579], където бих се заел *ex professo** с разглеждането на поземлената собственост, аз отстраних тук всички моменти, които усложняват въпроса: *влиянието на местоположението* на мините или на почвените сортове; различната степен на продуктивност на дозите капитал, влагани в *една и съща* мина или на *една и съща* земя; съотношението между рентите, получавани в различните подразделения на една и съща сфера на производството, например в различните отрасли на земеделието; съотношението между рентите, получавани в различни, но превратими един в друг отрасли на производството, като например когато земята престава да се използва за земеделие, а се използва за построяване на къщи и т. н. Мястото на всичко това не е тук.

* — специално. Ред.

[3] АНАЛИЗ НА ТАБЛИЦИТЕ]

Сега да преминем към разглеждане на таблиците. Те показват как общият закон обяснява голямото разнообразие на комбинациите, докато Рикардо, поради това, че общият закон за рентата не му е известен, само едностранно разбира и същността на диференциалната рента и затова иска с помощта на насилствена абстракция да сведе голямото многообразие на явленията към един единствен случай. Самите таблици трябва да покажат не всички общи възможни комбинации, а само най-важните, особено за нашата специална цел.

[А] КЪМ ТАБЛИЦА А [СЪОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ИНДИВИДУАЛНАТА СТОЙНОСТ
В РАЗЛИЧНИТЕ КАТЕГОРИИ И ПАЗАРНАТА СТОЙНОСТ]

В таблица А пазарната стойност на един тон въглища се определя от индивидуалната стойност на един тон в категория I, където мините са най-малко продуктивни, където, следователно, производителността на труда е най-ниска, а поради това и масата на продуктите, доставяни от вложения капитал от 100 ф. ст., е най-малка, и където поради това цената за единица продукт (цената, определяна от неговата стойност) е най-висока.

Предполага се, че пазарът поглъща 200 тона, не повече и не по-малко.

Пазарната стойност не може да стои *по-високо* от стойността на един тон в категория I, т. е. по-високо от стойността на стоката, произвеждана при най-неблагоприятни условия на производство. Обстоятелството, че категории II и III продават един тон по-високо от неговата *индивидуална стойност*, се обяснява с това, че тук условията за производство са по-благоприятни, отколкото при другите стоки, произвеждани в *същата* сфера (отрасъл) на производство; следователно това не нарушава закона за стойността. Напротив, ако пазарната стойност би превишавала стойността на един тон в категория I, това би било възможно само затова, защото продуктът от категория I, без *каквато и да е* зависимост от пазарната стойност, би се продавал *по-високо* от своята стойност. Изобщо разликата между пазарната стойност и стойността [индивидуалната] възниква не поради това, че продуктите се продават абсолютно *над* своята стойност, а само поради това, че стойността, която има продуктът на цялата сфера на производство, може да се различава от стойността на отделния продукт, т. е. поради това, че *работното време, необходимо* за производството на съвкупния продукт — в нашия случай 200 тона, — може да се различава от работното време, в

течение на което се произвеждат една част от тези тонове (в дадения случай става дума за тоновете, добивани в категории II и III); с една дума, поради това, че полученият *свкупен продукт* е продукт на труд с различна степен на производителност. Ето защо разликата между пазарната стойност на продукта и неговата индивидуална стойност може да бъде свързана само с разликата в *степените на производителност*, при които определено количество труд създава различните части на свкупния продукт. Тази разлика никога не може да означава, че стойността се определя *независимо* от количеството труд, вложено въобще в дадена производствена сфера. Ако пазарната стойност на един тон би превишавала 2 ф. ст., това би било възможно само защото категория I, независимо от нейните съотношения с категории II и III, изобщо би продавала своя продукт *над* неговата стойност. В този случай вследствие на положението на пазара, т. е. вследствие на съотношението между търсенето и предлагането, *пазарната цена* би превишавала *пазарната стойност*. Но пазарната стойност, за която става дума тук и която тук, съгласно предположението, е равна на пазарната цена, не може да бъде *по-висока от самата себе си*.

В разглеждания случай пазарната стойност е *равна* на стойността на продукта от категория I, която доставя $\frac{3}{10}$ от целия намиращ се на пазара продукт, тъй като категории II и III дават само толкова продукт, колкото е необходимо, за да се покрие напълно търсенето, т. е. за да се задоволи добавъчното търсене върху търсенето, което се покрива с продукта от категория I. Ето защо категории II и III нямат никакви основания да продават своя продукт по-евтино от 2 ф. ст., тъй като целият продукт може да бъде продаден по 2 ф. ст. Те не могат да продават своя продукт и [580] *по-скъпо* от 2 ф. ст., тъй като I продава един тон за 2 ф. ст.

Този закон, според който *пазарната стойност* не може да бъде по-висока от индивидуалната *стойност* на продукта, произведен при *най-лоши условия на производство*, но съставляващ част от необходимото предлагане, се преиначава от Рикардо в смисъл — че пазарната стойност не може да спадне *под* стойността на този продукт, т. е. винаги трябва да се определя от нея. По-нататък ще видим колко погрешно е това.

Тъй като в категория I пазарната стойност на тон и индивидуалната стойност на тон съвпадат, то *рентата*, която тази категория дава, представлява абсолютния излишък в стойността на продукта над неговата цена по разходите, *абсолютната рента*, равна на 10 ф. ст. Категория II дава диференциална рента в размер 10 ф. ст., а категория III — диференциална рента в размер 30 ф. ст., тъй като

определяната от категория I пазарна стойност доставя на категория II излишък от 10 ф. ст., а на категория III — излишък от 30 ф. ст. над *индивидуалната стойност* на техните продукти, а следователно и над абсолютната рента от 10 ф. ст., в която е представен излишъкът в индивидуалната стойност над цената по разходите. Поради това категория II носи съвкупна рента 20 ф. ст., а категория III — съвкупна рента 40 ф. ст.; защото пазарната стойност доставя излишък от 20 ф. ст., съответно 40 ф. ст., над тяхната цена по разходите.

Предполагаме, че се преминава от I, от най-малко продуктивната категория мини, към по-продуктивната категория II, и от последната — към още по-продуктивната категория III. При все че категории II и III са по-продуктивни от I, те задоволяват само $\frac{7}{10}$ от цялото търсене и поради това, както току-що бе разяснено, могат да продават своя продукт по 2 ф. ст., макар че неговата стойност възлиза съответно само на 1 ф. ст. и $16\frac{13}{13}$ шил. и на 1 ф. ст. и 12 шил. Ясно е, че когато се доставя определено количество продукт, необходимо за задоволяване на търсенето, и съществува градация в производителността на труда, който задоволява различните части на това търсене, и когато имаме преминаване в едното или другото направление, то и в двата случая пазарната стойност на по-продуктивните категории се покачва *над тяхната индивидуална стойност*: в единия случай, защото те *заварват* пазарна стойност, *определяна* от категорията с ниска продуктивност, а тяхното добавъчно предлагане не е достатъчно голямо, за да даде някакъв повод за изменение на пазарната стойност, определяна от категория I; в другия случай, защото пазарната стойност, която отначало определяха те, т. е. която се определяше от категории II и III, сега се определя от категория I, която доставя изискваното от пазара добавъчно предлагане и която може да го доставя само по по-висока стойност, определяща сега пазарната стойност.

(В) ВРЪЗКАТА МЕЖДУ РИКАРДОЗАТА ТЕОРИЯ ЗА РЕНТАТА И КОНЦЕПЦИЯТА ЗА НАМАЛЯВАЩА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО. ИЗМЕНЕНИЯТА НА НОРМАТА НА АБСОЛЮТНАТА РЕНТА В ТЯХНОТО СЪОТНОШЕНИЕ С ИЗМЕНЕНИЯТА НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА]

В представения от таблица A случай Рикардо би казал ¹⁷⁷например следното: Изходният пункт е категория III; добавъчното предлагане се доставя отначало от категория II; на края, последното добавъчно предлагане, което пазарът изисква, се доставя от категория I; и тъй като категория I може да доставя добавъчните 60 то-

на само за 120 ф. ст., т. е. по 2 ф. ст. за тон, а това предлагане се изисква от пазара, то пазарната стойност за един тон, която първоначално възлизаше на 1 ф. ст. и 12 шил., а след това — на 1 ф. ст. и 16¹²/₁₃ шил., се повишава сега на 2 ф. ст. Но също така правилно е и обратното, а именно, че ако за изходен пункт се вземе категория I, задоволяваща търсенето на 60 тона по 2 ф. ст., а след това добавъчното предлагане се доставя от категория II, продуктът на категория II ще се продава по пазарната стойност от 2 ф. ст., макар че неговата индивидуална стойност възлиза само на 1 ф. ст. и 16¹²/₁₆ шил.; защото изискваните от пазара 125 тона могат да бъдат, както и по-рано, доставени само при условие, че категория I достави своите 60 тона, стойността на които е 2 ф. ст. за тон. Същото ще се получи и в случая, че се окаже необходимо мого добавъчно предлагане — 75 тона, а категория III доставя *само* 75 тона, задоволява само това добавъчно търсене, така че все още се изискват 60-те тона на категория I по 2 ф. ст. Ако категория I задоволяваще цялото търсене от 200 тона, те щяха да бъдат продадени за 400 ф. ст. По тази цена те се продават и сега, защото категории II и III продават своите продукти не по цената, по която биха могли да задоволят добавъчното търсене от 140 тона, [XII—581] а по цена, по която би могла да го задоволи категория I, доставяща само ³/₁₀ от продукта. Цялата маса на търсения от пазара продукт, равна на 200 тона, се продава тук по 2 ф. ст. за тон, защото ³/₁₀ от това количество могат да бъдат доставени само по 2 ф. ст. за тон, независимо от това, в какво направление се е движило производството на добавъчните части от продукта, необходими за задоволяване на търсенето — дали от III през II към I или от I през II към III.

Рикардо казва: Ако се изхожда от продуктите на категории III и II, то тяхната пазарна стойност трябва да се повиши до стойността (у Рикардо — до цената по разходите) на продукта на категория I, тъй като ония ³/₁₀, които категория I доставя, са необходими за задоволяване на търсенето; с други думи, тъй като тук се касае за цялата *изчисляема маса на продукта*, а не за индивидуалната стойност на отделни части от тази маса. Но не по-малко вярно е и това, че ако се изхожда от категория I, а категории II и III доставят *само* добавъчното предлагане, ония ³/₁₀, доставяни от категория I, си остават, както и преди, еднакво необходими; така че, ако категория I определя пазарната стойност при низходящата линия, то тя *по силата на същите причини* я определя и при възходящата линия. Следователно таблица A ни показва погрешността на възгледа на Рикардо, че диференциалната рента *се обуславя* от преминаването от по-продуктивната мина или почва към по-малко

продуктивната, т. е. че тя се обуславяла от намаляването на производителността на труда. Диференциалната рента е напълно съвместима и с *обратно* движение, а значи и с нарастващата производителност на труда. Кое от тези две движения се извършва в един или друг случай — това няма никакво отношение нито към същността на диференциалната рента, нито към факта на нейното съществуване, а представлява *исторически* въпрос. В реалната действителност възходящата и низходящата линия ще се кръстосват, добавъчното търсене ще се задоволява посредством преминаване ту към по-продуктивен, ту към по-малко продуктивен сорт земя, каменовъгълени залежи и други подобни природни фактори. При това винаги се предполага, че предлагането, което става в природните условия на новата, различаваща се от другите, категория — независимо от това, дали тя ще бъде по-продуктивна или по-малко продуктивна, — се равнява само на добавъчното търсене, т. е. не предизвиква никакво изменение в *съотношението между търсенето и предлагането* и следователно води към *изменение в самата пазарна стойност* не тогава, когато предлагането може да бъде осъществено с по-малки разходи, а само тогава, когато то може да бъде осъществено само с по-големи разходи.

И така, *таблица А* още от самото начало ни разкрива лъжливостта на тази основна предпоставка на Рикардо, която, както се вижда от примера на Андерсън, не е била необходима дори при неправилната концепция по въпроса за абсолютната рента.

Когато се преминава от III към II и от II към I — т. е. по низходяща линия, при преминаване към все по-малко и по-малко продуктивни природни условия на производството, — то в началото III категория, където е вложен капитал 100 ф. ст., продава своите стоки по тяхната стойност, за 120 ф. ст. Това прави 1 ф. ст. и 12 шил. за тон, тъй като III категория произвежда 75 тона. Ако възникне необходимост от задоволяване на добавъчно търсене — 65 тона, то II категория, която прилага капитал 100 ф. ст., също продава своя продукт по неговата стойност, за 120 ф. ст. Това прави 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил. за тон. Ако, най-сетне, се окаже необходимо добавъчно предлагане — 60 тона, което може да бъде доставено само от категория I, то тази последната също продава своя продукт по неговата стойност, равна на 120 ф. ст., което прави 2 ф. ст. за тон. При такъв ход на нещата III категория би започнала да дава диференциална рента $18\frac{6}{13}$ ф. ст. от момента на появяването на пазара на продуктите от категория II, докато по-рано тя даваше само абсолютна рента 10 ф. ст. Категория II би започнала да дава диференциална рента от 10 ф. ст. веднага щом на сцената се появи I, а диференциалната рента на категория III би се повишила на 30 ф. ст.

Ако Рикардо, слизайки от III категория към I, не намира вече рента в I, то е защото при разглеждането на III категория той изхожда от това, че не съществува никаква абсолютна рента.

Разбира се, между възходящата и низходящата линия съществува определена разлика. Ако става преминаване от I категория към III, така че категории II и III да доставят само добавъчното предлагане, то пазарната стойност си остава равна на индивидуалната стойност на продукта от I категория, т. е. на 2 ф. ст. И ако средната печалба възлиза, както тук е предположено, на 10%, то може да се приеме, че в нейното изчисляване е влязла цената на въглищата (съответно цената на пшеницата; един тон въглища може навсякъде да се замени с един квартал пшеница и т. н.), защото въглищата влизат както в потреблението на работника в качеството на средство за живот, така и като значителен дял в постоянния капитал в качеството на спомагателен материал. Следователно може също така да се приеме, че нормата на принадлежната стойност би била по-висока, а заедно с това самата принадлежна стойност по-голяма, а значи и *нормата на печалбата* би била по-висока от 10%, ако категория I беше по-производителна, или ако стойността на един тон въглища беше *по-ниска* от 2 ф. ст. Но така беше именно, когато се изхождаше от категория III. [Пазарната] стойност на един тон въглища, която беше равна тогава само на 1 ф. ст. и 12 шил., се повиши при [582] появяването на продукта от категория II на пазара до 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил. и на края до 2 ф. ст. — при появяването на продукта от I категория. Следователно може да се приеме — предполагайки всички останали обстоятелства: продължителност на принадлежания труд и всички останали условия на производството и т. н. като постоянни и неизменни, — че когато се е разработвала само категория III, нормата на печалбата е била по-висока (*нормата на принадлежната стойност* е била по-висока, тъй като един от елементите на работната заплата е бил по-евтин; още в резултат на по-високата норма на принадлежната стойност е била по-висока масата на принадлежната стойност, а значи и нормата на печалбата; но освен това, при видоизменената по такъв начин принадлежна стойност, нормата на печалбата е била още по-висока и затова, защото един от елементите на разходите на постоянния капитал е бил по-евтин), че нормата на печалбата се е понижила при появяването на пазара на продукта от II категория и е спаднала най-сетне до 10%, като до най-ниското равнище, при появяването на продукта от I категория. Така че в този случай би следвало да се предположи, че нормата на печалбата се е равнявала (без оглед на всичко онова, което беше прието като изходни данни) например на 12%, когато се е разработвала само III категория, че тя се е понижила до 11%, когато на сцената се е поя-

вила II и най-сетне — до 10%, когато на пазара се е появила I категория. В този случай абсолютната рента при III би възлизала на 8 ф. ст., тъй като цената по разходите би била 112 ф. ст.; тя би възлизала на 9 ф. ст. след появяването на пазара на продукта от II категория, тъй като цената по разходите би била сега 111 ф. ст., и на края би се повишила на 10 ф. ст., тъй като цената по разходите би спаднала на 110 ф. ст. Следователно тук бихме имали изменение в самата норма на *абсолютната рента* и при това в обратно отношение към изменението на *нормата на печалбата*. Нормата на рентата би нараствала прогресивно, *тъй като* нормата на печалбата би спадала прогресивно. А последната би спадала поради спадането на производителността на труда в мините, в земеделието и т. н. и поради съответстващото на това все по-голямо поскъпване на средствата за живот и на спомагателните материали.

В) РАЗГЛЕЖДАНЕ НА ВЛИЯНИЕТО. КЪДЕТО ИЗМЕНЕНИЕТО НА СТОЙНОСТТА НА СРЕДСТВАТА ЗА ЖИВОТ И СУРОВИНИТЕ (СЛЕДОВАТЕЛНО И НА СТОЙНОСТТА НА МАШИНИТЕ) ОКАЗВА ВЪРХУ ОРГАНИЧЕСКИЯ СЪСТАВ НА КАПИТАЛА

В посочения по-горе случай *нормата на рентата* се е повишила, *защото* *нормата на печалбата* е спаднала. Дали тук нормата на печалбата е спаднала, защото е станало изменение в органическия състав на капитала? Ако средният състав на капитала е бил $80c + 20v$, то останал ли е този състав непроменен? Предполага се, че нормалният работен ден си остава неизменен. В противен случай влиянието на поскъпването на средствата за живот може да се окаже парализирано. Тук трябва да се различават два момента. Първо, поскъпване на средствата за живот, което води към намаляване на принадлежния труд и на принадлежната стойност. Второ, поскъпване на постоянния капитал: например може да се повиши стойността на спомагателния материал, напр. на въглищата; ако става дума за пшеница, то може да се повиши стойността на друга съставна част на постоянния капитал, на семената, или пък вследствие на поскъпването на пшеницата може да се повиши цената по разходите на някой друг суров продукт (суров материал). Ако, най-сетне, поскъпналият продукт е бил желязото, медта и т. н., тогава се е повишила стойността на суровините, необходими за някои промишлени отрасли, и на суровините, от които се изготвят машините (включително и различните видове съдове) за всички отрасли на производството.

От една страна, се предполага, че не е станало изменение в органическия състав на капитала, т. е. че не е станало такова изменение в начина на производството, което би увеличило или намалило

по отношение на масата на прилагания постоянен капитал количеството жив труд, което трябва да влезе в действие. Необходими са, както и преди, *същият брой работници* (при неизменни граници на нормалния работен ден) за преработката на същата маса суровини с помощта на същото количество машини и т. н. или — където няма суровини — за привеждане в движение същото количество машини, инструменти и т. н. Но това първо гледище, което трябва да имаме предвид, когато става дума за органическият състав на капитала, трябва да бъде допълнено още и от друго, а именно — от разглеждането на изменението в *стойността* на елементите на капитала, макар че последните като потребителни стойности се прилагат в същите количества, както и преди. Тук пък трябва да се различават следните случаи:

Първо: изменението на стойността засяга *еднакво* двата елемента — променливия и постоянния капитал. Очевидно това на практика *никога* не се случва. Повишаването на стойността на таква земеделски продукти като пшеницата и т. н. оскъпява работната заплата (необходимата) и суровините (например семената). Поскъпването на въглицата повишава необходимата работна заплата и стойността на спомагателния материал в повечето промишлени отрасли. Обаче в първия случай повишаването на работната заплата става във всички отрасли на производството, а поскъпването на суровините — само в някои отрасли. Що се отнася до въглицата, те влизат в работната заплата с по-малък дял, отколкото в производството. Следователно в *съвкупния капитал* изменението на стойността на въглицата и пшеницата едва ли би могло да засегне в *еднаква степен* и двата елемента на капитала. Но да допуснем, че такъв случай е възможен.

Нека стойността на продукта, произведен от капитал $80c + 20v$, да е равна на 120. За *съвкупния капитал стойността* на продукта съвпада с неговата *цена по разходите*. Разликата между стойността и цената на разходите е изравнена тъкмо за съвкупния капитал. Нека повишението на стойността на такъв предмет като въглицата, които съгласно предположението влизат *пропорционално в еднаква степен* в двете съставни части на капитала, предизвиква и за двата елемента увеличение на разходите с $\frac{1}{10}$. В такъв случай с $80c$ могат да се купят само толкова стоки, колкото преди с [приблизително] $70c$, а с $20v$ — да се заплатят само толкова работници, колкото преди с [приблизително] $18v$. Или, за да се продължи производството на предишното равнище, необходимо е сега да се вложат [приблизително] $90c$ и $22v$. Стойността на продукта възлиза, както и преди, на 120, но сега са вложени 112 (90 — постоянен капитал, и 22 — променлив капитал). Следователно печалбата е равна на 8,

а това за 112 прави $\frac{1}{14}$, т. е. $7\frac{1}{7}\%$. Така че стойността на продукта, за производството на който е вложен капитал от 100, е равна сега на $107\frac{1}{7}$.

В какво съотношение влизат сега c и v в този нов капитал? По-рано v и c се отнасяха като 20 : 80, т. е. като 1 : 4, а сега — като 22 : 80, или като $11 : 45$ $\frac{1}{4} = \frac{45}{180}$; $\frac{11}{45} = \frac{44}{180}$. Така че променливият капитал — [583] по отъснение на постоянния — е намалял с $\frac{1}{180}$. Следователно, за да приемем, съгласно предположението, че *поскъпяването на английската и т. н. влияе пропорционално в еднаква степен* върху двете части на капитала, трябва да вземем $88c + 22v$. Защото стойността на продукта е равна на 120; вложени са $88 + 22 = 110$. Остават 10 като печалба. $22 : 88 = 20 : 80$. *Отношението на c към v си е останало същото*, както в предишния капитал. Както и преди, съотношението на v към $c = 1 : 4$. Но 10 печалба за 110 прави $\frac{1}{11}$, т. е. $9\frac{1}{11}\%$. Ако следователно производството трябва да продължи в предишните машаби, то трябва да се вложи сега 110 капитал, както преди трябваше да се вложи 100, а стойността на продукта да бъде равна, както и преди, на 120^{86} . А за капитал от 100 единици би се получил органически състав $80c + 20v$ при стойност на продукта $109\frac{1}{11}$.

[Второ :] ако в приведенния по-горе пример стойността на $80c$ си остане неизменна, а би се изменила само стойността на v , така че вместо $20v$ да имаме $22v$, то предишното съотношение 20 : 80, или 10 : 40, би се превърнало сега в 22 : 80, или 11 : 40. Така че, ако би станало такова изменение, капиталът би възлизал на $80c + 22v$, а стойността на продукта 120; следователно — вложени 102, а печалба 18, т. е. $17\frac{33}{51}\%$. $22 : 18 = 21\frac{29}{51} : 17\frac{33}{51}$. Ако $22v$ представлява капитала, който трябва да се вложи за работна заплата, за да се приведе в движение постоянен капитал със стойност 80, то $21\frac{29}{51}$ са необходими, за да се приведе в движение постоянен капитал със стойност $78\frac{22}{51}$. При такова съотношение от един капитал от 100 единици само $78\frac{22}{51}$ биха могли да се вложат за машини и суровини, а $21\frac{29}{51}$ трябва да се вложат за работна заплата, докато по-рано се падаха 80 на суровините и т. н. и само 20 — на работната заплата. Стойността на продукта е равна сега на $117\frac{33}{51}$, а съставът на капитала = $78\frac{22}{51}c + 21\frac{29}{51}v$. Но $21\frac{29}{51}c + 17\frac{33}{51}v = 39\frac{11}{51}$. При предишния състав на капитала целият присъединен труд беше равен на 40; сега той е равен на $39\frac{11}{51}$, или с $\frac{40}{51}$ по-малко, отколкото преди; това изменение е станало не защото се е изменила стойността на постоянния капитал, а *защото* трудът трябва да бъде приложен към по-малък постоянен капитал, т. е. защото с капитал от 100 единици може да бъде приведено в движение малко по-малко труд, отколкото преди, макар и по-скъпо заплащан.

И така, ако изменението в някой от елементите на разходите — в нашия случай поскъпване, повишаване на стойността — предизвиква изменение само на работната заплата (на необходимата), тогава става следното: първо, понижава се нормата на принадлежната стойност; второ, при даден капитал може да бъде приложен по-малко постоянен капитал, по-малко суровини и машини. Абсолютната маса на постоянната част от капитала се намалява в сравнение с променливия капитал, което при иначе *неизменни* условия винаги трябва да предизвика повишаване на нормата на печалбата (ако стойността на постоянния капитал си остава неизменна). *Масата* на постоянния капитал се намалява, макар че неговата *стойност* остава *неизменна*. Но *нормата на принадлежната стойност* и самата *принадена стойност* се намаляват, тъй като при понижаваща се норма на принадлежната стойност броят на заетите работници не се увеличава. Нормата на принадлежната стойност — на принадлежния труд — спада в по-голяма степен от нормата на отношението между постоянния и променливия капитал. А именно, за да бъде приведена в движение *същата маса постоянен капитал*, трябва да работят *същият брой работници*, както и преди, т. е. да се прилага същото абсолютно количество труд. Но от това абсолютно количество труд по-голяма част се пада на необходимия и по-малка на принадлежния труд. Следователно *същото количество труд* трябва да се заплаща по-скъпо. Затова *същият* капитал — например 100 — влага по-малко за постоянен капитал, защото трябва да влага повече за променлив капитал, за да приведе в движение по-малко постоянен капитал. Спадането на нормата на принадлежната стойност не е свързано тук с увеличаване на абсолютното количество труд, прилаган от определен капитал, или с увеличение на броя на използваните от него работници. Следователно самата принадлежната стойност не може тук да нараства при понижаване на нормата на принадлежната стойност.

Следователно, ако органическият състав на капитала си остава неизменен, доколкото неговите съставни части се разглеждат откъм тяхната материална страна, като потребителни стойности; ако следователно изменението в състава на капитала е обусловено не от изменение на *начина на производството* вътре в производствената сфера, в която е вложен капиталът, а само от повишаването *стойността на работната сила* и поради това от повишаването на необходимата работна заплата, което е равносилно с намаляване на принадлежния труд или понижаване на нормата на принадлежната стойност, което в дадения случай не може нито напълно, нито частично да бъде парализирано чрез увеличение на броя на работниците, използвани от капитал с дадена величина, например 100 единици — то спадането на нормата на печалбата е обусловено число и просто от спадането

на самата принадлежна стойност. Същата причина обуславя тогава и изменението в органическия състав на капитала. Това изменение — при неизменен начин на производство и при неизменно съотношение между прилаганите маси непосредствен и натрупан труд — се предизвиква само от обстоятелството, че *стойността (пропорционалната стойност) на прилаганите маси* непосредствен и натрупан труд се е изменила. Същият капитал прилага [584] по-малко непосредствен труд, пропорционално на по-малкото количество прилаган от него постоянен капитал, но заплаща по-скъпо за това по-малко количество труд. Затова той може да прилага само по-малко количество постоянен капитал, тъй като по-малкото количество труд, което привежда в движение това по-малко количество постоянен капитал, поглъща по-голяма част от съвкупния капитал. За да приведе в движение 78 единици постоянен капитал, капиталистът трябва сега да вложи за променлив капитал, да кажем, 22 единици, докато по-рано за привеждането в движение на 80с беше достатъчно да се вложат само 20v.

Такъв е следователно случаят, когато поскъпването на продукта, производството на който се намира в зависимост от поземлената собственост, засяга само работната заплата. При поевтиняване на този продукт бихме имали противоположен резултат.

Но да вземем предположения по-горе случай. Нека поскъпването на земеделския продукт да засяга постоянния и променливия капитал *пропорционално в еднаква степен*. Така че тук, съгласно предположението, не става никакво изменение в *органическия състав на капитала*. Първо, няма *изменение в начина на производството*. Същото абсолютно количество непосредствен труд привежда в движение същото, както и преди, количество *натрупан труд*. Съотношенията между тези маси труд си остават предишните. Второ, няма *изменение в стойностното съотношение* между натрупания и непосредствения труд. Ако стойността на единия от тях се повишава или спада, то *пропорционално* на това се извършва съответно изменение на стойността на другия и следователно съотношението помежду им си остава неизменно. Но по-рано ние имяхме 80с + 20v. *Стойност на продукта* = 120. Сега имаме 88с + 22v. *Стойност на продукта* = 120. Това дава 10 на 110, или $9\frac{1}{11}$ печалба. Следователно при капитал 80с + 20v стойността на продукта ще бъде $109\frac{1}{11}$.

По-рано имяхме:

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадлежна стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Норма на принадлежната стойност</i>
80	20	20	20 %	100 %

Сега имаме :

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Норма на принадлежната стойност</i>
80	20	9 ¹ / ₁₁	9 ¹ / ₁₁ %	45 ⁵ / ₁₁ %

80 с представляват тук по-малко количество суровини и т. н.; 20v — съответно по-малко абсолютно количество труд. Суровините и т. н. са станали по-скъпи; затова количеството суровини и т. н., купено за 80, се е намалило; следователно то изисква, тъй като *начинът на производството* е останал *неизменен*, по-малко количество непосредствен труд. Но това по-малко количество непосредствен труд струва също толкова, колкото по-рано струваше по-голямо количество, и то е поскъпнало точно в същата степен — а следователно в същата степен се е и намалило, — както и суровините и т. н. Следователно, ако принадлежната стойност останеше неизменна, нормата на печалбата би се понижала в същата степен, в която са поскъпнали суровините и т. н., в която се е изменило отношението на стойността на променливия капитал към стойността на постоянния. Но нормата на принадлежната стойност не е останала същата, а се е изменила, и заедно с това е нараснала стойността на променливия капитал.

Да вземем един пример:

Стойността на един фунт памук се е повишила от 1 шил. на 2 шил. За 80 ф. ст. {тук ще предположим, че машините и т. н. са равни на 0} са се купували по-рано 1 600 фунта памук. А сега за 80 ф. ст. могат да се купят само 800 фунта памук. За преработването на 1 600 фунта памук в прежда е трябвало по-рано да се изразходват за работна заплата 20 ф. ст., което съответствува, да допуснем, на 20 работника. За преработването на 800 фунта са необходими само 10 работника, тъй като начинът на производството е останал *неизменен*. 10 работника са стрували по-рано 10 ф. ст., сега те струват 20 ф. ст., точно както и 800 фунта памук, които биха стрували по-рано 40 ф. ст., струват сега 80. Да предположим, че печалбата е била по-рано 20%. Така че ние предполагаме следното:

	<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>		
I	80 ф. ст. = 1600 фунта памук	20 ф. ст. = 20 работника	20 ф. ст.		
II	80 ф. ст. = 800 фунта памук	20 ф. ст. = 10 работника	10 ф. ст.		
	<i>Норма на принадлежната стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Продукт</i>	<i>Цена на един фунт прежда</i>	
I	100 %	20 %	1600 фунта прежда	1 шил. и 6 пенса	
II	50 %	10 %	800 фунта прежда	2 шил. и 9 пенса.	

И наистина, ако принадлежната стойност, която създават 20 работника, е равна на 20 ф. ст., то принадлежната стойност, създавана от 10 работника, е равна на 10 ф. ст.; но за да бъде тя произведена, трябва да се заплатят, както и по-рано, 20 ф. ст., докато при предишните условия биха се заплащали само 10. Стойността на продукта [585] на един фунт прежда трябва сега във всеки случай да се повиши, тъй като продуктът съдържа повече труд, натрупан труд (в памука, който влиза във фунта прежда) и непосредствен труд.

Ако се повиши само стойността на памука, а работната заплата остане неизменна, то за преработката на 800 фунта памук в прежда ще бъдат необходими, както и преди, 10 работника. Но тези 10 работника биха стрували само 10 ф. ст. Следователно нормата на принадлежната стойност би възлизала, както и преди, на 100%. За да се превърнат 800 фунта памук в прежда, са необходими 10 работника с вложен за тях капитал от 10 ф. ст. Следователно съвкупният вложен капитал е равен на 90 ф. ст. При това винаги се предполага, че на 80 фунта памук се пада 1 работник, т. е. на 800 фунта — 10 работника, а на 1 600 фунта — 20 работника. И така, колко фунта памук би могъл да превърне сега в прежда целият капитал от 100 ф. ст.? За $88\frac{8}{9}$ ф. ст. би могло да се купи памук, а $11\frac{1}{9}$ ф. ст. биха могли да се вложат в работна заплата.

Съотношението би било следното:

	Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	
III	$88\frac{8}{9}$ ф. ст. = $88\frac{8}{9}$ фунта памук	$11\frac{1}{9}$ ф. ст. = $11\frac{1}{9}$ работника	$11\frac{1}{9}$ ф. ст.	
	Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Цена на един фунт прежда	
III	100%	$11\frac{1}{9}\%$	$88\frac{8}{9}$ фунта прежда	2 шил. и 6 пенса

В този случай не става *изменение в стойността на променливия капитал* и следователно нормата на принадлежната стойност си остава неизменна.

В случай I променливият капитал се отнася към постоянния както 20:80, или както 1:4. В случай III той се отнася към постоянния капитал както $11\frac{1}{9}$: $88\frac{8}{9}$, или както 1:8; следователно тук променливият капитал се е намалил относително два пъти, защото *стойността* на постоянния капитал се е удвоила. Същият брой работници преработват в прежда същото количество памук, но сега капиталът от 100 ф. ст. може да заангажира само $11\frac{1}{9}$ работника, докато с останалите $88\frac{8}{9}$ ф. ст. може да купи само $88\frac{8}{9}$ фунта памук вместо 1 600 фунта, както в случай I. *Нормата на принадлежната стойност* си е останала същата. Но поради изменението на стойност-

та на постоянния капитал не могат вече при капитал 100 ф. ст. да се заангажират предишният брой работници; съотношението между променливия и постоянния капитал се е изменило. В резултат на това се намалява масата на принадлежната стойност, а заедно с нея и печалбата, тъй като тази принадлежна стойност, както и преди, се изчислява върху същия вложен капитал. В първия случай променливият капитал (равен на 20 ф. ст.) съставляваше $\frac{1}{4}$ от постоянния (20:80) и $\frac{1}{6}$ от съвкупния капитал. Сега той ($11\frac{1}{9}$ ф. ст.) съставлява само $\frac{1}{8}$ от постоянния капитал ($11\frac{1}{9}:88\frac{8}{9}$) и $\frac{1}{9}$ от 100 ф. ст., от съвкупния капитал. Но 100% върху $\frac{100}{6}$ ф. ст., или върху 20 ф. ст., правят 20 ф. ст., а 100% върху $\frac{100}{9}$ ф. ст., или върху $11\frac{1}{9}$ ф. ст., правят само $11\frac{1}{9}$ ф. ст. При неизменна работна заплата, или неизменна стойност на променливия капитал, абсолютната величина на променливия капитал тук се намалява, защото се е повишила *стойността на постоянния капитал*. Затова се намалява процентният дял на променливия капитал, а заедно с това и самата принадлежна стойност, нейната абсолютна величина, а оттам и нормата на печалбата.

Едно *изменение* [в дадения случай — повишение] на *стойността на постоянния капитал* при *неизменяща се стойност на променливия капитал* и *неизменящ се начин на производство* (следователно при запазване на предишното съотношение между прилаганите маси труд, суровини и машини) предизвиква също такава изменение в състава на капитала, както ако *стойността на постоянния капитал* не се изменеше, а се приложеше *по-голяма маса* от неизменилия се в стойността си [постоянен] капитал (*следователно и по-голяма по стойност сума* от него) в сравнение с капитала, вложен за труд. Необходима последица от това е спадането на печалбата. (Обратното става, когато стойността на постоянния капитал се понижава.)

Напротив, едно *изменение* (в дадения случай — повишение) на *стойността на променливия капитал* увеличава *променливия капитал* по отношение на *постоянния* и следователно увеличава и процентния дял на променливия капитал, или пропорционалния дял, който той образува в съвкупния капитал. Въпреки това *нормата на печалбата тук* не се повишава, а *спада*. Това е така, защото *начинът на производството си* е останал *същият*. Прилага се същото, както и преди, количество жив труд за превръщането в продукт на същата маса суровини, машини и т. н. Тук, както и в приведения по-горе случай, със същия капитал от 100 ф. ст. може [586] да се приведе в движение само по-малка маса непосредствен и натрупан труд, но това намалило се количество непосредствен труд замества необходимия труд и следователно по-малка част от него образува принадлежен труд. Нормата на принадлежната стойност е спаднала и едновре-

менно с това се е намалил броят на работниците, или съвкупното количество труд, намиращо се под командата на същия капитал. Променивият капитал се е увеличил по отношение на постоянния капитал, а поради това и по отношение на съвкупния капитал, макар че *масата труд*, прилагана пропорционално на масата на постоянния капитал, се е намалила. Затова спада принадлежната стойност, а заедно с нея и нормата на печалбата. В предишния случай нормата на печалбата спадаше затова, защото при *неизменна норма на принадлежната стойност* променивият капитал се беше *намалил* по отношение на постоянния капитал, а следователно и по отношение на съвкупния капитал; с други думи, принадлежната стойност беше спаднала затова, защото при *неизменна норма на принадлежната стойност* се беше съкратил броят на работниците, намален беше нейният множител. Този път нормата на печалбата спада затова, защото променивият капитал *нараства* по отношение на постоянния капитал, а следователно и по отношение на съвкупния капитал, но това нарастване на променивия капитал се съпровожда с намаляване количеството на прилагания труд (на труда, прилаган от *същия* капитал); с други думи, принадлежната стойност спада тук затова, защото *понижаването* на нейната *норма* е свързано с намаляване количеството на прилагания труд. *Заплатеният* труд се е увеличил по отношение на постоянния капитал, но съвкупното количество прилаган труд е намаляло.

Следователно тези изменения в стойността винаги действуват върху самата принадлежна стойност, абсолютната маса на която и в двата случая се намалява, тъй като се намалява един от двата нейни фактора или пък и двата тези фактора се намаляват едновременно; в единия случай тя се намалява, защото при същата норма на принадлежната стойност се намалява броят на работниците; в другия случай тя се намалява, защото се намаляват и нормата на принадлежната стойност, и броят на работниците, работещи за 100 единици капитал.

На края преминаваме към случай II, където изменението в стойността на земеделския продукт действува *пропорционално в еднаква степен* върху двете части на капитала и където следователно това *изменение на стойността* не се съпровожда от изменение на органическия състав на капитала.

Стойността на един фунт прежда се повишава в този случай (виж стр. 584)* от 1 шил. и 6 пенса на 2 шил. и 9 пенса, тъй като сега той представлява продукт на повече работно време, отколкото преди. Макар че той съдържа същото количество непосредствен труд, както и преди (при това обаче повече заплатен и по-малко незаплатен труд), все пак натрупаният труд в него сега е повече, отколкото преди. Изменението на стойността на памука от 1 шил. на

2 шил. показва, че в стойността на един фунт прежда влизат сега вместо 1 шил. — 2 шил.

Обаче пример II на стр. 584 е съставен неправилно.

Ние имаме:

Постоянен капитал		Променлив капитал	Принадена стойност
1 80 ф. ст. = 1600 фунта памук		20 ф. ст. = 20 работника	20 ф. ст.
<i>Норма на принадлежната стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Продукт</i>	<i>Цена на един фунт прежда</i>
1 100%	20%	1600 фунта прежда	1 шил. и 6 пенса

Трудът на 20-те работника се изразява в 40 ф. ст. Половината от тази сума представлява тук незаплатен труд, поради, което принадлежната стойност възлиза на 20 ф. ст. Съгласно това съотношение 10 работника ще произведат 20 ф. ст., от които 10 ф. ст. ще съставляват работната заплата и 10 ф. ст. — принадлежната стойност.

Следователно, ако стойността на работната сила би се повишила в същата пропорция, както и стойността на суровините, т. е. ако би се удвоила, тя би се равнявала на 20 ф. ст. за 10 работника, както по-рано се равняваше на 20 ф. ст. за 20 работника. В такъв случай не бихме имали никакъв принадлежен труд. Защото, ако стойността, доставяна от 20 работника, се равнява в паричен израз на 40 ф. ст., то стойността, доставяна от 10 работника, ще се равнява в паричен израз на 20 ф. ст. [т. е. на стойността на целия променлив капитал в случая II]. Това е невъзможно. В такъв случай би изчезнала базата на капиталистическото производство.

Но тъй като изменението на стойността на постоянния и променливия капитал трябва да бъде *еднакво* (пропорционално), то ни се налага да представим този случай по друг начин. Та ето, ако предположим, че стойността на памука се е повишила с $\frac{1}{3}$, то 300 80 ф. ст. могат сега да се купят 1 200 фунта памук, докато по-рано с тези пари можеха да се купят 1 600 фунта. По-рано 1 ф. ст. беше равен на 20 фунта прежда, или 1 фунт прежда беше равен на $\frac{1}{20}$ ф. ст., т. е. на 1 шил. Сега 1 ф. ст. е равен на 15 фунта прежда, или 1 фунт прежда е равен на $\frac{1}{15}$ ф. ст., т. е. на $1\frac{1}{3}$ шил., или на 1 шил. и 4 пенса. По-рано един работник струваше 1 ф. ст., сега той струва $1\frac{1}{3}$ ф. ст., т. е. 1 ф. ст. и $6\frac{2}{3}$ шил., или 1 ф. ст. 6 шил. и 8 пенса. За 15 работника това прави 20 ф. ст. (15 ф. ст. + $\frac{15}{3}$ ф.

* Виж настоящия том, стр. 299. Ред.

ст.). [587] Тъй като 20 работника произвеждат стойност в размер 40 ф. ст., то 15 работника произвеждат стойност в размер на 30 ф. ст. От тази стойност 20 ф. ст. съставляват сега тяхната работна заплата, а 10 ф. ст. съставляват принадлежната стойност, или незаплатения труд.

И тъй, ние имаме:

	<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променилив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>
IV	80 ф. ст. = 1200 фунта памук	20 ф. ст. = 15 работника	10 ф. ст.
	<i>Норма на принадлежната стойност</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Цена на един фунт прежда</i>
IV	50%	10%	1200 фунта прежда
			1 шил. и 10 пенса

В тези 1 шил. и 10 пенса на памука се падат 1 шил. и 4 пенса, а на труда — 6 пенса.

Продуктът е поскъпнал, защото памукът е станал по-скъп с $\frac{1}{3}$. Но продуктът е поскъпнал не с $\frac{1}{3}$. По-рано, в случая I, той струваше 18 пенса; следователно ако беше поскъпнал с $\frac{1}{3}$, той щеше да струва 18+6, т. е. 24 пенса. А той струва само 22 пенса. По-рано в 1 600 фунта прежда се съдържаеше труд за 40 ф. ст., следователно в 1 фунт прежда — за $\frac{1}{40}$ ф. ст., т. е. за $\frac{20}{40}$, или $\frac{1}{2}$ шил., т. е. за 6 пенса. Сега в 1 200 фунта прежда се съдържа труд за 30 ф. ст.; следователно трудът, който се пада на 1 фунт прежда, също възлиза на $\frac{1}{40}$ ф. ст., т. е. на $\frac{1}{2}$ шил., или 6 пенса. Макар че трудът е поскъпнал в същата степен, както и суровините, количеството непосредствен труд, съдържащ се в 1 фунт прежда, си е останало *предишното*; обаче в това количество се съдържа сега повече заплатен труд и по-малко — незаплатен. Затова такова изменение на стойността на работната заплата не изменя нищо в стойността на един фунт прежда, на продукта. Тук на труда се падат, както и по-рано, само 6 пенса, докато на памука сега се падат 1 шил. и 4 пенса вместо 1 шил., както беше по-рано. И изобщо, ако стоката се продава *по нейната стойност*, изменението в стойността на работната заплата не може да предизвика изменение в цената на продукта. Но по-рано от 6-те пенса на работната заплата се падаха 3 пенса и на принадлежната стойност също 3 пенса. Сега от 6-те пенса 4 пенса са работна заплата и 2 пенса — принадлежната стойност. И наистина 3 пенса работна заплата за 1 фунт прежда правят за 1 600 фунта прежда $3 \times 1\ 600$ пенса, т. е. 20 ф. ст., а 4 пенса за 1 фунт пра-

вят за 1 200 фунта прежда $4 \times 1\ 200$ пенса, т. е. 20 ф. ст. Но по отношение на 15 пенса (1 шил. памук плюс 3 пенса работна заплата) 3 пенса правят в първия случай $\frac{1}{5}$ печалба, т. е. 20% печалба. Напротив, 2 пенса по отношение на 20 пенса (16 пенса памук плюс 4 пенса работна заплата) правят $\frac{1}{10}$, или 10% печалба.

Ако в приведеня по-горе пример цената на памука си останеше предишната, тогава бихме имали следното: 1 работник преработва в прежда — тъй като начинът на производство във всички примери си остава *един и същ* — 80 фунта памук, а 1 фунт памук пак е = на 1 шил.

Сега капиталът се разпада така⁸⁷:

Постоянен капитал		Променлив капитал	Принадена стойност
73 $\frac{1}{3}$ ф. ст. = 1 466 $\frac{2}{3}$ фунта памук		26 $\frac{2}{3}$ ф. ст. (20 работника)	13 $\frac{1}{3}$ ф. ст.
Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Продукт	Цена на 1 фунт прежда
50%	13 $\frac{1}{3}$ %	1 466 $\frac{2}{3}$ фунта прежда	1 $\frac{6}{11}$ шил.

Това разпределение е невъзможно, защото, ако един работник преработва в прежда 80 фунта памук, то 20 работника преработват 1 600 фунта, а не 1 466, тъй като е предположено, че *начинът на производството* е останал *неизменен*. Различното заплащане на работника не може нищо да измени в този факт. Следователно при мерът трябва да се състави по друг начин:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадената стойност	Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Продукт	Цена на фунт прежда
II 75 ф. ст. = 1 500 фунта памук	25 ф. ст. (18 $\frac{3}{4}$ работника)	12 $\frac{1}{2}$ ф. ст.	50%	12 $\frac{1}{2}$ %	1 500 фунта прежда	1 шил. и 6 пенса

От тези 6 пенса на работната заплата се падат 4 пенса, а на печалбата се падат 2 пенса. 2 пенса по отношение на 16 пенса [1 шил. памук плюс 4 пенса работна заплата] правят $\frac{1}{8}$, т. е. 12 $\frac{1}{2}$ %.

Ако, най-сетне, стойността на променливия капитал си останеше неизменна (1 работник = 1 ф. ст.), докато стойността на постоянния би се изменила, така че 1 фунт памук да струва вместо 1 шил. — 1 шил. и 4 пенса, или 16 пенса, тогава бихме имали следното:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Продукт	Цена на фунт прежда
III $84\frac{4}{19}$ ф. ст. = = на $1263\frac{3}{19}$ фунта памук	$15\frac{15}{19}$ ф. ст. (= $15\frac{15}{19}$ ра-ботника)	$15\frac{15}{19}$	100%	$15\frac{15}{19}$ %	$1263\frac{3}{19}$ фунта прежда	1 шил. и 10 пенса

[588] Печалбата е на 3 пенса. Това прави по отношение на 19 пенса [16 пенса памук плюс 3 пенса работна заплата] точно $15\frac{15}{19}0\%$.

Сега ще съпоставим всичките четири случая, като започнем от I, където още не е станало изменение на стойността.

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Норма на принадлежната стойност	Норма на печалбата	Продукт	Цена на фунт прежда	Печалба
I 80 ф. ст. = = 1 600 фунта памук	20 ф. ст. = = 20 ра-ботника	20 ф. ст.	100%	20%	1 600 фунта прежда	1 ш. и 6 п.	3 п.
II 75 ф. ст. = = 1 500 фунта памук	25 ф. ст. = = $18\frac{3}{4}$ ра-ботника	$12\frac{1}{2}$ ф. ст.	50%	$12\frac{1}{2}0\%$	1 500 фунта прежда	1 ш. и 6 п.	2 п.
III $84\frac{4}{19}$ ф. ст. = = $1\ 263\frac{3}{19}$ фунта памук	$15\frac{15}{19}$ ф. ст. = = $15\frac{15}{19}$ работника	$15\frac{15}{19}$ ф. ст.	100%	$15\frac{15}{19}0\%$	$1\ 263\frac{3}{19}$ фунта прежда	1 ш. и 10 п.	3 п.
IV 80 ф. ст. = = 1 200 фунта памук	20 ф. ст. = = 15 работника	10 ф. ст.	50%	10%	1 200 фунта прежда	1 ш. и 10 п.	2 п.

Цената на продукта се изменя в III и IV, защото се е изменила стойността на постоянния капитал. Напротив, изменението в стойността на променливия капитал не предизвиква никакво изменение в цената на продукта, тъй като абсолютното количество непосредствен труд остава неизменно и само по различен начин се дели на необходим и принадлеен труд.

Но как стои работата в случай IV, където изменението на стойността е засегнало постоянния и променливия капитал *пропорционално в еднаква степен*, където и двата са нараснали по своята стойност с $\frac{1}{3}$?

Ако беше се повишила само работната заплата (случай II), то печалбата би спаднала от 20% на $12\frac{1}{2}$, т. е. със $7\frac{1}{2}$ единици. Ако се беше повишила само стойността на постоянния капитал (случай

III), то печалбата би спаднала от 20% на $15^{16}/_{19}\%$, т. е. с $4^{4}/_{19}$ единици. Тъй като в разглеждания от нас случай IV се повишават в еднаква степен и работната заплата, и стойността на постоянния капитал, то печалбата спада от 20% на 10%, т. е. с 10 единици. Но защо не със $7^{1/2} + 4^{4}/_{19}$, т. е. защо не с $11^{27}/_{38}$, което представлява сумата на разликите във II и III? Трябва да ни стане ясно относно тези $1^{27}/_{38}$, вследствие на които печалбата би трябвало да спадне (в случая IV) не до 10%, а до $8^{11}/_{38}\%$. Масата на печалбата се определя от сумата на принадлежната стойност, а тази сума, при дадена норма на принадлежния труд, се определя от броя на работниците. В случая I имаме 20 работника и половината от тяхното работно време не е заплатено. В случая II само $1^{1}/_{3}$ от съвкупния труд представлява незаплатен труд; оттук идва спадането на нормата на принадлежната стойност; освен това тук се използват с $1^{1}/_{4}$ по-малко работници, отколкото в случая I, така че имаме също и намаление на броя на работниците, или намаление на съвкупния труд. В случая III нормата на принадлежната стойност е същата, както в I, половината от работния ден е незаплатен, но вследствие повишаването стойността на постоянния капитал броят на работниците се намалява от 20 на $15^{15}/_{19}$, или с $4^{4}/_{19}$. В случая IV количеството на работниците се намалява (след като и нормата на принадлежната стойност пак е спаднала до равнището на случая II, а именно до $1^{1}/_{3}$ от работния ден) с 5 души, т. е. в сравнение с II — с $3^{3}/_{4}$, а в сравнение с III — с $1^{15}/_{19}$; но то не се е намалило в сравнение с I с $1^{1}/_{4} + 4^{4}/_{19}$, т. е. с $5^{35}/_{76}$. Иначе броят на заетите работници в случая IV би бил равен на $14^{41}/_{76}$.

Получава се следното:

Измененията в стойността на стоките, които настъпват в постоянния или променливия капитал — при *неизменен начин на производство*, или при *неизменен веществен състав на капитала* (т. е. при неизменно съотношение между прилагания непосредствен и натрупан труд) — не водят към изменение в органическия състав на капитала, ако те *пропорционално в еднаква степен* засягат променливия и постоянния капитал, както в случая IV (където например памукът посъпва в същата степен, както и потребяваната от работниците пшеница). Нормата на печалбата тук спада (при повишаване стойността на постоянния и променливия капитал), първо, защото поради повишаването на работната заплата спада нормата на принадлежната стойност и, второ, защото се намалява броят на работниците.

Когато изменението на стойността засяга само постоянния или само променливия капитал, то действува като изменение в органическия състав на капитала и предизвиква същия род изменение в

стойността отношение между съставните части на капитала, макар че начинът на производството си остава неизменен.

Ако изменението на стойността засяга само променливия капитал, то той нараства по отношение на постоянния капитал [589] и на съвкупния капитал. Обаче в този случай се намалява не само нормата на принадлежната стойност, но и броят на заетите работници. Ето защо в този случай (в случая II) се прилага също и по-малко постоянен капитал (стойността на който си е останала неизменна).

Ако изменението на стойността засяга само постоянния капитал, то променливият капитал се намалява по отношение на постоянния капитал и на съвкупния капитал. Макар че нормата на принадлежната стойност си остава същата, масата на принадлежната стойност се намалява, тъй като се намалява *броят* на заетите работници (случай III).

Най-сетне може да се случи и така, че изменението на стойността да засяга и постоянния, и променливия капитал, но *не в еднаква* степен. Този случай трябва да се сведе към приведените по-горе. Нека например изменението на стойността да оказва такова въздействие върху постоянния и променливия капитал, че първият да повишава стойността си с 10%, а вторият — с 5%. Тогава, доколкото и двата са посъкпнали с 5%, единият с 5+5, а другият с 5, ние бихме имали случай IV. Но доколкото постоянният капитал би се изменил свръх това с още 5%, ние бихме имали случай III.

По-горе ние предполагахме само повишаване на стойността. При нейното спадане става противоположно действие. Например при преминаване от случай IV към I би подлежал на разглеждане случаят, когато имаме *пропорционално* спадане на стойността, което *еднакво* засяга и двете съставни части на капитала. За да се илюстрира действието, което оказва спадането на стойността само на една от съставните части на капитала, би трябвало съответно да се видоизменят случаите II и III. [589]

* * *

[600] Към казаното по-горе относно влиянието на изменението на стойността [на суровините и средствата за живот] върху органическия състав на капитала ще добавя още следната забележка: при капитали, вложени в *различни производствени отрасли*, при еднакъв в други отношения веществен състав на тези капитали, разликата в техния органически състав може следователно да бъде предизвикана от по-висока *стойност* на прилаганите от тях машини или

материали. Например ако памучната, копринената, ленената и вълнената промишленост имаха съвсем еднакъв веществен състав на капитала, то само разликата в стойността на прилаганите от тях материали би обусловила нееднаквост на органическия състав на съответните капитали. [600].

[Г) ИЗМЕНЕНИЯ НА СЪВКУПНАТА РЕНТА В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИЗМЕНЕНИЯТА НА ПАЗАРНАТА СТОЙНОСТ]

[589] Да се върнем към таблица А. Както видяхме*, предположението, че нормата на печалбата в размер 10% се е образувала в резултат на спадането на печалбата (така че първоначално, когато се е обработвала само III категория, нормата на печалбата е била по-висока, след това, при появяването на II категория, тя е станала по-ниска, отколкото по времето, когато се е обработвала само III категория, но все още е превишавала 10%) — това предположение може при известни условия да се окаже правилно, а именно в случая, когато действително имаме низходяща линия на развитие, но то съвсем не произтича по необходимост от различието в рентите, само от съществуването на диференциалните ренти; при възходяща линия това различие на рентите предполага, напротив, че нормата на печалбата постоянно си остава неизменна.

Таблица В. Както вече разяснихме по-горе,** тук конкуренцията между III и IV категории заставя II категория да изтегли половината от своя капитал. При низходящата линия това, обратно, би изглеждало в такъв вид, че е нужно добавъчно предлагане само в размер на $32\frac{1}{2}$ тона, и затова във II категория трябва да се вложат само 50 ф. ст. капитал.

Но най-интересното в тази таблица е следното: по-рано бяха вложени 300 ф. ст. капитал, а сега само 250 ф. ст., т. е. с $\frac{1}{6}$ по-малко; а количеството на продукта си е останало предишното — 200 тона. Следователно производителността на труда се е повишила, а стойността на единица стока е спаднала. Също така и *свкупната стойност* на стоката е спаднала от 400 ф. ст. на $369\frac{3}{13}$ ф. ст. В сравнение с А пазарната стойност на тон е спаднала от 2 ф. ст. на 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил., тъй като новата пазарна стойност се определя от *индивидуалната стойност* на продукта на II категория, а не от по-високата индивидуална стойност на продукта на I категория, както беше по-рано. Въпреки всички тези обстоятелства — намаление на

* Виж настоящия том, ч. II, стр. 293—294. Ред.

** Пак там, стр. и следващите. Ред.

вложения капитал, намаление на съвкупната стойност на продукта при неизменила се маса на продукцията, спадане на пазарната стойност, експлоатация на по-продуктивни категории — рентата в *B*, в сравнение с *A*, се е повишила в абсолютен израз с $24^{3/13}$ ф. ст. ($94^{3/13}$ ф. ст. срещу 70 ф. ст.) Ако разгледаме в каква степен отделните категории участвуват в увеличаването на съвкупната сума на рентата, ще намерим, че във II категория абсолютната рента по своята норма си е останала предишната, тъй като 5 ф. ст. на 50 ф. ст. правят 10%, но *масата* на рентата се е намалила наполовина, от 10 ф. ст. на 5 ф. ст., тъй като капиталовложението във II *B* се е намалило наполовина, от 100 ф. ст. на 50 ф. ст. Вместо увеличение на общата сума на рентата в категория II *B* става намаление на същата с 5 ф. ст. Освен това диференциалната рента за II *B* съвсем отпада, тъй като пазарната стойност тук е равна на индивидуалната стойност на продукта на II категория. Това дава повторно намаление на общата сума на рентата с 10 ф. ст. По такъв начин в крайна сметка намалението на рентата за II категория съставлява 15 ф. ст.

В III категория сумата на абсолютната рента си е останала предишната, но вследствие на понижаването на пазарната стойност на продукта се е намалила и неговата диференциална стойност, а в резултат на това се е намалила и диференциалната рента. Тя беше 30 ф. ст. Сега тя е само $18^{6/13}$ ф. ст., т. е. с $11^{7/13}$ ф. ст. по-малко. Следователно за II и III категория, взети заедно, рентата е спаднала с $26^{7/13}$ ф. ст. И така, остава да се обясни защо общата сума на рентата е увеличена не с $24^{3/13}$ ф. ст., както това изглежда на пръв поглед, а с $50^{10/13}$ ф. ст. Но освен това за *B*, в сравнение с *A*, абсолютната рента I *A* е отпаднала заедно с отпадането на самата категория I. Следователно това дава по-нататъшно намаление на общата сума на рентата с 10 ф. ст. Така че необходимо е в крайна сметка да се даде отчет относно $60^{10/13}$ ф. ст. Но точно такава е общата сума на рентата на новата категория IV *B*. Следователно увеличението на общата сума на рентата в *B* може да се обясни само с рентата на категория IV *B*. Абсолютната рента на категория IV *B*, както и на всички други категории, е равна на 10 ф. ст. А диференциалната рента в размер $50^{10/13}$ ф. ст. се получава [590] от това, че диференциалната стойност на продукта от IV категория възлиза на $10^{470/481}$ за тон и трябва да бъде умножена с $92^{1/2}$, защото такъв е броят на тоновете, добивани в тази категория. Продуктивността на II и III категория си е останала неизменна; най-малко продуктивната категория е съвсем отстранена и въпреки това общата сума на рентата нараства, тъй като диференциалната рента само на IV категория, вследствие на нейната относително висока продуктив-

ност, е по-голяма, отколкото е била съвкупната диференциална рента в *A*. Диференциалната рента не зависи от абсолютната продуктивност на разработваните категории, от това, че $\frac{1}{2}$ от II, III, IV е по-продуктивна от I, II, III; все пак диференциалната рента за $\frac{1}{2}$ II, III, IV е по-голяма, отколкото тя е била за I, II, III в *A*. Това става, защото най-голямата част от доставяния продукт — $92\frac{1}{2}$ тона — се получава от такава категория, у която диференциалната стойност е по-голяма, отколкото изобщо в която и да било категория на таблица *A*. Ако за една или друга категория диференциалната стойност е дадена, то абсолютната сума на нейната диференциална рента зависи естествено от количеството на продукта на тази категория. Но самото това количество вече е взето предвид при изчисляването на диференциалната стойност и при разглеждането на процеса на образуването ѝ. Тъй като IV категория при капитал 100 ф. ст. произвежда $92\frac{1}{2}$ тона — ни повече, ни по-малко, — то нейната диференциална стойност в таблица *B*, където пазарната стойност на един тон е равна на 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил., съставлява $10\frac{470}{481}$ шил. за тон.

Цялата сума на рентата в таблица *A* съставлява 70 ф. ст. за капитал от 300 ф. ст., т. е. $23\frac{1}{3}\%$. Напротив, в таблица *B*, ако се отхвърлят $\frac{3}{13}$, тя съставлява 94 на 250, т. е. $37\frac{3}{5}\%$.

Таблица *C*. Тук е предположено, че след като се е прибавила категория IV и пазарната стойност е започнала да се определя от категория II, търсенето не остава неизменно, както в таблица *B*, а нараства с понижаването на цената, така че цялото добавъчно количество от $92\frac{1}{2}$ тона, доставяно от категория IV, се поглъща от пазара. При цена 2 ф. ст. на тон биха се поглъщали само 200 тона; при цена $1\frac{11}{13}$ ф. ст. търсенето нараства до $292\frac{1}{2}$ тона. Би било грешка да се предполага, че границите на пазара при цена $1\frac{11}{13}$ ф. ст. за тон непременно си остават същите, както и при цена 2 ф. ст. за тон. Напротив, с понижаването на цената пазарът винаги се разширява до известна степен — дори ако става дума за такова всеобщо жизнено средство като пшеницата.

Такъв е единственият пункт, който ние искаме да отбележим преди всичко във връзка с таблица *C*.

Таблица *D*. Тук е предположено, че $292\frac{1}{2}$ тона се поглъщат от пазара само в случай, когато пазарната стойност спада до $1\frac{5}{6}$ ф. ст., което съставлява цена по разходите за 1 тон от категория I, който следователно не носи никаква рента, а дава само обикновената печалба от 10%. Този е случаят, който Рикардо приема за нормален, и поради това на него трябва да се спрем по-подробно.

Тук най-напред се взема, както и в предишните таблици, възходящата линия; по-късно ще разгледаме същия процес при низходящата линия.

Ако категории II, III и IV биха доставяли само добавъчно предлагане от 140 тона*, т. е. само такова добавъчно предлагане, което се поглъща от пазара по 2 ф. ст. за тон, то категория I би продължавала да определя пазарната стойност.

Но въпросът не стои така. На пазара има още излишък от $92\frac{1}{2}$ тона, произведен от категория IV. Ако това количество беше изобщо излишъчна продукция, която абсолютно превишава потребностите на пазара, то категория I би се оказала съвсем изтласкана от пазара, а II категория би трябвало да изтегли половината от своя капитал, както това е станало в таблица B. Тогава пазарната стойност ще започне да се определя от II категория, както в таблица B. Но сега сме предположили, че при по-нататъшно спадане на пазарната стойност пазарът е в състояние да погълне тези $92\frac{1}{2}$ тона. Тогава как ще се извършва този процес? Категории IV, III и $\frac{1}{2}$ от II абсолютно господствуват на пазара. Това значи, че ако пазарът можеше да погълне абсолютно само 200 тона, тези категории биха изтикали категория I от пазара.

Но да вземем най-напред фактическото положение на нещата. На пазара има $292\frac{1}{2}$ тона, докато преди там имаше само 200 тона. Категория II би продавала стоката по нейната индивидуална стойност, по $1\frac{11}{13}$ ф. ст., за да се затвърди на пазара и да изтласка от него продуктите на I категория, индивидуалната стойност на които е равна на 2 ф. ст. Но тъй като и при тази пазарна стойност няма място за $292\frac{1}{2}$ тона, то категории IV и III притискат II, докато пазарната цена не спадне до $1\frac{5}{8}$ ф. ст.; при тази цена категории IV, III, II и I намират пласмент за своите продукти на пазара, който по тази [591] пазарна цена поглъща целия продукт. Благодарение на това понижаване на цената предлагането и търсенето се уравнивяват. Щом добавъчното предлагане започва да превишава поглъщаемостта на пазара, която съществува при предишната пазарна стойност, всяка категория естествено се старее да пробута на пазара целия си продукт, като изтиква продукта на другите категории. Това може да стане само чрез понижаване на цената, а именно чрез понижаване на цената до такова равнище, при което всички намират пласмент. Ако това понижаване на цената е толкова голямо, че категории I, II и т. н. трябва да продават стоката под цена по разходите⁸⁸, те естествено ще бъдат принудени да изтеглят капитала си от производството. А ако се оказва, че за да се доведе продуктът в съответствие със състоянието на пазара, понижаването на цената не трябва да бъде толкова значително, тога-

* — добавъчно към предлагането от 60 тона, произведени от I категория.

ва целият капитал може и занаяпред да пролъглава да работи в дадената производствена сфера при тази нова пазарна стойност на продукта.

Но ясно е по-нататък, че при тези условия пазарната стойност на продукта се определя не от най-лошите участъци земя на категории I и II, а от най-добрите участъци на категории III и IV и че следователно именно рентата от *най-добрите участъци* земя определя рентата от по-малко плодородните участъци, както правилно е разбрал това за дадения случай Шорх⁸⁹.

IV категория продава по цената, при която тя може да пробута на пазара целия свой продукт, като премахне всяко противодействие, оказвано от другите категории. Тази цена е $1\frac{5}{6}$ ф. ст. Ако IV категория продаваше на по-висока цена, поглъщаемостта на пазара би се намалила и процесът на взаимното изтласкване би започнал отново.

Категория I определя пазарната стойност само при предположението, че добавъчното предлагане от другите, по-продуктивни категории съставлява само онова добавъчно предлагане, което пазарът поглъща по пазарната стойност на продукта на I категория. Ако добавъчното предлагане излиза въвн от тези предели, то I категория играе съвършено пасивна роля и със заеманото от нея място на пазара предизвиква само съответна реакция от страна на категории II, III, IV, докато цената не спадне толкова, че пазарът се окаже достатъчно обемист, за да поглъдне целия произведен продукт. Тогава се оказва, че при такава — фактически определяна от категория IV — пазарна цена тази категория плаща свръх абсолютната рента още и диференциална рента в размер $49\frac{7}{12}$ ф. ст., III категория плаща свръх абсолютната рента и диференциална рента в размер $17\frac{1}{2}$ ф. ст., а II категория не плаща никаква диференциална рента, а плаща само част от абсолютната рента, $9\frac{1}{6}$ ф. ст. вместо 10 ф. ст., т. е. не цялата сума на абсолютната рента. Защо? Затова, защото новата пазарна стойност от $1\frac{5}{6}$ ф. ст., макар и да превишава производствената цена на продукта на II категория, все пак е *под* индивидуалната му стойност. Ако тя беше *равна* на неговата индивидуална стойност, II категория би плащала абсолютна рента от 10 ф. ст., която е равна на разликата между индивидуалната стойност и производствената цена. Но тъй като новата пазарна стойност стои под индивидуалната стойност на продукта на II категория — фактическата рента, която той плаща, е равна на разликата между пазарната стойност и производствената цена, а тази разлика е по-малка от разликата между неговата индивидуална стойност и производствената му цена, той плаща само част от своята абсолютна рента, $9\frac{1}{6}$ ф. ст. вместо 10 ф. ст.

{*Фактическата рента* е равна на разликата между пазарната стойност и производствената цена.}

Абсолютната рента е равна на разликата между индивидуалната стойност и цената по разходите.

Диференциалната рента е равна на разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност.

Фактическата, или съвкупната, рента е равна на абсолютната рента плюс диференциалната рента; казано с други думи, тя е равна на излишъка от пазарната стойност над индивидуалната стойност плюс излишъка на индивидуалната стойност над производствената цена, т. е. равна е на разликата между пазарната стойност и цената по разходите.

Следователно, ако пазарната стойност е равна на индивидуалната стойност, диференциалната рента е равна на нула, а съвкупната рента е равна на разликата между индивидуалната стойност и цената по разходите.

Ако пазарната стойност е по-голяма от индивидуалната стойност, то *диференциалната рента* е равна на излишъка от пазарната стойност над индивидуалната стойност, а съвкупната рента е равна на тази диференциална рента плюс абсолютната рента.

Ако пазарната стойност е по-малка от индивидуалната стойност, но е по-голяма от цената на разходите, диференциалната рента е отрицателна величина; следователно съвкупната рента е равна на абсолютната рента плюс тази отрицателна диференциална рента, т. е. минус излишъка от индивидуалната стойност над пазарната стойност.

Ако пазарната стойност е равна на цената по разходите, то рента изобщо е равна на нула.

За да представим всичко това в уравнения, ще означим абсолютната рента с буквите А. р., диференциалната рента с буквите Д. р., съвкупната рента с буквите С. р., пазарната стойност с буквите П. ст., индивидуалната стойност с буквите И. ст. и цената по разходите с буквите Ц. р. Тогава ще получим следните уравнения.

$$[592] \text{ 1) } А. р. = И. ст. - Ц. р. = +у$$

$$\text{2) } Д. р. = П. ст. - И. ст. = x$$

$$\text{3) } С. р. = А. р. + Д. р. = П. ст. - И. ст. + И. ст. - Ц. р. = у + x = П. ст. - Ц. р.$$

Ако П. ст. > И. ст., то П. ст. - И. ст. = +x. Тогава Д. р. е положителна величина и С. р. = у + x.

И тогава П. ст. - Ц. р. = у + x. Или: П. ст. - у - x = Ц. р. Или: П. ст. = у + x + Ц. р.

Ако П. ст. < И. ст., то П. ст. - И. ст. = -x. Тогава Д. р. е отрицателна величина и С. р. = у - x.

И тогава П. ст. — Ц. р. = $y - x$. Или: П. ст. + $x =$ И. ст. Или: П. ст. + $x - y =$ Ц. р. Или: П. ст. = $y - x +$ Ц. р.

Ако П. ст. = И. ст., то Д. р. = 0; $x = 0$; защото П. ст. — И. ст. = 0.

Следователно в този случай С. р. = А. р. + Д. р. = А. р. + 0 = = П. ст. — И. ст. + И. ст. — Ц. р. = 0 + И. ст. — Ц. р. = И. ст. — Ц. р. = = П. ст. — Ц. р. = + у.

Ако П. ст. = Ц. р., то С. р. (или П. ст. — Ц. р.) = 0.

При предположените по-горе условия I категория не плаща никаква рента. Защо? Защото абсолютната рента е равна на разликата между индивидуалната стойност и цената по разходите, а диференциалната рента е равна на разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност, докато пазарната стойност е равна тук на цената по разходите на продукта на I категория. Индивидуалната стойност в категория I е равна на 2 ф. ст. за тон; пазарната стойност е равна на $1\frac{5}{6}$ ф. ст. Следователно диференциалната рента в категория I е равна на $1\frac{5}{6}$ ф. ст. минус 2 ф. ст., т. е. тя е равна на $\frac{1}{6}$ ф. ст. А абсолютната рента в категория I е равна на 2 ф. ст. минус $1\frac{5}{6}$ ф. ст., т. е. равна е на разликата между нейната индивидуална стойност и нейната цена по разходите ($+\frac{1}{6}$ ф. ст.). Следователно, тъй като фактичката рента в категория I е равна на абсолютната рента ($+\frac{1}{6}$ ф. ст.) плюс диференциалната рента ($-\frac{1}{6}$ ф. ст.), то тя е равна на нула. Така че продуктът на I категория не заплаща нито диференциалната, нито абсолютната рента, а заплаща само цената по разходите. Стойността на този продукт е равна на 2 ф. ст., но той се продава по $1\frac{5}{6}$ ф. ст., т. е. с $\frac{1}{12}$, или с $8\frac{1}{3}\%$, под своята стойност. Категория I не може да продава по-скъпо, защото не тя определя пазара, а това го правят срещу нея категории IV, III, II. Всичко, което може да прави I категория, е да доставя добавъчно предлагане по цена $1\frac{5}{6}$ ф. ст. в тон.

Фактът, че I категория не плаща рента, се обяснява с това, че пазарната стойност е равна на цената по разходите.

Но този факт е следствие:

Първо, от относителното неплодородие на категория I. Тя трябва да достави 60 добавъчни тона по $1\frac{5}{6}$ ф. ст. Да предположим, че вместо на капитал ст 100 ф. ст. да дава само 60 тона, тя дава 64 тона, с един тон по-малко, отколкото категория II. В такъв случай достатъчно е да се вложи в тази категория само $93\frac{3}{4}$ ф. ст. капитал, за да се доставят 60 тона. Индивидуалната стойност на 1 тон в I категория тогава би била $1\frac{7}{8}$ ф. ст., или 1 ф. ст. и $17\frac{1}{2}$ шил., а нейната цена по разходите е 1 ф. ст. и $14\frac{3}{8}$ шил. А тъй като пазарната стойност е равна на $1\frac{5}{6}$ ф. ст., или на 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ шил., то разликата между пазарната стойност и цената по разходите би

била равна на $2\frac{7}{24}$ шил. И това върху 60 тона би образувало [593] рента от 6 ф. ст. и $17\frac{1}{2}$ шил.

По този начин, ако всички условия са останали неизменни и I категория би станала по-плодородна с $\frac{1}{15}$ (защото $\frac{60}{15}=4$) в сравнение със сегашното ѝ плодородие, тя би плащала и част от абсолютната рента, тъй като би съществувала разлика между пазарната стойност и нейната цена по разходите, макар и по-малка, отколкото е разликата между нейната индивидуална стойност и нейната цена на разходите. Тук следователно най-лошата земя, ако тя би била по-плодородна, отколкото в случая, който предположихме, би носила и рента. Ако I категория би била абсолютно по-плодородна, отколкото е, категории II, III, IV биха били *относително по-малко плодородни* в сравнение с нея. Разликата между нея и техните индивидуални стойности би била по-малка. Следователно обстоятелството, че категория I *не носи никаква рента*, се обуславя в еднаква степен както от обстоятелството, че тя самата не е абсолютно по-плодородна, така и от това, че категории II, III, IV не са *относително по-малко плодородни*.

Но второ: Нека е дадена продуктивността на I категория — 60 тона върху 100 ф. ст. капитал. Ако категории II, III, IV, а особено IV, която се появява на пазара като нов конкурент, бъдат не само относително, в сравнение с I, но и *абсолютно по-малко плодородни*, то I категория би могла да носи рента, макар че тази последната би съставлявала само част от абсолютната рента. Наистина, тъй като пазарът поглъща $292\frac{1}{2}$ тона по $1\frac{5}{6}$ ф. ст., той би погълнал по-малко количество тонове, например 280 тона, по по-висока от $1\frac{5}{6}$ пазарна стойност. Но всяка пазарна стойност, която превишава $1\frac{5}{6}$ ф. ст., т. е. цената по разходите на I категория, дава за I категория рента, равна на пазарната стойност минус цената по разходите на продукта на I категория.

Може следователно да се каже само, че I категория не дава рента в резултат на абсолютното плодородие на IV категория, защото, докато конкуренти на пазара бяха само II и трета, тя носеше рента и би продължавала да носи рента, макар и по-малка от предишната, дори въпреки появата на IV категория, т. е. въпреки добавъчното предлагане, ако IV категория при влагане на капитал от 100 ф. ст. произвеждаше не $92\frac{1}{2}$ тона, а само 80 тона.

Трето: Ние предположихме, че абсолютната рента при влагане на капитал от 100 ф. ст. съставлява 10 ф. ст., т. е. 10% върху капитала, или $\frac{1}{11}$ от цената по разходите, че следователно в земеделието стойността на продукта, произведен от капитал 100 ф. ст., е равна на 120 ф. ст., от които 10 ф. ст. са печалбата.

Не следва обаче да се мисли, че ако казваме: „в земеделието е вложен [променлив] капитал от 100 ф. ст.“, и ако един работен ден е равен на 1 ф. ст., то в земеделието се изразходват 100 работни дни. Изобщо, ако [променливият] капитал от 100 ф. ст. е равен на 100 работни дни, то никога [новосъздадената в резултат от прилагането на този капитал стойност не се свежда до 100 работни дни], в какъвто и отрасъл на производството да бъде вложен този капитал. Да предположим, че 1 ф. ст. злато е равен на един дванадесетчасов работен ден, и нека това бъде нормален работен ден. Първият въпрос, който възниква тук, се състои в следното: каква е нормата на експлоатацията на труда? Тоест колко часа от 12 работникът работи за себе си, за възпроизводството (като еквивалент) на своята работна заплата, и колко часа той работи *безплатно* за капиталиста? Колко голямо е следователно работното време, което капиталистът *продава*, без да е *заплатил* за него, и което поради това образува източника на принадлежната стойност, източника на увеличаването на капитала? Ако тази норма е равна на 50%, то работникът работи 8 часа за себе си и 4 часа *безплатно* за капиталиста. Продуктът е равен на 12 часа, или на 1 ф. ст. (тъй като съгласно предположението в 1 ф. ст. злато се съдържат 12 часа работно време). От тези 12 часа, равни на 1 ф. ст., 8 часа възстановяват на капиталиста изплатената на работника работна заплата, а 4 часа образуват неговата, на капиталиста, принадлежна стойност. Така че на работна заплата от $13\frac{1}{3}$ шил. се пада принадлежна стойност $6\frac{2}{3}$ шил. Или на вложен капитал от 1 ф. ст. се пада принадлежна стойност в размер 10 шил., а на 100 ф. ст. — в размер 50 ф. ст. В този случай стойността на стоката, произведена с помощта на капитал 100 ф. ст., би била равна на 150 ф. ст. Печалбата на капиталиста се състои изобщо в продажбата на съдържащия се в продукта незаплатен труд. Именно от продажбата на това, което не е заплатено, произтича нормалната печалба.

[594] А вторият въпрос се състои в следното: какъв е *органическият състав* на капитала? Оказва се, че част от стойността на капитала, която се състои от машини и др. т. и суровини, *просто на просто се възпроизвежда* в продукта, появява се отново, остава неизменна. Капиталистът трябва да заплаща тази съставна част на капитала по нейната *стойност*. Следователно тя влиза в продукта като дадена, като *предварително дадена* стойност. Само използваният от капиталиста труд, макар той да влиза *изцяло* в стойността на продукта и изцяло да се купува от капиталиста, се заплаща само частично от него. Следователно, като се предположи посочената по-горе норма на експлоатация на труда, величината на принадлежната стойност за *еднакво големи* капитали ще зависи от органическия им състав. Ако

капитал a има състав $80c+20v$, то стойността на продукта е равна на 110, а печалбата съставлява 10% (макар че незаплатеният труд в продукта е 50%). Ако капитал b има състав $40c+60v$, то стойността на продукта е равна на 130, а печалбата съставлява 30%, макар че в продукта пак се съдържа само 50% незаплатен труд. Ако капитал c има състав $60c+40v$, то стойността на продукта е равна на 120, а печалбата съставлява 20%, макар че тук също се съдържат 50% незаплатен труд. Следователно ние имаме за тези три капитала, равни на 300, съвкупна печалба, която е равна на $10+30+20=60$, което върху 100 съставлява средно 20%. И тази средна печалба носи всеки от посочените капитали, ако той продава произведената от него стока за 120 ф. ст. Капиталът a , който има състав $80c+20v$, продава своя продукт с 10 ф. ст. над неговата стойност, капитал b , който има състав $40c+60v$, продава продукта си с 10 ф. ст. под неговата стойност, и капитал c , който има състав $60c+40v$, продава своя продукт по неговата стойност. В общата равносметка стоките се продават по тяхната стойност, която е равна на $120+120+120=360$ ф. ст. И действително стойността на продуктите на $a+b+c=110+130+120=360$ ф. ст. Но цените на продуктите на отделните капитали са отчасти над, отчасти под, отчасти равнището на тяхната стойност, в резултат на което всеки от тези капитали носи печалба в размер 20%. Видоизменените по такъв начин стойности на стоките са именно техните *цени по разходите*, които конкуренцията постоянно прави притегателни центрове на пазарните цени.

За 100 ф. ст., вложни в земеделието, ние ще предположим състав на капитала $60c+40v$ (което впрочем за v може би е още твърде малко); тогава стойността на продукта е равна на 120. Но такава стойност би била равна на *цена по разходите* на промишлените продукти. Затова нека предположим за приведения по-горе случай, че средната цена на продукта, произведен от капитал 100 ф. ст., е равна на 110 ф. ст. Сега ще кажем: ако земеделският продукт се продава по своята стойност, то неговата стойност е с 10 ф. ст. *повисока* от неговата цена по разходите. Той дава тогава рента от 10% и ние смятаме за *нормално* при капиталистическото производство, че земеделският продукт за разлика от другите продукти се продава не по своята *цена по разходите* а по своята *стойност*. Това е следствие от *собствеността върху земята*. Съставът на съвкупния капитал ще бъде $80c+20v$, ако средната печалба е равна на 10%. Ние предполагахме, че земеделският капитал има състав $60c+40v$, т. е. предполагахме такъв състав на този капитал, при който за работна заплата — за непосредствения труд — се изразходва повече, отколкото в съвкупната сума на капитала, прилаган

в останалите производствени отрасли. Това свидетелствува за *относително по-ниско* развитие на производителността на труда в този отрасъл. Наистина в някои отрасли на селското стопанство, например в скотовъдството, съставът на капитала може да бъде $90c + 10v$, т. е. отношението $v:c$ може да бъде по-малко, отколкото в съвкупния промишлен капитал. Но не този отрасъл определя рентата, а истинското земеделие, и именно оная негова част, която произвежда главното *средство за живот*, например пшеницата и пр. Рентата в другите отрасли на селското стопанство се определя не от състава [595] на вложения в самите тях капитал, а от състава на онзи капитал, който се влага в производството на главното средство за живот. Самото съществуване на капиталистическото производство предполага, че най-главният елемент на средствата за живот е растителната, а не животинската храна. Съотношението между рентите, които съществуват в различните отрасли на селското стопанство, е второстепенен въпрос, който тук не ни интересува и който остава вън от нашето разглеждане.

И така, за да може абсолютната рента да възлиза на 10%, ще предположим, че общият среден състав

на неземеделския капитал $80c + 20v$,
на земеделския капитал..... $60c + 40v$.

Сега се пита, би ли оказал влияние върху предположения в таблица *D* случай, където категория *I* не дава никаква рента, друг състав на земеделския капитал, например $50c + 50v$ или $70c + 30v$? В първия случай стойността на продукта би била равна на 125 ф. ст.; във втория случай — на 115 ф. ст. В първия случай разликата, която възниква от различието между състава на земеделския капитал и състава на неземеделския капитал, би била 15 ф. ст., а във втория — 5 ф. ст. С други думи, разликата между стойността на земеделския продукт и неговата производствена цена би била в първия случай с 50% по-голяма, отколкото сме предположили, а във втория — с 50% по-ниска.

Ако имаме първия случай, т. е. ако стойността на продукта, произведен от капитал 100 ф. ст., беше равна на 125 ф. ст., то в таблица *A* стойността на 1 тон за *I* категория би била равна на $2^{1/12}$ ф. ст. И това би било пазарната стойност за *A*, тъй като тук пазарната стойност се определя от *I* категория. Напротив, цената по разходите за *I A* би била, както преди, $1^{5/6}$ ф. ст. А тъй като съгласно предположението $292^{1/2}$ тона [в таблица *D*] могат да бъдат продадени само по $1^{5/6}$ ф. ст., то разглежданото изменение в органическият състав на земеделския капитал не би оказало никакво влияние върху обстоятелството, че категория *I D* не дава никаква

рента; точно така нищо не би се изменило в тази пропорция и в случай, ако земеделският капитал имаше състав $70c + 30v$, с други думи, ако разликата между стойността на земеделския продукт и неговата цена по разходите беше само 5 ф. ст., т. е. само половината от това, което сме предположили. Следователно ако *цена по разходите*, а значи и средният органически състав на неземеделския капитал ($80c + 20v$) се приемат за неизменни, то за дадения случай [за категория $1D$] не би имало значение дали е по-висок или по-нисък съставът на земеделския капитал, макар че тази разлика би имала значение за таблица A и макар че тя [във всички таблици] би изменила абсолютната рента с 50%.

Но да приемем сега обратното: земеделският капитал, както преди, има състав $60c + 40v$, а съставът на неземеделския капитал се изменя. Вместо $80c + 20v$ неговият състав е $70c + 30v$ или пък $90c + 10v$. В първия от последните два случая средната печалба ще бъде 15 ф. ст., или с 50% по-висока, отколкото в предположения по-рано случай; във втория случай тя ще бъде 5 ф. ст., или с 50% по-ниска. В първия случай абсолютната рента би била 5 ф. ст. Следователно това пак не би дало разлика за $1D$. Във втория случай абсолютната рента би се равнявала на 15 ф. ст. Това също не би внесло никакво изменение в случай $1D$. За случай $1D$ следователно всичко това е безразлично, макар и да запазва важното си значение за таблици A , B , C и D , т. е. за определяне на абсолютната величина на абсолютната и диференциалната рента всеки път, когато новата категория — все едно дали по възходяща или по низходяща линия — доставя по предишната пазарна стойност само необходимото добавъчно предлагане.

* * *

Сега възниква следният въпрос:

Възможен ли е на практика този *случай D*? И преди всичко дали това, както предполага Рикардо, е *нормален* случай? Този случай може да бъде нормален само при две условия:

Или когато земеделският капитал има състав $80c + 20v$, т. е. също такъв, какъвто е средният състав на неземеделския капитал, така че *стойността* на земеделския продукт би била равна на *цената по разходите на неземеделския продукт*. Засега това е статистически невярно. Предположението, че производителността на труда в земеделието е *относително* по-ниска, във всеки случай повече съответствува на действителността от предположението на Рикардо за *прогресиращото* абсолютно понижаване на производителността на земеделския труд.

[596] В глава 1-а („За стойността“) Рикардо приема, че в златните и сребърните рудници има място следният състав на капитала (наистина той говори тук само за основния и оборотния капитал, но ние „ще поправим“ това). При такова предположение в тези рудници би могла да съществува само диференциална рента и никога не би съществувала абсолютна рента. А самата тази предпоставка се базира на свой ред върху друга предпоставка — че добавъчното предлагане, което се доставя от по-продуктивните рудници, винаги е по-голямо от добавъчното предлагане, което се изисква при предишната пазарна стойност. Но абсолютно неразбираемо е защо обратното не може да съществува със същия успех. Дори самата наличност на диференциалната рента доказва, че е възможно добавъчно предлагане, без да бъде изменена *дадена пазарна стойност*. Защото категории IV или III, или II не биха давали диференциални ренти, ако не продават продуктите си по пазарната стойност на продукта на I категория, както и да се определя тя, следователно — по такава пазарна стойност, която се определя *независимо* от абсолютната величина на предлагането от страна на тези категории.

Или пък *случай D* би трябвало винаги да бъде нормален, ако предположените в него обстоятелства винаги бяха нормални, т. е. ако поради конкуренцията на категории IV, III и II, особено на IV, категория I винаги бъде принудена да продава продукта си *под* неговата стойност срещу цялата сума на абсолютната рента, да го продава по *цена по разходи*. Самото съществуване на диференциалната рента в категории IV, III и II показва, че те продават продуктите си по пазарната цена, която *превишава* индивидуалната им стойност. Ако Рикардо приема, че това не може да има място по отношение на I категория, то е само защото той *предварително предполага*, че абсолютната рента е невъзможна, а това последното е обусловено у него от обстоятелството, че той изхожда от предпоставката за *тъждеството на стойността и цената по разходите*.

Да вземем *случай C*, където $292\frac{1}{2}$ тона намират пласмент по пазарната стойност — 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ шил. И ще изхождаме, както прави Рикардо, от категория IV. Докато пазарът иска само $92\frac{1}{2}$ тона, IV категория продава тона по 1 ф. ст. и $5\frac{36}{37}$ шил., т. е. продава стоката, произведена с капитал 100 ф. ст., по нейната стойност — 120 ф. ст., което дава абсолютна рента 10 ф. ст. Защо IV категория трябва да продава стоката си *под* нейната стойност по *костуемата цена*? Докато на пазара е само IV категория, като категории III, II, I не могат да му създадат конкуренция. Самата *цена по разходите* на продукта на III категория *превишава* стойността, която дава на IV категория рента 10 ф. ст., и в още по-голяма сте-

пен цената по разходите в категории II и I превишава тази стойност. Ето защо категории III, II и I не биха могли да създадат конкуренция за категория IV дори ако продаваха своите тонове макар и само по цената по разходите.

Да предположим, че съществува всичко една категория, най-добрият или най-лошият вид земя от IV или I, или III, или II — това няма никакво значение за теорията; да предположим, че тя съществува като *природен елемент*, т. е. като елемент на природата *по отношение* на масата на дадения капитал и труд, която изобщо е на разположение и може да бъде погълната в този производствен отрасъл; така че съществуващият сорт земя не поставя никакви граници, а е относително неограничено поле за дейност за наличната маса труд и капитал; да предположим следователно, че не съществува диференциална рента, защото няма в обработка земи с *различно* естествено плодородие. И така, не съществува никаква диференциална рента (или пък тук тя е съвсем нищожна). Да предположим по-нататък, че не съществува *никаква поземлена собственост*; тогава е ясно, че не съществува абсолютна рента. Следователно изобщо не съществува *никаква* рента (защото съгласно предположението не съществува и диференциална рента). Това е тавтология. Защото съществуването на *абсолютната поземлена рента* не само предполага собственост върху земята, но това именно е *предполагаема поземлена собственост*, т. е. поземлена собственост, обусловена и видоизменена от действието на капиталистическото производство. Тази тавтология не дава *нищо* за решаването на въпроса, защото образуването на абсолютната поземлена рента ние обясняваме тъкмо със *съпротивата*, която поземлената собственост в земеделието оказва на капиталистическото изравняване на стойностите на стоките в средни цени. Ако премахваме това действие на поземлената собственост, тази съпротива, специфичната съпротива, на която се натъква конкуренцията на капиталите в тази сфера на прилагане, ние, разбира се, премахваме самата предпоставка за съществуването на поземлена рента. Освен това тук пред нас е такова допускане, което противоречи само на себе си (както много добре вижда това г. Уейкфилд в своята теория на колонизацията⁹⁰): от една страна, развито капиталистическо производство, а от друга — отсъствие на собственост върху земята. Откъде биха могли в такъв случай да се появят наемните работници?

Нещо *подобно* се наблюдава в колониите, дори когато собствеността върху земята *юридически* съществува — тъй като правителството *безплатно* раздава поземлени участъци, както това ставаше при колонизирането на отвъдморските страни от Англия — и дори когато [597] правителството фактически насажда поземлената собст-

веност, като продава земята, но на безценица, както в Съединените щати (1 долар или нещо подобно за акър).

Тук трябва да различаваме два типа колонии.

Първо, става дума за колонии в истинския смисъл на думата, като например за колонии в Съединените щати, в Австралия и т. н. Тук масата на занимаващите се със земеделие колонисти, макар че те донасят със себе си повече или по-малко значителен капитал от метрополията, не е *капиталистическа класа* и тяхното производство не е *капиталистическо* производство. Това са селяни, които в по-голяма или по-малка степен работят сами и които се стремят главно да осигурят *собствената си издръжка*, да произвеждат за себе си средства за съществуване. Ето защо главният им продукт не става *стока* и не се предназначава за търговия. Излишъка на своите продукти над онова, което самите те потребяват, те продават, разменят срещу внасяните в колонията промишлени стоки и др. т. Друга, по-малка част от колонистите на морския бряг, край плавателните реки и др. т. образуват търговските градове. Тук също така още не може да става дума за капиталистическо производство. Но дори когато последното постепенно започне да се развива, така че за фермера, който сам обработва земята и е неин собственик, започва да играе решаваща роля, продажбата на неговите продукти и печалбата, която той получава от тази продажба — дори и при такова положение на нещата се оказва, че докато земята още противостои на капитала и труда в първобитно изобилие, следователно, докато тя остава практически неограничено поле на дейност, дотогава продължава да съществува и първата форма на колонизирането, и поради това производството *никога* не се регулира съобразно с потребностите на пазара — съобразно с една или друга дадена пазарна стойност. Всичко, което колонистите от първия вид произвеждат свръх онова, което се потребява непосредствено от самите тях, те хвърлят на пазара и го продават по каквато и да е цена, стига само тя да им дава нещо повече от работната заплата. Те са и за дълго време още си остават конкуренти на ония фермери, които вече произвеждат своите продукти по повече или по-малко капиталистически начин, и в резултат на това постоянно държат пазарната цена на земеделския продукт на равнище, което е *по-ниско* от неговата стойност. Ето защо фермерът, който обработва земя от най-лош сорт, ще бъде много доволен, ако получи средна печалба, а при продажба на своята ферма — ако си възстанови вложения от него капитал, което в огромен брой случаи не става. Следователно тук съвместно действуват две съществени обстоятелства: първо, капиталистическото производство още не господства в земеделието; второ, поземлената собственост, макар и да съществува

юридически, в действителност се проявява още само спорадично; това в истинския смисъл е още само владение на земята. С други думи, макар че поземлената собственост юридически съществува, тя още не може — поради *първобитното* отношение на земята към труда и капитала — да оказва съпротива на капитала, не е в състояние да превърне земеделието в такова поле на дейност, което, за разлика от неземеделските производствени отрасли, оказва специфична съпротива срещу *влагането на капитал*.

В колонииите от втория тип — плантациите, които още от самото начало са предназначени за търговия, за производство за световния пазар — съществува капиталистическо производство, макар и само формално, тъй като робството на негрите изключва свободния наемен труд, т. е. самата основа на капиталистическото производство. Но тук пред нас са *капиталисти*, които изграждат своето стопанство върху робския труд на негрите. Начинът на производство, който те въвеждат, не е възникнал от робството, а му се присажда. В този случай капиталистът и поземленият собственик са едно лице. И *природното* битие на земята в отношението ѝ към капитала и труда не оказва никаква съпротива на влагането на капитал, а следователно и на конкуренцията на капиталите. Тук не се създава и различна от поземлените собственици класа на арендаторите. Докато се запазва това положение на нещата, нищо не пречи на производствената цена да регулира пазарната стойност.

Всички тия предпоставки нямат нищо общо с предпоставките, при които съществува *абсолютната поземлена рента*, а именно с развито капиталистическо производство на едната страна, а на другата — с поземлена собственост, която не само юридически съществува, но и фактически оказва съпротива на капитала, защитава това поле за дейност от нахлуването на капитала и предоставя на последния място само при известни условия.

При наличността на тези предпоставки абсолютната поземлена рента ще съществува дори и в случая, когато се обработва само категория IV или III, или II, или I. Капиталът може да си завоюва ново място в единствено съществуващата категория земя само тогава, когато заплаща поземлена рента, т. е. продава земеделския продукт по неговата *стойност*. И само при наличността на посочените предпоставки може да се сравнява и да се различава капиталът, вложен в земеделието (т. е. в някой природен елемент като такъв, в първичен производствен отрасъл), и капиталът, вложен в неземеделското производство.

А следващият въпрос е такъв:

Когато вземат за изходна точка категория I, ясно е, че ако категории II, III, IV доставят само такова добавъчно предлагане, ко-

ето е възможно при предишната пазарна стойност, те продават своите продукти по пазарната стойност, определяна от категория I; следователно освен абсолютна рента те ще дават и диференциална рента съобразно с относителното им плодородие. Напротив, когато за изходна точка се взема категория IV, тук изглежда [598] са възможни някои възражения.

А именно, видяхме, че [в таблица B и C] категория II получава абсолютна рента, ако продава своя продукт по неговата стойност, т. е. по $1^{11}/_{13}$ ф. ст., или по 1 ф. ст. и $16^{12}/_{13}$ шил.

В таблица D цената по разходите в категория III, най-близката следваща категория (по низходяща линия), е по-висока от стойността на продукта на IV категория, която дава рента в размер 10 ф. ст. Затова тук не може да става дума за конкуренция или за предлагане на по-ниска цена — дори ако III категория продаваше своя продукт по производствената му цена. Но ако категория IV вече не задоволява цялото търсене, ако пазарът изисква повече от $92^{1}/_{2}$ тона, то цената на продукта ще се повиши. В приведения по-горе случай тя трябваше да се повиши вече с $3^{49}/_{111}$ шил. на тон, преди III категория да може да излезе като конкурент, който продава продукта си, макар и по неговата цена по разходите. Пита се — ще се яви ли тя като такъв конкурент? Сега ние ще представим този случай в друг вид. Търсенето не би трябвало да се увеличава непременно със 75 тона, за да може цената на продукта на IV категория да нарасне до 1 ф. ст. и 12 шил., т. е. до индивидуалната стойност на продукта на III категория; и това най-малко е задължително за господстващия земеделски продукт, недостатъчното предлагане на който предизвиква много по-голямо повишаване на цената, отколкото съответствува на аритметичното оставане на предлагането. Но ако цената на продукта на IV категория би се повишила до 1 ф. ст. и 12 шил., то продуктът на III категория при тази пазарна стойност, равна на неговата индивидуална стойност, би носил абсолютна рента, а IV категория — диференциална рента. Изобщо, ако има добавъчно търсене, III категория може да продава своя продукт по неговата индивидуална стойност, тъй като именно тази категория тогава определя пазарната стойност и при такава ситуация не биха съществували никакви основания, които могат да заставят поземления собственик да се откаже от рента.

Но да предположим, че пазарната цена на продукта на IV категория се покачва само до 1 ф. ст. и $9^{1}/_{3}$ шил., т. е. до цената по разходите на продукта на III категория. Или — за да направим още по-изразителен този случай — нека производствената цена на продукта на III категория да бъде само 1 ф. ст. и 5 шил., т. е. нека тя бъде само с $1^{8}/_{37}$ шил. по-висока от цената по разходите на

продукта на IV категория. Тя трябва да бъде по-висока от последната, тъй като плодородието на земите от III категория е по-ниско от плодородието на земите от IV категория. Може ли сега III категория да бъде въведена в обработка и да започне да конкурира с IV категория, която продава продукта си над производствената цена на продукта на III категория, а именно по 1 ф. ст. и $5^{36}/_{37}$ шил.? Зависи от това, дали тук има увеличение на търсенето или не. В първия случай пазарната цена на продукта на IV категория се покачва над неговата стойност, т. е. над 1 ф. ст. и $5^{36}/_{37}$ шил. И тогава III категория при всички условия би започнала да продава своя продукт *над* неговата производствена цена, макар и не толкова високо, че да може да получи цялата сума на абсолютната си рента.

Или пък добавъчното търсене *не* съществува. Тук отново са възможни два случая. Конкуренцията на земите от III категория би могла да излезе на сцената само при условие че фермерът, който обработва земя от III категория, би бил заедно с това и *собственик* на тази земя: на такъв фермер като капиталист поземлената собственост не би поставяла препятствия, не би оказвала съпротива, тъй като той се разпорежда с нея не като капиталист, а като поземлен собственик. Неговата конкуренция би заставила IV категория да продава продукта си под предишната цена, т. е. под 1 ф. ст. и $5^{36}/_{37}$ шил., и дори по-ниско от цената по разходите от продукта на III категория, която е 1 ф. ст. и 5 шил. С това III категория би била изхвърлена от позицията си. И IV категория винаги би била в състояние да изтласка от позицията III категория: затова би ѝ било достатъчно да понижи цената до собствената си цена по разходите, която е по-ниска от тази при III категория. Но ако поради *понижаването на цената*, предизвикано от това, че на пазара се появяват продукти на III категория, поглъщателната способност на пазара се е увеличила, какво би станало тогава? Или пазарът ще се разшири толкова, че IV категория би могла, както и преди, да пласира *своите* $92\frac{1}{2}$ тона, въпреки появата на нови 75 тона, или пък пазарът би се разширил не до такава степен, така че част от продукта на IV и III категория би се оказала излишна. В този случай IV категория, господствайки на пазара, би понижавала цената дотогава, докато капиталът в III категория не бъде вкаран в надлежните рамки, т. е. докато в III категория не бъде вложен само толкова капитал, колкото е достатъчно, за да може да бъде погълнат целият продукт на IV категория. Но по цена 1 ф. ст. и 5 шил. би било възможно да се продаде целият продукт и тъй като III категория би продала част от този продукт по тази цена, то и IV категория не би могла да продава по-скъпо. Това би било обаче единствено възможният случай на такова временно свръхпроизводство, което, непредизви-

кано от добавъчно търсене, води до увеличаване на поглъщателната способност на пазара. И този случай е възможен само тогава, когато капиталистът и поземленият собственик в III категория са съединени в едно лице — следователно, когато пак се предполага, че поземлената собственост не съществува като сила, противостояща на капитала, защото капиталистът сам е поземлен собственик и жертвува интересите на поземления собственик заради интересите на капиталиста. Ако пък в III категория поземлената собственост противостои на капитала като такава, то няма никакви основания поземленият собственик да предостави своите акри за обработка, без да получи за това рента, т. е. да ги предостави за обработка, докато цената на продукта на IV категория се покачи поне *над* цената по разходите на продукта на III категория. Ако това повишение е само [599] незначително, то във всяка страна с капиталистическо производство земите от III категория ще останат във от сферата на дейността на капитала, с изключение на случая, когато това са такива земи, които не могат да дават рента в никаква друга форма. Но те никога няма да постъпят в обработка, преди да започнат да дават рента, преди цената на продукта на IV категория да се покачи над цената по разходите на продукта на III категория, и следователно IV категория ще започне да дава освен предишната си рента още и диференциална рента. При по-нататъшно увеличаване на търсенето цената на продукта на III категория би се покачила до равнището на неговата стойност, тъй като *цената по разходите* на продукта на II категория *превишава* индивидуалната стойност на продукта на III категория. Земите от II категория биха започнали да се обработват, щом като цената на продукта на III категория превиши 1 ф. ст. и $13\frac{11}{13}$ шил., т. е. щом като тя би започнала да дава някаква рента за II категория.

Но ето че в таблица *D* е предположено, че I категория *не* дава *никаква* рента. Обаче тази категория не дава рента само защото, представлявайки съгласно предположението намиращата се вече в обработка земя, е принудена поради изменението на пазарната стойност, предизвикано от появата на категория IV, да продава своя продукт *под* неговата стойност, по неговата *цена по разходите*. Селскостопанската експлоатация на такава земя ще продължава само тогава, когато самият поземлен собственик е фермер, и следователно в този *индивидуален случай* поземлената собственост *изчезва* по отношение на капитала; или пък тогава, когато експлоатиращият земята фермер е дребен капиталист, който се задоволява с по-малко от 10% печалба, или такъв работник, който желае да спечели малко повече от своята работна заплата или пък само последната и който дава принадлежа си труд, равен на 10 ф. ст. или на по-малко (нап-

пример 9 ф. ст.), не на капиталиста, а на поземления собственик. Макар че и в двата последни случая на поземления собственик се заплаща аренда, все пак, казано икономически, това не е рента, а нали у нас става дума само за рентата. В единия случай фермерът е просто селскостопански работник, а в другия — нещо средно между селскостопански работник и капиталист.

Няма нищо по-нелепо от твърдението, че поземленият собственик не можел да *изтегли* от пазара своите акри земя така лесно, както капиталистът — своя капитал от някой производствен отрасъл. Най-доброто опровержение на този възглед е голямото количество плодородна земя, която остава необработена в най-развитите страни на Европа, като например в Англия; земята, изтегляна от земеделието и давана за построяване на железопътни линии или домове или пък резервирана за тези цели; земята, предназначавана от поземления собственик за стрелбища или за лов, като например в планинска Шотландия и т. н. Най-доброто опровержение е също така безуспешната борба на английските работници да получат необработваеми земи.

Необходимо е да отбележим следното: във всички случаи, когато сумата на абсолютната рента спада под нормалната си величина или в резултат на това, че пазарната стойност е по-ниска от индивидуалната стойност на продукта на дадена категория (както това става във II D), или в резултат на това, че известна част от капитала поради конкуренцията на най-хубавата земя трябва да се изтегли от най-лошата земя (както това става във II B), или пък в случаите, когато рентата изцяло отпада (както става в I D) — във всички тези случаи се предполага:

1) че там, където рентата изцяло отпада, поземленият собственик и капиталистът са *едно и също лице*, т. е. че тук в индивидуален мащаб и като изключение изчезва съпротивата, която поземлената собственост оказва на капитала, и онова ограничено поле за дейност, на което капиталът се подлага от поземлената собственост. Тук имаме същия случай, както и в колониите, само че в индивидуален мащаб: отпада предпоставката на поземлената собственост;

2) че конкуренцията на по-плодородните земи или също така конкуренцията на по-малко плодородните земи (при низходяща линия) създава свръхпроизводство и насилствено увеличава поглъщателната способност на пазара, създава добавъчно търсене посредством насилствено понижаване на цените. Но тук ние напълно имаме тъкмо случая, който Рикардо не предполага, защото в разсъжденията си той винаги изхожда от предпоставката, че се задоволява само необходимото добавъчно търсене;

3) че категории II и I в таблиците *B*, *C* и *D* съвсем не дават рента или пък дават не цялата сума на абсолютната рента, тъй като конкуренцията на по-плодородните земи ги заставя да продават своя продукт *под* неговата стойност [или, както в случай II *B*, да изтеглят от производството част от капитала]. Рикардо, напротив, предполага, че те продават продукта *по неговата стойност* и че пазарната стойност се определя винаги от *най-лошата земя*, докато именно в случай I *D*, който той смята за нормален, става диаметрално противоположното. Освен това неговите разсъждения винаги изхождат от предпоставката за низходяща линия на производството.

Когато средният състав на неземеделския капитал е $80c + 20v$, а нормата на принадлежната стойност е равна на 50% не би имало *абсолютна поземлена рента*, ако съставът на земеделския капитал е равен на $90c + 10v$, т. е. ако той стоеше по-горе от състава на промишления капитал, което [600] за капиталистическото производство е исторически невярно; ако земеделския капитал има състав $80c + 20v$, което досега още никога не е ставало, абсолютна рента също *няма да има*; ако съставът на земеделския капитал е по-нисък от състава на промишления капитал, например ако той е равен на $60c + 40v$, ще се получава *абсолютна поземлена рента*.

Ако се изхожда от тази теория, могат да се срещнат следните случаи в зависимост от плодородието на различните категории в отношението *им* към пазара, т. е. в зависимост от това, в каква степен една или друга категория господства на пазара:

A) Последната категория плаща абсолютна рента. Тази категория определя пазарната стойност, защото всички категории *доставят по тази пазарна стойност само необходимото предлагане*.

B) Пазарната стойност се определя от последната категория; тази категория плаща абсолютна рента, плаща цялата ѝ норма, но не цялата ѝ предишна сума, защото конкуренцията на III и IV категории я принуждават да изтегли част от капитала от производството;

C) Предлагането *в повече*, доставяно от категории I, II, III и IV *по предишната пазарна стойност*, предизвиква по необходимост спадане на последната, а спадналата пазарна стойност, регулирана от по-високите категории, предизвиква увеличаване на поглъщателната способност на пазара. I категория плаща само част от абсолютната рента, а II — *само* абсолютната рента;

D) Същото регулиране на *пазарната стойност* от най-добрите категории, или господството на най-добрите категории над най-лошите посредством предлагането в повече, напълно унищожава рен-

тата в I категория, а във II категория я сваля под равнището на абсолютната рента; и най-последно

Е) Най-добрите категории посредством намаляване на пазарната стойност под коштуемата цена на продукта на I категория изтиква от пазара I категория. Сега пазарната стойност се регулира от II категория, защото *при тази нова пазарна стойност* и трите категории доставят само необходимото предлагане. [600]

[600] Сега да се върнем към Рикардо.

* * *

От само себе си се разбира, че когато говорим за състава на земеделския капитал, тук не влиза стойността на земята, или нейната цена. Последната не е нищо друго освен капитализирана поземлена рента.

[Глава тринадесета]

ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА [КРАЙ]

1) РИКАРДОВАТА ПРЕДПОСТАВКА ЗА ОТСЪСТВИЕ НА СОБСТВЕНОСТ
ВЪРХУ ЗЕМЯТА. ПРЕХОД КЪМ НОВИ ЗЕМЛЕНИ УЧАСТЪЦИ
В ЗАВИСИМОСТ ОТ ТЯХНОТО МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ И ПЛОДОРОДИЕ]

Да се върнем към *Рикардо*, глава 2-а („За рентата“). Най-напред ние срещаме у него същата „теория за колонизацията“, която вече фигурира у Смит*. Тук ще бъде достатъчно да отбележим накратко само логическата връзка на целия този ход на мислите.

„При първото заселване на страна, в която има в изобилие богата и плодородна земя, само незначителна част от която трябва да се обработва за изхранване на наличното население или действително може да се обработи при капитала, който това население има — рента не съществува. Защото никой няма да плаща за ползване от земята, щом е налице голямо количество още непревърнатата в собственост земя, с която поради това“ (тъй като тя още не е превърнатата в собственост, което по-късно Рикардо *съвсем забравя*) „може да разполага всеки, който пожелае да я обработва“ (стр. 55) [Руски превод, том I, стр. 66].

{Тук следователно се предполага, че не съществува поземлена собственост. Макар че тази трактовка на процеса е *приблизително* вярна за колониите на съвременните народи, тя все пак, първо, е неприложима към развитото капиталистическо производство и, второ, би било грешка да си представяме това като *исторически* ход на развитието в стара Европа.}

„По силата на общите закони на предлагането и търсенето за *такава земя* не може да се заплаща рента по изтъкнатата по-горе причина, по-която нищо не се плаща за ползването от въздуха, водата или от някой друг природен дар, който съществува в *неограничено количество*. . . За ползването от тези [601] природни сили не се плаща нищо, защото те са неизчерпаеми и с тях може да разполага всеки човек. . . Ако цялата земя имаше *еднакви* свойства, ако тя беше в не-

* Виж настоящия том, част II, стр. 232—233 и 245—246. *Бълг. ред.*

ограничено количество и еднородна по качество, за ползване от нея не би могло да се плаща* (тъй като тя изобищо не би могла да се превърне в частна собственост) „с изключение на случаите, когато се отличава с особено изгодно местоположение“ (и — трябваше да прибави Рикардо — когато тя се намира в разпореждане на собственика). „Следователно рента за ползване от земята се заплаща винаги само защото количеството земя не е неограничено, а качеството ѝ не е еднакво, но с увеличаване на населението в обработка постъпва земя от най-лошо качество или с по-малко благоприятно разположение. Когато с развитието на обществото в обработка постъпва земя от втора категория по плодородие на земята от най-добро качество, незабавно възниква рента и величината на тази рента ще зависи от разликата в качеството между тези два участъка земя“ (стр. 56—57). [Руски превод, том I, стр. 66—67].

Именно върху това трябва да се спрем. Тук логическата връзка е следната:

Ако земята — и това *предполага* Рикардо, като говори за *първото заселване на страната* (Смитовата теория за колонизация), — ако богатата и плодородна земя съществува по отношение на наличното население и капитала така, както съществува всяка *елементарна природна сила*, практически — в неограничено количество; ако по-нататък „голямо количество“ от тази земя „*още не е превърнато в собственост*“ и *поради това*, тъй като тя „*още не е превърната в собственост*“, „с нея може да разполага всеки, който пожелае да я обработва“ — то в този случай естествено нищо не се плаща за ползване от земята и никаква рента не съществува. Ако земята би представлявала неограничен елемент не само по отношение на капитала и на населението, но и *фактически*, т. е. би била „неограничена“ както въздухът и водата, би била „налична в неограничено количество“, тогава присвояването на земята от едно лице всъщност не би могло ни най-малко да изключи присвояването на земята от друго лице. Тогава не би могла да съществува никаква частна собственост върху земята (и не само частна, но и „обществена“, и държавна собственост не би могло да има). В този случай, ако при това цялата земя би била навсякъде с *еднакво* качество, за земята не би могло да бъде вземана никаква рента. Най-много биха плащали рента на собственика на такава земя, която „се отличава с особено изгодно местоположение“.

Следователно, ако при условията, които *предполага* Рикардо — а именно, когато земята „*не е превърната в собственост*“ и „*поради това*“ с необработена земя „може да разполага всеки, който пожелае да я обработва“, — се плаща рента, това е възможно само защото „земята не е неограничена по количество и еднородна по качество“, т. е. защото съществуват различни сортове земя и един и същ сорт земя е „в ограничено количество“. Ние казваме, че тогава, при предпоставките на Рикардо, може да се заплаща само

диференциална рента. Но вместо да има предвид това ограничение, Рикардо изведнаж прескача към извода, че — независимо от неговата предпоставка за *отсъствие на поземлена собственост* — за ползване от земята никога не се заплаща абсолютна рента, а се заплаща само диференциална рента.

Цялата същност на въпроса се състои в следното: ако земята съществуваше по отношение на капитала като всяка *елементарна природна сила*, капиталът в областта на селското стопанство би действувал *напълно така*, както и във всеки друг производствен отрасъл. Тогава не би имало никаква *поземлена собственост* и никаква рента. Най-многого биха могли да съществуват свръхпечалби, както в промишлеността, ако една част от земята е по-плодородна от друга. В земеделието те се фиксират във вид на диференциална рента благодарение на природната основа, която за тях са разликите в степента на плодородието на почвата.

Обратно, ако земята 1) е ограничена, 2) е заграбена в собственост; ако капиталът среща, като условие за своето възникване, *собственост върху земята* — именно така стои въпросът в страните, където се развива капиталистическо производство; а в страни, където по-рано не е имало това условие (както то не е съществувало в стара Европа), капиталистическото производство само си създава тези условия (като пример могат да послужат Съединените щати), — тогава земята не представлява елементарно достъпно за капитала поприще на дейност. Ето защо съществува [абсолютна] рента независимо от диференциалната рента. Но и преходите от един сорт земя към друг, било то по възходяща линия (I, II, III, IV) или по низходяща линия (IV, III, II, I), тогава се извършват по-иначе, отколкото е при *Рикардовата предпоставка*. Защото прилагането на капитала се натъква на съпротивата на поземлената собственост както в I категория, така и във II, в III и в IV категория и точно така при обратното преминаване от IV категория към III и т. н. При преминаването от IV категория към III и т. н. не е достатъчно цената на продукта на IV категория да се покачи толкова, че в III категория капиталът да може да бъде приложен със средна печалба: тя трябва да се покачи толкова, че в земите от III категория да може да се заплаща рента. Ако се извършва преход от I категория към II и т. н., тогава вече от само себе си се разбира, че цената, която е давала рента за I категория, дава за втора категория не само тази рента, но освен това още и диференциална рента. Със своята предпоставка за *отсъствие на поземлена собственост* Рикардо, разбира се, не е премахнал закона, който е обусловен от *съществуването на поземлена собственост* и е неразривно свързан с него.

След като показва по какъв начин *при неговата предпоставка* би могла да възникне диференциална рента, Рикардо продължава:

„Когато в обработка постъпва земя по качество от трети сорт, на земята от втори сорт веднага възниква рента и тази рента, както и преди, се определя от разликата в производителната им сила. Същевременно рентата от земята първи сорт ще се повиши, защото тя винаги трябва да бъде по-висока от рентата, която носи земята от втори сорт, с цялата разлика в продукта, който те доставят при влагане на дадено количество капитал и труд. С всеки *по-нататъшен прираст на населението, който ще накара страната да прибягва до земя от по-лошо качество*“

(но това съвсем не значи, че *всеки по-нататъшен прираст на населението ще кара страната да прибягва до обработка на земя от по-лошо качество*),

„за да бъде в състояние да добива необходимото количество [602] храна — рентата от всички по-плодородни земи ще се повишава“ (стр. 57) [Руски превод, том, I, стр. 67].

Това е свършено вярно.

Рикардо преминава след това към пример. Но този пример — като се абстрахираме от това, за което следва да говорим по-късно — предполага *низходяща линия*. Обаче това е само *предположение*. За да го пробута незабелязано, Рикардо говори за

„първото заселване на страната“ в която има *в изобилие богата и плодородна земя, още непревърната в собственост*“ (стр. 55) [Руски превод, том I, стр. 66].

Но би се получило същото, ако там имаше „в изобилие“ — по отношение на броя на колонистите — „бедна и неплодородна земя, още непревърната в собственост“. Не богатството и плодородието на земята са предпоставка за това, че не се заплащат *никакви ренти*, а обстоятелството, че земята е в неограничено количество, не е превърната в собственост и е еднородна по качество, каквото и да бъде *това* качество по отношение на степента на нейното плодородие. Ето защо Рикардо сам формулира в по-нататъшното си изложение своята *предпоставка* по следния начин.

„Ако *всичката земя* имаше *еднакви* свойства, ако тя беше в *неограничено количество* и *еднородна по качество*, то за ползване от нея не би могло да се плаща“ (стр. 56) [Руски превод, том I, стр. 67].

Рикардо не казва и не може да каже: ако земята „*беше богата и плодородна*“, защото подобно условие не би имало *абсолютно никакво отношение* към този закон. Ако земята, вместо да бъде богата и плодородна, беше бедна и неплодородна, всеки колонист би трябвало да обработва по-голяма част от цялата земя и в резултат от това те с нарастването на населението, дори при отсъствие на собственост върху земята, по-бързо биха се приближили

до момента, когато ще настъпи край на практическото изобилие на земя, на практическата ѝ неограниченост по отношение на населението и капитала.

Наистина, не подлежи на никакво съмнение, че колонистите разбира се, ще избират не най-малко, а най-много плодородната земя, а именно — най-плодородната при ония средства за обработка, с които те разполагат. Но това не е единственото ограничаващо условие за техния избор. Онова, което има решаващо значение за тях, е на първо място *местоположението*, разположението до морето, до големите реки и т. н. Земята в Западна Америка и т. н. би могла да бъде колкото щете плодородна, но заселниците естествено биха се настанявали в Нова Англия, Пенсилвания, Северна Каролина, Виржиния и т. н., казано накратко — на източното крайбрежие на Атлантическия океан. И ако са си избирали най-плодородната земя, те са избирали само *най-плодородната земя в този район*. Това не им е попречило да преминават по-късно към обработка на *по-плодородната* земя на Запада, щом като нарастването на населението, образуването на капитали, развитието на съобщителните средства, възникването на градовете са направили достъпна за тях *по-плодородната* земя в този *по-отдалечен* район. Те търсят не *най-плодородния район*, а *най-добре разположения район*, в пределите пък на този последния естествено — при *равни* други условия на местоположението — земята, която е *най-плодородна*. Но това не доказва, разбира се, че от по-плодородния район те преминават към по-малко плодороден район, а само това, че в *един и същ район* — при еднакво местоположение — по-плодородната земя естествено постъпва в обработка по-рано от по-малко плодородната.

А Рикардо — след като правилно замени формулировката „изобилие на богата и плодородна земя“ с *подобрената* формулировка: земя с „еднакви свойства, неограничена по количество и еднородна по качество“ — преминава към своя пример и веднага прави скок назад към първоначалната си погрешна предпоставка:

Най-плодородната и най-благоприятно разположена земя ще постъпи първа в обработка . . .“ (стр. 60) [Руски превод, том I, стр. 69].

Рикардо чувствава нестабилността и погрешността на това твърдение и поради това към думите „най-плодородна земя“ прибавя и *ново* условие — „и най-благоприятно разположена“, което го нямаше в изходната точка на неговото разсъждение. А той очевидно би трябвало да каже: „най-плодородната земя *в пределите* на най-благоприятно разположения район“; защото нелепостта не може да стига дотам, че част от страната, която случайно е най-благоприятно разположена за новите заселници, тъй като им дава възможност да

поддържат връзка с метрополията, с предишните си земяци и с външния свят, да се смята за „най-плодородната област“ в цялата страна, която още не е изследвана от колонистите и не може да бъде веднага изследвана от тях.

И така, предположението за низходяща линия, за преминаване от по-плодородния район към по-малко плодороден, е въведено от Рикардо съвсем неправомерно. Може да се каже само следното: в район, който пръв е постъпил в обработка, защото е разположен най-благоприятно, *не се плаща никаква рента* дотогава, докато в *пределите* на този район не преминат от по-плодородната земя към по-малко плодородна. Но ако сега преминават в друг, *по-плодороден* от първия район, той съгласно предположението *е разположен по-малко благоприятно*. Ето защо е възможно по-голямото плодородие на земята в този район да се повече от уравнисява от неизгодите на местоположението му; и в този случай земята на I район ще продължава да плаща рента. Но тъй като „местоположението“ е таква обстоятелство, което исторически се изменя заедно с икономическото развитие, и тъй като то непрекъснато *трябва да се подобрява* с прокарването на пътища и съобщителни линии, с възникването на нови градове, с увеличаването на населението и т. н., ясно е, че продуктът, произведен във II район, постепенно започва да се доставя на пазара по такава цена, която, напротив, трябва да понижи рентата (от същия този продукт) в I район, и че II район постепенно започва да се очертава като по-плодородна земя заедно с изчезването на неизгодите на местоположението му.

[603] Ясно е следователно,

че там, където самият Рикардо дава правилна и обща формулировка на условието, необходимо за възникване на диференциална рента („ако цялата земя... бъде с *еднакво свойство... неограничена по количество... еднородна по качество*“) — тази формулировка *не* включва в себе си обстоятелството, че преходът се извършва от по-плодородна към по-малко плодородна земя;

че това е и исторически невярно за колонизирането на Съединените щати, което Рикардо заедно с А. Смит има предвид (правомерните в тази точка възражения на Кери са предизвикани именно от това):

че самият Рикардо отново събаря своето построение с прибавката относно „местоположението“ („най-плодородната и *най-благоприятно разположена* земя първа ще постъпи в обработка“);

че Рикардо *доказва произволната* си предпоставка с помощта на такъв *пример*, в който *се предполага за дадено* онова, което подлежи на доказване, а именно — преминаването от по-добра земя към все по-лоша и по-лоша; най-последно,

че Рикардо {наистина вече с намерението да използва това, за да обясни тенденцията на общата норма на печалбата към понижаване} предполага това, защото иначе той не може да си обясни *диференциалната рента*, макар че тя съвсем не зависи от това, дали се преминава от I към II, III, IV или от IV към III, II, I.

2) РИКАРДОВАТА ТЕЗА ЗА НЕВЪЗМОЖНОСТТА РЕНТАТА
ДА ВЛИЯЕ ВЪРХУ ЦЕНАТА НА ЗЪРНЕНИТЕ ХРАНИ.
АБСОЛЮТНАТА РЕНТА КАТО ПРИЧИНА ЗА ПОВИШАВАНЕТО НА ЦЕНАТА
НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ ПРОДУКТ]

В Рикардовия пример са предположени три сорта земя, № 1, 2, 3, които при еднакво влагане на капитал дават 100, 90, 80 квартера „чист продукт“ зърнени храни. № 1 пръв постъпва в обработка

„в нова страна, където плодородната земя е в изобилие в сравнение с населението и където поради това е необходимо да се обработва само № 1“ (стр. 57) [Руски превод, том I, стр. 67—68].

В този случай „целият чист продукт“ принадлежи на „зеделец“ и „съставлява печалба върху авансирания от него капитал“ (стр. 57). Тук {ние не говорим за плантациите} нищо не струва и това, че този „чист продукт“ веднага се разглежда като печалба върху капитала, макар че тук *не* се предполага *никакво капиталистическо производство*. Но да допуснем, че колонистът, излязъл от „стара страна“, сам разглежда своя „чист продукт“ по този начин. Ако сега населението нарасне дотолкова, че ще бъде необходимо да се обработва № 2, то № 1 ще започне да носи рента от 10 квартера. Тук естествено се предполага, че земите № 2 и 3 „не са превърнати в собственост“ и са си останали по отношение на населението и капитала практически „в неограничено количество“. В противен случай въпросът *би могъл* да вземе друг обрат. И така, при първата предпоставка земя № 1 ще носи рента от 10 квартера.

„Защото едно от двете: или трябва да *съществуват две норми на печалба върху земеделския капитал*, или 10 квартера (или стойността на 10 квартера) *трябва да бъдат приспаднати* от продукт № 1 за някаква друга цел. Който и да обработва № 1, *собственикът на земята* или някое друго лице, тези 10 квартера еднакво ще образуват рента — защото оня, който обработва № 2, би получил еднакъв резултат от своя капитал, все едно дали той ще обработва № 1, заплащайки при това 10 квартера като рента, или ще продължава да обработва № 2, без да плаща никаква рента“ (стр. 58) [Руски превод, том I, стр. 68].

Действително [при наличността на два различни сорта земя] биха съществували две норми на печалбата върху земеделския ка-

питал, т. е. № 1 би давал *добавъчна печалба* (която в този случай *може* да се консолидира във вид на рента) в размер 10 квартера. Но че в *една и съща производствена сфера* върху капитал от един и същ вид, а значи и върху земеделския капитал, са не само възможни, но и неизбежни не две, а много твърде различни норми на печалбата — за това говори самият Рикардо веднага две страници по-долу :

„Най-плодородната и най-благоприятно разположена земя първа ще постъпи в обработка и разменната стойност на нейния продукт ще се определя точно така, както и разменната стойност на всички други стоки, от съвкупното количество труд, необходимо — в различните му форми от началото до края на производствения процес — за изготвяне на продукта и за доставянето му на пазара. Когато в обработка постъпи земя от най-лошо качество, разменната стойност на суровия продукт ще се повиши, защото за производството му ще бъде необходим повече труд. *Разменната стойност на всички стоки, били те промишлени изделия, продукти на рудниците или продукти на селското стопанство, никога не се определя от най-малкото количество труд, което е достатъчно за тяхното производство при най-благоприятни условия, достъпни само за ония, които използват особено изгодни обстоятелства*; напротив, тя се определя от *най-голямото количество труд, което по необходимост се изразходва за производството им от ония, които нямат таква предимства*, които продължават производството при *най-неблагоприятни условия*; а под най-неблагоприятни условия следва да се разбират най-неблагоприятните от ония, при които е необходимо да се продължава производството, за да бъде произведено *исканото*“ (при предишната цена) „*количество продукт*“ (стр. 60—61) [Руски превод, том I, стр. 69].

Следователно във всеки *отделен* производствен отрасъл има не само две, а *много норми* на печалбата, т. е. много отклонения от общата норма на печалбата.

Тук не е необходимо да се спираме на по-нататъшния вариант на Рикардовия пример, където става дума за ефикасността на различните [прилагани една след друга] дози капитал върху една и съща земя (стр. 58—59) [Руски превод, том I, стр. 68—69]. Необходимо е да отбележим само следните две положения :

1) „Рентата винаги е разлика между продукцията, получена при влагане на две [604] еднакви количества капитал и труд (стр. 59) [Руски превод, том I, стр. 68];

това значи, че съществува само диференциална рента [съгласно предположението, че не съществува *поземлена собственост*].

2) „Не може да има две норми на печалбата“ (стр. 59) [Руски превод, том I, стр. 68].

„Наистина върху най-добрата земя същият този продукт все още ще се получава при предишното изразходване на труд, но стойността му ще се повиши в резултат от това, че ония, които прилагат новия труд и капитал върху по-малко плодородна земя, получават по-малко продукт. По този начин, макар че предимствата на по-плодородните земи в сравнение с по-малко плодородните в никой случай не се губят, а само *преминават* от земеделеца или от потребителя към земевладелеца, все пак, щом за обработката на най-лошите земи се изисква повече труд и *щом като с а м о*

обработката на такива земи дава възможност да се получава необходимото ни добавъчно количество суров продукт, сравнителната стойност на този продукт ще се държи постоянно над предишното ѝ равнище и ще направи възможна размяната му срещу по-голямо количество шапки, сукно, обувки и т. н. и др. т., при производството на които не се изисква такова добавъчно количество труд“ (стр. 62—63) [Руски превод, том I, стр. 70].

„И така, причината за повишаването на сравнителната стойност на суровия продукт се състои в това, че за производството на последната добита част от него се изразходва повече труд, а не в това, че на земевладелеца се заплаща рента. Стойността на зърнените храни се определя от количеството труд, изразходван за тяхното производство върху земя от такова качество или с такова част от капитала, при които не се плаща рента. Зърнените храни са скъпи не защото се заплаща рента, а рента се заплаща, защото зърнените храни са скъпи; и правилно беше отбелязано, че цената на зърнените храни ни най-малко не би се понижшила, дори ако земевладелците се откажеха от цялата си рента. Това само би дало на някои фермери възможност да живеят по господарски, но не би намалило количеството труд, необходимо за получаването на суров продукт върху най-малко производителната от обработваемите земи“ (стр. 63) [Руски превод, том I, стр. 70—71].

След изследването на въпроса, което дадох по-горе, не е необходимо да се изяснява подробно погрешността на положението, че „стойността на зърнените храни се определя от количеството труд, изразходвано за тяхното производство върху земя от такова качество... , при което не се плаща рента“. Аз показах, че дали последният [по качество] сорт земя плаща рента или не плаща никаква рента, дали той плаща абсолютната рента напълно или само част от нея, или пък освен абсолютната рента плаща и диференциална рента (при възходяща линия) — това зависи отчасти от насоката на развитието, от това, дали то се извършва по възходяща или по низходяща линия, и при всички условия зависи от отношението на състава на земеделския капитал към състава на неземеделския капитал. Аз показах по-нататък, че ако се предположи наличност на абсолютната рента поради тази разлика в състава на капиталите, изтъкнатите по-горе случаи зависят от състоянието на пазара, но че тъкмо този случай, който Рикардо привежда, може да настъпи само при две условия (при което обаче и тогава може да се плаща аренда, макар и не поземлена рента): или ако поземлена собственост не съществува — юридически или фактически, или ако най-добрата земя доставя такова добавъчно предлагане, което може да намери пласмент на пазара само при понижаване на пазарната стойност.

Но и независимо от това в приведения по-горе откъс има още не малко погрешни и едностранчиви неща. Суровият продукт може да се повиши в своята „сравнителна стойност“, която тук не означава нищо друго освен пазарна стойност, не само по посочената от Рикардо причина, но и в случай, когато той преди това се е продавал под своята стойност, може би дори под цената на разходите,

което винаги се среща при определено състояние на обществото, когато производството на суров продукт служи още главно за поддържане съществуването на земеделеца (а също така — когато градският продукт си осигурява монополна цена, както това беше в средните векове); второ, това може да има място и тогава, когато още не се е създало такова положение, при което суровият продукт, за разлика от другите стоки, които се продават по цената на разходите, се продава по своята стойност.

Най-после относно диференциалната рента е вярно, че цената на зърнените храни ще си остане същата, ако земевладелецът се откаже от рента и арендаторът сложи последната в джоба си. По отношение на абсолютната рента това не е вярно. Не е вярно, че тук поземлената собственост не повишава цената на суровия продукт. Напротив, в този случай има място повишаването на цената, тъй като намесата на поземлената собственост довежда дотам, че суровият продукт се продава по своята *стойност*, която превишава неговата *цена по разходите*. Да предположим както по-рано, че средната неземеделски капитал е равен на $80\text{ с} + 20\text{ в}$, а принадлежната стойност образува 50%; тогава нормата на печалбата ще бъде 10%, а стойността на продукта — 110. Нека, напротив, земеделският [605] капитал е равен на $60\text{ с} + 40\text{ в}$; тогава стойността на продукта ще бъде 120. Суровият продукт ще се продава по тази стойност. Ако поземлената собственост не съществуваше юридически — или фактически, поради относителното изобилие на земя, както е в колонните, — то земеделският продукт би се продавал по 115. А именно: съвкупната печалба от първия и втория капитал (от 200) е равна на 30, значи средната печалба е равна на 15. Неземеделският продукт би се продавал по 115 вместо по 110, а земеделският — по 115 вместо по 120. Следователно земеделският продукт би спаднал с $\frac{1}{12}$ в относителната си стойност в сравнение с неземеделския продукт; но за двата капитала, за съвкупния капитал — за земеделския и промишления капитал, взети заедно, — *средната печалба* би нараствала с 50%, от 10 на 15. [605]

* * *

[636] *Рикардо* говори за собственото си разбиране на рентата:

„Аз винаги я разглеждам като такъв резултат на частичния монопол, който в действителност никога не регулира цената“

(следователно никога не действа като *монопол*, а значи и не е *резултат* на монопола. Резултат на монопола би могло да

бъде според Рикардо само това, че не арендаторът, а собственикът на най-добрите сортове земя слага рентата в джоба си);

„напротив, аз разглеждам рентата по-скоро като следствие на цената. Аз се придържам към мнението, че ако *земевладелците биха се отказали от всякаква рента*, стоките, произвеждани в земеделието, не биха станали по-евтини, тъй като винаги част от тези стоки се получава от такава земя, за която рента *не се плаща* или не може да се плаща, тъй като принадлежният продукт е достатъчен там само за заплащане на печалбата на капитала“ (*Ricardo. Principles*, стр. 332—333) [Руски превод, том I, стр. 233].

Тук „принаденият продукт“ [„surplus produce“] представлява излишък над оная част на продукта, която отива за работна заплата. Твърдението на Рикардо е правилно само в случай — именно при предположението, че определена категория земя не плаща никаква рента, — ако тази земя, която не плаща рента, или по-точно нейният продукт, регулира пазарната стойност. Ако пък продуктът на тази земя не плаща рента по причина, че пазарната стойност се регулира от по-плодородната земя, то обстоятелството, че няма рента, никак не може да служи за доказателство в полза на твърдението на Рикардо.

И наистина, ако „земевладелците се откажеха“ от диференциална рента, тогава биха я получавали арендаторите. Напротив, отказването от абсолютна рента би понижило цената на земеделските продукти, а цената на промишлените продукти би се повишила толкова, колкото би нараснала в резултат на този процес средната печалба. [636]

* * *

[605] „Повишаването на рентата винаги е резултат на увеличаването на богатството на страната и на *трудностите за снабдяване на нарасналото ѝ население с храна*“ (стр. 65—66) [Руски превод, том I, стр. 72]

Последното твърдение не е вярно.

„Богатството нараства най-бързо в ония страни, където земята, която е на разположение, е най-плодородна, където вносът е най-малко ограничен, където благодарение на усъвършенствованията в земеделието количеството на продуктите може да бъде умножено, без съответно да се увеличи количеството труд, и където *следователно рентата расте бавно*“ (стр. 66—67) [Руски превод, том I, стр. 72—73].

Абсолютната сума на рентата може да нарасне и тогава, когато *нормата на рентата* остава без изменение, а нараства — заедно с нарастването на населението — само вложеният в земеделието капитал; тя може да нарасне, когато I категория не дава рента, когато от II категория се заплаща само част от абсолютната рента,

но диференциалната рента поради относително високото плодородие на най-добрите категории земя значително се е увеличила, и т. н. (виж *таблицата**).

[3] КОНЦЕПЦИЯТА ЗА „ЕСТЕСТВЕНАТА ЦЕНА“ НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ ПРОДУКТ У СМИТ И РИКАРДО

„Ако високата цена на зърнените храни би била следствие, а не причина за рентата, цената би се изменяла пропорционално на повишаването или понижаването на рентата и *рентата би била съставна част на цената*. Но регулатор на цената на зърнените храни са онези зърнени храни, които се произвеждат при най-голямо изразходване на труд, и рентата не влиза и в никаква степен не може да влиза като *съставна част в тяхната цена*. . . Суровият материал влиза в състава на по-голямата част от стоките, но *стойността* на този суров материал, както и стойността на зърнените храни, се регулира от *производителността на онези част от капитала, която, приложена последна към земята, не плаща никаква рента*; ето защо рентата не е *съставна част на цената* на стоките“ (стр. 67) Руски превод, том I, стр. 73].

Тук има много бърканица поради смесването на „естествената цена“ (защото именно за тази цена става дума) и *стойността*. Рикардо е заимствувал тази бърканица от Смит. У последния тя беше относително оправдана, тъй като Смит се отказва — и доколкото се отказва — от собственото си правилно определение на стойността. Нито рентата, нито печалбата, нито работната заплата не образуват *съставни части на стойността* на стоката. Напротив: *при дадена стойност на стоката* различните части, на които може да бъде разложена тази стойност, спадат към категориите или на натрупания труд (постоянен капитал), или на работната заплата, или печалбата, или рентата. Напротив, по отношение на *естествената цена**, или на цената по разходите, Смит може да говори за *съставните й части* като за предварително дадени предпоставки. Само в резултат от смесването на „естествената цена“ и стойността той пренася това върху стойността на стоката.

Освен цената на суровините и машините, казано накратко — постоянния капитал, който капиталистът във всяка отделна производствена сфера си представя като дадена откън величина и който у всеки капиталист влиза в производството с *определена цена*, — капиталистът при определянето на цената на своята стока трябва да има предвид още две неща. [Първо], той трябва да прибави *цената на работната заплата*, която също така му изглежда (в известни предели) като предварително дадена. Под *естествена цена**

* Виж приложението между страници 284—285. *Ред.*

на стоката се подразбира не *пазарната цена*, а средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период, или централната точка, към която клони пазарната цена. Следователно тук *цената на работната заплата* общо взето е дадена от стойността на работната сила. Що се отнася, [второ], до *нормата на печалбата* — до „естествената норма на печалбата“, — тя е дадена от *стойността* на цялата съвкупност на стоките, която се създава от съвкупността на капиталите, използвани в неземеделското производство. А именно — това е излишъкът от съвкупната стойност на всички стоки над стойността на съдържащия се в стоките постоянен капитал и стойността на работната заплата. Съвкупната принадлежна стойност, създавана от този съвкупен капитал, образува абсолютната маса на печалбата. Отношението на тази абсолютна маса на печалбата към целия авансиран капитал определя общата норма на печалбата. Така че и тази обща норма на печалбата също се явява — не само по отношение на отделния капиталист, но и по отношение на капитала във всяка отделна производствена сфера — като нещо дадено откъм. Към цената по разходите за суровини и т. н. [606], които се съдържат в продукта, и към „естествената цена“ на работната заплата той следователно трябва да прибави общата печалба, да речем, от 10%, за да може в резултат — както той неизбежно си представя — чрез събиране на съставните части, или чрез съединяването им, да получи „естествената цена“ на стоката. Дали при продажбата на стоката се заплаща нейната „естествена цена“ или повече или по-малко от нея, това зависи от съществуващото в даден момент равнище на пазарната цена. В *цената по разходите*, доколкото тя се отличава от *стойността*, влизат само работната заплата и печалбата, а рентата влиза само дотолкова, доколкото тя вече е влязла в цената на разходите за суровини, машини и т. н., следователно не като рента от гледна точка на капиталиста, който си представя изобщо цената на суровините, машините, накратко казано — на постоянния капитал като *някакво цяло*, което е предварително дадено.

Рентата не влиза като съставна част в *цената по разходите*. Ако при особени обстоятелства земеделският продукт се продава по своята цена на разходите, *никаква рента не съществува*. Тогава поземлена собственост *икономически* не съществува за капитала; а тя не съществува именно в случая, когато продуктът от сорта земя, който продава по цена по разходите, регулира [съгласно теорията на Рикардо] пазарната стойност на продукта на дадена сфера. (При категория I в таблица D въпросът стои другояче⁹¹.)

Или пък (абсолютна) *рента съществува*. В този случай земеделският продукт се продава *над* своята *цена на разходите*. Той

се продава по *стойността* си, която превишава неговата *цена по разходите*. А в *пазарната стойност* на продукта рентата влиза или по-точно образува част от нея. Обаче за арендатора рентата изглежда като предварително дадена свършено така, както печалбата — за индустриалеца. Тя е дадена във вид на излишък от *стойността* на земеделския продукт над неговата *цена по разходите*. Но арендаторът калкулира съвсем така, както и капиталистът: първо — разходите за постоянния капитал, второ — работната заплата, трето — средната печалба, най-последно — рентата, която той също си представя като дадена. Именно това за него е „естествената цена“ например на пшеницата. Дали тя ще му бъде заплатена, това пак зависи от състоянието на пазара във всеки даден момент.

Ако — съобразно с това, как стои работата в действителност — не се изпуска изпредвид *разликата* между *цената по разходите* и *стойността*, ясно е, че рентата *никога* не може да влиза в цената на разходите като *конститутивна част* и че за конститутивни части може да става дума само тогава, когато говорим за цена по разходите за разлика от стойността на стоката. (Диференциалната рента, както и свръхпечалбата, никога не влиза в *цената по разходите*, тъй като тя винаги е само излишък от пазарната цена на разходите⁹² над индивидуалната цена по разходите, или излишък от пазарната стойност над индивидуалната стойност.)

Следователно Рикардо по същество е прав, като твърди, противоположно на А. Смит, че рентата *никога* не влиза в цената по разходите. Но, от друга страна, той не е прав, тъй като доказва това не като прави разлика между цена по разходите и стойността, а като — заедно с А. Смит — ги отъждествява; защото нито рента, нито печалбата, нито работната заплата не образуват *конститутивни части на стойността*, макар че стойността може да бъде разложена на работна заплата, печалба или рента и при това с еднакво право и на трите части, ако те и трите съществуват. Рикардо разсъждава по следния начин: Рентата не образува конститутивна част на „естествената цена“ на земеделския продукт, *тъй като* цената на продукта от най-лошата земя, която е равна на *цена по разходите* на този продукт и е тъждествена на *стойността на този продукт*, определя пазарната стойност на земеделския продукт; следователно рентата не образува никаква част от стойността, защото тя не образува никаква част от „естествената цена“, а тази „естествена цена“ е равна на *стойността*. Но именно това не е вярно. Цената на продукта, отгледан на най-лошата земя, бива равна на неговата *цена по разходите*, или тогава, когато този продукт се продава *под* своята стойност, т. е. съвсем не защото той, както казва Рикардо, *се продава по своята стойност*; или

пък тогава, когато земеделският продукт спада към онзи вид стоки, към онази тяхна категория, където *като изключение* стойността и цената по разходите са *тъждествени*. Това е случаят, когато принадлежната стойност, създавана в някоя отделна производствена сфера при влагане на даден капитал, например от 100 парични единици, случайно съвпада с принадлежната стойност, която средно се пада на *също такава* съответна част от съвкупния капитал (например на 100 парични единици). Следователно в това именно се състои бърканицата на Рикардо.

Що се отнася до *А. Смит*, то доколкото отъждествява цената по разходите и стойността, той, изхождайки от тази погрешна предпоставка, има право да каже, че рентата, а също и печалбата и работната заплата образуват „конститутивните части на естествената цена“. Напротив, непоследователност от негова страна е, че в понататъшното изложение той все пак твърди, че рентата не влиза в „естествената цена“ по същия начин, както работната заплата и печалбата. Той изпада в тази непоследователност, защото наблюдението и правилният анализ все пак го довеждат до признанието, че съществува известна разлика в определянето на „естествената цена“ на неземеделския продукт и пазарната стойност на земеделския продукт. Но за това ще говорим по-подробно, когато разглеждаме Смитовата теория за рентата.

4) ВЪЗГЛЕДИТЕ НА РИКАРДО ПО ПОДОБРЕНИЯТА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО.
НЕГОВОТО НЕРАЗБИРАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПОСЛЕДИЦИ
ОТ ИЗМЕНЕНИЯТА В ОРГАНИЧЕСКИЯ СЪСТАВ
НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ КА ИТАЛ]

[607] „Ние видяхме, че с всяка част на добавъчния капитал, която става необходимо да се приложи към земята, даваща по-малко количество продукт, рентата се повишава.“

(Но не всяка част от добавъчния капитал дава по-малко количество продукт.)

„От същите тези принципи следва, че всички обстоятелства в живота на обекта, които правят ненужно прилагането на предишното количество капитал към земята и които поради това правят по-производителна последната вложена част на капитала, ще понижават рентата“ (стр. 68) [Руски превод, том I, стр. 73].

Т. е. те ще понижават абсолютната рента, но не непременно и диференциалната рента (виж таблица В).

Такива обстоятелства могат да бъдат „намаляване на капитала на страната“, придружавано от намаляване на населението, но също

и от по-високо развитие на производителните сили на земеделския труд:

„Обаче същите резултати могат да се получат при увеличаване на богатството и населението на страната, ако това увеличаване се придружава от такива явни усъвършенствувания в земеделието, които предизвикват същия резултат — намаляване необходимостта да се обработват по-бедни земи или да се влага предишното количество капитал за обработване на по-плодородни участъци“ (стр. 68—69) [Руски превод, том I, стр. 74].

(По странен начин Рикардо забравя тук за такива усъвършенствувания, които имат за резултат подобряването на качеството на по-бедните земи и превръщането им в по-богати земи — гледище, което преобладава у Андерсон.)

Твърде неправилно е следното положение на Рикардо:

„Ако населението не се увеличава, не може да има търсене на добавъчно количество зърнени храни“ (стр. 69) [Руски превод, том I, стр. 74].

Да не говорим за това, че със спадането на цената на зърнените храни възниква добавъчно търсене на други сурови продукти: зеленчуци, месо и други, и че от зърнени храни може да се прави ракия и пр. — Рикардо тук изхожда от предположението, че цялото население консумира толкова зърнени храни, колкото желае. Това не е вярно.

{Грамадното увеличение на нашето потребление през 1848, 1849, 1850 г. казва, че преди това у нас е имало *недоляждане* и че цените са се задържали на високо равнище поради недостатъчното предлагане“ (*Newman F. W. Lectures on Political Economy. London, 1851, стр. 158*).

Същият този Нюмън казва:

„Аргументът на Рикардо, че рентата не може да повишава цената, се базира върху предположението, че притежаването на възможност да се иска рента в действителност никога не може да *намали предлагането*. Но защо да не може? Има обширни пространства земя, които веднага биха били взети за обработка, ако за тях не искаха рента, и които *изкуствено се оставят необработени* или защото земевладелците могат изгодно да ги дават под аренда като място за лов, или защото те предпочитат романтичната дивотия пред незначителната номинална рента, която биха могли да получат, като разрешават да се обработват тези земи“ (стр. 159.)

Защото изобщо не е вярно, че земевладелецът, в случай че изтегли земята си от производството на зърнени храни, не можел да получава рента за нея: той може да получава рента, като превърне своята земя в пасбище или в строителни участъци, или — както е в някои райони на планинска Шотландия — в изкуствени гори за лов.

Рикардо различава два вида подобрения в земеделието. *Единият* вид подобрения

„увеличава производителните сили на земята. . . такова е например по-рационалното сеитбообръщение или по-добрият подбор на торовете. Тези подобрения безусловно ни позволяват да получаваме същото количество продукти от по-малка площ земя“ (стр. 70) [Руски превод, том I, стр. 74—75].

В този случай според мнението на Рикардо рентата *трябва да спада*.

„Ако например влаганите една след друга части на капитала дават 100, 90, 80, 70 квартера, то, докато аз изразходвам тези четири части, моята рента ще съставлява 60 квартера, или разликата между

$$\left. \begin{array}{l} 70 \text{ и } 100 = 30 \\ 70 \text{ и } 90 = 20 \\ 70 \text{ и } 80 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{ а продуктът ще бъде } \left\{ \begin{array}{l} 100 \\ 90 \\ 80 \\ 70 \\ \hline 340 \text{ квартера;} \end{array} \right.$$

и докато аз изразходвам тези части, *рентата ще си остане предишната* дори ако продуктът на всяка част от капитала се е увеличил с *еднакво* количество квартаери.*

(Ако продуктът се е увеличил с *нееднакво* количество квартаери, рентата — *въпреки нарасналото* плодородие — би могла да нарасне.)

„Ако продуктът се е увеличил до 125, 115, 105 и 95 квартера — вместо 100, 90, 80, 70, — рентата както преди би се равнявала на 60 квартера, или на разликата между

$$[608] \left. \begin{array}{l} 95 \text{ и } 125 = 30 \\ 95 \text{ и } 115 = 20 \\ 95 \text{ и } 105 = 10 \\ \hline 60 \end{array} \right\} \text{ докато продуктът би се } \left\{ \begin{array}{l} 125 \\ 115 \\ 105 \\ 95 \\ \hline 440. \end{array} \right.$$

увеличил до 440 квартера.

Обаче при такова нарастване на продукта, *без да нараства* търсенето, не би имало подбуда да се прилага толкова капитал към земята; една част от капитала би била изтеглена и следователно последната му част би давала 105 квартера, а не 95 и рентата би спаднала до 30 квартера, или до разликата между

$$\left. \begin{array}{l} 105 \text{ и } 125 = 20 \\ 105 \text{ и } 115 = 10 \\ \hline 30 \end{array} \right\} \text{ докато продуктът все още } \left\{ \begin{array}{l} 125 \\ 115 \\ 105 \\ \hline 345^* \end{array} \right.$$

би бил достатъчен за нуждите на населението, защото той би съставлявал 345 квартера:

(стр. 71—72) [Руски превод, том I, стр. 75—76].

Да не говорим за това, че при спадаща цена търсенето може да се увеличава и *без нарастване* на населението (Рикардо сам

предполага, че в привеждания от него пример търсенето се е увеличило с 5 квартера) — и затова Рикардо изхожда от предпоставката за постоянното преминаване към по-малко плодородни земи, защото населението всяка година нараства, т. е. нараства онази част от населението, която погреебвяа зърнени храни, храни се с хляб, и тази част расте по-бързо, отколкото цялото население, тъй като хлябът е главното средство за изхранване на по-голямата част от населението. Ето защо съвсем не е *забължително* да се предполага, че увеличаването на производителността [на земеделския] капитал не се придружава с нарастване на търсенето и че следователно рентата спада при това. Рентата може да се увеличи, ако подобряването на земеделието се е отразило неравномерно върху разликата в степента на плодородието на различните категории земя.

В останалото не подлежи на съмнение (таблицы *B* и *E*), че увеличаването на плодородието — при неизменно търсене — може не само да изтласка от пазара най-лошата земя, но дори да наложи да се изземе от производството на зърнени храни и част от капитала, който е вложен в по-плодородната земя (таблица *B*). В този случай *рентата от зърнените храни спада*, ако увеличаването на продукта на различните категории земя е *еднакво*.

След това Рикардо преминава към втория вид *подобрения в земеделието*:

„Но има подобрения, които могат да понижат относителната стойност на продукта, без да понижават *рентата от зърнените храни*, макар че те понижават *паришната поземлна рента*. Такива подобрения не увеличават производителните сили на земята, но ни позволяват да получаваме нейния продукт с *по-малко изразходване на труд*. Те са насочени по-скоро към *това, от което се състои капиталът, прилаган към земята*, отколкото към *самите методи за обработване на земята*. Такъв характер имат *усъвършенствуванията на земеделските оръдия*, например на плуга и вършачката, икономията в използване на коне в селското стопанство и по-доброто познаване на ветеринарното изкуство. Благодарение на това към земята се прилага *по-малко капитал*, или, *което е все същото, по-малко труд*; но *за да се получи същото количество продукти, нужно е да се обработва същото, а не по-малко количество земя*. Отразвяват ли се все пак подобни подобрения върху *рентата от зърнените храни* — зависи от това, дали нараства, дали остава без и менения или се намалява разликата в продукта, получаван при прилагането на различни части капитал.“

{Рикардо би трябвало да признае това и при *естественото плодородие на земите*. Дали преминаването към нови категории земи намалява диференциалната рента, дали то оставя тази рента без изменения или я повишава — зависи от това, дали нараства или остава без изменения, или пък се намалява разликата в продукта на капитала, прилаган на тези земи с различно плодородие.}

„Ако към земята се прилагат четири части капитал — 50, 60, 70, 80, — всяка от които дава *еднакви резултати*, и ако някъде подобрене в състава на този капи-

тал ми дава възможност да изтегля 5 от всяка част, така че те ще съставляват само 45, 55, 65 и 75, тогава в рентата от зърнените храни няма да настъпи никакво изменение. Но ако тези подобрения са такива, че не дават възможност да направя всички спестявания само в онази част от капитала, която се прилага най-малко производително, тогава рентата от зърнените храни веднага ще спадне, тъй като ще се намали разликата между най-производителния и [609] най-малко производителния капитал, а тази именно разлика образува рентата" (стр. 73—74) [Руски превод, том I, стр. 76].

Това е вярно за *диференциалната рента*, която единствена съществува у Рикардо.

Напротив, Рикардо съвсем не засяга действителния въпрос. При решаването на този въпрос става дума не за това, че стойността на отделния квартал се понижава, както и не за това, дали е нужно да се обработва същото количество земя, същото количество от същите сортове земя, както и преди, а за това, дали е свързано с *поевтиняването на постоянния капитал* — който според предположението сега струва по-малко труд — *намаляването, увеличаването или запазването на предишния размер* на прилаганото в земеделието количество непосредствен труд. Накратко казано, дали в капитала се извършва органическо изменение или не.

Да вземем нашия пример, представен в таблица А (стр. 574, тетрадка XI)*, и вместо един тон каменни въглища да поставим квартаери пшеница.

Тук се предполага, че съставът на неземеделския капитал = $80c + 20v$, съставът на земеделския капитал = $60c + 40v$ и че нормата на принадлежна стойност и в двата случая = 50%. Ето защо рентата от земеделския капитал, или излишъкът от стойността на неговия продукт над неговата цена по разходите, съставлява 10 ф. ст. По този начин ние бихме имали следното:

Категория	Капитал ф. ст.	Квартери зърнени храни	Пазарна стойност на съвкуп. продукт ф. ст.	Пазарна стойност на квар- тер ф. ст.	Индивидуал- на стойност на квартал	Диференци- ална стой- ност на квартер
I	100	60	120	2	2ф. ст. = 40ш.	0
II	100	65	130	2	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{2}{13}$ ф. ст. = $\frac{31}{13}$ ш.
III	100	75	150	2	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 12ш.	$\frac{2}{5}$ ф. ст. = 8 ш.
Всичко	300	200	400			

* Виж приложението между страници 284—285. Бълг. ред.

	Цена по разходи- те на квартал	Абсол. рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсол. рента в кварт.	Дифер. рента в кварт.	Обща сума на рентата ф. ст.	Обща сума на рентата в квартал.
I	$1\frac{5}{8}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.	10	0	5	0	10	5
II	$1\frac{9}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $13\frac{11}{13}$ ш.	10	10	5	5	20	10
III	$1\frac{7}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $9\frac{1}{3}$ ш.	10	30	5	15	40	20
Всичко		30	40	15	20	70	35

За изследване на проблемата в чист вид е необходимо да се предположи, че поевтиняването на *постоянната* [част от *земедельския*] капитал (100 ф. ст.) и в трите категории оказва еднакво влияние върху *величината на капитала, прилаган в категории I, II, III*; защото *нееднаквото* влияние засяга само диференциалната рента и няма никакво отношение към занимаващия ни въпрос. И така, да предположим, че благодарение на *подобренията* същата маса капитал, която преди е струвала 100 ф. ст., сега струва само 90 ф. ст., т. е. че нейната стойност се е намалила с $\frac{1}{10}$, или с 10%. Пита се тогава — как са се отразили тези подобрения върху същата на земеделския капитал?

Ако съотношението между капитала, изразходван за работна заплата, [и постоянния капитал] си остава предишното и ако 100 ф. ст. се разпадат на $60c + 40v$, то 90 ф. ст. се разпадат на $54c + 36v$, и в този случай стойността на 60 квартера, произведени на земя от I категория, ще бъде 108 ф. ст. А ако *поевтиняването* се е изразило в това, че постоянният капитал, който по-рано е струвал 60 ф. ст., сега струва всичко 54, а v (или капиталът, изразходван за работна заплата) вместо 36 струва всичко $32\frac{2}{5}$ ф. ст. (намаление още с $\frac{1}{10}$), то вместо 100 ф. ст. е било изразходвано $86\frac{2}{5}$. Съставът на този капитал би бил $54c + 32\frac{2}{5}v$, а при сметка върху сто съставът би бил $62\frac{1}{2}c + 37\frac{1}{2}v$. При тези условия стойността на 60 квартера в I категория би била $102\frac{3}{5}$ ф. ст. Да предположим на края, че макар стойността на постоянния капитал да се е намалила, капиталът, изразходван за работна заплата, е останал *неизменен* по абсолютната си величина, следователно е *нараснал по отношение* на постоянния капитал, така че изразходваният капитал от 90 ф. ст. се разпада на $50c + 40v$, а съставът му при сметка върху 100 образува $55\frac{5}{9}c + 44\frac{4}{9}v$.

Да видим сега как стои работата с рентата от зърнените храни и паричната рента във всичките тия три случая. В случай *B* съотношението между *c* и *v* остава без изменение, макар че стойността и на двете се намалява. В случай *C* [610] стойността на *c* се намалява, но относително в още по-голяма степен се намалява стойността на *v*. В случая *D* се намалява само стойността на *c*, но не и стойността на *v*.

Най-напред ние ще повторим първоначалната таблица, дадена на предишната страница [а след това ще съпоставим с нея новите таблици *B*, *C* и *D*, които илюстрират посочените по-горе случаи на изменения в стойността на органическите съставни части на земеделския капитал]*.

* * *

[611] От приведената [на стр. 352—353 сборна] таблица виждаме:

Първоначално, в случай *A*, съотношението [между органическите съставни части на земеделския капитал] беше $60c + 40v$; капиталът, вложен във всяка категория, съставляваше 100 ф. ст. Рентата, изразена в пари, се равняваше на 70 ф. ст., а рентата, изразена в зърнени храни — на 35 квартера.

В случая *B* постоянният капитал е поевтинял, така че във всяка категория се влагат само 90 ф. ст., но съответно е поевтинял и променливият капитал, така че *съотношението* остава същото. Тук *паричната рента* се понижава, рентата от зърнените храни си остава същата; *абсолютната рента*⁹³ *си остава същата*. Паричната рента се намалява, защото се намалява вложеният капитал. Рентата от зърнените храни си остава същата, защото при изразходването на по-малко количество пари се произвежда [относително] по-голямо количество зърнени храни с предишното им разпределение по категориите.

В случая *C* ние имаме поевтиняване на постоянния капитал; но в още по-голяма степен се намалява *v*, така че постоянният капитал относително поскъбва. *Абсолютната рента* спада. Спадат и рентата от зърнените храни, и паричната рента. Паричната рента спада, защото капиталът изобщо значително се е намалил, а рентата от зърнените храни спада, защото абсолютната рента е спаднала, докато

* По-нататък в ръкописа идват поместените една под друга таблици *A*, *B*, *C*, *D*, които са напечатани в настоящия том на стр. 346—347. Някои графи в таблици *C* и *D* са останали незапълнени в ръкописа. Цифрите, които липсват в тези таблици, са поставени от редакцията. Липсващото в ръкописа заглавие на последната графа („Състав на капитала и норма на абсолютната рента“) е прибавено от редакцията въз основа на съдържанието на тази графа. *Ред.*

Категория	Клп-тал ф. ст.	Квар-тери зърне-ни храни	Пазар-на стой-ност на сѣвкуп. продукт ф. ст.	Пазарна стойност на квартал	Индивидуал-на стойност на квартал	Дифференци-ална стой-ност на квар-тер	Цена на разходите на квартал
A I	100	60	120	2 ф. ст. = 40 ш.	2 ф. ст. = 40 ш.	0	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.
II	100	65	130	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{11}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{12}{13}$ ш.	$\frac{2}{13}$ ф. ст. = $1\frac{1}{13}$ ш.	$\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $13\frac{11}{13}$ ш.
III	100	75	150	2 ф. ст. = 40 ш.	$1\frac{3}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 12 ш.	$\frac{2}{5}$ ф. ст. = 8 ш.	$1\frac{7}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $9\frac{1}{3}$ ш.
Всячко	300	200	400				
B I	90	60	108	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 16 ш.	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 16 ш.	0	$1\frac{39}{60}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 13 ш.
II	90	65	117	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 16 ш.	$1\frac{43}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $13\frac{11}{13}$ ш.	$\frac{9}{65}$ ф. ст. = $2\frac{10}{13}$ ш.	$1\frac{34}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $10\frac{8}{13}$ ш.
III	90	75	135	$1\frac{4}{5}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 15 ш.	$1\frac{11}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $8\frac{4}{5}$ ш.	$\frac{9}{25}$ ф. ст. = $7\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{18}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $6\frac{2}{5}$ ш.
Всячко	270	200	360				
C I	$86\frac{2}{5}$	60	$102\frac{3}{5}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $14\frac{1}{5}$ ш.	0	$1\frac{73}{125}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $11\frac{17}{25}$ ш.
II	$86\frac{2}{5}$	65	$111\frac{3}{20}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{188}{325}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $11\frac{37}{65}$ ш.	$\frac{171}{1320}$ ф. ст. = $2\frac{41}{65}$ ш.	$1\frac{751}{1625}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $9\frac{79}{325}$ ш.
III	$86\frac{2}{5}$	75	$128\frac{1}{4}$	$1\frac{71}{100}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $14\frac{1}{5}$ ш.	$1\frac{46}{125}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $7\frac{9}{25}$ ш.	$\frac{171}{500}$ ф. ст. = $6\frac{21}{25}$ ш.	$1\frac{167}{625}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $5\frac{43}{125}$ ш.
Всячко	$259\frac{1}{5}$	200	312				
D I	90	60	110	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.	0	$1\frac{13}{20}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и 13 ш.
II	90	65	$119\frac{1}{6}$	$1\frac{5}{6}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{19}{13}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $13\frac{11}{13}$ ш.	$1\frac{11}{78}$ ф. ст. = $2\frac{32}{39}$ ш.	$1\frac{34}{65}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $10\frac{6}{13}$ ш.
III	90	75	$137\frac{1}{2}$	$1\frac{8}{8}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $16\frac{2}{3}$ ш.	$1\frac{17}{15}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $9\frac{1}{3}$ ш.	$1\frac{11}{30}$ ф. ст. = $7\frac{1}{3}$ ш.	$1\frac{18}{25}$ ф. ст. = 1 ф. ст. и $6\frac{2}{5}$ ш.
Всячко	270	200	$366\frac{2}{6}$				

Абсол. рента ф. ст.	Дифер рента ф. ст.	Абсол. рента в квар- тери	Дифер рента в квар- тери	Обща сума на рентата ф. ст.	Обща сума на рентата в кварте- ра	[Състав на капитала и норма на абсолютната рента]
10	0	5	0	10	5	60 <i>c</i> +40 <i>v</i> за земеделски капитал от 100 ф. ст.
10	10	5	5	20	10	80 <i>c</i> +20 <i>v</i> за промишлен я ка- питал
10	30	5	15	40	20	Абсолютна рента — 10%
30	40	15	20	70	35	
9	0	5	0	9	5	54 <i>c</i> +36 <i>v</i> за земеделския капитал от 90 ф. ст.
9	9	5	5	18	10	60 <i>c</i> +40 <i>v</i> за земеделския капитал от 100 ф. ст.
9	27	5	15	36	20	Абсолютна рента — 10%
27	33	15	23	63	35	
$7\frac{11}{25}$	0	$4\frac{8}{19}$	0	$7\frac{14}{25}$	$4\frac{8}{19}$	54 <i>c</i> +32 $\frac{2}{5}$ <i>v</i> за земеделски капи- тал от $36\frac{2}{5}$ ф. ст. 62 $\frac{1}{2}$ <i>c</i> +37 $\frac{1}{2}$ <i>v</i> за земеделски ка- питал от 100 ф. ст.
$7\frac{11}{25}$	$8\frac{11}{20}$	$4\frac{8}{19}$	5	$16\frac{11}{100}$	$9\frac{8}{19}$	Стойност на продукта на капитал от 100 ф. ст. — $118\frac{1}{4}$ ф. ст.
$7\frac{14}{25}$	$25\frac{13}{20}$	$4\frac{8}{19}$	15	$33\frac{21}{100}$	$19\frac{8}{19}$	Следователно абсолютната рента е $8\frac{3}{4}\%$.
$22\frac{17}{25}$	$34\frac{7}{5}$	$13\frac{5}{10}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$	
11	0	6	0	11	6	50 <i>c</i> +40 <i>v</i> за земеделски капитал от 90 ф. ст. 55 $\frac{5}{9}$ <i>c</i> +44 $\frac{1}{9}$ <i>v</i> земеделски капитал от 100 ф. ст.
11	$9\frac{1}{6}$	6	5	$20\frac{1}{6}$	11	Стойността на продукта на капи- тал от 100 ф. ст. — $122\frac{2}{9}$ ф. ст.
11	$27\frac{1}{2}$	6	15	$38\frac{1}{2}$	21	Абсолютна рента — $12\frac{2}{9}\%$.
33	$6\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38	

разликите между категориите са останали без изменение. И така, те и двете [рентата от зърнените храни и паричната рента] еднакво спадат.

А в таблица *D* имаме съвсем противоположния случай. Спада само постоянният капитал, докато променливият капитал си остава същият. Такава беше предпоставката на Рикардо. В този случай поради намаляване на капитала паричната рента спада съвсем значително по абсолютната си величина (само с $1\frac{1}{3}$ ф. ст.), но значително нараства по отношение на изразходвания капитал. Напротив, пшеничната рента нараства по абсолютната си величина. Защо? Защото абсолютната рента се е увеличила от 10 на $12\frac{2}{9}\%$, а това е станало в резултат от нарастването на v по отношение на c .

И така, имаме следното:

Капитал	Норма на абсол. рента	Абсол. рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсол. рента в квартери	Дифер. рента в квартаери	Обща сума на рента	Обща сума на рента в квартаери
A $60c+40v$	10%	30	40	15	20	70	35
B $54c+36v(60c+40v)$	10%	27	36	15	20	63	35
C $54c+32\frac{2}{5}v(61\frac{1}{2}c+$ $+37\frac{1}{2}v)$	$8\frac{3}{4}\%$	$22\frac{17}{25}$	$34\frac{1}{5}$	$13\frac{5}{19}$	20	$56\frac{22}{25}$	$33\frac{5}{19}$
D $50c+40v(55\frac{5}{9}c+$ $+44\frac{4}{9}v)$	$12\frac{2}{9}\%$	33	$36\frac{2}{3}$	18	20	$69\frac{2}{3}$	38

Рикардо продължава:

„Всичко, което намалява разликата в продукта, получаван от последователните части на капитала, прилагани към същата или към нова земя, има тенденция да понижава рентата, а всичко, което увеличава тази разлика, по необходимост дава противоположно действие и има тенденция да я повишава“ (стр. 74) [Руски превод, том I, стр. 77].

Тази разлика може да се увеличи и тогава, когато капиталът се изтегля от земеделието, когато лошата земя става по-плодородна, или дори тогава, когато по-малко плодородната земя се изтласква от пазара.

{Земевладелец и капиталист. Вестник „Morning Star“⁹⁴ от 15 юли 1862 г. — в уводна статия, посветена на въпроса, чие задължение е (доброволно или по принуда) да поддържа работниците от памучната промишленост в Ланкашир и т. н., които са в бедствено положение поради памучния глад и гражданската война в Америка — пише:

„Тези хора имат законно право на подкрепа от собствеността, която са създали главно със своя труд... Казват, че хората, които благодарение

на памучната промишленост са спечелили големи богатства, са длъжни преди всичко да дадат шедра помощ. Няма никакво съмнение, че това е вярно . . . Онези част от тях, която се занимава с търговия и промишленост, прави именно така . . . Но е ли тя единствената класа, която е натрупала състояние от памучната промишленост? Разбира се, не, Поземлените собственици в Ланкашир и Северен Чешир получиха огромна част от създаденото по този начин богатство. И тях собственици имаха особено предимство, че получиха дял от богатството, без да оказват — както с ръцете си, така и със своята мисъл — никакво съдействие на промишлеността, която създаде това богатство . . . Фабрикантът е дал своя капитал, своето умение, своята неуморна бдителност за [612] създаването на тази голяма промишленост, която сега изпитва такива тежки сътресения; фабричният работник е дал своето умение, времето си и своя физически труд; а какво са дали поземлените собственици в Ланкашир? Решително нищо, в буквалния смисъл нищо; и все пак те получиха от всичко това повече съществени изгоди, отколкото която и да било друга класа . . . Не подлежи на никакво съмнение, че увеличаването на годишния доход на тези едри земевладелци, обусловено само от тази причина, е огромно: техният доход се е увеличил по всяка вероятност не по-малко от три пъти.“

Капиталистът е прекият експлоататор на работниците, той не само непосредствено присвоява *принадения труд*, но и просто го извиква на живот. Но тъй като за капиталиста-индустриалец това може да става само посредством производството и в процеса на производството, той самият е носител на функциите на това производство, негов ръководител. Напротив, земевладелецът притежава в поземлената собственост (за абсолютната рента) и в природната разлика между категориите земя (диференциална рента) такава привилегия, която му дава възможност да слага в джоба си част от този принадлеен труд или от тази принадлежна стойност, макар че той не взема никакво участие в ръководенето на този принадлеен труд, в създаването на тази принадлежна стойност. Ето защо, когато настъпват кризи, капиталистът разглежда земевладельца просто като излишен и вреден изразът, като сибаритствуващ паразит на капиталистическия производството, като въшка, която се гнезди в неговата, на капиталиста, кожа.}

Глава 3-а се нарича „За рентата от рудниците“.

Тук отново се казва:

„Тази рента“ (рентата от рудниците), „като рентата от земята, е следствие, а съвсем не причина на *високата стойност* на техния продукт“ (стр. 76) [Руски превод, том I, стр. 78].

Що се отнася до абсолютната рента, тя не е нито следствие, нито причина на „*високата стойност*“ — тя е следствие от излишъка стойност над цената по разходите. Обстоятелството, че този излишък се заплаща за продукта на рудника или земята и че по този начин се получава абсолютна рента, е следствие не от този *излишък* — защото подобен излишък е налице в цяла редица производствени отрасли, където той не влиза в цената на продукта

на тези отрасли, — а е следствие от *собствеността върху земята*.

Относно *диференциалната рента* може да се каже, че тя е следствие от „високата стойност“, ако под „висока стойност“ се разбира излишъкът от пазарната стойност на продукта над неговата действителна, или индивидуална, стойност, който е налице в относително по-продуктивните категории земи или рудници.

Че под „разменна стойност“, която регулира цената на продукта на най-бедната земя или на най-бедния рудник, Рикардо разбира не нещо друго, а *цена по разходите*, а под последната — не нещо друго, а разходите плюс обикновената печалба, и че той погрешно отъждествява тази цена по разходите с действителната стойност — това личи и от следния пасаж:

„Металът, добиван от най-бедния рудник, който се намира в разработка, трябва най-малкото да има такава разменна стойност, която не само би покривала всички разходи по снабдяването с облекло, храна и други предмети от жизнена необходимост на всички заети в неговото добиване и доставка на пазарта, *но освен това би дала обикновената средна печалба* на оня, който авансира капитала, необходим за работата на предприятието. Печалбата върху капитала, получавана от най-бедния рудник, който не плаща рента, ще регулира рентата от всички други по-производителни рудници. *Предполага се, че този рудник дава обикновена печалба върху капитала. Всичко, което другите рудници произвеждат свръх нея*, по необходимост ще се заплаща на собствениците им като рента“ (стр. 76—77) [Руски превод, том I, стр. 78].

Следователно тук е казано направо: *рентата е излишъкът от цената („разменната стойност“ тук е същото, както е цената) на земеделския продукт над неговата цена по разходите*, т. е. над стойността на авансирания капитал плюс обикновената (средната) печалба върху капитала. Следователно, ако *стойността* на земеделския продукт е по-висока от неговата цена на разходите, той може да плаща рента във всяка зависимост от разликата между земите и тогава най-бедната земя и най-бедният рудник могат да плащат същата абсолютна рента, както и най-богатите. Ако *стойността* на земеделския продукт не превишаваше неговата производствена цена, рентата би могла да произтича само от излишъка на пазарната стойност над действителната стойност на продукта, получаван от относително по-плодородните земи и т. н.

„Ако с помощта на равни количества труд, при равни количества основен капитал, от рудника, който не плаща рента, винаги се добиваха *равни количества злато . . . то количеството*“ (добивано злато) „*би се увеличавало заедно с търсенето, но стойността му би си оставала неизменна*“ (стр. 79) [Руски превод, том I, стр. 79—80].

Онова, което има сила за златото и рудниците, важи също така за пшеницата и земята. Следователно ако винаги се експлоа-

тираха еднакви сортове земя и ако те при еднакви разходи на труд винаги даваха еднакъв продукт, [613] то *стойността* на един фунт злато или на един квартал пшеница би си оставала неизменна, макар че количеството им би се увеличавало заедно с *търсенето*. Значи *би нараснала и тяхната рента* (сумата, а не нормата на рентата) без каквото и да било изменение в цената на продукта. Би се прилагал повече капитал, но все с неизменна производителност. Това е една от важните причини за нарастването на абсолютната сума на рентата съвсем независимо от повишаването на цената на продукта, а затова и без съответно изменение в рентите, заплащани от продукта на различните земи и рудници.

(5) РИКАРДОВАТА КРИТИКА СРЕЩУ ВЪЗГЛЕДИТЕ НА СМИТ ЗА РЕНТАТА

Глава 24-а на книгата на Рикардо се нарича „Учението на Адам Смит за поземлената рента“.

Тази глава е много важна, за да се разбере различието между Рикардо и А. Смит. Ние ще отложим по-дълбокото изясняване на това различие (по отношение на А. Смит), тъй като ex professo* ще разгледаме учението на Смит след учението на Рикардо.

Рикардо започва с това, че цитира един пасаж от А. Смит, в който той според Рикардо правилно определя кога цената на земеделския продукт дава рента и кога не дава рента. Но след това Смит, както изтъква Рикардо, отново приема, че някои продукти на земята, например хранителните продукти, трябва винаги да дават рента.

По този повод Рикардо прави следната бележка — и това е важно за *него*, за Рикардо:

„Аз приемам, че във всяка страна, от най-малко културната до най-цивилизованата, засега още съществува земя от такова качество, че тя не е в състояние да дава продукт, *стойността* на който би била повече от достатъчна за възстановяване на изразходвания за него капитал и за заплащане на *средната* и обикновена в дадена страна печалба. Всички ние знаем, че така стои въпросът в Америка, и все пак никой не твърди, че принципите, които регулират рентата, са различни в тази страна от тези принципи в Европа“ (стр. 389—390) [Руски превод, том I, стр. 269].

Тези принципи без съмнение са много съществено „различни“. Там, където *не съществува поземлена собственост* — фактически или юридически, — не може да има абсолютна поземлена рента. Абсолютната, а не диференциалната рента е адекватен израз на по-

* — специално. Ред.

землената собственост. Да се каже, че *едни и същи* принципи регулират поземлената рента там, където съществува поземлена собственост, и там, където няма такава — значи да се твърди, че *икономическата форма на поземлената собственост* не зависи от това, дали съществува поземлена собственост или не съществува.

Какво по-нататък трябва да значи, че „съществува земя от такова качество, че тя не е в състояние да дава продукт, *стойността* на който би била повече от *достатъчна* за възстановяване на капитала... и за заплащане на обикновената печалба“? Ако същото количество труд произвежда 4 квартера, то продуктът няма по-голяма стойност, отколкото тогава, когато то произвежда 2 квартера, макар че стойността на един квартал в единия случай е двойно по-голяма, отколкото в другия. Дали продуктът дава рента или не, това следователно абсолютно не зависи от величината на тази „стойност“ на продукта като такава. Продуктът може да дава рента само тогава, когато стойността му е по-висока от неговата цена на разходите, която се регулира от цената на разходите на всички други продукти, или, с други думи, се регулира от количеството незаплатен труд, което един капитал с размер 100 парични единици присвоява средно във всеки производствен отрасъл. Но дали стойността на продукта превишава неговата производствена цена, това зависи съвсем не от неговата абсолютна величина, а от състава на прилагания при производството му капитал в сравнение със средния състав на капитала, прилаган в неземеделското производство.

„Но дори и да беше вярно, че земеделieto в Англия е стигнало до такова високо стъпало на развитие, при което вече съвсем няма земи, които не носят рента, не по-малко вярно е, че по-рано такива земи е трябвало да съществуват. Впрочем въпросът, дали съществуват такива земи или не, в дадения случай няма никакво значение; защото ако във Великобритания има някакъв капитал, който, вложен в земя, само възстановява изразходваната сума плюс обикновената печалба върху капитала, решително все едно е дали той се изразходва върху стара или върху нова земя. Като взема под арена участък земя за 7 или 14 години, фермерът има намерение да вложи в него капитал от 10 000 ф. ст., тъй като той знае, че при съществуващите цени на зърнените храни и суровините е в състояние да си възстанови капитала, който ще изразходва, да заплати рентата и да получи обикновената норма на печалбата. Но той няма да вложи 11 000 ф. ст., ако не може да използва последната хляда фунта стерлинги така производително, че тя да му даде обикновената печалба върху капитала. *Като пресмята дали има смисъл да изразходва допълнителен капитал или не, той обръща внимание само на това — дали цената на суровия продукт е достатъчна, за да възстанови с печалба неговите разходи, тъй като той знае, че няма да плаща допълнителна рента.* Дори след изтичането на срока на арендата неговата рента няма да се повиши; защото ако земеделецът би пожелал да повиши рентата въз основа на това, че фермерът е вложил допълнителен капитал от 1 000 ф. ст., то фермерът би изтегил този капитал, тъй като, съгласно предположението, като е вложил този капитал, той ще получи само обикновената средна печалба, която може да получи и при всяка друга употреба на капитала. Ето защо фермерът *не може да се съгласи*

да плаща рента за него, докато цената на суровия продукт не се повиши още повече или, което се свежда до същото, докато не се понижи обикновената обща норма на печалбата" (стр. 390—391) [Руски превод, том I, стр. 269—270].

Тук Рикардо признава, че и най-лошата земя *може* да носи рента. Как той обяснява това? Втората доза капитал, приложена на най-лошата земя за създаване на добавъчно предлагане, което става необходимо в резултат [614] на добавъчното търсене, дава възможност да се възстанови цената по разходите само при повишаване цената на зърнените храни. Следователно първата доза капитал сега ще дава излишък над тази цена по разходите, т. е. рента. Въпросът стои следователно така: още *преди* прилагането на втората доза *първата доза върху най-лошата земя* дава рента, защото пазарната стойност превишава цената по разходите. Следователно въпросът се състои само в това, трябва ли пазарната стойност *да превишава* освен това и стойността на продукта от най-лошата земя или пък, напротив, нямаме ли тук такова положение, че *стойността* на продукта *превишава* неговата *цена по разходите* и че повишаването на цената само е направило възможна продажбата на този продукт по *неговата стойност*.

По-нататък: защо *цената* трябва да стои на такова равнище, че се оказва равна на цената по разходите, т. е. на авансирания капитал плюс средната печалба? Това се получава в резултат от конкуренцията на капиталите в различните производствени отрасли, в резултат от пренасянето на капитала от един производствен отрасъл в друг, следователно в резултат от въздействието на един капитал върху друг капитал. Но посредством какво въздействие капиталът може да принуди поземлената собственост продуктът да се продава не по неговата стойност, а по-ниско от нея — по цената по разходите? Изтеглянето на капитала от земеделието не може да даде такъв ефект, ако то не се придружава със спадане на търсенето на земеделските продукти. Изтеглянето на капитала тогава би довело до противоположен резултат, би надуло пазарната цена на земеделските продукти над тяхната стойност. Пренасянето на новия капитал в земеделието също така не може да направи нищо в това отношение. Защото именно взаимната конкуренция на капиталите дава възможност на земевладелеца да иска от отделния капиталист да се задоволява със „средната печалба“ и да му заплаща излишъка от стойността над цената, която доставя тази печалба.

Но би могло да се запита: ако поземлената собственост дава такава власт да се продава продуктът *по* неговата стойност, *над* неговата цена по разходите, защо *тя* не дава също така власт да се продава продуктът *над* неговата стойност, т. е. по всяка монополна цена? На неголям остров, където не съществува външна

търговия със зърнени храни, зърнените храни, хранителните продукти, както и всеки друг продукт, безусловно биха могли да се продават по монополна цена, т. е. по такава цена, която е ограничена само от състоянието на търсенето, т. е. от *платежоспособното търсене*, а това платежоспособно търсене има твърде различна величина и диапазон в зависимост от равнището на цената на предлагания продукт.

Като оставяме настрана такива изключителни случаи — за нещо подобно не може и дума да става в европейските страни; дори в Англия значителна част от плодородната земя е изкуствено изтеглена от земеделието, изобщо от пазара, за да се повиши стойността на останалата част, — поземлената собственост може да засяга и парализира действието на капиталите, тяхната конкуренция, само дотолкова, доколкото конкуренцията на капиталите модифицира определянето на *стойностите на стоките*. Превръщането на стойностите в цени по разходите е само следствие и резултат от развитието на капиталистическото производство. Първоначално стоките се продават (средно) по своите стойности. На отклоняването от това пречи в земеделието съществуването на поземлената собственост.

Когато фермерът взема под аренда земя за 7 или 14 години, казва Рикардо, той разчита, че при влагането на капитал например от 10 000 ф. ст. *стойността на зърнените храни* (средната пазарна стойност) ще му позволи да възстанови разходите плюс средната печалба, плюс установената в арендния договор рента. По този начин, тъй като той „арендува“ земя, за него *изходна точка [Prius]* е средната пазарна стойност, т. е. стойността на пролукта, а печалбата и рентата са само ония части, на които тази стойност *се разлага*, но които не я образуват. *Дадена пазарна цена* е за капиталиста същото, каквото е *стойността* на продукта, взета като предпоставка, за теорията и за вътрешната връзка на производството. А ето какъв извод прави от това Рикардо. Ако фермерът прибавя 1 000 ф. ст., него го занимава само въпросът, дали те ще му донесат при *дадена пазарна цена* обикновената печалба. Следователно — такъв е, както се вижда, ходът на мислите на Рикардо — определящата роля принадлежи на цената по разходите, а в тази цена по разходите като регулиращ елемент влиза именно *печалбата*, но не *рентата*.

Първо, и печалбата не влиза в производствената цена като конституиращ елемент. Защото фермерът, съгласно предположението, разглежда *пазарната цена* като изходна точка [*Prius*] и изчислява дали добавъчните хиляда фунта стерлинги ще му донесат при тази дадена пазарна цена обикновената печалба. Следователно тази пе-

чалба не е причина, а резултат на тази цена. Но, разсъждава по-нататък Рикардо, самото влагане на 1 000 ф. ст. се определя от сметката дали цената ще даде обикновена печалба или не. Следователно печалбата е определящ момент за влагането на 1 000 ф. ст. за производствената цена [Produktionspreis].

По-нататък: ако капиталистът е намерил, че 1 000 ф. ст. няма да дадат обикновената печалба, той не би ги вложил. Производството на добавъчно количество хранителни продукти не би имало място. Ако то би било необходимо за задоволяване на добавъчното търсене, търсенето би трябвало да повиши цената, т. е. пазарната цена, до равнище, при което тя ще дава печалба. Следователно печалбата — за разлика от рентата — влиза като конституиращ елемент не поради това, че създава стойността на продукта, а поради това, че самият продукт [615] няма да бъде създаден, ако цената му не се покачва толкова високо, че да може свръх разходите да заплаща и обикновената норма на печалбата. Напротив, в *този* случай не е необходимо цената да се покачи толкова високо, че да заплаща рентата. Следователно тук има съществена разлика между рентата и печалбата и в известен смисъл може да се каже, че печалбата е конституиращ елемент на цената, докато рентата не е такъв елемент. (Такава е очевидно скритата мисъл на А. Смит.)

За дадения случай това е вярно.

Но защо?

Защото в *този* случай поземлената собственост *не може* да противостои на капитала като поземлена собственост и следователно вече съгласно предположението тук *няма* място тъкмо оная комбинация, при която се образува рента, абсолютна рента. Добавъчните зърнени храни, произведени от втората доза капитал от 1 000 ф. ст., произведени при *неизменна пазарна стойност*, следователно при такова добавъчно търсене, което има място само *при* предположението, че *цената* си остава *неизменна*, трябва да се продава *под* своята стойност, по цената на разходите. Следователно този добавъчен продукт на хиляда фунта стерлинги се намира в същите условия, както ако би постъпила в обработка нова, по-малко плодородна земя, която *не* определя пазарната стойност и може да доставя добавъчното си предлагане само при условие, че го доставя по съществуващата *предшна* пазарна стойност, т. е. по цена, *определяна независимо от това ново производство*. При тези условия изключително от относителното плодородие на тази добавъчна земя зависи дали тя дава рента или не, и това става тъкмо затова, защото тя *не* определя пазарната стойност. Съвършено така стои въпросът с добавъчните 1 000 ф. ст. върху старата земя. И тъкмо от тук Рикардо прави *противоположния* извод, че добавъчната земя

или добавъчната доза капитал *определя пазарната стойност*, тъй като цената на техния продукт при дадена, *установила се независимо от тях, пазарна стойност* не дава рента, а дава само печалба, покрива не стойността, а само цената по разходите на този продукт! Нима това не е *contradictio in adjective**!

Обаче продукт *тук* все пак се произвежда, макар той да не дава рента! Разбира се! На земя, *арендувана* от фермера, *за него*, за капиталиста, поземлената собственост като самостоятелен, оказващ съпротива елемент не съществува през цялото време, когато той по силата на арендния договор фактически сам е поземлен собственик. Следователно сега капиталът се движи в този елемент, без да се натъква на съпротива, а за капитала е достатъчна цената на разходите на продукта. Също така и след като изтече срокът на арендата, фермерът естествено ще регулира рентата съобразно с това, в какви предели влагането на капитал в земята дава продукт, който може да бъде продаден по своята *стойност* и следователно може да дава рента. Такова влагане на капитал, което при дадена *пазарна стойност* не дава излишък над цената по разходите, при определене размера на рентата не се взема под внимание, тъй като не би се плащала от капитал или не би се обуславяла от договор рентата от такава земя, относителното неплодородие на която довежда дотам, че пазарната цена заплаща само цената по разходите на продукта, на тази земя.

На практика въпросът стои съвсем не по рикардовски. Ако арендаторът има свободен капитал или го придобива в течение на първите години на арендния договор, сключен за 14 години, той не иска при това *обикновена печалба*. Така би било само ако той получеше допълнителен капитал в заем. И наистина, какво да прави той със свободния капитал? Да вземе под аренда нова земя ли? Земеделското производство в много по-голяма степен допуска интензивно влагане на капитал, отколкото по-екстензивна обработка на земята с по-голям капитал. Или пък ако в непосредствено съседство със старата земя няма земя, която се дава под аренда, то — при положение, че арендаторът има две отделни ферми — неговата дейност по управляването и надзора би била разпокъсана много повече, отколкото това става в обработващата промишленост, когато фабрикантът има шест фабрики. Или на арендатора му остава да даде парите си под лихва на банкера, да ги вложи в държавни ценни книжа, в железопътни акции и др. т.? Тогава той от самото начало се отказва поне от половината или от една трета от обик-

* — буквално: „противоречие в епитета“, или „противоречие в определението“, т. е. абсурдно противоречие от такъв тип, както в изразите „кръгъл квадрат“, „дървено желязо“. *Ред.*

новената печалба Следователно, ако може да вложи тези пари във вид на допълнителен капитал в старата ферма, като получава върху тях макар и по-малко от средната печалба, например 10% при средна печалба 12%, той все още печели 100%, когато лихвеният процент е равен на 5%. Следователно за него все още ще бъде изгодна операция да вложи добавъчно 1000 ф. ст. в [616] старата ферма.

Ето защо съвсем погрешно е у Рикардо, че той отъждествява влагането на допълнителен капитал [в същата земя] с прилагането на допълнителен капитал в нова земя. В първия случай дори при капиталистическо производство не е необходимо продуктът да дава макар и обикновена печалба. Той трябва да дава само толкова повече от обикновената норма на лихвата, за да има смисъл за фермера да предпочете грижите и риска, свързани с прилагането на свободния му капитал в производството, пред прилагането му като паричен капитал.

Но съвсем нелеп, както показахме, е изводът, който Рикардо прави от това разсъждение :

„Ако Адам Смит, с неговия пронизателен ум, би обърнал внимание на този факт, той не би твърдял, че рентата образува *една от съставните части на цената на продуктите на земята*; защото цената навсякъде се *регулира* от печалбата от онази последна част на капитала, за която не се плаща никаква рента“ (стр. 391) [Руски превод, том I, стр. 270].

Илюстрацията, която дава Рикардо, доказва тъкмо *обратното* — че прилагането на тази последна част от капитала в земята се регулира от *пазарната цена*, която не зависи от това прилагане, която съществува още преди то да е било извършено, и поради това допуска само печалба, а не рента. Че печалбата е единственият регулатор за капиталистическото производство, това е напълно вярно. И поради това е вярно, че не би съществувала абсолютна рента, ако производството се регулираше *изключително* от капитала. Абсолютна рента възниква тъкмо там, където условията за производство дават на поземления собственик власт да поставя граници на изключителното регулиране на производството от капитала.

Второ, Рикардо (стр. 391 и следващите) [Руски превод, том I, стр. 270—272] упреква А. Смит, че той развива правилния принцип за рентата [само] за каменовъглените мини. Рикардо казва дори така :

„Целият принцип на рентата тук е разяснен превъзходно и недвусмислено, но всяка дума може да бъде отнесена със същото основание към земята, както и към каменовъглените мини; обаче Смит твърди, че въпросът с поземлените владения на земната повърхност стои другояче“ (стр. 392) [Руски превод, том I, стр. 271].

А. Смит чувствава, че при известни обстоятелства земевладелецът има власт да окаже ефикасна съпротива на капитала, да направи да се почувствува силата на поземлената собственост и за това да иска абсолютна рента и че при други обстоятелства той няма такава власт; но че именно производството на хранителни продукти установява закона на рентата, докато рентата при други начини на прилагане на капитал към земята се определя от земеделската рента.

„У поземлените владения на земята повърхност“ (казва А. Смит) „стойността на техния продукт и размерът на рентата, която те носят, са пропорционални не на *относителното*, а на *абсолютното* им плодородие“ (стр. 392) [Руски превод, том I, стр. 271].

В своето възражение срещу Смит Рикардо се приближава, доколкото това изобщо е възможно за него, до действителния принцип на рентата. Той казва:

„Но да предположим, че няма нито един участък земя, който да не носи рента. В този случай *величината на рентата от най-лошата земя би била пропорционална на излишъка от стойността на продукта над изразходвания капитал и обикновената печалба върху капитала*. Същият този принцип ще определя рентата от земите с до известна степен по-добро качество или по-добре разположени и поради това рентата от тези земи поради техните предимства би била по-висока от рентата от земите от най-лошо качество. Същото може да се каже за земите от трето, още по-високо качество и т. н. до най-добрите земи. Не е ли очевидно след това, че именно *относителното плодородие на земята* определя онази част от продукта, която се заплаща във вид на поземлена рента точно така, както *относителната продуктивност на рудниците* определя частта от техния продукт, която се заплаща във вид на рента от рудниците?“ (стр. 392—393) [Руски превод, том I, стр. 271]

Тук Рикардо изказва правилния принцип за рентата. Ако най-лошата земя заплаща рента, ако следователно рентата се заплаща независимо от разликата в естественото плодородие на земите и е абсолютна рента, тази рента трябва да е равна на *„излишъка на стойността на продукта над изразходвания капитал и обикновената печалба върху капитала“*, т. е. на *излишъка на стойността на продукта над* неговата цена по разходите. Рикардо предполага, че такъв излишък не може да има, защото той — в противоречие със собствения си принцип — погрешно приема Смитовата догма [617], че стойността е равна на цената по разходите на продукта.

В останалото Рикардо отново изпада в заблуждение.

Диференциалната рента, разбира се, би се определяла от *„относителното плодородие“*. Но абсолютната рента не би имала нищо общо с *„естественото плодородие“*.

А, от друга страна, Смит би излязъл прав в това, че *фактичката* рента, която плаща най-лошата земя, *може* да зависи от

абсолютното плодородие на другите земи и относителното плодородие на най-лошата земя, или пък от абсолютното плодородие на най-лошата земя и от относителното плодородие на другите категории земя.

Въпросът е там, че фактичката величина на рентата, която най-лошата земя плаща, зависи не от излишъка на *стойността* на собствения ѝ продукт над неговата цена по разходите, както приема Рикардо, а от излишъка на *пазарната стойност* над производствената цена на продукта. Но това са твърде различни неща. Ако *продуктът на най-лошата земя сам определя* пазарната цена, то пазарната стойност е равна на действителната му стойност и следователно излишъкът от неговата пазарна стойност над неговата цена по разходите е равен на излишъка на собствената му индивидуална (действителна) стойност над неговата цена по разходите. А ако пазарната цена се определя независимо от продукта на най-лошата земя от други сортове земя, въпросът стои другояче. Рикардо изхожда от предположението за *низходяща линия*. Той приема, че най-лошата земя постъпва в обработка *на последно място* и че се обработва (в предположения случай) само тогава, когато добавъчното търсене е направило необходимо добавъчното предлагане по стойността на продукта, получаван от най-лошата и постъпила последна в обработка земя. В този случай стойността на продукта на най-лошата земя регулира пазарната стойност. При *възходяща линия* това става (дори от гледна точка на Рикардо) само в случай, когато добавъчното предлагане от страна на най-добрите категории земя само се равнява на добавъчното търсене по предишната пазарна стойност. Ако добавъчното предлагане е повече от това, Рикардо винаги предполага, че старата земя трябва да бъде изтеглена *от обработка*, докато оттук следва само, че старата земя ще дава *по-ниска рента* от преди или съвсем няма да дава рента. При *низходяща линия* става същото. Ако добавъчното предлагане е такова, че то може да бъде доставено само по *предишната пазарна стойност*, то от това, доколко тази пазарна стойност превишава цената на разходите на продукта на новата, по-лоша земя, зависи дали и в каква степен най-лошата земя ще дава рента или пък няма да дава никаква рента. И в двата случая нейната рента се определя от *абсолютното*, а не от относителното плодородие. От абсолютното плодородие на новата земя зависи с колко пазарната стойност на продукта на най-добрите категории земя *превишава* собствената действителна, индивидуална стойност на продукта на новата земя.

А. Смит правилно прокарва тук разликата между земята и рудниците, тъй като относно последните той приема, че *никога* не става преминаване към по-лошите категории, а винаги — към *по-добрите*

и че те винаги доставят повече от необходимото добавъчно предлагане. Тогава рентата от най-лошата категория зависи от нейната абсолютна продуктивност.

„След като А. Смит заяви, че има такива мини, които могат да се разработват само от техните собственици, защото тези мини покриват само разходите по разработката заедно с обикновената печалба върху вложени капитал, ние бихме били в правото си да очакваме, че според него именно тези мини регулират цената на продукта на всички мини. Ако старите мини не могат да доставят цялото необходимо количество каменни въглища, цената на каменните въглища ще започне да се повишава и ще се повишава дотогава, докато собственикът на някоя нова, победна мина не намери, че той може, разработвайки я, да получи обикновената печалба върху капитала. . . Следователно излиза, че цената на каменните въглища винаги се регулира от най-малко продуктивните мини. Обаче А. Смит е на друго мнение. Той смята, че „най-продуктивните каменовъглени мини регулират цената на въглищата на всички други съседни мини. И двамата — и собственикът на мината, и предприемачът, зает с нейната разработка — намират, че първият може да получи по-голяма рента, а вторият — по-голяма печалба, ако започнат да продават каменните въглища по една до известна степен пониска цена от всичките им съседи. Последните скоро ще бъдат принудени да продават своите каменни въглища по същата цена, макар че няма да им бъде така лесно да направят това и макар че това винаги намалява рентата и печалбата им, а понякога съвсем ги лишава и от рента, и от печалба. В резултат на това някои мини съвсем се изоставят, а други престават да носят рента и могат да се разработват само от техния собственик.“ Ако търсенето на каменни въглища [617 а] намалява или ако благодарение на прилагането на нови методи се увеличава тяхното количество, цената им трябва да спадне и разработката на някои мини трябва да се прекрати. Но във всеки случай цената на каменните въглища трябва да бъде достатъчна, за да може да заплати разходите и печалбата на мината, която се разработва, без да бъде обременена с рента. Следователно цената се регулира от най-малко продуктивните мини. А и самият Адам Смит констатира това на друго място, защото казва: „Най-ниската цена, по която могат да се продават каменните въглища в продължение на шо-годе продължително време, е — както и за всички други стоки — цената, която е достатъчна единствено за да се възстанови, заедно с обикновената печалба, капиталът, изразходван за производството на стоката и за доставянето ѝ на пазара. В каменовъглената мина, от която земеделецът не може да получава рента и която той трябва или сам да разработва, или съвсем да я изостави, цената на въглищата трябва в по-голямата си част да се намира приблизително на равнището на тази цена“ (стр. 393—395) [Руски превод, том I, стр. 271—272].

А. Смит грехи в смисъл, че обявява особената конюнктура на пазара, при която там господства най-продуктивната мина (или земя), за *всеобщ* случай. Но ако предположим този случай, той разсъждава (общо взето) правилно, а Рикардо — неправилно. Смит приема, че при дадено състояние на търсенето и при относително голяма продуктивност на най-добрата шахта последната може да прокара на пазара целия си продукт само тогава, когато продава въглищата по-евтино от конкурентите, когато цената на нейния продукт е *по-ниска* от предишната пазарна стойност. В резултат на това спада цената на продукта и за най-лошите мини. Пазарната

цена спада. Това спадане във всички случаи *понижава рентата* на най-лошите мини и дори може да доведе до пълното ѝ изчезване. Защото рентата е равна на излишъка на пазарната стойност над цената на разходите на продукта, независимо от това, дали тази пазарна стойност е равна на индивидуалната стойност на продукта от определена категория земя (или мина) или не. Печалбата — което Смит не забелязва — може в резултат на това да се намали само ако стане необходимо да се изтегли част от капитала и да се намали размерът на производството. Ако пазарната цена, регулирана при дадени условия от продукта на най-добрите мини, спада толкова ниско, че съвсем не дава за продукта на най-лошата мина никакъв излишък над цената на разходите, то най-лошата мина може да бъде разработвана само от самия собственик. При тази пазарна цена нито един капиталист няма да му плаща рента. Неговата собственост върху земята не му дава в този случай власт над капитала, но тя премахва за него съпротивата, която срещат другите капиталисти при влагането на капитал в земята. За него поземлена собственост *не съществува*, тъй като самият той е поземлен собственик. Следователно той може да използва своята земя за добив на каменни въглища, както и за какъвто и да било друг производствен отрасъл, т. е. може да я използва, ако пазарната цена на продукта, която самият той не определя, а *намира вече* определена, му дава средната печалба, покрива неговата цена по разходите.

И оттук Рикардо заключава, че Смит противоречи на самия себе си! От това, че предишната пазарна цена определя в каква степен новите мини могат да бъдат пуснати в ход от самите им собственици, т. е. могат да се разработват при условия, когато поземлената собственост изчезва, тъй като при предишната пазарна цена те осигуряват на предприемача *цената по разходите* — той заключава, че тази цена по разходите определя пазарната цена! Но тук той отново прибегва до низходящата линия и заявява, че по-малко продуктивната мина може да се разработва само ако пазарната цена на продукта се повишава над стойността на продукта на най-добрите мини; при това необходимо е само тя да *превишава* цената по разходите или дори само да я заплаща за най-лошите мини, експлоатирани от самите им собственици.

При това, щом Рикардо приема, че „когато количеството“ (на добиваните каменни въглища) „благодарение на прилагането на нови методи се увеличава, тяхната *цена трябва да спадне и разработването на някои мини трябва да се прекрати*“ — това, разбира се, зависи само от степента на спадането на цените и от състоянието на търсенето. В случай, когато при такова спадане на цените пазарът може да погълне целия продукт, лошите мини все още ще

дават рента, ако при спадането на пазарната цена все още остава известен излишък на пазарната стойност над цената по разходите в по-бедните мини; а ако пазарната цена само покрива тази цена по разходите, т. е. съвпада с нея, по-бедните мини ще се разработват от техните собственици. Но и в двата случая е нелепо да се говори, че цената по разходите в най-лошата мина регулира пазарната цена. Разбира се, цената по разходите в най-лошата мина определя съотношението между цената на нейния продукт и регулиращата пазарна цена и *затова* решава въпроса [618], може ли да се разработва тази мина или не може. Но въпросът, може ли при *дадена пазарна цена* да се експлоатира земята — или мината — с определена степен на продуктивност, няма очевидно нищо общо и съвсем не съвпада с обстоятелството дали пазарната цена се регулира от цената по разходите на продукта на тази земя или на тази мина. Ако при *нараснала пазарна стойност* би било необходимо или възможно *добавъчно предлагане*, пазарната стойност ще се регулира от най-лошата земя, но тогава именно тя би давала абсолютна рента. Тъкмо отнотно този случай Смит приема *обратно*.

Трето, Рикардо (стр. 395—396) [Руски превод, том I, стр. 272—273] упреква Смит във връзка с това, че според последния евтинията на суровите продукти, например заменяването на зърнените храни с картофи, което предизвиква спадане на работната заплата и намаляване на производствените разходи, довежда до това, че земеделецът получава по-голям дял, както и по-голямо количество продукт. Рикардо възразява срещу това:

„Нито една част от добавъчния продукт не би отишла за увеличаване на рентата; цялата добавка неизменно би отишла изцяло за увеличаване на печалбата. . . Докато се обработват земи от едно и също качество и докато не е настъпило никакво изменение в относителното им плодородие или други предимства, *рентата винаги ще запазва предишното си отношение към brutния продукт*“ (стр. 396) [Руски превод, том I, стр. 273].

Това е безусловно невярно. Частта на поземлената рента, а поради това и *относителната* ѝ величина ще спадне. Картофите, въведени като главен хранителен продукт, биха намалили стойността на работната сила, необходимото работно време би се съкратило, принадлежното работно време, а поради това и *нормата* на принадлежната стойност биха се увеличили; следователно при равни други условия съставът на капитала би се изменил, стойността на променливата част би се намалила спрямо стойността на постоянната част, макар че *масата* на приложения жив труд би останала предишната. Поради това *нормата на печалбата* би се повишила. В този случай бихме имали спадане на абсолютната рента и относително спадане на диференциалната рента (виж стр. 610, таблица С*).

Тази причина би оказала еднакво въздействие върху земеделския и неземеделския капитал. Общата норма на печалбата би се повишила и затова рентата би спаднала.

В глава 28-а („За сравнителната стойност на златото, пшеницата и труда в богатите и бедните страни“) Рикардо пише:

„Грешката на д-р Смит, която преминава като червена нишка през целия му труд, се състои в предположението, че стойността на зърнените храни е постоянна и че макар стойността на всички други неща може да се повишава, със стойността на зърнените храни това никога не може да стане. Според него зърнените храни винаги имат еднаква стойност, защото винаги могат да изхранят еднакъв брой хора. Точно по същия начин би могло да се каже, че сукното винаги има една и съща стойност, защото от него винаги може да се направи едно и също количество рединготи. Какво общо има стойността със способността на вещта да служи като храна или като облекло?“ (стр. 449—450) [Руски превод, том I, стр. 307].

„... Д-р Смит... така изкусно защищаваше теорията, че пазарната цена на стоките в крайна сметка се регулира от естествената им цена“ (стр. 451) [Руски превод, том I, стр. 308].

„... Ако стойността на златото се изразява в зърнени храни, то златото може да има твърде различна стойност в две различни страни. Аз се старах да покажа, че тази стойност ще бъде ниска в богатите страни и висока в бедните. Адам Смит държи на друго мнение: той мисли, че стойността на златото, изразена в зърнени храни, е най-висока в богатите страни“ (стр. 451) [Руски превод, том I, стр. 310].

* * *

В глава 32-а („Възгледите на г-н Малтус за рентата“) Рикардо пише:

„Рентата е създаване на стойността, но не създаване на богатството“⁹⁶ (стр. 485—486) [Руски превод, том I, стр. 330].

„Като говори за високата цена на зърнените храни, г. Малтус очевидно разбира под това не цената за квартал или бушел, а по-скоро излишъка от цената, по която се продава целият продукт, над разходите за неговото производство, като включва винаги в термина „производствени разходи“ както печалбата, така и работната заплата. 150 квартера зърнени храни по 3 ф. ст. и 10 шил. за квартал биха донесли на земевладелеца по-голяма рента, отколкото 100 квартера по 4 ф. ст., стига само производствените разходи и в двата случая да са еднакви“ (стр. 487) [Руски превод, том I, стр. 330]. „Каквито и да бъдат свойствата на дадена земя, високата рента зависи от високата цена на продукта; но щом като високата цена е дадена, високата рента е пропорционална не на редкостта на продукта, а на неговото изобилие“ (стр. 492) [Руски превод, том I, стр. 334].

„Тъй като рентата е следствие от високата цена на зърнените храни, то изчезването на рентата е следствие от ниската цена. Чуждестранните зърнени храни никога не влизат в конкуренция с пшеницата от вътрешното производство, която носи рента. Спадането на цената винаги бие по земевладелеца, докато не бъде погълната цялата му рента; ако цената все още продължава да спада, тя ще престане да носи дори обикновената печалба върху капитала; в този случай капиталът

* Виж настоящия том, част II, стр. 352—353, *Бълг. ред.*

ще напусне земята, за да търси някакво друго приложение, и зърнените храни, които по-рано се произвеждаха на тази земя, тогава, но не по-рано, ще бъдат заместени с вносни зърнени храни. Изчезването на рентата ще повлече след себе си загуба в стойността, а именно в стойност, изразена в пари, но затова пък ще се получи печалба в богатство. Количеството сурови материали и други продукти, взети заедно, ще нарасне, но в резултат на по-голямата леснина, с която те се произвеждат, увеличаването на тяхното количество ще се придружава от намаляване на стойността им* (стр. 519) [Руски превод, том I, стр. 351].

[Глава четиринадесета]

ТЕОРИЯТА НА А. СМИТ ЗА РЕНТАТА

[1] ПРОТИВОРЕЧИЯ У СМИТ В ПОСТАНОВКАТА НА ПРОБЛЕМАТА
ЗА РЕНТАТА]

[619] Тук не се спираме на интересната трактовка, която Смит дава на въпроса, по какъв начин рентата, получавана от главния растителен хранителен продукт, определя всички останали в строгия смисъл на думата селскостопански ренти (в скотовъдството, в горското стопанство, в културата на техническите растения), тъй като тези производствени отрасли могат да бъдат взаимно превърнати една в друга. Смит отделя като изключение оризовата култура там, където оризът служи за основен растителен хранителен продукт, тъй като оризовите блатата не могат да бъдат превърнати в ливади, в засети с пшеница ниви и др. т., както и обратното.

Смит правилно определя *рентата* като „цена, заплащана за ползване от земята“ ([френско издание 1802 г.], том I, стр. 299) [Руски превод, том I, стр. 130], където под думата земя трябва да се разбира всяка природна сила като такава, следователно и водата и т. н.

Противоположно на странната представа на Родбертус⁹⁶ Смит още в увода [към глава 11-а] изброява съставните части на земеделския капитал: „капитал, който доставя семена“ (суровини), „който заплаща труда, купува и издържа добитъка и другите земеделски *оръдия*“ (пак там) [Руски превод, том I, стр. 130].

Но какво представлява тази „цена, заплащана за ползване от земята“ ?

„Всичко, което остава от продукта или от неговата цена свръх тази част“ (частта, която възстановява авансирания капитал „и свръх това обикновената печалба), „каквото и да бъде този остатък, *собственикът* се стреми да го задържи

у себе си като *рента* за своята земя“ (пак там, стр. 300) [Руски превод, том I, стр. 130].

„Този *излишък* винаги може да се разглежда като *естествена* поземлена *рента*“ (стр. 300) [Руски превод, том I, стр. 130].

Смит възразява срещу смесването на рентата с лихвата върху вложения в земята капитал:

„Собственикът иска рента дори за такава земя, която не е била подложена на подобряване“ (стр. 300—301) [Руски превод, том I, стр. 130],

и дори тази втора форма на рентата*, добавя той, има особеността, че лихвата върху използвания за подобряване на земята капитал представлява лихва върху капитала, вложен не от собственика, а от арендатора.

„Той* (собственикът) „иска понякога рента за това, което изобщо не може да бъде подобро от човека“ (стр. 301) [Руски превод, том I, стр. 131].

Смит напълно определено подчертава, че „рента иска“ *поземлената собственост, поземленият собственик* като *собственик*. Следователно, разглеждайки рентата като просто следствие от *поземлената собственост*, Смит признава рентата за *монополна цена*, което е съвършено вярно, тъй като само в резултат на намесата на поземлената собственост продуктът се продава по цена, по-висока от производствените разходи, продава се по своята стойност.

„Поземлената рента, разглеждана като цена, заплащана за ползване от земята, естествено представлява монополна цена“ (стр. 302) [Руски превод, том I, стр. 131].

Това действително е такава цена, която само монополът на собственост върху земята принуждава да се заплаща и която, бидейки в това отношение монополна цена, се различава от цената на промишлените продукти.

От гледна точка на капитала — а капиталът господства в производството — *производствените разходи* изискват само това, продуктът да заплаща освен авансираните разходи също така и средната печалба. В този случай продуктът — безразлично дали това е продукт на земята или някакъв друг продукт — *може*

„да *постъпва на пазара*“. „Ако обикновената цена превишава достатъчната, то нейният *излишък*, естествено, отива за поземлена рента. Ако тя е само достатъчна, стоката напълно *може* да *постъпва на пазара*, но не може да дава рента на поземления собственик. Ще бъде ли цената по-висока от достатъчната, или не? Това зависи от търсенето“ (том I, стр. 302—303) [Руски превод, том I, стр. 131].

Преминаваме към въпроса: защо според Смит рентата влиза в цената не както работната заплата и печалбата? В началото Смит

* — рента за подобряване на земята. *Ред.*

правилно е разложил стойността на работна заплата, печалба и рента (ако оставим настрана постоянния капитал). Но той веднага се отклонява към противоположния път — отъждествява стойността и „естествената цена“ (т. е. определяната от конкуренцията средна цена на стоките, или техните производствени разходи) и съставя последната от работната заплата, печалбата и рента.

„Тези три части образуват, както се вижда, непосредствено или в крайна сметка цялата цена“ (том I, стр. 101) (книга I, глава 6) [Руски превод, том I, стр. 47].

„Все пак в най-развитите общества винаги се срещат, макар и в неголямо количество, такива стоки, *цената на които се разлага само на две части: на работна заплата и печалба върху капитала*, и още по-малко количество такива стоки, *цената на които се състои изключително от работна заплата*. В цената на морската риба например една част заплаща труда на рибарите, а друга част — печалбата върху капитала, вложен в риболовния занаят. *Рентата* рядко съставлява част [620] от тази цена . . . В някои местности на Шотландия живеят бедняци, които се занимават със събиране по морския бряг малки пъстри камъчета, общоизвестни под името *шотландски камъни*. Цената, която им плаща *шлифовчикът* за тия камъчета, е изцяло *възнаграждение за техния труд*; в нея не влиза нито рента, нито печалба. Но *цялата цена на която и да било стока* винаги в крайна сметка се разлага на *някоя от тези части или и на трите части*“ (том I, стр. 103—104) (книга I, глава 6) [Руски превод, том I, стр. 48—49].

В приведените пасажии (пък и изобщо в тази 6-а глава, която разглежда „*съставните части на цената на стоките*“) са струпани в един куп разлагането на стойността на работна заплата и т. н. и съставянето на цената от работната заплата и т. н. (И само глава 7-а за пръв път разглежда „естествената цена“ и „пазарната цена“.)

Глава 1-а, 2-а и 3-а на първа книга разглеждат „разделението на труда“, глава 4-а — парите. Както в тези, така и в следващите глави мимоходом се дава определение на *стойността*. *Глава 5-а* разглежда *действителната цена* на стоките и *номиналната им цена*, превръщането на *стойността в цена*. *Глава 6-а* — „*съставните части на цената на стоките*“. *Глава 7-а* — *естествената цена и пазарната цена*. След това *глава 8-а* — работната заплата. *Глава 9-а* — печалбата върху капитала. *Глава 10-а* — *работната заплата и печалбата в различните отрасли на прилагане на труда и капитала*. Най-послед *глава 11-а* — *поземлената рента*.

Но тук ние искаме да обърнем вниманието преди всичко върху следното: съгласно току-що приведените положения, съществуват стоки, *цената* на които се състои само от работна заплата, както и други стоки, *цената* на които се състои само от работна заплата и печалба, и най-послед трети, цената на които се състои от работна заплата, печалба и рента. Ето защо:

„*Цялата цена на всяка стока* винаги . . . се разлага на *някоя от тези части или и на трите части*.“

Според това следователно не би имало основание да се говори, че рентата влиза в цената не така, както печалбата и работната заплата; но би било нужно да се каже, че рентата и печалбата влизат в цената не така, както работната заплата, защото последната влиза в цената винаги, а рентата и печалбата — не винаги. *Откъде е тази разлика?*

По-нататък Смит е трябвало да изследва въпроса: възможно ли е малкото стоки, в които влиза само *работната заплата*, да се продават по *тяхната стойност*? Или не са ли бедняците, които събират шотландски камъни, по-скоро наемни работници на *шлифовчиците*, които плащат на тези бедняци за доставяната от тях стока само обикновена работна заплата, т. е. плащат им за *целия, на пръв поглед изцяло принадлежащ на тях, работен ден* само толкова, колкото получава един работник в другите отрасли, където *част от неговия работен ден* образува печалбата и принадлежи не на него, а на капиталиста? Смит би трябвало или да потвърди това, или, напротив, да заяви, че в дадения случай печалбата само привидно не се различава от работната заплата. Самият той казва.

„Когато тези три различни видове доход принадлежат на различни лица, лесно е да се различат един от друг: но когато те принадлежат на едно и също лице, понякога ги смесват един с друг, поне в обикновения говор“ (том I, стр. 106) (книга I, глава 6) [Руски превод, том I, стр. 50].

При това у Смит въпросът взема следния вид:

Ако независимият работник (подобно на шотландските бедняци, за които ставаше дума по-горе) прилага само труд (без да се нуждае при това от капитал), изобщо прилага само своя труд и дадените от природата елементи, то цената, при разлагането ѝ, се свежда единствено до работната заплата. Ако работникът прилага и не-голям капитал, той съединява в едно лице този, който получава работна заплата, и този, който получава печалба. Ако, най-после, той прилага своя труд, своя капитал и своята поземлена собственост, в него се съединяват и трите лица — поземленият собственик, арендаторът и работникът.

{Цялата нелепост на Смитовата постановка на въпроса се проявява в една от заключителните фрази на 6-а глава на I книга:

„Тъй като в една цивилизована страна ще се намерят само твърде малко такива стоки, *цялата разменна стойност* на които произлиза *изключително от труда*“ (тук трудът и *работната заплата* се отъждествяват), „и тъй като в разменната стойност на преобладаващата част на стоките като значителна част влизат *рентата и печалбата, годишният продукт на труда на тази страна*“ (следователно тук стоките все пак се равняват на *продукта на труда*, макар че не „цялата стойност на този продукт произлиза изключително от труда“) „винаги ще бъде достатъчен, за да купи и да получи на свое разположение много по-голямо ко-

личество труд от онова, което е трябвало да бъде употребено за отглеждане, обработка и доставка на пазара на този продукт" (пак там, том I, стр. 108—109) [Руски превод, том I, стр. 50—51].

Излиза, че продуктът на *труда* не се равнява на *стойността* на този продукт. По-скоро (така може да се разбере мисълта на Смит) тази стойност е *повишена* с прибавянето на печалбата и рента. Ето защо продуктът на труда може да получи на свое разположение, да купи по-голямо количество труд, т. е. той може да купи във вид на труд по-голяма стойност от стойността, която съставлява съдържанието се в продукта количество труд. Това положение би било вярно, ако беше формулирано по следния начин:

[621] *Смит казва:*

Би следвало да се каже от собствената му гледна точка:

„Тъй като в една цивилизована страна ще се намерят твърде малко такива стоки, *цялата разменна стойност* на които произлиза *изключително от труда*, и тъй като в разменната стойност на преобладаващата част от стоките като значителна част *влизат рента* и печалбата, годишният продукт на труда на тази страна винаги ще бъде достатъчен, за да може да купи и да получи на свое разположение много по-голямо количество труд от онова, което е било нужно да се употреби за отглеждане, обработка и доставка на пазара на този продукт.“

„Тъй като в една цивилизована страна ще се намерят само твърде малко такива стоки, *цялата разменна стойност* на които се свежда при разлагането ѝ изключително до *работната заплата*, и тъй като в преобладаващата част от стоките значителна част от тяхната стойност *се разлага* на рента и печалба, годишният продукт на труда на тази страна винаги ще бъде достатъчен, за да може да купи и да получи на свое разположение много по-голямо количество труд от онова, което е било нужно да се заплати (а значи и да се употреби) при отглеждането, обработката и доставката на този продукт на пазара.

(Смит тук отново се връща към втората си представа за стойността; относно последната в същата глава той казва:

„Трябва да се има предвид, че действителната стойност на всички различни съставни части на цената се измерва с *количеството труд, което всяка от тях може да купи или да получи на свое разположение*. Трудът“ (в този смисъл) „измерва стойността не само на онази част от цената, която *се свежда до труда*“ (следваше да се каже: до работната заплата), „но и оная нейна част, която *се свежда до рента*, и оная, която *се свежда до печалбата*“ (том I, книга I, глава 6, стр. 100) [Руски превод, том I, стр. 47].

В глава 6-а преобладава още „разлагането на *стойността* на работна заплата, печалба и рента“. Само в глава 7-а, която разглежда естествената цена и пазарната цена, вече взема връх възгледът, че цената се формира от тези конститутивни елементи.)

И така: *разменната стойност на годишния продукт на труда* се състои не само от работна заплата за труда; приложен в произ-

водството на този продукт, но също и от печалба и рента. Но *разпореждането* с този труд, или *купуването* му, се осъществява само с онази част от стойността, която се свежда до работната заплата. Следователно може да се приведе в движение много по-голяма маса труд в случай, когато част от печалбата и рентата се употреби, за да се получи в разпореждане, или да се купи, трудът, т. е. ако тази част се превърне в работна заплата. Следователно получава се следното: разменната стойност на годишния продукт на труда се разлага на *заплатен труд* (работна заплата) и *незаплатен труд* (печалба и рента). И ето, ако от тази част на стойността, която се свежда до незаплатения труд, превърнем известна част в работна заплата, можем да купим по-голямо количество труд, отколкото в случая, когато за нова покупка на труд се предназначава само онази част от тази стойност, която се състои от работна заплата.}

Сега да се върнем към нашия предмет.

„Независимият работник, който притежава *неголям капитал*, достатъчен, за да може да получи материали и да просъществува дотогава, докато успее да изнесе на пазара своя продукт, ще получи едновременно както *работна заплата на надничар*, който работи при господаря, така и печалба, каквато този господар би извлякъл от труда на надничаря. Все пак всичко, което този работник получава, се нарича *печалба*, и работната заплата тук се смесва с печалбата. Градинарят, който със своите ръце обработва собствената си градина, съединява в себе си *три различни лица* — *поземлен собственик, арендатор и работник*. Продуктът на неговата градина поради това трябва да му заплати рентата на първия, печалбата на втория и работната заплата на третия. Все пак това обикновено се разглежда като *продукт на неговия труд*. Както рентата, така и печалбата се смесват тук с работната заплата“ (том I, книга I, глава 6, стр. 108) [Руски превод, том I, стр. 50].

Смит тук действително смесва всички понятия. Нима „*всичко това*“ не е „продукт на неговия труд“? И нима отношенията на капиталистическото производство, в което с отделянето на труда от неговите обективни условия работникът, капиталистът и поземленият собственик противостоят един на друг като три различни лица, не се пренасят тук обратно върху този градинар, когато продуктът на неговия труд, или по-точно стойността на този продукт, се разглежда отчасти като работна заплата, която служи за заплащане на неговия труд, отчасти като печалба върху приложения капитал и отчасти като рента, която се пада на земята или по-точно на собственика на земя? *В рамките* на капиталистическото производство напълно правилно е и за такива трудови отношения, при които посочените предмети (фактически) *не са* отделени един от друг, да ги предполагаме като отделени един от друг и по този начин да разглеждаме този градинар като свой собствен [622] надничар и като свой собствен земеделец, съединени *in una persona**. Но тук у

* — в едно лице. *Ред.*

Смит вече ясно проличава вулгарната представа, че работната заплата възниквала от труда, а печалбата и рентата възниквали — независимо от труда на работника — от капитала и земята като самостоятелни източници, от които произтичало не присвояване на чужд труд, а самото богатство. По такъв чудат начин у Смит се преплитат най-дълбоки възгледи с най-несериозни представи, които си създава вулгарното съзнание, като изтръгва по пътя на абстрахирането отделните явления на конкуренцията.

След като Смит най-напред *разложи* стойността на работна заплата, печалба и рента, той, обратно, *съставя* стойността от работната заплата, печалбата и рентата, които се определят независимо от стойността. Забравил по този начин собствените си правилни изводи стлосно произхода на печалбата и рентата, Смит сега може да каже:

„Работната заплата, печалбата и рентата представляват *трите първични източника* на всеки *доход точно така*, както и на *всяка разменна стойност*“ (том I, стр. 105) (книга I, глава 6) [Руски превод, том I, стр. 49].

Съобразно със своята собствена аргументация той би трябвало да каже:

„*Стойността* на стоката произтича изключително от труда (от количеството труд, който се съдържа в тази стока. Тази стойност се разлага на работна заплата, печалба и рента. Работната заплата, печалбата и рентата са ония първични форми, в които наемният работник, капиталистът и поземленият собственик получават своите части от създадената от труда на работника стойност. В този смисъл работната заплата, печалбата и рентата представляват *трите първични източника* на всеки *доход*, макар че нито един от тези така наречени източници не участва в създаването на стойността.“

От приведените пасажии ние виждаме как Смит в глава 6-а която разглежда „*съставните части на цената на стоките*“, стига дотам, че свежда цената до работната заплата, когато в производството влиза само трудът (непосредственият), разлага я на работна заплата и печалба, когато вместо независимия работник имаме работещ за капиталиста надничар (т. е. имаме капитал), и най-последно — на работна заплата, печалба и рента, когато освен капитала и труда в производството влиза „земята“; при което обаче се предполага, че земята е превърната в собственост, т. е. че наред с работника и капиталиста действа също и поземленият собственик (макар Смит да отбелязва, че и трите тези характерни фигури — или две от тях — могат да бъдат съединени в едно лице).

А в глава 7-а, която разглежда *естествената цена и пазарната цена*, рента точно така, както и работната заплата и печалбата, е представена като конституираща част на естествената цена (в случая, когато в производството влиза земя).

Доказателство за това са следните места (книга I, глава 7):

„Когато цената на стоката не е по-висока и не е по-ниска от онова, което е необходимо за заплащане по техните *естествени* форми и *поземления рента*, и *работната заплата*, и *печалбата вължу капитала*, употребен за произвеждането на стоката, за обработването ѝ и доставянето ѝ на пазара, тогава тази стока се продава по цена, която може да се нарече *нейна естествена цена*. Тогава стоката се продава *точно за толкова, колкото струва*“ (том I, стр. 111) [Руски превод, том I, стр. 52]. (Тук заедно с това естествената цена се обявява за тъждествена със стойноста на стоката.)

„*Пазарната цена* на всяка отделна стока се определя от съотношението между количеството на тази стока, което се намира в дадено време на пазара, и търсенето ѝ от страна на ония, които са готови да заплатят *нейната естествена цена*, или *пълната стойност на рентата*, печалбата и работната заплата, *които трябва да бъдат заплатени*, за да може стоката да *постъпи на пазара*“ (том I, стр. 112) [Руски превод, том I, стр. 53].

„Ако количеството на някоя стока, *постъпила на пазара*, *изостава* от действителното търсене на тази стока, невъзможно е всички, които са готови да заплатят *пълната стойност на рентата*, *работната заплата* и *печалбата*, необходими за *постъпването ѝ на пазара*, да получат нужното им количество от тази стока . . . Тогава *пазарната цена* в по-голяма или по-малка степен *ще превиши естествената цена* в зависимост от това, доколко *размерите на дефицита* от тази стока, или *богатството* на конкурентите, или пък техният каприз, ще засият конкуренцията между тях“ (том I, стр. 113) [Руски превод, том I, стр. 53].

„Ако *постъпилото на пазара количество стока* *превишава действителното ѝ търсене*, то не цялото това количество може да бъде продано на ония, които са готови да заплатят *пълната стойност на рентата*, *работната заплата* и *печалбата*, необходими за *постъпването ѝ на пазара* . . . Тогава *пазарната цена* *ще спадне под естествената цена* в по-голяма или по-малка степен в зависимост от това, доколко *наличният излишък от стоката* *ще засили конкуренцията* между продавачите, или пък в зависимост от това, доколко за тях е важно *незабавно да пласират своята стока*“ (том I, стр. 114) [Руски превод, том I, стр. 53—54].

„Ако *постъпилото на пазара количество* е тъкмо достатъчно за *задоволяване на действителното търсене*, *пазарната цена*, разбира се, точно ще съответствува . . . на *естествената цена* . . . Конкуренцията между различните продавачи ги заставя да приемат тази цена, но тя не ги принуждава да приемат по-ниска цена“ (том I, стр. 114—115) [Руски превод, том I, стр. 54].

[623] Според Смит *поземленият собственик изземва земята си* от производството или преминава от производството на една стока (например пшеница) към производството на *друга* (например към пасищно стопанство) [или пък, напротив, *разширява производството на своята стока*], когато поради състоянието на пазара неговата *рента* спада под или се вдига над *естествената си норма*.

„Ако това“ (*постъпило на пазара*) *количество* *превишава в течение на известно време действителното търсене*, то някоя от съставните части на цената на стоката трябва да бъде заплатена под своята *естествена норма*. *Ако в такова положение се окаже рентата*, интересите на *поземлените собственици* веднага ще ги подбудят *да изземат от това производство част от земята си*“ (том I, стр. 115) [Руски превод, том I, стр. 54].

„Ако, напротив, *постъпилото на пазара количество стока* *изостава в течение на известно време от действителното търсене*, някои от съставните части на цената

на стоката по необходимост ще се покачат над своята *естествена* норма. Ако в *такова положение се окаже рентата*, интересите на всички останали поземлени собственици естествено ще ги подбудят да използват по-голяма площ от земята за производство на тази стока“ (том I, стр. 116) [Руски превод, том I, стр. 54].

„Случайните и временните колебания на *пазарната цена* на стоката влияят главно върху ония части на нейната цена, които се свеждат до работната заплата и печалбата. Върху тази част на цената, която се свежда до рентата, това се отразява в по-малка степен“ (том I, стр. 118—119) [Руски превод, том I, стр. 55].

„*Монополната цена* представлява във всички случаи най-високата цена, която може да бъде получена. Напротив, *естествената цена*, или цената, която се установява в резултат на свободната конкуренция, е най-ниската цена, на която продавачът може да се съгласи, наистина не във всеки момент, но в продължение на сгавнятелно дълъг период от време“ (том I, стр. 124) [Руски превод, том I, стр. 58].

„Макар че *пазарната цена* на отделна стока може дълго време да се държи над *естествената цена*, все пак трудно е да се предположи, че тя би стояла по-ниско от последната дълго време. *Каквато и част от тази цена да се заплаща по-ниско от нейната естествена норма*, хората, чиито интереси са засегнати от ова, скоро биха забелязала нанесената им загуба и *незабавно биха изтеглили от дадения производствен отрасъл толкова земя или труд или капитал*, че постъпващото на пазара количество от тази стока скоро би се оказало само достатъчно за задоволяване на действителното търсене. Следователно *пазарната цена* на тази стока скоро ще се повиши до равнището на нейната *естествена цена*; това ще стане поне там, където господствува пълна свобода“ (том I, стр. 125) [Руски превод, том I, стр. 58].

След такова разглеждане на въпроса в глава 7-а много трудно е да се разбере на какво основание в глава 11-а „*За поземлената рента*“ (книга I) Смит твърди, че рентата не винаги влиза в цената там, където в производството влиза превърнатата в собственост земя; много трудно е да се разбере как Смит може да прокарва разлика между начина, по който рентата влиза в цената, и начина, по който в цената влизат печалбата и работната заплата, след като в глави 6-а и 7-а той е представил рентата — съвършено тъй, както и печалбата и работната заплата — във вид на *конституираща част* на „*естествената цена*“. Но да се върнем към глава 11-а (книга I).

Ние видяхме, че в глави 6-а и 7-а рентата се определя като *излишък*, който остава от *цената на продукта*, след като са били заплатени авансираните от капиталиста (от арендатора) разходи и средната печалба.

В глава 11-а Смит обръща надолу с главата абсолютно всичко. Рентата вече не влиза в *естествената цена*. Или по-точно А. Смит прибъгва тук до *обикновената цена*, която като по правило се различава от естествената цена, макар че в глава 7-а ние чухме, че обикновената цена никога не стои в течение на шо-годе продължително време *под* естествената цена и никога не може в течение на дълго време да заплаща каквото и да било от конституиращите

части на естествената цена под нейната естествена норма, а още повече не може съвсем да не я заплаща, както това се твърди сега относно рентата. Смит нищо не ни казва и за това, дали продуктът се продава *под своята стойност*, когато той не плаща рента, или пък се продава *над* своята стойност, когато плаща рента.

По-рано *естествената цена* на стоката се определяше като

„пълна стойност на рентата, печалбата и работната заплата, които трябва да бъдат заплатени, за да може стоката да постъпи на пазара“ (том I, стр. 112) [Руски превод, том I, стр. 53].

Сега чуваме:

„На пазара обикновено могат да постъпват само ония продукти на земята, обикновената цена на които е достатъчна за възстановяване на капитала, употребяван, за да може те да постъпват на пазара, като дават обикновената печалба на този капитал“ (стр. 302—303) [Руски превод, том I, стр. 131].

Следователно *обикновената цена* не е *естествена цена* и за да може стоката да постъпи на пазара, не е необходимо да се заплаща естествената ѝ цена.

[624] По-рано чувахме, че когато *обикновената цена* (в 7-а глава се казваше: *пазарната цена*) е недостатъчна за заплащане на *цялата рента* (пълната стойност на рентата и т. н.), земята ще се изземва от производството дотогава, докато пазарната цена се покачи до равнището на естествената цена и започне да плаща цялата рента. Сега, напротив, чуваме:

„Ако обикновената цена превишава цената, която е достатъчна“ (за възстановяване на капитала и за заплащане на обикновената печалба върху този капитал), *„излишъкът“* от нея естествено отива за поземлена рента. Ако тя е само достатъчна, *стоката напълно може да постъпва на пазара*, но не може да дава рента на поземления собственик. Дали цената ще бъде по-висока от достатъчната или не? Зависи от търсенето“ (том I, стр. 303) (книга I, глава 11) [Руски превод, том I, стр. 131].

От конституираща част на *естествената цена* рентата изведнаж се превръща в *излишък* над *достатъчната цена*, наличността или отсъствието на който зависи от състоянието на търсенето. Но *достатъчната цена* е цената, необходима, за да може стоката да постъпва на пазара, следователно, за да бъде произведена, т. е. това е *производствената цена* [Produktionspreis] на стоката. Защото цената, която е необходимо условие за предлагането на стоката, която е необходима, за да може тя изобщо да се произвежда и да се появява на пазара като стока, е, разбира се, нейната *производствена цена*, или *цена по разходите*. Това е [conditio] sine qua non* за

* — необходимо, задължително условие. Ред.

нейното съществуване. От друга страна, търсенето на някои продукти на земята винаги по необходимост се оказва такова, че тяхната *обикновена цена* дава излишък над производствената цена и следователно носи рента. По отношение на други продукти на земята търсенето може да бъде такова, но може да бъде и друго.

„За известна част от продуктите на земята търсенето винаги по необходимост е такова, че те се продават по цена, която превишава цената, достатъчна за постъпването им на пазара. Съществуват и други продукти на земята, търсенето на които може да бъде такова, че за тях дават цена, която превишава *достатъчната цена*, но може да има и такива, за които не дават подобна цена. Първите винаги трябва да носят рента на поземления собственик, последните понякога ще му носят, а понякога няма да му носят рента, в зависимост от различни обстоятелства“ (том I, стр. 303) [Руски превод, том I, стр. 131].

И така, вместо *естествена цена* ние имаме тук *достатъчна цена*. *Обикновената* цена отново е различна от тази *достатъчна цена*. *Обикновената* цена, когато тя *включва* рентата, *превишава* достатъчната цена. *Обикновената* цена, когато тя *изключва* рентата, *е равна* на достатъчната цена. А за *достатъчната цена* дори е характерно, че *тя изключва рентата*. *Обикновената* цена стои *по-ниско* от достатъчната цена, ако тя само възстановява капитала и не заплаща средната печалба. Следователно *достатъчната цена* представлява всъщност *производствена цена*, или *цена по разходите*, в оня вид, в който Рикардо чрез абстрахиране я е извлякъл от учението на А. Смит и в който тя действително се представя от гледна точка на капиталистическото производство, т. е. това е цена, която заплаща — свръх авансираните от капиталиста разходи — средната печалба; това е средна цена, създавана от конкуренцията между капиталистите в различните сфери на прилагането на капитала. Именно това абстрахиране на отделните явления на конкуренцията довежда Смит дотам, че на изтъкваната пак от него *естествена цена* той противопоставя *достатъчната цена*, макар че в Смитовата трактовка на естествената цена, напротив, за достатъчна за по-дълъг или по-къс период се обявява само онази обикновена цена, която заплаща конституиращите части на естествената цена — рентата, печалбата, работната заплата. Тъй като производството на стоките се управлява от капиталиста, достатъчната цена е онази, която е достатъчна за капиталистическото производство, достатъчна от гледна точка на капитала, а тази достатъчна за капитала цена не включва рентата, а, напротив, я изключва.

От друга страна: тази *достатъчна цена* се оказва обаче недостатъчна за някои продукти на земята. За тези последните *обикновената цена* трябва да бъде толкова висока, че да дава известен излишък над „достатъчната цена“ и по този начин да носи рента

на поземления собственик. В други продукти на земята това зависело от обстоятелствата. Противоречието, което се съдържа в твърдението, че достатъчната цена се оказва недостатъчна, че цената, която е достатъчна, за да може продуктът да постъпва на пазара, не е достатъчна, за да може той да постъпва там — това противоречие не смущава Смит.

Макар че Смит нито за минута не обръща поглед назад, към това, което е развил в глава 5-а, 6-а и 7-а, той все пак съзнава (виж-дайки обаче в това не противоречие, а някакво ново откритие, на което неочаквано се е натъкнал), че с тази „достатъчна цена“ той е обърнал надолу с главата цялото си учение за „естествената цена“.

„Следователно трябва да се отбележи“ (в такава извънредно наивна форма Смит преминава от едно твърдение към диаметрално противоположно), „*че рентата влиза по друг начин в състава на цената на стоките, различен от начина, по който влизат по тази цена работната заплата и печалбата. Високото или ниското равнище на работната заплата и печалбата е причина за високата или ниската цена [625] на стоките; а високото или ниското равнище на рентата е резултат от тази цена. Цената на отделна стока е висока или ниска по причина на това, че е необходимо да се заплащат високи или ниски работни заплати и печалби, за да може тя да постъпва на пазара. Но стоката носи излишък, който може да бъде заплатен като висока или ниска рента, или пък стоката не носи никакъв излишък за заплащане на рентата — в зависимост от това, дали е висока или ниска цената на стоката, дали тя превишава с много или незначително или съвсем не превишава цената, която е достатъчна за заплащане на тези работни заплати и печалби** (том I, стр. 303—304) [Руски превод, том I, стр. 131—132].

Преди всичко да обърнем внимание на заключителната фраза. Излиза, че *достатъчната цена*, цената по разходите, която заплаща само работната заплата и печалбата, *изключва рентата*. Ако продуктът се продава по цена, която *значително превишава достатъчната цена*, той заплаща висока рента. Ако той се продава по цена, която само малко превишава достатъчната цена, той заплаща малка рента. Ако продуктът се продава *тъкмо по достатъчната цена*, той не носи *никаква* рента. Ако действителната цена на продукта съвпада с *достатъчната му цена*, която заплаща печалбата и работната заплата, той не плаща *никаква* рента. Рентата винаги представлява *излишък* над достатъчната цена. Достатъчната цена по своята природа изключва рентата. Това е *Рикардовата теория*. Рикардо подхваща идеята за *достатъчната цена*, за цената по разходите, от А. Смит; той избягва непоследователността на А. Смит, която се състои в допускането на разлика между достатъчната цена и естествената цена, и последователно прокарва идеята за достатъчната цена. След като допуска всички посочени непоследователности, Смит продължава да бъде толкова непоследователен, че иска за някои

продукти на земята такава цена, която *превишава* тяхната *достатъчна цена*. Но самата тази непоследователност е пак резултат от известно *по-правилно* „наблюдение“.*

Обаче началото на приведения откъс наистина е поразително по своята наивност. В глава 7-а Смит доказваше, че рентата, печалбата и работната заплата по еднакъв начин влизат в *състава на естествената цена* — след като той по незадоволителен начин превърна *разлагането на стойността* на рента, печалба и работна заплата в *образуване* на стойността от естествените цени на рентата, печалбата и работната заплата. Сега той казва, че рентата влиза в *„състава на цената на стоките“ по друг начин*, а не така, както печалбата и работната заплата. Но в какво се състои този *друг начин*, по който рентата влиза в *състава на цената*? Именно в това, че рентата *съвсем не влиза* в състава на цената. Тук ние за пръв път получаваме истинско обяснение на „достатъчната цена“. *Цената на стоките* е скъпа или евтина, висока или ниска по причина на това, че работната заплата и печалбата — естествените норми на последните — са високи или ниски. Стоката не постъпва на пазара, не се произвежда, ако не се заплащат тези високи или ниски печалби и работни заплати. Те образуват *производствената цена* на стоката, *производствените ѝ разходи*; значи те действително са *конституиращи елементи на стойността* или *цената* ѝ. Напротив, *рентата* не влиза в *производствените разходи*, в *производствената цена*. Рентата не е конституиращ елемент на разменната стойност на стоката. Тя се заплаща *само* тогава, когато *обикновената цена* на стоката *превишава* нейната *достатъчна цена*. Печалбата и работната заплата като *конституиращи* елементи на цената, са *причини* на цената; рентата, напротив, представлява *само резултат* на цената, *само нейно следствие*. Следователно рентата не влиза като елемент в състава на цената за разлика от печалбата и работната заплата. И това на езика на Смит значи, че рентата влиза в състава на цената по *друг начин*, а не като печалба и работна заплата. Смит, както изглежда, съвсем не чувствава, че е обърнал надолу с главата цялото си учение за „естествената цена“. Защото каква означаваше неговата „естествена цена“? Тя означаваше центъра, към който клони пазарната цена, онази *„достатъчна цена“*, под която продуктът не може да се продава, ако в продължение на що-годе дълго време той трябва да постъпва на пазара, да се произвежда.

Следователно сега рентата се разглежда като *излишък над „естествената цена“* — докато по-рано се разглеждаше като *кон-*

* Игра на думи: „observation“ значи както „наблюдение“, така и „бележка“; с това Маркс наемква за думите, с които започва разглежданият пасаж от Смит: „Следователно трябва да се отбележи“ („Il faut donc observer“). *Ред.*

ституиращ елемент на „естествената цена“; сега тя се обявява за следствие на цената — а по-рано се обявяваше за нейна причина.

И обратно, няма никакво противоречие в Смитовото твърдение, че за определени продукти на земята пазарните условия са винаги такива, че обикновената им цена трябва да превишава тяхната достатъчна цена, с други думи, такива, че *поземлената собственост* има власт да надува цената над равнището, което би било достатъчно за капиталиста, ако той не срещаше никакво противодействащо влияние.

[626] След като Смит опровергава по този начин в глава 11-а всичко, казано в глава 5-а, 6-а и 7-а, той спокойно продължава: сега щял да пристъпи отблизо към въпроса и щял да разгледа 1) продуктите на земята, които винаги дават рента, 2) продуктите на земята, които понякога дават, понякога не дават рента, и, най-после, 3) измененията, които през различни периоди на развитието на обществото стават в относителната стойност на тези два вида продукти както един спрямо друг, така и в отношението им към промишлените стоки.

[2] ТЕЗАТА НА СМИТ ЗА ОСОБЕНИЯ ХАРАКТЕР НА ТЪРСЕНЕТО
НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ ПРОДУКТ. ФИЗИОКРАТСКИЯТ ЕЛЕМЕНТ
В СМИТОВАТА ТЕОРИЯ ЗА РЕНТАТА]

Първи раздел: за продуктите, които винаги доставят излишък за заплащане на рента.

Смит започва от теорията за народонаселението. *Хранителните продукти* винаги създавали *търсене* за себе си. Когато нараства количеството на хранителните продукти, нараства и броят на хората които са потребители на хранителните продукти. Следователно предлагането на тези стоки *създава* търсене на същите.

„Тъй като хората, както и всички други живи същества, *се размножават естествено съобразно с разполагаемите средства за тяхното съществуване, то за хранителните продукти винаги има по-голямо или по-малко търсене.* Хранителните продукти винаги могат да купят или да получат в свое разпореджане повече или по-малко количество труд и винаги ще се намери някой, който е готов да направи нещо, за да ги получи“ (том I, стр. 305) (книга I, глава 11-а) [Руски превод, том I, стр. 132].

„Така че“ {защо?} „*земята* почти при всички възможни обстоятелства *произвежда по-голямо количество хранителни продукти*, отколкото е нужно за *издръжката на целия труд*, който прави възможно тези хранителни продукти да постъпват на пазара, *макар този труд да се издържа в най-щедри условия*, които някога са съществували за даден вид труд. *Излишъкът* на тези хранителни продукти също така *винаги* превишава онова им количество, което е достатъчно, за да

може с печалба да се възстанови капиталът, който привежда в движение този труд. Ето защо тук винаги има някакъв остатък за заплащане рента на поземления собственик* (пак там, стр. 305—306) [Руски превод, том I, стр. 132].

Това звучи съвсем *физиократично* и не съдържа нито доказателство, нито обяснение защо „цената“ на тази особена стока доставя излишък над „достатъчната цена“, т. е. рента.

Като пример Смит веднага привежда *пасбищата и пустеещите земи*. След това иде фраза за *диференциалната рента*:

„Рентата се изменя в зависимост от плодородието на земята, каквото и да бъде нейният продукт, и в зависимост от местоположението на земята, каквото и да бъде нейното плодородие“ (том I, стр. 306) [Руски превод, том I, стр. 133].

В дадения случай рента и печалбата се явяват у Смит като прост *излишък на продукта*, който остава, след като е спадната оная част от продукта, която *in natura** *изхранва работника*. (Тук имаме същински физиократичен възглед, който в действителност се базира на това, че при господството на земеделието човекът живее почти изключително от земеделските продукти и че самата промишленост — манифактурата — се явява като селски страничен труд, употребяван за обработка на *местните природни продукти*.)

„Последният продукт** трябва да осигурява издръжката на по-голямо количество и следователно трябва да се намалява *излишъкът, от който се получава както печалбата на арендатора, така и рента на поземления собственик*“ (том I, стр. 307) [Руски превод, том I, стр. 133].

Ето защо отглеждането на пшеницата трябвало да дава по-голяма печалба от *пасбищното стопанство*:

„*Нивата с умерено плодородие, засята със зърнени храни, произвежда много по-голямо количество хранителни продукти за човека, отколкото най-хубавото пасбище със същите размери.*“

(Тук следователно става дума не за цената, а за абсолютната маса на хранителните продукти за човека в натуралната им форма.)

„Макар че обработката на нивата изисква *по-голямо количество труд*, все пак този *излишък*, който остава след възстановяването на семената и разходите по издръжката на целия този труд, е още по-значителен“.

(Макар че пшеницата струва *по-голямо количество труд*, все пак *излишъкът* от хранителни вещества, даван — свърх заплащането на труда — от засятата с пшеница нива, превишава *излишъка*, даван от пасбището, което служи за скотовъдство. И този *излишък* дава *по-голяма стойност* не защото пшеницата струва *по-голямо*

* — в натура, в натурална форма. *Ред.*

** — т. е. продуктът на участъка, който е по-отдалечен от пазара. *Р.*

количество труд, а защото излишъкът от пшеница съдържа повече хранителни вещества.)

„Ето защо, ако бихме предположили, че един фунт месо никога не е струвал повече, отколкото един фунт хляб, този *голям*“ (за пшеницата) *„излишък“* (защото една и съща земя дава повече фунтове пшеница, отколкото месо) „навсякъде би представлявал *по-голяма стойност*“ {защото е *предположено*, че 1 фунт хляб е равен на 1 фунт месо (по стойност) и че от една и съща земя площ, след изхранването на работниците, остава по-голямо количество фунтове хляб, отколкото фунтове месо} „и би бил по-изобилен фонд както за печалбата на арендатора, така и за *рентата* на поземления собственик“ (том I, стр. 308—309) [Руски превод, том I, 133—134].

След като поставя на мястото на естествената цена достатъчната цена и като установява, че рентата е излишък над достатъчната цена, Смит забравя, че тук изобщо става дума за *цената*, и извежда рентата от съотношението между количеството *хранителни продукти*, доставяни от земеделието, и онова количество *хранителни продукти*, което земеделецът консумира.

Фактически ако оставим настрана този *физиократски* начин на обяснение — Смит *приема*, че *цената* на селскостопанския продукт, който служи като главен хранителен продукт, носи освен печалба още и *рента*. Изхождайки от тази основа, той разсъждава по-нататък. С развитието на земеделската култура площта на естествените пасища става недостатъчна за скотовъдството, за задоволяване търсенето на месото на домашните животни. За тази цел се налага да се използва обработена земя. [627] Следователно цената на месото трябва да се повиши толкова, че да може да заплаща не само *труда*, приложен в скотовъдството, но също така и

„печалбата и рентата, които тази земя, използвана като нива, би могла да носи на арендатора и на поземления собственик. Добитъкът, отгледан на съвсем необработвани, пустеещи земи, има — ако е доставен на същия пазар — съответно на теглото и качеството си същата цена, както и добитъкът, отгледан на отлично обработена земя. Собствениците на такива пустеещи земи използват това и повишават рентата от своите земи съответно на цената на добитъка, който се отглежда на тях.“

(Тук Смит правилно извежда диференциалната рента от излишъка на пазарната стойност над индивидуалната стойност. Но пазарната стойност се повишава в този случай не защото се преминава от по-добра земя към по-лоша, а защото става преминаване от малко плодородна земя към по-плодородна.)

„По този начин с прогреса в обработката на земята *рентата и печалбата* от естествените пасища се определят в известна степен от рентата и печалбата от обработаната земя, а тези последните на свой ред се определят от *рентата и печалбата, които идат от площите, засети със зърнени храни*“ (том I, стр. 310—311) [Руски превод, том I, стр. 131—135].

„Навсякъде, където няма местни предимства... рента и печалбата, доставяни от зърнените храни или от всеки друг растителен продукт, който служи като главен хранителен продукт за народа, трябва естествено да определят рента и печалбата от земята, годна за добиване на този продукт, но използвана като пасище.

Използването на изкуствените ливади, отглеждането на гулия, моркови, зеле и т. н. и всички други средства, прилагани, за да може на дадена площ земя да се изхрани повече добитък, отколкото това е възможно на естествените пасища — всичко това трябва, както се вижда, да спомага за известно понижаване на високото в сравнение с цената на зърнените храни равнище на цената на месото, което по естествен начин съществува в страните с развито земеделие. Този именно резултат, както се вижда, е бил получен с всички тези средства“ и т. н. (стр. 315) [Руски превод, том I, стр. 136].

След като определя по посочения начин съотношението между рента в скотовъдството и рента в земеделието, Смит продължава:

„Във всички големи страни по-голямата част от обработваната земя се отделя за производство на хранителни продукти за хората или за фураж на добитъка. Рента и печалбата от тези земи определят рента и печалбата от всички други обработваеми земи. Ако някой отделен продукт даваше по-малко, то земята, на която той се обработва, скоро би била пригодена за добиване на зърнени храни или използвана като ливада, а ако продуктът даваше повече, скоро за добиване на този продукт би била пригодена известна част от земята, заета със зърнена култура или използвана като ливада“ (том I, стр. 318) [Руски превод, том I, стр. 137].

По-нататък Смит казва за лозарството, овощарството, зеленчукопроизводството и т. н.:

„Макар че в тези производства, които изискват или по-значителни първоначални разходи, за да се направи земята годна за тях, или по-значителни годишни разходи по обработка на земята, рента и печалбата често значително надвишават ония ренти и печалби, които се получават от зърнените храни и ливадните тревы — но във всички случаи, когато те само компенсират тези аванси или извънредни разходи, те в действителност се определят от рентите и печалбите от тези два обичайни продукта на земеделието“ (том I, стр. 323—324) [Руски превод, том I, стр. 140].

След това Смит споменава за отглеждането на захарната тръстика и тютюна в колониите [а по-нататък казва:]

„По този начин рента от обработваемата земя, която произвежда хранителни продукти за хората, определя рента от по-голямата част на другите обработваеми земи“ (том I, стр. 331) [Руски превод, том I, стр. 143]. „В Европа зърнените храни са главният продукт на земята, който служи непосредствено за храна на човека. Ето защо, ако не се смятат някои особени обстоятелства, рента от земите, на които се отглеждат зърнени храни, определя в Европа рента от всички други обработваеми земи“ (том I, стр. 331—332) [Руски превод, том I, стр. 143].

След това Смит отново се връща към физиократската теория в оня вид, който той ѝ е дал, а именно към положението, че хранителните продукти сами си създават потребители. Ако пшеничната култура се заменя с друга, която на най-обикновена земя при същата обработка дава много по-голямо количество хранителни продукти,

„рентата на поземления собственик, и ли излишъкът от хранителни продукти, който остава у него след заплащането на труда и възстановяването с обикновена печалба капитала на арендатора, по необходимост ще бъде значително по-голяма. Каквито и да бъдат обикновените разходи за издръжка на труда в тази страна, този по-голям излишък от хранителни продукти винаги ще даде възможност да се издържа по-голямо количество труд и следователно ще позволи на поземления собственик да купува или получава на свое разположение по-голямо количество труд“ (том I, стр. 332) [Руски превод, том I, стр. 143—144].

Като пример Смит привежда ориза.

„В Каролина, както и в други английски колонии плантаторите обикновено са в едно и също време и фермери, и поземлени собственици и там рентата се слива поради това с печалбата“ (том I, стр. 333) [Руски превод, том I, стр. 144].

[628] Обаче оризозата нива

„не е годна нито за отглеждане на жито, нито за пасища, нито за лозарство, нито за отглеждане на някакво друго полезно за човека растение, а всички земи, годни за тези различни култури, не са годни за оризовата култура. Ето защо дори в ония страни, където оризът е главната храна, рентата от засятата с ориз земя не може да определя рентата от другите обработваеми земи, които е невъзможно да се използват за оризовата култура“ (том I, стр. 334) [Руски превод, том I, стр. 144].

Вторият пример са картофите (Рикардовата критика на този Смитов възглед е приведена по-горе*). Ако вместо зърнени храни главен хранителен продукт станат картофите,

„то в резултат от това същата площ обработваеми земи би изхранила много по-голям брой хора; и тъй като работниците биха се хранели обикновено с картофи, след възстановяването на капитала и изхранването на всички заети с обработването на картофи работници би останал много по-голям излишък. И поземленият собственик би получавал по-значителна част от този излишък. Населението би се увеличило и рентите биха се издигнали много по-високо от равнището, на което са сега“ (том I, стр. 335) [Руски превод, том I, стр. 145].

С не много други бележки за пшеничния хляб, за овесения хляб и за картофите завършва след това първият раздел на глава 11-а.

Ние виждаме, че този първи раздел, който разглежда ония продукти на земята, които винаги дават рента, може да се резюмира по следния начин: при предположението, че рентата от главния растителен продукт е предварително дадена, тук се обяснява как тя регулира рентата в скотовъдството, лозарството, овощарството и т. н. За характера на самата рента тук нищо не е казано освен общата фраза, че — ако все пак се предположи, че има рента — плодородието на земята и нейното местоположение определят висотата на рентата. Обаче това се отнася само до разликата между рентите, до разликата в тяхната величина. Но защо разглежданият тук продукт винаги дава рента? Защо неговата обикновена цена винаги превишава

* Виж настоящия том, част II, стр. 369. Ред.

достатъчната му цена? Смит тук се абстрахира от цената и отново изпада във физиократизъм. Но навсякъде у него преминава при това следната мисъл: *търсенето* на земеделския продукт винаги е така голямо по причина, че този продукт сам създава ония, които предявяват търсене на него, създава своите собствени потребители. Но дори при това предположение остава неясно защо търсенето трябва да превиши предлагането и по силата на това да покачи цената *над* достатъчната цена. Обаче тук отново незабелязано изплува споменът за *естествената цена*, която включва рентата също както и печалбата, и работната заплата, и която се заплаща тогава, когато предлагането и търсенето взаимно си съответствуват:

„Ако постъпилото на пазара количество е тъкмо достатъчно за задоволяване на действителното търсене, *пазарната цена*, разбира се, точно ще съответствува ... на *естествената цена*“ (том I, стр. 114) [Руски превод, том I, стр. 54].

Характерно е обаче, че Смит никъде в първия раздел на глава II-a не изказва този възглед. Защото тъкмо в самото начало на глава II-a той е казал, че рентата не влиза в цената като нейна конституираща част. Противоречието беше твърде очевидно.

[3] СМИТОВАТА ТРАКТОВКА НА СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ПРЕДЛАГАНЕТО И ТЪРСЕНЕТО ПРИ РАЗЛИЧНИТЕ ВИДОВЕ ПРОДУКТИ НА ЗЕМЯТА. ИЗВОДИТЕ НА СМИГ ЗА ТЕОРИЯТА НА РЕНТАТА]

Втори раздел: за продуктите, които дават понякога рента, а понякога не дават рента.

Само в този раздел всъщност се изследва общият характер на рентата.

„*Храната* на човека е, както се вижда, единственият продукт на земята, който *винаги и непременно* носи някаква рента на *поземления собственик*“ (защо „винаги“ и „непременно“ — това не е показано). „Други видове продукти, в зависимост от обстоятелствата, могат понякога да дават рента, а понякога могат и да не дават рента“ (том I, стр. 337) [Руски превод, том I, стр. 146].

„*След хранителните продукти* двете най-значителни потребности на човека са *облеклото и жилището*“ (том I, стр. 338) [Руски превод, том I, стр. 146]. „В първобитното си и необработено състояние“ земята доставя материали за облекло и жилище на *по-голям брой хора*, „откъдето тя може да *изхрани*“. В резултат на този „*излишък* на тия материали“ в сравнение с броя на хората, които земята може да изхрани, т. е. в сравнение с населението, тези материали имат неголяма „цена“ или дори нямат никаква „цена“. Значителна част от тези „материали“ остава неизползвана и безполезна, „а цената на ония от тях, които се използват, се *разглежда само като еквивалент за труда и разходите, необходими, за да се направят*

те годни за употреба". Но тази цена не носи „никаква рента на поземления собственик“. Когато пък земята се намира в обработено състояние, броят на лицата, „които тя е в състояние да изхрани“, т. е. числеността на населението, превишава масата на тези доставени от земята материали, най-малкото масата на „ония материали, които тези лица биха желали да получат и за които те са готови да заплатят“. Възниква относителен „недостиг“ на тези материали, „а това по необходимост повишава тяхната стойност“. „Често има търсене на по-голямо количество от тези материали, отколкото е количеството, което може да бъде получено“. Тогава за тях плащат такава цена, която превишава „разходите, необходими, за да могат те да постъпват на пазара“ : по този начин тяхната цена винаги може да бъде известен излишък за *заплащане рентата на поземления собственик* (том I, стр. 338—339) [Руски превод, том I, стр. 146].

[629] И така, тук Смит обяснява рентата с това, че *търсенето превишава онова предлагане на стоката, което може да бъде доставено по достатъчната цена.*

Като материали за облекло в началото са служели кожата на „най-едриите животни“. У ловджийските и пастирските народи, които употребяват главно животинска храна, „всеки човек, добивайки си храна, си добива същевременно и материали за облекло, и то в по-голямо количество, отколкото той е в състояние да носи“. Ако нямаше външна търговия, по-голямата част от тези материали биха се изхвърляли като ненужни. Външната търговия, преобладавайки търсене на този излишък от материали, покачва цената им „над разходите по доставката им на пазара. Тази цена носи следователно известна рента на собственика на земята... Английската вълна, благодарение на пласмента й във Фландрия, до известна степен повиши рентата от земята, от която се получаваше тази вълна“ (том I, стр. 339—340) [Руски превод, том I, стр. 146—147].

Външната търговия в този случай толкова повишава *цената* на страничния продукт на селското стопанство, че земята, на която той се произвежда, се оказва в състояние да дава известна рента.

„Строителните материали не винаги могат да се превозват на същото голямо разстояние, на каквото се превозват материалите за облекло, и не така лесно стават предмет на външната търговия. Ако в страна, която ги произвежда, те са в *излишък*, често се случва дори при сегашното състояние на световната търговия те да не представляват *никаква стойност за собственика на земята*“. Така каменоломната може да дава рента близо до Лондон, но не дава рента в много области на Шотландия и Уелс. Също така стои въпросът с дървения строителен материал. Последният носи рента „в гъсто населена и цивилизована страна“, но гние на самото място „в много райони на Северна Америка“. Собственикът би бил щастлив да се избави от него. „Ако строителните материали са в толкова изобилие, стойността на оная част от тях, която се употребява за работа, съответствува само на труда и на разходите, необходими, за да се направят тези материали годни за употреба. Те не носят никаква рента на поземления собственик, който обикновено разрешава на всекиго, който си дава труд да помолу за това, да се ползва от тях. Обаче понякога поземленият собственик може да извлече рента от тях, когато по-богатите народи предявяват *търсене на подобен материал*“ (том I, стр. 340—341) [Руски превод, том I, стр. 147].

Числеността на населението на една или друга страна съответствува не на оная „брой хора, на които продуктите на дадена страна могат да осигурят облекло и жилище, а на оная брой хора, които *продуктите на дадена страна*

могат да изхранят. Когато няма недостиг на хранителни продукти, тогава не е трудно да се намерят материали, необходими за облекло и жилище. Но често може последните да бъдат под ръка и все пак да се изпитват значителни затруднения в добиването на хранителни продукти. В някои местности, дори в английското кралство, е достатъчно един работен ден на един човек, за да се построи това, което по тези места се нарича дом... При дивите и варварските народи е достатъчна $\frac{1}{100}$ от годишния труд, за да долучат необходимото им облекло и жилище. Останалите $\frac{99}{100}$ от годишния труд често се оказват необходими за добиване на нужната им храна. Но ако благодарение на обработването и подобряването на земята *трудът на едно семейство може да даде препитание на две семейства*, то трудът на една половина от обществото е достатъчен за изхранването на цялото общество. Тогава другата половина може да задоволява другите потребности и капризи на хората. Главните обекти на тези потребности и желания са *облеклото, жилището, домашната обстановка* и това, което се нарича *покъщнина*. Потребността от храна е ограничена. Посочените по-горе потребности са безгранични. Ония, които имат излишък от хранителни продукти, винаги биват готови да разменят този излишък. „Бедняците, за да си добият къс хляб“, са заети със задоволяване на тези „капризи“ на богатите и при това взаимно си съперничат. Броят на работниците нараства с увеличаването на количеството на хранителните продукти, т. е. нараства съответно на развитието на земеделието. Техните „занятия“ позволяват да се провежда „твърде далеч отиващо разделение на труда“; ето защо количеството на обработваните от тях суровини се увеличава много по-бързо, отколкото броят на работниците. „Поради това възниква търсене на всевъзможни материали, които човешката изобретателност може да използва за усъвършенстване или украсяване на жилищата, облеклото, покъщнината, домашната обстановка; засилва се търсенето на минерали и други изкопаеми, скрити в земните недра, на благородни метали и скъпоценни камъни.

По този начин хранителните продукти не само служат като първоначален източник на рентата, но ако по-нататък някой друг продукт на земята носи рента, тази прибавка към стойността той дължи на увеличението на производителната сила на труда в производството на хранителни продукти, което се постига благодарение на обработката и подобряването на почвата“ (том I, стр. 342—345) [Руски превод, том I, стр. 147—149].

Това, което Смит казва тук, е правилният възглед за дадената от природата основа, от който изхожда физиокрацията, а именно — че всяко създаване на принадлежна стойност (включително и рентата) се базира върху относителната производителност на земеделието. Първата реална форма на принадлежната стойност е излишъкът на селскостопански продукти (хранителни продукти); а първата реална форма на принадлежния труд се изразява в това, че трудът на един човек е достатъчен за производството на хранителни продукти за двама. Във всичко останало това няма никакво отношение към развитието на тази специфична форма на принадлежната стойност — рентата — форма, която предполага капиталистическо производство. Смит продължава:

„Другите продукти на земята“ (освен хранителните продукти), „които по-късно доставят рента, не винаги я дават. Тяхното търсене дори в страните с най-добра обработка на земята не винаги е достатъчно голямо, за да може цената им да превиши цената, която е необходима за заплащане на труда, изразходван за

тяхното производство и за доставянето им на пазара, и за да се възстанови с обикновена печалба приложеният при това капитал. [630] От различни обстоятелства зависи ще бъде ли търсенето достатъчно голямо за това или не" (том I, стр. 345) [Руски превод, том I, стр. 149].

Значи тук ние отново имаме следното: рентата произтича от това, че *търсенето* на продуктите на земята превишава тяхното предлагане по *достатъчната цена*, която *не включва рентата*, а включва *само работната заплата и печалбата*. Та какво може да означава това освен че [рентата отсъствува там, където] *предлагането* на продуктите на земята по *достатъчната цена* е толкова голямо, че *поземлената собственост* не може да окаже никаква съпротива на изравняването на капиталите или труда, така че *поземлена собственост*, дори и ако юридически е налице, тук фактически няма или фактически не може да действа като такава? Грешката на Смит се състои в това, че той не разбира, че *поземлената собственост*, продавайки своите продукти по *цена*, която *превишава* *достатъчната цена*, ги продава по тяхната *стойност*. Онова, което е добро у Смит в сравнение с Рикардо, е разбирането, че само от обстоятелствата зависи може ли, или не може *поземлената собственост* да прояви икономическото си значение. Затова тази част от анализа му трябва да се проследи стъпка по стъпка. Смит започва от каменновъглените мини, преминава след това към дървения материал, след това се връща към каменновъглените мини и т. н. Ето защо ние ще започнем от онова място, където той говори за *дървения материал*:

В зависимост от състоянието на земеделието, *цената на дървения материал* се променя по същите причини, по които се променя и цената на добитъка. Когато земеделието се намира още в младенческо състояние, навсякъде преобладават гори, представляващи пречка за собственика, който охотно е готов да даде дървения материал на оня, който би го изсякъл. Прогрестът на земеделието се придружава от обезлесяване — отчасти в резултат от разширяването на орните земи, отчасти поради увеличаването на добитъка, който изяжда или огризва корените и младите дръвчета. „Макар броят на тези животни да се увеличава не в степента, в която се увеличава количеството на зърнените храни, които са изцяло продукт на човешкия труд, все пак за тяхното размножаване съдействуват грижите и покровителството на човека“. Следователно дървеният материал става рядкост и това повишава неговата *цена*. Ето защо дървеният материал може да дава толкова висока рента, че орната земя (или земята, годна за ниви) се отделя за залесяване. Така стои въпросът във Великобритания. Рентата от горите никога не може да превишава дълго време рентата от орната земя или от ливадите, но тя може да достига същото равнище (том I, стр. 347—349) [Руски превод, том I, стр. 150]

Следователно рентата, получавана от горите, по своята природа е действително гъждествена с рентата, получавана от ливадите. Тя се отнася към същата категория, макар че дървеният материал не е хранителен продукт. Икономическата категория, се определя не от

потребителната стойност на продукта; тук тя се определя от това — може ли дадена земя да бъде превърната в нива или не и обратното.

Каменовъглените мини. Продуктивността или непродуктивността на мините изобщо, както правилно бележи Смит, зависи от това, дали много или малко минерали може да се извлекат от различните мини при изразходване на еднакво количество труд. *Ниската продуктивност* на мините може да парализира *благоприятното* им местоположение, така че да се окаже съвсем невъзможно експлоатирането на такива мини. От друга страна, *неблагоприятното* местоположение може да парализира *високата продуктивност* на мините, така че тези мини, въпреки природната си продуктивност, да се окажат негодни за експлоатация. Така става особено там, където няма нито добри пътища, нито корабоплаване (том I, стр. 346—347) [Руски превод, том I, стр. 149—150].

Има мини, продуктът на които е достатъчен само за да покрива *достатъчната цена*. Поради това те носят печалба на предприемача, но не носят никаква поземлена рента. По тази причина поземленият собственик е принуден да ги експлоатира сам. Той получава по този начин „обикновена печалба върху приложения от него капитал“. Такива каменовъглени мини има много в Шотландия. Би било невъзможно да се експлоатират те по какъвто и да било друг начин:

„Поземленият собственик не би разрешил на никой друг да ги експлоатира, без да му се плаща рентата, а никой не би бил в състояние да плаща рентата“ (том I, стр. 346) [Руски превод, том I, стр. 149].

Тук Смит правилно е определил условията, при които — там, където земята е *превърната в собственост* — не се заплаща рента. Това става там, където поземленият собственик и предприемачът са съединени в *едно* лице. По-рано Смит вече ни каза, че това се среща в колониите. Арендаторът не може в този случай да обработва земята, защото не може да плаща рента. Но собственикът на земята може да я обработва с печалба, макар земята да не му дава никаква рента. Така стои въпросът например в колониите на Западна Америка, защото тук винаги е възможно да се присвоява нова земя. Земята като такава не е противодействащ елемент и конкуренцията на поземлените собственици, които сами обработват земята си, тук в действителност е конкуренция между работници или между капиталисти. Що се отнася до каменовъглените мини или до рудниците изобщо, в предположения случай въпросът стои другояче. Пазарната стойност, определена от рудниците, които доставят предлаганите от тях стоки тъкмо по тази стойност, дава за по-малко продуктивните или за по-зле разположените рудници по-малка рента

или изобщо не дава никаква рента, а само покрива цената по разходите. Тези рудници могат да се разработват тук само от такива хора, за които не съществува съпротивата, оказвана от поземлената собственост и изключваща свободното разпореждане със земята, т. е. от хора, които съединяват в едно лице поземления собственик и капиталиста; тези рудници могат да се разработват само в случаите, когато поземлената *собственост* като самостоятелен елемент, противостоящ на капитала, фактически изчезва. Този случай се различава от случая, който се среща в колониите, в това отношение, че там поземленият собственик не може на никого да забрани да експлоатира нова земя. А тук той може да прави това. Само на себе си той разрешава да експлоатира рудника. Това не дава на поземления собственик възможност да получава рента, но му позволява, като отстрани другите лица, да получава печалба от влагането на своя капитал в рудника.

Онова, което е казано тук от Смит за регулирането на цената на най-продуктивната мина, аз вече разгледах, когато говорех за Рикардо и за полемиката му против Смит*. Тук трябва да отбележим следното място.

„*Най-ниската цена* (по-рано Смит казваше: достатъчната цена), „по която каменните въглища могат да се продават що-годе продължително време, е — както и за всички други стоки — *цената, която е достатъчна само за да възстанови, заедно с обикновена печалба, капитала, който се изразходва за производството на стоката и за доставянето ѝ на пазара*“ (том I, стр. 350) [Руски превод, том I, стр. 151].

Ние виждаме, че *достатъчната цена* е заела мястото на *естествената цена*. Рикардо ги отъждествява, и с пълно основание. [631] Смит твърди, че

рентата от каменовъглените мини е много по-малка от рентата, получавана от земеделските продукти: в селското стопанство рентата обикновено достига до $\frac{1}{8}$ от брутия продукт, за каменовъглените мини обаче $\frac{1}{5}$ представлява много висока рента, а $\frac{1}{10}$ — обикновена рента. *Металорудните мини* в по-малка степен зависят от местоположението, тъй като техните продукти са по-лесно превозими; световният пазар е по-достъпен за тях. Поради това стойността им повече зависи от продуктивността, отколкото от местоположението, докато за каменовъглените мини въпросът стои тъкмо обратно. Продуктите на най-отдалечените (една от друга) металорудни мини конкурират помежду си. „Ето защо цената дори на благородните и — в още по-голяма степен — цената на благородните метали на *най-продуктивните рудници* по необходимост трябва да влияе върху цената на същите метали, добити от всеки друг рудник на земното кълбо“ (том I, стр. 351—352) [Руски превод, том I, стр. 151—152].

„По този начин, доколкото цената на който и да е метал, добит от който и да е рудник, се регулира в известна степен от цената на този метал, доставен

* Виж настоящия том, част II, стр. 366—368. *Бълг. ред.*

от най-продуктивните от експлоатираните в дадено време рудници на земното кълбо, дотолкова в значителното болшинство рудници тази цена почти не превишава онова, което е необходимо за покриване разходите по експлоатацията, и рядко може да даде много висока рента на поземления собственик. Ето защо за по-голяма част от рудниците рентата е само неголяма част от цената на металите, и още по-малка част в цената на благородните метали. Трудът и печалбата образуват по-голямата част от тази цена" (том I, стр. 353—354) [Руски превод, том I, стр. 152].

Тук Смит правилно разяснява случая на *таблица С**.

Като говори за благородните метали, Смит отново повтаря определението си за достатъчната цена, която той поставя на мястото на естествената цена, когато разглежда *рентата*. Там, където говори за неземеделското производство, това не му е необходимо, тъй като тук съгласно неговото първоначално определение, достатъчната цена и естествената цена съвпадат; това именно е цената, която заплаща авансирания капитал и средната печалба.

"Най-ниската цена, по която в течение на шо-годе продължително време могат да се продават скъпоценните метали... се регулира от същите правила, които определят най-ниската обикновена цена на всички други стоки. Тази цена се определя от капитала, който обикновено е необходимо да се изразходва, за да могат скъпоценните метали да постъпят от рудника на пазара, т. е. определят я хранителните продукти, облеклото и жилището, които обикновено се потребяват през време на тази работа. Необходимо е цената да бъде поне достатъчна за възстановяване на този капитал с обикновена печалба" (том I, стр. 359) [Руски превод, том I, стр. 155].

Относно *скъпоценните камъни* Смит бележи:

"Търсенето на скъпоценните камъни се предизвиква изключително от тяхната красота. Те служат само за украшение и красотата им се оценява още *значително по-високо поради тяхната рядкост или поради трудностите и разходите, с които е свързано добиването им от рудниците*. Ето защо работната заплата и печалбата в повечето случаи образуват почти цялата им — много висока — цена. Рентата влиза в тази цена само като твърде малка част, а много често и съвсем не влиза в нея и само най-продуктивните рудници могат да дават шо-годе значителна рента" (том I, стр. 361) [Руски превод, том I, стр. 156].

Тук е възможна само диференциална рента:

"Тъй като цената на скъпоценните метали и на скъпоценните камъни в целия свят се регулира от цената им в най-продуктивния рудник, от това следва, че рентата, която някой от тези рудници може да дава на поземления собственик, се намира в съответствие не с *абсолютната* продуктивност на рудника, а с това, което може да се нарече негова *относителна* продуктивност, т. е. в съответствие с превъзходството му над другите подобни рудници. Ако се открият нови рудници, превъзхождащи рудниците в Потоси в такава степен, в каквато последните превъзхождат европейските рудници, стойността на среброто би могла поради това да се понижи до такава равнище, че не би си струвало да се изразходва труд за разработването дори на рудниците в Потоси" (том I, стр. 362) [Руски превод, том I, стр. 156].

* Виж приложението между страници 284—285. *Бълг. ред.*

Продуктите на по-малко продуктивните рудници за благородни метали и скъпоценни камъни не носят никаква рента поради това, че пазарната стойност *винаги* се определя от най-продуктивния рудник и с течение на времето се откриват все по-продуктивни нови рудници, така че движението се извършва постоянно по възходяща линия. Следователно продуктите на по-малко продуктивните рудници се продават *под* тяхната стойност, само по производствените им разходи.

„Изобилието по необходимост понижава стойността на продукта, ако стойността на последния е обусловена главно от неговата рядкост“ (том I, стр. 363) [Руски превод, том I, стр. 156].

След това Смит отново стига до повече или по-малко погрешни изводи.

„Иначе стои работата с поземлените владения на повърхността на земята. Стойността на техния продукт и размерът на рентата, която те носят, са пропорционални не на тяхното *относително*, а на *абсолютното* им плодородие. Земята, която произвежда известно количество хранителни продукти или материали за облекло или за жилище, винаги може да изхрани, облече и снабди с жилища известен брой хора; и *каквато и да бѣдг частта на поземления собственик в този продукт*“ (въпросът се състои тъкмо в това, дали поземленият собственик получава част в продукта и каква именно част), „тази част [632] винаги ще предостави на негово разположение съответното количество труд на тези хора и стоките, които техния труд може да му достави“ (том I, стр. 363—364) [Руски превод, том I, стр. 157].

„Стойността на най-неплодородната земя не се намалява от съседството на най-плодородната земя. Напротив, нейната стойност обикновено се повишава от това. Големият брой хора, които плодородните земи хранят, *създават пазар за цяла редица продукти на неп одородните земи*; тези продукти никога не биха намерили такъв пазар при хората, който би могъл да изхрани собственият продукт на тези неплодородни земи.“

(Обаче това става само когато тези неплодородни земи произвеждат *не същия продукт*, който произвеждат плодородните земи, намиращи се в съседство; само когато продуктът на неплодородните земи *не конкурира* с продукта на по-плодородните земи. По отношение на този случай Смит е прав и това действително има важно значение за разбирането на въпроса, как благодарение на плодородието на земята, която произвежда храна, може да нараства общата сума на рентата от различен вид продукти на земята.)

„Всичко, което води до увеличаване плодородието на земята, даваща хранителни продукти, увеличава не само стойността на земите, които са били подложени на подобряване“ {всичко това може да намали тази стойност, дори да я сведе до нула}, „но и спомага по еднакъв начин за увеличаване стойността на много други земи, като създава ново търсене на техните продукти“ (или пък, *по-точно*, търсене на *нови* продукти (том I, стр. 364) [Руски превод, том I, стр. 157].

Това, което във всичко казано досега си остава необяснено у Смит, е абсолютната рента, чието съществуване той допуска за земята, която произвежда храна. Смит правилно бележи, че абсолютната рента може и да не съществува за другите земи, например за рудниците, защото последните винаги са в толкова *относително* неограничено количество (в сравнение с търсенето), че поземлената собственост тук не може да оказва никаква съпротива на капитала; тя икономически не съществува, дори и да съществува юридически.

(Виж стр. 641 за рентата от домовете.)⁹⁷ [632]

* * *

[641] (Виж стр. 632.) За рентата от домовете А. Смит казва:

„Цялата част на рентата от домовете, която остава, *след като се приспадне* това, което е *достатъчно*, за да се получи тази умерена печалба“ (от собственика на дома, който е построил този дом), „се пада естествено на рентата от незастроените участъци земя; и когато собственикът на земята и собственикът на дома са две различни лица, тази част в повечето случаи напълно се заплаща на първия. Домовете, които се намират на значително разстояние от големите градове, в селските местности, където е възможен най-широк избор на свободна земя, дават крайно незначителна поземлена рента — не повече от това, което би носила земята, на която е построен домът, ако тази земя би била използвана за земеделие“ (книга V, глава 2) [Руски превод, том II, стр. 354—355].

При поземлената рента от домовете *местоположението* има същото решаващо значение за диференциалната рента, каквото има за нея — при рентата в земеделието — плодородието (и местоположението) на земята.

А. Смит, давайки заедно с физиократите особено предпочитание на земеделието и на земевладелеца, споделя физиократския възглед, че те са най-подходящият обект за данъчното облагане. Той казва:

„Както рентата от застроените участъци земя, така и обикновената поземлена рента представляват такъв вид доход, от който собственикът на земята се ползва в много случаи без всякакви грижи и усилия от своя страна. И ако част от този доход бъде отнета от него за покриване разходите на държавата, от това никой вид труд няма да претърпи никаква загуба. Годишният продукт на земята и труда на обществото, действителното богатство и доходът на масата от населението могат след въвеждането на този данък да останат без изменения. Ето защо рентата от застроените участъци земя и обикновената поземлена рента са може би оня вид доход, който най-добре може да понесе облагането му със специален данък“ (книга V, глава 2)⁹⁸ [Руски превод, том II, стр. 358].

Срещу това Рикардо (стр. 230)⁹⁹ изтъква съвсем еснафски възражения [641].

(4) СМИТОВИЯТ АНАЛИЗ НА ИЗМЕНЕНИЯТА НА ЦЕНИТЕ НА ПРОДУКТИТЕ НА ЗЕМЯТА]

[632] *Трети раздел: за измененията в съотношението между стойностите на продуктите, които винаги дават рента, и ония, които понякога дават, а понякога не дават рента* (глава 11, книга I, том II).

„В страна, която се отличава с естествено плодородие, но в която преобладаващата част на земята съвсем не е обработена, добитъкът, птиците, всевъзможният дивеч могат да бъдат получени при твърде малък разход на труд; ето защо срещу тях може да се получи или да се получи на разположение само твърде малко количество труд“ (том II, стр 25) [Руски превод, том I, стр. 167].

По какъв чудат начин измерването на стойността с количеството труд се смесва у Смит с „цената на труда“, или с количеството труд, с което една или друга стока може да се разпорежда, се вижда от приведения по-горе цитат, но особено от следващия подолу откъс, който показва също как Смит е стигнал дотам, че на места въздига зърнените храни в мерило на стойността.

„При всяко състояние на обществото, на всяко стъпало на развитието на неговата цивилизация зърнените храни винаги са продукт на човешкия труд. Но средното количество продукт на всеки отрасъл на труда винаги повече или по-малко точно съответствува на средното потребление, средното предлагане съответствува на средното търсене. Освен това на различните стъпала на цивилизацията за отглеждане на еднакви количества зърнени храни на една и съща земя и при един и същ климат винаги е необходим средно почти еднакво количество труд, и ли, което се свежда до същото, цената на почти еднакво количество труд. Защото непрекъснатото увеличаване на производителните сили на труда при повишаване културата на земеделието повече или по-малко се уравновесява от непрекъснатото нарастване на цените на добитъка, който служи като главно оръдие в земеделието. Поради всичко това можем да бъдем уверени, че при всяко възможно състояние на обществото, на всяко стъпало на цивилизацията еднакви количества зърнени храни ще бъдат по-верни представители и ли еквиваленти на еднакви количества труд, отколкото еднакви количества от която и да било друг суров продукт на земята. Затова зърнените храни . . . на всички различни стъпала на развитието на богатството и цивилизацията на обществото са по-точна мярка на стойността, отколкото всяка друга стока или която и да било друга група стоки . . . Освен това зърнените храни или изобщо растенията, които са обичайна и любима храна на народа, съставляват във всяка цивилизована страна основната част от средствата за съществуване на работника. . . Ето защо паричната цена на труда в много по-голяма степен зависи от средната цена на зърнените храни, която е средство за съществуване на работника, отколкото от цената на месото или на който и да било друг суров продукт на земята. Вследствие на това действителната стойност на среброто и златото, действителното количество труд, което те могат да купят или да получат на свое разположение, зависи в много по-голяма степен от количеството зърнени храни, което те могат да купят или да представят, отколкото от количеството месо или друг продукт на земята, с който те могат да разполагат“ (том II, стр. 26—28) [Руски превод, том I, стр. 167—168].

При сравняване стойността на златото и среброто Смит още веднъж развива възгледа си за „достатъчната цена“ и [633], определено изтъква, че *тя изключва рента*:

„Стоката може да бъде наречена *скъпа* или *евтина* не само в зависимост от това, дали нейната обикновена цена образува голяма или малка сума, но и в зависимост от това, дали тази обикновена цена превишава в по-голяма или по-малка степен най-ниската цена, по която стоката може да постъпва на пазара в течение на щогоде продължително време. *Тази най-ниска цена е цената, която именно е достатъчна, за да може с умерена печалба да се възстанови капиталът, необходим за постъпването на стоката на пазара. Това е такава цена, която нищо не дава на поземления собственик, цена, в която рента не влиза като съставна част и която се разлага само на работна заплата и печалба*“ (том II, стр. 81) [Руски превод, том I, стр. 189].

„Цената на брилянтите и на другите скъпоценни камъни вероятно в още по-голяма степен, отколкото цената на златото се приближава до онази най-ниска цена, по която те могат да постъпват на пазара“ (том II, стр. 83) [Руски превод, том I, стр. 190].

Според Смит съществуват три групи сурови продукти (том II, стр. 89) [Руски превод, том I, стр. 192]. *Първата* се състои от ония продукти, умножаването на които почти не зависи — или съвсем не зависи — от човешкия труд; *втората* — от продукти, чието количество може да бъде увеличено съответно на търсенето; към *третата* група се отнасят продуктите, върху увеличаването на чието количество човешкият труд „оказва само ограничено или непостоянно въздействие“.

Първа група: риба, птици, които рядко се срещат, всевъзможен дивеч, почти всички диви птици, особено прелетните и др. т. Търсенето на тези продукти силно нараства заедно с увеличаването на богатството и лукса.

„Тъй като количеството на тези стоки си остава неизменно или почти неизменно, докато конкуренцията между купувачите все повече се увеличава, цената им може да се покачи до всякакво равнище“ (том II, стр. 91) [Руски превод, том I, стр. 193].

Втора група. „Тя се състои от ония полезни растения и животни, които природата създава върху необработваемите земи в такава изобилие, че те имат само неголяма стойност или съвсем нямат стойност, и които с разпространяването на земеделската култура са принудени да отстъпват място на другите, по-изгодни продукти. В течение на дълго време заедно с прогреса на цивилизацията количеството на продуктите на тази група непрекъснато намалява, докато едновременно с това търсенето им непрекъснато нараства. Така че действителната им стойност, действителното количество труд, което те могат да купят или да получат в свое разпореждане, все повече нараства, докато в края на краищата достигне такава равнина, което прави техните продукти също толкова изгодни, както и всеки друг продукт, получен с помощта на човешкия труд върху най-плодородната или най-добре обработената земя. Ако стойността на тези продукти вече е стигнала такава равнина, тя вече не може да се повишава по-нататък. В противен случай скоро биха започнали да използват по-голямо количество земя и труд, за да увеличат количеството на този продукт“ (том II, стр. 94—95) [Руски превод, том I, стр. 194]. Така стои въпросът например с добитъка.

„От всички различни стоки, които образуват тази втора група сурови продукти домашният добитък може би е стока, цената на която с развитието на цивилизацията преди всичко достига такова равнище“ (том II, стр. 95—97) [Руски превод, том I, стр. 195]. „Ако домашният добитък един от първите достига тази цена“ {т. е. цената, която оправдава обработката на земята с цел да се получи фураж за добитък}, „то *дивечът* вероятно достига тази цена един от последните. Колкото и прекалено висока да изглежда цената на едрия дивеч в Англия, тази цена е още недостатъчна, за да покрие разходите по издръжката на ловния парк, в който се развъждат тези животни, както това е добре известно на всички, които се занимават с развъждане на подобен дивеч“ (том II, стр. 104) [Руски превод, том I, стр. 198].

„Във всяка ферма с отпадъците от хамбара и обора може да се изхранят известно количество *домашни птици*. Тъй като домашните птици ядат онова, което иначе би пропаднало без полза, развъждат ги просто защото от всичко искат да извлекат изгода; и тъй като домашните птици не струват на фермера почти нищо, за него е изгодно да ги продава дори по твърде ниска цена.“ Докато наличното предлагане е достатъчно, домашните птици са също тъй евтини, както и месото от домашния добитък. С нарастването на богатството се увеличава търсенето, а в резултат на това цената на домашните птици се покачва *над* цената на говедото или овчето месо, докато „става изгодно да се обработва земя специално за изхранване на домашни птици“. Така става във *Франция* и т. н. (том II, стр. 105—106) [Руски превод, том I, стр. 199].

Свинете, както и птиците, *най-напред* ги развъждат, защото от всичко искат да извлекат изгода“. Те се хранят с отпадъци. Но в края на краищата цената им се покачва толкова, че става необходимо да се обработва земя специално за отглеждане на свинете (том II, стр. 108—109) [Руски превод, том I, стр. 200].

Млякото, млечната ферма (том II, стр. 110 и следващите) [Руски превод, том I, стр. 200 и следващите]. (Масло, сирене; пак там).

Постепенното нарастване на *цената* на тези сурови продукти доказва според Смит само това, че те постепенно стават *продукти на човешкия труд*, докато преди са били изключително *продукти на природата*. Самото им превръщане от продукти на природата в продукти на труда е резултат на развитието на културата, което все повече и повече ограничава простора за продуктите, създавани от стихийните природни сили. От друга страна, значителна част от посочените по-горе продукти при по-малко развити производствени условия се продаваха *под своята стойност*. Те започват да се продават *по* стойността си веднага щом от страничен продукт се превръщат в самостоятелен продукт на някой селскостопански отрасъл (оттук и нарастването на цените).

„Очевидно е, че земите на която и да било страна никога не могат да бъдат напълно обработени и подобрили преди *цената* на даден продукт, който се предполага да бъде отгледан на тях с помощта на човешки труд, да стигне равнище, достатъчно за *покриване разходите по това обработване и подобряване на земята*. За да бъде възможно това, цената на всеки отделен продукт трябва да бъде достатъчно, първо, за заплащане на рентата, получавана от добрата земя, засята със зърнени храни, тъй като именно тази земя определя рентата от по-голямата част на останалите обработваеми земи; второ, за да се заплатят трудът и разходите на арендатора не по-лошо, отколкото те обикновено се заплащат на добра земя, засята със зърнени храни, с други думи, за да се *възстанови с обикновена печалба изразходваният от арендатора капитал*. Такова повишаване на *цената* на всеки

отделен продукт трябва очевидно [634] да *предшества* подобряването и обработването на земята, предназначена за отглеждането на този продукт... Сега тези различни видове сурови продукти *струват* не само по-голямо количество сребро, отколкото преди, но и по-голямо количество труд и средства за съществуване. Тъй като се налага да се изразходва *по-голямо количество труд и средства за съществуване, за да могат тези продукти да постъпват на пазара, те, постъпили на пазара, представляват по-голямо количество труд и средства за съществуване, и л и струват това по-голямо количество*" (том II, стр. 113—115) [Руски превод, том I, стр. 202—203].

Тук ние отново виждаме, че понятието стойност, определяна от количеството труд, което тя може да купи, се прилага от Смит само в степен, в която той смесва тази стойност със стойността, определяна от количеството труд, необходим за производството на дадена стока.

Трета група. Тази група се състои според определения на Смит от такива сурови продукти,

„за увеличаване количеството на които човешкият труд оказва само ограничено или непостоянно въздействие“ (том II, стр. 115) [Руски превод, том I, стр. 203].

Количеството *вълна* и *кожа* е ограничено от количеството на наличния едър и дребен добитък. Но тези най-ранни *странични продукти* имат *широк пазар за пласмент*, когато самият добитък още няма такъв пазар. Пазарът за месото на домашните животни почти винаги е ограничен от пределите на дадена страна. А вълната и необработените кожи дори на първите стъпала на цивилизацията в повечето случаи имат вече външни пазари. Те са твърде лесно преносими и доставят суровини за многобройни промишлени изделия. Ето защо по-развитите в промишлено отношение страни могат да служат за тях като пазар дори и тогава, когато отечествената промишленост още не се нуждае от тях.

„В малокултурните и поради това твърде слабо заселени страни цената на вълната и кожата винаги съставлява много по-голяма част от цената на цялото животно, отколкото в страните, където благодарение на голямото богатство и на по-многобройното население има голямо търсене на месо.“ Същото се отнася и до животинската мазнина. С развитието на промишлеността и с нарастването на населението повишаването на цената на добитъка ляга повече върху *месото*, отколкото върху *вълната* и *кожата*. Защото с нарастването на промишлеността и населението в страната се разширява пазарът за месо, докато пазарът за посочените странични продукти още по-рано е излязъл вън от пределите на страната. Но с развитието на отечествената промишленост цената на вълната и др. т. все пак се повишава до известна степен (том II, стр. 115—119) [Руски превод, том I, стр. 203—205].

Рибата (том II, стр. 129—130) [Руски превод, том I, стр. 208 — 209]. Ако търсенето на рибата нараства, то за задоволяване на това търсене е нужно по-голямо количество труд. „Тогава рибата трябва обикновено да се търси в по-отдалечени места, налага се да се употребяват кораби с по-значителни размери, да се използват по-скъпи съоръжения от всякакъв вид.“ Търсенето на рибата „тогава няма да може да бъде задоволено без изразходване на труд“, който превишава разхода на „труда, необходим, за да се снабди пазарът с риба при предишното му състояние“. „Ето защо

действителната цена на тази стока трябва естествено да се повиши с развитието на цивилизацията* (том II, стр. 130) [Руски превод, том I, стр. 209].

Следователно, тук Смит определя *действителната цена* с количеството труд, необходим за производството на стоката.

Според Смит *действителната цена на растителните продукти* (зърнени храни и пр.) по необходимост спада с развитието на цивилизацията:

„Ако разпространението на земеделските подобрения *по необходимост повишава цената на всевъзможните видове храна от животински произход* в сравнение с цената на хляба, от друга страна, то също толкова по необходимост *понижава цената на храната от животински произход* затова, защото значителна част от земята, която доставя храна от животински произход сега, след като е станала годна за производство на пшеница, трябва да дава на поземления собственик и на арендатора рента и печалба, обикновени за земята, засята с пшеница. То *понижава цената на растителната храна*, защото *увеличавайки плодородието на земята*, увеличава заедно с това изобилието на този вид храна. Земеделските подобрения въвеждат също така много нови видове растителна храна, които изискват по-малко земя и не повече труд, отколкото пшеницата, и поради това постъпват на пазара по много по-евтина цена, отколкото пшеницата. Такива са картофите и царевичата. . . Освен това добиването на много видове растителна храна при ниско равнище на развитието на земеделието не излиза вън от пределите на зеленчуковата градина и се осъществява с помощта само на лопата; но с развитието на земеделската култура започват да ги сеят на открито поле и ги обработват с помощта на плуг. Такива са ряпата, морковът, зелято и др. т.“ (глава 11, том II, стр. 145—146) [Руски превод, том I, стр. 214—215].

Смит вижда, че *цените на промишлените стоки* като по правило са се понижали навсякъде, където

„действителната цена на *суровините* не се повишава или се повишава не твърде силно“ (том II, стр. 149) [Руски превод, том I, стр. 216].

От друга страна, Смит твърди, че действителната цена на труда, т. е. работната заплата, се е повишила с развитието на производството. Следователно цените на стоките също и според него не се повишават непременно поради повишаването на работната заплата, или цената на труда, макар че работната заплата представлява според него „конституираща част на естествената цена“ и дори „достатъчна цена“ или, с други думи, „най-ниската цена, по която стоките могат да постъпват на пазара“. Но как Смит обяснява това? Със спадане на печалбата ли? Не (макар той и да допуска, че общата норма на печалбата се понижава с развитието на цивилизацията). Със спадане на рентата ли? Също не. Той казва:

„По-съвършените машини, [635] по-голямото изкуство в работата и по-целесъобразното разделение и разпределение на труда (всичко това е естествено следствие от развитието на страната) довежда дотам, че *се изисква много по-малко количество труд*, за да се произведе *някакъв предмет*; и макар че в резултат на

цветущото състояние на обществото действителната цена на труда трябва значително да се повиши, все пак рязкото намаляване на количеството труд, необходим за производството на всяка вещь, с излизък компенсира обикновено всяко повишаване, което може да настъпи в цената на този труд“ (том II, стр. 148) [Руски превод, том I, стр. 215—216].

И така, *стойността* на стоките се понижава по причина на това, че намалява количеството труд, необходимо за тяхното производство, и тя се понижава независимо от това, че *действителната цена* на труда се повишава. Ако тук под *действителна цена* на труда се подразбира неговата *стойност*, то печалбата по необходимост спада при това, когато цената на стоките се намалява поради намаляване на тяхната стойност. А ако под това се подразбира сумата от жизнени средства, която работникът получава, положението на Смит е правилно дори тогава, когато печалбата се повишава.

Навсякъде, където Смит дава действителен анализ, той прилага правилното определение на стойността; това се вижда също в края на главата, където той изследва въпроса, защо *вълнените тъкани* са били по-скъпи през XVI в. [отколкото през XVIII]:

„Необходимо е било много по-голямо количество труд за изработването на тези предмети и затова, доставени на пазара, те е трябвало да се продават или да постъпват в размяна срещу цената на по-голямо количество труд“ (том II, стр. 156) [Руски превод, том I, стр. 218—219].

Грешката тук е само в думата *цена*.

(5) ВЪЗГЛЕДЪТ НА СМИТ ЗА ДВИЖЕНИЕТО НА РЕНТА И НЕГОВАТА ОЦЕНКА НА ИНТЕРЕСИТЕ НА РАЗЛИЧНИТЕ ОБЩЕСТВЕНИ КЛАСИ]

Заклучение на главата. А. Смит завършва главата си за рента със забележка, че

„всяко подобряване в състоянието на обществото има тенденция пряко или косвено да повишава действителната поземлена рента“. „Разширяването и подобряването на обработваната земя довеждат непосредствено до това. Частта на поземления собственик в продукта по необходимост се увеличава заедно с увеличаването на количеството на този продукт (том II, стр. 157—158) [Руски превод, том I, стр. 219]. Повишаването на действителната цена на онези сурови продукти, поскъпването на които първоначално е следствие от разпространяването на земеделски подобрения, а след това става причина за по-нататъшното им развитие“ — например повишаването на цената на добитъка, — повишава, първо, действителната стойност на частта на поземления собственик, а, второ, също и относителната величина на тази част; защото „след като действителната цена на такъв продукт се е повишила, за неговото производство се изисква не повече труд, отколкото преди. Следователно по-малка част от продукта, отколкото преди, ще се окаже достатъчна, за да може с

обикновена печалба да се възстанови капиталът, който привежда в движение този труд. Оставашата след това част от продукта, която е част на поземления собственик, ще съставлява поради това по-голяма отпреди част на целия продукт* (том II, стр. 158—159) [Руски превод, том I, стр. 219—220].

Точно по същия начин Рикардо обяснява увеличаването на частта на рентата при поскъпването на зърнените храни, получавани от плодородните ниви. Но това поскъпване се предизвиква не от земеделските подобрения, а защото Рикардо стига до извода, който е противоположен на правения от Смит извод.

Смит посочва след това, че всяко развитие на производителната сила на труда в промишлеността носи изгода за поземления собственик:

„Всичко, което понижава действителната цена на продуктите от първия вид*, повишава действителната цена на продуктите от втория вид**“. По-нататък при всяко увеличаване на действителното богатство на обществото нараства и населението, с нарастването на населението се увеличава търсенето на селскостопански продукти, а с това и вложеният в селското стопанство капитал, а „с увеличаването на продукта нараства и рентата“. И, обратно, всички противоположни обстоятелства, които забавят нарастването на богатството на обществото, довеждат до спадане на рентата, а поради това и до намаляване на действителното богатство на поземления собственик (том II, стр. 159—160) [Руски превод, том I, стр. 220].

Оттук Смит заключава, че интересите на лендлордовете (поземлените собственици) винаги хармонират с „интересите на цялото общество“. С интересите на цялото общество хармонират според Смит и интересите на работниците (том II, стр. 161—162) [Руски превод, том I, стр. 221]. Но Смит е толкова честен, че прокарва тук определена разлика:

„Класата на поземлените собственици може вероятно да печели повече от процъфтяването на обществото, отколкото те“ (работниците), „но нито една класа не страда така жестоко от упадък на обществото, както класата на работниците“ (том, II, стр. 162) [Руски превод, том I, стр. 221].

Напротив, интересите на капиталистите (индустриалците и търговците) не са тъждествени с

„интересите на цялото общество“ (том II, стр. 163) [Руски превод, том I, стр. 222]. „Частните интереси на ония, които прилагат своя капитал в някой отрасъл на търговията или промишлеността, винаги в някакво отношение са различни от интересите на обществото и дори са противоположни на тях“ (том II, стр. 164—165) [Руски превод, том I, стр. 222]. „... [Това] е класа хора, чиито интереси [636] никога не съвпадат точно с интересите на обществото — хора, които обикновено са заинтересовани да измамват обществото и дори да го потискат и които поради това твърде често и са го измамвали, и са го потискали“ (том II, стр. 165) [Руски превод, том I, стр. 222]¹⁰⁰ [636].

* — промишлените продукти. *Ред.*

** — селскостопанските продукти. *Ред.*

[Глава петнадесета]

РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

[А. ВРЪЗКАТА НА ПРЕДСТАВИТЕ НА РИКАРДО
ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ
С НЕГОВИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА ПЕЧАЛБАТА И РЕНТАТА][1] СМЕСВАНЕ НА ЗАКОНИТЕ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ
СЪС ЗАКОНИТЕ ЗА ПЕЧАЛБАТА У РИКАРДО]

[636] Рикардо никъде не разглежда *принадената стойност* особено и отделно от особените ѝ форми — печалба (лихва) и рента. Ето защо неговото разсъждение за органическия състав на капитала, което има толкова фундаментално значение, се ограничава с преминалите от А. Смит (собствено — от физиократите) различия в органическия състав на капитала в онзи вид, в който тези различия произтичат от процеса на обръщението (основен капитал и оборотен капитал) — при което Рикардо никъде не засяга различията в органическия състав в самия производствен процес, или той дори не познава тези различия. Оттук у него смесването на *стойността* и *цената по разходите*, погрешната теория за рента, погрешните закони за причините за повишаването и понижаването на нормата на печалбата и т. н.

Печалбата и принадлежната стойност са тъждествени само дотолкова, доколкото авансираният капитал е тъждествен с капитала, който непосредствено е изразходван за работна заплата. (Рента тук не фигурира, тъй като принадлежната стойност най-напред напълно се присвоява от капиталиста, каквито и нейни части да трябва да дава той по-късно на своите съдружници. Защото и у самия Рикардо рента е представена като обособила се, отделила се част от печалбата.) И ето Рикардо именно се абстрахира в разсъжденията си за печалбата и работната заплата от неизразходваната за работна заплата постоянна част на капитала. Той разглежда въпроса по такъв начин, като че ли целият капитал се изразходва непосредствено за работна заплата. *Дотолкова* следователно той прави предмет на разглеждането си *принадената стойност*, а не *печалбата* и дотол-

кова може да се говори поради това за теория на принадлежната стойност у Рикардо. Но, от друга страна, той приема, че има работа с печалбата като такава, и действително навсякъде у него се проявяват такива гледища, които изхождат от предпоставката за печалбата, а не за принадлежната стойност. Там, където Рикардо правилно излага законите за принадлежната стойност, той ги изпачава с това, че ги формулира непосредствено като закони за печалбата. От друга страна, той иска да представи законите за печалбата непосредствено, без междинни звена, като закони за принадлежната стойност.

Когато говорим за теорията на принадлежната стойност у Рикардо, ние следователно говорим за неговата теория за печалбата, тъй като той смесва печалбата с принадлежната стойност, т. е. разглежда печалбата само по отношение на променливия капитал, към онази част от капитала, която се изразходва за работна заплата. Това, което Рикардо говори за печалбата за разлика от принадлежната стойност, ще бъде разгледано по-късно.

Обстоятелството, че принадлежната стойност може да се разглежда само по отношение на променливия капитал, на капитала, който непосредствено се изразходва за работна заплата — а без познаване на принадлежната стойност не е възможна никаква теория на печалбата, — това обстоятелство толкова съответствува на самата същност на въпроса, че Рикардо разглежда целия капитал като променлив и *се абстрахира* от постоянния капитал, макар че последният на места се споменава от него във формата на авансирани разходи.

[637] Рикардо говори (глава 26-а — „*За брутният и чистия доход*“) за такива

„отрасли на търговията и промишлеността, в които печалбите са пропорционални на капитала, а не на количеството прилаган труд“ (цит. съч., стр. 418) [Руски превод, том I, стр. 286].

До какво се свежда цялото учение на Рикардо за средната печалба (на което се базира неговата теория за рентата), ако не до твърдението, че печалбите „са пропорционални на капитала, а не на количеството прилаган труд“? Ако те бяха „пропорционални на количеството прилаган труд“, то равни капитали биха носили твърде *неравни* печалби, тъй като тяхната печалба би се равнявала на произведената в техния собствен отрасъл принадлежна стойност, а последната зависи не от величината на капитала изобщо, а от величината на променливия капитал или от „количеството прилаган труд“. И така, как може да се твърди, че само на някакво особено прилагане на капитал, на *особени производствени отрасли*, е присъщо във вид на изключение това, че в тях печалбите са пропорционални на величината на вложения капитал, а не на количеството прилаган

труд? При дадена норма на принадлежната стойност масата на принадлежната стойност за определен капитал винаги трябва да зависи не от абсолютната величина на капитала, а от количеството прилаган труд. От друга страна, при дадена средна норма на печалбата масата на печалбата винаги трябва да зависи от величината на прилагания капитал, а не от количеството прилаган труд.

Рикардо говори определено за такива отрасли като

„водния транспорт, външната търговия с отдалечени страни и ония отрасли, в които се изисква скъпо машинно съоръжение“ (стр. 418) [Руски превод, том I, стр. 286.]

Това значи: той говори за отраслите, които прилагат относително много постоянен и относително малко променлив капитал. Това едновременно са такива отрасли, в които в сравнение с други *общата маса* на авансирания капитал е голяма, с други думи — такива отрасли, в които може да се работи само с помощта на *големи капитали*. При дадена норма на печалбата масата на печалбата зависи изобщо от *величината* на авансираните капитали. Но това съвсем не е отличителна черта на ония отрасли, в които се прилагат големи капитали и много постоянен капитал (едното винаги е свързано с другото), в сравнение с отраслите, в които се прилагат най-големи капитали, а представлява само частен случай на положението, че еднакво големи капитали носят еднакво големи печалби и че следователно големият капитал носи по-големи печалби, отколкото малкият капитал. Това няма нищо общо с „количеството прилаган труд“. Но дали нормата на печалбата изобщо е голяма или малка — това действително зависи от съвкупното количество труд, прилаган от капитала на цялата капиталистическа класа, от относителното количество прилаган *незаплатен* труд и най-после от съотношението между капитала, изразходван за труд, и капитала, който само се възпроизвежда като условие на производството.

Рикардо сам полемизира против възгледа на А. Смит, че повишаването на печалбата във външната търговия, „по-големите печалби, получавани понякога от отделни търговци във външната търговия, повишават общата норма на печалбата в страната“. Рикардо казва:

„Твърдят, че равенството на печалбите ще се установи по пътя на общото повишаване на печалбите, а аз се придържам към мнението, че печалбите на оня отрасъл, който се намира в особено благоприятни условия, бързо ще спаднат до общото равнище“ (глава 7-а — „*За външната търговия*“, стр. 132—133). [Руски превод, том I, стр. 113].

До каква степен е правилен възгледът на Рикардо, че извънредните печалби (ако те са предизвикани не от това, че пазарната цена

се е покачила над стойността), *въпреки изравняването*, не повишават общата норма на печалбата; до каква степен е правилен по-нататък неговият възглед, че външната търговия и разширяването на пазара не могат да повишат нормата на печалбата — ще видим това по-късно. Но ако се признае, че възгледът му е правилен,* ако се признае изобщо „равенството на печалбите“, как може той да прокарва разлика между едни отрасли, „където печалбите са *пропорционални на капитала*“, и други, където печалбите „са пропорционални на количеството прилаган труд“ ?

В цитираната по-горе глава 26-а — „*За брутният и чистия доход*“ — Рикардо казва:

„Аз допускам, че по силата на самия характер на рентата всеки даден капитал, приложен в земеделието върху всяка земя освен оная, която последна е постъпила в обработка, привежда в движение по-голямо количество труд, отколкото капитал с равна величина, вложен в промишлеността и в търговията“ (стр. 419) [Руски превод, том I, стр. 286].

Цялата тази фраза е безсмислица. Първо, защото на земята, постъпила в обработка последна, се прилага — съгласно Рикардо — по-голямо количество труд, отколкото на всички други участъци земя. Затова именно възниква според него рентата на другите участъци. Но как е възможно в такъв случай даден капитал да привежда в движение по-голямо количество труд във всички други земи *освен* онази, която последна е постъпила в обработка, отколкото в промишлеността и в търговията? Обстоятелството, че продуктът на най-добрите земи има *пазарна стойност, която превишава индивидуалната* му стойност, обусловена от количеството труд, приложено от заетия в обработването на тези земи капитал — това обстоятелство, разбира се, не е тъждествено с положението, че даден капитал „привежда в движение по-голямо количество труд, отколкото капитал с равна величина, приложен в промишлеността и в търговията“. Но, разбира се, би било правилно, ако Рикардо кажеше, че — освен разликата в плодородието на земите — рентата изобщо произтича от това, че земеделският капитал привежда в движение по-голямо по отношение на постоянната част на капитала количество труд, отколкото средният капитал в неземеделското производство.

[638] Рикардо изпуска изпредвид, че съществуват такива причини, които повишават или понижават печалбата, изобщо оказват влияние върху нея — *при дадена принадлежна стойност*. Тъй като Рикардо отъждествява принадлежната стойност с печалбата, той е последователен, когато сега иска да докаже, че повишаването и спадането на нормата на печалбата се обуславят само от ония обстоятел-

* Виж настоящия том, част II, стр. 474—476 и 512—513. *Ред.*

ства, които предизвикват повишаването или спадането на нормата на принадлежната стойност. По-нататък, той изпуска изпредвид, че ако се абстрахираме от обстоятелствата, които при дадена маса принадлежната стойност влияят върху *нормата на печалбата*, макар и да не влияят върху *масата на печалбата*, нормата на печалбата зависи от *масата на принадлежната стойност*, а съвсем не от *нормата на принадлежната стойност*. Масата на принадлежната стойност, ако нормата на принадлежната стойност, на принадлежния труд е дадена, зависи от органическия състав на капитала, т. е. от броя на работниците, които капитал с определена стойност, например 100 ф. ст., използва. При даден органически състав на капитала масата на принадлежната стойност зависи от нормата на принадлежната стойност. Следователно тя се определя от два фактора: от броя на едновременно заетите работници и от нормата на принадлежния труд. Ако капиталът се увеличава, както и да бъде неговият органически състав — при предположение, че въпреки увеличаването на капитала неговият органически състав остава неизменен, — масата на принадлежната стойност се увеличава. Но това нищо не изменя в обстоятелството, че за капитал с определена стойност, например от 100 единици, масата на принадлежната стойност остава без изменение. Ако в даден случай е равна на 10, то за 1 000 тя ще бъде 100, но пропорцията не се изменя от това.

{Рикардо пише:

„В един и същ стопански отрасъл не може да има две норми на печалбата; ето защо ако стойността на продукта се намира в различно отношение към капитала, ще бъде различна поземлената рента, а не печалбата“ (стр. 212—213.) (глава 12-а — „Поземленият данък“) [Руски превод, том I, стр. 159].

Това се отнася само до нормалното равнище на печалбата „в един и същ стопански отрасъл“. Изобщо това е в пряко противоречие с цитираното по-рано* положение:

„Разменната стойност на всички стоки, били те промишлени изделия, продукти на рудниците или продукти на селското стопанство, никога не се определя от най-малкото количество труд, което е достатъчно за тяхното производство при най-благоприятни условия, достъпни само за ония, които се ползват от особено изгодни обстоятелства; напротив, тя се определя от най-голямото количество труд, което по необходимост се изразходва за тяхното производство от ония, които нямат такива предимства, които продължават производството при най-неблагоприятни условия; а под *най-неблагоприятни условия* трябва да се разбират *най-неблагоприятните от условията, при които е необходимо да продължава производството, за да може да бъде произведено нужното количество продукт*“ (глава 2-а — „За рентата“, стр. 60—61) [Руски превод, том I, стр. 69].

* Виж настоящия том, част II, стр. 216—338. Бълг. ред.

В глава 12-а — „Поземленият данък“ — Рикардо между другото издига следното възражение срещу Сей — и тук ние виждаме как англичанинът винаги остро възприема икономическите различия, докато жителят на континента постоянно ги забравя:

„Съгласно предположението на г-н Сей, [в приведения от него пример] „земевладелецът, благодарение на своето *трудолюбие, пестеливост и изкуство* увеличава годишния си доход с 5 000 франка“. Но нали земевладелецът няма възможност да прилага на земята, която му принадлежи, своето трудолюбие, пестеливост и изкуство, ако самият той не води стопанство на нея; а ако земевладелецът сам води своето стопанство, той извършва подобрения като капиталист и фермер, а не като земевладелец. Не можем да си представим, че той може да увеличи продукта на своята ферма до такава степен посредством някакво *особено* свое изкуство“ {следователно също така и с „изкуството“ въпросът стои така, че това е повече или по-малко празен брътвеж}, „без предварително да увеличи количеството на прилагания в тази ферма капитал“ (стр. 209) [Руски превод, том I, стр. 157].

В глава 13-а — „Данъци върху златото“ (тази глава е важна за Рикардовата теория за парите) — Рикардо дава някои допълнения или по-нататъшни определения относно *пазарната цена и естественията цена*. Те се свеждат до това, че изравняването на двете цени се извършва по-бързо или по-бавно в зависимост от това, дали даден стопански отрасъл допуска по-бързо или по-бавно увеличаване или намаляване на предлагането, а това на свой ред означава същото, както и *бързият или бавен приток* на капитали в разглеждания отрасъл или *отливът* им от него. По повод на разсъжденията на Рикардо за поземлената рента се издигаха от разни страни (Сисмонди и др.) упреци, че той изпуска изпредвид трудностите, които представляват *изтеглянето на капитала* за арендатора, прилагащ много основен капитал, и т. н. (Историята на Англия през 1815—1830 г. доказва това в *голяма степен*.) Колкото и справедлив да е този упрек, той *съвсем* не се отнася до теорията, *съвсем* не я засяга, защото тук става дума винаги само за по-голяма или по-малка степен, за по-бързо или по-бавно действие на икономически закон. Но *съвсем* другояче стои въпросът с *противоположния* упрек относно влагането на нов капитал в нови земи. Рикардо приема, че последното може да става *без намеса* на земевладелеца, че капиталът тук действа в такава среда, [639] в която движението му не се натъква на съпротива. Това обаче е *коренно погрешно*. За да докаже тази предпоставка, за да докаже, че я има там, където капиталистическото производство и поземлената собственост вече са се развили, Рикардо винаги предполага такива случаи, при които поземлената собственост — или фактически, или юридически — *не съществува* и капиталистическото производство, поне в самото земеделие, също така *още* не се е развило.

А що се отнася до споменатите току-що твърдения на Рикардо, те гласят :

„Поради данъците върху стоките или поради увеличаващата се трудност за тяхното производство винаги в края на краищата цените им се повишават. Но колко време ще мине, докато пазарната цена стигне в съответствие с естествената цена, това по необходимост зависи от природата на дадена стока и от степента на леснината, с която може да бъде намалено нейното количество. Ако не би било възможно да се намали количеството на обложената с данък стока, ако не би било възможно например фермерът или фабрикантът на шапки да изтеглят капитал за влягане в други отрасли, то спадането на техните печалби под общото равнище, предизвикано от данъка, не би повлякло никакви последици. Ако търсенето на техните стоки не нарасне, фермерът и фабрикантът на шапки никога не ще могат да повишат пазарната цена на зърнените храни и шапките до равнището на нарасналата естествена цена на тези стоки. Техните заплахи да изоставят своето занятие и да преведат капиталите си в отрасли, които се намират в по-благоприятни условия, биха се разглеждали като празни заплахи, които не биха могли да се осъществят; ето защо цената на подобна стока не би било възможно да се повиши чрез съкращаване на производството. Обаче фактически всяка стока може да бъде намалена по количество и капиталът може да бъде преместен от отраслите, които носят по-малко печалби, в отраслите, които дават по-големи печалби, макар и не с еднаква бързина. Колкото по-лесно се поддава на ограничаване — без загуба за производителя — предлагането на определена стока, толкова по-бързо ще се повиши нейната цена, след като трудността на производството ѝ е нараснала поради облагането с данък или по каквато и да било друга причина“ (стр. 214—215) [Руски превод, том I, стр. 160].

„Установяването на съответствие между пазарната и естествената цена при всички стоки винаги е в зависимост от степента на леснината, с която може да бъде увеличено или намалено предлагането на една или друга стока. В случай, когато имаме работа със злато, домове и труд, както и с много други предмети, този резултат при известни обстоятелства не може да бъде получен за кратък срок. Но другояче стои работата с такива стоки, които се потребяват и отново се произвеждат от година на година, като например шапки, обувки, хляб и облекло. Предлагането на такива стоки може при нужда да бъде намалено и не се изисква голям период от време, за да може то да се съкрати съобразно с нарастването на производствените им разходи“ (стр. 220—221) [Руски превод, том I, стр. 164].

[2] РАЗЛИЧНИ СЛУЧАИ НА ИЗМЕНЕНИЕ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА]

В същата глава 13-а — „Данъци върху златото“ — Рикардо казва :

„Рентата не е създаване на богатството, а само негово преместване“ (стр. 221) [Руски превод, том I, стр. 165].

А нима печалбата е създаване на богатството, и не е ли тя по-скоро преместване на принадлежния труд от работника към капитали-

ста? Що се отнася до *работната заплата*, тя също така не е в действителност създаване на богатството, но не е и преместване на богатството. Тя представлява присвояване на част от продукта на труда на онези, които са произвели този продукт.

В същата глава Рикардо казва:

„Данъкът върху суровите продукти, получавани от повърхността на земята, пада . . . върху потребителя и ни най-малко не засяга рентата. Последната може да претърпи изменения само в случай, когато този данък, намалявайки фондовете, които отиват за издръжка на труда, понижи работната заплата, намали народонаселението и намали търсенето на пшеница“ (стр. 221) [Руски пре-вод, том I, стр. 164].

Прав ли е Рикардо, като твърди, че „данъкът върху суровите продукти, получавани от повърхността на земята“, пада не върху земевладелеца и не върху арендатора, а върху *потребителя* — това тук не ни интересува, но аз твърдя, че ако той е прав, такъв данък може да повиши *рентата*, докато Рикардо приема, че този данък не я засяга освен в случая, когато той, поскъпявайки жизнените средства и т. н., намалява капитала, народонаселението и търсенето на зърнени храни. Въпросът е там, че Рикардо си въобразява, че поскъпването на суровия продукт засяга само дотолкова *нормата на печалбата*, доколкото оскъпява *средствата за живот*, потребявани от работниците. Тук е правилно това, че поскъпването на *суровите продукти* може да засегне само по този път *нормата на принадлежната стойност*, следователно самата *принадена стойност*, а значи в *резултат на това* и нормата на печалбата. Но при дадена *принадена стойност* поскъпването на „суровите продукти, получавани от повърхността на земята“, *би повишило* стойността на постоянния капитал в сравнение с променливия, би увеличило отношението на постоянния капитал към променливия и *поради това* би понижило *нормата на печалбата* и следователно би повишило *рентата*. Рикардо изхожда от възгледа, [640] че тъй като поскъпването или поевтиняването на *суровия продукт* не засяга работната заплата, то не засяга и печалбата; защото — *разсъждава той* {с изключение на един пасаж, към който ще се върнем по-късно*} — *нормата на печалбата* си остава предишната, все едно дали спада или се повишава стойността на авансирания капитал. По този начин, ако авансираният капитал нараства по стойност, нараства по стойност и продуктът, а по същия начин и онази част от продукта, която образува принадлежния продукт, т. е. печалбата. Обратното става при спадането на стойността на авансирания капитал. Това е вярно само в случай, когато било в резултат от поскъпването на суро-

* Виж настоящия том, част II, стр. 469—470. *Ред.*

вините, било от данъците или по други причини стойността на променливия капитал и на постоянния капитал се изменя в *еднаква пропорция*. В този случай нормата на печалбата си остава предишната, тъй като в органическия състав на капитала не е настъпило никакво изменение. И дори в този случай е необходимо да се предположи това, което се среща при изменения от временен характер, а именно — че работната заплата си остава без изменение, макар че суровият продукт може да поскъпне или да поевтинее (следователно работната заплата си остава без изменение, независимо от това, дали се повишава или спада потребителната ѝ стойност при дадена, неизменна стойност).

Възможни са следните случаи.

Преди всичко две главни различия.

А) В резултат от *изменението в начина на производство* се изменя *съотношението* между масите на прилагания постоянен и променлив капитал. В този случай нормата на принадлежната стойност си остава предишната, ако работната заплата се приема за постоянна по своята стойност. Но самата принадлежна стойност се подлага на изменения, когато се изменя броят на работниците, използвани от един и същ капитал, т. е. когато величината на променливия капитал се изменя. Ако в резултат на изменения в начина на производството спада относително величината на постоянния капитал, то нараства принадлежната стойност, следователно и нормата на печалбата. В противоположен случай и резултатът ще бъде противоположен.

Тук през цялото време се предполага, че стойността [която се пада] *pro tanto**, например на 100 [натурални] единици постоянен и променлив капитал, остава *една и съща*.

В дадения случай не е възможно изменението в начина на производство да засяга еднакво и постоянния, и променливия капитал, т. е. постоянният и променливият капитал — без изменение на стойността [на влизашите в тях стоки] — да трябва например да се увеличават или намаляват в еднаква степен. Защото необходимостта от намаляване или увеличаване на постоянния и променливия капитал тук винаги е свързана с изменение на производителността на труда. Изменението в начина на производството оказва *различно*, а не еднакво въздействие върху постоянния и променливия капитал, което не стои в никаква връзка с това, дали — при даден *органически състав на капитала* — се прилага голям или неголям капитал.

В) *Начинът на производство остава без изменение*. *Изменение в съотношението между постоянния и променливия капитал*, при неизменни относителни техни маси (така че и единият, и другият

* — на определено количество, съответно. *Ред.*

съставлява същата, както и преди, част от съвкупния капитал), се извършва поради *изменение на стойността* на стоките, влизащи в постоянния или променливия капитал.

Тук е възможно следното:

[1] Стойността на постоянния капитал не се изменя; стойността на променливия капитал се повишава или спада. Това винаги би се отразявало върху принадлежната стойност, а поради това и върху нормата на печалбата.

[2] Стойността на променливия капитал не се изменя; стойността на постоянния капитал се повишава или спада. Тогава нормата на печалбата в първия случай би спаднала, във втория — би се повишила.

[3] Ако стойността на постоянния капитал и стойността на променливия капитал едновременно спадат, но в нееднаква пропорция, то стойността на единия по отношение на стойността на другия винаги или се повишава, или спада.

[4] Стойността на постоянния капитал и стойността на променливия капитал — както в случай на повишаване и на двата, така и в случай на спадането им — се изменят в *еднаква* пропорция. Ако двете стойности се повишават, нормата на печалбата спада, но не защото се повишава стойността на постоянния капитал, а поради това, че се повишава стойността на променливия капитал и вследствие на това спада принадлежната стойност (защото се повишава само стойността на променливия капитал, макар че този капитал привежда в движение същия, както и преди, или може би дори по-малък брой работници). Ако стойностите и на двете органически съставни части на капитала спадат, нормата на печалбата се повишава, но не защото спада стойността на постоянния капитал, а защото спада (в стойността си) променливият капитал и следователно нараства принадлежната стойност.

С) Изменение в начина на производство и изменение в стойността на елементите, които образуват постоянния или променливия капитал.

Тук едното изменение може да парализира другото, ако например масата на постоянния капитал нараства, докато неговата стойност или спада, или си остава без изменение (следователно също спада *pro tanto*, на всеки 100 [натурални] единици), или ако масата на постоянния капитал спада, а неговата стойност или остава без изменение (следователно се повишава *pro tanto*), или се повишава — [например] в същата пропорция. В последния случай не би настъпило никакво изменение в органическия състав на капитала. Нормата на печалбата би останала неизменна. Но с изключение на земеделския капитал никъде не е възможен такъв случай, че ма-

сата на постоянния капитал да се намали по отношение на променливия капитал, докато неговата стойност е *нараснала*.

Такова парализиращо действие на едното изменение върху другото е невъзможно за променливия капитал (при неизменна реална работна заплата).

С изключение на посочения по-горе един случай е възможно следователно само това, че стойността и масата на постоянния капитал едновременно спадат или се повишават по отношение на променливия капитал; че следователно стойността на постоянния капитал безусловно се повишава или спада по отношение на променливия капитал. Този случай вече е разгледан. Ако те спадат или се повишават, макар и едновременно, [641] но в различна пропорция, това — съгласно предпоставката — винаги се свежда до туй, че стойността на постоянния капитал се повишава или спада по отношение на променливия капитал.

Това включва също и друг случай. Защото ако се увеличава масата на постоянния капитал, то масата на променливия капитал относително се намалява — и обратно. Точно така стои въпросът и по отношение на стойността. [641]

[3] ПРОТИВОПОЛОЖНИ ЕДНО НА ДРУГО ИЗМЕНЕНИЯ В СТОЙНОСТТА НА ПОСТОЯНИЯ И ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА]

[642] *По повод случай С (стр. 640)* е необходимо да отбележим и следното:

Възможно е такова положение, че работната заплата се повишава, а постоянният капитал се понижава *по стойност*, а не по *маса*. Ако повишаването и понижаването биха съответствували едно на друго на двата края, нормата на печалбата би могла да остане неизменна. Ако например постоянният капитал = 60 ф. ст., работната заплата = 40 ф. ст. и нормата на принадлежната стойност = 50%, то продуктът = 120 ф. ст., а нормата на печалбата = 20%. Ако постоянният капитал при запазване на неговата маса без каквито и да било изменения спадне до 40 ф. ст. и ако работната заплата би се повишила до 60 ф. ст., а принадлежната стойност би се понижила от 50 на $33\frac{1}{3}\%$, то продуктът както преди би бил равен на 120 ф. ст., а нормата на печалбата — на 20%. Това не е вярно.

Според предпоставката общата стойност, създадена от приложеното количество [жив] труд, е равна на 60 ф. ст. Ето защо, ако работната заплата би се повишила до 60 ф. ст., принадлежната стой-

ност, а следователно и нормата на печалбата, би била равна на нула. Дори работната заплата да не се е повишила толкова значително, все пак всяко нейно повишаване би предизвиквало спадане на принадлежната стойност. Ако работната заплата се е повишила до 50 ф. ст., принадлежната стойност би била равна на 10 ф. ст.; ако тя се повиши до 45 ф. ст., принадлежната стойност би била равна на 15 ф. ст. Следователно при всички обстоятелства принадлежната стойност и нормата на печалбата спадат в еднаква степен. Защото принадлежната стойност и нормата на печалбата тук се изчисляват върху оставащия без изменение съвкупен капитал. При капитали с еднаква величина (има се предвид съвкупният капитал) нормата на печалбата непременно трябва да се повишава и да спада не с повишаването и спадането на нормата на принадлежната стойност, а с повишаването и спадането на абсолютната маса на принадлежната стойност.

Ако в приведенния по-горе пример [постоянният капитал се състои от лен и ако] цената на този лен спада толкова, че неговата маса, превръщана в прежда от същото количество работници, може да бъде купена за 40 ф. ст., бихме имали следното:

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>	<i>Стойност на продукта</i>	<i>Авансиран капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>
40	50	10	100	90	11 $\frac{1}{9}$ %

Тук нормата на печалбата би спаднала под 20%.

А ако стойността на постоянния капитал би спаднала до 30 ф. ст., бихме имали:

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>	<i>Стойност на продукта</i>	<i>Авансиран капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>
30	50	10	90	80	12 $\frac{1}{2}$ %

При спадане на стойността на постоянния капитал до 20 ф. ст. бихме имали:

<i>Постоянен капитал</i>	<i>Променлив капитал</i>	<i>Принадена стойност</i>	<i>Стойност на продукта</i>	<i>Авансиран капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>
20	50	10	80	70	14 $\frac{2}{7}$ %

При предпоставката, която сме допуснали, спадането на стойността на постоянния капитал парализира повишаването на стойността на променливия капитал винаги само частично. При тази предпоставка спадането на стойността на постоянния капитал не може да парализира напълно повишаването на стойността на променливия капитал, защото, за да може нормата на печалбата да бъде равна на 20%, 10 ф. ст. принадлежна стойност би трябвало да образуват $\frac{1}{5}$ от целия авансиран капитал. Но в дадения случай, когато променливият капитал е равен на 50 ф. ст., това би било въз-

можно само когато постоянният капитал е равен на 0. А ако приемем, че променливият капитал се повишава само до 45 ф. ст., то принадлежната стойност ще е 15 ф. ст. И ако предположим при това, че постоянният капитал спада до 30 ф. ст., ще имаме следното:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност на продукта	Авансиран капитал	Норма на печалбата
30	45	15	90	75	20%

Следователно в този случай двете движения напълно биха се парализирали едно друго.

[643] Да вземем по-нататък следния случай:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност на продукта	Авансиран капитал	Норма на печалбата
20	45	15	80	65	23 ¹ / ₁₃ %

Следователно в този случай, дори при спадане на принадлежната стойност*, нормата на печалбата би могла да се повиши поради значително по-голямото спадане на стойността на постоянния капитал. При същия този капитал от 100 ф. ст. би могло да се използват повече работници, въпреки повишилата се работна заплата и спадането на нормата на принадлежната стойност. Въпреки спадането на нормата на принадлежната стойност самата принадлежната стойност, а поради това и печалбата би нараснала, тъй като би се увеличил броят на работниците. Защото приведеното по-горе съотношение $20c + 45v$ ни дава при влагане на капитал от 100 ф. ст. следното съотношение:

Постоянен капитал	Променлив капитал	Принадена стойност	Стойност на продукта	Авансиран капитал	Норма на печалбата
30 ¹⁰ / ₁₃	69 ³ / ₁₃	23 ¹ / ₁₃	123 ¹ / ₁₃	100	23 ¹ / ₁₃ %

Съотношението между нормата на принадлежната стойност и броя на работниците придобива тук много важно значение. Рикардо никъде не разглежда това съотношение. [643]

* * *

[641] Онова, което беше разгледано по-горе като *изменение в органическия състав* на един капитал, може — това се разбира от само себе си — да има сила също и като различие в *органическия състав на различни капитали*, на капитали в различни производствени отрасли.

* — в сравнение с изходния случай $60c + 40v + 20m$. Ред.

Първо: вместо изменение в органическия състав на един капитал ние ще имаме различие в органическия състав на различни капитали.

Второ: [вместо] изменение на органическия състав, предизвикано от *изменението на стойността* в двете части на един капитал, ние ще имаме точно такова различие между различните капитали спрямо *стойността на използваните от тях суровини и машини*. За променливия капитал това няма сила, тъй като е предположена равна работна заплата в различни производствени отрасли. Различието в *стойността* на различните работни дни в разните отрасли няма никакво отношение към това. Ако трудът на бижутера е по-скъп от труда на черноработника, то и принадлежното работно време на бижутера е по-скъпо в същата пропорция от принадлежното работно време на черноработника¹⁰¹. [641]

[4) СМЕСВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ РАЗХОДИ СЪС СТОЙНОСТТА В РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПЕЧАЛБАТА]

[641] В глава 15-а — „Данъци върху печалбата“ — Рикардо казва:

„Данъците върху стоките, които имат общо название като луксозни предмети, падат изключително върху потребителите на тези стоки . . . Но данъците върху предметите от първа необходимост често падат върху потребителите в много по-висока пропорция, отколкото количеството на потребяваните от тях предмети.“ Например данъкът върху пшеницата [пада върху фабриканта не само в степента, в която той потребява хляб, но и в степен, в която поскъпването на хляба повишава работната заплата]: „Това изменя нормата на печалбата върху капитала. Всичко, което увеличава работната заплата, намалява печалбата върху капитала; ето защо всеки данък върху стоките, потребявани от работниците, има тенденция да понижава нормата на печалбата“ (231) [Руски превод, том I, стр. 172].

Данъците върху потребителите са същевременно данъци върху производителите, ако обектът на данъка влиза не само в индивидуално, но и в индустриално потребление, или ако той влиза само в последното. Но в такъв случай това се отнася не само до предметите от първа необходимост, потребявани от работниците. Това се отнася до всички материали, които промишлено се потребяват от капиталистите. Всеки такъв данък намалява нормата на печалбата, защото повишава стойността на постоянния капитал спрямо променливия.

Да вземем например данъка, който беше въведен върху лена или вълната. [642] Тогава цената на лена се повишава. Поради това ленопредачът с капитал 100 не може вече да закупи за преработка

в прежда същото количество лен, както преди. Тъй като начинът на производство не се е изменил, ленопредачът се нуждае от същия както по-преди брой работници, за да преработи в прежда пре-дишното количество лен. Но по отношение на капитала, който се изразходва за работна заплата, сега ленът има по-голяма стойност, отколкото преди. Следователно нормата на печалбата спада. Повишаването на цената на ленената прежда при това не е в негова полза. Абсолютната висота на тази цена изобщо е безразлична за ленопредача. Става дума само за излишъка от цената на продукта над цената на авансирания капитал. А ако ленопредачът би пожелал да повиши цената на целия продукт не само в размер, в който се е повишила цената на лена, но и в размер, при който същото количество прежда би му носило същата печалба, както и преди, то търсенето, спаднало вече в резултат от повишаването на цената на суровината за прежда, би спаднало още повече поради това, че цената на продукта е била изкуствено покачена с цел да се увеличи печалбата. Въпреки че нормата на печалбата средно е дадена, в такива случаи не се удава да се направи тази надбавка към цената¹⁰². [642]

[643] В същата глава 15-а — „Данъци върху печалбата“ — Рикардо казва:

„В една от предходните части на този труд ние вече разгледахме влиянието, което оказва върху цените на стоките разделянето на капитала на *основен и оборотен*, или по-точно на *дълговечен и преходен капитал*. Ние показахме, че двама фабриканти могат да прилагат съвсем еднаква сума капитал и могат да получават от него съвсем еднаква сума печалба, но че те ще продават своите стоки срещу твърде различни парични суми. в зависимост от това, дали бързо или бавно се потребяват и възпроизвеждат влаганите от тях капитали. Единият от тях може да продава стоките си за 4 000 ф. ст., а другият — за 10 000 ф. ст., макар че всеки от тях влага капитал 10 000 ф. ст. и получава 20% печалба, т. е. 2 000 ф. ст. Капиталът на единия може да се състои например от 2 000 ф. ст. оборотен капитал, който трябва да бъде възпроизведен, и от 8 000 ф. ст. основен — в сгради и машини; и обратно, капиталът на втория може да се състои от 8 000 ф. ст. оборотен капитал и само от 2 000 основен капитал — в машини и сгради. Ако сега всеки от тези капиталисти бъде обложен с данък, който съставлява 10% от неговия доход, или 200 ф. ст., то единият, за да получи *общата норма на печалбата*, би трябвало да повиши цената на стоките си от 10 000 ф. ст. на 10 200 ф. ст.; другият също би трябвало да повиши цената на стоките си от 4 000 ф. ст. на 4 200 ф. ст. До въвеждането на данъка стоките, продавани от одного от тези фабриканти, струваха $2\frac{1}{2}$ пъти по-скъпо от стоките на другия; след въвеждането на данъка те ще бъдат 2,42 пъти по-скъпи. Стоките от единия вид биха се повишили по цена с 2%, а стоките от другия вид — с 5%. Следователно данъкът върху дохода, ако парите запазват предишната си стойност, би изменил относителните цени и стойността на стоките“ (стр. 234—235) [Руски превод, том I, стр. 174].

В това последното „и“ — „цени и стойността“ — се и съ-държа грешката. Такова изменение на цените би доказвало само — напълно така, както и в случая с нееднакво деление на капитала

на основен и оборотен, — че за да се установи *обща норма на печалбата*, определяните, регулираните от нея цени, или цените по разходите, трябва да бъдат много различни от *стойностите* по стоките, а тази най-важна гледна точка съвсем не съществува за Рикардо.

В същата глава Рикардо казва:

„Ако в страната нямаше данъци и при това парите биха спаднали по стойност, то изобилието им на всеки пазар“ {тук Рикардо има смешната представа, че спадането на стойността на парите трябвало да се придружава от изобилието им на всеки пазар} [644] „би оказало еднакво въздействие върху всяка стока. Ако цената на месото би се повишила с 20%, то хлябът, бирата, обувките, трудът и *всяка друга стока* също биха повишили цената си с 20%. Това по необходимо трябва да стане, за да се осигури еднаква норма на печалбата във всички производствени отрасли. Но положението е по-друго, когато някоя от тези стоки е обложена с данък; ако в този случай цените на всички стоки биха се повишили пропорционално на спадането на стойността на парите, то *печалбите биха се оказали нееднакви*; за стоките, обложени с данъци, *печалбите биха се повишили над общото равнище* и капиталът би започнал да *преминава от един отрасъл в друг, докато се възстанови равновесието на печалбите*, а това би могло да стане само след като се изменят относителните цени“ (стр. 236—237) [Руски превод, том I, стр. 175]

И това равновесие на печалбите се установява изобщо по такъв начин, че относителните *стойности, действителните стойности* на стоките се подлагат на изменение и така се приспособяват една към друга, че съответствуват не на действителната си стойност, а на онази средна печалба, която те трябва да носят.

[5] ОБЩАТА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА

[И НОРМАТА НА АБСОЛЮТНАТА РЕНТА В ТЕХНИТЕ СЪОТНОШЕНИЯ.

ВЛИЯНИЕТО НА ПОНИЖАВАНЕТО НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА
ВЪРХУ ЦЕНИТЕ ПО РАЗХОДИТЕ]

В глава 17-а — „*Данъци върху другите стоки, освен суровите продукти*“ — Рикардо казва:

„Г-н Бъкънън приема, че пшеницата и суровите продукти се продават по монополна цена, защото дават рента. Той изхожда от предположението, че всички стоки, които дават рента, трябва да се продават по монополна цена. И оттук прави извода, че всички данъци върху суровите продукти падат върху земеделеца, а не върху потребителя. „Тъй като *цената на пшеницата*, която винаги дава рента — казва Бъкънън, — *съвсем не се влияе от нейните производствени разходи*, тези *разходи трябва да се заплащат от рентата*; когато те се повишават или спадат, следствието от това следователно е не повишаването или понижаването на цената, а повишаването или спадането на рентата. От тази гледна точка всички данъци върху селскостопанските работници, върху конете или върху земеделските оръдия са в действителност данъци върху земята, бремето на които ляга върху фермера в продължение на целия срок

на арендата, а след това, при възобновяване на арендния договор — върху земевладелеца. По същия начин всички усъвършенствувани селскостопански оръдия, които дават на фермера възможност да намали производствените разходи — например вършачките и жътварките, както и всичко, което улеснява връзката на фермера с пазара, като например добрите пътища, каналите и мостовете, — всичко това, макар и да намалява действителните разходи за добиването на пшеницата, все пак *не намалява нейната пазарна цена*. Следователно всичко, което се спестява по пътя на тези усъвършенствувания, се получава от земевладелеца като част от неговата рента.⁴

„Очевидно е“ (казва Рикардо), „че ако признаем за правилна основата, върху която г-н Бъкънън гради своята аргументация, а именно, че цената на пшеницата винаги дава рента, оттук, разбира се, ще се получат всички изводи, които той защитава“ (стр. 292—293) [Руски превод, том I, стр. 208—209].

Това съвсем не е очевидно. Бъкънън базира аргументацията си не на това, че всяка пшеница дава рента, а на това, че всеки вид пшеница, която дава рента, се продава по *монополна цена* и че монополната цена в смисъла, в който я разбира А. Смит, както и Рикардо, означава „най-високата цена, по която потребителите са съгласни да купуват стоката“¹⁰³.

Но точно това именно е невярно. Пшеницата, която дава рента (като оставим настрана диференциалната рента), се продава не по монополна цена в смисъла, в който говори за това Бъкънън. Пшеницата се продава по монополна цена само дотолкова, доколкото тя се продава над *своята цена по разходите, по своята стойност*. Нейната цена се определя от количеството овеществен в нея труд, а не от разходите за нейното произвеждане, арендата е излишък от стойността над цената по разходите и следователно се определя от последната: рентата е толкова по-голяма, колкото по-малка е цената по разходите спрямо стойността, и толкова по-малка, колкото по-голяма е цената по разходите спрямо стойността. Всички подобрения понижават стойността на пшеницата, защото намаляват необходимото за произвеждането ѝ количество труд. Но дали те довеждат до спадане на рентата, това зависи от различни обстоятелства. Ако пшеницата поевтинява и вследствие на това спада работната заплата, нормата на принадлежната стойност се повишава. В този случай биха спаднали по-нататък разходите на арендатора за семена, за фураж на добитъка и пр. Във връзка с това би се повишила нормата на печалбата във всички други, неземеделски, производствени отрасли, а поради това — *също и* в земеделието. В неземеделските производствени отрасли относителните маси на непосредствения и натрупания труд биха останали неизменни; броят на работниците би останал предишният (спрямо постоянния капитал), но стойността на променливия капитал би се понижила и следователно принадлежната стойност [645] би се повишила, а значи би се повишила и нормата на печалбата. *Вследствие на това* принадлежната стойност и нормата на

печалбата биха се повишили и в земеделието. Тук рентата спада, защото се повишава нормата на печалбата. *Пшеницата става поевтина, но нейната цена на разходите нараства. Ето защо разликата между нейната стойност и нейната цена по разходите намалява.*

Съгласно нашето предположение съотношението за средния неземеделски капитал = $80c + 20v$, нормата на принадлежната стойност = 50% ; затова принадлежната стойност = 10, а нормата на печалбата = 10% . Следователно стойността на продукта на капитал от 100, със среден състав, е равна на 110.

Да предположим сега, че поради понижаване на цените на зърнените храни работната заплата е спаднала с $\frac{1}{4}$; тогава *същият брой работници*, които работят с постоянен капитал 80 ф. ст., т. е. със същото количество суровини и машини, ще струва само 15 ф. ст. И предишното количество стоки ще има стойност $80c + 15v + 15m$, тъй като количеството на изпълнявания от тези работници труд, съгласно предположението, е равно на 30 ф. ст. Следователно стойността на същото количество стоки както преди се равнява на 110 ф. ст. Но изразходваният капитал съставлява вече само 95 ф. ст., а 15 ф. ст. на 95 ф. ст. съставляват $15^{16}/_{19}\%$. При разход на предишната маса капитал, или при пресмятане върху капитал от 100 ф. ст., би се получило съотношение $84^{4}/_{19}c + 15^{16}/_{19}v$. А печалбата би се равнявала на $15^{16}/_{19}$ ф. ст. Стойността на продукта = $115^{16}/_{19}$ ф. ст. Но съгласно предположението земеделският капитал = $60c + 40v$, а стойността на продукта е равна на 120 ф. ст. Рентата беше равна на 10 ф. ст., докато цената на разходите беше 110 ф. ст. Сега рентата би била равна само на $4^{4}/_{19}$ ф. ст., защото $115^{16}/_{19}$ ф. ст. + $4^{4}/_{19}$ ф. ст. = 120 ф. ст.

Тук ние виждаме следното: капитал от 100 ф. ст. със среден състав е произвел стоки, цената по разходите на които съставлява $115^{16}/_{19}$ ф. ст. вместо предишните 110 ф. ст. Би ли се повишила в резултат на това средната цена [на единица] стока?

Стойността на стоката би останала предишната, тъй като е необходимо същото количество труд за превръщане в продукт на същото количество суровини и машини. Обаче същият капитал от 100 ф. ст. е привел в движение по-голямо количество труд и вместо предишните 80 ф. ст. сега е превърнал в продукт $84^{4}/_{19}$ ф. ст. постоянен капитал. Но в същата маса [новоприсъединен] труд незаплатеният труд съставлява по-голяма част, отколкото преди. Оттук нарастването на печалбата и на *съвкупната стойност* на цялата стокова маса, произведена от капитал 100 ф. ст. Стойността на единица стока е останала същата, но с помощта на капитал от 100 ф. ст. е произведено по-голямо количество единици стоки, които имат съ-

щата стойност. Но как е стоял въпросът с цената по разходите в различните производствени отрасли?

Да предположим, че неземеделският капитал се състои от следните капитали: (виж табл. на стр. 419).

За случай 2) разликата = -10 , за 3) и 4), взети заедно, = $+10$. За целия капитал от 400 тази разлика съставлява: $0-10+10=0$. Ако продуктът на капитал от 400 се продава за 440, то произведените от този капитал стоки се продават по *тяхната стойност*. Това съставлява 10% печалба. Но във 2) стоките биха били продадени с 10 ф. ст. под тяхната стойност, в 3) те биха били продадени с $2\frac{1}{2}$ ф. ст. над тяхната стойност, а в 4) със $7\frac{1}{2}$ ф. ст. над тяхната стойност.

	продуктът трябва да има цена :	Разлика между производствените разходи и стойността	
1) $80c+20v$	За да могат да про-	110 (стойност=110)	0
2) $60c+40v$	дават по едни и	110 (стойност=120)	-10
3) $85c+15v$	същи производ-	110 (стойност= $107\frac{1}{2}$)	$+2\frac{1}{2}$
4) $95c+5v$	ствени разходи,	110 (стойност= $102\frac{1}{2}$)	$+7\frac{1}{2}$

Така че капиталът има среден състав = $80c+20v$

Само в 1) стоката се продава по своята стойност, когато тя се продава по своите производствени разходи, равняващи се на 100 ф. ст. капитал плюс 10 ф. ст. печалба.

[646] Но какво съотношение би се установило в резултат от това, че работната заплата се е понижила с $\frac{1}{4}$?

За капитал 1). Вместо $80c+20v$ ние имаме сега $84\frac{4}{19}c+15\frac{15}{19}v$, печалба — $15\frac{15}{19}$, стойност на продукта — $115\frac{15}{19}$.

За капитал 2). За работна заплата се изразходва всичко 30 ф. ст., защото $\frac{1}{4}$ от $40=10$, а $40-10=30$. Стойността на продукта: $60c+30v+$ принадлежната стойност, равно на 30 (защото *стойността, създадена от приложениия труд, е равна на 60 ф. ст.*). Това е върху капитал от 90 ф. ст. Работната заплата съставлява $33\frac{1}{3}\%$. За капитал 100 съотношението ще бъде $66\frac{2}{5}c+33\frac{1}{3}v$; *стойността на продукта* = $133\frac{1}{5}$. Нормата на печалбата = $33\frac{1}{3}\%$.

За капитал 3). За работна заплата се изразходват всичко $11\frac{1}{4}$ ф. ст., защото $\frac{1}{4}$ от $15=3\frac{3}{4}$, а $15-3\frac{3}{4}=11\frac{1}{4}$. Стойността на продукта: $85c+11\frac{1}{4}v+$ принадлежната стойност, равна на $11\frac{53}{77}$ (стойността, създадена от приложениия труд, е равна на $22\frac{1}{2}$). Това върху капитал от $96\frac{1}{4}$ ф. ст. Работната заплата съставлява $11\frac{53}{77}\%$. За

капитал 100 ще се получи *съотношение* $88^{24}/_{77}c + 11^{1}/_{4}v$, нормата на печалбата = $11^{53}/_{77}^0/0$, а стойността на продукта = $111^{53}/_{77}$.

За капитал 4). За работна заплата се изразходва всичко $3^3/4$ ф. ст., защото $1/4$ от $5 = 1^{1}/_{4}$, а $5 - 1^{1}/_{4} = 3^3/4$. Стойността на продукта: $95c + 3^3/4 v +$ принадлежната стойност, равна на $3^3/4$ (защото стойността, създадена от съвкупния [новоприсъединен] труд, е равна на $7^{1}/_{2}$). Това е върху капитал от $98^3/4$ ф. ст. Работната заплата съставлява $3^{63}/_{79}^0/0$. За капитал 100 съотношението ще бъде $96^{16}/_{79}c + 3^{63}/_{79} v$. Нормата на печалбата = $3^{63}/_{79}^0/0$. Стойността на продукта = $103^{63}/_{79}^0/0$.

И така, ние бихме имали:

	Норма на печалбата	За да могат да продават по едни и същи производствени разходи,	продуктът трябва да има цена:	Разлика между производствените разходи и стойността
1) $84^4/_{19}c + 15^{15}/_{19}v$	$15^{15}/_{19}$		116 (стойност = $115^{15}/_{19}$)	$+^4/_{19}$
2) $66^2/_{3}c + 36^1/_{3}v$	$33^1/_{3}$		116 (стойност = $133^1/_{3}$)	$-17^1/_{3}$
3) $88^{24}/_{77}c + 11^{53}/_{77}v$	$11^{53}/_{77}$		116 (стойност = $111^{53}/_{77}$)	$+4^{24}/_{77}$
4) $96^{16}/_{79}c + 3^{63}/_{79}v$	$3^{63}/_{79}$		116 (стойност = $103^{63}/_{79}$)	$+12^{16}/_{79}$
Всичко	400	64 (ако изоставим дробта)		

Печалбата съставлява $16^0/0$, по-точно — малко повече от $16^{1}/_{7}^0/0$. Изчислението не се схожда напълно, защото не сме взели под внимание дробта при изчисляването на средната печалба и не сме въвели тази дроб в по-нататъшните изваждания, в резултат на което за 2) се получи малко по-голяма разлика, а за 1), 3) и 4) се получи малко по-малка [положителна разлика]. Виждаме обаче, че ако не бяха тези неточности в изчислението, положителните и отрицателните разлики взаимно биха се унищожили. Но виждаме също така, че значително би нараснала продажбата на стоките, от една страна, във 2) под тяхната стойност, а [от друга страна] в 3) и особено в 4) — над тяхната стойност. Наистина за единица продукт това повишение или понижение не е толкова голямо, както изглежда по приведените в таблицата цифри, защото и в четирите категории се прилага по-голямо [отпреди] количество труд, а затова и по-голямо количество постоянен капитал (суровини и машини) се превръща в продукт; така че посочените повишаване и понижаване биха се разпределили върху по-голяма стокова маса. Обаче те все пак биха били значителни.

Следователно излезе, че понижаването на работната заплата е предизвикало повишаване на цената по разходите [в сравнение със стойността] за 1) и 3) и твърде значително повишение за 4). Това е същият закон, който развиваше Рикардо при установяването на разликите между оборотния и основния капитал¹⁰⁴, но относно който той в никаква степен не доказа — и не можеше да докаже, — че този закон е съвместим със закона на стойността и че стойността на продукта за съвкупния капитал остава без изменение.

[647] Много по-сложно ще бъде изчислението и изравняването, ако вземем под внимание и ония разлики в органическия състав на капитала, които произтичат от процеса на обръщението. Всъщност при нашето изчисление ние предположихме, че целият авансиран *постоянен капитал* влиза в продукта, т. е. че той включва само *износването* на основния капитал — например в продължение на една година (тъй като трябва да изчисляваме печалбата за една година). Ако не бихме направили това предположение, стойностите на масите продукти биха се оказали твърде различни, докато при това предположение те се изменят само заедно с променливия капитал. Второ, при една и съща норма на принадлежната стойност, но при различно време на обръщението биха се получили значителни разлики в *масата на произведената принадлежна стойност* спрямо авансирания капитал. В този случай, при отсъствие на разлики в променливия капитал, масите на принадлежните стойности биха се отнасяли една към друга както масите на различните стойности, произвеждани от еднакво големи капитали. Нормата на печалбата би стояла на още много по-ниско равнище там, където относително голяма част от постоянния капитал се състои от основен капитал, и на много по-високо равнище там, където относително голяма част от капитала се състои от оборотен капитал, а на най-високо равнище там, където променливият капитал е относително голям в сравнение с постоянния капитал, в който заедно с това частта на основния капитал е относително неголяма. Ако съотношението между оборотната и основната част на постоянния капитал би било *еднакво* в различните капитали, решаваща ще бъде само разликата между променливия и постоянния капитал. Ако отношението на променливия към постоянния капитал би било еднакво, то решаваща би била само разликата между основния и оборотния капитал, разликата в самия постоянен капитал.

Нормата на печалбата на арендатора, както видяхме, при всички обстоятелства би се повишила, ако в резултат от поевтиняването на зърнените храни е нарасла общата норма на печалбата на неземеделския капитал. Би ли се повишила и неговата норма на печал-

бата непосредствено, това още е въпрос и зависи, както се вижда, от характера на въведените подобрения. Ако въведените подобрения са такива, че капиталът, изразходван за работна заплата, значително се намалява в сравнение с капитала, изразходван за машини и др. т., не е необходимо нормата на печалбата на арендатора непосредствено да се повиши. Ако те например са такива, че арендаторът се нуждае от $\frac{1}{4}$ работници по-малко, той трябва да изразходва за работна заплата вместо предишните 40 ф. ст. сега само 30. Следователно неговият капитал сега ще съставлява $60c + 30v$, или — пресметнато върху 100 — $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$. И тъй като трудът, заплащан с 40 единици, дава 20 принадлезна стойност, то трудът, заплащан с 30, дава 15, а трудът, заплащан с $33\frac{1}{3}$, дава $16\frac{2}{3}$. По този начин органическият състав на земеделския капитал би започнал да се приближава до състава на неземеделския капитал. А в приведения по-горе случай, при едновременно спадане на работната заплата с една четвърт, той би могъл дори да стане *частен случай* от състава на неземеделския капитал¹⁰⁶. При такова положение на нещата рентата (абсолютната рента) би изчезнала.

След приведената по-горе забележка за Бъкънън Рикардо продължава:

„Надявам се, че достатъчно ясно съм показал, че докато в страната още не цялата земя е обработена и при това не по най-интензивен начин, в нея винаги съществува *такава част от прилагания към земята капитал*, която не носи никаква рента, и“ (!) „че именно тази част на капитала (чийто продукт, както и в промишлеността, се дели на печалба и работна заплата) *регулира цената на пшеницата*. А тъй като върху цената на пшеницата, която не дава рента, влияят разходите за нейното производство, тези разходи не могат да се заплащат от рентата. Ето защо следствие от нарастването на тези разходи ще бъде по-висока цена, а не по-ниска рента“ (цит. съч., стр. 293) [Руски превод, том I, стр. 209].

Тъй като абсолютната рента е равна на излишъка на стойността на земеделския продукт над неговата производствена цена [Produktionspreis], то ясно е, че всичко, което намалява *съвкупното количество* труд, необходим за производството на зърнени храни и пр., намалява и рентата, защото намалява стойността, а значи и излишъка на стойността над производствената цена. Тъй като производствената цена се състои от заплатените разходи, нейното спадане е тъждествено със спадането на стойността и върви ръка за ръка с него. Но тъй като производствената цена (или „разходите“) е равна на авансирания капитал плюс средната печалба, работата става тъкмо наопаки. Пазарната стойност на продукта спада, но онази част от нея, която е равна на производствената цена, се повишава, когато в резултат от спадането на пазарната стойност на зърнените храни се повишава общата норма на печалбата. Следова-

телно рентата спада, защото разходите в този смисъл — и така ги разбира обикновено Рикардо, когато говори за производствените разходи — се повишават. Подобренията в земеделието, които предизвикват нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия капитал, значително биха понижали рентата дори когато съвкупното количество изразходван труд [жив и овеществен] се е намалило само незначително или ако се е намалило в толкова слаба степен, че това не би оказало никакво влияние върху принадлежната стойност). Ако в резултат от тези подобрения капиталът $60c + 40v$ се превръща в $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$ (това би могло да стане в резултат например на повишаване работната заплата, предизвикано от емиграция, война, от откриване на нови пазари, от процъфтяване на неземеделските производствени отрасли, или пък в резултат от конкуренция на чуждестранни зърнени храни: в тези случаи арендаторът би могъл да се окаже принуден да търси средства, за да влага повече постоянен капитал и по-малко променлив; същите обстоятелства биха могли да продължават да действуват и след като се въведат подобренията и затова работната заплата не би спаднала въпреки подобренията), [648] то стойността на земеделския продукт би се понижала от 120 на $116\frac{2}{3}$, т. е. с $3\frac{1}{3}$. Нормата на печалбата би останала както преди равна на 100%. Рентата би спаднала от 10 на $6\frac{2}{3}$, и то това спадане на рентата би настъпило без каквото и да било спадане на работната заплата.

Абсолютната рента може да се повиши по причина на това, че в резултат от по-нататъшния прогрес в промишлеността спада общата норма на печалбата. Нормата на печалбата може да се понижи, защото се наблюдава повишаване на рентата, предизвикано от нарастването на стойността на земеделския продукт, а значи и от нарастването на разликата между неговата стойност и цената по разходите му. (Заедно с това нормата на печалбата спада още и затова, защото се повишава работната заплата.)

Абсолютната рента може да спадне в резултат на това, че стойността на земеделския продукт спада, а общата норма на печалбата се повишава. Тя може да спадне и защото стойността на земеделския продукт спада в резултат от преврат в органическия състав на капитала, макар че нормата на печалбата при това не се повишава. Тя може съвсем да изчезне, щом *стойността на земеделския продукт* и неговите *производствени разходи* стават равни една на друга, така че земеделският капитал би имал същия състав, какъвто средно има неземеделският капитал.

Положението на Рикардо би било вярно само ако бъде изразено по следния начин: когато стойността на земеделския продукт

е равна на неговите производствени разходи, никаква абсолютна рента не съществува. Но у Рикардо това положение е погрешно, тъй като той казва: не съществува абсолютна рента, защото стойността и цената на разходите са изобщо тъждествени — както в промишлеността, така и в земеделието.* В действителност въпросът стои тъкмо наопаки: земеделието би било някакъв представляващ изключение вид производство, ако в него стойността и производствените разходи биха били тъждествени.

Като признава, че е възможно такова положение на нещата, при което няма земя, която да не плаща никаква рента, Рикардо приема, че дори и в този случай за него е достатъчна опора обстоятелството, че има поне такива дози влаган в земята капитал, които не плащат никаква рента. Първото обстоятелство е също толкова безразлично за теорията, както и второто. Действителният въпрос се състои в следното: регулират ли пазарната стойност продуктите на такива земи или на такива капитали? Или пък, обратно, не са ли принудени те да продават продуктите си *под* тяхната стойност, защото добавъчното им предлагане може да бъде продадено само *по* пазарната стойност, регулирана независимо от тях, а не *над* тази пазарна стойност? По отношение на по-нататъшните дози капитал въпросът стои просто, тъй като тук при влагането на *добавъчни дози* за фермера *поземлена собственост* не съществува и него като капиталист го интересуват само производствените разходи; дори в случай, когато самият той е притежател на добавъчен капитал, за него е по-изгодно да вложи този капитал в земята, която той взема под аренда, с печалба дори *под* средната, отколкото да го *даде в заем* и следователно да получи само лихва, а не печалба. Що се отнася до поземлените участъци, земите, които не плащат рента, образуват съставни части на такива поземлени владения, които плащат рента; от тези последните те са неделими, заедно с тях те се дават под аренда, макар че не могат да се дадат отделно на нито един капиталистически фермер (но напълно може да се дадат на бедния арендатор, а също и на дребния капиталист). Тези парчета земя също не противостоят на арендатора като „поземлена собственост“. Или пък собственикът е принуден да ги обработва сам. Фермерът не може да плаща за тях рента, а земевладелецът няма да ги даде *безплатно* под аренда с изключение на случая, когато той иска по

* [663] (Че Рикардо съзнателно отъждествява *стойността* и *производствените разходи*, показва следният насаж: „Г-н Малтус очевидно смята, че съставна част на моята теория е отъждествяването на разходите и стойността на една или друга вещ. Това е вярно, ако под разходи той разбира „*производствените разходи*“, *включително и печалбата*“ (цит. съч., стр. 46) [Руски превод, том I, стр. 61.] [663].

този начин, без каквито и да било разходи от своя страна, да превърне земята си в обработена.

Иначе би стоял въпросът, ако в някоя страна съставът на земеделския капитал би бил равен на средния състав на неземеделския капитал, което предполага високо развитие на земеделието или ниско развитие на промишлеността. В този случай стойността на земеделския продукт би била равна на неговата цена по разходите. Тогава би могло да се заплаща само диференциална рента. Участъците земя, които не дават диференциална рента и биха могли да носят *само* [истинска] земеделска рента, тогава съвсем не биха имали възможност да плащат каквато и да било рента. Защото когато продуктите на тези земи се продават от арендатора по тяхната стойност, те само покриват неговата цена по разходите. *Арендаторът* следователно не плаща никаква рента. Собственикът тогава е принуден сам да обработва тези земи или пък той прибира под названието аренда част от печалбата и дори от работната заплата на своя арендатор. Обстоятелството, че този случай би могъл да има място в една страна, не би пречило в друга страна да става диаметрално противоположното. Но там, където промишлеността — следователно капиталистическото производство — е слабо развита, там няма капиталистически арендатори, защото предпоставка да има такива е капиталистическото производство в селското стопанство. Тогава имаме работа със съвсем други отношения, различни от икономическата организация, при която поземлената собственост съществува икономически само като поземлена рента.

В същата глава 17-а Рикардо казва :

„Суровите продукти нямат монополна цена, тъй като пазарната цена на ечемик и пшеницата се регулира от *разходите* за тяхното *производство* точно така, както и пазарната цена на сукното и платното. Единствената разлика е, че цената на зърнените храни се регулира от *една част* от прилагания в земеделието *капитал*, а именно от оная част, която не плаща никаква рента, докато в *производството на промишлените стоки всяка част от прилагания капитал дава еднакви резултати*; а *тъй като нито една от тези части не плаща рента, всяка от тях в еднаква степен е регулатор на цените*“ (цит. същ., стр. 290—291) [Руски превод том I, стр. 207].

Това твърдение, според което в промишлеността всяка част от прилагания капитал дава еднакви резултати и нито една от тези части не носи рента (която обаче в промишлеността се нарича свръхпечалба), не само е погрешно, но е и [650]¹⁰⁶ опровергано, както видяхме по-рано*, от самия Рикардо.

Сега преминаваме към разглеждане на Рикардовата теория за принадлежната стойност.

* Виж настоящия том, част II, стр. 205, 333 и 405. *Бълг. ред.*

[Б. ПРОБЛЕМАТА ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ У РИКАРДО]

1) КОЛИЧЕСТВОТО ТРУД И СТОЙНОСТТА НА ТРУДА [НЕРАЗРЕШИМОСТТА НА ПРОБЛЕМАТА ЗА РАЗМЯНА НА ТРУДА СРЕЩУ КАПИТАЛ В ПОСТАНОВКАТА, КОЯТО Й ДАВА РИКАРДО]

Глава 1-а — „За стойността“ — веднага се открива у Рикардо с раздел 1, който е озаглавен:

„Стойността на стоката, или количеството на всяка друга стока, срещу която тя се разменя, зависи от относителното *количество труд*, необходимо за нейното производство, а не от по-голямото или по-малкото възнаграждение, заплащано за този труд“ [Руски превод, том I, стр. 33].

Съобразно с маниера, който преминава през цялото му изследване, Рикардо започва тук своята книга с тезата, че определенето на стойността на стоките с работното време *не* противоречи на *работната заплата*, или на различното възнаграждение за това работно време, т. е. за това количество труд. Рикардо още от самото начало критикува А. Смит, у когото определенето на стойността на стоките със съответното *количество труд*, необходим за тяхното производство, се смесва със *стойността на труда* (или с възнаграждението за труда).

Ясно е, че съответните количества труд, които се съдържат в две стоки *A* и *B*, абсолютно не се засягат от това, дали много или малко от продукта на своя труд получават работниците, които произвеждат стоките *A* и *B*. Стойността на стоките *A* и *B* се определя от *количеството труд*, което струва тяхното производство, а не от *разходите за труд*, които плащат притежателите на стоките *A* и *B*. Количеството труд и стойността на труда са две различни неща. Количеството труд, което съответно се съдържа в стоките *A* и *B*, не е в никаква връзка с това, каква част от труда, който се съдържа в *A* и *B*, е *заплатена* от притежателя на *A* и *B*, или *дори е изпълнена от самия него*. Стоките *A* и *B* се разменят пропорционално не на съдържащия се в тях *заплатен* труд, а пропорционално на съдържащото се в тях *свкупно количество* както *заплатен*, така и *незаплатен* труд.

„Адам Смит, който така правилно определи истинския източник на разменната стойност и който за последователност беше длъжен да се придържа към възгледа, че всички неща имат по-голяма или по-малка стойност съобразно с това, дали за тяхното производство е изразходван повече или по-малко труд, въпреки това изтъкна и друга стандартна мярка на стойността и твърди, че вещите струват повече или по-малко съобразно с това, *дали се разменят срещу по-голямо или по-малко количество от тази стандартна мярка* . . . Като че ли това са два равнозначни

израза и като че ли човекът, чийто труд би станал двойно по-производителен и който поради това би могъл да произвежда двойно по-голямо количество стока, би получавал по необходимост двойно повече от предишното в замяна срещу него* (т. е. срещу своя труд). „Ако това беше действително вярно, ако възнаграждението на работника беше винаги пропорционално на това, което той е произвел, т.е. количеството труд, изразходвано за изработването на която и да е стока, и количеството труд, което може да се купи срещу тази стока, биха били равни и всяко от тях би могло точно да измерва изменението в стойността на другите предмети. Но те не са равни“ (стр. 5) [Руски превод, том I, стр. 35].

А. Смит никъде не твърди, че „това са два равнозначни израза“. Напротив, той казва: тъй като в капиталистическото производство работната заплата на работника вече не се равнява на произведения от него продукт и следователно количеството труд, което струва стоката, и количеството стока, което работникът може да купи с този труд, са две различни неща — *именно по силата на това* относителното количество труд, което се съдържа в стоките, престава да определя тяхната стойност; последната се определя по-скоро от *стойността на труда*, от количеството труд, което аз мога да купя, да получа в свое разпореждане посредством определена маса стоки. Ето защо мярка на стойностите — вместо *относителното количество* труд — става според Смит *стойността на труда*. Рикардо правилно отговаря на А. Смит, че *относителното количество труд*, което се съдържа в две стоки, в никаква степен не се засяга от това, каква част от произведеното от този труд се пада на самите работници, не зависи от това, как този труд се възнагражда; че следователно, ако *относителното количество труд* беше мярка на стоките стойности *преди* появяването на работната заплата (на работната заплата, която се различава от стойността на самия продукт), няма никакво основание това относително количество труд да не си остава също такава мярка на стойността и *след* появяването на работната заплата. Рикардо правилно отбелязва, че А. Смит е могъл да употребява и двата израза, докато те са били равнозначни, но че това не е основание, за да се употребява един неправилен израз вместо правилния, щом като те са престанали да бъдат равнозначни.

Обаче с това Рикардо съвсем не е разрешил проблемата, която съставлява вътрешната основа на противоречието на А. Смит. *Стойността на труда* и *количеството труд* остават „равнозначни изрази“, доколкото имаме работа с овеществен труд. [651] Те престават да бъдат такива, щом преминаваме към размяна между *овеществен труд* и *жив труд*,

Двете стоки се разменят съответно с *овеществения в тях труд*. Еднакви количества овеществен труд се разменят едно с друго. Работното време е „стандартна мярка“ на тяхната стойност, но

именно поради това те „струват повече или по-малко съобразно с това, дали се разменят срещу по-голямо или по-малко количество от тази стандартна мярка“. Ако в стока А се съдържа един работен ден, тази стока се разменя срещу всяко количество друга стока, което съдържа също един работен ден; стоката „струва повече или по-малко“ в зависимост от съотношението, в което тя се разменя срещу по-голямо или по-малко количество овеществен труд в другите стоки, защото това разменно отношение служи като израз на относителното количество труд, което се съдържа в самата нея, и е тъждествено с това относително количество труд.

Но нали наемният труд е стока. Той дори представлява основата, върху която се извършва производството на *продуктите* като стоки. И ето, оказва се, че *законът на стойността* не се разпростира върху наемния труд. Значи този закон изобщо не господствува над капиталистическото производство. Тук имаме противоречие. Това е една проблема за А. Смит. Втора проблема, която ще срещнем по-късно в по-разгънат вид у Малтус, е, че *капиталистическото използване* на стоката се определя не от пропорцията, в която трудът се съдържа в стоката, а от пропорцията, в която стоката се разпорежда с *чужд труд*, дава господство над *по-голямо* количество чужд труд, отколкото е количеството труд, което се съдържа в самата нея. Това всъщност е вторият таен мотив за Смитовото твърдение, че, видите ли, от времето на възникването на капиталистическото производство стойността на стоките се определя не от труда, който се съдържа в тях, а от живия труд, с който те се разпореждат — определя се следователно от *стойността на труда*.

Рикардо чисто и просто отговаря, че така стои работата в капиталистическото производство. Той не само не решава проблемата, но дори и не я долавя у А. Смит. Съобразно с целия характер на своето изследване той се ограничава да доказва, че изменящата се стойност на труда — накъсо, работната заплата — *не опровергава* положението, че стойността на *стоките*, различни от самия труд, се определя от относителното количество на съдържащия се в тях труд. „*Те не са равни*“, а именно — „количеството труд, изразходвано за изработването на която и да било стока, и количеството труд, което може да се купи срещу тази стока“. Рикардо се задоволява да констатира този факт. Но по какво се отличава стоката-труд от другите стоки? В първия случай това е *жив труд*, във втория — *овеществен труд*. Следователно това са само две различни форми на труда. Защо за една от тях има сила законът, който е недействителен за другата, ако разликата тук е чисто формална? Рикардо не отговаря на този въпрос, той дори не го поставя.

Ни най-малко не помага на работата, когато той казва:

„Нима стойността на труда не се... изменя? Нали върху нея влияе не само, както и върху всички други предмети“ (би следвало да каже: стоки), „съотношението между предлагането и търсенето, което постоянно се изменя с всяко изменение в състоянието на обществото, но също и изменението на цените на храната и на другите предмети от първа необходимост, за които се изразходва работна заплата“ (стр. 7) [Руски превод, том I, стр. 36].

Че цената на труда подобно на цената на другите стоки се изменя заедно с изменението на търсенето и предлагането, това според мнението на самия Рикардо не доказва нищо там, където става дума за *стойността* на труда — тъй както това изменение на цените на другите стоки заедно с изменението на търсенето и предлагането не доказва нищо относно *стойността* на тези стоки. Обаче и фактът, че върху „работната заплата“ — а това е само друг израз за *стойността* на труда — влияе „изменението на цените на храната и на другите предмети от първа необходимост, за които се изразходва работна заплата“, също не дава обяснение на въпроса, защо *стойността* на труда се определя (или изглежда, че се определя) различно от *стойността* на другите стоки. Защото и върху тези последните влияе изменението на цените на другите стоки, които влизат в тяхното производство, срещу които те *се разменят*. А нали *изразходването* на работната заплата за храна и за предмети от първа необходимост не значи нищо друго освен *размяна* на *стойността* на труда срещу храна и срещу предмети от първа необходимост. Въпросът се състои именно в това — защо *трудът* и *стоките, срещу които той се разменя*, се разменят не съгласно закона за *стойността*, не по относителните количества труд?

Въпросът, поставен така, е по самата си същност неразрешим — *тъй като за предпоставка се признава законът за стойността* — и е неразрешим поради това, че *трудът* като такъв се противопоставя на *стоката*, че определено количество непосредствен труд като такъв се противопоставя на определено количество овеществен труд.

Тази слаба страна на Рикардовата трактовка на въпроса съдействува, както ще видим по-късно, за разлагането на рикардианската школа и доведе до нелепи хипотези.

[652] Уейкфилд правилно казва:

„Ако разглеждаме *труда* като *стока*, а *капитала*, продукт на труда, като друга стка и ако *стойността* на тези две стоки се регулира от еднакво количество труд, то дадено количество труд при всички условия би се разменяло срещу такова количество кап тал, което е било произведено от същото количество труд; *миналият труд винаги би се разменял срещу същото количество сегашен труд*. Но *стойността* на труда по отношение на другите стоки — поне доколкото работната заплата зависи от дележа [на продукта между капиталиста и работника] — се определя не от еднаквите количества труд, а от съотноше-

нието между търсенето и предлагането“ (Э. Г. Уэйкфилд, забележка към стр. 230 в I том на неговото издание на „Богатството на народите“ от А. Смит, Лондон, 1836.)

Това е също една от любимите теми на *Бейли*; да разгледаме по-късно неговите разсъждения. Също и на *Сей*, който много се радва, че тук изведнъж се признава решаваща роля на предлагането и търсенето¹⁰⁷.

* * *

[652] *Към 1*). Необходимо е да отбележим и следното. *Раздел III* на глава 1-а има следното заглавие у Рикардо:

„Върху стойността на стоките влияе не само *трудът*, непосредствено приложен в дадени стоки, но също и *трудът*, изразходван за оръдия, инструменти и сгради, които съдействуват на този труд“ [Руски превод, т. I, стр. 42].

Следователно стойността на стоката се определя в еднаква степен както от количеството *овеществен (минал) труд*, необходим за нейното производство, така и от количеството *жив (сега изразходван) труд*, необходим за нейното производство. С други думи: върху едни или други количества труд съвсем не влияе *формалната разлика*, обстоятелството, дали трудът е овеществен или жив, минал или сегашен (непосредствен). Ако тази разлика няма значение при определяне стойността на стоките, защо тя придобива толкова решаващо значение, когато миналият труд (капиталът) се разменя срещу жив труд? Защо тя би трябвало да обезсили тук закона за стойността, ако тази разлика *като такава* — както това се проявява по отношение на стоката — няма значение за определянето на стойността? Рикардо не дава отговор на този въпрос и дори не го поставя. [652]

2) СТОЙНОСТТА НА РАБОТНАТА СИЛА. СТОЙНОСТТА НА ТРУДА
[СМЕСВАНЕТО НА ТРУДА И РАБОТНАТА СИЛА У РИКАРДО.
; КОНЦЕПЦИЯТА „ЕСТЕСТВЕНА ЦЕНА НА ТРУДА“]

За да определи принадлежната стойност, Рикардо като физиократите, А. Смит и др. трябва преди всичко да определи *стойността на работната сила*, или, както казва той подобно на Смит и неговите предшественици, *стойността на труда*. [652]

[652] Как се определя тогава *стойността*, или *естествената цена* на труда? Нали според *Рикардо естествената цена* не е нищо друго освен *паричен израз на стойността*.

„Трудът като всички други предмети, които се купуват и продават и количеството на които може да бъде увеличено или намалено“ (т. е. като всички други стоки), „има своя естествена и своя пазарна цена. *Естествената цена на труда* е цената, която е необходима, за да могат работниците да имат средната възможност да съществуват и да продължават рода си, без да се увеличава или намалява техният брой (би следвало да се каже: с такава норма на увеличаването, която се изисква за средното нарастване на производството). „Способността на работника да издържа самия себе си и своето семейство така, че броят на работниците да не се намалява . . . зависи от *цените на храната, на предметите от първа необходимост и на удобствата, които са необходими за издръжката на работника и неговото семейство*. С повишаването на цените на храната и на другите предмети от първа необходимост ще се повиши също и естествената цена на труда; със спадането на техните цени естествената цена на труда ще спадне“ (стр. 86) [Руски превод. т. I, стр. 85].

„Не трябва да се мисли, че естествената цена на труда, дори изразена в храна и в предмети от първа необходимост, е абсолютно неподвижна и постоянна. Тя се изменя с течение на времето в една и съща страна и твърде значително се различава в различните страни. Тя съществено зависи от обичаите и навиците на народа“ (стр. 91) [Руски превод, т. I, стр. 88].

И така, *стойността на труда* се определя от *средствата за живот*, които по традиция са *необходими* в дадено общество за издръжка на работниците и за продължаване на техния род.

Но защо? По силата на кой закон *стойността на труда* се определя именно по този начин?

У Рикардо няма фактически никакъв друг отговор на този въпрос освен твърдението, че законът за предлагането и търсенето свежда средната цена на труда до средствата за съществуване, необходими (физически или социално необходими в едно или друго определено общество) за издръжката на работника. [653] Тук, в една от основните точки на цялата си система, Рикардо определя *стойността* посредством *търсенето и предлагането*, както не без злорадство бележи Сей (виж превода на Констансио)¹⁰⁸.

Рикардо би трябвало да говори не за *труда*, а за *работната сила*. А тогава и *капиталът* би бил представен като такиви вещни условия на труда, които противостоят на работника в качеството на обособила се самостоятелна сила, и капиталът веднага би застанал като *определено обществено отношение*. За Рикардо обаче капиталът е само „натрупан труд“ за разлика от „непосредствения труд“ и се взема само като нещо просто вещно, просто като елемент в *процеса на труда*, от което съвсем не може да се изведе взаимоотношението между труда и капитала, между работната заплата и печалбата.

„*Капиталът* е онази част от богатството на страната, която се прилага в производството и се състои от храна, облекло, инструменти, суровини, машини и т. н., необходими, за да се приведе в действие трудът“ (стр. 89) [Руски превод, том I, стр. 86]. „По-малкото количество капитал е същото, което е по-

малкото количество труд“ (стр. 73) [Руски превод, том I, стр. 76]. „Трудът и капиталът, т. е. натрупаният труд“ (стр. 499) [Руски превод, том I, стр. 338]

Скопът, който тук [по въпроса за стойността на труда] прави Рикардо, беше правилно почувствуван от *Бейли* :

„Г-н Рикардо доста изкусно заобикаля трудността, която на пръв поглед заплашва да събори учението му, че стойността зависи от количеството труд, употребен в производството. Ако се проведе този принцип с пълна строгост, от него произтича, че *стойността на труда* зависи от *количеството труд, употребено в процеса на неговото производство* — което очевидно е нелепо. Затова г-н Рикардо с лъвка маневр ставя стойността на труда в зависимост от количеството труд, необходимо за производството на работната заплата, или, казано със собствените му думи, той твърди, че *стойността на труда трябва да се определя* от количеството труд, необходимо, за да се произведе работната заплата; а под това той подразбира количеството труд, необходимо за производството на парите или стоките, получава ни от работниците. Това е същото, както ако бихме казали, че стойността на сукното трябва да се определя не от количеството труд, което е изразходвано за неговото производство, а от труда, изразходван за производството на среброто, срещу което се разменя сукното“ („A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value“ etc., London, 1825, стр. 50—51).

Това възражение, ако вземем *думите* на Рикардо, е правилно Рикардо различава *номинална* и *действителна работна заплата* Номиналната работна заплата е работната заплата, изразена в пари паричната работна заплата :

„*Номиналната работна заплата*“ е „количеството фунта стерлинги, заплащано на работника в течение на една година“, а „*действителната работна заплата*“ е „*броят на работните дни*, необходим, за да се получат тези фунта стерлинги“ (*Рикардо*, цит. съч., стр. 152) [Руски превод, том I, стр. 123].

Тъй като работната заплата е равна на предметите от първа необходимост, потребявани от работниците, а стойността на тази работна заплата („действителната работна заплата“) се равнява на стойността на тези предмети от първа необходимост, очевидно е, че и стойността на тези последните е равна на „действителната работна заплата“, равна е на труда, с който тази работна заплата може да се разпорежда. Ако се изменя стойността на предметите от първа необходимост, изменя се и стойността на „действителната работна заплата“. Да предположим, че предметите от първа необходимост, потребявани от работника, се състоят само от хляб и че необходимото за него количество средства за живот съставлява 1 квартал пшеница на месец. Тогава стойността на работната му заплата [за един месец] е равна на стойността на 1 квартал пшеница; ако се повишава или спада стойността на квартал пшеница — повишава се или спада стойността на месечния труд. Но колкото и да се повишава или колкото и да спада стойността на квартал пшеница (колкото много или

малко труд да се съдържа в един квартал пшеница), тя винаги се равнява на стойността на месечния труд.

Тук ние имаме *скритото основание*, поради което А. Смит казва, че веднага, щом се появява капиталът, а следователно и наемният труд, стойността на продукта се регулира вече не от количеството на изразходвания за него труд, а от количеството труд, с който даден продукт може да се разпорежда. Определяната от работното време стойност на пшеницата (и на другите предмети от първа необходимост) се изменя; но дотогава, докато се заплаща естествената цена на труда, остава без изменение количеството труд, с което може да се разпорежда един квартал хляб. Следователно трудът има *постоянна относителна стойност в сравнение с пшеницата*. Затова именно у Смит стойността на труда и стойността на пшеницата (пшеницата тук фигурира вместо *храната* изобщо; виж у Дикон Юм¹⁰⁹) са стандартни мерки на стойността, тъй като определено количество пшеница, ако то заплаща естествената цена на труда, се разпорежда с определено количество труд, независимо от количеството труд, което се изразходва за производството на един квартал пшеница. Едно и също количество труд винаги се разпорежда с една и съща *потребителна стойност*, или по-точно — една и съща потребителна стойност винаги се разпорежда с *едно и също количество труд*.

По този път Рикардо сам определя стойността на труда, неговата естествена цена. Рикардо казва: един квартал пшеница има твърде различна стойност, макар че той винаги се разпорежда с едно и също [654] количество труд, или едно и също количество труд винаги се разпорежда с този квартал. Да, казва А. Смит, както и да се изменя определяната от работното време стойност на един квартал пшеница, работникът винаги трябва да заплаща (да принесе в жертва) едно и също количество труд, за да купи този квартал пшеница. Следователно стойността на пшеницата се изменя, но стойността на труда не се изменя, защото 1 месец труд = 1 квартал пшеница. А и стойността на пшеницата се изменя само дотолкова, доколкото разглеждаме труда, който е необходим за нейното производство. Но ако разглеждаме количеството труд, срещу което този квартал пшеница се разменя, което той привежда в движение, неговата стойност не се изменя. И именно затова количеството труд, срещу което се разменя един квартал пшеница, служи като *стандартна мярка на стойността*. А стойностите на другите стоки се отнасят към труда така, както те се отнасят към пшеницата. Дадено количество пшеница се разпорежда с дадено количество труд. Дадено количество от всяка друга стока се разпорежда с известно количество пшеница. Следователно всяка друга стока — или по-точно стойността на всяка друга стока — се изразява с количеството труд, с което тя се раз-

порежда, тъй като стойността на тази стока получава своя израз в количеството пшеница, с което дадена стока се разпорежда, а това количество пшеница се изразява с количеството труд, което пшеницата получава в свое разпореждане.

Но от какво се определя стойностното отношение на другите стоки към пшеницата (към предметите от първа необходимост)? От количеството труд, с което тези стоки се разпореждат. А от какво се определя количеството труд, с което те се разпореждат? От количеството пшеница, с което се разпорежда този труд. Тук Смит неизбежно попада в омагьосан кръг. (Но ще отбележим мимоходом, той *никога* не прилага тази стойностна мярка там, където прави действителен анализ). Освен това Смит смесва тук, което често прави и Рикардо, труда, за който той, както и Рикардо, казва, че е

„основа на стойността на стоките“, при което „сравнителното количество труд, необходимо за тяхното производство“, е „мярка, определяща съответните количества стоки, които трябва да бъдат дадени в размяна една за друга“ (Рикардо, цит. съч., стр. 80) [Руски превод, том I, стр. 81], —

тази *иманентна* мярка на стойността Смит смесва с *външната мярка*, с *парите*, които вече предполагат определяне на стойността.

А. Смит греши, когато от обстоятелството, че определено количество труд може да бъде разменено срещу определено количество потребителни стойности, вади заключението, че това *определено количество труд* служи като мярка на стойността, винаги има *една и съща стойност*, докато едно и също количество потребителни стойности може да представлява твърде различна разменна стойност. Но Рикардо греши двойно, тъй като той, първо, не разбира проблемата, която е предизвикала грешката на Смит, и, второ, тъй като самият той, без ни най-малко да се съобразява със закона за стойността на стоките и прибъгвайки до закона за предлагането и търсенето, определя *стойността на труда* не с количеството труд, което се изразходва за производството на *работната сила* [*force of labour*], а с онова количество труд, което се изразходва за производството на получаваната от работника работна заплата, т. е. той всъщност казва: стойността на труда се определя от стойността на парите, които се заплащат за него! А от какво се определя тази последната? От какво се определя масата пари, заплащана за труда? От количеството потребителни стойности, което се разпорежда с определено количество труд, или с което се разпорежда определено количество труд. В резултат на това Рикардо изпада *буквално* в същата непоследователност, за която той порицаваше А. Смит.

Заедно с това, както видяхме, това му пречи да разбере специфичната разлика между *стоката* и *капитала*, между размяната на

стоката срещу стока и размяната на капитала срещу стока — съобразно закона за стокския обмен.

Приведеният по-горе пример беше следният: 1 квартал пшеница = 1 месец труд. Да предположим, че един месец труд се равнява на 30 работни дни. (Работният ден е 12 часа). В такъв случай стойността на 1 квартал пшеница е по-малка от 30 работни дни. Ако 1 квартал пшеница би бил продукт за 30 работни дни, стойността на труда би била равна на неговия продукт. Следователно не би имало никаква принадлежна стойност, а затова и никаква печалба. Не би имало никакъв капитал. Значи в действителност стойността на 1 квартал пшеница е винаги по-малка от 30 работни дни, ако става дума за заплащането на 30 работни дни. Принадената стойност зависи от това, доколко тази стойност на квартал пшеница е по-малка от 30 дни. Нека например 1 квартал пшеница = 25 работни дни. Тогава принадлежната стойност = 5 работни дни, = $\frac{1}{6}$ от съвкупното работно време. Ако 1 квартал (8 бушела) = 25 работни дни, то 30 работни дни = 1 квартал и $\frac{5}{6}$ бушела. По този начин *стойността* на 30 работни дни (т. е. работната заплата, плащана за 30 работни дни) е винаги по-малка от стойността на продукта, в който се съдържат 30 работни дни. Следователно стойността на пшеницата се определя не от [655] труда, с който тя се разпорежда, срещу който тя се разменя, а от труда, който се съдържа в нея. Напротив, *стойността на 30 дни труд* винаги се определя от 1 квартал пшеница, каквато и да бъде стойността на последната.

3) ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ. [ОТСЪСТВИЕ У РИКАРДО НА АНАЛИЗ НА ПРОИЗХОДА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ. РИКАРДОВИЯТ ВЪЗГЛЕД ЗА РАБОТНИЯ ДЕН КАТО ПОСТОЯННА ВЕЛИЧИНА]

Ако се абстрахираме от смесването на труда и работната сила, Рикардо в останалото правилно определя средната работна заплата, или стойността на труда. А именно тя не се определя, казва Рикардо, нито от парите, нито от средствата за живот, които работникът получава, а се определя от *работното време, което струва производството на тези последните, от количеството труд, което е овеществено* в средствата за живот, получавани от работника. Рикардо нарича това *действителна работна заплата*. (Виж по-долу.)

Впрочем, това определение се получава у него по необходимост. Тъй като стойността на труда се определя от *стойността на необходимите средства за живот*, за които тази стойност трябва да бъде изразходвана, а *стойността на необходимите средства за*

живот, както и на всички други стоки, се определя от изразходването за *производството им количество труд*, оттук от само себе си следва, че стойността на труда се равнява на стойността на необходимите средства за живот, равнява се на *количеството труд, изразходван за производството на тези необходими средства за живот*.

Но колкото и правилна да е тази формула (ако се абстрахираме от това, че тук непосредствено се съпоставят един с друг трудът и капиталът), тя все пак е недостатъчна. Отделният работник във възстановяването на работната си заплата *възпроизвежда* — а следователно, ако се има предвид непрекъснатостта на този процес — *произвежда*, макар и не непосредствено, продуктите, които служат за поддържане на неговия живот {той може да произвежда такива продукти, които съвсем не влизат в продуктите, които потребява; и дори ако произвежда необходимите средства за живот, в резултат от разделението на труда, той произвежда само един вид от тях, например пшеница, а ѝ придава само една форма (например пшеница, а не печен хляб)}, но той *произвежда* стока, която притежава *стойността* на неговите средства за живот, или произвежда *стойността* на своите средства за живот. А това — ако разглеждаме всекидневното средно потребление на работника — означава следователно, че: работното време, което се съдържа в необходимите средства за живот, потребявани от него за един ден, съставлява част от *неговия работен ден*. Част от деня той работи, за да възпроизведе *стойността* на необходимите му средства за живот; стоката, произведена в течение на тази част от работния ден, има същата стойност, или съдържа също *толкова* работно време, колкото се съдържа в потребяваните от работника за един ден необходими средства за живот. *От стойността на тези необходими средства за живот* (следователно от обществената производителност на труда, а не от производителността на отделния производствен отрасъл, в който той работи) *зависи каква част от неговия работен ден* се посвещава на възпроизводството, или на производството на *стойността* на неговите средства за живот, т. е. на техния еквивалент.

Рикардо, естествено, предполага, че работното време, което се съдържа във всекидневно необходими средства за живот, се равнява на работното време, в течение на което работникът е принуден всекидневно да работи, за да възпроизведе стойността на тези необходими средства за живот. Но с това Рикардо — доколкото не показва, че *част от работния ден* на всеки работник е *непосредствено* предназначена за възпроизвеждане на стойността на собствената му работна сила — затруднява изследването на въпроса и замъглява разбирането на отношението [между работника и капиталиста]. Оттук произтича двойна бърканица. Става неясен *произхо-*

дът на принадлежната стойност и поради това икономистите след Рикардо го упрекваха, че той не е разбрал, не е развил природата на принадлежната стойност. Отчасти оттук произтичат схоластичните им опити да обяснят принадлежната стойност. Но тъй като в такъв вид произходът и природата на принадлежната стойност не получават ясна формулировка, принадлежният труд плюс необходимият труд — накратко, *свкупният работен ден* — се разглежда като някаква неизменна величина, изпускат се изпредвид различията във величината на принадлежната стойност, остават неразбрани производителността на капитала, осъществяваната от него *принуда спрямо принадлежния труд* — от една страна, в смисъл на произвеждане на абсолютна принадлежна стойност, а след това — присъщият на капитала вътрешен стремеж да съкрати необходимото работно време; следователно не се изяснява *историческата* правомерност на капитала. Напротив, А. Смит вече е дал правилната формула. Колкото важно беше да се сведе стойността до труда, също толкова важно беше да се сведе принадлежната стойност към принадлежния труд и при това в напълно определени изрази.

Рикардо изхожда от наличния факт на капиталистическото производство. Стойността на труда е по-малка от стойността на продукта, който се създава от този труд. Затова стойността на продукта е по-голяма от стойността на труда, който произвежда този продукт, или е по-голяма от стойността на работната заплата. Излишъкът от стойността на продукта *над* стойността на работната заплата съставлява принадлежната стойност. (Рикардо погрешно говори за печалбата, но той отъждествява тук, както вече беше отбелязано по-рано, печалбата с принадлежната стойност и в действителност говори за тази последната.) За Рикардо е факт, че стойността на продукта е по-голяма от стойността на работната заплата. Как възниква този факт, си остава неясно. Работният ден, взет като цяло, *превишава* онази част от работния ден, която е необходима за производството на работната заплата. Защо? Това си остава неизяснено у Рикардо. Ето защо *величината на свкупния работен ден* погрешно се предполога у Рикардо като *неизменна*, а оттук непосредствено следват неправилни изводи. В резултат на това увеличаването или намаляването на принадлежната стойност Рикардо може да обясни *само* с нарастването или спадането на производителността на обществения труд, който произвежда необходимите средства за живот. Казано другояче, Рикардо познава само относителната принадлежна стойност.

[656] Ясно е, че ако целият ден на работника би отивал за възпроизводство на неговите собствени средства за живот (т. е. на стоки, равни по стойност на собствените му жизнени средства за живот), не би била възможна никаква принадлежна стойност, а следователно

биха били невъзможни капиталистическото производство и наемният труд. За да може да съществува капиталистическото производство, производителността на обществения труд трябва да бъде достатъчно развита, за да има излишък от съвкупния работен ден над работното време, което е необходимо за възпроизвеждането на работната заплата, т. е. за да съществува *принаден труд* от една или друга величина. Но също толкова ясно е, че ако при дадено работно време (при дадена величина на работния ден) може да има твърде различна производителност на труда, от друга страна, при дадена производителност на труда може да има твърде различно работно време, твърде различна величина на работния ден. Ясно е освен това, че ако е необходимо да се предположи известно равнище на развитието на производителността на труда, за да може да съществува *принаденият труд*, самата *възможност* на този принадлеен труд (т. е. наличността на този необходим минимум производителност на труда) още не създава неговата *действителност*. За това е необходимо предвидително да се *принуди* работникът да работи свръх посочения погоре предел, а работникът е принуден за това от капитала. Всичко това го няма у Рикардо, а именно оттук произтича цялата борба за определянето на нормалния работен ден.

На ниско стъпало на развитието на обществената производителност на труда — следователно на стъпалото, когато принадленият труд е относително малък — класата на ония, които живеят от чужд труд, бива изобщо малка в сравнение с броя на тружениците. Тази класа може да нарасне твърде значително (относително) с нарастването на производителността на труда, следователно с нарастването и на относителната принадлеена стойност.

По-нататък: подразбира се, че *стойността на труда* в различни периоди в една страна и в един и същ период в различни страни силно се изменя. Обаче родината на капиталистическото производство са умерените пояси. *Обществената* производителна сила на труда може да бъде много слабо развита и независимо от това именно в производството на необходимите средства за живот това може да се компенсира, от една страна, с плодородието на естествените фактори (като например почвата), а от друга — с крайно ниското равнище на потребностите на жителите (вследствие на климата и пр.); едното и другото го има например в Индия. При грубото, примитивно състояние на обществото минимумът работна заплата може да бъде, поради още неразвитите социални потребности, твърде незначителен (количествено по отношение на потребителните стойности) и все пак този минимум струва много труд. Но дори ако необходимият за неговото производство труд бъде само средната величина, все пак произведената принадлеена стойност, макар

и висока по отношение на работната заплата (към необходимото работно време), т. е. дори при висока норма на принадлежната стойност, тя, изразена в потребителни стойности, би била също толкова оскъдна (относително), както и самата работна заплата.

Нека необходимото работно време = 10 часа, принадлежният труд = 2 часа, целият работен ден = 12 часа. Ако необходимото работно време се равняваше на 12 часа, принадлежният труд — на $2\frac{2}{5}$, а целият работен ден беше $14\frac{2}{5}$ часа, то произведените стойности биха били твърде различни. В първия случай произведените стойности = 12 часа, във втория те са равни на $14\frac{2}{5}$ часа. Точно така различни биха били и абсолютните величини на принадлежните стойности. В единия случай принадлежната стойност е равна на 2 часа, в другия — на $2\frac{2}{5}$ часа. Все пак *нормата на принадлежната стойност*, или на *принадения труд*, би била една и съща, защото $2:10=2\frac{2}{5}:12$. Ако във втория случай изразходваният променлив капитал би бил по-голям, то и присвояваната от него принадлежна стойност, или принадлежен труд, би била по-голяма. Ако в последния случай принадлежният труд се е увеличил не с $\frac{2}{5}$, а с $\frac{5}{5}$ часа, така че той би станал равен на 3 часа, а съвкупният работен ден — на 15 часа, *нормата на принадлежната стойност* би се повишила, въпреки че *необходимото работно време* — или минимумът работна заплата — би се увеличило (защото $2:10=1\frac{1}{5}$, а $3:12=1\frac{1}{4}$). И едното, и другото едновременно би могло да стане, ако поради поскъпване на пшеницата и т. н. минимумът на работната заплата нарасне от 10 на 12 часа. Следователно дори в този случай нормата на принадлежната стойност не само би могла да остане без изменение, но тя, а заедно с нея и масата на принадлежната стойност биха могли още да нараснат.

Но да предположим, че необходимата работна заплата както преди е равна на 10 часа, принадлежният труд е равен на 2 часа, всички други условия си остават предишните (тук следователно съвсем не се взема под внимание намаляването на производствените разходи за постоянния капитал). Ако работникът работи сега $2\frac{2}{5}$ часа повече, от които 2 часа той си присвоява, а $\frac{2}{5}$ часа образуват принадлежния труд, в този случай равномерно ще нараснат и работната заплата, и принадлежната стойност, но първата ще бъде по-голяма величина от необходимата работна заплата или от необходимото работно време.

Ако вземем някоя *дадена* величина и я разделим на две части, очевидно е, че едната от тях може да се увеличава само дотолкова, доколкото другата се намалява, и обратно. Но при нарастващите (променливи) величини работата стои съвсем не така. Работният ден (докато не е завоюван нормален работен ден) представлява именно такава нарастваща величина. У тези величини могат да нарастват и двете части, еднакво или нееднакво. Увеличаването на едната не е

обусловено от намаляването на другата и обратно. Това именно е единственият случай, когато работната заплата и принадлежната стойност могат по своята *разменна стойност* да нарастват едновременно, а при известни условия дори *в еднаква степен*. Що се отнася до тяхната потребителна стойност, това се разбира от само себе си. Тя може да се увеличава, [657] макар че стойността на труда, да речем, намалява. През периода 1797—1815 г., когато в Англия значително се повиши цената на пшеницата и номиналната работна заплата — в същия този период заедно с това силно се увеличи продължителността на работния ден в главните отрасли на промишлеността, които тогава преживяваха фазата на неудържимо развитие, и аз мисля, че това забави спадането на нормата на печалбата (тъй като забави спадането на нормата на принадлежната стойност). Но в подобни случаи нормалният работен ден се удължава при всички обстоятелства и съобразно с това се намалява нормалният период на живота на работника, а значи и нормалната продължителност на съществуването на работната му сила. Това настъпва неизбежно тогава, когато удължаването на работния ден е постоянно. А ако то има само временен характер и е насочено към компенсиране на временното поскъпване на работната заплата, то (с изключение на случаите, когато става дума за женския и детския труд) може и да няма никакви други последици освен спиране спадането на нормата на печалбата в ония предприятия, където удължаването на работното време е възможно поради самия им характер. (Това се среща най-малко в селското стопанство.)

Рикардо съвсем не е взел под внимание това, тъй като той не изследва нито произхода на принадлежната стойност, нито абсолютната принадлежната стойност и затова разглежда работния ден като някаква дадена величина. Следователно за изтъкнатия по-горе случай *не е верен* неговият закон, че принадлежната стойност и работната заплата (той погрешно казва: печалбата и работната заплата) — ако ги разглеждаме от страна на разменната стойност — могат да се увеличават или да се намаляват само в *обратна* пропорция една към друга.

Да предположим като изходна точка, че необходимото работно време си остава без изменение, а също, че си остава без изменение и принадлежният труд. Следователно ние имаме $10 + 2$; работният ден = $= 12$ часа, принадлежната стойност = 2 часа; нормата на принадлежната стойност = $\frac{1}{6}$.

Нека сега необходимото работно време да остане същото, а принадлежният труд да нарасне от 2 на 4 часа. Тогава работният ден ще бъде $10 + 4$, т. е. 14 часа; принадлежната стойност = 4 часа, нормата на принадлежната стойност = $4 : 10 = \frac{2}{5}$.

И в двата случая необходимото работно време е едно и също; но принадлежната стойност в единия случай е двойно по-голяма, отколкото в другия, а работният ден във втория случай — с една шеста по-голям, отколкото в първия. По-нататък, произведените стойности съответно с изразходваните за тях количества труд биха били твърде различни, макар че работната заплата е една и съща; в първия случай произведените стойности са равни на 12 часа, във втория $= 12 + \frac{12}{6} = 14$. Следователно не е вярно, че при предположението за една и съща работна заплата (по стойност, по необходимо работно време) съдържашите се в двете стоки принадлежни стойности се отнасят една към друга както съдържашите се в тези стоки количества труд. Това е вярно само в случай, когато нормалният работен ден остава без изменение.

Да предположим по-нататък, че в резултат от повишаване производителната сила на труда необходимата работна заплата се намалява от 10 на 9 часа (макар че тя, изразена в потребителните стойности, за които се изразходва, си остава неизменна) и че времето на принадлежния труд също се намалява от 2 на $1\frac{4}{5}$ часа ($\frac{9}{5}$). В този случай $10:9 = 2:1\frac{4}{5}$. Следователно времето на принадлежния труд би се намалило в същата пропорция, както и необходимото време. Нормата на принадлежната стойност и в двата случая би била една и съща: тъй като $2 = \frac{10}{5}$ и $1\frac{4}{5} = \frac{9}{5}$, то $1\frac{4}{5}:9 = 2:10$. Количеството потребителни стойности, което може да се купи срещу принадлежната стойност, би останало съгласно предположението също без изменение. (Но това би се отнасяло само до ония потребителни стойности, които са необходими средства за живот.) Работният ден би се намалил от 12 на $10\frac{4}{5}$ часа. Масата на стойностите, които се произвеждат във втория случай, би била по-малка, отколкото в първия. И въпреки тези неравни количества труд нормата на принадлежната стойност и в двата случая би била една и съща.

При разглеждането на принадлежната стойност ние различавахме: принадлежна стойност и норма на принадлежната стойност. Разглеждана за един работен ден, принадлежната стойност се равнява на абсолютния брой на часовете, които тя представлява: два, три и т. н. Нормата на принадлежната стойност е равна на отношението на този брой часове към броя на часовете, който образува необходимото работно време. Това различие е много важно дори затова, защото то показва различната продължителност на работния ден. Ако принадлежната стойност е равна на 2 часа, тя съставлява една пета при необходимо работно време 10 часа и една шеста при необходимо работно време 12 часа. В единия случай работният ден съставлява 12 часа, в другия — 14 часа. В първия случай нормата на принадлежната стойност е по-голяма и при това работникът в течение на деня работи по-

малък брой часове. Във втория случай нормата на принадлежната стойност е по-малка, стойността на работната сила е по-голяма и при това работникът в течение на деня работи по-голям брой часове. Тук виждаме как при неизменна принадлежна стойност (но при нееднакъв работен ден) нормата на принадлежната стойност може да бъде различна. А в приведения по-рано случай ($10:2$ и $9:1\frac{4}{5}$) видяхме как при неизменна норма на принадлежната стойност (но при нееднакъв работен ден) може да бъде различна самата принадлежна стойност (в единия случай — 2 , а в другия — $1\frac{4}{5}$).

По-горе (глава 2-а) аз посочих, че при даден работен ден (при дадена продължителност на работния ден), а също така при дадено необходимо работно време — следователно при дадена норма на принадлежната стойност — масата на принадлежната стойност зависи от броя на едновременно заетите от същия капитал работници¹¹⁰. Това положение беше тавтология. Защото ако 1 работен ден ми дава 2 часа принадлежен труд, тогава 12 работни дни ми дават 24 часа — или 2 дни — принадлежен труд. Но това положение придобива твърде важно значение при определяне печалбата, която е равна на отношението на принадлежната стойност към авансирания капитал и следователно зависи от абсолютната величина на принадлежната стойност. Това придобива важно значение, защото капиталите с равна величина, но с различен органически състав използват нееднакъв брой работници и следователно трябва да произвеждат нееднаква принадлежна стойност, а значи и нееднаква печалба. При спадаща норма на принадлежната стойност печалбата може да се повишава, а при повишаваща се норма на принадлежната стойност печалбата може да спада или да остане неизменна, ако повишаването или спадането на нормата на принадлежната стойност се уравновесява от обратното движение на броя на заетите работници. Тук от самото начало виждаме колко дълбоко неправилно е да се отъждествяват законите [658] на повишаването и спадането на принадлежната стойност със законите на повишаването и спадането на печалбата. Ако разглеждаме само простия закон на принадлежната стойност, ще ни изглежда като тавтология положението, че при дадена норма на принадлежната стойност (и при даден работен ден) абсолютната маса на принадлежната стойност зависи от масата на прилагания капитал — защото нарастването на тази маса капитал и нарастването на броя на едновременно заетите работници съгласно предположението са тъждествени или представляват само израз на един и същ факт. Но ако преминем към разглеждане на печалбата, където масата на вложения съвкупен капитал и масата на прилагания брой работници са твърде различни за капитали с еднаква величина, важността на изтъкнатия закон ще стане разбираема.

Рикардо изхожда от разглеждането на стоки с дадена стойност, т. е. стоки, които представляват дадено количество труд. А при

такава изходна точка изглежда, че абсолютната принадлежна стойност и относителната принадлежна стойност винаги съвпадат. (Това във всеки случай обяснява едностранчивостта на неговия начин на разглеждане и съответствува на целия му метод за изследване — да се взема за изходна точка *стойността* на стоките, която е определена от съдържащото се в стоките работно време, а след това да се изследва в каква степен върху нея влияят работната заплата, печалбата и т. н.) А това е фалшива привидност, тъй като тук става дума не за стоката, а за капиталистическото производство, за стоките като продукти на капитала.

Нека капиталът използва определена маса работници, например 20 души, и нека работната заплата се равнява на 20 ф. ст. За опростяване ще приемем основния капитал за равен на 0, т. е. съвсем няма да го имаме предвид. Да предположим, че тези 20 работници преработват в прежда памук за 80 ф. ст., ако работят по 12 часа на ден. Ако един фунт памук струва 1 шил., то 20 фунта памук струват 1 ф. ст., а 80 ф. ст. = 1 600 фунта памук. Ако 20 работници преработват за 12 часа 1 600 фунта памук, то за 1 час те преработват $1600/12$ фунта = $133\frac{1}{3}$ фунта. Следователно ако необходимото работно време е равно на 10 часа — принадлежното работно време съставлява 2 часа и дава $266\frac{2}{3}$ фунта прежда. Стойността на 1 600 фунта прежда ще бъде 104 ф. ст.; защото ако 10 работни часа = 20 ф. ст., то 1 работен час = 2 ф. ст., а 2 работни часа = 4 ф. ст.; следователно 12 работни часа = 24 ф. ст. (80 ф. ст. [стойността на суровините] + 24 ф. ст. [стойността, създадена от новоприсъединения труд] = 104 ф. ст.).

Но ако предположим, че времето на принадлежния труд на работниците се равнява на 4 часа, техният продукт ще съставлява 8 ф. ст. (имам предвид принадлежната стойност, създавана от работниците; в действителност техният продукт = 28 ф. ст.¹¹¹). Съвкупният продукт ще има стойност $121\frac{1}{3}$ ф. ст.¹¹² и тези $121\frac{1}{3}$ ф. ст. се равняват на $1\ 866\frac{2}{3}$ фунта прежда. Тъй като условията на производството не са се изменили, то 1 фунт прежда би имал същата стойност, както и преди; в него би се съдържало същото работно време. Съгласно също предположението би останала без изменение и необходимата работна заплата (нейната стойност, съдържащото се в нея работно време).

Дали тези $1\ 866\frac{2}{3}$ фунта прежда се произвеждат при първите условия или при вторите, т. е. при два часа принадлежен труд или при четири — и в двата случая те биха имали една и съща стойност. А именно $266\frac{2}{3}$ фунта памук, превръщани в прежда свърх предишните 1 600 фунта памук, струват $13\frac{1}{3}$ ф. ст. Ако ги прибавим към 80-те ф. ст., заплатени за 1 600 фунта памук, това ще състави $93\frac{1}{3}$ ф. ст.,

и в двата случая 4 добавъчни работни часа на 20 души са равни на 8 ф. ст. За целия [новоприсъединен] труд това ще съставлява 28 ф. ст. Следователно стойността на $1866\frac{2}{3}$ фунта прежда е равна на $121\frac{1}{3}$ ф. ст. И в двата случая работната заплата е същата. Един фунт прежда и в двата случая струва $1\frac{3}{10}$ шил. Тъй като стойността на 1 фунт памук = 1 шил., то за новоприсъединения труд, който се съдържа в 1 фунт прежда, и в двата случая си остават $\frac{3}{10}$ шил., или $3\frac{3}{5}$ пенса (или $18\frac{3}{5}$ пенса).

И все пак при предположените условия съотношението между стойността и принадлежната стойност във всеки фунт прежда би било твърде различно. В първия случай — тъй като необходимият труд = 20 ф. ст., а принадлежният труд = 4 ф. ст., или първият = 10 часа, а вторият = 2 часа — принадлежният труд се отнася към необходимия, както 2:10, или 1:5. (Точно така 4 ф. ст.: 20 ф. ст. = $\frac{4}{20} + \frac{1}{5}$.) В $3\frac{3}{5}$ пенса [новоприсъединен труд, овеществен] в 1 фунт прежда, се съдържат следователно в този случай $\frac{1}{5}$ незаплатен труд = $18\frac{3}{25}$ пенса, или $72\frac{3}{25}$ фартинга, т. е. $222\frac{3}{25}$ фартинга. А във втория случай необходимият труд съставлява 20 ф. ст. (10 работни часа), принадлежният труд = 8 ф. ст. (4 работни часа). Принадлежащият труд би се отнасял към необходимия, както 8:20 = $\frac{8}{20} = \frac{4}{10} = \frac{2}{5}$. По този начин в $3\frac{3}{5}$ пенса [новоприсъединен труд, овеществен] в 1 фунт прежда, незаплатеният труд съставлява $\frac{2}{5}$ от тази сума, т. е. = $519\frac{3}{25}$ фартинга, или 1 пенс и $19\frac{3}{25}$ фартинга. Принадената стойност, която се съдържа в един фунт прежда — [659] макар и в двата случая той да има една и съща стойност и макар и в двата случая да се заплаща еднаква работна заплата, — в единия случай е двойно по-голяма, отколкото в другия. В единица стока като определена част от продукта, разбира се от само себе си, трябва да има място същото съотношение между стойността на труда и принадлежната стойност, както и в целия продукт.

В единия случай [когато $1866\frac{2}{3}$ фунта памук се преработват в прежда при 12-часов работен ден] капиталът, авансиран за памук, е $93\frac{1}{3}$ ф. ст., а колко е капиталът, авансиран за работна заплата? Работната заплата, изразходвана тук за превръщане на 1600 фунта памук в прежда, се равнява на 20 ф. ст.; значи за превръщане в прежда на добавъчни $266\frac{2}{3}$ памук тя ще бъде $3\frac{1}{3}$ ф. ст. Следователно всичко за работна заплата ще бъдат изразходвани $23\frac{1}{3}$ ф. ст. А съвкупният разход = [на постоянен] капитал от $93\frac{1}{3}$ ф. ст. + $23\frac{1}{3}$ ф. ст. = $116\frac{2}{3}$ ф. ст. Продуктът = $121\frac{1}{3}$ ф. ст. Добавъчният разход [на променлив] капитал от $3\frac{1}{3}$ ф. ст. тук би дал само $13\frac{1}{3}$ шил. (или $\frac{2}{3}$ ф. ст.) принадлежна стойност (20 ф. ст.: 4 ф. ст. = $3\frac{1}{3}$ ф. ст.: $\frac{2}{3}$ ф. ст.).

Обратно, в другия случай [когато същите $1866\frac{2}{3}$ фунта памук се преработват в прежда при 14-часов работен ден] авансираният

капитал би съставлявал само $93\frac{1}{3}$ ф. ст. + 20 ф. ст. = $113\frac{1}{3}$ ф. ст. и към 4 ф. ст. принадлежната стойност биха се прибавили още 4 ф. ст. И в двата случая са произведени еднакви количества прежда и стойността на едното и на другото количество е еднаква, т. е. те представляват равни съвкупни количества труд; но тези равни съвкупни количества труд са приведени в движение от нееднакво големи капитали, макар че работната заплата е една и съща; напротив, работните дни са неравни по величина и *затова* количествата незаплатен труд са различни. Ако разглеждаме отделния фунт прежда, то изразходваното за него количество работна заплата, или съдържащото се в него количество *заплатен* труд, не е еднакво. Същата работна заплата тук се разпределя върху по-голяма маса стоки не защото трудът в единия случай е по-производителен, отколкото в другия, а защото съвкупната маса на незаплатения принадлежностен труд, привечдан в движение, в единия случай е по-голяма, отколкото в другия. Ето защо посредством *същото* това количество *заплатен* труд в единия случай се произвежда повече фунта прежда, отколкото в другия, макар че и в двата случая се произвеждат еднакви количества прежда и те представляват равни количества съвкупен труд (заплатен и незаплатен). Ако, обратно, производителността на труда във втория случай се е увеличила, то при всички обстоятелства (както и да се формира отношението на принадлежната стойност към променливия капитал) стойността на един фунт прежда би спаднала.

Следователно в подобен случай би било грешка да се твърди, че тъй като е дадена *стойността* на един фунт прежда, която съставлява 1 шил. и $3\frac{3}{5}$ пенса, дадена е по-нататък стойността на присъединения труд, равна на $3\frac{3}{5}$ пенса, и тъй като работната заплата съгласно предположението е *същата*, т. е. *необходимото работно време* си остава без изменение, затова принадлежната стойност трябва да бъде същата, и двата капитала при равни други условия биха произвеждали прежда с еднаква печалба. Това би било вярно, ако става дума за един фунт прежда, но тук става дума за такъв капитал, който е произвел $1866\frac{2}{3}$ фунта прежда. А за да знаем колко голяма е получаваната от този капитал печалба от един фунт (т. е. собствено принадлежната стойност), ние трябва да знаем колко голям е работният ден или какво количество незаплатен труд (при дадена производителност) привежда в движение този капитал. Но това не може да се види при единицата стока.

И така, Рикардо изследва само това, което аз нарекох *относителна принадлежност*. Той изхожда от предпоставката (от която, както изглежда, са изхождали и Адам Смит, и неговите предшественици), че *величината на работния ден е дадена*. (У. Смит в

най-добрия случай се споменават такива различия във величината на работния ден в *различните* отрасли на труда, които се свеждат до нула — или се компенсират — от относително по-голямата интензивност на труда, от неговата трудност, отблъскващ характер и др. т.) Изхождайки от тази предпоставка, Рикардо общо взето правилно трактува относителната принадлежна стойност. Но преди да говорим за основните точки на неговото изследване, ние ще приведем още няколко цитата, които характеризират Рикардовата концепция.

„Трудът на един милион души в промишлеността винаги ще произведе *една и съща стойност*, но не винаги той ще произведе едно и също богатство“ (цит. съч., стр. 320) [Руски превод, том I, стр. 236].

Това значи, че продуктът на техния еднодневен труд винаги ще бъде продукт на един милион работни дни, ще съдържа *едно и също* работно време, а това не е вярно, или пък би могло да се окаже вярно само ако навсякъде бъде установен *един и същ* нормален работен ден, като се взимат под внимание различните степени трудности и др. т. в различните отрасли на труда.

Обаче дори и тогава това положение в общата форма, в каквато то е изказано тук, е невярно. Да предположим, че нормалният работен ден е равен на 12 часа. Да предположим, че годишният продукт на труда на един човек, изразен в пари, се равнява на 50 ф. ст. и че стойността на парите си остава без изменение. В този случай продуктът на труда на 1 милион души винаги ще бъде равен на 50 милиона ф. ст. годишно. Да предположим, че необходимият труд се равнява на 6 часа. Тогава изразходваният за този 1 милион души капитал съставлява за една година 25 милиона ф. ст. Принадената стойност също се равнява на 25 милиона ф. ст. Продуктът винаги би бил равен на 50 милиона, независимо от това, дали работниците получават 25, 30 или 40 милиона. Но принадлежната стойност в първия случай би била равна на 25 милиона, във втория — на 20 милиона, а в третия — на 10 милиона. Ако авансираният капитал се състоеше само от *променлив* капитал, т. е. само от капитал, изразходван за *работна заплата* на този милион души, Рикардо би бил прав. Той би бил прав следователно само в *един* случай, а именно: ако целият капитал беше равен на променливия капитал — тази именно предпоставка преминава през цялото изследване както на Рикардо, така и на А. Смит, [660] доколкото последният говори за капитала на цялото общество; но в условията на капиталистическото производство не съществува такова положение в който и да било отделен негов отрасъл, нито още по-малко в цялото обществено производство изобщо.

Онази *част от постоянния капитал*, която влиза в процеса

на труда, без да влиза в процеса на образуването на стойността, не влиза в продукта (в *стойността на продукта*) и затова съвсем не ни интересува тук, където става дума за *стойността на годишния продукт*, колкото и важно да е да се има предвид тази част от постоянния капитал при определянето на общата норма на печалбата. Иначе стои работата с онази част на постоянния капитал, която влиза в годишния продукт. Ние видяхме, че една част от този дял на постоянния капитал — или това, което в една производствена сфера се явява като постоянен капитал — в друга сфера, в продължение на *един и същ* годишен производствен период, се явява като непосредствен продукт на труда; че следователно значителна част от изразходвания всяка година капитал, която от гледна точка на отделния капиталист или на някоя особена производствена сфера *се явява* като постоянен капитал, от гледна точка на цялото общество или на цялата капиталистическа класа се свежда до *променливия* капитал. Следователно тази част се съдържа в споменатите 50 милиона, в онази част на тези 50 милиона, която образува променливия капитал, или се изразходва за работна заплата.

Но другояче стои работата с онази *част на постоянния капитал*, която се потребява за възстановяване на потребения в промишлеността и в земеделието постоянен капитал, с потребената част на постоянния капитал, зает в ония отрасли на производството, които произвеждат постоянен капитал — суровини в тяхната първична форма, основен капитал и спомагателни материали. Стойността на тази част на постоянния капитал се появява отново, възпроизвежда се в продукта. И от наличната величина на тази стойност (предполага се, че производителността на труда е останала без изменения; обаче както и да се е изменяла тя, тази стойност винаги има една или друга *определена* величина) зависи изцяло в какви пропорции тя влиза в стойността на целия продукт. (Средно, ако оставим настрана някои изключения в селското стопанство, от величината на този постоянен капитал, който представлява предпоставка на производството, ще зависи, разбира се, и масата на продуктите, т. е. масата на произведеното от един милион души *богатство*, в смисъла, в който Рикардо различава богатството от *стойността*.) Тази част от стойността на продукта не би съществувала без новия годишен труд на един милион души. От друга страна, трудът на един милион души не би дал същата маса продукт без този постоянен капитал, който съществува независимо от техния годишен труд. Посоченият постоянен капитал като условие за производство влиза в процеса на труда, но за възпроизвеждането на тази част от стойността на целия продукт не се изразходва нито един час труд повече. Следователно като стойност тази част не е резултат от годишния труд,

макар че без този годишен труд нейната стойност не би могла да бъде възпроизведена в продукта.

Да предположим, че оная част от постоянния капитал, която влиза в продукта, е равна на 25 милиона. Тогава стойността на продукта на един милион души ще бъде равна на 75 милиона. Ако влизашата в продукта част от постоянния капитал би била равна на 10 милиона, то стойността на този продукт ще се равнява само на 60 милиона, и т. н. А тъй като в процеса на капиталистическото развитие отношението на постоянния капитал към променливия расте, то стойността на годишния продукт на един милион души има тенденцията постоянно да нараства пропорционално на нарастването на миналия труд, който участва като фактор в годишната производствена дейност на този милион души. Дори от това се вижда, че Рикардо не е могъл да разбере нито същността на натрупването, нито характера на печалбата.

С нарастването на отношението на постоянния капитал към променливия расте също и производителността на труда, растат произведените от хората производствени сили, с помощта на които действа общественият труд. Наистина в резултат от същото това увеличение на производителността на труда част от наличния постоянен капитал през цялото време се обезценява, тъй като стойността му се определя не от работното време, което той първоначално е струвал, а от работното време, което трябва да бъде изразходвано за неговото възпроизвеждане, а това работно време постоянно се намалява с увеличаването на производителността на труда. Макар че поради това стойността на постоянния капитал нараства не пропорционално на неговата маса, все пак тя расте, защото масата на постоянния капитал расте още по-бързо, отколкото спада неговата стойност. Обаче към възгледите на Рикардо за натрупването ние ще се върнем по-късно.

Във всеки случай още тук е ясно, че, при даден работен ден, стойността на целия продукт на годишния труд на един милион души ще се окаже твърде различна в зависимост от разликите в масата на постоянния капитал, влизаш в продукта, и че въпреки увеличението на производителността на труда тази стойност ще бъде по-голяма там, където постоянният капитал съставлява значителна част от съвкупния капитал, отколкото при такива обществени условия, в които той съставлява относително неголяма част от съвкупния капитал. С прогреса на производителността на обществения труд, който се придружава — във вида, в който той се извършва тук — от нарастване на постоянния капитал, относително все по-голяма част от целия годишен продукт на труда ще се пада поради това на капитала като такъв и следователно капиталистическата собстве-

ност (да не говорим за дохода на капиталистите) през цялото време ще се увеличава, а делът на онази част от стойността, която създава [новоприсъединения труд] на отделния работник и дори на цялата работническа класа, все повече ще се понижава [661] спрямо противостоящия му като капитал продукт на техния минал труд. Затова постоянно нарастват отчуждаването и противоположността между работната сила и обективните условия на труда, които са получили в капитала обособено самостоятелно съществуване. (Тук ние не говорим за променливия капитал, за онази част на продукта на годишния труд, която е необходима за възпроизвеждането на работническата класа; но дори и тези средства за съществуване на работническата класа ѝ противостоят като капитал.)

Възгледа, че работният ден е *дадена, ограничена, количествено фиксирана величина*, Рикардо изказва и на други места в книгата си, например:

„Те“ (работната заплата и печалбата върху капитала) *„заедно винаги имат една и съща стойност“* (цит. съч., стр. 499, гл. 32-а: „Възгледите на г-н Малтус за рентата“) [Руски превод, том I, стр. 338].

Това, с други думи, значи само следното: работното време (работният ден), чийто продукт *се дели* между работната заплата и печалбата върху капитала, винаги е *едно и също*, е *постоянна величина*.

„Работната заплата и печалбата, взети заедно, имат *една и съща стойност“* (стр. 491, забележката) [Руски превод, том I, стр. 33?].

Аз няма защо да повтарям тук, че вместо печалба в този пасаж винаги трябва да се чете: *принадена стойност*.

„Работната заплата и печалбата, взети заедно, *винаги* ще съставляват една и съща стойност“ (стр. 490—491) [Руски превод, том I, стр. 332].

„Работната заплата трябва да се оценява по *действителната ѝ стойност*, т. е. по *количеството труд и капитал, употребен за нейното производство*, а не по нейната *номинална стойност*, все едно дали тя ще бъде изразена в палта, в шапки, в пари или в пшеница“ (глава 1-а: „*За стойността*“, стр. 50) [Руски превод, том I, стр. 63].

Стойността на средствата за живот, които получава работникът (които той купува срещу работната си заплата) — хляб, облекло и т. н., — се определя от съвкупното работно време, което е необходимо за тяхното производство: както от количеството непосредствен труд, така и от количеството овеществен труд, необходим за тяхното производство. Но Рикардо обърква въпроса с това, че не го формулира в чист вид и не казва: „нейната (на работната заплата) *действителна стойност*, т. е. оная част от работния ден, която

е необходима за възпроизвеждането на стойността на неговите (на работника) собствени необходими средства за живот, за възпроизвеждане еквивалента на необходимите средства за живот, заплатени му във вид на работна заплата или разменени срещу неговия труд“. „Действителната работна заплата“ би следвало да се определя със средното време, в продължение на което работникът трябва всекидневен да изразходва своя труд, за да произведе или възпроизведе собствената си работна заплата. [А Рикардо дава следната формулировка:]

„Работникът получава действително висока цена за своя труд само тогава, когато срещу работната си заплата може да купи продукт на голямо количество труд“ (стр. 322) [Руски превод, том I, стр. 227, забележката].

4) ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ. [АНАЛИЗЪТ НА ОТНОСИТЕЛНАТА РАБОТНА ЗАПЛАТА КАТО НАУЧНА ЗАСЛУГА НА РИКАРДО]

Относителната принадлежна стойност е фактически единствената форма на принадлежната стойност, която Рикардо изследва под названието *печалба*.

Количеството труд, необходимо за производството на стоката и съдържащо се в нея, определя стойността на стоката, която по силата на това е *дадена определена величина*. Тази величина се дели между наемния работник и капиталиста. (Рикардо, както и Смит, не взема предвид тук постоянния капитал.) Ясно е, че делът на единия може да расте или спада само допълково, доколкото спада или расте делът на другия. Тъй като стойността на стоките дължи произхода си на труда на работниците, при всички условия предпоставката е самият този труд, а той не е възможен без работникът да живее и да поддържа съществуването си, следователно — да получава необходимата работна заплата (минимума работна заплата, която се отъждествява със стойността на работната сила). По този начин работната заплата и принадлежната стойност — тези две категории, на които според Рикардо се разпада стойността на стоката или самият продукт — не само са в обратно отношение една към друга, но първичен, определящ момент се оказва движението на работната заплата. Нейното повишаване или спадане предизвиква обратно движение към страната на печалбата (на принадлежната стойност). Работната заплата се повишава или спада не защото спада или се повишава печалбата (принадлежната стойност), а, напротив, принадлежната стойност (печалбата) спада или се повишава,

защото се повишава или спада работната заплата. *Принаденият продукт* (би трябвало всъщност да се каже: *принадената стойност*), който остава, след като работническата класа е получила своя дял в създадената от собствения ѝ труд годишна продукция, образува субстанцията, от която живее класата на капиталистите.

Тъй като стойността на стоките се определя от количеството на съдържащата се в тях труд, работната заплата и принадлежната стойност (печалбата) представляват само *част*, пропорции, в които двете класи на производителите разпределят помежду си стойността на стоката, ясно е, че макар повишаването или спадането на работната заплата да определя нормата на принадлежната стойност (у Рикардо — нормата на печалбата), все пак то не оказва влияние върху стойността на стоката и върху нейната цена (която представлява паричен израз на стоковата стойност). Пропорцията, в която цялото се дели между двамата участници в подялбата, не прави самото това цяло нито по-голямо, нито по-малко. Следователно фалшив предразсъдък е, че *повишаването на работната заплата повишава цените на стоките*; то довежда само до спадане на печалбата (би следвало да се каже: на принадлежната стойност). Дори привечданите у Рикардо изключения, при които повишаването на работната заплата уж влече след себе си спадане на разменните стойности на едни стоки и повишаване на разменните стойности на други, не съответствуват на действителността, ако се говори за *стойностите*, и са верни само за *производствените разходи*.

[662] Тъй като нормата на принадлежната стойност (на печалбата) се определя от относителната висота на работната заплата, от какво тогава се определя тази последната? Ако се абстрахираме от конкуренцията, работната заплата се определя от цената на необходимите средства за живот. А тази цена на свой ред зависи от производителността на труда, която е толкова по-висока, колкото по-плодородна е почвата (при това Рикардо предполага капиталистическо производство). Всяко „усъвършенствуване“ намалява цената на стоките, на средствата за живот. Така че работната заплата, или „стойността на труда“, се повишава или спада в обратна пропорция към развитието на производителната сила на труда, тъй като последният произвежда необходимите средства за живот, влизаци в обикновеното потребление на работническата класа. Следователно нормата на принадлежната стойност (на печалбата) спада или се повишава право пропорционално на развитието на производителната сила на труда, тъй като това развитие понижава или повишава работната заплата.

Нормата на печалбата (на принадлежната стойност) не може да спада, без да се повишава работната заплата, и не може да се повишава, без да спада работната заплата.

Стойността на работната заплата следва да се преценява не по количеството средства за живот, което работникът получава, а по количеството труд, което тези средства за живот струват (в действителност по онази част от работния ден, която работникът си присвоява), по *пропорционалния дял*, който работникът получава от съвкупния продукт, или по-точно от съвкупната стойност на този продукт. Възможно е работната заплата на работника, оценявана в потребителни стойности (в определено количество стока или пари), да се повишава (при увеличаваща се производителност на труда) и все пак по стойност — спада, и обратното. Една от големите заслуги на Рикардо е анализът на относителната, или пропорционалната, работна заплата и определянето ѝ като категория. Преди Рикардо работната заплата винаги се разглеждаше сама за себе си, а поради това работникът се разглеждаше като животно. Тук обаче той се разглежда в неговото обществено отношение. Положението на класите една спрямо друга се обуславя в по-голяма степен от относителната работна заплата, отколкото от абсолютната ѝ величина.

В потвърждение на формулираните по-горе положения ще приведем сега цитати от Рикардо.

„Стойността на един елен, продукт на еднодневния труд на ловец, ще бъде точно равна на стойността на рибата, продукт на еднодневния труд на рибаря, Сравнителната стойност на рибата и дивеча всецяло ще се регулира от количеството труд, който се съдържа в рибата и дивеча, каквото и да е количеството продукция или колкото и висока или ниска да е обикновената работна заплата или печалба. Ако... рибарят... наема десет души, чийто годишен труд струва 100 ф. ст. и които за един ден улавят със своя труд двадесет лакерди; ако... ловецът също наема десет души, чийто годишен труд струва 100 ф. ст. и които за един ден му доставят десет елена, то естествената цена на елена би съставлявала две лакерди, колкото и голяма или малка да е частта от целия продукт, получавана от хората, които го добиват. Частта, заплащана като работна заплата, има огромно значение за въпроса за печалбата; защото от самото начало е очевидно, че печалбата е висока или ниска в точно съответствие с това, дали е ниска или висока работната заплата. Но това не би могло да повлияе ни най-малко върху относителната стойност на рибата и дивеча, тъй като работната заплата ще бъде висока или ниска едновременно и в двете тези производства“ (глава 1-а: „За стойността“, стр. 20—21) [Руски превод, том I, стр. 45—46].

Ние виждаме, че Рикардо извежда цялата стойност на стоката от труда на хората, заети в производството. Техният собствен труд, или продуктът на този труд, или стойността на този продукт, е именно това, което се разпределя между тях и капитала.

Никакво изменение в работната заплата не би предизвикало изменение в относителната стойност на тези стоки. Защото ако предположим, че работната заплата се е повишила, то в нито едно от тези производства не ще бъде необходимо *по-голямо количество труд*, макар че за този труд *ще се заплаща по-висока цена*. . . , Работната заплата може да се повиши с двадесет процента, а печалбата може поради това

да спадне в по-голяма или по-малка степен, без да предизвика ни най-малко изменение в относителната стойност на тези стоки* (пак там, стр. 23) [Руски превод, том I, стр. 47—48].

„Повишаването на *стойността на труда* е невъзможно без спадане на печалбата. Ако пшеницата подлежи на *подялба* между фермера и работника, то колкото *по-голяма е частта*, която последният получава, толкова по-малко остава за първия. Също така, ако сукното или памучните стоки *се поделят* между работника и оня, който го наема, то колкото *по-голям е дялът* на първия, толкова по-малко остава за последния* (пак там, стр. 31) [Руски превод, том I, стр. 32].

[663] „Адам Смит и всички автори след него без каквото и да е — доколкото ми е известно — изключение твърдят, че *повишаването на цената на труда* непременно би имало за последица *повишаване на цените на всички стоки*. Надявам се, че съм успял да покажа, че няма никакви основания за такова мнение* (пак там, стр. 45) [Руски превод, том I, стр. 60].

„Повишаването на работната заплата в резултат от обстоятелството, че работникът получава по-щедро възнаграждение, или в резултат от затруднения в производството на предметите от първа необходимост, за което изразходва работната заплата, не влече след себе си — с изключение на някои случаи — повишаване на цените, но оказва голямо влияние върху печалбата в посока на нейно понижаване*. Другояче стои работата, когато повишаването на работната заплата става вследствие „изменение в стойността на парите“. „В единия случай“ {а именно в последния от споменатите случаи} „за *издръжка на работниците* не се изразходва *по-значителна част от годишния труд на страната*“; в другия случай — се изразходва* (пак там, стр. 48) [Руски превод, том I, стр. 62]. [663]

[663] „С повишаването на цените на храната и на другите предмети от първа необходимост ще се повиши също и естествената цена на труда. Със спадането на техните цени естествената цена на труда ще спадне* (цит. съч., стр. 86) [Руски превод, том I, стр. 85].

„*Излишъкът от продукта*, който остава, след като са задоволени потребностите на наличното население, по необходимост трябва да бъде пропорционален на *леснината на производството*, т. е. той е толкова повече, колкото *по-малък е броят на лицата*, заети в производството* (стр. 93) [Руски превод, том I, стр. 89].

„Нито фермерът, който обработва земята от категорията, която регулира цената, нито промишленникът, който произвежда индустриални стоки, не жертвуват нито една част от своя продукт за заплащане на рента. *Цялата стойност на техните стоки* се дели само на *две части*: едната образува печалбата върху капитала, другата — работната заплата* (стр. 107) [Руски превод, том I, стр. 98].

„Да предположим, че цената на коприната, кадифето, мебелите и които и да било други стоки, към които работникът не предявява търсене, са се повишили в резултат на това, че за тях се налага да се изразходва повече труд. Няма ли да повлияе това върху печалбата? Разбира се, не, защото освен повишаването на работната заплата нищо не може да влияе върху печалбата; коприната и кадифето не се потребяват от работниците и затова повишаването на техните цени не може да повиши работната заплата* (стр. 118) [Руски превод, том I, стр. 105].

„Ако трудът на десет работника върху земя от определено качество дава 180 квартера пшеница със стойност 4 ф. ст. за квартал, или всичко 720 ф. ст. (стр. 110) [Руски превод, том I, стр. 100], . . . то във всички случаи една и съща сума от 720 ф. ст. трябва да бъде поделена между работната заплата и печалбата. . . Безразлично дали работната заплата или печалбата се повишава или спада, и едната, и другата трябва да бъдат взети именно от тази сума — 720 ф. ст. От една страна, печалбата никога не може да се покачи толкова много, та да погълне толкова голяма част от тези 720 ф. ст., че останалото количество да бъде недостатъчно за осигуряване на работниците с предмети от абсолютна необходимост; от друга страна, ра-

ботната заплата никога не може да се покачи толкова много, та от тази сума да не остане нищо за печалба“ (стр. 113) [Руски превод, том I, стр. 101—102].

„Печалбата зависи от високата или ниската работна заплата, работната заплата — от цената на необходимите средства за живот, а цената на необходимите средства за живот зависи главно от цената на храната, тъй като количеството на всички други необходими предмети може да бъде увеличено почти безкрайно“ (стр. 119) [Руски превод, том I, стр. 105].

„Макар че се произвежда по-голяма стойност“ (при влошаване на почвата), „но затова пък и по-голямата част от онова, което остава от тази стойност, след като се заплати рентата, се потребява от производителите“ {Рикардо отъждествява тук работниците и производителите}, „а това и само това именно определя размерите на печалбата“ (стр. 127) [Руски превод, том I, стр. 110].

„Същественото свойство на усъвършенствуванията е да се намалява количеството труд, който по-рано е бил необходим за произвеждането на стоката; а такова намаляване не може да има без спадане на цената на стоката, или на относителната ѝ стойност“ (стр. 70) [Руски превод, том I, стр. 74—75].

„Намалете производствените разходи на шапките — и цената им в края на краищата ще спадне до равнището на новата им естествена цена, макар търсенето на шапки да се удвои, утрои или учетвори. Намалете производствените разходи на необходимите за хората средства за съществуване чрез понижаване на естествената цена на храната и облеклото, които служат за поддържане на живота, и работната заплата в края на краищата ще спадне, въпреки че търсенето на работници [664] може много силно да нарасне“ (стр. 460) [Руски превод, том I, стр. 314].

„Колкото по-малко се пада на частта на работната заплата, толкова повече се пада на частта на печалбата, и обратно“ (стр. 500) [Руски превод, том I, стр. 333].

„Една от задачите на това съчинение беше да покаже, че заедно с всяко спадане на действителната стойност на предметите от първа необходимост спада работната заплата и се повишава печалбата върху капитала, с други думи, че в този случай от всяка дадена годишна стойност по-малко значителен дял се пада на работническата класа и по-значителен дял на ония, които фондове дават занятието на тази класа, които я използват.“

{Само в последния израз, който изцяло е влязъл в обикновения език, Рикардо, макар да не отгатва, все пак изказва природата на капитала. Не натрупаният труд се използва от работническата класа, от самите работници, а „фондовете“, „натрупаният труд“, „използват тази класа“, използват истинския, непосредствения труд.}

„Да предположим, че стойността на стоките, произвеждани в някоя фабрика, съставлява 1 000 ф. ст. и че тя се дели между господаря и неговите работници“ {в този израз отново е отразена природата на капитала: капиталистът е господар, работниците — негови работници}, „така че работниците получават 800 ф. ст., а господарят — 200 ф. ст. Ако стойността на тези стоки е спаднала до 900 ф. ст. и 100 ф. ст. са били спестени от работната заплата поради понижаване на цените на предметите от първа необходимост, чистият доход на господаря ни най-малко не би се намалил“ (стр. 511—512) [Руски превод, том I, стр. 345—346].

„Ако обувките и облеклото на работниците можеше да се произведат благодарение на усъвършенствването на машините с четири пъти по-малък разход на труд, отколкото е необходимо за производството им сега, вероятно цената им би спаднала със 75%; но от това още съвсем не следва, че работникът би имал възможност благодарение на това постоянно да потребява четири куртки или четири чифта обувки вместо един; под влияние на конкуренцията и на стимула за засилване нарастването на населението неговата работна заплата в непродължително време

би дошла вероятно в съответствие с новата стойност на предметите от първа необходимост, за които тя се изразходва. Ако такива усъвършенствувания са се разпрострели върху всички предмети за потребление от работника, вече след твърде кратък брой години вероятно би се оказало, че размерът на неговото потребление се е увеличил само незначително (ако изобщо се е увеличил), макар че разменната стойност на тези стоки в сравнение с всички други стоки значително се е понижила и макар че те сега представляват продукт на силно намалило се количество труд* (стр. 8) [Руски превод, том I, стр. 37].

„Когато работната заплата се повишава, това винаги става за сметка на печалбата, а когато тя спада, печалбата винаги се повишава“ (стр. 491, бележката) [Руски превод, том I, стр. 332].

„В цялото това съчинение аз се стараех да покажа, че нормата на печалбата може да се повишава само в резултат на спадането на работната заплата и че дълготното спадане на последната е възможно само в резултат от спадането на цените на предметите от първа необходимост, за които се изразходва работната заплата. Ако поради това, благодарение на *разширяването на външната търговия* или на *усъвършенствването на машините*, храната и другите предмети от първа необходимост, потребявани от работниците, ще могат да постъпват на пазара по по-ниска цена, печалбата ще се повиши. Ако вместо сами да отглеждаме пшеница и сами да си изготвяме облекло и други предмети от първа необходимост, потребявани от работниците, ние открием нов пазар, откъдето можем да получаваме тези стоки на по-ниска цена, работната заплата ще спадне, а печалбата ще се повиши; но ако стоките, получавани — благодарение на разширяването на външната търговия или на усъвършенствването на машините — по по-ниска цена, се потребяват изключително от богатите, в нормата на печалбата няма да настъпят никакви изменения. Ако виното, кафето, коприната и други скъпи стоки спаднат по цена с 50%, това няма да се отрази върху нормата на работната заплата и следовательно печалбата ще остане без изменение.

И така, макар че външна а търговия в извънредно голяма степен е из една за страната, тъй като увеличава количеството и разнообразието на предметите, за които може да се изразходва доходът, и благодарение на изобилието и евтинията на стоките създава подтик към спестяване* {а защо не подтик към изразходване?}, и към *натрупване на капитал*, но тя със себе си няма тенденция да повишава печалбата върху капитала, *ако външните стоки не спадат към категорията на стоките, за които се изразходва работната заплата на работниците*.

Бележките, направени по отношение на външна а търговия, са еднакво приложими и към вътрешната търговия. Нормата на печалбата *никога не се повишава**

{току-що Рикардо каза съвсем противоположното; той очевидно има предвид, че нормата на печалбата никога не се повишава, с изключение на случаите, когато благодарение на споменатите усъвършенствувания се намалява стойността на труда}

„в резултат от по-доброто разпределение на труда, от изобретяването на машини, от прокарането на пътища и канали или поради други начини за намаляване на труда, изразходван при изработването на стоките или при превозването и.м. Всички тия причини влияят върху цените и винаги н сят по-голяма изгода на потребителя, тъй като те дават на потребителя възможност в размяна срещу същото количество труд да получат по-голямо количество стока. в производството на която се прилагат *усъвършенствувания*, но те, тези причини, не оказват решително никакво влияние върху печалбата. От друга страна всяко [665] намаляване на работната заплата на работниците повишава печалбата, но не оказва никакво въздействие върху цената на стоките. Едното е изгодно за всички класи, защото всички класи са потребители“

{но как това може да бъде изгодно за работническата класа, когато според предположението на Рикардо тези стоки, ако влизат в предметите, за които се изразходва работната заплата, я намаляват, а ако те не намаляват работната заплата с поевтиняването си, те и не влизат в предметите, купувани срещу работната заплата?};

„другото е изгодно само за производителите. Те получават повече печалба, но цените на всички предмети си остават предишните“

{все пак как е възможно това, ако според предположението на Рикардо намаляването на работната заплата на работниците, което повишава печалбата, става именно защото цената на необходимите средства за живот е спаднала и следователно по никакъв начин не може да се каже, че „цените на всички предмети си остават предишните“}.

„В първия случай те получават толкова печалба, колкото и по-рано, но разменната стойност на *всички предмети*“ {това пак не е вярно; си следвало да се каже: на всички предмети освен необходимите средства за живот}, „за които се изразходва тяхната печалба, се намалява“ (стр. 137—138) [Руски превод, том I, стр. 115—116].

Ние виждаме, че целият този откъс е написан крайно небрежно. Но освен тези формални недостатъци всичко това е правилно само ако вместо „норма на печалбата“ четем „норма на принадлежната стойност“, както и в цялото това изследване за относителната принадлежната стойност. Дори за луксозните предмети изтъкнатите усъвършенствувания могат да повишават общата норма на печалбата, тъй като нормата на печалбата в тези, както и във всички други производствени сфери участва в изравняването на всички специални норми на печалбата в средна норма на печалбата. Ако в подобни случаи, благодарение на споменатите влияния, спада стойността на постоянния капитал спрямо променливия капитал, или пък се намалява продължителността на времето за обръщение (т. е. настъпва изменение в процеса на обръщението), нормата на печалбата се повишава. По-нататък, влиянието на външната търговия е получило тук у Рикардо съвсем едностранчива трактовка. Същественото за капиталистическото производство е развитието на продукта в стока, а това по съществен начин е свързано с разширяването на пазара, със създаването на световен пазар и следователно с външната търговия.

Но ако оставим това настрана, Рикардо изтъква правилното положение, че всички усъвършенствувания, все едно дали те са обусловени от разделението на труда, от подобряването на машините, от усъвършенствването на транспортните средства или на външната търговия, накратко казано, всички средства, които намаляват необходимото работно време в промишлеността или в превоза

на стоките, увеличават принадлежната стойност (а значи и печалбата) и следователно обогатяват класата на капиталистите, тъй като тези „усъвършенствования“ понижават — и в такава степен, в каквата те понижават — стойността на труда.

В заключение трябва да приведем в този раздел още няколко места, в които Рикардо изследва природата на *относителната* работна заплата.

„Ако трябва да наема работник за една седмица и аз вместо десет шилинга му плащам осем, при което никакво изменение в стойността не е настъпило, възможно е срещу осемте шилинга работникът сега да получи повече храна и други предмети от първа необходимост, отколкото е получавал по-рано срещу десет шилинга. Но това става не в резултат на повишаването на *действителната стойност на работната му заплата*, както твърдеше А. Смит и неотдавна г-н Малтус, а в резултат от спадането на стойността на предметите, за които работникът изразъ, ходва работната си заплата — а това са съвсем различни неща. И все пак, *когато аз наричам това нещо спадане на действителната стойност на работната заплата*, казват ми, че употребявам нова и необичайна терминология, несъвместима с истинските принципи на науката“ (цит. съч., стр. 11—12) [Руски превод, том I, стр. 39].

„За нормата на печалбата, рентата и работната заплата може да се съди правилно не по *абсолютното количество на продукта*, получаван от една или друга класа, а по количеството труд, което е необходимо за производството на този продукт. Благодарение на усъвършенствованията в машините и в земеделието целият продукт може да бъде удвоен; но ако работната заплата, рентата и печалбата също нараснат двойно, *съотношението* и между трите *ще си остане предишното*, и нито за една от тях не може да се каже, че *относително се е изменила*. Но ако работната заплата не участвува напълно в това нарастване, ако вместо да се удвои, тя се увеличава само наполовина, . . . в такъв случай според мене би било правилно да се каже, че . . . работната заплата е спаднала, докато печалбата се е повишила; защото ако имаме неизменен мащаб за измерване *стойността* на продукта, бихме намерили, че на работническата класа сега се пада по-малко значителна стойност. . . , а на капиталистическата класа — по-значителна отпреди“ (стр. 49) [Руски превод, том I, стр. 62—63].

„Спадането на работната заплата би било действително спадане независимо от това, че тя“ (работната заплата) „сега е в състояние да достави на работника по голямо количество евтини стоки, отколкото предишната му работна заплата“ (стр. 51) [Руски превод, том I, стр. 63—64].

* * *

Де Куинси подчертава някои от развитите от Рикардо положения, като ги противопоставя на възгледите на другите икономисти:

„У икономистите преди Рикардо въпросът стоеше така: когато ги питаха от какво се определя стойността на всички стоки, отговорът гласеше, че тя се определя главно от работната заплата; когато питаха по-нататък: от какво се определя работната заплата?—изгъваше се, че работната заплата трябва да бъде съобразявана със стойността на стоките, за които тя се изразходва; отговорът се свеждаше всъщност до това, че работната заплата се определя от стойността на стоките“ („Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo“, [666] London Magazine*, Vol. IX, 1824, стр. 560).

В същите „Диалози“ се говори за закона за измерване на стойността с количеството труд и за закона за измерването ѝ със стойността на труда:

„Тези две формули са толкова далеч от това — да представляват само два различни израза на един и същ закон, че законът на г-н Рикардо (а именно положението, че стойността на *A* се отнася към стойността на *B*, както количествата на произвеждащия ги труд) би могъл да се изрази в отрицателна формулировка най-добре така: стойността на *A* не с: отнася към стойността на *B*, както стойностите на произвеждащия ги труд“ [пак там, стр. 348].

(Ако органическият състав на капитала в отраслите *A* и *B* беше един и същ, действително би могло да се каже, че стойностите на продуктите на тези капитали се отнасят една към друга, както стойностите на произвеждащия ги труд. Защото в този случай количествата натрупан труд, съдържащи се в продуктите на *A* и *B*, биха се отнасяли едно към друго, както съдържащите се в тях количества непосредствен труд. А количествата заплатен труд в *A* и *B* биха се отнасяли както съвкупните количества непосредствен труд, приложен и от двата капитала. Да предположим, че съставът на двата капитала е $80c + 20v$, а нормата на принадлежната стойност — 50%. Ако единият капитал беше равен на 500, а другият — на 300, продуктът в единия случай би съставлявал 550, а в другия — 330. Продуктите тогава биха се отнасяли както работната заплата 5×20 (т. е. 100) се отнася към работната заплата 3×20 (т. е. 60) $100:60 = 10:6 = 5:3$. Стойностите на продуктите на *A* и *B* биха се отнасяли една към друга както 550 към 330, или както 55 към 33, или както $\frac{55}{11}$ към $\frac{33}{11}$ (защото $5 \times 11 = 55$ и $3 \times 11 = 33$); следователно както 5 към 3. Но дори и в този случай би било известно само тяхното съотношение, а не действителните стойности на разглежданите продукти, тъй като на отношението 5:3 могат да съответствуват твърде различни количества стойности.)

„Ако цената на продукта е равна на 10 шилинга, то работната заплата и печалбата, взети заедно, не могат да превишават 10 шилинга. Но не е ли обратното — не са ли работната заплата и печалбата, които, взети заедно, определят цената? Не това е старо, отживяло учение“ *Th. De Quincey. The Logic of Political Economy. Edinburgh and London, 1844, стр. 204*.

„Новата политическа икономия показва, че цената на всяка стока се определя от относителното количество на произвеждащия я труд, и само ст него. Шом самата цена е вече определена, тя ipso facto* определя фонда, от който трябва да черпят своите отделни дялове и работната заплата, и печалбата“ (пак там). „Всяко изменение, с което може да бъде нарушено съществуващо съотношение между работната заплата и печалбата, трябва да изхожда от работната заплата“ (пак там, стр. 205).

„В учението за поземлената рента Рикардо е внесъл това ново, че го е свел до въпроса, действително ли рентата отменя закона за стойността“ (пак там, стр. 158).

* — със самото това. *Ред.*

[Глава шестнадесета]

РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПЕЧАЛБАТА

[1] ОТДЕЛНИ СЛУЧАИ НА РАЗЛИКА МЕЖДУ ПЕЧАЛБАТА
И ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ У РИКАРДО]

Вече подробно бе доказано, че законите за принадлежната стойност или по-точно законите за нормата на принадлежната стойност (като работният ден се смята за даден) не съвпадат така непосредствено и просто със законите за печалбата, или не са така непосредствено и просто приложими към тях, както разглежда този въпрос Рикардо; че Рикардо погрешно отъждествява принадлежната стойност и печалбата; че те са тъждествени само когато целият капитал се състои от променлив капитал, или непосредствено се изразходва за работна заплата; че следователно онова, което Рикардо разглежда под названието „печалба“, изобщо е само принадлежната стойност. Само в този случай и съвкупният продукт изцяло би се свеждал до работната заплата и принадлежната стойност. Рикардо явно споделя възгледа на Смит, че *свкупната стойност* на годишния продукт се свежда до доходите. Оттук и смесването, което той прави на стойността и цената по разходите.

Тук не е необходимо да повтаряме, че нормата на печалбата не се подчинява непосредствено на същите закони, на които се подчинява нормата на принадлежната стойност.

Първо, ние видяхме, че нормата на печалбата може да се повишава или да спада в резултат от спадането или повишаването на рентата, независимо от каквито и да било изменения в стойността на труда.

Второ, абсолютната маса на печалбата се равнява на абсолютната маса на принадлежната стойност. Но последната се определя не само ст нормата на принадлежната стойност, а също и от броя на заетите работници. Ето защо масата на печалбата може да остава съ-

щата, ако нормата на принадлежната стойност спада, но едновременно с това нараства броят на работниците, и обратно.

Трето, нормата на печалбата при дадена норма на принадлежната стойност зависи от органическия състав на капитала.

Четвърто, нормата на печалбата при дадена принадлежна стойност (заедно с това се предполага, че е даден също и органическия състав на капитала за всеки 100 единици) зависи от стойностното съотношение на различните части на капитала, които могат да се изменят по различен начин, отчасти благодарение на икономията на сила и пр. при използване условията за производство; отчасти в резултат от такива изменения на стойността, които могат да засегнат някоя част от капитала, без да засягат другите му части.

Най-после би следвало още да се имат предвид разликите в състава на капитала, които произтичат от процеса на обръщението.

[667] Някои съображения, които се мяркат у самия Рикардо, би трябвало да го доведат до различаване на принадлежната стойност и печалбата. В резултат на това, че не прави тази разлика, той, изглежда — както мимоходом бе посочено вече при анализа на глава 1-а („За стойността“), — на места изпада до вулгарния възглед, че печалбата е просто надбавка над стойността на стоката, например, когато той говори как се определя печалбата върху капитал, в който преобладава основният капитал, и т. н.* Оттук големите нелепости у епигоните му. Вулгарният възглед трябва да се появи по необходимост, ако практически правилното положение, че средно взето *капитали с еднаква величина носят еднаква печалба*, или че печалбата зависи от величината на прилагания капитал, ако това положение не се свързва посредством цяла редица междинни звена с общите закони, които се отнасят до стойностите, и т. н., накратко казано, ако печалбата и принадлежната стойност се отъждествяват, което е правилно само по отношение на съвкупния капитал. Ето защо и за Рикардо са затворени всички пътища към определяне *общата норма на печалбата*.

Рикардо разбира, че *върху нормата на печалбата* не се отразяват такива изменения в стойността на стоките, които *еднакво* влияят върху всички части на капитала, каквито са например измененията в стойността на парите. Той би трябвало да направи оттук извода, че *върху нормата на печалбата* се отразяват такива изменения в стойността на стоките, които влияят *нееднакво* върху различните части на капитала; че следователно са възможни изменения в нормата на печалбата при оставаща без изменение стойност на труда и че те могат да стават дори в посока, противоположна на

* Виж настоящия том, част II, стр. 192, *Ред.*

измененията в стойността на труда. Но преди всичко друго Рикардо би трябвало да спре вниманието си на това, че *принаденият продукт*, или — което у него значи същото — *принадената стойност*, или — което е пак същото, — *принаденият труд*, доколкото той разглежда всичко това *sur specie** на печалбата, се изчислява тук у него не само по отношение на променливия капитал, а по отношение на *целия авансиран капитал*.

Относно изменението на стойността на парите Рикардо казва:

„Колкото и голяма да е това изменение в стойността на парите, то не предизвиква никакви изменения в *нормата на печалбата*. Да предположим, че стоките на фабриканта са се повишили по цена от 1 000 ф. ст. на 2 000 ф. ст., или със 100%. Тогава неговата *норма на печалбата* ще си остане същата, ако *капиталът му*, върху който измененията в стойността на парите оказват същото влияние, както и върху стойността на продукта, т. е. ако неговите машини, здания и стокови запаси също повишат цената си със 100%... Ако при капитал с дадена стойност фабрикантът, чрез икономия в труда, може да увеличи двойно количеството продукт, така че предишната цена на единица продукт се понижи наполовина, *ще остане предишното съотношение между продукта и капитала, който го е произвел*, а *следователно* и нормата на печалбата ще остане същата. А ако едновременно с това, когато фабрикантът, прилагайки същия капитал, удвоява количеството на продукта, стойността на парите се понижи по силата на някоя причина, продуктът ще бъде продаден за двойно по-голяма парична стойност отколкото преди, но затова пък и капиталът, приложен при неговото производство, също ще има двойно по-голяма парична стойност, отколкото преди; следователно и в този случай *стойността на продукта ще се намира в същото отношение към стойността на капитала, както и преди*“ (цит. съч., стр. 51—52) [Руски превод, том I, стр. 64].

Ако под *продукт* Рикардо тук разбира *принадения продукт*, това е вярно. Защото нормата на печалбата се равнява на принадлежния продукт (на принадлежната стойност), разделен на капитала. Така, ако принадлежният продукт = 10, а капиталът = 100, то нормата на печалбата = $\frac{10}{100} = \frac{1}{10} = 10\%$. Но ако Рикардо разбира под думата продукт взетия изцяло продукт, въпросът е изложен неточно. Тогава под отношение на стойността на продукта към стойността на капитала Рикардо явно има предвид не нещо друго, а излишъка от стойността на стоката над стойността на авансирания капитал. Във всеки случай ясно е, че *тук* Рикардо не отъждествява печалбата с принадлежната стойност, а нормата на печалбата — с нормата на принадлежната стойност, която е равна на

$$\frac{\text{принадената стойност}}{\text{стойността на труда}} \quad \text{или} \quad \frac{\text{принадената стойност}}{\text{променливия капитал}}$$

Рикардо казва:

„Ние предположихме, че е спаднала цената на *суровината*, от която се изработват стоките; отгук може да се направи изводът, че това ще предизвика спадане

* — от гледна точка. *Ред.*

на цените и на тези стоки. Цените на тези стоки действително ще спаднат, но тяхното спадане няма да се придружава от някакво намаляване на паричния доход на производителя. Ако той продава стоката си за по-малко количество пари, това е само защото *един от материалите, от които е изработена стоката, е спаднал по стойност*. Ако фабрикантът на сукно продаде сукното си за 900 ф. ст. вместо за 1000 ф. ст., неговият доход от това няма да стане по-малък, при условие че вълната, от която то се изработва, се е намалила по стойност със 100 ф. ст.* (цит. съч., глава 32-а, стр. 518) [Руски превод, том I, стр. 350].

(Това, за което всъщност става дума тук у Рикардо — влиянието на понижаването на стойността на суровините в един или друг даден на практика случай, — тук не ни интересува. Внезапното понижаване на стойността на вълната без съмнение би се отразило (като загуба) върху паричния доход на ония фабриканти на сукно, които биха имали на склад голям запас готова стока — запас, който е бил изработен тогава, когато вълната е била по-скъпа, а тази стока трябва да бъде продадена, след като стойността на вълната [668] се е понижала).

Ако, както предполага тук Рикардо, фабрикантите на сукно привеждат в движение същата маса труд, както и преди {а те биха могли да приведат в движение по-голямо количество труд, тъй като част от освободения се капитал, която по-рано се е изразходвала само за суровини, сега може да се изразходва за суровини плюс труд}, ясно е, че „паричният доход“ на тези фабриканти, ако се има предвид абсолютната му величина, „няма да стане по-малък“, а тяхната норма на печалбата ще нарасне в сравнение с предишната; защото същите тези, да речем, 10%, както и преди, т. е. 100 ф. ст. сега би следвало да се изчисляват не върху 1000 ф. ст., а върху 900 ф. ст. В първия случай нормата на печалбата съставлява 10%, във втория тя би се равнявала на $\frac{1}{9}$, което образува $11\frac{1}{9}\%$. Но тъй като Рикардо предполага при това, че спада изобщо цената на суровините, от които се изготвят стоките, ще се повиши общата норма на печалбата, а не само нормата на печалбата в някой отделен производствен отрасъл. Рикардо не разбира това и то е толкова чудно, защото противоположният случай му е ясен.

А именно, в глава 6-а („За печалбата“) Рикардо разглежда случая, когато в резултат от поскъпването на предметите от първа необходимост — поскъпване, обусловено от вкарването в обработка на по-лоши земи и следователно от повишаване на диференциалната рента — се повишава, първо, работната заплата и, второ, се повишават по-цена всички сурови продукти, получавани от повърхността на земята. (Последното предположение съвсем не е необходимо. Памукът, коприната, дори вълната и ленът могат преспокойно да спадат по цена, въпреки повишаването на цената на пшеницата.)

Рикардо казва, първо, че *принадената стойност* (у Рикардо е казано: печалбата), получавана от фермера, ще спадне, тъй като стойността на продукта на труда на 10 работника, които той наема, съставлява, както преди, 720 ф. ст., а от този фонд от 720 ф. ст. той трябва сега да дава по-значителна част като работна заплата. И Рикардо продължава:

„Но *нормата на печалбата* ще спадне още повече, защото *капиталът* на фермера... се състои в значителна степен от сурови продукти — като например неговата пшеница и запаси от сено, неовършана пшеница и ечемик, коне и крави — и те всички ще повишат цените си в резултат от *повишаването на цените на продуктите*. Неговата *абсолютна печалба* би спаднала от 480 ф. ст. на 445 ф. ст. и 15 шил.; но ако поради току-що изтъкнатата от мен причина неговият капитал е нараснал от 3 000 на 3 200 ф. ст., то *нормата на неговата печалба* при цена на пшеницата 5 ф. ст., 2 шил. и 10 пенса би спаднала под 14%. Ако някой фабрикант е вложил в предприятието си също така 3 000 ф. ст., то в резултат от повишаването на работната заплата той би бил принуден да увеличи капитала си, за да има възможност да развива работата в предишните размери. Ако по-рано неговите стоки са се продавали за 720 ф. ст., те и занаят ще се продават по същата тази цена, но работната заплата на работниците, която по-рано е била 240 ф. ст., би се повишила при цена на пшеницата 5 ф. ст., 2 шил. и 10 пенса до 274 ф. ст. и 5 шил. В първия случай у фабриканта биха останали 480 ф. ст. като печалба върху 3 000 ф. ст., във втория — той би получил само 445 ф. ст. и 15 шил. печалба върху увеличения капитал и поради това печалбата му би съответствувала на изменилата се норма на печалбата на фермера“ (цит. съч., стр. 116—117) [Руски превод, том I, стр. 103].

Следователно тук Рикардо прави разлика между *абсолютна печалба* (т. е. *принадена стойност*) и *норма на печалбата* и показва също така, че в резултат от изменението на стойността на авансирания капитал нормата на печалбата спада в по-голяма степен, отколкото спада абсолютната печалба (*принадената стойност*), която се намалява поради повишаване стойността на труда. Нормата на печалбата би спаднала тук и в случай, когато стойността на труда остане *без изменение*, тъй като *същата тази* абсолютна печалба би трябвало да се изчислява върху по-голям капитал. Противоположният случай — повишаване нормата на печалбата (различно от повишаване на принадлежната стойност, или на абсолютната печалба) — би имал място следователно в онзи цитиран по-горе негов пример, където стойността на суровините спада. Излиза следователно, че повишаването и спадането на нормата на печалбата се определят и от други обстоятелства, освен повишаването и спадането на абсолютната печалба и повишаването и спадането на нейната норма, изчислявана върху капитала, изразходван за работна заплата.

В току-що цитирания пасаж Рикардо продължава:

„Бижутерските изделия, изделията от желязо, сребро и мед не *биха повишили* цените си, защото в техния състав не влизат сурови продукти, получавани от повърхността на земята“ (цит. съч., стр. 117) [Руски превод, том I, стр. 104].

Цените на тези стоки няма да се повишат, но нормата на печалбата в тези отрасли би превишила нормата на печалбата в другите отрасли. Защото в последните намалилата се (в резултат от повишаването на работната заплата) принадлежна стойност би се падала на авансиран капитал, който е нараснал по стойност изведнъж по две причини: първо, защото са се увеличили разходите за работна заплата и, второ, защото са се увеличили разходите за суровини. А във втория случай [т. е. в случая с бижутерските изделия и т. н.] [669] намалилата се принадлежна стойност би се падала на авансиран капитал, който в резултат от повишаването на работната заплата е нараснал само в променливата си част.

В тези пасажи Рикардо сам събаря цялата си теория за печалбата, основана върху погрешното отъждествяване на нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата

„Печалбата — както в земеделието, така и в промишлеността — винаги се понижава при повишаване *цените на суровите продукти*, ако то се придружава от повишаване на работната заплата“ (стр. 113—114) [Руски превод, том I, стр. 102].

От казаното от самия Рикардо следва, че дори ако повишаването на цените на суровите продукти не се е придружавало от повишаване на работната заплата, *нормата на печалбата* би се понижила в резултат от повишаването на цената на онази част от авансирания капитал, която се състои от суровини.

„Да предположим, че цената на коприната, кадифето, мебелите и на различни други стоки, за които работникът не предявява гърсене, се е повишила в резултат от това, че *за тях* се налага да се изразходва повече труд. Няма ли да повлияе това върху печалбата? Разбира се, не, защото *освен повишаването на работната заплата, нищо не може да влияе върху печалбата*; коприната и кадифето не се потребяват от работниците и поради това повишаването на техните цени не може да повиши работната заплата“ (цит. съч., стр. 118) [Руски превод, том I, стр. 105].

Нормата на печалбата в тези специални отрасли, разбира се, би спаднала, макар стойността на труда — работната заплата — да е останала без изменение. Суровият материал, използван от фабрикантите на коприна, рояли, мебели и др. т., би поскъпнал; следователно отношението на принадлежната стойност, останала без изменение, към изразходвания капитал би се намалило, а поради това и нормата на печалбата би спаднала. А *общата норма на печалбата* се получава като средна от отделните норми на печалбата във всички отрасли на промишлеността. Или пък споменатите по-горе фабриканти, за да получат както и преди средна норма на печалбата, биха повишили цената на своите стоки. Такова номинално повишаване на цените не би засегнало непосредствено нормата на печалбата, но би се отразило върху изразходването на печалбата.

Рикардо още веднъж се връща към разгледания по-горе случай, когато принадлежната стойност (абсолютната печалба) спада, защото цената на необходимите средства за живот (а заедно с това и доземлената рента) се повишава:

„Аз трябва да отбележа още веднаж, че *нормата на печалбата* ще спада много по-бързо, отколкото съм предположил в своето изчисление; защото ако *стойността на продукта* бъде така висока, както я приемах при предположените условия, стойността на *капитала на фермера* вероятно ще се увеличи, тъй като той *задължително се състои от много стоки, стойността на които е нараснала*. Преди цената на пшеницата да може да се повиши от 4 на 12 ф. ст., разменната стойност на *капитала на фермера* вероятно би се удвоила и би се равнявала на 6 000 ф. ст. вместо на 3 000. Следователно ако печалбата на фермера от неговия *първоначален капитал* е съставлявала 180 ф. ст., или 6%, сега действителната ѝ *норма* няма да превъзшава 3%, защото 3% от 6 000 ф. ст. дават 180 ф. ст., и само при тези условия някой нов фермер, разполагащ с 6 000 ф. ст., би могъл да стане селскостопански предприемач. Много отрасли на стопанството биха извлекли от същия този източник по-голяма или по-малка изгода. Пивоварът, производителят на ракия, фабрикантът на сукно, фабрикантът на леново платно биха били частично възнаградени за намаляването на *пяхната печалба от повишаването на стойността на намиращите се у тях запаси от суровини и готова стока*. Но фабрикантите на метални изделия, на бижутерски изделия и на много други стоки, а също и ония, чиито капитали се състоят само от пари, ще изпитат върху себе си *напълно спадането на нормата на печалбата* без каквато и да било компенсация“ (цит. съч., стр. 123—124) [Руски превод, том I, стр. 108].

Тук е важно само това, което Рикардо не забеляза, а именно — че той опровергава своето отъждествяване на печалбата и принадлежната стойност и че, независимо от стойността на труда, върху нормата на печалбата може да влияе изменението в стойността на постоянния капитал. В останалото неговата илюстрация е вярна само отчасти. Изгодата, която фермерът, фабрикантът на сукно и т. н. биха извлекли от повишаването на цената на техния наличен и намиращ се на пазара запас от стоки, естествено би изчезнала, щом те са пласирали тези стоки. Повишаването на стойността на техния капитал също би престанало да им носи каквато и да било изгода, щом този капитал бъде потребен и е необходимо да бъде възпроизведен. Всички те се оказват тогава в положението на споменатия от самия Рикардо нов фермер, който би трябвало да авансира капитал от 6 000 ф. ст., за да получи печалба 3%. Напротив [XIII — 670], бижутерът, фабрикантът на метални изделия, паричният капиталист и т. н., макар в началото те да не са получили никаква компенсация за своите загуби, биха реализирали по-висока от 3% норма на печалбата, тъй като би нараснал по стойност само изразходваният от тях за работна заплата капитал, а не постоянният им капитал.

В споменавания тук от Рикардо случай, когато спадането на печалбата се компенсира от повишаването на стойността на капитала,

е важно и това, че по отношение на капиталистите — и изобщо по отношение на разпределянето на продукта на годишния труд — става дума не само за разпределяне на продукта между различните съучастници в подялбата на дохода, но и за разделяне на този продукт на капитал и доход.

[2] ОБРАЗУВАНЕ НА ОБЩАТА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА
(„СРЕДНАТА ПЕЧАЛБА“, ИЛИ „ОБИКНОВЕНАТА ПЕЧАЛБА“)

[А) ПРЕДВАРИТЕЛНО ДАДЕНАТА СРЕДНА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА
КАТО ИЗХОДНА ТОЧКА НА РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПЕЧАЛБАТА]

Теоретичните възгледи на Рикардо тук съвсем не са ясни.

„Аз вече отбелязах, че *пазарната цена* на която и да било стока може да превиши нейната *естествена, или необходимата цена*, защото тя може да бъде произведена не в такова изобилие, каквото изисква новото ѝ търсене. Това обаче е само *временно* явление. Високата печалба върху капитал, вложен в прои-водството на тази стока, естествено ще привлече капитал в този производствен отрасъл; и шом бъде налице необходимият фонд и количеството на стоката се увеличи в необходимата степен, *нейната цена ще спадне и печалбата, получавана в този производствен отрасъл, ще дойде в съответствие с общото равнище. Спадането на общата норма на печалбата* съвсем не е несъвместимо с *частично повишаване на печалбите в отделните отрасли. Именно в резултат на неравенството на печалбите капиталът се премества от един отрасъл в друг.* Следователно докато общата печалба спада и постепенно се установява на по-ниско равнище поради повишаване на работната заплата и нараснала трудност в снабдяване на увеличеното население с предмети от първа необходимост, печалбите на фермера могат в течение на непродължителен период от време да стоят по-високо от предишното равнище. Точно така отделен отрасъл на външната и колониалната търговия може да получи за известно време необикновен тласък за развитие“ (стр. 118—119) [Руски превод, том I, стр. 105].

„Трябва да се помни, че цените на пазара постоянно изпитват колебания, преди всичко в зависимост от съотношението между търсенето и предлагането. Макар че сукното би могло да бъде доставено по 40 шил. за ярд, като при това носи *обикновената печалба върху капиталала*, то може — поради общо изменение в модата . . . — да се повиши по цена до 60 или 80 шил. Фабрикантите на сукно в продължение на известно време ще получават *необикновена печалба*, но капиталът естествено ще се втича в този промишлен отрасъл, докато предлагането и търсенето дойдат отново в състояние на равновесие, и тогава цената на сукното отново ще се понижи до 40 шил., до неговата естествена, или необходимата цена. Точно по същия начин и цената на пшеницата може с всяко увеличаване на търсенето ѝ да се покачва толкова високо, че ще дава на фермера повече от *обикновената печалба*. Ако плодородната земя е в изобилие, цената на пшеницата отново ще спадне до предишното си равнище, след като в производството ѝ бъде вложено необходимото количество капитал, и тогава печалбата ще се върне към предишното си равнище. Но ако няма изобилие от плодородна земя, ако за производството на това добавъчно количество пшеница е необходимо повече от *обикновеното количество капитал* и труд, цената на пшеницата няма да спадне до предишното си равнище. Нейната

естествена цена ще се повиши и фермерът, вместо да получава през цялото време по-висока печалба, ще бъде принуден да се задоволява с намалената ѝ норма, която е неизбежно следствие от увеличаването на работната заплата, предизвикано от повишаването на цените на предметите от първа необходимост* (стр. 119—120) [Руски превод, том I, стр. 105—106].

Ако *работният ден* е даден (или ако в различните производствени отрасли съществуват само такива разлики в продължителността на работния ден, които се уравнивяват от особеностите на различните видове труд), дадена е и *общата норма на принадлежната стойност*, т. е. на *принадения труд*, тъй като работната заплата, средно взета, е една и съща. С тази мисъл, заседнала в главата му, Рикардо пристъпва към въпроса. И той смесва тази *обща норма на принадлежната стойност с общата норма на печалбата*. Аз вече показах, че при една и съща *обща норма на принадлежната стойност* все пак *нормите на печалбата* в различните производствени отрасли по необходимост биха били съвсем различни, ако стоките се продаваха по техните *стойности*.

Общата норма на печалбата възниква по такъв път, че произведената съвкупна принадлежна стойност се изчислява върху съвкупния капитал на обществото (на капиталистическата класа); ето защо всеки капитал във всеки отделен производствен отрасъл се явява като *съответна* част от съвкупния капитал с един и същ [671] *органически състав*, в смисъл на деленето на капитала както на променлив и постоянен, така и на оборотен и основен. Като такава съответна част даденият капитал получава пропорционално на своята величина дивидентите си от принадлежната стойност, произведена от общата сума на капитала. Разделената по този начин принадлежна стойност, онази част от принадлежната стойност, която се пада през даден интервал от време, например в течение на една година, на порцията капитал от дадена величина, например на 100, образува *средната печалба*, или *общата норма на печалбата*, влизаща в цената по разходите на всеки отрасъл. Ако тази част е равна на 15, обикновената печалба съставлява 15%, а цената по разходите = = 115. Последната може да бъде по-малка, ако например само част от авансирания капитал влиза като износване в процеса на образуването на стойността. Но тя винаги е равна на потребения капитал плюс 15, т. е. плюс средната печалба върху авансирания капитал. Ако в единия случай в продукта са влизали 100, а в другия — само 50, то в единия случай цената по разходите би се равнявала на $100 + 15 = 115$, а в другия би се равнявала на $50 + 15 = 65$; и двата капитала при това биха продавали стоките си по *една и съща производствена цена*, т. е. по цена, която носи и на двата капитала една и съща норма на печалбата. Ясно е, че появата, осъществяването,

установяването на *общата норма на печалбата* прави необходимо *превръщането на стойностите* в различни от тях цени по разходите. Рикардо, напротив, предполага, че стойностите и цените по разходите са тъждествени, тъй като той смесва нормата на печалбата и нормата на принадлежната стойност. Поради това той няма ни най-малка представа за всеобщото изменение, което предизвиква в *цените* на стоките процесът на установяването на общата норма на печалбата, още преди да може да става дума за една или друга обща норма на печалбата. Той приема тази норма на печалбата като нещо първично, което поради това у него влиза дори в определението на *стойността* (виж глава 1-а: „*За стойността*“). Изхождайки от *предпоставката за общата норма на печалбата*, Рикардо разглежда само ония трактувани от него като изключения изменения в цените, които са необходими за *запазването на тази обща норма на печалбата*, за по-нататъшното ѝ съществуване. Той няма никаква представа, че за *създаването на общата норма на печалбата* предизвикателно трябва да настъпи превръщане на стойностите в цени по разходите; че следователно, като взема за основа общата норма на печалбата, той вече няма работа непосредствено със *стойностите на стоките*.

Също така и в приведения по-горе откъс се дава *само* Смитовата представа, но дори и тя е развита едностранчиво, тъй като у Рикардо през цялото време се чувства задната мисъл на *общата норма на принадлежната стойност*. Нормата на печалбата според неговата представа се повишава в отделни отрасли над *средното равнище* само защото в отделните производствени отрасли пазарната цена на стоките в резултат от съотношението между предлагането и търсенето, в резултат от недопроизводството или свръхпроизводството се повишава над естествената цена. Конкуренцията, притокът на нов капитал в един производствен отрасъл или изтеглянето на стария капитал от друг отрасъл, тогава изравнява пазарната цена с естествената цена и *свежда* печалбата на отделен производствен отрасъл към общото равнище. Тук действителното равнище на печалбата се предполага за *постоянно*, взема се като нещо дадено и става дума само да се *сведат* към него такива печалби на отделните производствени отрасли, които в резултат от съотношението между предлагането и търсенето се покачват над това равнище или спадат под него. При това Рикардо дори винаги изхожда от предположението, че стоките, чиито цени носят по-голяма от средната печалба, се продават *над* тяхната стойност, а стоките, чиито цени носят по-малка от средната печалба, се продават *под* тяхната стойност. Ако *пазарната стойност* на стоките се привежда посред-

ством конкуренцията в съответствие с тяхната *стойност*, установява се средно равнище на печалбата.

Самото *равнище* според Рикардо може да се повишава или да спада само когато спада или се повишава (относително устойчиво) работната заплата, т. е. *нормата на относителната принадлежна стойност*, което става без изменение на цените (макар че самият Рикардо тук допуска твърде значително изменение на цените в различните производствени отрасли в зависимост от съотношението между оборотния и основния капитал в тези отрасли).

Но дори когато *общата норма на печалбата* е установена, а следователно установени са и *цените по разходите*, все пак *нормата на печалбата* може да се повишава в отделни производствени отрасли, защото в тях *работният ден е по-продължителен*, т. е. защото тук се повишава *нормата на абсолютната принадлежна стойност*. Доказателство за това, че конкуренцията на работниците не е в състояние да изравнява тези разлики, е *намесата на държавата*. Тук нормата на печалбата в такива отделни производствени отрасли ще се повиши, без пазарната цена да превиши „естествената цена“. Наистина конкуренцията на капиталите може да доведе дотам — до което тя в края на краищата действително довежда, — че тази свръхпечалба няма да бъде изцяло получена от капиталистите в тези отделни производствени отрасли. Те ще бъдат принудени да понижат цените на своите стоки в сравнение с техните „естествени цени“ или пък другите производствени отрасли ще повишат до известна степен *своите цени* (във всеки случай, ако фактически не ги повишат — такова повишение може да бъде парализирано от понижаването на *стойността* на тези стоки, — все пак [672] ще ги понижат не така силно, както би изисквало развитието на производителната сила на труда в собствените им производствени отрасли). Общото равнище на печалбата ще се повиши и цените по разходите ще се изменят.

По-нататък: ако възниква такъв нов производствен отрасъл, в който се прилага непропорционално много жив труд в сравнение с натрупания труд, в който отрасъл следователно съставът на капитала е много по-нисък от средния състав, който определя средната печалба, то съотношението между предлагането и търсенето в този нов отрасъл може да позволи да се продава неговият продукт над неговата *цена по разходите*, с по-голямо приближаване до неговата *действителна стойност*. Ако конкуренцията изравнява тези разлики, това е възможно само посредством повишаване *общото равнище* на печалбата, което е обусловено от това, че капиталът изобщо реализира, привежда в движение по-голямо количество *незаплатен, принадлежен труд*. Съотношението между предлагането и търсенето в

посочения по-горе случай не довежда до това — стоката да се продава *над нейната стойност*, както предполага Рикардо, а само до това, че тя се продава по цена, която се приближава до *нейната стойност* и превишава нейната цена по разходите. Следователно изравняването не може да има за резултат свеждането на печалбата до предишното равнище, а довежда до установяване на *ново равнище*.

IB) ГРЕШКИТЕ НА РИКАРДО ПО ВЪПРОСА ЗА ВЛИЯНИЕТО НА КОЛОНИАЛНАТА И ИЗОБЩО НА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА]

Точно така, както в приведения по-горе случай, стои въпросът например в *търговията с колонии*, където стойността на труда струва по-ниско, отколкото в метрополията поради робството и естественото плодородие на земята (или пък поради фактичката или юридическата неразвитост на поземлената собственост). Ако капиталите на метрополията могат свободно да се преместват в този нов отрасъл, те наистина ще понижат получаваната в последния специфична свръхпечалба, но ще повишат общото равнище на печалбата (както напълно правилно бележи А. Смит).

Рикардо тук постоянно прибегва до фраза от подобен род: та нали в старите производствени отрасли количеството влаган труд, както и работната заплата били останали без изменение. Но въпросът е там, че общата норма на печалбата се определя от отношението на незаплатения труд към заплатения и към авансирания капитал не в един или друг производствен отрасъл, а във всички отрасли, в които капиталът може да бъде свободно пренесен. Това съотношение може да остане в девет десети без изменение; но ако то се изменя с една десета, общата норма на печалбата трябва да се измени във всички десет десети. Всеки път, когато нараства масата на незаплатения труд, привездан в движение от капитал с дадена величина, конкуренцията може да доведе само до това, че капитали с еднаква величина ще получават еднакви дивиденди, еднакви дялове от този увеличен принадлеен труд; но конкуренцията не може да доведе до това — въпреки нарасналия принадлеен труд по отношение на съвкупния авансиран капитал дивидендът на всеки отделен капитал да остане без изменение, да се свежда до предишния дял в принадлеен труд. Щом Рикардо допуска последното, той ни най-малко няма основание да оспорва възгледа на А. Смит, че само нарасналата конкуренция на капиталите поради натрупването им понижава нормата на печалбата. Защото той сам допуска тук, че нормата на печалбата се понижава само благодарение на конкуренцията, макар че нормата на принадлеената стойност нараства. Този възглед

на Рикардо е свързан, разбира се, с неговата втора погрешна предпоставка, че нормата на печалбата (ако оставим настрана понижаването или повишаването на работната заплата) може да се повишава или да спада само в резултат на временни отклонения на пазарната цена от естествената цена. Възпщност що е естествена цена? Цената, равна на авансирания капитал плюс средната печалба. Следователно това отново се свежда до предпоставката, че средната печалба никога не може да спада или да се повишава различно от спадането или повишаването на относителната принадлезна стойност.

Ето защо Рикардо греши, когато противоположно на Смит казва :

„Никакъв преход от един отрасъл на външната търговия към друг или от вътрешната търговия към външната не може според мене да влияе върху нормата на печалбата“ (цит. съч., стр. 413) [Руски превод, том I, стр. 283].

Точно така Рикардо греши, когато приема, че нормата на печалбата не влияе върху цената по разходите, щом като печалбата не влияе върху стойността.

Рикардо греши, когато приема, че ако някой отрасъл на външната търговия се оказва в особено благоприятни условия, установяването на общото равнище на печалбата винаги трябва да става по пътя на свеждането на получаваната там печалба до предишното равнище на печалбата, а не по пътя на неговото повишаване.

„Твърдят, че неравенството на печалбите се установява по пътя на общото повишаване на печалбите; обаче аз се придържам към мнението, че печалбите на оня отрасъл, който се намира в особено благоприятни условия, бързо ще спаднат до общото равнище“ (стр. 132—133) [Руски превод, том I, стр. 113].

┐ Поради изцяло погрешния си възглед за нормата на печалбата Рикардо съвсем не разбира влиянието на външната търговия в случаите, когато тя не понижава непосредствено цената на хранителните продукти на работниците. Той не вижда какво граматно значение има например за Англия получаването [673] на по-евтини суровини за промишлеността и не разбира, че в този случай, както посочих по-горе¹¹³, *макар цените* [на изделията от поевтинели суровини] да се *понижават*, *нормата на печалбата* се повишава, а в противоположния случай, при *повишаващи се цени* [на изделията от поскъпнали суровини], нормата на печалбата може да спада — и че това съществува дори тогава, когато и в двата случая работната заплата си остава без изменение.

„И така, нормата на печалбата се повишава *не* в резултат на разширяването на пазара“ (стр. 136) [Руски превод, том I, стр. 115].

Нормата на печалбата зависи не от цената на отделна стока, а от масата на принадлезия труд, която може да бъде реализирана

от даден капитал. Рикардо и в други случаи не се съобразява достатъчно с важното значение на *пазара*, защото не разбира същността на парите.

* * *

[673] (В допълнение към казаното по-горе е необходимо да отбележим и следното:

Рикардо извършва всички тия грешки, защото се стреми да проведе предпоставката си за тъждествеността на нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата с помощта на насилствени абстракции. Вулгарните икономисти направиха оттук извода, че теоретичните истини са абстракции, които противоречат на действителното положение на нещата. Вместо това те, напротив, трябваше да видят, че Рикардо отива недостатъчно далеч по пътя на правилната абстракция и че това именно го довежда до погрешна абстракция¹¹⁴.) [673]

[3] ЗАКОНЪТ ЗА СПАДАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

[А] ПОГРЕШНИ ПРЕДПОСТАВКИ В РИКАРДОВАТА КОНЦЕПЦИЯ
ЗА СПАДАНЕТО НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА]

Законът за спадането на нормата на печалбата е една от най-важните точки в системата на Рикардо.

Нормата на печалбата има тенденция да спада. Защо? А. Смит казва: поради нарастващото натрупване и придружаващото го засилване на конкуренцията на капиталите. Рикардо възразява: конкуренцията може да изравнява печалбите в различните производствени отрасли (по-горе ние видяхме, че тук той е непоследователен), но тя не може да понижи общата норма на печалбата. Такова понижаване според Рикардо би било възможно само когато поради натрупването на капитала увеличаването на капиталите се извършва толкова по-бързо от увеличаването на населението, че търсенето на труд *постоянно* би превишавало предлагането на труд, а поради това работната заплата постоянно би се повишавала номинално, действително и по потребителна стойност — би се повишавала както по стойност, така и по потребителна стойност. Но това не става. Рикардо не е оптимист, който вярва в подобни басни.

Тъй като *нормата на печалбата* и *нормата на принадлежната стойност* — на относителната принадлежна стойност, доколкото у Рикардо работният ден се приема като неизменен — са тъждестве-

ни за Рикардо, той може да обясни постоянното спадане на нормата на печалбата, или тенденцията на нормата на печалбата към спадане, само със *същите причини*, които обуславят постоянното спадане или тенденцията към спадане на *нормата на принадлежната стойност*, т. е. на онази част от работния ден, в продължение на която работникът работи не за себе си, а за капиталиста. Но какви са тези причини? Ако приемем, че работният ден е даден, то онази негова част, в продължение на която работникът работи безплатно за капиталиста, може да спада, да се намалява само при условие, когато нараства онази част от работния ден, в продължение на която той работи за себе си. А това (при предположение, че се заплаща *стойността* на труда) е възможно само когато се увеличава *стойността* на предметите от първа необходимост, на средствата за живот, за които се изразходва работната заплата на работника. Но стойността на промишлените стоки в резултат от развитието на производителните сили на труда постоянно се намалява. Следователно спадането на нормата на печалбата може, според мнението на Рикардо, да бъде обяснено само с това, че главната съставна част на средствата за живот — хранителните продукти — постоянно се повишава по стойност. Това ставало, защото продуктивността на земеделието постоянно се намалявала. Това е същата предпоставка, с помощта на която Рикардо в своя анализ на поземлената рента обяснява нейното съществуване и нарастване. Поради това непрекъснатото спадане на нормата на печалбата е свързано у Рикардо с непрекъснато повишаване на нормата на поземлената рента. Аз вече показах, че Рикардовото разбиране на поземлената рента е погрешно. Следователно с това се руши една от основите на обяснението, което той дава на спадането на нормата на печалбата. И, второ, неговият възглед за спадането на нормата на печалбата е основан на погрешната представа, че *нормата на принадлежната стойност* и *нормата на печалбата* са тъждествени, така че спадането на нормата на печалбата се оказва тъждествено със спадането на нормата на принадлежната стойност, което действително би могло да бъде обяснено само по рикардовски. С това неговата теория е опровергана.

Нормата на печалбата спада — макар че нормата на принадлежната стойност си остава при това неизменна или се повишава — по причина на това, че с развитието на производителните сили на труда променливият капитал се намалява спрямо постоянния капитал. По този начин нормата на печалбата спада не защото трудът става по-малко производителен, а защото той става по-производителен. Тя спада не защото работникът е по-малко експлоатиран, а защото е повече експлоатиран, било в резултат на това, че нараства абсолютното принадлежно време, или пък — когато държавата противодей-

ствува срещу това — в резултат на това, че от самата същност на капиталистическото производство произтича спадането на относителната стойност на труда и следователно увеличаването на относителното принадлежно време.

И така, теорията на Рикардо е основана върху две погрешни предпоставки:

1) върху погрешната предпоставка, че съществуването и нарастването на поземлената рента са обусловени от намаляваща продуктивност на земеделието;

2) върху погрешната предпоставка, че нормата на печалбата, отъждествявана у Рикардо с нормата на относителната принадлежна стойност, може да се повишава или да спада само в обратна пропорция към повишаването или спадането на работната заплата.

[674] Сега аз преди всичко ще събера в едно ония места, където Рикардо развива току-що изложения възглед:

(В) АНАЛИЗ НА РИКАРДОВОТО ПОСЪЖЕНИЕ ЗА ПОСТЕПЕННОТО ПОГЛЪЩАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА ОТ НАРАСТВАЩАТА РЕНТА]

Ще направим предварително още някои бележки по повод на това, как Рикардо, изхождайки от възгледа си за поземлената рента, развива възгледа, че рентата постепенно се поглъща от нормата на печалбата.

Да се възползуваме за тази цел от таблиците, приведени на стр. 574*, но с необходимите изменения.

В тези таблици се предполага, че прилаганият капитал е равен на $60c + 40v$, нормата на принадлежната стойност е равна на 50% и следователно стойността на продукта, каквато и да е производителността на труда, е равна на 120 ф. ст. От тях 10 ф. ст. съставлява печалбата, 10 ф. ст. — абсолютната рента. Да предположим, че 40 ф. ст. от променливия капитал се падат на 20 работника (за техния труд например в продължение на една седмица или по-добре, доколкото става дума за нормата на печалбата, в продължение на една година; впрочем тук това е съвсем безразлично). Съгласно таблица А, където пазарната стойност се определя от земя I, броят на тоновете [каменни въглища или броят на кварталите пшеница] е равен на 60; следователно 60 тона струват 120 ф. ст., а 1 тон [или 1 квартал] струва $\frac{120}{60}$, т. е. 2 ф. ст. Работната заплата съставлява 40 ф. ст., т. е. тя е равна на 20 тона [каменни въглища] или на 20 квартаера пшеница. Следователно такава е необходимата работна

* — Виж приложението между страници 284—285. *Бълг. ред.*

заплата за броя на работниците, заети от капитал 100 ф. ст. Ако сега се окаже необходимо да се премине към по-лош сорт земя, където би бил необходим капитал от 110 ф. ст. (60 ф. ст. постоянен капитал и променлив капитал за 20 работници, които той привежда в движение — т. е. 60 ф. ст. постоянен капитал и 50 ф. ст. променлив капитал), за да произведе 48 тона, в този случай принадлежната стойност би съставлявала 10 ф. ст., а цената на един тон би била равна на $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Ако сме преминали към още по-лош сорт земя, където 120 ф. ст. дават 40 тона, цената на един тон би била равна на $\frac{120}{40}$, т. е. на 3 ф. ст. Тук, на най-лошата земя, би изчезнала каквато и да било принадлежна стойност. Във всички тези случаи стойността, която отново се създава от труда на 20 работника, винаги е равна на 60 ф. ст. (3 ф. ст. = 1 работен ден от каквато желаете величина). Следователно, ако работната заплата нараства от 40 ф. ст. на 60 ф. ст., изчезва всякаква принадлежна стойност. При това през цялото време се предполага, че 1 квартал пшеница съставлява необходимата работна заплата на един работник.

Да предположим, че в двата посочени по-горе случая [на преминаване към по-лоша земя] трябва да бъде изразходван капитал само от 100 ф. ст. Същото може да бъде изразено и по следния начин: какво ще бъде съотношението за капитал от 100 ф. ст. независимо от това, какъв капитал се изразходва в дадения случай? А именно, вместо да се предполага, че се изразходва капитал 110 ф. ст. или 120 ф. ст. при същото количество работници и при същата величина на постоянния капитал, ние ще изчислим, като предполагаме, същия органически състав (не по стойност, а по количество прилаган труд и количество постоянен капитал), какво количество постоянен капитал и какъв брой работници се падат на капитал 100 (за да бъде възможно сравняването на тези 100 единици с други [стойностни] състави на капитала).

110 се отнася към 60, както 100 към $54\frac{6}{11}$, и 110 се отнася към 50, както 100 към $45\frac{5}{11}$. 20 души привеждат в движение 60 единици постоянен капитал; колко души ще приведат в движение $54\frac{6}{11}$ единици?

Въпросът стои така. 60 ф. ст. представляват стойността, създавана от даден брой заети работници (да речем, 20 работника). При това на дадения брой заети работници се изплащат 20 квартера или тона = 40 ф. ст., ако един тон или квартал = 2 ф. ст. Ако стойността на един тон нараства до 3 ф. ст., принадлежната стойност изчезва. Ако стойността на един тон нараства до $2\frac{1}{2}$ ф. ст., изчезва половината от принадлежната стойност, която е съставлявала абсолютната рента.

В първия случай при изразходване на капитал 120 ф. ст. ($60c + 60v$) продуктът = 120 ф. ст. = 40 тона (40×3). Във втория случай

при изразходване на капитал от 110 ф. ст. ($60c + 50v$), продуктът = 120 ф. ст. = 48 тона ($48 \times 2\frac{1}{2}$).

В първия случай при разход на капитал 100 ф. ст. ($50c + 50v$) продуктът = 100 ф. ст. = $33\frac{1}{3}$ тона (3 ф. ст. $\times 3\frac{1}{3}$ = 100 ф. ст.). При това, тъй като тук става само преминаване към по-лоша земя, а в капитала не са настъпили никакви изменения, постоянният капитал от 50 ф. ст. се привежда в движение от пропорционално същия брой работници, както преди от капитал 60 ф. ст. Следователно ако последният се привеждаше в движение от 20 работника (които са получавали 40 ф. ст., когато стойността на един тон се равняваше на 2 ф. ст.), сега капитал от 50 ф. ст. се привежда в движение от $16\frac{2}{3}$ работника, които получават 50 ф. ст., откакто стойността на един тон се е повишила на 3 ф. ст. Един човек получава както преди 1 тон или 1 кварталер = 3 ф. ст., защото $16\frac{2}{3} \times 3 = 50$. Ако стойността, създадена от $16\frac{2}{3}$ работника, е = 50 ф. ст., стойността, създадена от 20 работника, е = 60 ф. ст. Следователно остава в сила предишната предпоставка, че едnodневният труд на 20 работника създава стойност от 60 ф. ст.

Да вземем сега втория случай. При разход на капитал 100 ф. ст. продуктът = $109\frac{1}{11}$ ф. ст. = $43\frac{7}{11}$ тона ($2\frac{1}{2} \times 43\frac{7}{11} = 109\frac{1}{11}$). Постоянният капитал = $54\frac{6}{11}$ ф. ст., а променливият = $45\frac{5}{11}$ ф. ст. Колко работници са наети срещу тези $45\frac{5}{11}$ ф. ст.? $18\frac{2}{11}$ работници. [675] При това, ако стойността, създавана от едnodневния труд на 20 работника, е = 60 ф. ст., стойността, създавана от едnodневния труд на $18\frac{2}{11}$ работника, е = $54\frac{6}{11}$ ф. ст., а поради това стойността на продукта = $109\frac{1}{11}$ ф. ст.

И така ние виждаме, че и в двата случая същият капитал [100 ф. ст.] привежда в движение по-малък, отколкото по-рано, брой работници, които обаче сега струват по-скъпо. Те работят същото време, но принадлежното време, което те дават, е станало по-малко или съвсем го няма, тъй като при същия разход на труд те произвеждат по-малко продукт (и този продукт се състои от потребяваните от тях *предмети от първа необходимост*); следователно макар те да работят *също толкова* време, колкото и преди, работното време, което те изразходват за производството на 1 тон или 1 кварталер, се е увеличило.

В своите изчисления Рикардо винаги приема, че капиталът привежда в движение *повече труд* и че поради това е необходимо да се изразходва *повече* капитал, т. е. 120 или 110 ф. ст. вместо предишните 100. Това е вярно само дотолкова, доколкото се предполага, че трябва да бъде произведено *същото количество продукт*, т. е. в приведените по-горе случаи 60 тона, а не 40 тона в I случай (при разход 120 ф. ст.) и 48 тона във II случай (при разход 110 ф.

ст.). Ето защо при разход 100 ф. ст. в първия случай се произвеждат $33\frac{1}{3}$ тона, а във втория — $43\frac{7}{11}$ тона. Като изхожда от посоченото предположение, Рикардо с това отхвърля правилното гледище, което се състои не в това, че [при понижаване на производителността на труда] е необходимо да се използват повече работници за производството на същото количество продукт, а в това, че даден брой работници произвеждат по-малко продукт, от който на свой ред по-значителната, отколкото преди, част образува работната заплата.

Да съпоставим сега двете таблици: таблица А на стр. 574 и новата таблица, която произтича от направените по-горе допускания.

Категория	Капитал ф. ст.	Брой тонове	Пазарна стойност на свързвания продукт ф. ст.	Пазарна стойност на един т ф. ст.	Индивидуална стойност на един т ф. ст.	Дифер. стойност на един т ф. ст.	Цена на разходите ф. ст.	Абсолютна рента ф. ст.	Дифер. рента ф. ст.	Абсолютна рента в тонове
A										
I	100	60	120	2	2	0	$15\frac{5}{8}$	10	0	5
II	100	65	130	2	$1\frac{11}{13}$	$2\frac{2}{13}$	$19\frac{9}{13}$	10	10	5
III	100	75	150	2	$1\frac{3}{5}$	$2\frac{2}{5}$	$17\frac{7}{15}$	10	30	5
Всичко	300	200	400					30	40	15
	Дифер. рента в тонове	Обща сума на рентата на капитала ф. ст.	Обща сума на рентата в тонове	Състав на капитала	Норма на приклад. стойност	Брой на работниците	Работна заплата ф. ст.	Работна заплата в тонове	Норма на печалбата	
I	0	10	5	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%	
II	5	20	10	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%	
III	15	40	20	$60c+40v$	50%	20	40	20	10%	
Всичко	20	70	35							

Ако сега тази таблица беше представена в обратен ред, по Рикардовата низходяща линия, т. е. ако бихме започнали от III категория и заедно с това бихме приели, че постъпилата най-рано в обра-

ботка най-плодородна земя не носи никаква рента, то в тази III категория най-напред бихме имали капитал 100 ф. ст., който създава стойност 120 ф. ст., от които 60 ф. ст. се падат на постоянния капитал и 60 ф. ст. на новоприсъединения труд. По-нататък, вървейки след Рикардо, би трябвало да предположим, че нормата на печалбата би била по-висока, отколкото е посочено в таблица А, тъй като при спадането на цената на един тон каменни въглища (или квартал пшеница) има място следното: онези 20 работника, които получават 20 тона = 40 ф. ст., когато един тон струва 2 ф. ст., сега, когато той струва само $1\frac{3}{5}$ ф. ст., или 1 ф. ст. и 12 шил., получават всичко 32 ф. ст. (=20 тона). Капиталът, изразходван при същия брой работници, би съставлявал $60c + 32v = 92$ ф. ст., стойността на целия продукт би била 120 ф. ст., тъй като стойността, създадена от труда на 20 работника, е равна както преди на 60 ф. ст. При такова съотношение [между c и v] капитал 100 ф. ст. би трябвало да създаде стойност от $130\frac{10}{23}$ ф. ст. (защото $92 : 120 = 100 : 130\frac{10}{23}$, или $23 : 30 = 100 : 130\frac{10}{23}$), при което този капитал от 100 ф. ст. би имал следния състав: $65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$. Следователно капиталът би бил равен на $65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$; стойността на продукта би била $130\frac{10}{23}$ ф. ст.; броят на работниците би бил $21\frac{17}{23}$; нормата на принадлежната стойност би съставлявала $87\frac{1}{2}\%$.

1) И така, ние бихме имали следното:

Категория	Капитал ф. ст.	Брой на тоновете	Пазарна стойност на свързния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на един тон ф. ст.	Индивидуална стойност на 1 тон ф. ст.	Дифер. стойност на 1 т ф. ст.	Рента	Печалба ф. ст.	Норма на печалбата	Състав на капитала	Норма на принадлежната стойност	Брой на работниците
III	100	$81\frac{12}{23}$	$130\frac{10}{23}$	$1\frac{3}{5}$	$1\frac{3}{5}$	0	0	$30\frac{10}{23}$	$30\frac{10}{23}\%$	$65\frac{5}{23}c + 34\frac{18}{23}v$	$87\frac{1}{2}\%$	$21\frac{17}{23}$

Изразена в тонове, работната заплата е равна на $21\frac{17}{23}$ тона, а печалбата съставлява $19\frac{1}{46}$ тона.

[676] Да предположим сега, оставяйки през цялото време на почвата на Рикардовите предпоставки, че поради нарастване на населението пазарната цена се покачва толкова високо, че се налага да се обработва категория II, където стойността на един тон е равна на $1\frac{11}{13}$ ф. ст.

Тук съвсем не се получава, както си представя Рикардо, че $21^{17/23}$ работници ще произвеждат през цялото време същата стойност, а именно $65^{5/23}$ ф. ст. (смятайки и работната заплата, и принадлежната стойност). Защото [в резултат от поскъпването на продукта] *броят на работниците*, които капиталистите в III категория могат да наемат и следователно да експлоатират, ще се намали съгласно собствената му предпоставка, а значи ще се намали и съвкупната сума на принадлежната стойност.

При това [органичният] състав на земеделския капитал си остава през цялото време без изменения. За да се приведе в движение 60с, винаги са нужни 20 работника (при даден работен ден), каквато и да бъде работната заплата.

Тъй като тези 20 работника получават 20 тона, а един тон струва сега $1^{11/13}$ ф. ст., то 20 работника струват $20 \times 1^{11/13}$ ф. ст. = 20 ф. ст. + $16^{12/13}$ ф. ст. = $36^{11/13}$ ф. ст.

Стойността, произвеждана от тези 20 работници, каквато и да бъде производителността на техния труд, е равна на 60 ф. ст. Следователно авансираният капитал е равен на $96^{12/13}$ ф. ст., а стойността на продукта е равна на 120 ф. ст.; така че печалбата съставлява $23^{1/13}$ ф. ст. Ето защо печалбата, която носи капитал 100, ще бъде равна на $23^{17/21}$, а съставът на капитала ще бъде $61^{19/21}c + 38^{2/21}v$, при $20^{10/63}$ заети работници.

Ако съвкупната стойност на продукта [при разход на капитал 100 ф. ст.] = $123^{17/21}$ ф. ст., а индивидуалната стойност на един тон в категория III = $1^{3/5}$ ф. ст., колко тона ще съставлява сега продуктът в тази категория? — $77^{8/21}$ тона. *Нормата на принадлежната стойност* ще бъде $62^{1/2}o/o$.

Но категория III продава тона по $1^{11/13}$ ф. ст. Това дава на тон диференциална стойност от $4^{12/13}$ шил. или от $16^{6/65}$ ф. ст., а на $77^{8/21}$ тона това ще образува $77^{8/21} \times 16^{6/65}$, т. е. $19^{1/21}$ ф. ст.

Вместо да продава продукта за $123^{17/21}$ ф. ст., III го продава за $123^{17/21}$ ф. ст. + $19^{1/21}$ ф. ст. = $142^{6/7}$ ф. ст. Тези именно $19^{1/21}$ ф. ст. съставляват рентата.

И така, за III категория бихме имали следното :

Категория	Капитал на тонове	Брой на новите	Действителна стойност на съвкупния продукт	Пазарна стойност на съвкупния продукт	Пазарна стойност на един тон	Индивидуална стойност на един тон	Диференциална стойност на един тон
	ф. ст.	нове-те	ф. ст.	дукт ф. ст.	ф. ст.	ф. ст.	на един тон ф. ст.
III	100	$77^{8/21}$	$123^{17/21}$	$142^{6/7}$	$1^{11/13}$	$1^{3/5}$	+ $16^{6/65}$

	Рента ф. ст.	Рента в тонове	Норма на печалбата	Състав на капитала	Норма на принадената стойност	Брой на ра ботниците
III	191 ¹ / ₂₁	10 ²⁰ / ₆₃	23 ¹⁷ / ₂₁ °/о	61 ¹⁹ / ₂₁ с+ 38 ² / ₂₁ в	62 ¹ / ₂ °/о	20 ⁴⁰ / ₆₃

Работната заплата в тонове = 20⁴⁰/₆₃ тона, а печалбата = 12¹³/₁₂₆ тона.

Да преминем сега към категория II. Тук [съгласно предпоставката на Рикардо] съвсем няма рента. Пазарната стойност и индивидуалната стойност съвпадат. Количеството тонове, произвеждани от категория II, съставлява 67⁴/₆₃ тона.

Следователно за II категория имаме:

Категория	Капитал ф. ст.	Брой на тоновете	Пазарна стойност на свкупния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на 1 тон ф. ст.	Индивидуална стойн. на 1 т ф. ст.	Диференц, стойност на 1 тон	Рента	Норма на печалбата	Състав на капитала	Норма на принадената стойност	Брой на работниците
II	100	67 ⁴ / ₆₃	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃	0	0	23 ¹⁷ / ₂₁ °/о	61 ¹⁹ / ₂₁ с+ +38 ² / ₂₁ в	62 ¹ / ₂ °/о	20 ⁴⁰ / ₆₃

Работната заплата в тонове = 20⁴⁰/₆₃ тона, а печалбата = 12¹³/₁₂₆ тона.

[677] 2) И така, за втория случай, когато се появява категория II и възниква рентата, ние имаме следното:

Категория	Капитал ф. ст.	Брой на тоновете	Действителна стойност на свкупния продукт	Пазарна стойн. на свкупния продукт ф. ст.	Пазар. стойност на 1 тон ф. ст.	Индивидуална стойн. на 1 тон ф. ст.	Диференциална стойн. на 1 тон ф. ст.	Състав на капитала
III	100	77 ⁸ / ₂₁	123 ¹⁷ / ₂₁	142 ⁶ / ₇	1 ¹¹ / ₁₃	1 ³ / ₅	+1 ⁶ / ₆₃	61 ¹⁹ / ₂₁ с+ +38 ² / ₂₁ в
II	100	67 ⁴ / ₆₃	123 ¹⁷ / ₂₁	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃	0	61 ¹⁹ / ₂₁ с+ +38 ² / ₂₁ в

	Брой на работниците	Норма на принадената стойност	Норма на печалбата	Работна заплата в тонове	Печалба в тонове	Рента ф. ст.	Рента в тонове
III	20 ⁴⁰ / ₆₃	62 ¹ / ₂ °/о	23 ¹⁷ / ₂₁ °/о	20 ⁴⁰ / ₆₃	12 ¹³ / ₁₂₆	19 ¹ / ₂₁	10 ²⁰ / ₆₃
II	20 ⁴⁰ / ₆₃	62 ¹ / ₂ °/о	23 ¹⁷ / ₂₁ °/о	20 ⁴⁰ / ₆₃	12 ¹³ / ₁₂₆	0	0

Да преминем сега към третия случай и да предположим заедно с Рикардо, че трябва и може да постъпи в разработка най-лошият сорт каменовъглени залежи (категория I), защото *пазарната стойност* на продукта се е повишила до 2 ф. ст. за един тон. Тъй като при постоянен капитал 60 ф. ст. са необходими 20 работника и тези последните струват сега 40 ф. ст., имаме същия състав на капитала както в таблица A на стр. 574, а именно $60c + 40v$. Стойността, произвеждана от 20 работника, е винаги равна на 60 ф. ст. Следователно съвкупната стойност на продукта, произвеждан от капитал 100 ф. ст., ще съставлява 120 ф. ст., каквато и да бъде неговата производителност. Нормата на печалбата тук = 20%, принадлежната стойност = 50%. Печалбата в тонове = 10 тона. Сега трябва да видим какви изменения стават в категории III и II в резултат от това изменение в пазарната стойност и от появяването на категория I, която определя нормата на печалбата.

Макар че III обработва най-плодородната земя, тя може с капитал 100 ф. ст. да прилага само 20 работника, които ѝ струват 40 ф. ст., тъй като при постоянен капитал 60 ф. ст. са необходими 20 работника. Ето защо броят на работниците, използвани от капитал 100 ф. ст., спада до 20. А действителната съвкупна стойност на неговия продукт сега е равна на 120 ф. ст. Но тъй като индивидуалната стойност на един тон, произвеждан в III категория, е равна на $1\frac{3}{5}$ ф. ст. (или на $\frac{8}{5}$ ф. ст.), колко тона произвежда тя? 75 тона, тъй като 120 , делено на $\frac{8}{5}$, дава 75. Произвежданото от III категория количество тонове се намалява, тъй като със същия капитал тя може да използва *по-малко* труд, а не *повече* (както това винаги погрешно се представя от Рикардо, защото той постоянно има предвид само колко труд е необходим, за да се произведе *същото* количество продукт, а не *колко жив труд* може да бъде използван при новия състав на капитала; а при това тук именно този е единствено важният въпрос). Но тези 75 тона се продават от III категория за 150 ф. ст. (вместо за 120 ф. ст., което съставлява тяхната стойност) и по този начин рентата в III категория се повишава до 30 ф. ст.

Що се отнася до II категория, стойността на продукта тук също се равнява на 120 ф. ст. и т. н. Но тъй като индивидуалната стойност на един тон е равна на $1\frac{11}{13}$ ф. ст. (или на $\frac{24}{13}$ ф. ст.), тази категория произвежда 65 тона (защото 120, делено на $\frac{24}{13}$, дава 65). Накратко казано, ние получаваме тук таблица A, приведена на стр. 574. Но тъй като за нашата цел тук са ни нужни нови рубрики, ние ще съставим нова таблица за този трети случай, когато у нас се появява I категория и пазарната стойност на продукта се повишава на 2 ф. ст.

3) Трети случай:

Категория	Капитал ф. ст.	Брой на токовете	Действителна стойност на съвкупния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на съвкупния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на 1 тон ф. ст.	Индивидуална стойност на 1 тон ф. ст.	Диференциална стойност на 1 тон ф. ст.	Състав на капитала
III	100	75	120	150	2	$1\frac{3}{5}$	$\frac{2}{5}$	60с+40v
II	100	65	120	130	2	$1\frac{11}{13}$	$\frac{2}{13}$	60с+40v
I	100	60	120	120	2	2	0	60с+40v

	Брой на работниците	Норма на принад. стойност	Норма на печалбата	Работна заплата в тонове	Печалба в тонове	Рента ф. ст.	Рента в тонове
III	20	50 %	20 %	20	10	30	15
II	20	50 %	20 %	20	10	10	5
I	20	50 %	20 %	20	10	0	0

Всичко

40 20

[678] И така, този трети случай съответствува на таблица А на стр. 574 (ако не се смята абсолютната рента, която се явява тук като част от печалбата), само че всичко става в обратен ред.

Да преминем сега към новите, предположени от нас случаи*.

Да вземем преди всичко такава категория, която още дава печалба; да я наречем 1b. При капитал 100 ф. ст. тя дава само $43\frac{7}{11}$ тона.

Стойността на един тон се е повишила до $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Съставът на капитала е $54\frac{6}{11}с + 45\frac{5}{11}v$. Стойността на продукта ще бъде $109\frac{1}{11}$ ф. ст. Променливият капитал от $45\frac{5}{11}$ ф. ст. отива за работната заплата за $18\frac{2}{11}$ работника. А тъй като стойността, създавана от еднодневния труд на 20 работника, е равна на 60 ф. ст., то $18\frac{2}{11}$ работника създават стойност $54\frac{6}{11}$ ф. ст. Ето защо стойността на продукта е равна на $109\frac{1}{11}$ ф. ст. *Нормата на печалбата* = $9\frac{1}{11}$ %. Печалбата = $3\frac{3}{11}$ тона. *Нормата на принадлежната стойност* = 20 %.

Тъй като органическият състав на капитала в категория III, II, I е същият, както и в категория 1b, и те трябва да плащат същата работна заплата, както последната, то при капитал 100 ф. ст. те също могат да използват само $18\frac{2}{11}$ работника, които произвеждат съв-

* Виж настоящия том, част II, стр. 475—476. Бълг. ред.

купна стойност $54\frac{6}{11}$ ф. ст. и следователно — както и в категория I б — принадлежна стойност в размер 200% и норма на печалбата $9\frac{1}{11}\%$. Съвкупната стойност на продукта тук, както и в категория I б, е равна на $109\frac{1}{11}$ ф. ст.

Но тъй като индивидуалната стойност на един тон в III категория е равна на $1\frac{3}{5}$ ф. ст. (или на $\frac{8}{5}$ ф. ст.), тази категория произвежда $109\frac{1}{11} : \frac{8}{5}$, т. е. $68\frac{2}{11}$ тона (с други думи, тук $109\frac{1}{11}$ ф. ст. са равни на $68\frac{2}{11}$ тона). По-нататък, разликата между пазарната стойност на един тон и неговата индивидуална стойност сега съставлява $2\frac{1}{2}$ ф. ст. минус $1\frac{3}{5}$ ф. ст., или 2 ф. ст. и 10 шил. минус 1 ф. ст. и 12 шил., т. е. 18 шил. А за $68\frac{2}{11}$ тона това съставлява $68\frac{2}{11} \times 18$ шил. = $1227\frac{3}{11}$ шил. = $61\frac{4}{11}$ ф. ст. Вместо да продава своя продукт за $109\frac{1}{11}$ ф. ст., III го продава за $170\frac{5}{11}$ ф. ст. И този излишък съставлява рентата на III категория. Изразена в тонове, тази рента = $24\frac{6}{11}$ тона.

Тъй като индивидуалната стойност на един тон във II категория е равна на $1\frac{11}{13}$ ф. ст. (или на $\frac{24}{13}$ ф. ст.), тя произвежда $109\frac{1}{11} : \frac{24}{13}$, т. е. $59\frac{1}{11}$ тона. Във II категория разликата между пазарната стойност на един тон и неговата [индивидуална] стойност съставлява $2\frac{1}{2}$ ф. ст. минус $1\frac{11}{13}$ ф. ст., т. е. $\frac{17}{26}$ ф. ст. За $59\frac{1}{11}$ тона това съставлява $38\frac{7}{11}$ ф. ст. Това именно е рентата. Пазарната стойност на съвкупния продукт = $147\frac{8}{11}$ ф. ст. Рентата, изразена в тонове, е равна на $15\frac{5}{11}$ тона.

Най-после, тъй като в I категория индивидуалната стойност на един тон е равна на 2 ф. ст., то $109\frac{1}{11}$ ф. ст. са равни тук на $54\frac{6}{11}$ тона. Разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност е равна на $2\frac{1}{2}$ ф. ст. минус 2 ф. ст., т. е. $\frac{1}{2}$ ф. ст. А за $54\frac{6}{11}$ тона това ще съставлява $27\frac{3}{11}$ ф. ст. Следователно пазарната стойност на съвкупния продукт = $136\frac{4}{11}$ ф. ст. А стойността на рентата, изразена в тонове, е равна на $10\frac{10}{11}$ тона.

Ако сега сведем всичко това в таблица за *четвъртия случай*, ще имаме:

[679] 4) Четвърти случай:

Категория	Капитал ф. ст.	Брой на тоновете	Действителна стойност на съвкупния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на съвкупния продукт ф. ст.	Пазарна стойност на един тон ф. ст.	Индивидуална стойност на един тон ф. ст.	Диференциална стойност на един тон ф. ст.
III	100	$68\frac{2}{11}$	$109\frac{1}{11}$	$170\frac{5}{11}$	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{3}{5}$	$\frac{9}{10}$
II	100	$59\frac{1}{11}$	$109\frac{1}{11}$	$147\frac{8}{11}$	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{11}{13}$	$\frac{17}{26}$
I	100	$54\frac{6}{11}$	$109\frac{1}{11}$	$136\frac{4}{11}$	$2\frac{1}{2}$	2	$\frac{1}{2}$
I б	100	$43\frac{7}{11}$	$109\frac{1}{11}$	$109\frac{1}{11}$	$2\frac{1}{2}$	$2\frac{1}{2}$	0

	Състав на капитала	Брой на работни- ците	Норма на принад. стойност	Норма на печал- бата	Работна заплата в тонове	Печал- ба в тонове	Рента ф. ст.	Рента в тонове
III	$54^6/_{11}c +$ $+45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$ %	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$61^4/_{11}$	$24^6/_{11}$
II	$54^6/_{11}c +$ $+45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$ %	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$38^7/_{11}$	$15^5/_{11}$
I	$54^6/_{11}c +$ $+45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$ %	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	$27^8/_{11}$	$10^{10}/_{11}$
Ib	$54^6/_{11}c +$ $+45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$ %	$18^2/_{11}$	$3^7/_{11}$	0	0

Да разгледаме на края последния случай, където според Рикардо отпада цялата печалба, където съвсем не остава принадлежна стойност.

Тук стойността на продукта се повишава до 3 ф. ст. за един тон, така че при използване на 20 работника работната им заплата е равна на 60 ф. ст., равна е на произведената от тях стойност. Съставът на капитала ще бъде $50c + 50v$. В такъв случай се използват $16^{2/3}$ работници. Ако 20 работника произвеждат стойност 60 ф. ст., то $16^{2/3}$ работника произвеждат стойност 50 ф. ст. Следователно работната заплата поглъща цялата стойност. Един работник получава, както и преди, един тон. Стойността на продукта = 100 ф. ст. По този начин броят на произведените тонове = $33^{1/3}$. От тях половината възстановяват само стойността на постоянния капитал, а другата половина — само стойността на променливия капитал.

Тъй като в III категория индивидуалната стойност на един тон е равна на $1^{3/5}$ ф. ст. (или на $8/5$ ф. ст.), колко тона произвежда тя? 100, делено на $8/5$, т. е. $62^{1/2}$ тона, стойността на които = 100 ф. ст. Разликата между пазарната стойност на един тон и неговата индивидуална стойност е равна на 3 ф. ст. минус $1^{3/5}$ ф. ст., т. е. $1^{2/5}$ ф. ст. За $62^{1/2}$ тона това ще възлезе на $87^{1/2}$ ф. ст. Следователно тук пазарната стойност на съвкупния продукт е равна на $187^{1/2}$ ф. ст. А рентата, изразена в тонове, е равна на $29^{1/6}$ тона.

Във II категория индивидуалната стойност на един тон е равна на $1^{11/13}$ ф. ст. Следователно диференциалната стойност на един тон е равна на 3 ф. ст. минус $1^{11/13}$ ф. ст., т. е. на $1^{2/13}$ ф. ст. Тъй като индивидуалната стойност на един тон тук е равна на $1^{11/13}$ ф. ст., или на $2^{4/13}$ ф. ст., то капитал 100 ф. ст. произвежда $100 : 2^{4/13}$, т. е. $54^{1/6}$ тона. За това количество тонове посочената разлика ще възлезе на $62^{1/2}$ ф. ст. Пазарната стойност на продукта = $162^{1/2}$ ф. ст. Изразена в тонове, рентата е равна на $20^{5/6}$ тона.

В I категория индивидуалната стойност на един тон = 2 ф. ст. Следователно диференциалната стойност на един тон е равна 3 ф. ст. минус 2 ф. ст., т. е. 1 ф. ст. Тъй като индивидуалната стойност на един тон тук = 2 ф. ст., то капитал 100 ф. ст. произвежда 50 тона. Това дава разлика [между пазарната и индивидуалната стойност на продукта] 50 ф. ст. Пазарната стойност на продукта = 150 ф. ст., а рента в тонове = $16\frac{2}{3}$ тона.

Сега преминаваме към категория Ib, която досега не е давала никаква рента. Тук индивидуалната стойност на един тон = $2\frac{1}{2}$ ф. ст. Следователно диференциалната стойност на един тон е равна на 3 ф. ст. минус $2\frac{1}{2}$ ф. ст., т. е. на $\frac{1}{2}$ ф. ст. А тъй като индивидуалната стойност на един тон тук = $2\frac{1}{2}$ (или $\frac{5}{2}$) ф. ст., то капитал 100 ф. ст. произвежда 40 тона. За това количество тонове диференциалната стойност ще съставлява 20 ф. ст., така че пазарната стойност на съвкупния продукт = 120 ф. ст., а рентата в тонове = $6\frac{2}{3}$ тона.

И така, ние ще представим сега този *пети случай*, където печалбата според Рикардо изчезва, във вид на единна таблица.

[680] 5) Пети случай:

Категория	Капитал ф. ст.	Тонове	Действителна стойност на съвкуп. продукт ф. ст.	Пазарна стойност на съвкуп. продукт ф. ст.	Пазарна стойност на един тон ф. ст.	Индивид. стойност на един тон ф. ст.	Диференц. стойност на един тон ф. ст.
III	100	$62\frac{1}{2}$	100	$187\frac{1}{2}$	3	$2\frac{3}{5}$	$1\frac{2}{5}$
II	100	$54\frac{1}{8}$	100	$162\frac{1}{2}$	3	$11\frac{1}{18}$	$1\frac{2}{18}$
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Ia	100	$33\frac{1}{3}$	100	100	3	3	0

	Състав на капитала	Брой на работниците	Норма на принадлеж. стойност	Норма на печалбата	Работна заплата в тонове	Рента ф. ст.	Рента в тонове
III	$50c + 50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$87\frac{1}{2}$	$19\frac{1}{5}$
II	$50c + 50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	$62\frac{1}{2}$	$20\frac{5}{8}$
I	$50c + 50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	50	$16\frac{2}{3}$
Ib	$50c + 50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	20	$6\frac{2}{3}$
Ia	$50c + 50v$	$16\frac{2}{3}$	0	0	$16\frac{2}{3}$	0	0

На следващата страница ще съпоставя в една сборна таблица всичките пет случая*.[680]

[681—682] Движение на рентата според Рикардо

Категория	Капитал ф. ст.	Тонове	Действителна стойност на свкуп- ния про- дукт ф. ст.	Пазарна стойност на свкуп- ния про- дукт ф. ст.	Пазарна стойност на един тонф. ст.	Индивидуална стойност на един тонф. ст.	Диференциална стойност на един тон ф. ст.
А (Обработка се само най-добрата категория III) Рента							
III	100	81 ¹² / ₂₃	130 ¹⁰ / ₂₃	130 ¹⁰ / ₂₃	1 ³ / ₅	1 ³ / ₃	0
В. Появява се втора категория (категория II).							
III	100	77 ⁸ / ₂₁	123 ¹⁷ / ₂₁	142 ⁶ / ₇	1 ¹¹ / ₁₃	1 ³ / ₅	1 ⁶ / ₅₅
II	100	66 ⁴ / ₆₃	123 ¹⁷ / ₂₁	123 ¹⁷ / ₂₁	1 ¹¹ / ₁₃	1 ¹¹ / ₁₃	0
Всичко	200	144 ⁴ / ₉	247 ¹³ / ₂₁	266 ² / ₃			
С. Появява се трета категория (категория I)							
III	100	75	120	150	2	1 ³ / ₅	2 ⁵ / ₅
II	100	65	120	150	2	1 ¹¹ / ₁₃	2 ¹ / ₁₃
I	100	60	120	120	2	2	0
Всичко	300	200	360	400			
D. Появява се четвърта категория (категория Ib)							
III	100	68 ² / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	170 ⁵ / ₁₁	2 ¹ / ₂	1 ³ / ₅	9 ¹⁰ / ₁₀
II	100	59 ¹ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	147 ⁸ / ₁₁	2 ¹ / ₂	1 ¹¹ / ₁₃	18 ¹ / ₂₆
I	100	54 ⁶ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	136 ⁴ / ₁₁	2 ¹ / ₂	2	1 ¹ / ₂
Ib	100	43 ⁷ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	109 ¹ / ₁₁	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	0
Всичко	400	225 ⁵ / ₁₁	436 ⁴ / ₁₁	563 ⁷ / ₁₁			
E. Появява се пета категория (категория Ia). Изчезване							
III	100	62 ¹ / ₂	100	187 ¹ / ₂	3	1 ³ / ₅	1 ² / ₅
II	100	54 ¹ / ₆	100	162 ¹ / ₂	3	1 ¹¹ / ₁₃	1 ² / ₁₃
I	100	50	100	150	3	2	1
Ib	100	40	100	120	3	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
Ia	100	33 ¹ / ₃	100	100	3	3	0
Всичко	500	240	500	720			

(с необходимите поправки)

Състав на капитала	Брой на работниците	Норма на принадената стойност	Печалба в ф. ст.	Печалба в тонове	Работна заплата в тонове	Рента в ф. ст.	Рента в тонове
--------------------	---------------------	-------------------------------	------------------	------------------	--------------------------	----------------	----------------

няма. Използува се само най-плодородната земя или мина

$65^5/_{23}c + 34^{18}/_{23}v$	$21^{17}/_{23}$	$87^{1/2} \%$	$30^{10}/_{23}$	$19^4/_{46}$	$21^{17}/_{23}$	0	0
--------------------------------	-----------------	---------------	-----------------	--------------	-----------------	---	---

Възникване на рента върху земята (мината) III

$61^{19}/_{21}c + 34^2/_{21}v$	$20^{10}/_{63}$	$62^{1/2} \%$	$23^{17}/_{21}$	$12^{113}/_{126}$	$20^{40}/_{63}$	$19^1/_{21}$	$10^{20}/_{63}$
$61^{19}/_{21}c + 38^2/_{21}v$	$20^{40}/_{63}$	$62^{1/2} \%$	$23^{17}/_{21}$	$12^{113}/_{126}$	$20^{40}/_{63}$	0	0
	$41^{17}/_{63}$		$47^{13}/_{21}$	$25^{50}/_{63}$	$41^{17}/_{63}$	$19^1/_{21}$	$10^{20}/_{63}$

Възникване на рента върху земята (мината) II

$60c + 40v$	20	50 %	20	10	20	30	15
$60c + 40v$	20	50 %	20	10	20	10	5
$60c + 40v$	20	50 %	20	10	20	0	0

60	60	30	60	40	20
----	----	----	----	----	----

Възникване на рента върху (мината) I

$54^6/_{11}c + 45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$	$3^1/_{11}$	$18^2/_{11}$	$61^4/_{11}$	$24^6/_{11}$
$54^6/_{11}c + 45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	$38^7/_{11}$	$1^5/_{11}$
$54^6/_{11}c + 45^5/_{11}v$	$18^3/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	$27^3/_{11}$	$10^{107}/_{11}$
$54^6/_{11}c + 45^5/_{11}v$	$18^2/_{11}$	20 %	$9^1/_{11}$	$3^7/_{11}$	$18^2/_{11}$	0	0
	$72^8/_{11}$		$36^4/_{11}$	$14^6/_{11}$	$72^8/_{11}$	$127^3/_{11}$	$50^{13}/_{11}$

на принадлежната стойност и печалбата във всички категории

$50c + 50v$	$16^2/_{3}$	0	0	0	$16^2/_{3}$	$87^{1/2}$	$29^1/_{6}$
$50c + 50v$	$16^2/_{3}$	0	0	0	$16^2/_{3}$	$6^2/_{2}$	$20^5/_{6}$
$50c + 50v$	$16^2/_{3}$	0	0	0	$16^2/_{3}$	50	$16^2/_{3}$
$50c + 50v$	$16^2/_{3}$	0	0	0	$16^2/_{3}$	20	$6^2/_{3}$
$50c + 50v$	$16^2/_{3}$	0	0	0	$16^2/_{3}$	0	0

$83^1/_{3}$	0	0	$83^1/_{3}$	220	$73^1/_{3}$
-------------	---	---	-------------	-----	-------------

[В) ПРЕВРЪЩАНЕ НА ЧАСТ ОТ ПЕЧАЛБАТА И НА ЧАСТ ОТ КАПИТАЛА В РЕНТА. ИЗМЕНЕНИЯ НА ВЕЛИЧИНАТА НА РЕНТАТА В ЗАВИСИМОСТ ОТ ИЗМЕНЕНИЯТА НА КОЛИЧЕСТВОТО ТРУД, ИЗПОЛЗВАН В ЗЕМЕДЕЛИЕТО]

[683] Ако от приведените на предходната страница таблици разгледаме преди всичко *таблица E*, ще видим, че тук в последната категория Iа въпросът е твърде ясен. Работната заплата тук поглъща целия продукт [на новоприсъединения] труд и цялата създадена от него стойност. Никаква принадлежна стойност няма и затова няма нито печалба, нито рента. Стойността на продукта е равна на стойността на авансирания капитал, така че работниците, които тук имат свой собствен капитал, могат постоянно да възпроизвеждат работната си заплата и условията на своя труд, но нищо повече. За тази последна категория не може да се каже, че в нея рентата поглъща печалбата. Тук няма нито рента, нито печалба, защото няма никаква принадлежна стойност. Работната заплата поглъща принадлежната стойност, следователно и печалбата.

Що се отнася до другите четири категории, там въпросът *prima facie** съвсем не е ясен. Ако няма принадлежна стойност, как може да съществува рента? А и при това производителността на труда на земите Ib, I, II и III съвсем не се е изменила. Следователно отсъствието на принадлежна стойност трябва да представлява само при- видност.

След това се разкрива друго, *prima facie* не по-малко неразбираемо явление. Рентата, изразена в тонове [каменни въглища] или квартали пшеница, съставлява за III категория $29\frac{1}{8}$ тона (или кварта), докато в *таблица A*, където се обработва само земя III, няма никаква рента. Освен това броят на работниците там съставляваше $21\frac{17}{23}$, докато сега, в *таблица E*, той е само $16\frac{2}{3}$; а печалбата (която там поглъщаше цялата принадлежна стойност) съставляваше в *таблица A* само $19\frac{1}{46}$ тона.

Същото противоречие се проявява във II категория, където рентата в *таблица E* съставлява $20\frac{5}{6}$ тона (или кварта), докато в *таблица B* печалбата, която поглъщаше цялата принадлежна стойност (при което броят на работниците съставляваше тогава $20\frac{40}{63}$, докато сега той е равен на $16\frac{2}{3}$), съставляваше само $12\frac{113}{126}$ тона (или кварта).

Също такова противоречие се проявява и в I категория, където рентата в *таблица E* се равнява на $16\frac{2}{3}$ тона или кварта, докато в *таблица C* печалбата на I категория, която поглъщаше цялата принадлежна стойност, се равнява само на 10 тона (при което тогава бяха заети 20 работника, а сега те са $16\frac{2}{3}$).

* — на пръв поглед, при първоначално разглеждане на въпроса. *Ред.*

Най-после същото явление се наблюдава в категория Ib, където рентата в *таблица E* съставлява $6\frac{2}{3}$ тона (или квартера), докато печалбата на категория Ib в *таблица D*, където печалбата поглъщаше цялата принадлежна стойност, е равна само на $3\frac{7}{11}$ тона или квартера (при което тогава бяха заети $18\frac{2}{11}$ работника, докато сега те са $16\frac{2}{3}$).

Обаче ясно е, че макар повишаването на пазарната стойност над индивидуалната стойност на продуктите от категории III, II, I, Ib да може да измени разпределението на продукта и да предизвика преминаването му от една група участници в подялбата към друга, все пак това повишение на пазарната стойност съвсем не може да увеличи самия продукт, в който е представена принадлежната стойност, оставаща след възстановяването на работната заплата. Тъй като производителността на земите на всички категории, които фигурират у нас, както и производителността на капитала, е останала неизменна, как категории III—Ib могат да станат по-плодородни, т. е. да доставят по-голям брой тонове или квартаери, само по силата на това, че на пазара се появяват продуктите на по-малко плодородната земя или на по-малко продуктивната шахта Ia?

Загадката се решава по следния начин:

Ако едnodневният труд на 20 работника е равен на 60 ф. ст., то $16\frac{2}{3}$ работници произвеждат 50 ф. ст. А тъй като в категория III съдържашото се в $1\frac{3}{5}$ ф. ст. (или в $\frac{8}{5}$ ф. ст.) работно време се изразява в 1 тон или 1 квартал, то 50 ф. ст. се изразяват в $31\frac{1}{4}$ тона или квартера. От това количество $16\frac{2}{3}$ тона или квартера отиват за работна заплата; следователно като *принадена стойност* остава $14\frac{7}{12}$ тона.

По-нататък, тъй като пазарната стойност на един тон се е повишила от $1\frac{3}{5}$ ф. ст. на 3 ф. ст., то от продукта, който съставлява $62\frac{1}{2}$ тона или квартера, е достатъчно да се вземат $16\frac{2}{3}$ тона или квартера, за да се възстанови стойността на постоянния капитал [50 ф. ст.]. Впрочем в условията, когато един тон (или квартал), произвеждан в III категория, сам определяше пазарната стойност и поради това последната се равняваше на неговата индивидуална стойност, за възстановяване на постоянния капитал 50 ф. ст. бяха необходими $31\frac{1}{4}$ тона или квартера. От това количество тонове или квартаери, представляващо онази част от продукта, която при стойност на един тон $1\frac{3}{5}$ ф. ст. беше необходима за възстановяване на [постоянния] капитал, сега за същата цел са необходими само $16\frac{2}{3}$ тона. С това се освобождават и остават като дял на рентата [684] $31\frac{1}{4}$ тона минус $16\frac{2}{3}$ тона, т. е. $14\frac{7}{12}$ тона (или квартера).

Ако съберем принадлежната стойност, произведена в III категория от $16\frac{2}{3}$ работника при постоянен капитал 50 ф. ст. и съставляваща $14\frac{7}{12}$ тона или квартера, с оная част от продукта, която сега, вместо

да възстановява постоянния капитал, се явява във формата на принадлеен продукт и която също е равна на $14^{7/12}$ тона или квартера, то съвкупният принадлеен продукт ще образува $28^{14/12} = 29^{2/12} = 29^{1/6}$ тона или квартера. Това именно е точно рентата на III категория в *таблица Е*, изразена в тонове [каменни въглища] или квартаери пшеница. Напълно по същия начин се решава и привидното противоречие във величината на рентата, изразена в тонове [каменни въглища] или квартаери пшеница, в категории II, I, Ib на *таблица Е*.

И така, виждаме, че *диференциалната рента*, която възниква на най-добрите категории земя в резултат от разликата между пазарната и индивидуалната стойност на произведените в тях продукти, в своя *реален вид*, като *рента в продукти*, като *принаден продукт*, или — в приведеня по-горе пример — като *рента, изразена в тонове [каменни въглища] или квартаери пшеница* — се състои от *два елемента* и е обусловена от *две превръщания*. [Първо], принадленият продукт, в който се изразява принадленият труд на работниците, принадлената стойност, претърпява превръщане от форма на печалбата във форма на рентата и затова отива в ръцете на земевладелеца, а не на капиталиста. Второ, нещо от онази част от продукта, която преди, когато продуктът на най-добрия сорт земя или на най-добрата мина се продаваше по собствената си стойност, беше необходима за *възстановяване стойността на постоянния капитал*, сега, когато някоя част от продукта има по-висока пазарна стойност, се освобождава и също се явява във формата на принадлеен продукт и затова отива в ръцете на земевладелеца, а не на капиталиста.

Превръщането на принадления продукт в рента вместо в печалба и превръщането на известна *съответна* част от продукта, предназначавана по-рано за възстановяване стойността на постоянния капитал, в принадлеен продукт, а затова и в рента — и двата тези процеса конституират *рентата в продукти*, тъй като тя е диференциална рента. Последното обстоятелство — обстоятелството, че част от продукта, вместо да се превърне в капитал, се превръща в рента — не беше забелязано от Рикардо и от всички икономисти след него. Те виждат само превръщането на принадления продукт в рента, но не и превръщането в принадлеен продукт на известно количество от онази част на продукта, която преди се падаше не на печалбата, а на капитала.

Номиналната стойност на образувалия се по този път *принаден продукт*, или на *диференциалната рента*, се определя (съгласно направеното предположение) от стойността на продукта, произведен на най-лошата земя или в най-лошата мина. Но тази пазарна стойност довежда само до друго разпределение на този продукт, а не го създава.

Тези два елемента са налице при всяка свръхпечалба; те съществуват например в случая, когато поради въвеждане на нови машини и т. н. продуктът, който се произвежда сега по-евтино, се продава по пазарна стойност, която превишава собствената му стойност. Част от принадлежащия труд на работниците се явява не като печалба, а като такъв принадлеен труд, който представлява свръхпечалба. И част от масата на продуктите, която при продажбата на фабриката по собствената му, по-ниска стойност би била необходима, за да се възстанови на капиталиста стойността на неговия постоянен капитал — тази част сега се освобождава, тъй като нищо не трябва да възстановява; тя става принадлеен продукт и затова надува печалбата. [684]

* * *

[688] {Впрочем, когато говорим за закона на *спадането на нормата на печалбата* в процеса на развитието на капиталистическото производство, под печалба тук разбираме цялата сума на принадлежната стойност, която на първо място се завладява от заетия в производството капитал, колкото и да му се налага след това да я дели с капиталиста, който дава пари в заем (с получателя на лихвения процент), и със земевладелеца (получателя на рентата). Следователно тук нормата на печалбата = $\frac{\text{принадлежна стойност}}{\text{авансиран капитал}}$. Нормата на печалбата, разбирана по този начин, може да спада, макар че например промишлената печалба се повишава спрямо лихвения процент или обратното; точно така нормата на печалбата може да спада, макар че рентата се повишава спрямо промишлената печалба или обратното. Ако печалбата = P , промишлената печалба = P^1 , лихвеният процент = Z и рентата = R , то $P = P^1 + Z + R$. И ясно е, че каквото и да бъде P по абсолютната си величина, P^1 , Z и R могат по отношение едно на друго да растат и да спадат независимо от величината на P , независимо от повишаването или спадането на P . Увеличаването на P^1 , Z и R едно спрямо друго означава само различно разпределение на P между различни лица. По-нататъшното разглеждане на обстоятелствата, които довеждат до едно или друго разпределение на P между различни лица — до разпределение, което обаче съвсем не е тъждествено с повишаването или спадането на самото P , — не се отнася тук, а към анализа на конкуренцията на капиталите. Но ако R може да достигне такава величина, каквато P не би имало дори тогава, когато би се делило само на P^1 и Z , това както показвахме, е *привидност* и произтича от обстоятелството, че

част от продукта при нарастване на неговата [пазарна] стойност — вместо обратно да се превръща в постоянен капитал — се освобождава и се превръща в рента.} [688].

* * *

[684] В цялата гореизложена трактовка на проблемата се предполага, че поскъпналият (по пазарна стойност) продукт не влиза *naturaliter** в състава на постоянния капитал, а влиза само в работната заплата, само в променливия капитал. Ако поскъпналият продукт влизаше в постоянния капитал, то според мнението на Рикардо в резултат от това нормата на печалбата би спаднала още повече, а рентата би се повишила още по-силно. Необходимо е да се изследва това.

Досега ние приемахме, че стойността на постоянния капитал, т. е. в приведенния по-горе случай 50 ф. ст., трябва да бъде възстановена от *стойността* на продукта. Следователно, ако 1 тон или 1 квартал струва 3 ф. ст., разбира се, за възстановяването на посочената стойност са необходими по-малко тонове или квартали, отколкото в случая, когато един тон или един квартал струва само $1\frac{3}{5}$ ф. ст., и т. н. Но да предположим сега, че каменните въглища или пшеницата, или който и да било друг продукт на земята — продукт, произвеждан от земеделския капитал — сам влиза *naturaliter* в образуването на постоянния капитал, например наполовина. В този случай е ясно, че каквато и да бъде цената на каменните въглища или на пшеницата [685], постоянният капитал от определена величина, т. е. привеждан в движение от определен брой работници, винаги изисква за възстановяването си определена, взета *in natura* част от съвкупния продукт, тъй като съставът на земеделския капитал, който се изразява в съотношението между масите натрупан труд и живия труд, си остава съгласно предположението *неизменен*.

Ако например постоянният капитал се състои наполовина от каменни въглища или пшеница, а наполовина — от други стоки, то постоянен капитал 50 ф. ст. се състои в 25 ф. ст. от други продукти и в 25 ф. ст. [от каменни въглища или пшеница], т. е. от $15\frac{5}{8}$ тона [каменни въглища] или квартера [пшеница], когато един тон [каменни въглища] струва $1\frac{3}{5}$ (или $\frac{8}{5}$) ф. ст. И както и да се изменя пазарната стойност на един тон [каменни въглища] или квартал [пшеница], $16\frac{2}{3}$ работници винаги изискват постоянен капитал 25 ф. ст. [в други стоки] плюс $15\frac{5}{8}$ квартера [пшеница] или тона [каменни въглища], тъй като вещественият състав на постоянния капитал си

* — в натурален вид. Ред.

остава без изменение, а също така без изменение остава и съответният брой работници, необходим, за да привежда този капитал в движение.

Ако сега [пазарната] стойност на един тон [каменни въглища, или кварталер [пшеница] се повиши както в *таблица Е* до 3 ф. ст. то за $16\frac{2}{3}$ работника би бил необходим постоянен капитал, равен на 25 ф. ст. + $15\frac{5}{8} \times 3$ ф. ст. = 25 ф. ст. + 45 ф. ст. + $16\frac{1}{8}$ ф. ст. = $71\frac{7}{8}$ ф. ст. А тъй като $16\frac{2}{3}$ работника струват тук 50 ф. ст., то изискваният се в дадения случай разход на съвкупен капитал би съставлявал $71\frac{7}{8}$ ф. ст. + 50 ф. ст. = $121\frac{7}{8}$ ф. ст.

При еднакъв органически състав земеделският капитал би се изменил по своите *стойностни съотношения*.

Ние бихме получили $71\frac{7}{8}c + 50v$ (за $16\frac{2}{3}$ работника). Капитал 100 ф. ст. би имал състав $58\frac{38}{39}c + 41\frac{1}{39}v$. Броят на работниците би бил $13\frac{79}{117}$ (с $\frac{1}{117}$ повече от $13\frac{2}{3}$). Тъй като $16\frac{2}{3}$ работника привеждат в движение $15\frac{5}{8}$ квартера или тона постоянен капитал, то $13\frac{79}{117}$ работника привеждат в движение $12\frac{32}{39}$ тона или квартера на стойност $38\frac{8}{13}$ ф. ст. А останалата част от постоянния капитал, равна на $20\frac{20}{39}$ ф. ст., би се състояла от други стоки. При всички обстоятелства от продукта винаги би следвало да се изваждат $12\frac{32}{39}$ тона или квартера, за да се възстанови онази част от постоянния капитал, в която те влизат *in natura*. Тъй като стойността, произвеждана от 20 работника, се равнява на 60 ф. ст., то стойността, произвеждана от $13\frac{79}{117}$ работника, би била равна на $41\frac{1}{39}$ ф. ст. Но в *таблица Е* работната заплата за $13\frac{79}{117}$ работника също би съставлявала $41\frac{1}{39}$ ф. ст. По този начин тук няма никаква принадлежна стойност.

Съвкупният брой тонове би съставлявал [в този случай в категория III на *таблица Е* $51\frac{11}{39}$ тона¹¹⁵, от които] $12\frac{32}{39}$ тона отново се възпроизвеждат [за възстановяване на онази част от постоянния капитал, в която те влизат в натурална форма], $13\frac{79}{117}$ тона отиват за работна заплата на работниците и $6\frac{98}{117}$ тона се падат на другата част на постоянния капитал (по 3 ф. ст. на тон). Тези три величини, взети заедно, съставляват $33\frac{1}{3}$ тона. За рента остават следователно $17\frac{37}{39}$ тона.

За опростяване на изчисленията ще вземем най-благоприятния за Рикардо краен случай, т. е. ще предположим, че постоянният капитал свършено така, както и променливият, се състои само от земеделски продукт, чиято стойност се повишава до 3 ф. ст. на кварталер или тон вследствие на това, че категория Ia господства на пазара.

Технологическият състав на капитала си остава предишният, т. е. остава неизменно *съотношението* между живия труд, който е пред-

ставен в променливия капитал — т. е. между броя на работниците (тъй като е предположен неизменен нормален работен ден), — и *масата на средствата на труда*, които са необходими при даден брой работници и които сега, съгласно нашето предположение, се състоят от тонове каменни въглища или квартири пшеница.

Тъй като при първоначалния състав на капитала $60c + 40v$, когато цената на един тон се равняваше на 2 ф. ст., 40 v представляваха 20 работника или 20 квартера или тона, 60 c представляваха 30 тона; а тъй като тези 20 работника в III категория произвеждаха 75 тона, то $13\frac{1}{3}$ работника (40 v при цена на един тон 3 ф. ст. съответствуват на $13\frac{1}{3}$ тона или на $13\frac{1}{3}$ работника) произвеждат 50 тона и привеждат в движение постоянен капитал [686] от $60\frac{2}{3}$, т. е. от 20 тона или квартера.

По-нататък, тъй като 20 работника произвеждат стойност от 60 ф. ст., то $13\frac{1}{3}$ работника произвеждаат стойност 40 ф. ст.

Тъй като капиталистът трябва да плаща за 20 тона [постоянен капитал] 60 ф. ст. и за $13\frac{1}{3}$ работника — 40 ф. ст., а тези работници произвеждат само стойност 40 ф. ст., то стойността на продукта = 100 ф. ст.; разходите също така съставляват 100 ф. ст. Принадената стойност и печалбата = 0.

Но тъй като производителността на III категория е останала без изменение, $13\frac{1}{3}$ работника произвеждат, както казахме, 50 тона или квартера. Обаче натуралният разход в тонове или квартири съставлява само $33\frac{1}{3}$ тона: 20 тона за постоянния капитал и $13\frac{1}{3}$ тона за работна заплата. Следователно произведените в III категория 50 тона съдържат принаден труд от $16\frac{2}{3}$ тона, който и образува рента.

Но какво представляват тези $16\frac{2}{3}$ тона?

Тъй като *стойността* на продукта = 100 ф. ст., а самият продукт = 50 тона, то стойността на произвеждания тук един тон в действителност би съставлявала $\frac{100}{50}$, т. е. 2 ф. ст. И дотогава, докато продуктът *in natura* се получава в по-голямо количество от необходимото за възстановяване на капитала в натурална форма, индивидуалната стойност на един тон трябва, дори при такъв [намален] мащаб на производството, да бъде по-малка от пазарната ѝ стойност.

Арендаторът трябва да изразходва 60 ф. ст., за да възстанови 20 тона [постоянен капитал]. Той смята всеки от тези 20 тона по 3 ф. ст., тъй като такава е пазарната му стойност, и тонът се продава по тази цена. Точно така той трябва да изразходва 40 ф. ст. за заплащане на $13\frac{1}{3}$ работника или за заплащането на онова количество тонове или квартири, което дава на работниците. Последните получават по този начин само $13\frac{1}{3}$ тона.

Но в действителност, ако имаме предвид категория III, 20 тона струват само 40 ф. ст., а $13\frac{1}{3}$ тона — само $26\frac{2}{3}$ ф. ст. Освен това $13\frac{1}{3}$ работника произвеждат стойност 40 ф. ст. — следователно създават принадлежна стойност $13\frac{1}{3}$ ф. ст. Това съставлява, като смятаме на тон по 2 ф. ст., $6\frac{4}{6}$ (или $6\frac{2}{3}$) тона.

А тъй като в III категория 20 тона [постоянен капитал] струват само 40 ф. ст., остава излишък от 20 ф. ст., равен на 10 тона.

Следователно $16\frac{2}{3}$ тона, които съставляват рентата, се разпадат на $6\frac{2}{3}$ тона превърнала се в рента принадлежна стойност и на 10 тона превърнал се в рента капитал. Но в резултат на това, че пазарната стойност на един тон се е повишила до 3 ф. ст., 20 тона [постоянен капитал] струват на арендатора 60 ф. ст., а $13\frac{1}{3}$ тона [работна заплата] струват 40 ф. ст., докато $16\frac{2}{3}$ тона, които представляват излишък от пазарната стойност над [индивидуалната] стойност на продукта на арендатора, се явяват като рента, равна на 50 ф. ст.

Колко тона доставят $13\frac{1}{3}$ работника в категория II? 20 работника доставят тук 65 тона — следователно $13\frac{1}{3}$ работника доставят $43\frac{1}{3}$ тона. Стойността на продукта, както и по-горе, се равнява на 100 ф. ст. Но от $43\frac{1}{3}$ тона за възстановяване на капитала са необходими $33\frac{1}{3}$ тона. Като принадлежен продукт, или рента, остава $43\frac{1}{3} - 33\frac{1}{3} = 10$ тона.

Тази рента от 10 тона се обяснява по следния начин:

Стойността на продукта във II категория е равна на 100 ф. ст., продуктът съставлява $43\frac{1}{3}$ тона, следователно стойността на един тон = $2\frac{4}{13}$ ф. ст. Значи $13\frac{1}{3}$ работника струват $30\frac{10}{13}$ ф. ст. и [от 40 ф. ст., които плащат пазарната стойност на $13\frac{1}{3}$ тона] за принадлежна стойност остават $9\frac{3}{13}$ ф. ст. По-нататък, 20 тона от постоянния капитал струват $46\frac{2}{13}$ ф. ст. и от 60 ф. ст., които заплащат тяхната [пазарна стойност], остават $13\frac{11}{13}$ ф. ст. Заедно с принадлежната стойност се получават $23\frac{1}{13}$ ф. ст., което тъкмо съответствува на стойността на 10 тона, [като се смята тонът по $2\frac{4}{13}$ ф. ст.].

Само в категория Ia, където за възстановяване на постоянния капитал и на работната заплата действително са необходими *in natura* $33\frac{1}{3}$ тона или кварталера, т. е. необходим е целият съвкупен продукт, всъщност няма нито принадлежна стойност, нито принадлежен продукт, нито печалба, нито рента. Докато работата стои другояче, докато се получава повече продукт, отколкото е необходимо за възстановяване на капитала *in natura*, дотогава става превръщане на печалбата (на принадлежната стойност) и капитала в рента. Превръщането на капитала в рента тук има място дотолкова, доколкото известен дял от тази част на продукта, която по-рано, при по-ниска стойност, би трябвало да възстановява капитала, сега се освобождава

или доколкото част от продукта, която би трябвало да се превърне в капитал и принадлезна стойност, се пада на рентата.

Но заедно с това ние виждаме, че поскъпването на постоянния капитал, ако то е следствие от поскъпването на земеделските продукти, извънредно понижава рентата. Например рентата на III и II категория спада от 50 тона [в таблица E] — което при пазарна стойност на един тон от 3 ф. ст. съставлява 150 ф. ст. — на $26\frac{2}{3}$ тона, т. е. почти наполовина. Такова спадане е неизбежно [687], тъй като тук броят на работниците, прилагани от същия капитал 100 ф. ст., се намалява по две причини: първо, защото се повишава работната заплата, т. е. увеличава се стойността на променливия капитал; второ, защото се повишават по стойност средствата за производство, постоянният капитал. Само по себе си повишаването на работната заплата има за следствие това, че на 100 ф. ст. се пада по-малко труд, а следователно (при неизменна стойност на стоките, влизаци в постоянния капитал) и съответно по-малък постоянен капитал, тъй като всичките тези 100 ф. ст. в тяхната съвкупност представляват по-малко натрупан и по-малко жив труд. Но освен това повишаването на стойността на стоките, влизаци в постоянния капитал, води до това, че — тъй като технологичното съотношение между натрупания и живия труд остава неизменно — със същите пари сега може да бъде вложено по-малко количество натрупан труд, а поради това и по-малко количество жив труд. А тъй като при еднаква производителност на земята и при даден технологичен състав на капитала количеството съвкупен продукт зависи от количеството вложен труд, с намаляването на последния трябва да се намали също така и рентата.

Това се проявява само тогава, когато изчезва *печалбата*. Докато последната още съществува, рентата може да се увеличава въпреки абсолютното намаляване на продукта във всички категории, както показва таблицата на стр. 681*. Изобщо ясно е, че когато съществува само рентата, с намаляването на продукта, а следователно и на принадлежния продукт, трябва да се намалява и самата рента. Това би ставало по-бързо още от самото начало, ако заедно с нарастването на променливия капитал нарастваше и стойността на постоянния капитал.

Но и независимо от това таблицата на стр. 681 показва, че нарастването на диференциалната рента — при намаляване на производителността на земеделието — *също и при най-добрите категории земя* винаги се придружава от намаляване на масата на съвкупния продукт, която се пада на авансирания капитал от определена величина,

* Виж настоящия том, част II, стр. 490—491. Бълг. ред.

например от 100 ф. ст. Рикардо няма никаква представа за това. Нормата на печалбата се намалява, защото същият капитал, например от 100 ф. ст., привежда в движение все *по-малко количество* труд и заплаща този труд по-скъпо, а следователно натрупва все по-малък излишък. Но при дадена производителност количеството на действително получения продукт зависи, както и принадлежната стойност, от броя на работниците, прилагани от капитала. Рикардо изпуска това изпредвид точно така, както изпуска изпредвид и обстоятелството, че рентата се образува не само по пътя на превръщането на принадлежната стойност в рента, но и по пътя на превръщането на капитала в принадлежната стойност. Разбира се, това превръщане на капитала в принадлежната стойност е само привидно. Ако пазарната стойност се определяше от стойността на продукта в III категория и т. н., във всяка частица на принадлежния продукт би била представена принадлежната стойност, би бил представен принадлежен труд. По-нататък Рикардо винаги има предвид само обстоятелството, че за производството на същия продукт е необходимо да се приложи повече труд, но изпуска изпредвид това, което е решаващо за определянето както на нормата на печалбата, така и на масата на произведения продукт, а именно, че при същия капитал се прилага непрекъснато намаляващо се количество жив труд, от който [като допуснем низходяща линия] все по-голяма част се пада на необходимия труд и все по-малка — на принадлежния труд.

Всичко това довежда до извода, че Рикардо, дори ако рентата се разглежда само като диференциална рента, не е направил по този въпрос ни най-малка крачка напред в сравнение със своите предшественици. Негова значителна заслуга в тази област е това, което изтъкна Де Куинси, а именно — *научната* формулировка на въпроса. Но при решаването на въпроса Рикардо възприе възгледите на своите предшественици. Де Куинси казва следното:

„В учението за поземлената рента Рикардо внесе това ново, че го сведе до въпроса, действително ли рентата отменява закона на стойността“ (*The Logic of Political Economy*. Edinburgh and London, 1844, стр. 158).

По-нататък, на стр. 163 от същото съчинение, Де Куинси казва

„Рентата е онази част от продукта на земята (или на *някой друг фактор на производството*), която се заплаща на собственика на земята за *ползването от нейните диференцирани сили*, измервани посредством сравняване със силите на подобни фактори, които се явяват на същия пазар.“

По-нататък, на стр. 176, Де Куинси пише:

„Срещу Рикардо възразяват, че собствениците на земя № 1 няма да започнат да я дават безплатно. Но през този *период*“ {през този *митологичен период*!}, „ко

гато се обработва само № 1, още не е могла да се образува особена класа на арендаторите и наемателите, различна от класата на поземлените собственици“

[688] По този начин според Де Куинси този закон за „поземлената собственост“ има сила само дотогава, докато не съществува никаква поземлена собственост в съвременния смисъл на думата.

Да преминем сега към цитати от Рикардо.

(Г) ИСТОРИЧЕСКА ИЛЮСТРАЦИЯ НА ПОВИШАВАНЕТО НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА ПРИ ЕДНОВРЕМЕННО ПОВИШАВАНЕ НА ЦЕНЕТЕ НА ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ПРОДУКТИ. ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА УВЕЛИЧАВАНЕ ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО]

(Още предварително следната бележка за *диференциалната рента*: в реалната действителност възходящата и низходящата линия се сменят, кръстосват се и се преплитат една с друга.

Но това съвсем не значи, че ако в отделни кратки периоди (като например от 1797 до 1813 г.) значително преобладава движението по низходяща линия, то по силата на това трябва да спада нормата на печалбата (в тази именно степен, в която нормата на печалбата се определя от нормата на принадлежната стойност). Напротив, аз мисля, че през периода 1797—1813 г. нормата на печалбата в Англия не-обикновено се е повишила, въпреки силното повишаване на цените на пшеницата и изобщо на земеделските продукти. Не зная нито един английски статистик, който да не споделя мнението, че за казания период нормата на печалбата се е повишила. Отделни икономисти, като например Чалмерс, Блейк и др., се позоваваха на този факт, за да потвърдят собствените си теории. Предварително трябва да отбележа още, че съвсем нелеп е опитът да се обясни повишаването на цените на пшеницата, което се наблюдаваше в течение на този период, с обезценяването на парите. Никой от ония, които са изучавали историята на стоковите цени през този период, не може да споделя подобен възглед. Освен това цените започват да нарастват — и това тяхно нарастване достига значителна висота — дълго преди да настъпи каквото и да било обезценяване на парите. От момента, когато то настъпва, трябва просто да се прави съответно приспадане от цените. А ако запитат защо въпреки повишаването на цените на пшеницата нормата на печалбата е нарастнала, това може да бъде обяснено със следните обстоятелства: с удължаването на работния ден, което е непосредствено следствие от въвеждането на нови машини; с поевтиняването на фабричните и колониалните стоки, които влизат в потреблението на работниците; със спадането на работната заплата (макар че номиналната

работна заплата се е повишила) *под* обикновеното ѝ средно равнище {този факт за разглеждания период е общопризнат; П. Дж. Стърлинг (в „The Philosophy of Trade“ etc., Edinburgh, 1846), който общо взето приема Рикардовата теория за поземлената рента, се опитва все пак да докаже, че като *непосредствено* следствие от постоянното поскъпване (т. е. от поскъпването, което не се определя от случайни неурожаи) на пшеницата винаги настъпва понижаване на средната работна заплата¹¹⁶}; най-после нарастването на нормата на печалбата се обяснява и с това, че в резултат от заемите и държавните разходи търсенето на капитали се е увеличавало още по-силно, отколкото предлагането им, а това е предизвикало повишаване на *номиналната* цена на стоките, благодарение на което фабрикантите отнемат обратно от получателите на поземлена рента и от други лица, които получават фиксиран доход, част от оня дял на продукта, която е била заплатена във формата на рента, и т. н. Подобни операции не се отнасят до предмета на нашето изследване тук, където ние разглеждаме основните отношения и следователно имаме пред себе си само три класи — земевладелци, капиталисти и работници. Обаче тези операции — при съответни условия — играят значителна роля на практика, както доказва това Блейк¹¹⁷.) [688]

* * *

[689] {Г-н Халет от Брайтън показва на изложбата през 1862 година¹¹⁸ „породиста семенна пшеница“. Г-н Халет твърди, че класовете на пшеницата, подобно на коне за надпрепускане, се нуждаят от внимателни грижи, докато обикновено ги отглеждат как да е, без да вземат под внимание теорията за естествения подбор. За да се илюстрира това, което може да направи — дори с пшеницата — доброто гледане, се привеждат някои забележителни примери. През 1857 г. г-н Халет засял един клас червена пшеница от най-добро качество, който бил дълъг $4\frac{3}{8}$ дюйма и съдържал 47 зърна. От получения от г-н Халет неголям добив той отново подбрал през 1858 г. най-добрия клас с дължина $6\frac{1}{2}$ дюйма и със 79 зърна; това било повторено през 1859 г. пак с най-добрия клас, който този път бил дълъг $7\frac{3}{4}$ дюйма и съдържал 91 зърно. Следната година, 1860-а, била неблагоприятна за опити по агрикултура и класовете на пшеницата не ставали нито по-добри, нито по-големи; но още една година по-късно, през 1861 г., най-добрият клас бил с дължина $8\frac{3}{4}$ дюйма, и на едно стебло се намирили 123 зърна. По този начин за пет години дължината на класа на пшеницата се удвоила, а броят на зърната почти се утроил. Тези резултати били постигнати благодарение на система, която г-н Халет нарича „естествена система“ на отглеждане на пшеницата, т. е. благодарение на това, че отделни зърна са били разсадени на такова разстояние едно от друго — около 9 дюйма по всички посоки, — та всяко зърно да има достатъчно място за пълно развитие. . . Г-н Халет твърди, че производството на пшеница в Англия би могло да бъде удвоено, ако се сее „породиста пшеница“ и се прилага „естествената система“ на отглеждане. Той заявява, че от отделни зърна, засети в подходящо време, по едно зърно на всеки квадратен фут земя, е получавал растения, които се състоят

средно от 23 класа, с приблизително 36 зърна във всеки клас. Съобразно с това продуктът от един акър земя, по точно изчисление, съставлявал 1 001 880 класа, докато един акър, засят по обикновения начин, при изразходване на повече от двадесет пъти по-голямо количество семена, е давал само 934 120 класа пшеница, т. е. с 67 760 класа по-малко. . .”;

[Д] ТРАКТОВКА НА СПАДАНЕТО НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА У РИКАРДО И ВРЪЗКАТА Й С НЕГОВАТА ТЕОРИЯ ЗА РЕНТАТА]

[Спадането на нормата на печалбата Рикардо доказва по следния начин:]

„С прогреса на обществото *естествената цена на труда* винаги има тенденция да се повишава, защото една от главните стоки, които регулират *естествената цена на труда*, има тенденция да става по-скъпа поради нарастващата трудност на нейното производство. Но тъй като подобренията в земеделието и откриването на нови пазари, откъдето може да се внесе продоволствие, могат в продължение на известно време да противодействуват на тенденцията към повишаване на цените на предметите от първа необходимост и дори да предизвикват спадане на естествената им цена, същите тези причини ще оказват съответно въздействие и върху естествената цена на труда.

Естествената цена на всички стоки, освен на суровите продукти и на труда, има тенденция да спада заедно с нарастването на богатството и населението; защото макар, от една страна, действителната им стойност да се повишава поради повишаване на естествената цена на суровината, от която те са направени, все пак това повишаване се повече от уравновесява от подобренията в машините, от по-доброто разделение и разпределение на труда и от *растящото усъвършенствуване на производителите в науките и занаятите*“ (цит. съч., стр. 86—87) [Руски превод, том I, стр. 85—86].

„С нарастването на населението цените на предметите от първа необходимост постоянно ще се повишават, тъй като за тяхното производство ще се изисква повече труд. . . Ето защо паричната работна заплата на работниците няма да спада, а ще се повишава, но не в такава степен, която би била достатъчна, за да има възможност работникът да купува също толкова предмети на комфорта и предмети от първа необходимост, колкото е купувал преди повишаването на цените на тези стоки. . . Въпреки че работникът всъщност би бил заплащан по-зле, все пак *това нарастване на неговата работна заплата по необходимост би намалило печалбата на фабриканта*, защото последният би продавал стоките си по не по-висока цена, докато разходите за произвеждането им биха нараснали. . .

И така, оказва се, че *същата причина, която повишава рентата, а именно нарастващата трудност в производството на добавъчно количество хранителни продукти с помощта на пропорционално същото количество труд, повишава и работната заплата*. И затова — при неизменна стойност на парите — и рентата, и работната заплата ще имат тенденция да се повишават с нарастването на богатството и населението.

Но между нарастването на рентата и нарастването на работната заплата има съществена разлика. Повишаването на паричната стойност на рентата се придружава [690] с увеличаване на нейния дял в продукта: увеличава се не само паричната рента на земеделеца, но и рентата му, изразена в пшеница. . . Съдбата на работника ще бъде по-малко щастлива: наистина той ще получава по-висока работна заплата в пари, но неговата работна заплата, изразена в пшеница, ще се намали; и той

сега не само ще се разпорежда с по-малко количество пшеница, но ще се влоши и общото му положение, защото ще му бъде трудно да поддържа пазарната норма на работната заплата над естествената ѝ норма“ (цит. съч., стр. 96—98) [Руски превод, том I, стр. 91—92].

„Ако предположим, че пшеницата и промишлените стоки се продават винаги по една и съща цена, печалбата ще бъде висока или ниска в зависимост от това, дали е ниска или висока работната заплата. Но да предположим, че пшеницата се повишава по цена, защото се изисква по-голямо количество труд за нейното производство; тази причина няма да повиши цените на промишлените стоки, за производството на които не се изисква добавъчно количество труд... Ако заедно с повишаването на цената на пшеницата се повиши работната заплата — а това безусловно ще стане, — техните [на фабрикантите] печалби необходимо ще спаднат“ (цит. съч., стр. 108) [Руски превод, том I, стр. 98].

„Но могат да попитат няма ли поне фермерът да получава предишната норма на печалбата, макар че той трябва да плати добавъчна сума като работна заплата. Разбира се, не: защото той ще трябва не само да плаща по-висока работна заплата на всеки зает при него работник (както се налага да прави и фабрикантът), но и да плаща рента или пък да използва добавъчен брой работници, за да получава същото количество продукт. А повишаването на цените на суровите продукти само ще съответствува на тази рента или на този добавъчен брой работници и няма да компенсира на фермера повишаването на работната заплата“ (цит. съч., стр. 108) [Руски превод, том I, стр. 99].

„Ние показвахме, че през ранните стадии на общественото развитие както дельт на земеделеца, така и дельт на работника в стойността на продукта на земята е бил неговия и че той нараства пропорционално на нарастването на богатството на обществото и на трудността в производството на храна“ (стр. 109) (Руски превод, том I, стр. 99).

Това е странна буржоазна фантазия относно „ранните стадии на общественото развитие“. През тези ранни стадии работникът е или роб, или селянин, който живее от собствения си труд, и т. н. В първия случай той заедно със земята принадлежи на земевладелеца: във втория — той е сам за себе си и земевладелец. И в двата случая няма капиталист, който да стои между земевладелеца и селския работник. Това, което е само последен резултат от капиталистическото производство — подчиняването на земеделието под неговата власт, произтичащото оттук превръщане на робите или на селяните в наемни работници и вмъкването на капиталиста между земевладелеца и работника, — всичко това Рикардо си представя като явление, което е присъщо на „ранните стадии на общественото развитие“.

„По този начин печалбата има естествена тенденция да спада, защото с прогреса на обществото и богатството се налага да се изразходва все повече и повече труд за производството на необходимото добавъчно количество хранителни продукти. За щастие тази тенденция на печалбата, тази, така да се каже, нейна склонност, от време на време се задържа от подобряването в машините, прилагани в производството на предмети от първа необходимост, а също и от откритията в агрономическата наука, които ни дават възможност да минаваме с по-малко количество труд, отколкото е било необходимо по-рано, и по този начин да понижаваме цената на предметите от първа необходимост за работника“ (цит. съч., стр. 120—121) [Руски превод, том I, стр. 106].

Следната фраза на Рикардо направо говори, че под *норма на печалбата* той разбира *норма на принадлежната стойност* :

„Макар да се произвежда по-голяма стойност, но затова и по-голяма част от това, което остава от тази стойност, след като се заплати рентата, се потребява от производителите, а това, и само това, именно определя размерите на печалбата“ (цит. съч., стр. 127) [Руски превод, том I, стр. 110].

Това значи: ако се остави настрана рентата, нормата на печалбата се равнява на излишъка от стойността на стоката над стойността на труда, заплатен през време на производството на тази стока, или над онази част на стойността на стоката, която се потребява от производителите. Тук Рикардо нарича производители само работниците¹¹⁹. Той приема, че *произведената стойност* е произведена от тях. Следователно той определя тук принадлежната стойност като онази част от произведената от самите работници стойност, която те произвеждат за капиталиста*.

Но ако Рикардо отъждествява нормата на принадлежната стойност с нормата на печалбата и ако заедно с това предполага — а той прави именно така, — че продължителността на работния ден е предварително дадена, тенденцията на нормата на печалбата към спадане може да бъде обяснена само с причините, които предизвикват спадане на нормата на принадлежната стойност. Но спадането на нормата на принадлежната стойност — при дадена величина на работния ден — е възможно само при условие, че нормата на работната заплата през цялото време се повишава. А това може да става само в случай, когато стойността на предметите от първа необходимост се повишава през цялото време, което на свой ред е възможно само при непрекъснато влошаване на условията на производство в земеделието, т. е. при допускане правилността на Рикардовата теория за поземлената рента. Тъй като Рикардо отъждествява нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата [691] и тъй като нормата на принадлежната стойност се изчислява само по отношение на променливия капитал, изразходван за работна заплата, Рикардо, както и А. Смит, предполага, че *стойността на целия продукт* — след

* [691] Относно *произхода на принадлежната стойност* Рикардо казва :

„Във формата на пари. . . капиталът не произвежда никаква печалба; във формата на материали, машини и хранителни продукти, срещу които той може да се разменя, той *би произвел доход*“ (цит. съч., стр. 267) [Руски превод, том I, стр. 193—194]. „Капиталът на притежателя на ценни книжа [692] никога не може да бъде направен производителен — *това в действителност съвсем не е капитал*. Ако притежателят на ценни книжа би пожелал да ги продаде и да употреби полученя за тях капитал производително, той би могъл да направи това само като отклонява капитала на купувача на неговите ценни книжа от някоя производителна употреба“ (стр. 289, бележката) [Руски превод, том I, стр. 207]. [692]

като се спадне рентата — се дели между работника и капиталиста, т. е. дели се на работна заплата и печалба. Казано другояче, Рикардо прави погрешното предположение, че целият авансиран капитал се състои само от променлив капитал. Така например след цитираното по-горе място той продължава:

„Когато в обработката постъпва най-лошата земя или на старата земя се изразходва добавъчно количество капитал и труд с по-малък резултат, изтъкнатите по-горе последици ще се срещат постоянно: по-значителна част от оня дял на продукта, който остава след заплащането на рентата и подлежи на поделба между собствениците на капитала и работниците, ще се получава от последните“ (цит. същ., стр. 127—128) [Руски превод, том I, стр. 110].

Непосредствено след това Рикардо продължава:

„Всеки работник — може би и дори героично — ще има по-малко абсолютно количество продукт; но тъй като по отношение на целия продукт, задържан от фермера, ще бъдат заети повече работници, работната заплата ще поглъща стойността на по-значителна част от целия продукт и следователно за заплащане печалбата ще отиде стойността на по-малко значителна част от продукта“ (стр. 128) [Руски превод, том I, стр. 110].

А малко по-горе Рикардо пише:

„Количеството продукт на земята, което остава, след като е извършено плащането на земевладелеца и работника, по необходимост принадлежи на фермера и съставлява печалбата върху неговия капитал“ (стр. 110) [Руски превод, том I, стр. 99—100].

В края на раздела „За печалбата“ (глава 6-а) Рикардо казва, че неговият анализ на спадането на нормата на печалбата остава верен дори и ако би било направено — неправилното — предположение, че цените на стоките се повишават заедно с повишаването на паричната работна заплата на работниците:

„В главата за работната заплата ние се старяхме да покажем, че паричната цена на стоките не се повишава при повишаване на работната заплата. . . Но дори ако въпросът стоеше другояче, дори ако високата работна заплата предизвикваше постоянно повишаване на стоковите цени, все пак би останало вярно твърдението, че високата работна заплата неизменно се отразява върху онези, които използват наемен труд, че тя ги лишава от част от действителната им печалба. Да предположим, че шапкарят, производителят на чорапи и обувчарят плащат всеки с по 10 ф. ст. повече работна заплата при производството на определено количество от своите стоки и че цената на шапките, чорапите и обувките се е повишила със сума, достатъчна за възстановяване на десетте ф. ст. за всеки от тях. В този случай тяхното положение не би било по-добро, отколкото в случая, ако това повишение на цените не настъпваше. Ако производителят на чорапи е продал чорапите си за 110 ф. ст. вместо за 100, неговата печалба би била равна точно на също такава парична сума, както и преди; но тъй като в замяна срещу тази еднаква парична сума той би получил една десета по-малко количество шапки, обувки и всякаква друга стока и тъй като при предишния размер на съставляванията си“ (т. е. при същия капитал) „той би могъл да използва по-малко работници по-

ради повишаването на работната заплата и да купува по-малко сурови материали в резултат от повишаването на техните цени, той не би бил в по-добро положение, отколкото ако общата сума на паричната му печалба действително се е намалила, а цените на всички промишлени стоки са останали без изменение“ (стр. 129) [Руски превод, том I, стр. 111].

Рикардо, който на други места винаги подчертаваше в аргументацията си само това, че на най-лошата земя за производството на *същото количество продукти* трябва да заплаща *по-голям брой работници*, тук най-последно изтъква момента, който има решаващо значение за нормата на печалбата, а именно, че при същата сума капитал *се използват по-малко работници поради повишаването на работната заплата*. В останалото той е не съвсем прав. Ако цената на шапките и т. н. се повишава с 100%, положението на капиталиста не се променя, но земевладелецът би бил принуден при купуването на всички тия стоки да дава по-голяма сума от рентата си. Например неговата рента се е увеличила от 10 ф. ст. на 20. Но срещу тези 20 ф. ст. той получава пропорционално по-малко количество шапки и т. н., отколкото по-рано срещу 10 ф. ст.

Рикардо напълно правилно казва:

„При прогресиращо състояние на обществото чистият продукт на земята спрямо, нейния общ продукт постоянно намалява“ (стр. 198) [Руски превод, том I, стр. 150]

Това положение има у Рикардо смисъла, че при прогресиращо състояние на обществото рентата не се повишава. Действителната причина [за намаляването на чистия продукт спрямо брутния продукт] се състои в това, че при прогресиращо състояние на обществото променливият капитал се намалява по отношение на постоянния капитал. [691]

[692] Че с прогреса на производството постоянният капитал нараства по отношение на променливия, това признава и самият Рикардо, само че във формата на нарастване на основния капитал по отношение на оборотния:

„В богатите и могъщи страни, където големи капитали са вложени в машини, внезапните промени в търговията и промишлеността предизвикват повече бедствия, отколкото в по-бедните страни, *където има пропорционално много по-малко основен капитал и много повече оборотен и където следователно по-значителната част от работата се извършва от човешкия труд*. Оборотният капитал не тъй трудно, както основният капитал, може да се изтегли от отрасъла, в който е зает. Машините, изработени за един отрасъл на промишлеността, често пъти съвсем не могат да бъдат приспособени за друг отрасъл; напротив, сблеклото, храната и жилището на работника от един отрасъл могат да служат за поддържане живота на работника и в друг отрасъл“

(тук следователно под оборотен капитал се разбира само променливият капитал, изразходван за работна заплата),

„или същият този работник може да получи същата храна, облекло и жилище; макар и да промени занаятието си. Това обаче е такова зло, с което една богата нация трябва да се примирява; и да се оплакват от това, би било също така неразумно, както ако един богат търговец би започнал да тъжи, задето корабът му постоянно се излага на всички опасности в морето, докато къщурката на бедния му съсед съвсем не е застрашена от подобни опасности“ (цит. съч., стр. 311) [Руски превод, том I, стр. 220].

Рикардо сам посочва такава причина за повишаване на рентата, която съвсем не зависи от повишаването на цените на земеделските продукти:

„Всеки капитал, вложен в земя, по необходимост се превръща след изтичане срока на аренда в собственост на *земевладелеца*, а не на арендатора. Всяко възнаграждение, което земевладелецът може да получи срещу този капитал, като отдава отново под аренда земята си, *ще вземе формата на рента*; но никой не би започнал да плаща рента, ако с помощта на даден капитал би било възможно да се получи от чужбина по-голямо количество пшеница, отколкото количеството, което може да бъде произведено на тази земя в страната“ (цит. съч., стр. 315, бележката) [Руски превод, том I, стр. 223].

За същия предмет Рикардо казва:

„В една от предходните части на това съчинение аз отбелязах разликата между рентата в истинския смисъл на тази дума и възнаграждението, което под това название се заплаща на земевладелеца за едни или други изгоди, които той благодушно изразходване на своя капитал е доставил на арендатора. Но аз може би недостатъчно ясно изтъкнах разликата, която произтича от различните начини на влагане на този капитал. Тъй като част от този капитал, изразходвана веднъж за подобряване на фермата, се срества неразривно със земята и довежда до увеличаване на производителните ѝ сили, то *възнаграждението, заплащано на земевладелеца за ползването от земята, има напълно характер на рента* и се подчинява на всички закони на рентата. Безразлично дали подобрието се прави за сметка на земевладелеца или на арендатора, и в единия, и в другия случай то не би било предприето първоначално, ако не беше твърде вероятно, че доходът от подобрената земя ще бъде поне равен на *печалбата*, която може да бъде получена при влагане на всеки друг капитал със същата величина. Но щом като това подобриение е направено, *понаматък* доходът, получаван от подобрената земя, *ще има вече напълно характер на рента* и ще се подчинява на всички изменения, на които се подлага рентата. Обаче някои от тези разходи подобряват земята само за ограничен период и не довеждат до продължително повишаване на производителните ѝ сили: така например, ако те са изразходвани за здания или за други подобрения от преходен характер, необходимо е постоянно да се възобновяват и поради това те не дават на земевладелеца каквато и да е постоянна прибавка към действителната му рента“ (стр. 306, бележката) [Руски превод, том I, стр. 216—217].

Рикардо казва:

„Във всички страни и във всички времена *печалбата зависи* от количеството труд, който е необходим за снабдяването на работниците с предмети от първа необходимост, произвеждани на оная земя или с онзи капитал, които не дават никаква рента“ (стр. 128) [Руски превод, том I, стр. 110].

Съгласно този възглед печалбата на арендатора на земя, която според Рикардо не плаща рента — т. е. на най-лошата земя, — би

регулирала общата норма на печалбата. У Рикардо ходът на разсъждението е следният: продуктът на най-лошата земя се продава по неговата *стойност* и не носи никаква рента; следователно тук ясно се вижда колко принадлежна стойност остава за капиталиста, след като се спадне онази част от стойността на продукта, която представлява само еквивалент за работника; и тази принадлежна стойност е печалбата. В основата на това разсъждение лежи предпоставката, че *цената по разходите и стойността* са тъждествени, че тъй като даден продукт се продава по производствената му цена, той се продава по своята стойност.

Исторически и теоретически това е невярно. Аз показвах,* че там, където съществуват капиталистическо производство и поземлена собственост, там земята или мината от най-лоша категория не плаща рента, защото нейният продукт се продава *под неговата* [индивидуална] *стойност*, когато го продават по пазарна стойност (регулирана не от този продукт, получаван от най-лошата земя или мина.) Защото пазарната стойност на продукта покрива тук тъкмо само неговата *цена по разходите*. Но от какво се регулира тази цена по разходите? От нормата на печалбата на *неземеделския капитал*, в определението на която естествено влиза и цената на пшеницата, макар че относно последната съвсем не може да се каже, че единствено тя определя нормата на печалбата. Твърдението на Рикардо би било правилно само ако стойностите и цените по разходите биха били тъждествени. [693] Пък и исторически — във връзка с това, че капиталистическото производство се появява в земеделието по-късно, отколкото в промишлеността — земеделската печалба се определя от промишлената печалба, а не обратното. Вярно е само, че най-лошата земя, която носи печалба, но не рента, и продава своя продукт по производствената му цена, *се проявява*, явно изпъква средната норма на печалбата, но съвсем не е вярно, че средната печалба *се регулира* от това, което би значело нещо съвсем друго.

Нормата на печалбата може да спада, без да се повишават *нормата на лихвата* и *нормата на рентата*.

„От анализа, който направихме на печалбата върху капитала, е ясно, че *никакво натрупване на капитал не може да понижава постоянно печалбата****, *ако няма някаква постоянна причина, която да предизвиква повишаване на работната заплата*... Ако количеството предмети от първа необходимост, потребявани

* Виж настоящия том, част II, стр. 314—315. *Ред.*

** Под *печалба* Рикардо разбира тук онази част от принадлежната стойност, която капиталистът си присвоява, а съвсем не принадлежната стойност като цяло. Колкото неправилно е твърдението, че принадлежната стойност може да спада в резултат от натрупването на капитала, също толкова вярно е това по отношение на печалбата.

от работниците, винаги може да се увеличава с еднаква леснина, не би имало *постоянни изменения в нормата на печалбата или на работната заплата* (би следвало да се каже: нормата на принадлежната стойност и стойността на труда), „каквито и размери да достига натрупването на капитал. Адам Смит обаче неизменно *отнася спадането на печалбата з: сметка на натрупването на капитала и на възникващата оттук конкуренция*, като при това никога не обръща внимание на нарастващата трудност в добиването на хранителни продукти за добавъчен брой работници, използвани от добавъчен капитал“ (цит. съч., стр. 338—339) [Руски превод, том I, стр. 238].

Всичко това би било вярно само ако печалбата би била тъждествена на принадлежната стойност.

И така, А. Смит казва, че с натрупването на капитал нормата на печалбата спада в резултат на нарастващата конкуренция между капиталистите; а Рикардо казва, че нормата на печалбата спада в резултат от засилващото се влошаване на производствените условия в земеделието (посъщаване на предметите от първа необходимост). Ние опровергахме неговия възглед, който би бил правилен само ако нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата биха били тъждествени, т. е. ако нормата на печалбата би могла да спада само поради повишаване на нормата на работната заплата (като се предполага, че работният ден е неизменен). Възгледът на Смит е основан на това, че той (в неговото неправилно и опровергано от самия него разбиране на стойността) разглежда стойността като резултат от събирането на работната заплата, печалбата и рентата. Според него натрупването на капиталите принуждава да се понижава *произволно установените* печалби, които нямат никаква иманентна мярка, по пътя на понижаването на стоковите цени, спрямо които според този възглед печалбите образуват чисто номинална надбавка.

Разбира се, Рикардо е теоретически прав, изтъквайки против Смит довода, че натрупването на капитали не внася изменения в определянето на стойността на стоките; но той дълбоко греша, като се опитва да опровергае Смит, посочвайки, че в страната не можело да има *свръхпроизводство*. Рикардо отрича възможността за прекомерно изобилие на капитал, признаването на която в следващия период се затвърди в английската политическа икономия като общоприета аксиома.

Първо, Рикардо изпуска изпредвид, че в реалната действителност, където една срещу друга противостоят не само две страни — капиталистът и работникът, а [промишленият] капиталист, работникът, земевладелецът, паричният капиталист, получателите на фиксирани доходи от държавата и т. н., — че в тези условия спадането на стоковите цени, което бие и по двамата, и по промишления капиталист, и по работника, се оказва изгодно за другите класи.

Второ, Рикардо изпуска изпредвид, че капиталистическото производство се води съвсем не в произволно установявани размери, но че колкото повече се развива то, в толкова по-голяма степен е принудено да произвежда в такива размери, които не се намират в никаква връзка с непосредственото търсене, а зависят от непрекъснатото разширяване на световния пазар. Рикардо прибягва до нелепата предпоставка на Сей, че капиталистът произвеждал не за печалба, не за принадена стойност, а непосредствено за потребление, за потребителна стойност — за своето собствено потребление. Рикардо изпуска изпредвид, че стоката трябва да бъде превърната в пари. Търсенето от страна на работниците е недостатъчно, тъй като печалбата съществува именно защото търсенето, което могат да предявят работниците, е по-малко от стойността на техния продукт, и тя, печалбата, е толкова по-голяма, колкото относително по-малко е това търсене. Също така недостатъчно е и търсенето от страна на капиталистите, което те предявяват един към друг. Свръхпроизводството не предизвиква *постоянно* спадане на печалбата, но то постоянно се повтаря *през определени периоди*. След свръхпроизводството следва недостатъчно производство и т. н. Свръхпроизводството произтича тъкмо от това, че масата на населението никога няма възможност да консумира повече от средното количество необходими средства за живот и следователно нейното потребление не нараства съобразно с увеличаването на производителността на труда. Впрочем целият този раздел се отнася до *конкуренцията на капиталите*. Всичко, което Рикардо говори за това, не струва и пукната пара. (Това е глава 21-а, озаглавена „Влиянието на натрупването върху печалбата и лихвата“.)

„Възможен е само един случай — а и той има временен характер, — когато натрупването на капитал при ниски цени на продоволствието се придружава от спадане на нормата на печалбата. И това става така, когато фондът за издръжка на труда се увеличава много по-бързо, отколкото населението; в този случай работната заплата ще бъде висока, а нормата на печалбата — ниска“ (стр. 343) [Руски превод, том I, стр. 241].

Като възразява на Сей, Рикардо [в същата глава „Влияние на натрупването върху печалбата и лихвата“] иронично бележи по повод на съотношението между печалбата и лихвата:

„Г-н Сей допуска, че нормата на лихвата зависи от нормата на печалбата; но от това не следва, че нормата на печалбата зависи от нормата на лихвата. Първата е причина, втората — следствие, и никакви обстоятелства не могат да ги заставят да си променят местата“ (цит. съч., стр. 353, *бележката*) [Руски превод, том I, стр. 247].

Обаче същите причини, които довеждат до спадане на печалбата, могат да предизвикат повишаване на лихвата, и обратно ¹²⁰.

* * *

[В главата „За колониалната търговия“ Рикардо пише:]

„Г-н Сей признава, че *производствените разходи* образуват основата на цената, и все пак твърди в различни места на книгата си, че цените се регулират от съотношението между търсенето и предлагането“ (цит. съч., стр. 411) [Руски превод, том I, стр. 281—282].

Тъкмо тук Рикардо [който отрича определящата роля на търсенето и предлагането] би трябвало да види от това [съчетаване на концепцията за производствените разходи с концепцията за търсенето и предлагането у Сей], че [694] *производствените разходи* са твърде различни от количеството труд, изразходван за произвеждането на стоката. Вместо това той продължава:

„Действителният и решаващ регулатор на относителната стойност на две каквито и да било стоки са техните производствени разходи“ (пак там).

[В същата глава „За колониалната търговия“ Рикардо пише:]

„И нима Адам Смит не споделя този възглед“ {че цените не се регулират нито от работната заплата, нито от печалбата}, „когато казва, че „цените на стоките, или *стойността* на златото и среброто в сравнение със стоките, зависят от съотношението между *количеството труд*, необходимо, за да може на пазара да постъпва определено количество злато и сребро, и количеството труд, необходимо, за да може на пазара да постъпва определено количество от която и да е друга стока“? Това количество не се изменя в зависимост от обстоятелството дали печалбата или работната заплата ще бъде висока или ниска. Но по какъв начин високите печалби могат да повишат цените на стоките?“ (стр. 413—414) [Руски превод, том I, стр. 283].

В приведения пасаж А. Смит разбира под *цени* не нещо друго, а паричния израз на стоковите *стойности*. Фактът, че стойностите на стоките, както и стойността на златото и среброто, срещу които се разменят стоките, се определят от относителните количества труд, необходими за производството на тези два вида стоки {на стоките, от една страна, на златото и среброто — от друга} — този факт съвсем не противоречи на обстоятелството, че „високите печалби могат да повишат“ *действителните* *цени* на стоките, т. е. техните *цени* по разходите. Наистина не всички наведнъж, както мисли Смит. Но високите печалби действително довеждат дотам, че цените на едната част от стоквата маса се покачват по-високо над стойността на тези стоки, отколкото това става при ниско равнище на средната печалба, докато цените на друга част от стоките спадат под тяхната стойност в по-малка степен, отколкото при ниските печалби ¹²¹.

[Глава седемнадесета]

РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА НАТРУПВАНЕТО.
КРИТИКА СРЕЩУ НЕЯ. ИЗВЕЖДАНЕ НА КРИЗИТЕ
ОТ ОСНОВНАТА ФОРМА НА КАПИТАЛА

[1] ГРЕШКАТА НА СМИТ И РИКАРДО, КОИТО ИЗПУСКАХА ИЗПРЕДВИД ПОСТОЯНИЯ КАПИТАЛ. ВЪЗПРОИЗВОДСТВО НА РАЗЛИЧНИТЕ ЧАСТИ НА ПОСТОЯНИЯ КАПИТАЛ]

Преди всичко ние ще сведем в едно положенията на Рикардо, пръснати из цялата му книга.

„... Всички продукти на страната се потребяват; но най-голямата разлика, която можем да си представим, се състои в това, дали те се потребяват от *онези, които в замяна на това произвеждат друга стойност, или пък от онези, които не произвеждат такава стойност*. Когато казваме, че *доходът се спестява и се прибавя към капитала*, ние подразбираме, че *онази част от дохода, за която се казва, че се прибавя към капитала, сега се потребява от производителни работници, а не от непроизводителни*“. (Рикардо тук прокарва същата разлика, както и А. Смит.) „Нищо не може да бъде по-погрешно от предположението, че *капиталът се увеличава от непотреблението*. Ако цената на труда се е покачила толкова високо, че въпреки увеличаването на капитала не би могло да се приложи повече труд, отколкото преди, аз бих казал, че *такова увеличаване на капитала би било все още непроизводително потребено*“ (стр. 163, бележката) [Руски превод, том I, стр. 129—130].

Следователно тук всичко се свежда само до това, дали продуктът се потребява от работниците или пък не от тях. Както у Адам Смит и у други. В действителност обаче тук трябва да става дума заедно с това и за *промишленото потребление* на ония стоки, които съставляват постоянния капитал и се потребяват като оръдия на труда или материал на труда, или пък по такъв начин, че чрез това потребление се превръщат в оръдия на труда и материал на труда. А още от самото начало е погрешна, т. е. едностранчива, представата, че натрупването на капитала било превръщане на дохода в работна заплата, че то се свеждало до натрупване на променлив капитал. Така целият въпрос за натрупването получава фалшиво осветление.

Преди всичко друго необходимо е да си изясним *възпроизводството на постоянния капитал*. Тук ние разглеждаме *годишното възпроизводство*, т. е. вземаме годината като мярка на времето за процеса на възпроизводството.

Значителна част от постоянния капитал — *основният капитал* — влиза в годишния процес на труда, макар тя и да не влиза [изцяло] в годишния процес на образуването на стойността. Основният капитал [в онази негова част, която не влиза в процеса на образуването на стойността] не се потребява. Следователно тази част от него не трябва и да се възпроизвежда. Тя *се запазва*, а заедно с нейната потребителна стойност се запазва и разменната ѝ стойност — благодарение на това, че изобщо влиза в процеса на производството и остава в съприкосновение с живия труд. Колкото по-голяма е в страната през дадена година тази част на капитала, толкова относително по-голямо е чисто формалното ѝ възпроизводство (запазване) през следващата година; това се наблюдава при предположението, че процесът на производството се възобновява, продължава, поддържа се в движение, макар и само в предишния мащаб. Ремонтът и всичко останало, необходимо за запазването на основния капитал, ние прибавяме към първоначално изразходваните за него трудови разходи. Това няма нищо общо със запазването в посочения по-горе смисъл.

Втората част от постоянния капитал всяка година се потребява в производството на стоки и затова трябва да се възпроизвежда. Тук се отнася както цялата част от основния капитал, която всяка година влиза в процеса на образуването на стойността, така и цялата част от постоянния капитал, която се състои от оборотен капитал — суровини и спомагателни материали.

Що се отнася до тази втора част на постоянния капитал, в нея трябва да се прокарват по-нататъшни разлики.

[695] Значителна част от това, което в една производствена сфера *се явява* като постоянен капитал — като средства на труда и материал на труда, — е *едновременно* продукт в някоя паралелна производствена сфера. Например преждата съставлява част от постоянния капитал на тъкача; тя е продукт на прядача, който може би само един ден преди това се е намирал в процес на формиране. Като говорим тук за *едновременност*, имаме предвид това, което е произведено в продължение на *същата* година. Едни и същи стоки, в различните си фази преминават в продължение на една и съща година през различни производствени сфери. От едната сфера те излизат като продукт, в другата влизат като такава стока, която образува постоянен капитал. И като постоянен капитал всички те се потребяват в течение на дадена година: или по такъв начин, че в стоката влиза само тяхната стойност — както е при основния ка-

питал — или така, че в стоката влиза и тяхната потребителна стойност — както е при оборотния капитал. Докато произведената от една производствена сфера стока влиза в друга производствена сфера, за да бъде потребена там като постоянен капитал — наред с тази *последователност* на производствените сфери, в които влиза една и съща стока, различните елементи на тази стока, или различните ѝ фази, се произвеждат *едновременно*, една до друга. В течение на една и съща година тя непрекъснато се консумира в една сфера като постоянен капитал и непрекъснато се произвежда като стока в друга, паралелна сфера. Същите стоки, които се консумират по този начин в течение на една година като постоянен капитал, се произвеждат също така непрекъснато в продължение на същата тази година. Машината се изнася в сфера А. Едновременно с това тя се произвежда в сфера В. Постоянният капитал, консумиран в течение на една година в производствените сфери, които произвеждат средства за живот, се произвеждат *едновременно* в други производствени сфери, така че *в течение* на годината или *в края на годината* той отново е възстановен *in natura**. И едно, и другото — и средствата за живот, и тази част от постоянния капитал — са продукти на нов, действащ в течение на годината труд.

По-горе аз показах** по какъв начин *част от стойността* на продукта в ония производствени сфери, в които се произвеждат средства за живот, а именно частта от стойността, която възстановява постоянния капитал на тези производствени сфери, образува доход за *производителите* на този постоянен капитал.

Но съществува по-нататък още една част от постоянния капитал, която *всяка година се консумира*, без да влиза като съставна част в производствените сфери, които произвеждат средства за живот (стоки, годни за [индивидуално] потребление). Следователно тази част не може и да се възстановява от тези сфери. Ние имаме предвид онази част от постоянния капитал — оръдия на труда, суровини, спомагателни материали, — която се консумира промишлено в процеса на образуването, на производството на самия постоянен капитал — машини, суровини и спомагателни материали. Тази част, както видяхме***, се възстановява *in natura* или непосредствено от продукта на самите тези производствени сфери (като например семена, добитък, отчасти каменни въглища), или по такъв път, че част от продуктите на различните производствени сфери, които образуват постоянния капитал, се разменя [между производителите на средства за производство]. Тук става размяна на капитал срещу капитал.

* — в натура, в натурална форма. *Ред.*

** Виж настоящия том, част I, стр. 100—114 и 215—227. *Ред.*

*** Пак там, стр. 114—128, 165—178 и 231—236. *Ред.*

Благодарение на това, че съществува и се потребява тази част от постоянния капитал, увеличава се не само масата на продуктите, но и *стойността* на годишния продукт. Онази *част от стойността на годишния* продукт, която е равна на стойността на тази част от потребения постоянен капитал, купува обратно *in natura* или извлича обратно от годишния продукт оная част от последния, която трябва да възстанови *in natura* потребения постоянен капитал. Така например онази част от стойността на посева, която образуват семената, определя частта от стойността на реколтата (и заедно с това количеството на зърнените храни), която като постоянен капитал трябва да бъде върната на земята, на производството. Без новоприсъединения в течение на годината труд тази част не би била възпроизведена; но всъщност тя е *произведена* от миналогодишния или [изобщо] от минал труд и — доколкото производителността на труда не се изменя — *стойността*, която тази част присъединява към годишния продукт, е резултат на труда не на текущата, а на миналата година. Колкото по-голям — пропорционално — е прилаганият в дадена страна постоянен капитал, толкова по-голяма ще бъде и онази част от постоянния капитал, която се потребява в производството на постоянния капитал и която не само се изразява в по-голяма маса продукти, но и повишава стойността на тази маса продукти. Следователно тази *стойност* е резултат не само на сегашния труд, на труда на текущата година, но също и на миналогодишен, на минал труд, макар че *без* непосредствения труд на дадената година тя не би могла да се появи отново, както не би могъл да се появи и продуктът, в който тя влиза. Ако тази част на постоянния капитал нараства, нараства не само масата на годишния продукт, но и *стойността* на последния, дори ако количеството на годишния труд си оставаше неизменно. Това нарастване представлява форма на *натрупването на капитала*, която е много важно да се разбере. И не може да има нищо по-далечно от разбирането на тази страна на въпроса от следното положение на Рикардо :

„Трудът на един милион души в промишлеността винаги ще произведе една и съща стойност, но той не винаги ще произведе едно и също богатство“ (цит. съч., стр. 320) [Руски превод, том I, стр. 226].

Този един милион хора — като се предполага, че работният ден е даден — не само ще произвежда, в зависимост от производителността на труда, твърде различни маси стоки, но и стойността на тази маса ще бъде твърде различна в зависимост от това, дали тя е произведена с изразходване на по-голям или по-малък постоянен капитал, следователно дали към нея е присъединена по-голяма или по-малка стойност, създадена от *миналогодишния, миналия* труд.

[2] СТОЙНОСТ НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ И СТОЙНОСТ
НА ПРОДУКТА]

Тук навсякъде, където става дума за възпроизводство на постоянния капитал, за опростяване ние предполагаме най-напред, че производителността на труда, а следователно и начинът на производство остават неизменни. При даден мащаб на производство подлежи на възстановяване като постоянен капитал определено количество продукт *in natura*. При неизменяща се производителност остава без изменения също така и [696] стойността на това количество. Ако настъпват изменения в производителността на труда, благодарение на което същото количество продукт може да бъде отново възпроизведено по-скъпо или по-евтино, с изразходване на повече или по-малко труд, настъпват също така изменения в стойността на постоянния капитал, които влияят върху величината на излишъка на продукта над постоянния капитал.

Да приемем например, че за засяване са необходими 20 квартера [пшеница] по 3 ф. ст. = 60 ф. ст. Ако за възпроизводството на един квартал се изразходва с една трета по-малко труд, кварталът струва всичко 2 ф. ст. От продукта трябва, както преди, да се извадят, като разходи за засяването, 20 квартера, но частта, която те съставляват в стойността на целия продукт, сега е равна само на 40 ф. ст. За възстановяване на същия постоянен капитал ще дотрябва тогава по-малка част от стойността на съвкупния продукт и по-малка част от него в натура, макар че като семена трябва да бъдат върнати на земята както преди 20 квартера¹²².

Ако потребяваният всяка година постоянен капитал съставляваше в една нация 10 милиона ф. ст., а в друга само 1 милион и новоприсъединеният в течение на годината труд на един милион души би се изразявал в 100 милиона ф. ст., стойността на продукта в първата нация ще бъде 110, а в другата — само 101 милиона. При това не само е възможно, но е и несъмнено, че единица стока в нация I би била по-евтина, отколкото в нация II, тъй като последната при разход на същото количество [непосредствен] труд би произвеждала много по-малка маса стоки, много по-малко от онова, което би съответствувало на разликата между 10 и 1. Наистина в нация I в сравнение с II по-значителна част от стойността на продукта, а следователно и по-значителна част от съвкупния продукт, отива за възстановяване на капитала. Но затова пък и съвкупният продукт в нация I е много по-голям.

Относно фабричните стоки е известно, че 1 милион души в Англия произвеждат не само много по-голямо количество продукт, но и продукт с по-голяма стойност, отколкото например в Русия, ма

кар че единица стока в Англия е много по-евтина. Обаче що се отнася до земеделието, изглежда, че там не съществува същото съотношение между капиталистически развитите и сравнително неразвитите нации. Продуктът на една изостанала нация е по-евтин от продукта на капиталистически развита нация. Става дума за *паричната цена*. И все пак изглежда, че продуктът на една развита нация е продукт на много по-малко количество труд (изразходван в течение на една година) от продукта на една изостанала нация. В Англия например със земеделие се занимава по-малко от една трета, а в Русия четири пети от населението — там $\frac{6}{15}$, тук $\frac{12}{15}$. Тези числа не бива да се приемат à la lettre*. Например в Англия маса хора в *неземеделските отрасли на стопанството* — в машиностроенето, в търговията, транспорта и т. н., са заети с изработване и доставка на елементи на селскостопанското производство, а това в Русия не съществува. Следователно относителният брой на хората, заети в земеделието, не бива просто да се определя с броя на непосредствено заетите в земеделието индивиди. В страните на капиталистическото производство в това селскостопанско производство вземат *косвено* участие много такива индивиди, които в по-малко развитите страни са му непосредствено подчинени. Ето защо разликата изглежда по-голяма, отколкото е. Но за общото равнище на цивилизацията на страната тази разлика е много важна, та дори тя да се състои само в това, че значителна част от участващите в земеделието производители не участва непосредствено в него и изтръгната от идиотизма на селския живот, спада към промишленото население.

И така, да оставим настрана преди всичко това. По-нататък да оставим настрана и това, че по-голямата част от земеделските народи е принудена да продава своя продукт *под* неговата стойност, докато в страните с развито капиталистическо производство земеделският продукт се издига по цена до своята стойност. Във всеки случай в стойността на продукта на английския земеделец влиза такава част от стойността на постоянния капитал, която не влиза в стойността на продукта на руския земеделец.

Да предположим, че тази част от стойността е равна на еднодневния труд на 10 души. Да предположим, по-нататък, че този постоянен капитал се привежда в движение от един английски работник. Аз говоря за онази част от постоянния капитал на земеделския продукт, възстановяването на която — например възстановяването на земеделските оръдия — се извършва не чрез изразходване на нов труд [на земеделците]. Ако са необходими 5 руски работници

* — в буквалния смисъл. *Ред.*

за производството на същия продукт, който произвежда 1 англичанин с помощта на постоянен капитал [равен на 10 работни дни], и ако постоянният капитал, вложен от русите, е равен на 1 работен ден, то продуктът на англичанина ще бъде равен на $10+1=11$ работни дни, а продуктът на русина ще бъде равен на $1+5=6$. Ако руската земя е толкова по-плодородна от английската, че тя без влагане на постоянен капитал или с помощта на 10 пъти по-малък постоянен капитал произвежда също толкова пшеница, колкото англичанинът произвежда с капитал 10 пъти по-голям, то *стойностите* на еднаквите количества английска и руска пшеница се отнасят както 11:6. Ако един квартал руска пшеница се продаваше по 2 ф. ст., английската пшеница би се продавала по $3\frac{2}{3}$ ф. ст. за един квартал, защото $2:3\frac{2}{3}=6:11$. По този начин паричната цена и стойността на английската пшеница биха били много по-високи от паричната цена и стойността на руската пшеница. Но все пак английската пшеница би била произведена с изразходване на по-малко количество [непосредствен] труд, защото, за да може *миналият* труд да се появи отново както в масата на продукта, така и в неговата стойност, не е необходимо никакво допълнително изразходване на нов труд. По-висока цена и стойност на английската пшеница винаги би била налице, ако англичанинът, прилагайки по-малко непосредствен труд от русина, същевременно прилага по-голям постоянен капитал и ако този постоянен капитал — който *нищо* не му струва [в смисъл на разход на нов труд], макар че той на времето е струвал [определени разходи] и трябва да бъде заплатен — би повишавал производителността на труда не в такава степен, че с това да бъде компенсирано естественото плодородие на руската почва. Паричните цени на земеделския продукт могат следователно да се намират в страните на капиталистическото производство на по-високо равнище, отколкото в [697] по-малко развитите страни, макар всъщност този продукт да струва по-малко количество труд. Той съдържа повече съвкупен труд — непосредствен труд плюс минал труд, — но новопоявяващият се в този продукт минал труд не изисква никакви [нови] разходи. Продуктът би бил по-евтин, ако на това не пречеше разликата в естественото плодородие. С това може да се обяснят и по-големите парични размери на работната заплата [в развитите капиталистически страни].

Досега ние говорехме само за възпроизводството на наличния капитал. Работникът възстановява работната си заплата заедно с принадлежащия труд или с принадлежната стойност, която образува печалбата на капиталиста (включително и рентата). Той възстановява онази част на годишния продукт, която отново му служи като работна заплата. Капиталистът е излял своята печалба в течение на

годината, но работникът е произвел такава част от продукта, която отново може да бъде изядена като печалба. Част от постоянния капитал, потребена в производството на средства за живот, се възстановява от оня постоянен капитал, който в течение на годината е произведен от нов труд. Производителите на тази нова част от постоянния капитал реализират своя доход (печалбата и работната заплата) в онази част от средствата за живот, чиято стойност е равна на стойността на постоянния капитал, потребен в производството на тези средства за живот. Най-после, постоянният капитал, потребяван в производството на постоянен капитал, в производството на машини, суровини и спомагателни материали, се възстановява — *in patria* или по пътя на размяната на капитал срещу капитал — от съвкупния продукт на различните производствени сфери, които произвеждат постоянен капитал.

§3) НЕОБХОДИМИ УСЛОВИЯ ЗА НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА.
АМОРТИЗАЦИЯ НА ОСНОВНИЯ КАПИТАЛ И НЕЙНАТА РОЛЯ В ПРОЦЕСА
НА НАТРУПВАНЕТО]

Как стои въпросът с *увеличаването* на капитала, с неговото *натрупване*, за разлика от възпроизводството, с *превърщането на дохода* в капитал?

За опростяване на въпроса да предположим, че производителността на труда си остава същата, но не настъпват никакви изменения в начина на производство, че следователно е необходимо същото количество труд за възпроизводството на същото количество стоки, че следователно *увеличаването* на капитала струва същото количество труд, както и миналогодишното производство на капитал от същия размер.

Част от принадлежната стойност трябва да се превърне в капитал, вместо да бъде потребена като доход. Тя трябва да бъде превърната отчасти в постоянен, отчасти в променлив капитал. А пропорцията, в която тя се дели на тези две различни части на капитала, зависи от дадения органически състав на капитала — защото начинът на производство и стойностното съотношение на двете части си остават неизменни. Колкото по-високо развито е производството, толкова по-голяма ще бъде онази част от принадлежната стойност, която се превръща в постоянен капитал в сравнение с частта от нея, която се превръща в променлив капитал.

И така, преди всичко част от принадлежната стойност (и онази съответстваща ѝ част от принадлежния продукт, която се състои от

средства за живот) трябва да бъде превърната в променлив капитал, т. е. срещу нея трябва да бъде купен нов труд. Това е възможно само ако нараства броят на работниците или ако се удължава работното време, в течение на което те работят. Последното става, когато например част от работното население е била заета само наполовина или само в две трети, или за повече или по-малко продължителни периоди, също така по пътя на абсолютното удължаване на работния ден, което обаче тогава трябва да бъде заплатено. Но това не може да се смята за постоянно средство на натрупването. Работното население може да се увеличи, ако непроизводителните по-рано работници се превръщат в производителни или ако в процеса на производството се въвлечат ония части от населението, които по-рано не са работили, като например жени и деца, паупери. Последния пункт тук ние оставяме настрана. Най-последно [увеличаване на броя на наемните работници може да има] в резултат на това, че работното население абсолютно нараства заедно с нарастването на цялото население. Натрупването може да бъде постоянен, непрекъснат процес само ако е налице това абсолютно нарастване на населението (въпреки че относително, в сравнение с прилагания капитал, населението се намалява). *Увеличаването на населението* става основа за натрупването като постоянен процес. Но това предполага такава средна работна заплата, която прави възможно непрекъснатото нарастване на работното население, а не само неговото възпроизвеждане. За екстрени случаи капиталистическото производство се осигурява вече с това, че то заставя част от работното население да работи прекомерно, а държи друга част *in petto**, като резервна армия, в положение на паупери или полупаупери.

Но как стои работата с другата част от принадлежната стойност, която трябва да бъде превърната в постоянен капитал? За простота ние се абстрахираме от външната търговия и разглеждаме нацията изолирано. Да вземем един пример. Нека принадлежната стойност, произведена от фабриканта на платно, да е равна на 10 000 ф. ст., половината от които, т. е. 5 000 ф. ст., той желае да превърне в капитал. От тази сума, съответно на органическия състав на капитала в механическото тъкачно производство, една пета трябва да бъде изразходвана за работна заплата. Ние се абстрахираме тук от оборота на капитала, при който за фабриканта е достатъчно може би да има сума, пресметната за пет седмици, след изтичането на които той продава своя продукт и така получава обратно от сферата на обръщението капитал за работна заплата. Ние предполагахме, че той

* — буквално: „в гърдите“; в преносен смисъл: „в скрит вид“, „на скрито място“, „в резерва“. *Ред.*

трябва да държи в резерва у банкера 1 000 ф. ст. за работна заплата (за 20 работници) и постепенно да ги изразходва — във вид на работна заплата — в течение на годината. След това 4 000 ф. ст. трябва да бъдат превърнати в постоянен капитал. Първо, фабрикантът трябва да купи толкова прежда, колкото могат да преработят в платно в продължение на една година 20 работници. (Ние постоянно се абстрахираме от обръщението на оборотната част на капитала.) По-нататък фабрикантът трябва да увеличи броя на тъкачните станове във фабриката си, а също, може би, да прибави нова парна машина или да увеличи мощността на старата машина и т. н. Но за да купи всичко това, той трябва да намери на пазара в готов вид прежда, тъкачни станове и т. н. Той трябва да превърне своите 4 000 ф. ст. в прежда, тъкачни станове, каменни въглища и т. н. [698], т. е. да купи всички тия неща. Но за да може да ги купи, те трябва да бъдат налице. Тъй като сме предположили, че възпроизвеждането на стария капитал се е извършвало при предишните условия, предачът трябва да изразходва целия си капитал, за да достави онова количество прежда, което е било необходимо на тъкачите през предходната година. Но как ще може той да задоволи добавъчното търсене, за което е необходимо добавъчно предлагане на прежда?

Също така е и с притежателя на машиностроителен завод, който доставя тъкачни станове, и т. н. Той е произвел само такова количество нови тъкачни станове, което е достатъчно за възстановяване на средното износване на станове в тъкачната промишленост. Но обхванатият от жажда за натрупване собственик на тъкачна фабрика поръчва прежда за 3 000 ф. ст. и тъкачни станове, каменни въглища за 1 000 ф. ст. (тъй като с производителите на каменни въглища е същото) и т. н. Или пък дава на собственика на предачна фабрика 3 000 ф. ст., на машиностроителя и на производителя на каменни въглища и т. н. — 1 000 ф. ст., за да превърнат за него тези пари в прежда, станове и каменни въглища. Следователно наложило се е да дочака завършването на този процес, преди да може да започне своето натрупване, своето производство на ново платно. Това е първото прекъсване.

Но собственикът на предачна фабрика с получените от него 3 000 ф. ст. се оказва на свой ред в същото положение, както и собственикът на тъкачна фабрика с 4 000 ф. ст., само че с тази разлика, че от получените 3 000 ф. ст. той веднага ще приспадне своята печалба. Той може да намери добавъчен брой предачи, но му са нужни лен, вретена, каменни въглища и т. н. Точно така и на производителя на каменни въглища са нужни освен нови работници още и нови машини или оръдия. А на притежателя на машиностроителен

завод, който трябва да достави нови тъкачни станове, вретена и т. н., му са нужни освен добавъчни работници още желязо и т. н. Но най-зле стои работата с производителя на лен, който може да достави добавъчно количество лен само през следващата година, и т. н.

Следователно, за да може притежателят на тъкачна фабрика да има възможност без протакане и прекъсвания да превръща всяка година част от печалбата си в постоянен капитал — и за да може натрупването да бъде непрекъснат процес, — необходимо е той да намира в готов вид на пазара добавъчно количество прежда, тъкачни станове и т. н. Ако той, а също и притежателят на тъкачна фабрика, производителят на каменни въглища и т. н. намерят на пазара в готов вид лен, вретена и машини, те ще трябва само да наемат повече работници.

Онази част от постоянния капитал, която всяка година се пресмята като износена и влиза в качеството на износена в стойността на продукта, всъщност *не* излиза от употреба. Да вземем например машина, която функционира в продължение на 12 години и струва 12 000 ф. ст.; средното износване на такава машина, което трябва да се пресмята всяка година, е равно на 1 000 ф. ст. Тогава към края на дванадесетте години, тъй като всяка година в продукта влизат 1 000 ф. ст., ще бъде възпроизведена стойност от 12 000 ф. ст. и ще може да се купи нова машина от същия вид за тази цена. Ремонта и текущите поправки, които са необходими в течение на 12 години, ние причисляваме към разходите за производство на машини и те нямат никакво отношение към нашия въпрос. Но всъщност действителността се различава от такова средно изчисление. Възможно е през втората година машината да работи по-добре, отколкото през първата. И все пак след изтичането на 12 години тя вече не може да бъде използвана. Тук става същото, както и с домашното животно, което има 10 години средна продължителност на живота, но което все пак по силата на това не отмира всяка година с една десета, макар че след изтичането на десет години то трябва да бъде заменено с нов екземпляр от същия вид. Разбира се, в течение на *една и съща* година определен брой машини и т. н. винаги влиза в такъв стадий, когато те действително трябва да бъдат заменени с нови машини. Следователно всяка година се налага определен брой стари машини и т. н. действително, *in patiga*, да се заменят с нови. И на това съответствува средното годишно производство на машини и т. н. Стойността за заплащането им се взема от печалбата от стоките съобразно с периода на тяхното (на машините) възпроизвеждане. Но остава в сила фактът, че макар значителна част от стойността на годишния продукт (от стойността, която всяка година се заплаща за този продукт) да е необходима

за заменяване например след 12 години на старите машини с нови, тя все пак съвсем не е необходима в действителност, за да бъде всяка година заменена *in natura* една дванадесета част от тях, което всъщност дори би било неизпълнимо. Този фонд може да бъде отчасти използван за даване на работна заплата или за покупка на суровини — дотогава, докато е продадена или заплатена стоката, която през цялото време се изхвърля в сферата на обръщението, но се връща от нея не веднага. Обаче не е възможно това да става в продължение на цялата година, защото стоките, които извършват своя оборот в течение на годината, трябва напълно да реализират стойността си, т. е. трябва да заплатят, да реализират съдържащите се в тях работна заплата, суровини, износване на машините и принадлежна стойност.

И така, там, където се прилага много постоянен капитал, а следователно и много основен капитал, тази част от стойността на продукта, която възстановява износването на основния капитал, представлява *фонд на натрупването*, който може да бъде използван от оня, който го прилага, за влагане в работа на нов основен капитал (или оборотен капитал), при което за тази част от натрупването не се извършва никакво приспадане от принадлежната стойност. (Виж *Мак-Кулък*.)¹²³ Такъв фонд на натрупването не съществува на онези стъпала на производството и в онези нации, където няма голям основен капитал. Това е важен пункт. Ние имаме тук фонд за постоянни разходи за подобряване, разширяване и т. н.

4) ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТРАСЛИ В ПРОЦЕСА НА НАТРУПВАНЕТО. НЕПОСРЕДСТВЕНО ПРЕВРЪЩАНЕ НА ЧАСТ ОТ ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ КАТО ОСОБЕНОСТ НА НАТРУПВАНЕТО В ЗЕМЕДЕЛИЕТО И В МАШИНОСТРОЕНЕТО

Но въпросът, който искаме да анализираме тук, се състои в следното. Дори ако целият вложен в машиностроенето капитал би бил достатъчен само за възстановяване на годишното износване на машините, и в този случай той би произвеждал много повече машини, отколкото са необходими всяка година, защото износването отчасти съществува идеално, а реално трябва да бъде възстановено *in natura* само след изтичането на известна редица години. Следователно влаганият по посочения начин капитал доставя всяка година маса машини, които могат да бъдат използвани за нови капиталовложения и изпреварват тези нови капиталовложения. Например притежателят на машиностроителен завод започва производството си в

дадена година. Нека той в течение на тази година да доставя машини за 12 000 ф. ст. В такъв случай в течение на всяка от следващите единадесет години би му било нужно при просто възпроизводство на произведените от него машини да произвежда само за 1 000 ф. ст., и дори тази годишна продукция не би се потребявала всяка година. Още по-малка част от неговата продукция би била потребена, ако той би приложил целия си капитал. За да може неговият капитал да остане в движение и да осъществява [699] всяка година само простото си възпроизводство, е необходимо ново непрекъснато разширяване на производството в отраслите, които се нуждаят от тези машини. (Толкова повече ако самият той натрупва.)

Следователно дори ако вложеният в тази производствена сфера капитал само се възпроизвежда, необходимо е постоянно натрупване в останалите производствени сфери. А, от друга страна, благодарение вече само на простото възпроизводство в машиностроеното постоянно натрупване в останалите производствени сфери също така постоянно намира на пазара един от своите елементи в готов вид. Тук, в една от производствените сфери, има налице постоянен запас от стоки за натрупване, за ново, добавъчно промишлено потребление на другите сфери, дори ако в самата тази сфера се извършва само просто възпроизвеждане на наличния капитал.

По отношение на ония 5 000 ф. ст. печалба или принадлежна стойност, които капиталистът, например собственикът на тъкачна фабрика, превръща в капитал, са възможни два случая, като винаги се предполага, че на пазара той намира *труд*, който трябва да купи за 1 000 ф. ст., взети от тези 5 000 ф. ст., за да може съответно с условията на своята производствена сфера да превърне в капитал тези 5 000 ф. ст. Тази част [от принадлежната стойност, която се капитализира] се превръща в променлив капитал и се изразходва за работна заплата. Но за да приложи този труд, фабрикантът се нуждае от прежда, добавъчни машини и добавъчни спомагателни материали. {Добавъчните машини са необходими само ако не настъпва удължаване на работния ден. А при удължаване на работния ден машините само по-бързо се износват, времето на възпроизвеждането им се намалява, но заедно с това се произвежда повече принадлежна стойност; и макар че стойността на машините трябва да бъде разпределена между произведените стоки в продължение на по-кратък период от време, затова пък се произвеждат несравнено повече стоки; така че въпреки това бързо износване, в стойността или в цената на единица стока влиза по-малка част от стойността на машините. В този случай не се налага непосредствено да се изразходва *нов* капитал за самите машини. Налага се само до известна степен по-бързо да се възста-

новява стойността на машините. Но спомагателните материали изискват в този случай авансиране на добавъчен капитал.} Притежателят на тъкачна фабрика или намира на пазара тези условия за своето производство в готов вид — тогава закупуването на тези стоки се различава от закупуването на други стоки само по това, че той купува стоките за *промишлено потребление*, а не за *индивидуално* потребление. Или той не ги намира готови на пазара — тогава му се налага да ги поръчва (както става например с машините с нова конструкция) съвършено така, както му се налага да поръчва ония предмети за лично потребление, които той не намира в готов вид на пазара. Ако суровините (ленът) трябваше да бъдат произведени само по поръчка {например както се произвежда индигото, ютата и др. т. от индийските райати* по поръчка на авансиращите ги английски търговци}, натрупването на собственика на тъкачна фабрика в собственото му предприятие би било невъзможно през тази година. От друга страна, ако предположим, че притежателят на предачна фабрика капитализира своите 5 000 ф. ст., а притежателят на тъкачна фабрика не извършва натрупване, ще бъде невъзможно да се продаде преждата — макар че на пазара е имало всички условия за нейното производство, — и тези 5 000 ф. ст. са превърнати в действителност в прежда, а не в капитал.

(*Кредитът*, за който тук не е необходимо да се разпростираме, прави възможно натрупаният капитал да се прилага не именно в онази сфера, където е произведен, а там, където има най-много шансове да увеличи стойността си. Обаче всеки капиталист ще предпочете да влага натрупания си капитал по възможност в собствения си отрасъл. Ако влага капитала си в други отрасли, той става паричен капиталист и вместо печалба получава само лихва; или пък му се е наложило да се впусне в спекула. Но тук ние говорим за средно натрупване и само като пример предполагаме, че натрупаният капитал се влага в един или друг специален отрасъл.)

От друга страна, ако ленопроизводителят е разширил своето производство, т. е. ако той натрупва, а притежателите на предачна и тъкачна фабрика, притежателят на машиностроителен завод и т. н. не извършват натрупване — в неговия склад би се оказал излишен лен и през следната година ленопроизводителят вероятно би намалил своето производство.

{Тук засега ние съвсем се абстрахираме от индивидуалното потребление и разглеждаме само връзката на производителите помежду им. Ако тази връзка съществува, производителите, първо, образуват един спрямо друг пазар за такива капитали, които те

*-селяни. *Ред.*

трябва взаимно да си възстановят; за част от средствата за живот пазар образуват новозаетите или по-добре заетите работници; а тъй като принадлежната стойност през следната година нараства, капиталистите могат да потребяват нарастващата част на дохода си и следователно до известна степен също така образуват пазар един за друг. И все пак значителна част от продукта на дадена година може да остане нереализирана.}

Въпросът сега трябва да се формулира по следния начин: *ако се предположи общо натрупване*, т. е. ако предположим, че във всички отрасли се извършва по-голямо или по-малко натрупване на капитал — а това действително е условие на капиталистическото производство и капиталистът като капиталист се стреми към това със същата страст, с която събирачът на съкровища се стреми към натрупване на пари (но това именно е необходимо, за да може капиталистическото производство да се движи напред), — какви са *условията* за това общо натрупване, до какво се свежда то? Или — тъй като притежателят на тъкачна фабрика може да се разглежда като представител на капиталиста изобщо — какви са *условията*, необходими, за да може той безпрепятствено да превърща обратно в капитал 5 000 ф. ст. принадлежна стойност и от година на година непрекъснато да продължава процеса на натрупване? Да се натрупат 5 000 ф. ст. не значи нищо друго, освен да се превърнат тези пари — тази стойностна сума — в капитал. *Условията за натрупване на капитал следователно са съвсем същите, както и изобщо за първоначалното му производство или възпроизводство.*

Но тези условия се състояха в това, че срещу една част от парите се купуваше труд, а срещу друга част — такива стоки (суровини, машини и т. н.), които биха могли да бъдат *промишлено потребени* от този труд. {Някои стоки, като например машините, суровините, полуфабрикатите и т. н., са годни само за промишлено потребление. Други, като например къщите, конете, пшеницата, ръжта (от която се прави ракия или нишесте и др.) и т. н. са годни и за промишлено, и за индивидуално потребление.} За да може да се купят тези стоки, те трябва да се намират на [700] *пазара* като стоки — в междинния стадий между завършеното и още незапочналото потребление в ръцете на продавачите, в стадия на обръщението — или пък трябва да има възможност да бъдат оставени по поръчка (произведени по поръчка например при построяването на нови фабрики и т. н.). Така именно стоеше въпросът — това служеше като предпоставка при производството и възпроизводството на капитала по силата на осъщественото при капиталистическото производство разделение на труда в обществен мащаб (разпределение на труда и капитала между различните отрасли); по силата

на извършващото се *едновременно* върху цялата повърхност *паралелно* производство, възпроизводство. Това беше условие на *пазара*, на производството и възпроизводството на капитал. Колкото по-голям е капиталът, колкото по-висока е производителността на труда, изобщо колкото по-голям е мащабът на капиталистическото производство — *толкова по-голяма е и масата на стоките, които се намират в стадия на преход от производство в потребление* (индивидуално и промишлено), *в обръщение, на пазара*, и толкова по-голяма е гаранцията за всеки отделен капитал, че той ще намери на пазара в готов вид условията на своето възпроизвеждане. Това е толкова по-вярно, тъй като съобразно със самата същност на капиталистическото производство всеки отделен капитал, първо, работи в такъв мащаб, който е обусловен не от индивидуалното търсене (поръчки и т. н., частни потребности), а от стремежа да се реализира колкото може повече труд следователно и принадлежаен труд, и да се доставя при даден капитал колкото може по-голямо количество стоки; второ, всеки отделен капитал се стреми да заеме на пазара колкото може по-голямо място и да изтиква, да премахне своите конкуренти. *Конкуренция на капиталите.*

{Колкото по-голямо развитие достигат средствата за съобщение, толкова повече може да се намалява запасът на пазара.

„Където производството и потреблението са относително големи, там, разбира се, *сравнително голям излишък* винаги ще се намира в междинния стадий, на пазара, на път от производителя към потребителя, стига само бързината, с която се продават вещите, да не нараства в такава степен, че да сведе до нула последиците, които без това би имало *нарасналото производство*“ („An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus“ etc. London, 1821, стр. 6—7).}

И така, натрупването на нов капитал може да се извършва само при същите условия, както и възпроизвеждането на вече съществуващия налице капитал.

{Ние тук съвсем не се спираме на случая, когато е натрупан повече капитал, отколкото може да се пласира в производството, когато той например лежи у банкерите във формата на пари без употреба. Оттук заемите от чужбина и т. н., накратко казано — спекулата с инвестирането на капитал. Ние не разглеждаме и случая, когато не е възможно да се продаде цялата маса произведени стоки, кризите и т. н. Това се отнася към раздела за конкуренцията. Тук трябва да изследваме само формите на капитала в различните фази на неговото движение, при което през цялото време се приема, че стоките се продават по тяхната стойност.}

Притежателят на тъкачната фабрика може обратно да превърне в капитал 5 000 ф. ст. принадлежаена стойност, ако осевен труд на сума

1 000 ф. ст. намира на пазара прежда и т. н. в готов вид или може да получи това по поръчка, за което следователно трябва да бъде произведен *добавъчен продукт*, състоящ се от стоките, които влизат в неговия постоянен капитал, особено от такива стоки, за производството на които е необходимо по-продължително време и количеството на които не може да бъде увеличено бързо или изобщо не може да бъде увеличено в течение на дадена година; така стои въпросът със суровините, например с лена.

{Тук на сцената се явява търговският капитал, който държи на склад в готов вид запаси от стоки за нарастващото индивидуално или промишлено потребление; но това е *само една от формите на опосредствуването* и поради това се отнася не тук, а към разглеждането на конкуренцията на капиталите.}

Както производството и възпроизводството на наличния капитал в една *сфера* предполага *паралелно* производство и възпроизводство в други сфери, така и натрупването, или образуването на добавъчен капитал, в един отрасъл предполага *едновременно, или паралелно*, създаване на добавъчна продукция в други производствени отрасли. Следователно едновременно трябва да расте мащабът на производството във всички сфери, които доставят постоянен капитал (съобразно с определения от търсенето среден дял в общото нарастване на производството, който се пада на всяка специална сфера); но постоянен капитал доставят всички сфери, които не дават готов продукт за индивидуално потребление. Най-важното тук е увеличаването на количеството на машините (оръдията), *суровините*, спомагателните материали, тъй като всички други производствени отрасли, където те влизат — все едно дали тези отрасли доставят полуфабрикати или готови изделия, — трябва само да приведат в движение повече труд, когато тези условия са налице.

И така, за да има натрупване, във всички сфери, както се вижда е необходимо постоянно *добавъчно производство*.

Това още трябва да се изясни малко по-подробно.

След това вторият съществен въпрос:

Частта от *принадената стойност*, или — тъй като тук става дума за печалбата — частта от *печалбата* (включително и рентата; ако поземленият собственик желае да натрупва, да превръща рентата в капитал, принадлежната стойност попада винаги в ръцете на *капиталистическия предприемач*; това става дори и тогава, когато и работникът превръща част от своя доход в капитал), която обратно се превръща в капитал, се състои само от *труд, новоприсъединен* в течение [701] на последната година. Пита се — изцяло ли се изразходва този нов капитал за работна заплата, разменя ли се той само срещу нов труд?

В полза на това говори следното. Всяка стойност възниква първоначално от труд. Всеки постоянен капитал първоначално в същата степен е продукт на труда, както и променливият капитал. И тук очевидно отново сме свидетели на непосредственото възникване на капитала от труда.

Против това говори следното. Нима образуването на добавъчен капитал трябва да се извършва при по-лоши производствени условия, отколкото възпроизводството на стария капитал? Нима то трябва да се върне към по-ниско стъпало на начина на производство? Но така именно би стоял въпросът, ако новата стойност се изразходваше само за непосредствен труд, който следователно и *без основен капитал* и т. н. би трябвало най-напред сам да произведе този капитал, напълно така, както първоначално трудът трябва сам да създава постоянния си капитал. Това е чиста безсмислица. Но такава е *предпоставката на Рикардо и на други*. На това трябва да се спрем по-подробно.

Първият въпрос, който възниква тук, се състои в следното:

Може ли част от принадлежната стойност да бъде превърната в капитал по такъв начин, че капиталистът, вместо *да продаде* тази част или по-точно този принадлеен продукт, в който тя е представена, я употребява, напротив, *непосредствено* като капитал? Утвърдителният отговор на този въпрос би съдържал вече в себе си извода, че *не* всяка сума от принадлежна стойност, която подлежи на превръщане в капитал, се превръща в променлив капитал, или се изразходва за работна заплата.

Относно онази част от селскостопанските продукти, която се състои от пшеница и добитък, това е ясно от самото начало. Част от пшеницата, принадлежаща на онази част от реколтата, която за фермера представлява принадлеен продукт, или принадлежна стойност — а също и част от добитъка, — вместо да постъпи в продажба, сега може отново да служи като условие на производството в качеството на семена или на работен добитък. Точно така стои въпросът с част от произвежданите на самата земя торове, които заедно с това могат да се обръщат в търговията като стока, т. е. могат да се продават. Тази [невлизаща в обръщението] част от принадлежния продукт, която фермерът получава като принадлежна стойност, като печалба, той може веднага отново да превърне в условие на производството в собствената си производствена сфера, т. е. да я превърне *непосредствено* в капитал. Тази част не се изразходва за работна заплата, не се превръща в променлив капитал. Тя се изтегля от индивидуалното потребление и същевременно не се потребява *производително* в смисъла на Смит и Рикардо. Тя се потребява *промишлено*, но като суровина, а не като средства за живот на производителните

или непроизводителните работници. Пшеницата служи не само като средство за живот за производителните работници и т. н., но и като фураж за добитъка, като суровина за производство на ракия, нишесте и т. н. Добитъкът от своя страна (месният или работният добитък) не само служи като средство за живот, но и доставя суровина за много промишлени отрасли, а именно: необработени и обработени кожи, мазнини, кости, рога и т. н. и двигателна сила отчасти за самото селско стопанство, отчасти за транспортната промишленост.

Във всички ония производствени отрасли, в които *времето на възпроизводството* излиза извън пределите на една година (като например в значителна част от скотовъдството, в горското стопанство и т. н.), но продуктите на които заедно с това трябва непременно да се възпроизвеждат, т. е. изискват прилагане на определено количество труд — в тези отрасли натрупването и възпроизводството съвпадат дотолкова, доколкото *новоприсъединеният* труд, който представлява не само заплатен, но и незаплатен труд, трябва да се натрупва *in natura* дотогава, докато продуктът бъде готов за продажба.

(Тук става дума не за натрупване на печалбата, която всяка година се присъединява [към капитала] съобразно с общата норма на печалбата; това не е *действително* натрупване, а само начин за изчисление. Тук става дума за натрупване на съвкупен труд, което се повтаря в течение на няколко години, следователно за такова натрупване, при което не само заплатеният, но и незаплатеният труд се натрупва *in natura* и веднага отново се превръща в капитал. А що се отнася до натрупването на печалба в такива случаи — то, напротив, не зависи от количеството новоприсъединен труд.)

Точно така стои въпросът и с *техническите растения* (все едно дали те доставят суровини или спомагателни материали). Техните семена, както и онази част от тези растения, която може да бъде отново употребена като тор и т. н., представляват част от съвкупния продукт. Ако те *не биха могли да постъпват в продажба*, това ни най-малко не би изменило положението — че щом отново влизат в производството като условие на производството, те образуват част от съвкупната стойност и като [702] такава съставляват постоянен капитал за ново производство.

С това вече е изяснен един основен въпрос — относно суровините и средствата за живот (хранителните продукти), доколкото те са истински селскостопански продукт. Следователно тук натрупването *непосредствено* съвпада с възпроизводството в увеличен мащаб, така че част от принадлежния продукт отново служи като средство за производство непосредствено в собствената си производствена

сфера, без да бъде разменяна срещу работна заплата или срещу други стоки.

Въстрият основен въпрос са *машините*. Става дума не за ония машини, които произвеждат стоки, а за машините, които произвеждат машини, за *постоянния капитал* на машиностроителната промишленост. Ако тези машини са дадени, нужен е само труд, изразходван в добивъта на промишленост и доставящ суровини (желязо и т. н.) за всевъзможни съдове и машини. Заедно с машиностроителните машини са дадени също така и машините за обработване на самите суровини. Трудността, на която се натъкваме тук, се състои в това — да не изпаднем в омагьосания кръг на предпоставките. А именно за да се произведат повече машини, необходим е повече материал (желязо и т. н., каменни въглища и т. н.), а за да се произведе този материал, необходими са повече машини. Дали ще приемем, че индустриалците, които произвеждат машиностроителни машини, и индустриалците, които произвеждат машини (създавани с помощта на машиностроителните машини), принадлежат към една и съща група капиталисти или не, това ни най-малко не променя работата. Ясно е едно. Част от принадлежния продукт е представена в машиностроителните машини (най-малкото от фабриканта на машините зависи да даде такава форма на принадлежния продукт). Тези машиностроителни машини не трябва непременно да бъдат продадени, те отново могат да влязат в ново производство *in natura* като постоянен капитал. Следователно тук пред нас е втора категория от принадлежния продукт, който непосредствено (или посредством размяната в същата тази производствена сфера) влиза в ново производство (натрупване) като постоянен капитал, без да преминава през процеса на предварителното превръщане в променлив капитал.

Въпросът, може ли част от *принадената стойност* да бъде непосредствено превърната в постоянен капитал, се свежда преди всичко до въпроса, може ли част от *принадения продукт*, в който е представена принадлежната стойност, отново непосредствено да влиза в собствената си производствена сфера като условие на производството, без да бъде предварително отчуждена.

Общият закон е следният:

Там, където част от продукта, а следователно и от *принадения продукт* (т. е. онази потребителна стойност, в която е представена принадлежната стойност), може направо, без опосредствуване, да влезе отново като условие на производството, като средство на труда или материал на труда, в онази производствена сфера, от която е излязъл този продукт — там натрупването в тази производствена сфера може и трябва да вземе такава форма, че част от при-

надения продукт да не се продава, а вместо това непосредствено (или по пътя на размяната с капиталистите от другите отрасли в същата производствена сфера, които натрупват по същия начин) отново да се включва в производствения процес като условие на възпроизводството, така че натрупването и възпроизводството в увеличен мащаб тук *непосредствено* съвпадат. Те неизбежно съвпадат навсякъде, но не непременно по такъв непосредствен начин.

Това се отнася и до част от спомагателните материали. Например до каменните въглища, произведени за една година. Част от принадлежния продукт може да бъде използвана, за да произведе отново каменни въглища, следователно може да бъде направо, без каквото и да било опосредствуване, използвана от каменовъгления промишленник като постоянен капитал за производство в увеличен мащаб.

В индустриалните области се срещат такива машиностроители, които обзавеждат цели фабрики за фабрикантите. Да приемем, че $\frac{1}{10}$ [от тяхната продукция] е принадлежния продукт, или незаплатен труд. Очевидно решително нищо не се променя от това, дали тази $\frac{1}{10}$, т. е. принадлежният продукт, е представена във фабрични сгради, построени за трети лица и продадени на тях, или пък във фабрична сграда, която машиностроителят е построил за самия себе си, която той е продал на самия себе си. Тук въпросът е само в *характера на потребителната стойност*, в която е представен принадлежният труд, само в това, дали може тази потребителна стойност като условие на производството да влезе отново в производствената сфера [703] на този капиталист, на когото принадлежи принадлежният продукт. Пред нас отново е пример за това, какво важно значение има категорията *потребителна стойност за определянето на икономическите форми*.

И така, тук имаме вече значителна част от принадлежния продукт (а следователно и от принадлежната стойност), която може и трябва да бъде превърната непосредствено в постоянен капитал, за да бъде *натрупана* като *капитал*, и без която изобщо не може да съществува каквото и да било натрупване на капитал.

Видяхме, *второ*, че там, където равнището на развитието на капиталистическото производство, следователно и производителността на труда, е високо, а значи е значителен и постоянният капитал, особено онази част от него, която се състои от основен капитал — че там вече *просто* възпроизводство на основния капитал за всички сфери, — а също и извършващото се паралелно с това възпроизводство на наличния капитал, който произвежда основния капитал — образува фонда на натрупването, т. е. доставя машини, постоянен капитал за производство в разширен мащаб.

Трето, остава следният въпрос :

Може ли част от *принадения продукт* да бъде превърната обратно в капитал (постоянен капитал) чрез (опосредствувана) размяна между производителите например на машини, работни инструменти и т. н. и производителите на суровини — желязо, каменни въглища, метали, дървен материал и т. н., — т. е. по пътя на размяната на различните съставни части на постоянния капитал? Например ако фабрикантът на желязо, каменни въглища, дървен материал и т. н. купува машини или инструменти от машиностроителя, а машиностроителят купува метал, дървен материал, каменни въглища и т. н. от производителите на тези суровини, то по пътя на размяната те си възстановяват един на друг взаимно свързаните съставни части на постоянния си капитал или образуват нов постоянен капитал. Тук въпросът е в това, в каква степен се отнася това до *принадения продукт*.

§5) ПРЕВЪРЩАНЕ НА КАПИТАЛИЗИРАЩАТА СЕ ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ В ПОСТОЯНЕН И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ]

По-горе* видяхме, че при простото възпроизводство на *даден* капитал част от постоянния капитал, използвана при възпроизводството на *постоянния капитал*, се възстановява или непосредствено in natura, или по пътя на размяна между производителите на постоянен капитал; това е размяна на капитал срещу капитал, а не размяна на доход срещу доход или на доход срещу капитал. Понататък, постоянният капитал, който се използва, или промишлено се потребява, в производството на предмети за потребление — на предмети, влизаци в индивидуалното потребление, — се възстановява от нови продукти от същия вид, които са резултат на *новоприсъединен* труд и следователно се свеждат до дохода (до работната заплата и печалбата). Съобразно с това в сферите, които произвеждат предмети за потребление, онази част от продукцията, стойността на която възстановява постоянния капитал, прилаган в тези сфери, представлява доход на производителите на постоянен капитал, докато, обратно, онази част от продукцията в сферите, произвеждащи постоянен капитал, която представлява новоприсъединения труд и затова образува дохода на производителите на този постоянен капитал, е за производителите на средства за живот постоянен капитал (който възстановява [потребения в производството на сред-

* Виж настоящия том, част I, стр. 114—128, 166—178 и 227—236. *Ред.*

ства за живот постоянен] капитал). Следователно това предполага, че производителите на постоянен капитал разменят принадлежия си продукт (т. е. в дадения случай излишъка на техния продукт над онази част на последния, която е равна на постоянния *и* капитал) срещу средства за живот, потребяват индивидуално неговата стойност. Същевременно този принадлеж продукт

1) съдържа работна заплата (или възпроизведения фонд за работна заплата) и тази част трябва да остане предназначена (от страна на капиталиста) за изразходване за работна заплата, т. е. за индивидуално потребление (а ако се предполага минимум работна заплата, тогава и работникът може да реализира получената от него работна заплата само в средства за живот);

2) съдържа печалбата на капиталиста (включително и рентата). Тази част, ако е достатъчно голяма, може да бъде потребена отчасти индивидуално, отчасти промишлено. А в последния случай се извършва размяна на продукти между производителите на постоянен капитал; но тук имаме пред себе си вече не размяна на онази част от продукта, която представлява техния постоянен капитал, подлежащ на взаимно възстановяване, а имаме част от принадлежия продукт, доход (*новоприсъединен* труд), който непосредствено се превръща в постоянен капитал, благодарение на което се увеличава масата на постоянния капитал и се разширява мащабът на възпроизводството.

Следователно и в този случай част от наличния принадлеж продукт, т. е. част от новоприсъединения в течение на годината труд, непосредствено се превръща в постоянен капитал, без да бъде превърната преди това в променлив капитал. Следователно и тук се вижда, че промишленото потребление на принадлежия продукт — или натрупването — съвсем не е тъждествено с изразходването на целия принадлеж продукт за работна заплата на производителните работници.

Можем да си представим следното:

Машиностроителят продава стоката си (част от нея) на производителя например на тъкани. Последният му плаща пари. Срещу тези пари машиностроителят купува желязо, каменни въглища и т. н., а не средства за живот. Но ако се има предвид целият процес, ясно е, че производителите на средства за живот не могат да купят за възстановяване на [постоянния си капитал] машини или суровини, ако производителите на елементите, които служат за възстановяване на постоянния капитал, не купят от тях средствата за живот, които те са произвели, ако следователно този процес на обръщението не представлява по същина размяна между средства за живот и постоянен капитал. В резултат от отделянето на актовете покупка и

продажба един от друг могат, естествено, да възникват много съществени нарушения и усложнения в тези изравнителни процеси.

[704] Ако някоя страна не може сама да произведе онова количество машини, което натрупването на капитала ѝ позволява да има, тя ги купува от чужбина. Същото става, ако тя не може сама да произведе нужното количество средства за живот (за работна заплата) и суровини. Тук, с това, че на сцената се появява международната търговия, става ясно като ден, че част от принадлежния продукт на страната — доколкото той е предназначен за натрупване — се превръща не в работна заплата, а непосредствено в постоянен капитал. Но тогава се създава представата, че там, в чужбина, авансираните за тези цели пари изцяло се изразходват за работна заплата. Ние видяхме, че няма и не може да има такова нещо, дори и ако се абстрахираме от външната търговия.

В каква пропорция се дели принадлежният продукт между променливия и постоянния капитал, зависи от средния състав на капитала, и колкото по-развито е капиталистическото производство, толкова *относително* по-малка ще бъде частта, която непосредствено се изразходва за работна заплата. Възгледът, че принадлежният продукт, тъй като той е продукт само на новоприсъединения в течение на годината труд, се превръща [при натрупване] също само в променлив капитал, изразходва се само за работна заплата — този възглед изобщо съответствува на погрешната представа, че тъй като продуктът е само резултат или материализация на труда, стойността на продукта изцяло се свежда до доходите: работна заплата, печалба и рента — както погрешно мислеха Смит и Рикардо.

Значителна част от постоянния капитал, а именно основният капитал, може да се състои от това, което непосредствено влиза в процеса на производството на средства за живот, суровини и т. н. или пък от това, което служи или за съкращаване процеса на обръщението, като например железници, шосета, плавателни канали, телеграфни линии и т. н., или за запазване на стоките и за образуване на стоккови запаси, като например депа, складове и т. н., или пък, най-после, от това, което увеличава плодородието на земята само след продължителен период на възпроизводство, като например работи по нивелиране на землените участъци, отточни канали и др. В зависимост от това, дали повече или по-малко значителна част от принадлежния продукт се изразходва за един или друг от тези видове основен капитал, ще бъдат много различни непосредствените, най-близки последици за възпроизводството на средства за живот и т. н.

[6] ПРОБЛЕМАТА ЗА КРИЗИТЕ (УВОДНИ БЕЛЕЖКИ)
РАЗРУШАВАНЕ НА КАПИТАЛА ПРИ КРИЗИТЕ

Ако като предпоставка е дадено *добавъчно производство* на постоянен капитал, т. е. по-голямо производство, отколкото е необходимо за възстановяване на стария капитал, а значи и капитала, който е нужен за производството на предишното количество средства за живот, — никакви по-нататъшни трудности не представлява добавъчното производство, или натрупването, в сферите, където машините, суровите материали и т. н. се използват [за производство на предмети за индивидуално потребление]. Ако е налице нужният добавъчен труд, капиталистите от посочените сфери намират на пазара всички средства за ново капиталообразуване, за превръщане в нов капитал на ония свои пари, в които е представена принадлежната стойност.

Но целият процес на натрупването се свежда преди всичко до такова *добавъчно производство*, което, от една страна, съответствува на естествено увеличение на населението, а от друга — образува иманентната основа на явленията, които се проявяват в *кризите*. Мярка за това добавъчно производство е самият *капитал*, наличният мащаб на производствените условия и безмерният стремеж на капиталистите към забогатяване, към увеличаване на своя капитал, а съвсем не *потреблението*, което предварително е подкопано, защото най-голямата част от населението, работното население, може да разширява потреблението си само в много тесни граници, а, от друга страна, с развитието на капитализма търсенето на труд *относително* намалява, макар че *абсолютно* това търсене нараства. Тук се присъединява и това, че всички изравнявания на диспропорциите имат *случаен* характер и че макар съотношенията, в които се влагат капиталите в отделни сфери, да се изравняват посредством известен постоянен процес, все пак самото постоянство на този процес предполага също и постоянни диспропорции, които той трябва постоянно, често по насилствен път, да изравнява.

Тук ние трябва да разглеждаме само ония форми, които капиталът преминава в различните стадии на по-нататъшното си развитие. Следователно тук не се дава анализ на реалните отношения, в рамките на които се извършва действителният производствен процес. През цялото време се предполага, че стоката се продава по нейната стойност. Конкуренцията на капиталите остава вън от разглеждането, също както и кредитът. Вън от разглеждането остава и действителната структура на обществото, което съвсем не се състои само от класа на работниците и класа на промишлените капиталисти и в което следователно потребителите и производителите не са тъж-

дествени: първата категория, категорията на потребителите (чиито доходи са отчасти не първични, а вторични, производни от печалбата и работната заплата), е значително по-широка от втората [т. е. от категорията на производителите] и поради това начинът, по който тя изразходва своя доход, и размерите на последния предизвикват твърде големи видоизменения в икономическия ход на работите и особено в процеса на обръщението и възпроизводството на капитала. Обаче ако още при разглеждането на парите ¹²⁴ ние намерихме, че те съдържат в себе си възможността за кризи както поради това, че те изобщо представляват форма, различна от натуралната форма на стоката, така и във формата си на платежно средство, това в още по-голяма степен се разкрива при разглеждането на общата природа на капитала, още преди изясняването на по-нататъшните реални отношения, които образуват всички предпоставки на действителния производствен процес.

[705] Усвоеният от Дейвид Рикардо (принадлежащ собствено, на [Джеймс] Мил) възглед на пошлия Сей (към което пак ще се върнем, когато говорим за това нищожество), че било невъзможно *свръхпроизводство* или поне *всеобщо преняване на пазара* — този възглед почива върху положението, че *продуктите* се разменят *срещу продукти* ¹²⁵ или, както си представяше Мил, срещу „метафизичното равновесие на продавачите и купувачите“ ¹²⁶, откъдето е бил направен по-нататъшният извод, че търсенето се определя единствено от самото производство, или че търсенето и предлагането са събществени. Същото положение се среща и във формата, която е особено любима на Рикардо, че всяка сума капитал във всяка страна може да бъде приложена производително.

„Г-н Сей“ — казва Рикардо в глава 21-а („Влияние на натрупването върху печалбата и лихвата“) — „извънредно убедително показва, че няма такава сума капитал, която да не може да намери приложение в страната, защото *търсенето е ограничено само от производството*. Всеки човек *произвежда само за да потребява или да продава, и той продава само с цел да купи някоя друга стока*, която би могла да му бъде непосредствено полезна или би могла да му служи за бъдещото производство. Следователно произвеждайки, той по необходимост става или потребител на собствените си продукти, или купувач и потребител на продуктите на някое друго лице. Не бива да се предполага, че дълго време той шо бъде зле осведомен относно това, какви стоки може да произвежда с най-голяма изгода, за да постигне преследваната от него цел, а именно — *да получи други продукти*. И затова малко вероятно е, че той постоянно“ (тук става дума изобщо не за вечния живот) „ще произвежда такава стока, за която няма търсене (стр. 339—340) [Руски превод, том I, стр. 239].

Рикардо, който навсякъде се стреми да бъде последователен, вижда, че неговият авторитет, Сей, тук се е подиграл с него. В бежежка към приведения по-горе пасаж той отбелязва:

„Напълно ли се съгласува с изложения от г-н Сей принцип следното му твърдение: „Колкото в по-голямо изобилие са свободните капитали в сравнение с възможността за влагането им, толкова повече трябва да спадне нормата на лихвата върху заеманите капитали“ (Сей [Traité d'économie politique. Seconde édition. Paris, 1814], том II, стр. 108)? Ако в дадена стръна капиталът може да намира приложение във всякакви размери, как може да се говори, че той е в прекомерно изобилие в сравнение с възможността да се прилага?“ (стр. 340, бележката) [Руски превод, том I, стр. 239].

Тъй като Рикардо се позовава на Сей, ние по-нататък ще се заемем с критика на положенията на Сей, когато работата стигне до разглеждане възгледите на самия този шарлатанин.

Засега тук ще отбележим само следното:

При възпроизводството, напълно така, както и при натрупването на капитал, въпросът не е само да се възстанови *същата тази* маса потребителни стойности, от които се състои капиталът, в предишния ѝ или в разширен мащаб (при натрупването), но и да се възстанови *стойността* на авансирания капитал с обикновена норма на печалбата (с обикновена принадлезна стойност). Следователно ако по силата на някое обстоятелство или на съчетание от обстоятелства пазарните цени на стоките (съвсем безразлично дали на всички, или на по-голяма част от тях) спаднат значително под цените на разходите, то, от една страна, възпроизводството на капитал ще се съкрати, доколкото това изобщо е възможно. Но още повече ще бъде затруднено натрупването. Принадената стойност, натрупана във формата на пари (злато или банкноти), би се превръщала в капитал само със загуба. Ето защо тя лежи неизползвана в банката във вид на съкровище или пък във формата на кредитни пари, което решително нищо не изменя в същността на въпроса. Същото затруднение би могло да настъпи и по силата на противоположни причини, ако не би имало *реални предпоставки* за възпроизводство (например при поскъпването на пшеницата или поради това, че не е натрупано достатъчно количество постоянен капитал *in natura*). Настъпва задръжка във възпроизводството, а поради това и в потока на обръщението. Покупката и продажбата антагонистично противостоят една на друга и незаетият капитал се явява във формата на безполезно лежащи пари. Също такова явление (и това в повечето случаи предшества кризите) може да има и тогава, когато производството на добавъчен капитал се извършва много бързо и обратното му превръщане в производителен капитал така повишава търсенето на всички елементи на последния, че действителното производство не може да го настига, и затова нарастват цените на всички стоки, които влизат в процеса на образуването на капитала. В този случай силно се понижава лихвеният процент, колкото и да нарасне печалбата, и тогава това понижаване на лихвения процент води до

най-рисковани спекулативни предприятия. Задръжката във възпроизводството води до намаляване на променливия капитал, до спадане на работната заплата и до намаляване масата на прилагания труд. Това на свой ред оказва ново въздействие върху цените и предизвиква ново тяхно спадане.

Никога не трябва да се забравя, че при капиталистическото производство се касае не непосредствено за потребителната стойност, а за разменната стойност и специално за увеличението на принадлежната стойност. Това е движещият мотив на капиталистическото производство и не изглежда зле концепцията, която — за да се отърве от противоречията на капиталистическото производство — се абстрахира от неговата основа и го представя като производство, което има за цел да осигури непосредственото потребление на производителите.

По-нататък: тъй като процесът на обръщението на капитала продължава не един ден, а, напротив, обхваща повече или по-малко продължителен период, докато капиталът се върне към себе си [в производствената сфера]; тъй като този период съвпада с периода, в течение на който цените на дребно [706] се изравняват с цените на разходите; тъй като през този период се извършват големи преврати и изменения на *пазара*, настъпват големи изменения в производителността на труда, а поради това и в *реалната стойност* на стоките — напълно ясно е, че от изходната точка — от първоначално дадения капитал — до връщането му към себе си след завършването на един от тези периоди трябва да стават големи катастрофи и трябва да се натрупват и развиват елементите на кризата, които ни най-малко не се премахват от жалката фраза, че продуктите се разменят срещу продукти. *Сравняването* на стойността на стоките през един период със стойността на същите тези стоки през по-късен период, което г-н Бейли смята за схоластична измислица¹²⁷, напротив, съставлява основният принцип на процеса на обръщението на капитала.

Когато става дума за *разрушаването на капитала*, което се извършва от кризите, следва да се различават две неща.

Доколкото настъпват затруднения в процеса на възпроизводството и се съкращава — а на места и съвсем спира — процесът на труда, на унищожение се подлага *действителен* капитал. Машините, които не се употребяват, не са капитал. Трудът, който не се експлоатира, е изгубено производство. Суровините, които лежат неизползвани, не са капитал. Сградите (а също и новосъоръжаваните машини), които или се оказват неизползвани, или остават незавършени, стоките, гниещи в склада — всичко това представлява *разрушаване на капитал*. Всичко това не изразява нищо друго освен

задръжка в процеса на възпроизводството, изразява това, че *наличните* производствени условия фактически не действуват като производствени условия, не се въвеждат в действие като такива. При това потребителната им стойност и разменната им стойност се превръщат на прах.

А, второ, *разрушаването на капитала*, извършвано от кризите, означава обезценяване на *маса стойности*, което по-нататък им пречи да възобновят процеса на своето възпроизводство като капитал в същия мащаб. Това е разрушително спадане на стоковите цени. Тук потребителните стойности не се разрушават. Онова, което губи един, печели го друг. Действащите като капитали стойностни маси не могат да се възобновяват в същите ръце като *капитал*. Старите капиталисти претърпяват банкрут. Ако стойността на стоките на някой капиталист, чрез продажбата на които той възпроизвежда своя капитал, е била равна на 12 000 ф. ст., от които, да речем, 2 000 ф. ст. са съставлявали печалбата, и ако цената на тези стоки спада на 6 000 ф. ст., този капиталист не може нито да заплати договорните си задължения, нито — дори и ако не би имал дългове — да започне отново работа в предишния мащаб, имайки на ръка 6 000 ф. ст., защото цените на стоките отново се повишават до равнището на цените на техните разходи. Следователно унищожен е капитал от 6 000 ф. ст., макар че оня, който е купил тези стоки, доколкото ги е придобил за половината от цените на разходите им, може при ново оживление на работите твърде много да преуспява и дори да натрупа богатства от това. Значителна част от номиналния капитал на обществото, т. е. от *разменната стойност* на съществуващия капитал, е унищожена веднаж завинаги, макар че именно това унищожение, доколкото то не засяга потребителната стойност, може твърде много да съдействува на новото възпроизводство. Това едновременно е период, когато хората на парите се обогатяват за сметка на промишлениците. Що се отнася до спадането на чисто фиктивния капитал — държавните ценни книжа, акциите и т. н., — в случаите, когато то не води до банкрут на държавата и на акционерните дружества и не спъва с това производството изобщо, подкопавайки кредита на промишлените капиталисти, които притежават подобни книжа — то е само пренасяне на богатството от едни ръце в други и общо взето оказва благоприятно въздействие върху възпроизводството, защото парвенютата, в чиито ръце попадат по ниска цена тези акции или книжа, в повечето случаи са по-предприемчиви от предишните им притежатели.

(7) НЕЛЕПОСТТА НА ОТРИЧАНЕТО НА СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО
НА СТОКИ ПРИ ЕДНОВРЕМЕННО ПРИЗНАВАНЕ ИЗЛИШЪКА НА КАПИТАЛ

Рикардо винаги е последователен в онези свои концепции, които разработва самостоятелно. Ето защо у него тезата, че не е възможно *сврѣхпроизводство* (на стоки), е тѣждествено с тезата, че не е възможно прекомерно изобилие, или излишък, на капитал*.

„В страната може да бъде натрупано такова количество капитал, което не би могло да се приложи производително, ако в резултат от повишаването на цените на предметите от първа необходимост не настѣпи много значително повишение на работната заплата, поради което за печалба върху капитала ще остане толкова малко, че ще изчезне стимулт за натрупване“ (стр. 340) [Руски превод, том I, стр. 239].

„От всичко казано следва, че няма граници за търсенето, че няма граници за прилагането на капитала, докато той носи някаква печалба, и че в *каквото и изобилие да бъде капиталът*, няма друга достатъчна причина за *спадане на печалбата* освен повишаването на работната заплата и към това може по-нататък да се прибави, че единствената достатъчна и постоянна причина за повишаването на работната заплата е нарастващата трудност в добиването на храна и предмети от първа необходимост [707] за нарастващия брой работници“ (стр. 347—348) [Руски превод, том I, стр. 244].

Какво би казал в такъв случай Рикардо във връзка с тѣпоумието на икономистите след него, които отричат сврѣхпроизводството в една форма (във вид на общо препълване на пазара със стоки) и същевременно не само го допускат в друга форма, като сврѣхпроизводство на капитал, като прекомерно изобилие на капитал, като излишък на капитал, но и обявяват това за съществена точка на своите учения?

Нито един здравомислещ икономист от периода след Рикардо не отрича прекаленото изобилие на капитал. Напротив, всички те обясняват кризите с изобилието на капитал (доколкото не ги извеждат от явленията на кредита). Следователно всички те признават сврѣхпроизводството в една форма, но го отричат в друга. Значи остава само въпросът, как се отнасят една към друга двете форми на сврѣхпроизводство, как се отнася формата, в която то се отрича, към формата, в която се утвърждава?

Самият Рикардо нищо не знаеше за кризите в истинския смисъл на думата, за общите, произтичащи от самия производствен процес кризи на световния пазар. Кризите през 1800—1815 г. Рикардо би могъл да обяснява с поскъпването на пшеницата поради неурожай, обезценяване на книжните пари, обезценяване на колониалните стоки

* Тук трябва да се различава следното: когато Смит обяснява спадането на нормата на печалбата с излишък на капитал, с натрупване на капитал, става дума за *перманентно* действие, и това не е вярно; напротив, преходният излишък на капитал, сврѣхпроизводството, кризата — това е нещо друго. Перманентни кризи няма.

и т. н., тъй като поради континенталната блокада пазарът беше насилствено стеснен по политически, а не по икономически причини. Кризите след 1815 г. той също можеше да си обясни отчасти с неурожайната година, която предизвика недостиг на пшеница, отчасти със спадането на цените на пшеницата, тъй като престанаха да действуват причините, които според собствената му теория трябваше да доведат до надуване на цените на пшеницата през време на войната и откъснатостта на Англия от континента, отчасти с преминаването от войната към мир и с възникналите във връзка с това „внезапни изменения в хода на търговията“ (виж в неговите „Principles“, глава 19-а: „За внезапните изменения в хода на търговията“).

По-късните исторически явления, особено почти правилната периодичност на кризите на световния пазар, вече не позволяваха на икономистите след Рикардо да отричат фактите или да ги тълкуват като случайни явления. Вместо това те — да не говорим за ония, които обясняват всичко с кредита, за да могат след това да обявят, че и самите те са готови да предположат излишък на капитал — са измислили великолепната разлика между *прекомерното изобилие на капитал* и *свръхпроизводството*. Отричайки свръхпроизводството, те запазват фразите и съображенията на Рикардо и Смит, докато от прекомерното изобилие на капитал се опитват да изведат необяснимите за тях в противен случай явления. Така например Уилсън обяснява едни кризи с прекомерното изобилие на основен капитал, а други — с прекомерното изобилие на оборотен капитал. Самото прекомерно изобилие на капитал се признава от най-добрите икономисти (като например от Фулартон) и стана вече толкова общоприет предразсъдък, че тази фраза фигурира като нещо разбиращо се от само себе си дори в учебника на учения господин Рошер.¹²⁸

И така, пита се, що е прекомерно изобилие на капитал и с какво се отличава то от свръхпроизводството?

(Впрочем справедливостта изисква да отбележим, че други икономисти, като например Юр, Корбет и т. н., обявяват свръхпроизводството за *нормално състояние на едрата промишленост*, доколкото става дума за вътрешния пазар. Следователно излиза, че това свръхпроизводство води до кризи само при известни условия, когато се стеснява също и външният пазар.)

Според същите тези икономисти капиталът е пари или стоки. Следователно свръхпроизводството на капитал е свръхпроизводство на пари или стоки. И все пак и двете тези явления нямали нищо общо помежду си. У тези икономисти не може да става дума дори за свръхпроизводство на пари, защото те разглеждат парите като

стока, така че цялото явление се свежда до свръхпроизводство на стоки, което те признават под едно название, а отричат — под друго. Ако по-нататък се казва, че съществува свръхпроизводство на основен или оборотен капитал, в основата на това твърдение лежи мисълта, че стоките се разглеждат тук вече не в това просто определение, а в определението им, в което те действуват като капитал. Но с това, от друга страна, се признава на свой ред, че при капиталистическото [708] производство и неговите явления — например при свръхпроизводството — въпросът е не само за простото отношение, в което продуктът се явява като *стока*, взема определението на стоката, а за ония обществени определения на продукта, по силата на които той е нещо *повече* от стока и се различава от простата стока.

Изобщо може до известна степен да се признае, че в израза „*прекомерно изобилие на капитал*“, вместо израза „*свръхпроизводство на стоки*“, се съдържа не само чисто словесно извъртане или не само безсъвместно скудоумие, което признава за съществуващо и необходимо едно и също явление, когато то се нарича *a*, а го отрича, щом то се нарича *b*, така че съмненията и неувереността съществуват тук фактически само относно *наименованието* на явлениято, но не и относно самото явление — безсъвместно скудоумие, което се стреми да се отклони от трудната задача да обясни явлениято по пътя, по който това явление се отрича от една форма (под едно название), а именно във формата, в която то противоречи на предразсъдъците на тези икономисти, и се признава само във формата, под която не се съдържа никаква мисъл. Ако оставим всичко това настрана, в прехода от израза „*свръхпроизводство на стоки*“ към израза „*прекомерно изобилие на капитал*“ се съдържа действително известна *крачка напред*. В какво се състои тя? В признаването, че производителите на стоки противостоят един на друг не като прости стокоспритежатели, а като капиталисти.

8) ОТРИЧАНЕ НА ОБЩОТО СВРЪХПРОИЗВОДСТВО У РИКАРДО. ВЪЗМОЖНОСТ ЗА КРИЗА, СЪДЪРЖАЩА СЕ ВЪВ ВЪТРЕШНИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА СТОКАТА И ПАРИТЕ

Ето още няколко концепции на Рикардо:

„Може да се помисли . . . че Адам Смит твърди, че ние *по някакъв начин сме принудени*“ (то е така и в действителност) „*да произвеждаме излишък* от пшеница, вълнени и метални изделия и че капиталът, който произвежда тези стоки, не би могъл да си намери друго приложение. А при това начинът на прилагане на

един или друг капитал е винаги въпрос на свободен избор и поради това никога не може да има излишък на каквато и да е стока в *течение на що-годе продължително време*; защото ако имаше такъв излишък, цената на стоката би спаднала под нейната естествена цена и капиталът би бил преместен в някое по-изгодно занятие" (стр. 341—342, *бележката*) [Руски превод, том I, стр. 240].

„Продуктите винаги се купуват срещу продукти или срещу услуги; парите са само посредник, с помощта на който се извършва размяната“

(това има смисъла — че парите са само средство на обръщението, а самата разменна стойност е само мимолетна форма на размяната на продукт срещу продукт, което е неправилно).

„Някоя отделна стока може да бъде произведена в излишък и на пазара може да се окаже такъв излишък от нея, че изразходваният за производството ѝ капитал няма да бъде възстановен; но това не може да се случи с всички стоки“ (стр. 341—342) [Руски превод, том I, стр. 240].

„Ще се понижи ли печалбата поради нарастване на производството и поради предизвикано от него увеличение на търсенето или не — това зависи изключително от повишаването на работната заплата, а повишаването на последната с изключение на кратковременните повишения на свой ред зависи от леснината, с която се произвеждат храната и предметите от първа необходимост за работниците“ (стр. 343) [Руски превод, том I, стр. 241].

„Ако търговците влагат своите капитали във външната търговия или в кораблаването, те винаги правят това по свой свободен избор, а не под натиска на необходимостта; те правят това, защото печалбата им в тези отрасли ще бъде до известна степен по-висока, отколкото във вътрешната търговия“ (стр. 344) [Руски превод, том I, стр. 241].

Що се отнася до кризите, всички автори, които описват действителното движение на цените, или всички практики, които пишат в определени моменти на кризата, правилно игнорираха мнимо теоретичния брътвеш и се задоволяваха да декларират, че учението, според което не е възможно препълване на пазара и т. н., е правилно в абстрактната теория, но на практика то е погрешно. Със самия факт на редовното повтаряне на кризите галиматията на Сей и на други бе сведена всъщност до равнището на фразеологията, която се употребява само през време на процъфтяването, а през време на кризите се изхвърля от употреба.

[709] В кризите на световния пазар бурно си пробиват път противоречията и антагонизмите на буржоазното производство. Но вместо да изследват в какво се състоят антагонистичните елементи, които се разразяват в катастрофа, апологетите се задоволяват с това, че отричат самата катастрофа и въпреки закономерната ѝ периодичност упорито твърдят, че ако производството се насочваше по учебниците, работата никога не би стигала до криза. Апологетиката се състои тук освен това във фалшифициране на най-простите икономически отношения и особено в това, че се фиксира единство въпреки противоположността.

Ако например покупката и продажбата, или движението на метаморфозата на стоката, представляват единство на два процеса или по-точно преминаване на един процес през две противоположни фази, ако следователно това движение по съществен начин е единство на двете фази, това е също по толкова съществен начин и разделяне, и обособяване на тези фази, тяхно превръщане в неща, самостоятелни едно спрямо друго. А тъй като те все пак са вътрешно свързани помежду си, обособяването на вътрешно свързаните моменти може да се прояви само насилствено, като разрушителен процес. Именно в *кризата* се проявява действената сила на тяхното единство, единството на различията. Самостоятелността, която придобиват един спрямо друг взаимно свързаните и допълващи се моменти, насилствено се унищожава. Следователно кризата разкрива единството на станалите самостоятелни един спрямо друг моменти. Без това вътрешно единство на изглеждащите безразлични един към друг моменти не би имало и криза. Но не, казва икономистът-апологет. Тъй като съществува единство, не може да съществува криза. А това на свой ред не значи нищо друго, освен да се твърди, че единството на противоположни моменти изключва тяхната противоположност.

За да докажат, че капиталистическото производство не може да доведе до общи кризи, отричат всичките му условия и всички определения на обществената му форма, всичките му принципи и *differentiae specificae**, с една дума, отричат самото *капиталистическо производство* и всъщност доказват, че ако капиталистическият начин на производство беше не специфично развита, своеобразна форма на общественото производство, а такъв начин на производство, който предшества най-ранните наченки на капитализма, тогава присъщите му антагонизми, противоречия, а поради това и бурната им проява в кризите нямаше да ги има.

„Продуктите“ — казва Рикардо, следвайки Сей — „винаги се купуват срещу продукти или срещу услуги; парите са само посредник, с помощта на който се извършва размяната“ [Руски превод, том I, стр. 240].

Следователно тук, първо, *стоката*, в която съществува противоположност между разменната и потребителната стойност, се превръща просто в продукт (потребителна стойност), а размяната на стоки следователно се превръща в проста разменна търговия с продукти, с прости потребителни стойности. Връщат ни назад, към това, което съществуваше не само преди капиталистическото производство, но дори и преди простото стоково производство, и се отър-

* — специфични различия. *Ред.*

вават от най-сложното явление на капиталистическото производство — от кризата на световния пазар — с това, че просто отричат първото условие на капиталистическото производство, а именно условието, че продуктът трябва да бъде стока, трябва поради това да бъде представен като пари и да премине процес на метаморфоза. Вместо да говорят за наеман труд, говорят за „услуги“ — дума, в която пак е отхвърлена специфичната определеност на наемния труд и на неговото потребление, а именно свойството му да увеличава стойността на ония стоки, срещу които се разменя, да поражда принадлезна стойност — а заедно с това е отхвърлено и специфичното отношение, благодарение на което парите и стоката се превръщат в капитал. „Услугата“ е труд, взет само като *потребителна стойност* (а това е нещо второстепенно в капиталистическото производство), съвсем така, както в думата „продукт“ същността на *стоката* и съдържащото се в нея противоречие си остават скрити. Напълно последователно е, че *парите* в такъв случай се разглеждат само като посредник на размяната на продуктите, а не като съществена и необходима форма на съществуване на стоката, която неизбежно трябва да бъде представена като разменна стойност, като всеобщ обществен труд. Тъй като с подобно превръщане на стоката само в потребителна стойност (в продукт) се зачерква същността [710] на разменната стойност, също така лесно става възможно — или, по-точно, необходимо — да се отричат *парите* като съществена форма на стоката, която в процеса на метаморфозата е *самостоятелна* спрямо първоначалната форма на стоката.

Следователно тук се отърват от кризите в своите разсъждения, като забравят или отричат изходните предпоставки на капиталистическото производство — наличността на продукта като стока, раздвояването на стоката на стока и пари, произтичащите оттук моменти на разделение в стоквата размяна, най-после отношението, в което парите или стоката се намират спрямо наемния труд.

Впрочем не по-добре стои работата и у ония икономисти (като например у Дж. Ст. Мил), които искат да обяснят кризите с тези прости, съдържащи се в метаморфозата на стоките *възможности* за криза — например с разделянето на покупката и продажбата. Тези определения, които обясняват възможността на кризата, още далеч не обясняват нейната действителност, не обясняват *защо* фазите на процеса [на възпроизводството] влизат в такъв конфликт, че само по пътя на кризата, по пътя на насилствения процес може да се прояви вътрешното им единство. Това *разделение* се проявява в кризата; то е елементарна форма на последната. *Да се обяснява* кризата с тази ѝ елементарна форма — значи да се обяснява съществуването ѝ с това, което изразява нейното битие в най-абстрактната му форма; т. е. да се обяснява кризата с криза.

„Всеки човек“ — казва Рикардо* — „произвежда само с цел да потребява или да продава, и той продава само с цел да купи някоя друга стока, която би могла да му бъде непосредствено полезна или би могла да служи за бъдещото производство. Следователно, произвеждайки, той по необходимост става или потребител на собствените си продукти (goods), или купувач и потребител на продуктите на някое друго лице. Не може да се предполага че дълго време той ще бъде зле осведомен относно това, какви стоки може да произвежда с най-голяма изгода, за да постигне преследваната от него цел, а именно — да получи други продукти. И затова малко вероятно е, че той постоянно (continually) ще произвежда такава стока, за която няма търсене“ [Руски превод, том I, стр. 239].

Това детинско брътвене е достойно за някакъв си Сей, но не и за Рикардо. Преди всичко нито един капиталист не произвежда, за да потребява своя продукт. И когато говорим за капиталистическото производство, ние с пълно основание можем да кажем: „Нито един човек не произвежда с цел да потребява своя продукт“, дори и ако той използва известни части от продукта си отново за промишлено потребление. Но у Рикардо става дума за частно потребление. Рикардо бе забравил по-рано, че продуктът е стока. Сега той е забравил дори общественото разделение на труда. В обществени условия, когато хората произвеждат за самите себе си, действително няма кризи, но няма също и капиталистическо производство. Ние никога не сме чували древните хора с тяхното основано върху робството производство да са познавали някога кризи, макар че отделни производители и в древността са претърпявали банкрут. Първата част от алтернативата [„с цел да потребява или да продава“] е безсмислица. Нелепа е и втората част. Човек, който е произвел продукт, няма [в условията на капиталистическото производство] избор: да го продава или не. Той е принуден да продава. И ето че при кризите възниква именно такова положение на нещата, че той не може да продаде или пък може да продаде само под цената по разходите или дори е принуден да продава просто със загуба. А каква полза има той, а също така и ние от това, че той е произвел продукта си за продажба? Работата е именно там — да се изясни какво пречи на това негово добро намерение да се осъществи.

По-нататък:

„Всеки продава само с цел да купи някоя друга стока, която би могла непосредствено да му бъде полезна или би могла да служи за бъдещо производство“ [пак там].

Каква идилична картина на буржоазните отношения! Рикардо забравя дори, че някой може да продава, за да плаща, и че тези принудени продажби играят много значителна роля в кризите. Непосредствена цел на капиталиста при продажбата е да превърне об-

* Вж. настоящия том, част II, 539. Ред.

ратно стоката си или по-точно стоковия си капитал в *пари* и да *реализира* по такъв начин своята печалба. Потреблението — доходът — съвсем не е направляващ момент на този процес, какъвто то действително е за лицето, което продава *стоките* само за да ги превърне в средства за живот. А при капиталистическото производство доходът се явява като резултат, но не и като определяща цел. Всеки *продава* преди всичко, за да продаде, т. е. за да превърне стоката в пари.

[711] През време на криза човек може да бъде много доволен, ако е *продал*, а за покупка той още може и да не мисли. Разбира се, за да може реализираната стойност отново да действа като капитал, тя трябва да извърши процес на възпроизводство, т. е. трябва отново да бъде разменена срещу труд и стоки. Но кризата е именно момент на нарушаване и прекъсване процеса на възпроизводството. И това нарушаване не може да бъде обяснено, като се изтъква, че то няма място в периоди, когато няма криза. Не подлежи на никакво съмнение, че никой няма „да произвежда постоянно такава стока, за която няма търсене“ (стр. 339—340), но никой и не изказва такава нелепа хипотеза. А и тя изобщо съвсем не се отнася до въпроса. Целта на капиталистическото производство е преди всичко не „да се получават други продукти“, а да се присвояват стойност, пари, абстрактно богатство.

В основата на Рикардовите разсъждения тук лежи и разглежданото по-горе¹²⁹ от мене схващане на Джеймс Мил за „метафизичното равновесие на покупките и продажбите“ — положение, което в процесите на покупката и продажбата вижда *само* единство, но не разделение. Оттук и следното твърдение на Рикардо (след Джеймс Мил):

„Някоя *отделна* стока може да бъде произведена в излишък и на пазара може да се окаже такъв излишък от нея, че изразходваният за производството ѝ капитал няма да бъде възстановен; но това не може да се случи с *всички* стоки“ (стр. 341—342) [Руски превод, том I, стр. 240].

Парите са не само такъв „посредник, с помощта на който се извършва размяната“ (стр. 341), но заедно с това са и такъв посредник, благодарение на който размяната на продукт срещу продукт се разпада на два акта, които не зависят един от друг и са разделени във времето и пространството. А приведеното неправилно разбиране на парите у Рикардо почива на това, че той изобщо разглежда само *количественото определение* на разменната стойност, а именно, че тя е равна на определено количество работно време и, напротив, забравя *качественото* ѝ определение, а именно, че индивидуалният труд само в резултат на неговото отчуждаване (*aliena-*

tion) е принуден да се изразява като *абстрактно всеобщ обществен труд**.

Твърдението, че не *всички* видове стоки, а само *отделни* видове от тях могат да се окажат в „излишък на пазара“, че свръхпроизводството поради това винаги може да бъде само частично, представлява жалко извъртане. Преди всичко, ако се има предвид само природата на стоката, нищо не пречи *всички стоки* да бъдат на пазара в излишък и поради това всички да спаднат под своята цена¹³⁰. Защото тук става дума тъкмо за момента на кризата. Именно всички стоки освен *парите*. Това, че *дадена* стока по необходимост трябва да бъде представена в пари, означава само, че тази необходимост съществува за *всички* стоки. И в същата степен, в каквата за отделна стока е трудно да извърши тази метаморфоза, това може да бъде трудно и за всички стоки. Общата природа на метаморфозата на стоките — която включва отделяне на покупката и продажбата една от друга, както и тяхното единство — не само не изключва *възможността* за всеобщо препълване на пазара, а, напротив, самата е именно тази възможност за всеобщо препълване.

По-нататък Рикардовите и други подобни разсъждения изхождат, разбира се, от отношението не само между *покупката и продажбата*, но и между *търсенето и предлагането*, което трябва да анализираме само при разглеждането на конкуренцията на капиталите. Според Мил покупката е продажба и т. н., оттук се получава, че и търсенето е предлагане, а предлагането — търсене. Но нали те също така се отделят едно от друго и могат да добият самостоятелност едно спрямо друго. Предлагането на всички стоки може в даден момент да бъде по-голямо от търсенето на всички стоки благодарение на това, че търсенето на *всеобщата стока* — на парите, на разменната стойност — е по-голямо от търсенето на всички отделни стоки, с други думи, благодарение на това, че моментът на изразяване на стоката в пари — на реализиране на нейната разменна стойност — взема връх над момента на обратното превръщане на стоката в потребителна стойност.

Ако отношението между търсенето и предлагането се разбира в по-широк и по-конкретен смисъл, тук ще влезе отношението между *производството и потреблението*. Тук пак би следвало да не се изпуска изпредвид съществуващото в скрито състояние и именно в

* [718] „(Че Рикардо разглежда парите само като *средство на обръщението*, е твърдествено на обстоятелството, че той разглежда *разменната стойност* само като мимолетна форма, изобщо като нещо само формално за буржоазното — или капиталистическото — производство; ето защо последното фигурира у него не като специфично определен начин на производство, а като *единствен* начин на производство изобщо.) [718]

кризата насилствено пробиващо си път *единство* и на двата тези момента в неговото отношение към също така съществуващото и дори характерно за буржоазното производство *разделение и противоположност* на тези два момента.

Що се отнася до противопоставянето на частичното свръхпроизводство срещу всеобщото, доколкото въпросът се свежда до това, да се признае първият вид свръхпроизводство с цел да се отбегне признаването на втория, необходимо е да отбележим следното:

Първо: кризите често са предхождани от всеобщо надуване на цените на всички предмети, които са продукти на капиталистическото производство. Ето защо всички тези стоки участвуват в следващия крах, и при цените, които са съществували за тях преди краха, те всички създават претоварване на пазара. Пазарът може да погълне по спадащите цени, по цените, които са спаднали под цените на разходите, такава маса стоки, каквато той не би могъл да погълне по предишните им пазарни цени. Излишъкът на стоки е винаги относителен, т. е. това е излишък на стоки при дадени цени. Цените, по които в този случай се погълщат стоките, са разорителни за производителя или и за търговеца.

[712] *Второ*: за да бъде кризата (следователно и свръхпроизводството) всеобща, достатъчно е тя да обхване главните предмети на търговията.

[9] ПОГРЕШНИЯТ ВЪЗГЛЕД НА РИКАРДО ВЪРХУ СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВОТО И ПОТРЕБЛЕНИЕТО ПРИ КАПИТАЛИЗМА]

Да разгледаме по-подробно как Рикардо се опитва да се отърве от всеобщото препълване на пазара в своите разсъждения:

„Някоя отделна стока може да бъде произведена в излишък и на пазара може да се окаже такъв излишък от нея, че изразходваният за производството ѝ капитал няма да бъде възстановен; но това не може да се случи с всички стоки. Търсенето на пшеница се ограничава от броя на гърлата, които ще я потребяват, търсенето на обувки и облекло — от броя на лицата, които ще ги носят. Но дори ако обществото или част от обществото може да има толкова хляб, шапки и обувки, колкото може или желае да потреби, *това не може да се каже за всички продукти, произвеждани от природата или от промишлеността.* Някои хора биха потреблявали повече вино, ако имаха възможност да го получат. Други имат достатъчно вино, но те биха желали да увеличат количеството на меелите си или да подобрят тяхното качество. Трети биха желали да украсят своите паркове или да разширят домовете си. Стремещът да се направи всичко това или нещо от това лежи в гърдите на всеки човек; *за това са нужни само необходимите средства и нищо друго не може да предостави тези средства освен увеличаването на производството** (стр. 341—342) [Руски превод, том 1, стр. 240—241].

Възможно ли е по-детинско разсъждение? То значи следното. Отделна стока може да бъде произведена в по-голямо количество от количеството, което може да бъде потребено. Но това не може да се отнася едновременно до *всички* стоки. Защото потребностите, задоволявани от стоките, са безгранични, всички тия потребности не се задоволяват едновременно. Напротив. Процесът на задоволяването на една потребност заставя друга потребност да премине, така да се каже, в скрито състояние. Излиза, че нищо не се иска освен средства за задоволяване на тези потребности, а тези средства могат да бъдат добити само по пътя на увеличаване на производството. Значи всеобщо свръхпроизводство не е възможно.

Защо е всичко това? В моменти на свръхпроизводство значителна част от нацията (особено работническата класа) е осигурена по-малко откогато и да било в друго време с хляб, обувки и т. н. да не говорим за вино и мебели. Ако свръхпроизводството би могло да възниква само след като всички членове на нацията са задоволени поне най-насъщните си потребности, в историята на буржоазното общество до наши дни не е щяло да има нито веднъж не само всеобщо, но дори и частично свръхпроизводство. Ако например пазарът е препълнен с обувки или с басма, вино или колониални продукти — няма това значи, че поне две трети от нацията са задоволени до пресищане потребността си от обувки, басма и т. н. Каква връзка изобщо има между свръхпроизводството и абсолютните потребности? Свръхпроизводството е свързано само с платежоспособните потребности. Става дума не за абсолютно свръхпроизводство — не за свръхпроизводство само по себе си, взето по отношение на абсолютната потребност или на желанието да се притежават стоки. В този смисъл няма нито частично, нито общо свръхпроизводство и те съвсем не противостоят едно на друго.

Но, ще каже Рикардо, ако има маса хора, на които са нужни обувки и басма, защо те не си набавят средства, за да ги купят, защо не се заема с производство на нещо такова, срещу което биха могли да купят обувки и басма? Няма ли да бъде още по-просто да кажем: защо те не произвеждат за себе си обувки и басма? И което е още по-поразително в свръхпроизводството — това е, че истинските производители на самите тези стоки, които препълват пазара — работниците, — имат голяма нужда от тях. Тук не може да се каже, че те би трябвало да произведат тези вещи, за да ги получат, защото те са ги произвели и все пак ги нямат. Не може също така да се каже, че определена стока препълва пазара затова, защото няма потребност от тази стока. Следователно ако дори *частичното* свръхпроизводство не може да се обясни с това, че стоките, задръстващи пазара, превишават потребността от тях, то *все-*

общото свръхпроизводство никак не може да се обясни с това, че за много от стоките, които се намират на пазара, съществува потребност, която е незадоволена.

Да се върнем към примера с фабриканта на басма*. Докато възпроизводството протичаше без прекъсвания — а значи без прекъсвания протичаше и онази фаза на това възпроизводство, в която басмата, продуктът, съществуващ като стока, като стока за продажба, се превръщаше обратно в пари по своята стойност, — дотогава и работниците, които произвеждат басма, също потребяваха, да допуснем, част от тази басма, а с разширяването на производството, т. е. с натрупването, те я потребяваха съответно повече, или пък в производството на басма бяха заети повече работници, които заедно с това бяха отчасти и нейни потребители.

[10] ПРЕВРЪЩАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТТА ЗА КРИЗА В ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ.
КРИЗАТА КАТО ПРОЯВА НА ВСИЧКИ ПРОТИВОРЕЧИЯ
НА БУРЖОАЗНАТА ИКОНОМИКА]

Преди да минем по-нататък, ще отбележим следното.

Отделянето на процеса на производството (непосредственото) и на процеса на обръщението един от друг представлява отново — и в по-развит вид — възможност за криза, която се разкри още при разглеждането на *простата метаморфоза* на стоката¹³¹. Веднага щом тези процеси, вместо плавно да преминават един в друг, [713] получават самостоятелност като обособени и противостоящи един на друг моменти — кризата е налице.

При метаморфозата на стоката възможността за криза се изразява в следното:

Първо, стоката, съществуваща реално като потребителна стойност, а идеално, в цената, като разменна стойност, трябва да бъде превърната в пари: *С—П*. Ако тази трудност — продажбата — е разрешена, то покупката, *П—С*, вече не представлява затруднение, тъй като парите имат способността непосредствено да се разменят срещу всичко. Необходима предпоставка при това е наличността на потребителна стойност на стоката, полезност на съдържащия се в нея труд; в противен случай това изобщо не е стока. По-нататък се предполага, че индивидуалната стойност на стоката е равна на нейната обществена стойност, т. е. че материализираното в нея ра-

* Вж. настоящия том, част II, стр. 522 и следващите (там вместо „фабриканта на басма“ фигурира „фабриканта на платно“, което ни най-малко не изменя същността). *Ред.*

ботно време е равно на работното време, което е обществено *необходимо* за производството на тази стока. Ето защо възможността за криза в смисъла, в който тя се проявява в простата форма на метаморфозата, произтича само от това, че различията във формата — фазите, през които метаморфозите на стоката преминават в движението си, — първо, са необходимо допълващи се една друга форми и фази и, второ, въпреки тази вътрешна необходима взаимна връзка представляват съществуващи безразлично една към друга, несъпадащи във времето и пространството, отделими и отделени една от друга и независещи една от друга части и форми на процеса. Следователно тук възможността за криза се състои изключително в отделянето на продажбата и покупката една от друга. Само във формата на стока стоката трябва да преодолява тук стоящата пред нея трудност. Веднага щом тя е придобила формата на пари, тази трудност вече е преминала. Но по-нататък и това се свежда до отделяне на продажбата и покупката една от друга. Ако стоката нямаше възможност да напуща сферата на обръщението във формата на пари, или, с други думи, да отсрочва обратното си превръщане в стока, ако — както това се наблюдава при непосредствената разменна търговия — покупката и продажбата съпадаха, то при направените предположения *възможността* за криза би отпаднала. Защото е предположено, че стоката е *потребителна стойност* за другите стокопритежатели. Във формата на непосредствена разменна търговия стоката не може да бъде разменена само тогава, когато не е потребителна стойност или пък когато на другата страна няма други потребителни стойности, които биха могли да се разменят срещу нея; следователно само при две условия: или когато едната страна е произвела нещо *безполезно*, или когато у другата страна няма нищо *полезно*, което би могло да се разменя като еквивалент срещу потребителната стойност, която се намира у първата страна. Но и в двата случая изобщо не би имало размяна. *Обаче ако би имало размяна*, нейните моменти не биха били отделени един от друг. Купувачът би бил продавач, продавачът — купувач. По този начин би отпаднал *критичният* момент, който произтича от формата на размяната, тъй като размяната е обръщение — и ако казваме, че простата форма на метаморфозата съдържа в себе си възможността за криза, ние казваме само, че в самата тази форма лежи възможността за разрыв и за отделяне един от друг на съществено взаимно допълващите се моменти.

Но това се отнася и до съдържанието. При непосредствената разменна търговия главната маса на продукцията у производителя на едни или други продукти е предназначена за задоволяване на собствената му потребност или, при малко по-развито разделение

на труда, за задоволяване на известните нему потребности на другарите му по производствена дейност. Това, което подлежи на размяна като стока, е излишъкът и е несъщественно дали този излишък ще бъде разменен или не. При *стоковото производство* превръщането на продукта в пари — продажбата — представлява *conditio sine qua non**. Непосредственото производство за задоволяване на потребностите отпада. Ако стоките остават непродадени, кризата е налице. Трудността на превръщането на *стоката* — на особения продукт на индивидуалния труд — в пари, в нейната противоположност, в абстрактно всеобщ обществен труд, се състои в това, че *парите* не се явяват като особен продукт на индивидуалния труд, че оня, който е продал, т. е. оня, който сега владее стоката във формата на пари, не е принуден веднага да купува отново, отново да превръща парите в особен продукт на индивидуалния труд. В разменната търговия тази противоположност не съществува. Тук никой не може да бъде продавач, без да бъде купувач, и купувач, без да бъде продавач. Трудността, която продавачът изпитва — при предположение, че стоката му има потребителна стойност, — произтича изключително от това, че купувачът лесно може да отложи обратното превръщане на парите в стока. Тази трудност на превръщането на стоката в пари — продажбата ѝ — произтича изключително от това, че стоката трябва да бъде превърната в пари, а парите съвсем не трябва да бъдат незабавно превърнати в стока, така че *продажбата* и *покупката* могат да се отделят една от друга. Ние казахме, че тази *форма* съдържа в себе си *възможност за криза*, т. е. възможност моментите, които са взаимно и неразривно свързани един с друг, да се откъсват един от друг, в резултат на което тяхното съединяване се осъществява по насилствен път, така че взаимната им връзка си пробива път чрез насилие, извършвано над самостоятелността, която те са придобили един спрямо друг. [714] А *кризата* не е нищо друго освен насилствено осъществяване на единството на фазите на производствения процес, обособили се и станали самостоятелни една спрямо друга.

Общата абстрактна възможност за криза не означава нищо друго освен *най-абстрактна форма* на кризата, без съдържание, без съдържателна подбудителна причина за криза. Продажбата и покупката могат да се отделят една от друга. Следователно те са *криза potentia*** и тяхното съвпадане винаги остава критичен момент за стоката. Но те могат и плавно да преминават една в друга. Следователно остава в сила, че *най-абстрактна форма на кризата*

* — необходимо, задължително условие. *Ред.*

** — във възможност. *Ред.*

(и поради това формална възможност за кризата) е самата *метаморфоза на стоката*, в която като разгърнато движение се съдържа само заключеното в единството на стоката противоречие на разменната и потребителната стойност, по-нататък — на парите и стоката. Но това, благодарение на което тази възможност за криза става криза, не се съдържа в самата тази форма; в нея се съдържа само това, че *формата* за кризи е налице.

И именно това е важно при разглеждане на буржоазната икономика. Кризите на световния пазар трябва да се разглеждат като реално свеждане в едно и насилствено изравняване на всички противоречия на буржоазната икономика. Ето защо отделните моменти, които се свеждат по този начин в едно в тези кризи, трябва да се проявяват и проследяват във всяка сфера на буржоазната икономика и в зависимост от това, как проникваме все по-нататък и по-нататък в тази икономика, ние трябва, от една страна, да разкриваме все нови и нови определения на това противоречие и, от друга страна, да показваме как в по-конкретните му форми се повтарят и съдържат неговите по-абстрактни форми.

И така, можем да кажем: кризата в първата ѝ форма е самата метаморфоза на стоката, отделянето на покупката и продажбата една от друга.

Кризата във втората ѝ форма е свързана с функцията на парите като платежно средство. Тук парите в два различни, отделени един от друг моменти фигурират в две различни функции.

И двете тези форми са още съвсем абстрактни, макар че втората е по-конкретна от първата.

Следователно при разглеждане *процеса на възпроизводството* на капитала (който съвпада с неговото обръщение) преди всичко трябва да се покаже, че споменатите по-горе форми тук просто се повтарят, или, по-точно, тук за пръв път получават съдържание, основа, на която могат да се проявят.

Да разгледаме движението, което извършва капиталът от момента, когато той като стока напуска процеса на производството, за да излезе след това отново от него във формата на стока. Ако се абстрахираме тук от всички по-нататъшни определения на съдържанието, ще имаме пред себе си следното: съвкупният стоков капитал, както и всяка отделна стока, която влиза в него, трябва да извърши процеса $C—P—C$, метаморфозата на стоката. По този начин общата възможност за криза, която се съдържа в тази форма — отделянето на покупката и продажбата една от друга, — се съдържа и в движението на капитала, тъй като капиталът *също* е стока и не представлява нищо друго освен стока. Освен това от взаимната свързаност на метаморфозите на различните стоки произтича, че една

стока се превръща в пари, защото друга стока, обратно, се превръща от формата на пари в стока. Следователно отделянето на покупката и продажбата една от друга тук се явява далеч не в такъв вид, че превръщането на един капитал от формата на стока във формата на пари трябва да съответствува на обратното превръщане на друг капитал от формата на пари във формата на стока, първата метаморфоза на един капитал трябва да съответствува на втората метаморфоза на друг капитал, напускането на производствения процес от един капитал трябва да съответствува на връщането на друг капитал в производствения процес. Такова взаимно срастване и преплитане на процесите на възпроизводството или на обръщението на различните капитали е, от една страна, необходимо поради разделението на труда, а от друга страна — случайно, и вече по силата на това се разширява определението на съдържанието на кризата.

И, второ, що се отнася до възможността за криза, произтичаща от формата на парите като *платежно средство*, при разглеждане на капитала се разкрива вече много по-реална основа за превръщане на тази възможност в действителност. Например притежателят на тъкачна фабрика трябва да заплати целия постоянен капитал, елементите на който са били доставени от притежателя на предачна фабрика, от ленопроизводителя, от притежателите на машиностроителен и железодобивен завод, от производителя на дървен материал, от производителя на каменни въглища и т. н. Доколкото последните произвеждат такъв постоянен капитал, който влиза само в производството на постоянен капитал, без да влиза в крайната стока, в тъканта, дотолкова те чрез размяната на капитал срещу капитал взаимно възстановяват своите производствени условия. Да предположим [715] сега, че притежателят на тъкачна фабрика продава тъканта си за 1 000 ф. ст. на *търговеца*, но с полица, така че парите фигурират като *платежно средство*. Притежателят на тъкачна фабрика на свой ред продава тази полица на *банкера*, на когото той изплаща по този начин, да речем, някакъв дълг, или който му шконтира тази полица. Точно така с полица ленопроизводителят е продал на притежателя на предачната фабрика, а последният — на притежателя на тъкачната фабрика, точно така и машиностроителят — на притежателя на тъкачната фабрика, металургът и производителят на дървен материал — на машиностроителя, производителят на каменни въглища — на притежателите на предачна и тъкачна фабрика, на машиностроителя, металурга и производителя на дървен материал. Освен това металургът, производителят на каменни въглища, производителят на дървен материал, ленопроизводителят са платили един на друг с полици. И ето че ако сега търговецът не

плаща, притежателят на тъкачна фабрика не може да плати полицата си на банкера.

Ленопроизводителят е издал полица на притежателя на предачна фабрика, машиностроителят — на притежателите на тъкачна и предачна фабрика. Притежателят на предачна фабрика не може да плаща, тъй като притежателят на тъкачна фабрика не е в състояние да му плати; те и двамата не плащат на машиностроителя, а този последният не плаща на металурга, на производителя на дървен материал и на производителя на каменни въглища. И всички те на свой ред, без да реализират стойността на стоката си, не могат да възстановят онази част от стойността, която възстановява постоянния капитал. Така възниква общата криза. Това не е нищо друго, отвен *възможност за криза*, отбелязана при разглеждането на парите като платежно средство, но тук, в капиталистическото производство, ние виждаме вече такава връзка на взаимните полици и облигации, покупки и продажби, при наличността на която възможността за криза може да се развие в действителност.

При всички обстоятелства ние имаме следното:

Ако покупката и продажбата не застават в напрегнато положение една срещу друга и поради това не възниква необходимост да бъдат насилствено изравнени; ако, от друга страна, парите като платежно средство функционират така, че облигациите взаимно се погасяват и следователно не се превръща в действителност противоречието, което потенциално съществува в парите като платежно средство; ако следователно и двете тези абстрактни форми на кризата не се проявяват реално като такива — криза не съществува. Не може да има криза, без покупката и продажбата да се отделят една от друга и да не влязат в противоречие, или без да сепроявят противоречията, които се съдържат в парите като платежно средство, следователно без кризата да се появи заедно с това в простата си форма — във формата на противоречие между покупката и продажбата и във формата на противоречие на парите като платежно средство. Но това все пак са само *форми*, общи възможности за кризи, а поради това и форми, абстрактни форми на действителната криза. Битието на кризата се проявява в тях като в най-простите си форми, а също така в най-простото си съдържание, доколкото самата тази форма е нейното най-просто съдържание. Но това още не е *обосновано* съдържание. Простото парично обръщение и дори обръщението на парите като платежно средство — и едното, и другото възникват дълго време *преди* капиталистическото производство, без да пораждат кризи — са възможни и действителни без кризи. Следователно само с тези форми не може да се обясни защо те се обръщат със своята критична страна, защо съ-

държащото се в тях *potentia** противоречие се проявява *actu*** като такова.

Оттук се вижда безмерната пошлост на ония икономисти, които, без вече да бъдат в състояние да се отърват посредством разсъждения от явленията свръхпроизводство и кризи, се успокояват с това, че в тези форми е дадена възможността за настъпване на *кризи*, така че *случайно* е обстоятелството, че те не настъпват, а заедно с това и самото им настъпване се представя като проста *случайност*.

Развилите се в стоковото обръщение и по-нататък в паричното обръщение противоречия — а значи и възможностите за криза — от само себе си се възпроизвеждат в капитала, тъй като развито стоково и парично обръщение има в действителност само върху основата на капитала.

Но сега става дума да се проследи по-нататъшното развитие на потенциалната криза — реалната криза може да бъде изведена само от реалното движение на капиталистическото производство, конкуренцията и кредита, — да се докаже по-нататъшното развитие на потенциалната криза, тъй като тя произтича от ония определени форми на капитала, които са *присъщи* на капитала като капитал и не се съдържат просто в неговото битие като стока и пари.

[716] Сам по себе си само (непосредственият) *производствен процес* на капитала не може да прибави тук нищо ново. За да може производственият процес на капитала изобщо да съществува, предполага се, че условията му са дадени. Ето защо в първия раздел за капитала — в раздела за *непосредствения* производствен процес — не се прибавя нито един нов елемент на криза. *Потенциално* елементът на криза се съдържа тук, защото производственият процес е присвояване на принадлезна стойност, а затова е и нейно производство. Но в самия производствен процес това не може да се прояви, тъй като в него още не става дума за *реализиране* не само на възпроизведената стойност, но и на принадлезната стойност.

За първи път това може да се разкрие само в *процеса на обръщението*, който сам по себе си е в същото време и *процес на възпроизводството*.

Тук по-нататък следва да отбележим, че ние трябва да изобразим процеса на обръщението или процеса на възпроизводството, *преди* да сме изобразили готовия капитал — *капитала и печалбата*; защото трябва да изясним не само как капиталът произвежда, но и как се произвежда капиталът. Действителното движение изхожда от наличния вече капитал — става дума за действителното

* — потенциално, във възможност. *Ред.*

** — действително, реално, на дело. *Ред.*

движение върху основата на развитото, започващо от самото себе си, предполагащо самото себе си капиталистическо производство. Затова процесът на възпроизводството и развилите се в него по-нататък зародиши на кризи могат да бъдат изяснени в самия раздел, който разглежда възпроизводството, само непълно и изискват допълнително разглеждане в главата „Капитал и печалба“¹³².

Съвкупният процес на обръщението или съвкупният процес на възпроизводството на капитала е единство на неговата фаза на производството и неговата фаза на обръщението, т. е. такъв процес, който преминава и през двата посочени процеса като през свои фази. В това се състои получената по-нататъшно развитие възможност за криза, или нейната получила по-нататъшно развитие абстрактна форма. Ето защо икономистите, които отричат кризите, защитават само единството на тези две фази. Ако тия фази бяха само отделени една от друга, без да са нещо единно, би било невъзможно насилственото възстановяване на тяхното единство, невъзможна би била и кризата. Ако те биха били само единни, без да са отделими една от друга, би било невъзможно насилственото им отделяне, което отново представлява криза. Кризата е насилствено възстановяване на единството на моментите, станали самостоятелни, и насилствено превръщане в нещо самостоятелно на такива моменти, които всъщност съставляват нещо единно. [716]

[11] КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФОРМИТЕ НА КРИЗАТА]

[770a] Към стр. 716.

И така:

1) Общата *възможност* за кризи е дадена в самия процес на *метаморфозата на капитала*, и при това двойно. Тъй като парите функционират като *средство на обръщението*, възможността за кризи се съдържа в отделянето на *покупката* и *продажбата* една от друга. Тъй като парите функционират като *платежни средства*, където те действуват в два различни момента като *мярка на стойностите* и като *реализация на стойността* — възможността за кризи се съдържа в отделянето на тези два момента един от друг. Ако стойността в *интервала* между тези два момента се е изменила и стоката в момента на продаването ѝ не *струва* толкова, колкото е *струвала* в момента, когато парите са функционирали като мярка на стойностите, а поради това и като взаимни задължения, тогава облигацията не може да бъде изплатена от *получените за стоката пари* и поради това не може да бъде салдирана цялата *пореждане*

от сделки, които на свой ред зависят от тази облигация. Щом като стоката не е могла да бъде продадена през *определен период от време* — дори и да не се е изменила нейната стойност, — самото това обстоятелство вече е достатъчно, за да не могат *парите* да изпълнят своята функция на *платежно средство*, защото те трябва да функционират като платежно средство в *определен, предварително установен срок*. А тъй като една и съща парична сума функционира за редица взаимни сделки и задължения, *невъзможността* за изплащане възниква тук не само в един, а в много пунктове, и оттук произтичат *кризите*.

Такива са *формалните възможности* за криза. Първата е възможна без последната, т. е. кризи са възможни без кредит, без парите да са функционирали като платежно средство. Но втората не е възможна *без първата*, т. е. без отделяне на покупката и продажбата една от друга. Обаче в последния случай кризата настъпва не само защото стоката изобщо не може да бъде продадена, но и затова, че тя не може да бъде продадена в течение на *определен период от време*, и кризата възниква и получава тук своя характер не само поради това, че стоката *не може да бъде продадена*, но и поради това, че *не се реализират цяла редица плащания*, които са основани върху продажбата на тази определена стока в този определен срок. Такава е *формата на паричните кризи в същинския смисъл на думата*.

Следователно ако *кризата* настъпва в резултат от отделяне на покупката и продажбата една от друга, тя се развива като *парична криза*, когато парите вече функционират като *платежно средство*, и тази *втора форма* на кризите в такъв случай възниква като нещо, което се разбира от само себе си, веднага щом *настъпва първата*. Следователно при изследването защо общата *възможност за кризи* става *действителност*, при изследването на *условията* на кризата, е напълно излишно да се обръща особено внимание на *формата* на ония кризи, които възникват от развитието на парите като *платежно средство*. Именно поради това икономистите обичат да се позовават на тази *разбираща се от само себе си* форма като на *причина* за кризите. (Тъй като развитието на парите като платежно средство е свързано с развитието на кредита и неговото *набъбване*, следва, разбира се, да се изяснят причините на тези явления, но тук още не е място за това.)

2) Дотолкова, доколкото кризите са предизвикани от *измененията* и *революциите на цените*, които не съвпадат с *измененията на стойността* на стоките, те естествено не могат да бъдат анализирани при разглеждането на капитала изобщо, където се предполагат *цени, твърждествени със стойностите* на стоките.

3) *Общата възможност* за кризи е самата формална *метаморфоза* на капитала, отделянето на покупката и продажбата една от друга във времето и пространството. Но това никога не е *причина* за криза. Защото то не е нищо друго освен *най-обща форма на кризата*, т. е. самата криза в *най-общия ѝ израз*. Но не може да се каже, че *абстрактната форма на кризата е причина за кризата*. Ако питат за нейната причина, желаят именно да знаят *защо нейната абстрактна форма, формата на нейната възможност, се превръща от възможност в действителност*.

4) *Общите условия* за кризи, доколкото те не зависят от *колебанията на цените* (все едно дали тези колебания на цените са свързани с кредита или не), които се отличават от колебанията на стойностите, трябва да се извеждат от общите условия на капиталистическото производство. [770a]

[716] (*Кризата* може да настъпи: 1) при *обратно превръщане [на парите] в производителен капитал* — в резултат на *измененията в стойността* на елементите на производителния капитал, особено на *суровините*; например, когато обемът на памучната реколта намалява и с това нараства неговата *стойност*. Тук ние имаме работа още не с цените, а със *стойностите*.) [716]

[770a] *Първи момент. Обратното превръщане на парите в капитал*. Предполага се определено стъпало на *производството* или на *възпроизводството*. Основният капитал може да се разглежда тук като нещо дадено, неизменно, невлизашо в *процеса на образуването на стойността*. Тъй като възпроизводството на суровините зависи не само от изразходвания за тях *труд*, но и от *производителността* на този труд, която е свързана с *природните условия*, масата на продукта — дори [XIV—771a] *масата* на продукта, произведена от *същото* количество труд — може да се намали (при *лоши реколти*). Следователно *стойността на суровините се повишава*, а *масата* им се намалява. С това е нарушено *съотношението*, в което парите трябва обратно да се превърнат в *различни съставни части* на капитала, за да може производството да продължава в предишния мащаб. Повече трябва да бъде изразходвано за *суровини*, а по-малко остава за изразходване за *труд*; ето защо не може да бъде погълнато същото количество труд, както преди. Първо, това *не е възможно физически*, тъй като се е намалило количеството на суровините; второ, това не е възможно, защото за суровини трябва да бъде изразходвана по-значителна, отколкото преди, *част от стойността на продукта* и следователно в *променлив капитал* може да бъде превърната по-малко значителна част от нея. Възпроизводството не може да бъде *повторено* в предишния мащаб. Част от *основния капитал* бездействува, част от работниците

се оказват изхвърлени на улицата. *Нормата на печалбата* спада, тъй като стойността на постоянния капитал се е увеличила в сравнение с променливия и се прилага по-малко променлив капитал. Предварително фиксираните отчисления — лихва, рента, — установени с оглед на *неизменната* норма на печалбата и на експлоатацията на ~~труда~~, остават предишните и отчасти *не могат да бъдат изплатени*. Оттук и *кризата*. Криза на труда и криза на капитала. Това следователно е такова *нарушение на процеса на възпроизводството*, което е предизвикано от обстоятелството, че се е повишила стойността на една от частите на постоянния капитал, подлежащи на възстановяване от стойността на продукта. По-нататък, въпреки понижаването на *нормата на печалбата*, тук се наблюдава *поскъпване на продукта*. Ако този продукт като средство за производство влиза в други производствени сфери, неговото поскъпване предизвиква в тях същото нарушение на *възпроизводството*. Ако той влиза като средство за живот в общото потребление, той или влиза заедно с това в *потреблението* на работниците, или *не влиза*. В първия случай последиците ще бъдат същите, както и при нарушенията в *променливия капитал*, за което ще говорим по-нататък. Но ако продуктът изобщо влиза в *общото потребление*, то в резултат от поскъпването му (ако това потребление не намалява) може да се намали *търсенето* на други продукти и затова ще стане *невъзможно обратното им превръщане* в парична сума, съответстваща на тяхната стойност; по този начин се нарушава *другата страна* на тяхното възпроизводство: не *обратно превръщане на парите* в производителен капитал, а *обратно превръщане* на стоката в пари. Във всеки случай в разглеждания от нас производствен отрасъл се намалява *масата на печалбата* и *масата на работната заплата*, а с това се намалява и *част от необходимия доход* от продажбата на стоките от другите отрасли.

Но подобен *недостиг на суровини* може да се получи също така и *независимо от реколтата* или от *обусловената от природни фактори производителност* на труда, който доставя суровините. А именно, ако в някой отделен производствен отрасъл за машини и т. н. е изразходвана *прекомерно голяма част от принадената стойност, от добавъчния капитал*, то — при *нов мащаб* на производството — суровините ще бъдат недостатъчни, макар че те биха били достатъчни при производство в *предишния мащаб*. Следователно това става в резултат от *непропорционалното превръщане на добавъчния капитал* в различните му елементи. В дадения случай пред нас е *свърхпроизводство на основен капитал*, което поражда тук същите явления, както и в първия случай [т. е. при поскъпването на суровините].

[861a] [.....]
.....]*

Или пък те [кризите] почиват върху *свръхпроизводство на основен капитал* и следователно върху относително недопроизводство на оборотен капитал.

Тъй като *основният капитал*, както и оборотният, се състои от стоки, няма нищо по-смешно от позицията на онези икономисти, които отричат *свръхпроизводството на стоки*, но същевременно признават *свръхпроизводството на основен капитал*.

5) *Кризис, които възникват от нарушаването на първата фаза на производството*, т. е. от затрудненията в превръщането на стоките в пари, или от *затруднения в продажбата*. При кризите от първия вид [които настъпват в резултат от поскъпването на суровините] кризата възниква от затруднения в *обратната покупка* на елементите на производителния капитал. [XIV-861a]

[12] ПРОТИВОРЕЧИЕТО МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВОТО И ПОТРЕБЛЕНИЕТО В УСЛОВИЯТА НА КАПИТАЛИЗМА.

ПРЕВРЪЩАНЕ НА СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО НА ГЛАВНИТЕ ПРЕДМЕТИ ЗА ПОТРЕБЛЕНИЕ В ОБЩО СВРЪХПРОИЗВОДСТВО]

[XIII-716] Преди да преминем към новите форми на кризата,¹³³ ще се върнем отново към Рикардо и към приведеня по-горе пример**.

* В ръкописа тук е скъсан левият горен ъгъл на страницата, поради което от първите девет реда на текста са запазени само десните краища на шест реда, които не дават възможност да се възстанови напълно целият текст, но позволяват да се предполога, че Маркс тук говори за кризите, които възникват „от *революцията в стойността* на променливия капитал“. „(оскъпването на *необходимите средства за живот*“, предизвикано например от лоша реколта, води до увеличаване на разходите за работниците, „привеждани в движение от променливия капитал, и едновременно с това — до намаляване“ търсенето „на *всички други стоки*, на всички ония стоки, които не влизат в потреблението“ на работниците. Ето защо става невъзможна „*продажбата на тези стоки по тяхната стойност*“, нарушава се „*първата фаза на тяхното възпроизводство* — превръщането“ на стоките в пари. Следователно поскъпването на средствата за живот „води до настъпване на криза в другите производствени отрасли“.

В последните два реда на повредената част на страницата се съдържа значителната мисъл от цялото това разсъждение, че кризите могат да възникват в резултат от поскъпване на суровините, „все едно дали тези суровини влизат като материал в постоянния капитал или като средство за живот“ в потреблението на работниците. *Ред.*

* Виж настоящия том, част II, стр. 522 и следващите (там вместо „*фабриканта на басма*“ фигурира „*фабриканта на платно*“, което ни най-малко не променя същността), също стр. 553. *Ред.*

[716] Докато у фабриканта на басма се наблюдава възпроизводство и натрупване, неговите работници също така са купувачи на част от принадлежащия му продукт, те изразходват част от работната си заплата за басма. Именно поради това, че фабрикантът развива производството, работниците имат средства, за да купуват известна част от неговия продукт, а значи те частично му дават възможност да продаде продукта. Работникът може да се явява като купувач — като представител на търсенето — по отношение само на ония стоки, които влизат в индивидуалното потребление, тъй като той не се разпорежда сам със собствения си труд, а значи и не владее сам условията за осъществяване на своя труд — средствата на труда и материала на труда. Следователно дори това обстоятелство изключва най-голямата част от производителите (там, където е развито капиталистическото производство — самите работници) от потребителите, от купувачите. Те не купуват суровини и средства на труда, те купуват само средства за живот (стоки, които непосредствено влизат в индивидуалното потребление). Затова няма нищо по-смешно от приказките за тъждество на производителите и потребителите; защото за извънредно голям брой производствени отрасли — за всички отрасли, които не произвеждат предмети за непосредствено потребление — масата на участващите в производството е абсолютно отстранена от *покупката* на произведените от самите тях продукти. Те никога не са *непосредствени* потребители или купувачи на тази значителна част от собствените си продукти, макар че заплащат онази част от стойността на последните, която се съдържа в купуваните от тях предмети за потребление. Тук се разкрива също така двусмислеността на думата „потребител“ и погрешността на отъждествяването ѝ с думата „купувач“. В смисъл на производствено потребление именно работниците потребяват машините и суровините, използват ги в процеса на труда. Но работниците ги използват не за себе си и именно затова не са и техни *купувачи*. За работниците машините и суровините не са потребителни стойности, не са стоки, а обективни условия на оня процес, субективни условия на който са самите работници.

[717] Но могат да кажат, че предприемачът, който наема работниците, е техен представител при покупката на средства на труда и материал на труда. Обаче той ги представлява — става дума за представителство на пазара — при други условия, различни от условията, при които те биха представлявали самите себе си. Той трябва да продаде масата стоки, които съдържат в себе си принадлежна стойност, незаплатен труд. А работниците би трябвало да продадат само такава маса стоки, в която би била възпроизведена стойността, авансирана в производството — във вид на стойност на средствата на

труда, материала на труда и работната заплата. На капиталиста следователно е нужен по-широк пазар от този, който би бил нужен на работниците. По-нататък, от него, а не от тях зависи дали той смята условията на пазара за достатъчно благоприятни, за да започне възпроизводството.

И така, работниците са производители, без да бъдат потребители — дори когато процесът на възпроизводството не се нарушава — по отношение на всички ония предмети, които трябва да се консумират в смисъл не на индивидуално, а на промишлено потребление.

Следователно няма по-нелеп начин да се отричат кризите от твърдението, че потребителите (купувачите) и производителите (продавачите) при капиталистическото производство са тъждествени. Те съвсем не съвпадат един с друг. В случаите, когато процесът на възпроизводството следва своя ход, тази тъждественост може да се твърди само по отношение на един от 3000 производители, т. е. по отношение на капиталиста. Също толкова погрешно е и обратното твърдение — че потребителите са производители. Поземленият собственик (получателят на поземлена рента) не произвежда, но все пак консумира. Точно така стои работата и с всички представители на паричния капитал.

Апологетичните фрази, пускани в ход с цел да се отричат кризите, са важни дотолкова, доколкото те винаги доказват противоположното на онова, което искат да докажат. С цел да отрекат кризите, те говорят за единство там, където съществува противоположност и противоречие. Следователно те са важни дотолкова, доколкото може да се каже: те доказват, че ако в действителност не съществуваха противоречията, които изобретателите на тези фрази са премахнали във въображението си, не би имало и криза. Но в действителност кризата съществува, защото съществуват тези противоречия. Всяко основание, привеждано от апологетите против съществуването на криза, представлява противоречие, премахнато само в тяхното въображение, и следователно реално противоречие, следователно основа на криза. Стремежът да се премахне противоречието с помощта на фантазиране е заедно с това потвърждение, че в действителност съществуват ония противоречия, които съгласно благочестивото желание *не трябва* да съществуват.

Това, което работниците всъщност произвеждат, е принадлежната стойност. Докато я произвеждат, те има какво да консумират. Щом производството на принадлежната стойност се прекратява, прекратява се и тяхното потребление, тъй като те са престанали да произвеждат. Но те могат да консумират съвсем не защото произвеждат еквивалент за своето потребление. Напротив, когато те произвеждат

само такъв еквивалент, тяхното потребление се прекратява, те нямат еквивалент за потребление. Техният труд или се прекратява, или се съкращава, или, при всички обстоятелства, работната им заплата се понижава. В последния случай — ако равнището на производството остава неизменно — те не потребяват произведения от тях еквивалент. Но тогава не им достигат средства не защото произвеждат недостатъчно, а защото получават твърде малка част от продукта, който са произвели.

И така, когато разглежданото отношение се свежда просто до отношение между потребители и производители, забравят, че произвеждащият наеман работник и произвеждащият капиталист са два производителя от съвсем различен вид, да не говорим за такива потребители, които изобщо не се занимават с производствена дейност. Тук отново *противоположността* се отрича с това, че се абстрахират от действително съществуващата в производството противоположност. Дори самото взаимоотношение на наемния работник и на капиталиста съдържа в себе си:

1) това, че най-голямата част от производителите (работниците) не са потребители (купувачи) на твърде значителна част от своя продукт, а именно на средствата на труда и материала на труда;

2) това, че най-голямата част от производителите, работниците, могат да потребяват еквивалента на своя продукт само дотогава, докато произвеждат повече от този еквивалент, т. е. принадлежна стойност, или принадлежен продукт. Те винаги трябва да бъдат *свръх-производители*, трябва да произвеждат свръх своите [платежоспособни] потребности, за да имат възможност да бъдат потребители или купувачи в [718] пределите на тези свои потребности¹³⁴.

Следователно по отношение на тази класа производители твърдението за единство между производството и потреблението във всеки случай се явява като *prima facie** погрешно.

Когато Рикардо казва, че единствената граница на *търсенето* е самото производство, а последното е ограничено от капитала¹³⁵, ако отхвърлим неправилните предпоставки, това всъщност има само смисъла, че капиталистическото производство намира мярката си само в капитала, при което под капитал се разбира също и работната сила, превърната в съставна част на капитала (купена от него) като едно от условията на неговото производство. А пита се именно дали капиталът като такъв е граница и за потреблението. Във всеки случай той служи за такава граница в отрицателен смисъл, т. е. не може да бъде потребено повече, отколкото е произведено. Но

* — на пръв поглед, при първоначално разглеждане на въпроса; тук — още от пръв поглед. *Ред.*

въпросът е — дали той служи като такава граница в положителен смисъл, може ли и трябва ли да бъде потребено — върху основата на капиталистическото производство — също толкова, колкото се произвежда. Ако се анализира правилно положението на Рикардо — то утвърждава тъкмо противоположното на това, което той е искал да каже с тези думи — а именно, че производството се води без оглед на съществуващите граници на потреблението и че то е ограничено само от самия капитал. И това действително е характерно за този начин на производство.

И така, съгласно предположението, пазарът е препълнен на пример с памучни тъкани, така че те или отчасти съвсем не могат да бъдат продадени, или пък могат да бъдат продадени на цена, значително по-ниска от своята цена [по разходите]. (Ще кажем засега: *стойност*, тъй като при разглеждането на процеса на обръщението или на възпроизводството ще трябва още да имаме работа със стойност, а не с цена по разходите и още по-малко с пазарна цена.)

Впрочем в целия този анализ от само себе си се разбира следното: не може да се отрича, че в отделни отрасли може да бъде произведено твърде много и *затова* в други отрасли — твърде малко, че следователно частичните кризи могат да произлизат от *диспропорционалността на производството* (а пропорционалността на производството винаги е само резултат от диспропорционалността на производството върху базата на конкуренцията) и че една от общите форми на тази диспропорционалност на производството може да бъде свръхпроизводството на основен или, от друга страна, свръхпроизводството на оборотен капитал.* Както условие за продажбата на стоките по тяхната стойност е в тях да се съдържа само обществено необходимото работно време, така и за цялата производствена сфера на капитала такова условие е за тази специална сфера да бъде изразходвана само необходимата част от съвкупното работно време на обществото — само онова работно време, което е необходимо за задоволяване на обществената потребност (търсенето). Ако за тази сфера е изразходвано повече, то макар дори всяка единица стока да съдържа само необходимото работно време, сумата на тези единици съдържа повече, отколкото обществено необходимото работно време, и също така: макар единица стока да притежава потребителна стойност, сумата на тези единици, при дадените предпоставки, губи част от потребителната си стойност.

* [720] (Когато бяха измерени предачните машини, наблюдаваше се свръхпроизводство на прежда в сравнение с производителността на тъкачните предприятия. Това несъответствие беше премахнато веднага щом в тъкачеството бяха въведени механичните станове.) [720]

Обаче тук ние говорим не за криза в такава степен, в каквата тя е основана върху диспропорционалността на производството, т. е. върху диспропорцията в разпределението на обществения труд между отделните производствени сфери. За това може да става дума само дотолкова, доколкото се говори за конкуренция на капиталите. Там вече беше казано*, че повишаването или спадането на пазарната стойност вследствие на тази диспропорция има за резултат изтеглянето на капитал от една производствена сфера и пренасянето му в друга, миграция на капитала от един отрасъл в друг. Обаче в самото това изравняване вече лежи обстоятелството, че то предполага противоположност на изравняването и следователно може да съдържа криза. Самата криза може да бъде форма на изравняването. Но подобен вид криза се признава от Рикардо и други.

При разглеждането на производствения процес¹³⁶ ние видяхме, че капиталистическото производство се стреми единствено към това, да заграби колкото може повече принаден труд, т. е. да материализира с помощта на даден капитал колкото може повече непосредствено работно време — било чрез удължаване на работния ден, било чрез намаляване на необходимото работно време, чрез развиване на производителните сили на труда, използване на кооперирането, разделение на труда, машините и т. н., с една дума, чрез производство в голям мащаб, т. е. масово производство. Следователно в самата същност на капиталистическото производство е вложено производството без оглед на границите на пазара.

При разглеждане на възпроизводството се предполага в началото, че начинът на производство си остава неизменен и при разширяване на производството той действително си остава такъв известно време. Масата на произведените стоки се увеличава тук, защото се прилага повече капитал, а не защото капиталът се прилага по-производително. Но дори само количественото увеличение [719] на капитала включва в себе си заедно с това и факта, че се увеличава неговата производителна сила. Ако количественото увеличение на капитала е следствие на развитието на производителната сила, то и обратно — развитието на тази производителна сила на свой ред има за предпоставка по-широка, разширена капиталистическа основа. Тук се наблюдава взаимодействие. Ето защо възпроизводството на по-широка основа, т. е. натрупването — макар първоначално да се явява само като количествено разширяване на производството, свързано с това, че при същите условия на производство е бил вложен по-голям капитал, — на известна точка винаги получава също така и качествен израз, явявайки се като по-голяма продуктивност на усло-

* Виж настоящия том, част II, стр. 219—224. *Бълг. ред.*

вията, при които се извършва възпроизводството. Оттук — увеличаването на масата на продуктите в по-голяма пропорция от пропорцията, в която е нараснал капиталът при разширеното възпроизводство, т. е. при натрупването.

Но да се върнем отново към нашия пример с басмата.

Застоят на пазара, препълнен с басма, нарушава възпроизводството у притежателя на тъкачната фабрика. Това нарушение бие преди всичко по неговите работници. Последните следователно сега са в по-малка степен — или вече съвсем не са — потребители на неговата стока, на басмата и на другите стоки, които влизаха в тяхното потребление. Те, разбира се, имат нужда от басма, но не могат да я купят, тъй като нямат средства, а нямат средства, защото не могат да продължават производството, а не могат да продължават производството, защото е произведено твърде много, защото пазарът е препълнен с басма. Не може да им помогне нито съветът на Рикардо „да увеличат производството си“, нито съветът „да произвеждат нещо друго“¹³⁷. Те сега представляват част от временното свръхнаселение, свръхпроизводство на работниците, в дадения случай — на производителите на басма, тъй като на пазара има свръхпроизводство на басма.

Но освен работниците, които са непосредствено заети от капитала, вложен в производството на басма, този застои във възпроизводството на басмата ще се отрази върху маса други производители — предачи, производители на памук, производители на вретена и тъкачни станове, на желязо, каменни въглища и т. н. Във всички тези групи също ще бъде нарушено тяхното възпроизводство, тъй като възпроизводството на басма е условие на собственото им възпроизводство. Това би станало дори тогава, когато в собствените им производствени сфери няма *свръхпроизводство*, т. е. когато там бъде произведено не повече от количеството, което се обуславя и оправдава от непрекъснатата работещата промишленост, която произвежда басма. Всички тия отрасли на промишлеността имат това общо помежду си, че те потребяват своя доход (работна заплата и печалба, доколкото последната се потребява като доход, а не се натрупва) не в своя собствен продукт, а в продукта на ония сфери, които произвеждат предмети за потребление, включително и басма. Следователно потреблението на басма и търсенето ѝ спадат именно защото на пазара има твърде много басма. Но спада също така търсенето и на всички други стоки, за които като предмети на потребление се изразходва доходът на тези *косвени* производители на басма. У последните средствата за купуване на басма и други предмети за потребление се ограничават, намаляват се, защото на пазара има твърде много басма. Това се отнася също и до другите стоки (предмети за потребление).

Сега внезапно се разкрива *относителното* им свръхпроизводство, тъй като са се намалили средствата за купуването им, а с това се е намалило и търсенето на тези предмети. Дори ако в тези отрасли не беше произведено твърде много, сега в тях имаме свръхпроизводство.

Ако съществува свръхпроизводство не само на басма, но и на ленени, копринени и вълнени тъкани, не е трудно да се разбере, че свръхпроизводството на тези не много, но главни предмети предизвиква повече или по-малко общо (*относително*) свръхпроизводство на целия пазар. На едната страна — излишък на всички условия за възпроизводство и препълване на пазара с непродадени стоки от всички видове. На другата страна — банкрутирали капиталисти и лишени от всякакви средства, понасящи жестока нужда работни маси.

Но този довод представлява тояга с два края. Ако е лесно да се разбере как свръхпроизводството на някои главни потребителни предмети трябва да повлече след себе си появата на повече или по-малко общо свръхпроизводство, това още съвсем не прави разбираемо как може да възникне свръхпроизводство на посочените главни предмети. Защото явлението общо свръхпроизводство се извежда от взаимната свързаност не само на работниците, които са непосредствено заети в тези промишлени отрасли, но и на работниците от всички промишлени отрасли, които произвеждат предходните елементи на техните продукти, различните фази на вложения там постоянен капитал. За последните свръхпроизводството е резултат. Но откъде възниква то у първите? Защото последните продължават да произвеждат, докато продължават да произвеждат първите, а заедно с това продължаване на производството се осигурява като че ли и общото нарастване на дохода, а следователно и собственото им потребление¹³⁸. [719]

[13] НЕСЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ РАЗШИРЯВАНЕТО
НА ПРОИЗВОДСТВОТО И РАЗШИРЯВАНЕТО НА ПАЗАРА.
РИКАРДОВАТА КОНЦЕПЦИЯ ЗА НЕОГРАНИЧЕНИТЕ ВЪЗМОЖНОСТИ
ЗА НАРАСТВАНЕ НА ПОТРЕБЛЕНИЕТО И ЗА РАЗШИРЯВАНЕ
НА ВЪТРЕШНИЯ ПАЗАР]

[720] Ако ни кажат, че непрекъснато разширяващото се производство {което всяка година се разширява по две причини: първо, защото вложеният в производството капитал непрекъснато нараства, и, второ, защото той се прилага все повече и повече производително;

през време на възпроизводството и натрупването непрекъснато се натрупват малки подобрения, които в края на краищата съвсем изменят целия мащаб на производството; извършва се натрупване на подобренията, натрупващо се развитие на производителните сили} — че това непрекъснато разширяващо се производство се нуждае от непрекъснато разширяващ се пазар и че производството се разширява по-бързо от пазара, с това ще бъде само другояче изразено явлението, което подлежи на обяснение: то ще бъде изразено не в своята абстрактна, а в своята реална форма. Пазарът се разширява по-бавно от производството; с други думи, в цикъла, който капиталът преминава през време на своето възпроизводство — а в този цикъл той се възпроизвежда не просто в предишните размери, а в разширен мащаб, описва не кръг, а спирала, — настъпва такъв момент, когато пазарът се оказва твърде тесен за производството. Това се наблюдава в края на цикъла. Но то значи само, че пазарът е претъплен. Сега свръхпроизводството е очевиден факт. Ако разширяването на пазара вървеше в крак с разширяването на производството, не би имало претъпване на пазара, не би имало свръхпроизводство.

Обаче само признаването, че пазарът трябва да се разширява заедно с производството, би означавало отново, от друга страна, и признаване на възможността за свръхпроизводство, защото пазарът има външни географски предели, вътрешният пазар се явява като ограничен в сравнение с такъв пазар, който е едновременно и вътрешен, и външен, а последният на свой ред — в сравнение със световния пазар, който във всеки даден момент е също ограничен, но потенциално способен за разширяване. Ето защо, ако се признава, че пазарът трябва да се разшири, за да не настъпи свръхпроизводство, признава се също така, че свръхпроизводство може да има, защото тогава е възможно — доколкото пазарът и производството представляват два безразлични един спрямо друг момента — че разширяването на единия *не* съответствува на разширяването на другия, че пределите на пазара се разширяват недостатъчно бързо за производството или че новите пазари — новите разширения на пазара — могат да бъдат бързо надминати от производството, така че разширеният пазар сега е също така предел, както по-рано предел беше по-тесният пазар.

Ето защо Рикардо е последователен, когато отхвърля положението, че с разширяване на производството и нарастване на капитала е необходимо и *разширяване на пазара*. Според Рикардо целият капитал, който е налице в някоя страна, може да бъде изгодно приложен в същата тази страна. Затова Рикардо полемизира срещу А. Смит, който, от една страна, изтъкна същия възглед, както и *той* (Рикардо), а, от друга страна, с обикновения си разумен усет

се изказа и против този възглед. Смит още не познава явленията свръхпроизводство и кризи, които произтичат от свръхпроизводството. Той познава само кредитните и паричните кризи, които се появяват от само себе си заедно с кредитната и банковата система. В натрупването на капитала той действително вижда безусловно увеличаване на общото народно богатство и благосъстояние. От друга страна, дори само това развитие на вътрешния пазар във външен, в колониален и световен пазар той разглежда като доказателство, така да се каже, за относителното (потенциално) свръхпроизводство на вътрешния пазар.

Достатъчно е да приведем тук полемиката на Рикардо против Смит:

„Ако търговците влагат капиталите си във външна търговия или в корабоплаване, те винаги правят това по свой свободен избор, а не под натиска на необходимостта; те правят това, защото тяхната печалба в тези отрасли ще бъде до известна степен по-висока, отколкото във вътрешната търговия.

Адам Смит правилно отбеляза, че „стремежът към храна се ограничава у всеки човек от малката вместимост на човешкия стомах“.

{А. Смит тук дълбоко греша, тъй като той не отнася към храната произвежданите в селското стопанство луксозни предмети},

„но стремещт към комфорт и украшения, стремещт към хубаво жилище, към хубави дрехи, кухненски принадлежности и домашна обстановка очевидно съвсем не знае предел или каквито и да било граници“.

Следователно *природата* — продължава Рикардо — „по необходим начин е ограничила величината на капитала, който във всяко дадено време може да бъде изгодно приложен в селското стопанство“.

{Дали не затова съществуват народи, които внасят селскостопански продукти? Като че ли не би било възможно, в разрез с природата, да се вложи в селското стопанство целият възможен капитал и в Англия например да се произвеждат дини, смокини, грозде и т. н., да се отглеждат цветя и т. н., да се развъждат птици, дивеч и т. н.? (Ще посочим например капиталите, които римляните са изразходвали само за изкуственото развъждане на риба.) И нима суровините за промишлеността не се произвеждат от селскостопанския капитал?},

„но тя не е поставила никакви граници“ (като че ли природата въобще има някакво отношение към този въпрос!) „на размерите на капитала, който може да бъде вложен в производството на „предмети за комфорт и за украсяване“ на живота. Да се доставят *максимално количество* от тези предмети — ето *целта*, която се има предвид. И само защото външната търговия или корабоплаването постигат това по-добре, хората предпочитат да се обръщат към тях, вместо сами да произвеждат в страната си нужните стоки или стоките, които могат да ги заменят. Но ако поради особени обстоятелства не бихме могли да вложим капитал във външната търговия или в корабоплаването, ние бихме започнали да го вложим ма-

кар и с по-малка изгода в самата страна. *А тъй като няма граници* „за стремежа към комфорт и украшения, за стремежа към хубаво жилище, облекло, кухненски принадлежности и [721] домашна обстановка“, то и за капитала, *изразходван за тяхното производство, не може да има никакви други предели* освен пределите, които ограничават нашите възможности *да издържаме работниците, изготвящи тези предмети.*

Адам Смит говори обаче за морската търговия така, като че ли с нея не се занимават по свободен избор, а под натиска на необходимостта; като че ли капиталът би останал без приложение, ако не бъде вложен в нея; като че ли *капиталът във вътрешните предприятия може да се окаже в излишък*, ако не е ограничен от известни предели. Смит казва: „Ако капиталът на някоя страна е нараснал до такава степен, че *вече не може целият да бъде употребен за производство на средства за потребление и за издръжка на производителния труд в дадената страна*“ {тази част от цитата е подчертана от самия Рикардо}, „*то излишъкът от капитал, естествено, ще се насочи към морската търговия и ще бъде употребен за изпълнение на подобни функции в други страни*“... Но няма тази част от производителния труд на Великобритания не може да бъде вложена в производството на друг вид стоки, срещу които би могло да се купи нещо такова, за което в страната има голямо търсене? А ако това би било невъзможно, нима не бихме могли да употребим този производителен труд, макар и с по-малка изгода, за производство в страната на тези стоки, за които има търсене, или поне на стоки, които могат да ги заменят? Ако ни е нужно кадифе, нима не бихме могли да опитаме сами да го произвеждаме? А ако не сме успели да направим това, нима не бихме могли да произвеждаме повече сукно или някакъв друг предмет, който ни е нужен?

Ние произвеждаме промишлен стоки и срещу тях купуваме стоки от чужбина, защото по този път можем да получим *по-голямо количество стоки* {качествена разлика няма!}, „отколкото ако бихме ги произвеждали в самата страна. Отнемете ни възможността за такава търговия — и ние незабавно ще започнем отново да изработваме тези стоки за самите себе си. Но приведеното мнение на Адам Смит противоречи на всичките му общи положения по този въпрос. „Ако една чужда страна“ {цитира Рикардо от Смит} „*може да ни снабдява с някоя стока по-евтино, отколкото можем да я произвеждаме сами, по-добре е да я купуваме от тази чужда страна срещу част от продукта на собствения ни труд, прилаган в оная област, в която ние се ползваме с известно предимство. Общата сума на труда на страната, намалявайки се винаги в пропорция към прилагания го капитал*“ {в твърде различна пропорция} (подчертането в цитата е извършено пак от самия Рикардо), „*от това ни най-малко няма да се намали, и само трябва да намерим за него областта, в която той може да бъде прилаган по най-изгоден начин*“.

И отново: „Затова онези, които имат на свое разположение повече хранителни продукти, отколкото сами могат да потребят, са винаги готови *да разменят този излишък*, или — което е същото — неговата цена, за благо от друг вид. Всичко, което остава след задоволяването на потребностите, ограничени в техните размери, се изразходва за задоволяване на *онези потребности, които никога не могат да бъдат задоволени напълно и очевидно нямат никакви граници*. За да си изкарат парчето хляб, бедняците напрягат силите си, като изпълняват капризите на богатите и се стараят да се надминат един друг по отношение на евтинията и съвършенството на своята работа, за да си осигурят това парче хляб. Броят на работниците нараства заедно с увеличаването на количеството на хранителните продукти, или заедно с усъвършенстването и разширяването на земеделието. А тъй като природата на техните занятия допуска твърде далеч отиващо разделение на труда, то в още много по-голяма степен, отколкото числеността на работниците, се увеличава количеството на материала, който те могат да обработят. Вследствие на това възниква търсенето на всевъзможни материали, които човешката изобретателност

може да използва за усъвършенствуване или за украсяване на жилищата, облеклото, домашните потреби, домашната обстановка; засилва се търсенето на минерали и на други изкопаеми, скрити в земните недра, на благородни метали и скъпоценни камъни.“

От всичко казано следва, че няма граници за търсенето, че няма граници за прилагането на капитала, докато той носи някаква печалба, и че в каквото и изобилие да бъде капиталът, няма друга достатъчна причина за спадането на печалбата освен повишаването на работната заплата, и към това по-нататък може да се прибави, че единствената достатъчна и постоянна причина за повишаването на работната заплата е нарастващата трудност в добиването на храна и предмети от първа необходимост за увеличаващия се брой работници“ (цит. съч., стр. 344—348) [Руски превод, том I, стр. 241—244].

14) ПРОТИВОРЕЧИЕТО МЕЖДУ НЕУДЪРЖИМОТО РАЗВИТИЕ НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ И ОГРАНИЧЕНОСТТА НА ПОТРЕБЛЕНИЕТО НА МАСИТЕ КАТО ОСНОВА НА СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО.

АПОЛОГЕТИЧНАТА СЪЩНОСТ НА ТЕОРИЯТА,

СПОРЕД КОЯТО НЕ Е ВЪЗМОЖНО ВСЕОБЩО СВРЪХПРОИЗВОДСТВО

Думата *свръхпроизводство* сама по себе си въвежда в заблуждение. Дотогава, докато не са задоволени най-насъщните потребности на значителна част от обществото или поне *само* най-непосредствените ѝ потребности, разбира се, абсолютно не може да става дума за *свръхпроизводство на продукти* — в смисъл, че масата на продуктите би била излишна в сравнение с потребността от тях. Напротив, трябва да кажем, че върху основата на капиталистическото производство в този смисъл постоянно има *недостатъчно производство*. Предел за производството е печалбата на капиталистите, а съвсем не потребностите на производителите. Но свръхпроизводството на продукти и свръхпроизводството на *стоки* са две съвсем различни неща. Ако Рикардо приема, че формата на *стоката* е безразлична за продукта, и по-нататък, че *стоковото обръщение* се отличава само формално от разменната търговия, че разменната стойност тук е само мимолетна форма на обмена на веществата, а парите поради това представляват само формално средство на обръщението, то всичко това всъщност произтича от неговата предпоставка, че буржоазният начин на производство е абсолютен начин на производство, т. е. начин на производство без точно специфично определение, и че следователно всичките му определения представляват само нещо формално. Затова именно Рикардо не може да признае, че буржоазният начин на производство включва в себе си граница за свободното развитие на производителните сили, граница, която се проявява в кризите и — сред всичко друго — в *свръхпроизводството*, това основно явление на кризите.

[722] Рикардо виждаше от цитираните, одобрявани и поради това повтаряни от него концепции на Смит, че задоволяването на безграничния „стремеж“ към всевъзможни потребителни стойности винаги се извършва върху основата на такова състояние на обществото, при което масата производители трябва повече или по-малко да ограничават задоволяването на потребностите си от „храна и предмети от първа необходимост“, т. е. да се задоволяват с това, без което никак не може да се мине. Рикардо виждаше, че, следователно, това огромно мнозинство от производителите са повече или по-малко отстранени от участие в потреблението на богатството — в степен, в каквато богатството излиза въвн от кръга на предметите от първа необходимост.

Разбира се, последното обстоятелство е налице — и то в още по-голяма степен — и при античното производство, което се е изграждало върху робството. Но древните не са и мислили да превръщат принадлежния продукт в капитал. Във всеки случай дори и да са правили това — правили са го само в незначителна степен. (Широко практикуваното от тях събиране на съкровища в истинския смисъл на думата показва колко много принадлеен продукт е лежал у тях без всяка употреба.) Значителна част от принадлежния продукт те превръщали в непроизводителни разходи — в художествени произведения, религиозни съоръжения, обществени работи. В още по-малка степен се изграждало тяхното производство върху развързването и разгръщането на материалните производителни сили — върху разделението на труда, машините, използването на силите на природата и науката в частното производство. Фактически те общо взето просто не са отишли по-далеч от занаятчийския труд. Затова богатството, което те са създавали за частно потребление, е било относително неголямо и то изглежда голямо само защото се е натрупвало в ръцете на малцина, които при това не са знаели какво да правят с него. Ако поради това у древните не е имало *свръхпроизводство*, имало е *свръхпотребление* у богатите, което през последната епоха на Рим и Гърция се излива в безумно разточителство. Малкото търговски народи, каквито имало сред древните, живеели отчасти за сметка на всички тия всъщност бедни нации. А именно неудържимото развитие на производителните сили и произтичащото оттук масово производство, което се извършва в условия, при които, от една страна, у масата производители потреблението е ограничено с кръга на предметите от първа необходимост и, от друга страна, като предел за производството служи печалбата на капиталистите — ето кое съставлява основата на съвременното свръхпроизводство.

Всички възражения, които Рикардо и други изтъкват против свръхпроизводството и т. н., почиват върху това, че те разглеждат

буржоазното производство или като такъв начин на производство, в който няма разлика между покупка и продажба, а има непосредствена разменна търговия, или като *обществено* производство, при което обществото като че ли по план разпределя своите средства за производство и производителни сили в такава степен и мярка, както това е необходимо за задоволяване на различните му потребности, така че на всяка производствена сфера да се пада такъв дял от обществения капитал, какъвто е необходим за задоволяване на съответната потребност. Тази фикция произтича изобщо от неспособността да се разбере специфичната форма на буржоазното производство, а тази неспособност на свой ред произтича от потъването в буржоазното производство, което се представя като производство изобщо [schlechthin]. Съвършено така човек, който изповядва определена религия, вижда в нея религия изобщо [schlechthin], а вън от нея вижда само *фалшиви* религии.

А би трябвало, напротив, да се запита: по какъв начин върху основата на капиталистическото производство, където всеки работи на свой риск и където особенният труд е принуден заедно с това да се изразява като своя противоположност, като абстрактно всеобщ и в тази форма обществен труд — по какъв начин върху тази основа са възможни необходимото изравняване и необходимата взаимна връзка между различните производствени сфери, установяването на съразмерност и пропорция между тях другояче, освен по пътя на постоянното унищожаване, на постоянната дисхармония? Това още се признава тогава, когато става дума за изравнявания, извършвани от конкуренцията, защото тези изравнявания винаги предполагат, че нещо трябва да бъде изравнено, т. е. че хармонията винаги е само резултат на движението, което унищожаваша съществуващата дисхармония.

Именно затова Рикардо признава възможността за препълване на пазара, що се отнася за отделни стоки. *Не е възможно* според него само едновременно всеобщо препълване на пазара. Ето защо възможността за свръхпроизводство в която и да било специална производствена сфера не се отрича. Невъзможността [на всеобщото] свръхпроизводство и на произтичащото оттук всеобщо препълване на пазара се било състояло, в *едновременността* на това явление за *всички* производствени сфери. Изразът „всеобщо препълване на пазара“ винаги трябва да се взема *cum grano salis**, защото в моменти на всеобщо свръхпроизводство свръхпроизводството в някои сфери винаги е само *резултат, следствие* на свръхпроизводството на глав-

* — буквално: „с зрънце сол“; в преносен смисъл: „с уговорка“, „не напълно буквално“. *Ред.*

ните предмети на търговията, като винаги е само *относително* и представлява свръхпроизводство само защото има свръхпроизводство в другите сфери.

Апологетиката обръща това надолу с главата. Свръхпроизводството на главните предмети на търговията, само в сферата на които се проявява активното свръхпроизводство — а това изобщо са такива предмети, които могат да се произвеждат само в масов мащаб и по фабричен начин (също и в земеделието), — представлява според твърдението на тези апологети свръхпроизводство само защото съществува свръхпроизводство на такива предмети, в сферата на които се наблюдава относително, или пасивно, свръхпроизводство. Свръхпроизводството според това мнение съществува само защото свръхпроизводството не е универсално. *Относителността* на свръхпроизводството — фактът, че действителното свръхпроизводство в едни сфери го предизвиква в други сфери — се формулира по следния начин: не съществува *универсално* свръхпроизводство, тъй като в случай, че производството би било универсално, всички производствени сфери биха запазвали същото съотношение помежду си; значи *универсалното* свръхпроизводство е равнозначно на пропорционално производство, което изключва свръхпроизводството. И това било говорело против универсалното свръхпроизводство. [723] А именно, тъй като *универсалното свръхпроизводство* в абсолютния смисъл не би било свръхпроизводство, а само нещо повече от обикновено развитие на производителната сила във всички производствени сфери, то *не* съществувало *действително свръхпроизводство*, което именно не е това несъществуващо, унищожавашо самото себе си свръхпроизводство. Впрочем то съществува именно само защото не е такова.

При по-подробно разглеждане на тази жалка софистика въпросът се свежда до следното:

Да допуснем, че е налице свръхпроизводство на желязо, памучни тъкани, платно, коприна, сукно и т. н.; тогава не може да се каже, че са произведени например твърде малко каменни въглища и че това именно е причината за посоченото свръхпроизводство; защото това свръхпроизводство на желязо и т. н. включва в себе си свръхпроизводството на каменни въглища точно така, както, да речем, свръхпроизводството на тъкани включва в себе си свръхпроизводството на прежда. {Възможно би било свръхпроизводство на прежда в сравнение с тъкани, на желязо — в сравнение с машини и т. н. Това винаги би било относително свръхпроизводство на постоянен капитал.} И така, не може да става дума за недостатъчно производство на ония предмети, свръхпроизводството на които вече се подразбира, тъй като те влизат като съставен елемент — като

суровини, спомагателни материали или средства за производство — в предметите, положителното свръхпроизводство на които е именно подлежащият на обяснение факт (влизат в „отделна стока, която е произведена в излишно количество и която може да се окаже в такова изобилие на пазара, че изразходваният за нея капитал няма да бъде възстановен“*). Следователно става дума за други предмети, принадлежащи непосредствено към такива производствени сфери, които не се отнасят нито към главните предмети на търговията, където съгласно предположението има свръхпроизводство, нито към ония сфери, където, тъй като те образуват *опосредствуващото производство* за главните предмети на търговията, производството трябва да бъде постигнато поне в същия мащаб, както и в заключителните фази на продукта — макар че нищо не пречи тук производството да отиде още по-далеч и по такъв път да възникне свръхпроизводство в самото свръхпроизводство. Така например, макар че каменните въглища трябва да бъдат произведени в такова количество, за да могат да работят всички ония промишлени отрасли, в които каменните въглища влизат като необходимо условие на производството, и следователно *свръхпроизводството* на каменни въглища е включено в *свръхпроизводството* на желязо, прежда и т. н. (дори при условие, че каменните въглища са произведени само в такова количество, което е пропорционално на производството на желязо и прежда), все пак е възможно *също така* каменни въглища да са били произведени още повече, отколкото е било необходимо за свръхпроизводството на желязо, прежда и т. н. Това не само е възможно, но е и твърде вероятно. Защото *производството на каменни въглища и прежда* и производството във всяка друга сфера, която доставя само условие или служи само за подготвителна фаза за такъв продукт, който трябва да бъде завършен в друга сфера, се ръководи не от непосредственото търсене, не от непосредственото производство или възпроизводство, а от *степенята, мярката, отношението* (пропорцията), в които те се разширяват. А че при такова изчисление може да се попадне по-далече от целта, това е ясно от само себе си. Излиза следователно, че са били произведени недостатъчно [не посочените по-горе продукти, а] други предмети, например рояли, скъпоценни камъни и т. н., че *недостатъчно производство* е имало в областта на тези други предмети. {Има, разбира се, и такива случаи на свръхпроизводство, където свръхпроизводството на предмети, които не спадат към категорията на главните, не е следствие и където причината на свръхпроизводството е, обратно, *недостатъчното произ-*

* Виж настоящия том, част II, стр. 545— 546, 550 и 552, където този цитат от Рикардо е приведен, напълно. *Ред.*

водство — като например при неурожай на зърнени храни, при неурожай на памук и т. н.}

Нелепостта на тази фраза [относно недостатъчното производство] изпъква особено рязко тогава, когато тя се прилага в международен аспект, както правеха Сей¹³⁹ и други икономисти след него. Твърди се например, че трябва да се говори не за *свръхпроизводство* в Англия, а за *недостатъчно производство* в Италия. Ако Италия, първо, имаше достатъчно капитал за възстановяване на английския капитал, изнесен в Италия във формата на стоки; второ, ако тя би влагала този свой капитал по такъв начин, че той би произвеждал онези специални предмети, от които се нуждае английският капитал отчасти за възстановяване на самия себе си, отчасти за възстановяване на донасания от него доход, не би имало никакво свръхпроизводство. Следователно не би съществувал и фактът на действително — по отношение на *действителното* производство в Италия — съществуващото *свръхпроизводство в Англия*, а само фактът на *въображаемото недостатъчно производство в Италия*; въображаемо, защото предполага в Италия такъв [724] капитал и такова развитие на производителната сила, каквито там няма, и, второ, защото тук се прави освен това също толкова утопичното предположение, че този *несъществуващ* в Италия капитал се употребява тъкмо така, както е било необходимо, за да може английското предлагане и италианското търсене, английското и италианското производство да се допълват едно друго. С други думи, това не значи нищо друго освен следното: не би имало свръхпроизводство, ако търсенето и предлагането съответстваха едно на друго, ако капиталът беше разпределен между всички производствени сфери в такава пропорция, че производството на един предмет би включвало потреблението на друг и следователно собственото си потребление. Не би имало свръхпроизводство, ако не би имало свръхпроизводство. Но, тъй като при съществуващите в един или друг момент условия на капиталистическо производство човек може да си даде свобода за неударжимо развитие само в някои отделни сфери, то всяко капиталистическо производство би било изобщо невъзможно, ако трябваше да се развива във всички сфери *едновременно и равномерно*. Тъй като в посочените отделни сфери абсолютно има свръхпроизводство, то има относително свръхпроизводство и в ония сфери, където [абсолютно] няма свръхпроизводство.

И така, подобно обяснение на свръхпроизводството на една страна с недостатъчното производство на друга означава само следното: ако производството беше пропорционално, не би имало свръхпроизводство. Същото е, ако търсенето и предлагането съответстваха едно на друго. Същото е, ако всички сфери имаха еднакви възмож-

ности за капиталистическо производство и за неговото разширяване — като разделение на труда, машини, износ на далечни пазари, масово производство и т. н., — ако всички страни, които търгуват една с друга, притежаваха еднаква способност да произвеждат и при това производството на тези страни би било различно и взаимно допълващо се. Следователно, ако има свръхпроизводство, то е защото не се изпълняват всички тия благочестиви желаниа. Или още по-абстрактно: не би имало свръхпроизводство на едно място, ако навсякъде имаше равномерно свръхпроизводство; но капиталът не е достатъчно голям, за да може свръхпроизводството да има такъв универсален характер, и затова именно настъпва частично свръхпроизводство.

Ако разгледаме тази фантазия по-отблизо, тя се свежда до следното:

Признава се, че във всеки *отделен производствен отрасъл* е възможно свръхпроизводство. Единственото обстоятелство, което би могло да попречи на едновременното свръхпроизводство във *всички* отрасли, се състои съгласно посоченото обяснение в това, че стоката се разменя срещу стока, т. е. че привържениците на този възглед прибегват до предположението, че са налице условия за разменна търговия. Но пътят за това извъртане е пресечен именно с това, че стокото обръщение [trade] не е разменна търговия и поради това продавачът на стоката съвсем не е по необходимост в същото време и купувач на някоя друга стока. Цялото свое извъртане те основават следователно на обстоятелството, че се абстрахират от *парите*, абстрахират се от това, че става дума не за размяна на продукти, а за стокото обръщение, за което отделените една от друга покупки и продажби имат съществено значение.

{Обръщението на капитала съдържа в себе си *възможности* за нарушения. Така например при обратното превръщане на парите в условия за производство на капитал се касае не само парите да се превърнат отново в същите (по своя вид) потребителни стойности: за повтаряне на процеса на възпроизводството е съществено тези потребителни стойности да могат отново да се имат по тяхната предишна стойност (или по по-ниска стойност, което, разбира се, е още по-добре). Но твърде значителна част от тези елементи на възпроизводството, която се състои от суровини, може да се повиши по своята стойност по силата на две причини. *Първо*, ако количеството оръдия за производство се увеличава по-бързо, отколкото количеството суровини, което може да бъде произведено в даден период от време. *Второ*, вследствие на променливия характер на реколгите. Ето защо времето, както правилно отбеляза Тук¹⁴⁰, играе такава голяма роля в съвременната промишленост. (Същото важи за хранителните продукти в отношението им към работната заплата.)

По този начин обратното превръщане на парите в стока може да се натъкна на затруднения и да създава възможности за криза напълно така, както и превръщането на стоката в пари. В случаите, когато става дума за просто обръщение, а не за обръщение на капитала, тези затруднения не съществуват.} (Има още маса моменти, условия, възможности за криза, които могат да бъдат разгледани само при анализиране на по-конкретни отношения, по-специално на конкуренцията на капиталите и кредита.)

[725] *Свърхпроизводството на стоки* се отрича, а *свърхпроизводството на капитал*, напротив, се признава. Но капиталът сам се състои от стоки или, доколкото се състои от пари, той трябва да бъде обратно превърнат в стоки от един или друг вид, за да може да функционира като капитал. Следователно що е *свърхпроизводство на капитал*? Свърхпроизводство на такива маси стойност, които са предназначени да произвеждат принадлежна стойност (или, разглеждайки капитала откъм вещественото му съдържание, свърхпроизводство на стоки, предназначени за възпроизводство) — следователно *възпроизводство в твърде голям мащаб*, а то е същото, което е свърхпроизводството изобщо.

Казано по-определено, свърхпроизводството на капитал не значи нищо друго, освен че се произвежда твърде много с цел за *обогащане* или че твърде голяма част от продукта е предназначена не за да бъде потребена във вид на доход, а за да *дава печалба*, да бъде натрупана; не за да задоволява частните потребности на своя притежател, а за да му доставя абстрактно обществено богатство, пари и повече власт над чужд труд — капитал — или да засилва тази власт. Това казват представителите на едната страна. (Рикардо го отрича*). А с какво представителите на другата страна обясняват свърхпроизводството на стоки? С това, че производството е недостатъчно разнообразно, че определени предмети за потребление не са произведени в достатъчно масово количество. Че тук не може да става дума за промишлено потребление, е ясно; защото фабрикантът, който произвежда твърде много платно, по необходимост увеличава с това търсенето си на прежда, машини, труд и т. н. Става дума следователно за частно потребление. Произведено е твърде много платно, но може би твърде малко портокали. Най-напред се отричаха парите, за да бъде представено [като несъществуващо] отделянето на покупката и продажбата една от друга. Сега се отрича капиталът, за да бъдат представени капиталистите като хора, които изпълняват простата операция *С—П—С* и произвеждат за индивидуално потребление, а не *като* капиталисти, които преследват целта да се обогатяват, да превръщат обратно

* Вж. настоящия том, част II, стр. 543—544. *Ред.*

част от принадлежната стойност в капитал. Но фразата, че е налице *твърде много капитал*, не значи нали нищо друго, освен, че се потребяват твърде малко продукти — и при дадени условия може да се потребяват — като *доход* (*Сисмонди*)¹⁴¹. Защо тогава производителят на платно предявява искане към производителя на пшеница той да потребява повече платно или производителят на пшеница предявява искане към производителя на платно той да потребява повече пшеница? Защо производителят на платно не реализира сам по-значителна част от своя доход (от принадлежната стойност) в платно, а фермерът в пшеница? За всекиго поотделно се признава, че (да не говорим за това, че всяка потребност има определена граница) за това пречи тяхната потребност от капитализиране. За всички, взети заедно, това не се признава.

(Тук ние съвсем се абстрахираме от елемента на кризите, който произтича от това, че стоките се възпроизвеждат по-евтино, отколкото са били произведени. Оттук и обезценяването на стоките, които се намират на пазара).

Във всеобщите кризи на световния пазар всички противоречия на буржоазното производство бурно си пробиват път навън в своята съвкупност, а в частните кризи (*частни* по съдържание и по обхват) — това става само разпокъсано, изолирано, едностранчиво.

Що се отнася специално до *свръхпроизводството*, то има за свое условие всеобщия закон на производството на капитал — да произвежда според развитието на производителните сили (т. е. според възможността при дадена маса капитал да експлоатира максимална маса труд), без да се съобразява със съществуващите граници на пазара или на платежоспособните потребности. И това става по пътя на постоянното разширяване на възпроизводството и натрупването, следователно и на постоянното обратно превръщане на дохода в капитал, докато, [726] от друга страна, при масата производители търсенето се ограничава и — съобразно с природата на капиталистическото производство — е принудено да се ограничава със средното равнище на потребностите.

[15] ВЪЗГЛЕДИТЕ НА РИКАРДО ЗА РАЗЛИЧНИТЕ НАЧИНИ
[НА НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛ И ЗА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПОСЛЕДИЦИ
ОТ НАТРУПВАНЕТО]

В глава 8-а („*За данъците*“) Рикардо казва:

„Когато годишният продукт на някоя страна с повишение възстановява годишното ѝ потребление, казват, че нейният капитал се увеличава; когато

годишното ѝ потребление дори не се покрива от годишното производство, казват, че капиталът ѝ намалява. Следователно капиталът може да се увеличава или поради увеличаване на производството, или поради намаляване на неизпроизводителното потребление“ (стр. 162—163) [Руски превод, том I, стр. 129].

Под „непроизводително потребление“ Рикардо тук разбира, както самият той казва в бележката към цитирания пасаж (стр. 163), потреблението на неизпроизводителните работници, „които в замяна на потребеното от тях не произвеждат никаква друга стойност“. Следователно под увеличаване на годишното производство се разбира увеличаване на годишното промишлено потребление. Последното може да бъде увеличено или по пътя на прякото му увеличаване при неизменно или дори нарастващо непромишлено потребление, или по пътя на намаляване на непромишленото потребление.

„Когато казваме“ — четем в същата бележка, — „че доходът се спестява и се прибавя към капитала, ние подразбираме, че онази част от дохода, за която се говори, се прибавя към капитала, потребява се сега от производителните работници, а не от неизпроизводителните“.

Аз показвах*, че превръщането на дохода в капитал съвсем не е равнозначно на превръщането на дохода в променлив капитал, или на изразходването му за работна заплата. Но така именно мисли Рикардо.

В същата бележка той казва:

„Ако цената на труда се е покачила толкова високо, че въпреки увеличаването на капитала не би могло да се приложи повече труд от преди, аз бих казал, че такова увеличение на капитала би било потребено все още неизпроизводително.“

Следователно не потреблението на дохода от производителните работници прави това потребление „производително“, а потреблението му от работниците, които произвеждат принадлежна стойност. Съгласно този възглед капиталът се увеличава само ако получава в свое разпореждане *повече труд* [отколкото преди].

В глава 7-а („За външната търговия“) Рикардо пише:

„Съществуват два пътя за натрупване на капитал: той може да се спестява или в резултат от увеличаване на дохода, или в резултат от намаляване на потреблението. Ако моята печалба се е повишила от 1000 ф. ст. на 1200 ф. ст., а разходите ми остават без изменение, аз натрупвам всяка година с 200 ф. ст. повече, отколкото преди. Ако спестявам 200 ф. ст. от разходите си, а печалбата ми си остава предишната, ще се получи същият резултат: към моя капитал всяка година допълнително ще се прибавят по 200 ф. ст.“ (стр. 135) [Руски превод, том I, стр. 114].

„Ако в резултат от въвеждане на машини стойността на всички стоки, за които се изразходва доходът, спадне с 20%, аз ще мога благодарение на това да спестявам също толкова, колкото ако доходът ми се повишеше с 20%. Но нор-

* Виж настоящия том, част II, стр. 514—537. *Бълг. ред.*

мата на печалбата в единия случай остава без изменение, в другия тя се е повишила с 20 %. Ако вносът на евтини стоки от чужбина ми позволява да спестя 20 % от моите разходи, резултатът ще бъде съвсем същият, както ако машините биха понижили производствените разходи на тези стоки, но печалбата не би се повишила* (стр. 136) [Руски превод, том I, стр. 114—115].

(Тоест тя не би се повишила, ако по-евтините продукти не влизаха нито в променливия, нито в постоянния капитал.)

И така, при *неизменно изразходване на дохода* натрупването се оказва следствие от повишаването на нормата на печалбата {но натрупването зависи не само от размера, а и от масата на печалбата}; при *неизменна норма на печалбата* натрупването е следствие от намаляването на разходите, което, както Рикардо приема тук, става поради поевтиняването на „стоките, за които се изразходва доходът“ (предизвиквано или от въвеждането на машини, или от външната търговия).

В глава 20-а („Стойността и богатството, техните отличителни свойства“) се казва:

„Богатството“ (под богатство Рикардо разбира *потребителните стойности*) „на страната може да бъде увеличено по два начина: първо, по пътя на *употребата на по-голяма част от доходите за издръжка на производителния труд*, благодарение на което се увеличава не само *количеството*, но и *стойността* на цялата маса на стоките; второ, то може да бъде увеличено и *без да се прилага добавъчно количество труд* — *благодарение на това, че предишното количество труд става по-производително*, в резултат на което се увеличава количеството, но не и стойността на стоквата маса.

В първия случай наравна не само богатството на страната, но и стойността на нейното богатство. Страната *става богата благодарение на пестеливостта*, благодарение на намаляването на своите разходи за луксозни предмети и комфорт и *употребата на тези спестявания за възпроизводство*.

[727] Във втория случай не е задължително да има *намаляване на разходите за луксозни предмети и за комфорт* или *увеличаване на количеството прилаган производителен труд*; но *същият труд тук ще произвежда повече продукти*: ще нараства богатството, макар и не стойността. От тези два начина за увеличаване на богатството следва да се предпочете последният, тъй като той дава същия резултат без всякакви лишения и намаляване на комфорта, които са необходимо свързани с първия начин. *Капиталът е омази част от богатството на страната, която се използва за бъдещо производство, и той може да бъде увеличен по същите начини, както и богатството. Добавъчният капитал* ще бъде еднакво резултатен при производството на бъдещото богатство, независимо от това, дали той е *получен по пътя на усъвършенствованията в методите на труда и в машините* или по пътя на *употребата на по-значителна част от дохода за възпроизводство*. Зашто богатството винаги зависи от количеството произведени стоки независимо от леснината, с която са произведени средствата, използвани при производството. Определено количество облекло и хранителни продукти ще поддържа съществуването и ще дава занятие на един и същ брой хора и поради това ще извършва едно и също количество работа, подлежаща да бъде извършена, все едно дали тези хранителни продукти и облекло са произведени от труда на 100 или 200 души; но те ще притежават двойно по-голяма стойност, ако при производството им са били заети 200 души“ (стр. 327—328) [Руски превод, том I, стр. 230—231].

• Първата постановка на въпроса у Рикардо гласеше:

Натрупването нараства при неизменни разходи, когато се повишава нормата на печалбата, или при неизменна норма на печалбата, когато разходите (по стойност) се намаляват поради това, че поевтиняват стоките, за които доходът се изразходва.

Сега Рикардо установява друга противоположност:

Натрупването нараства, капиталът се натрупва по своята маса и стойност, когато по-значителна част от дохода се изтегля от сферата на индивидуалното потребление и се насочва към промишлено потребление, когато посредством спестената по-този начин част от дохода се привежда в движение повече производителен труд. В този случай натрупването става поради *пестеливост*.

Или пък разходите [за индивидуално потребление] си остават неизменни, никакво добавъчно количество производителен труд не се прилага, но същият този труд произвежда повече продукти, отколкото преди, производителната му сила се повишава. Елементите, от които се състои производителният капитал — суровини, машини и т. н. {по-рано Рикардо говореше за стоките, за които се изразходва доходът, а сега става дума за стоките, които се използват като средство за производство}, — при същия разход на труд се произвеждат в по-голямо количество, по-добре, а затова и по-евтино. В този случай натрупването не зависи нито от това, че се повишава нормата на печалбата, нито от това, че по-значителна част от дохода благодарение на пестеливостта се превръща в капитал, нито от това, че — поради поевтиняването на стоките, за които се изразходва доходът — за непроизводителни цели отива по-малозначителна част от дохода. Тук натрупването зависи от това, че трудът става по-производителен в производствените сфери, които доставят елементите на самия капитал, т. е. от това, че се поевтиняват стоките, които като суровини, оръдия и т. н. влизат в производствения процес.

Ако производителната сила на труда се е увеличила поради нарасналото производство на основния капитал в сравнение с променливия, нараства не само масата, но и *стойността* на възпроизводството, в резултат на това, че част от стойността на основния капитал влиза в годишното възпроизводство. Това може да става едновременно с нарастването на населението и с увеличаването на броя на използваните работници, макар че *относително*, в сравнение с постоянния капитал, който те привеждат в движение, броят на използваните работници постоянно се намалява. Следователно увеличава се не само богатството, но и стойността, и в движение се привежда по-голяма маса жив труд, макар че трудът е станал по-производителен и масата на труда в сравнение с масата на произведените стоки се е намалила. Най-после и при неизменна производителност на

труда променливият капитал и постоянният капитал могат еднакво да се увеличават заедно с естествения годишен прираст на населението. И в този случай капиталът се натрупва както по своята маса, така и по стойност. Всички тия последни точки Рикардо оставя без внимание.

В същата глава Рикардо казва:

„Трудът на един милион души в промишлеността винаги ще произведе една и съща стойност, но не винаги ще произведе едно и също богатство.“

(Това е съвсем невярно. Стойността на продукта на един милион души зависи не само от техния труд, но и от стойността на капитала, с който те работят; следователно тя ще бъде твърде различна в зависимост от масата на произведените по-рано производителни сили, с помощта на които те работят.)

„Изнамирането на машини, усъвършенствуванията в методите на труда, по-добро разделение на труда или откриването на нови пазари, където е възможна поизгодна размяна — всичко това дава възможност на един милион души да произведат при едно състояние на обществото двойно или тройно повече богатство, „предмети от първа необходимост, комфорт или удоволствия“, отколкото те можеха да произведат при друго състояние на обществото. Но по тази причина те не биха прибавили нищо към стойността“

(непременно биха прибавили, защото техният минал [728] труд влиза в новото възпроизводство в много по-голям обем),

„тъй като стойността на всеки предмет се повишава или спада в зависимост от леснината или трудността на неговото производство, или, с други думи, в зависимост от количеството труд, изразходван за неговото производство“.

(Всяка единица стока може да поевтинее, но стойността на нарасналата съвкупна маса стоки ще се увеличи.)

„Да предположим, че трудът на определен брой хора произвежда с даден капитал 1000 чифта чорапи и че в резултат от изнамирането на машини същият брой хора могат да произведат 2000 чифта или, продължавайки да произвеждат 1000 чифта, те могат свръх това да произведат 500 шапки. Тогава стойността на 2000 чифта чорапи или на 1000 чифта чорапи и на 500 шапки ще бъде не по-голяма и не по-малка от стойността на 1000 чифта чорапи преди въвеждането на машините, тъй като те ще бъдат продукт на същото количество труд.“

(Нота бене: ако нововъведените машини не струват нищо.)

„Обаче стойността на цялата маса стоки все пак се намалява; защото макар че стойността на нарасналото поради технически подобрения количество продукти ще бъде точно такава, какрато беше стойността на по-малкото количество, произвеждано, преди да са били въведени техническите подобрения, все пак това изменение ще окаже своето въздействие и върху онази част на още непотребената стокова маса, която е била изготвена преди техническите подобрения. Стойността на тези стоки ще се намали, тъй като тя трябва да спадне до равнището на стойността на стоките, произведени при всички предимства на новата техника, и обществото, въпреки нарасналото количество стоки, въпреки увеличението се

богатство и въпреки нарасналото количество предмети за потребление, *ще има по-малка сума стойност. Постоянно увеличавайки леснината на производството, ние постоянно намаляваме стойността на някои от произведените по-рано стоки, макар че по този начин ние увеличаваме не само националното богатство, но и възможността за бъдещо производство*“ (стр. 320—322) [Руски преѐод, том I, 226—227].

Тук Рикардо говори за обезценяването, което стоките претърпяват в резултат на прогресивното развитие на производителните сили, произведени при по-малко благоприятни условия, все едно дали тези стоки се намират още на пазара или пък действуват в производствения процес като капитал. Но оттук съвсем не следва, че „стойността на цялата маса стоки ще се намали“, макар че стойността на известна част от тази маса ще стане по-малка. Посоченият резултат би настъпил само, първо, ако стойността на новоприединените поради техническия прогрес машини и стоки бъде по-малка от настъпилото обезценяване на наличните преди това стоки от същия вид; второ, ако бихме оставили без внимание обстоятелството, че с развитието на производителните сили постоянно се увеличава и броят на производствените сфери, т. е. че за прилагане на капитала се откриват нови отрасли, които по-рано съвсем не са съществували. Производството в процеса на развитието не само поевтинява, но и става *по-многообразно*.

В глава 9-а (*„Данъци върху суровите материали“*) Рикардо пише :

„Що се отнася до третото възражение против данъците върху суровите материали, а именно — че тези данъци, като повишават работната заплата и намаляват печалбата, отслабват подбудата към натрупване и действуват по същия начин, както и природната бедност на почвата, — аз се опитах да покажа в друга част от това съчинение, че *спестявания може да се правят със същия успех от разходите, както и от производството; в резултат от намаляването на стойността на стоките, както и в резултат от повишаването на нормата на печалбата*. Когато увеличавам съгоята печалба от 1000 на 1200 ф. ст., докато цените си остават неизменни, моята способност да увеличавам капитала си по пътя на спестяванията ще се увеличи, но тя ще се увеличи не толкова, колкото би се увеличила, ако *печалбата ми оставаше без изменение*, а цените на стоките се понижеха толкова много, че с 800 ф. ст. аз бих могъл да купя толкова, колкото по-рано с 1 000 ф. ст.“ (стр. 183—184) [Руски превод, том I, стр. 141].

Цялата стойност на продукта (или по-точно онази част от продукта, която се разпределя между капиталиста и работника) може да се намали, без чистият доход да се намали по стойностната си сума. (По своята пропорционална част той може дори да нарасне.) За това се говори в глава 32-а (*„Възгледите на г-н Малтус за рента“*):

„Впрочем цялата аргументация на г-н Малтус е построена на несигурна основа : тя предполага, че щом се намалява *брутният доход* на страната, трябва в резултат на това в същата пропорция да се намали и чистият доход. Една от задачите

на това съчинение беше да покаже, че заедно с всяко спадане на действителната стойност на предметите от първа необходимост спада работната заплата и се повишава печалбата върху капитала, с други думи, че в дадения случай от всяка дадена годишна стойност по-малко значителна част се пада на работническата класа и по-значителна част — на ония, чиито фондове доставят занятие на тази класа и я изпозват. Да предположим, че стойността на стоките, произведени в някоя фабрика, е 1000 ф. ст. и че тя се дели между господаря и неговите работници така, че работниците получават 800 ф. ст., а господарят — 200 ф. ст. [729] Ако стойността на тези стоки би спаднала до 500 ф. ст. и 100 ф. ст. биха били спестени от работна заплата поради понижаване на цените на предметите от първа необходимост, чистият доход на господаря ни най-малко не би се намалил и последният поради това би могъл със същата леснина, както и преди понижаването на цените, да плаща същата сума данъци* (стр. 511—512) [Руски превод, том I, стр. 345—346].

В глава 5-а („За работната заплата“) се казва:

„Въпреки тенденцията на работната заплата да се съобразява с естествената си норма, нещата пазарна цена може в едно прогресиращо общество в продължение на неопределен период да стои постоянно по-високо от естествената ѝ норма, защото импулсът, който увеличаването на капитала дава на неговото търсене на труд, няма да успее още да изчерпи своето действие, когато новото увеличение на капитала започва да извършва същото действие. По този начин, ако нарастването на капитала става постепенно и постоянно, търсенето на труд може да дава непрекъснато действуваш стимул за нарастване на населението“ (стр. 88) [Руски превод, том I, стр. 85].

От капиталистическа гледна точка всичко се представя наопаки. Масата на работното население и степента на производителността на труда определят както възпроизводството на капитала, така и възпроизводството на населението. А тук излиза обратното — че населението се определя от капитала.

В глава 9-а („Данъци върху суровите материали“) Рикардо пише:

„Натрупването на капитала естествено поражда засилване на конкуренцията между наемателите на труд и — вследствие на това — повишаване на цените на труда“ (стр. 178) [Руски превод, том I, стр. 138].

Казаното зависи от това, в каква пропорция при натрупването на капитала нарастват различните му съставни части. Може да се извършва натрупване на капитал, а търсенето на труд може абсолютно или относително да намалява.

Тъй като съгласно теорията на Рикардо за рентата с натрупването на капитала и с нарастването на населението нормата на печалбата в резултат от повишаването на стойността на предметите от първа необходимост или на намаляването на производителността на земеделието има тенденция към спадане, получава се, че натрупването има тенденция да забавя натрупването и законът за намаляване нормата на печалбата — тъй като заедно с развитието на промишлеността земеделието става по-малко производително — витее като зла съдба над буржоазното производство. Напротив, А. Смит

гледа с удовлетворение на намаляването на нормата на печалбата. За него образцова страна е Холандия. Намаляването на нормата на печалбата, казва А. Смит, принуждава по-голямата част от капиталистите, с изключение на най-едрите, вместо да живеят от лихви, да използват своя капитал в производство; то служи следователно като стимул за производството. У учениците на Рикардо ужасът пред съдбоносната тенденция взема трагикомични форми.

Тук ще приведем всички пасажи от Рикардо, които се отнасят до този въпрос.

В глава 5-а („За работната заплата“):

„На различни стадии на общественото развитие натрупването на капитала, или на средства за прилагане на труд, върви с по-голяма или по-малка бързина и *трябва във всички случаи да зависи от производителните сили на труда*. Производителните сили на труда по общо правило са най-големите тогава, когато плодородната земя е в изобилие: през такива периоди натрупването често върви с такава бързина, че предлагането на работници не може да настигне темпа на нарастването на капитала.

Изчислено бе, че при благоприятни условия населението може да се удвои в продължение на 25 години, но при същите благоприятни условия целият капитал на страната може да се удвои в по-кратък период. В този случай работната заплата през целия период ще има тенденция да се повишава, тъй като търсенето на труд ще нараства още по-бързо от предлагането му.

В новите колонии, в които се въвеждат занаятите и знанията, заимствувани от страните, стигнали да еч напред, капиталът може да има тенденция да нараства по-бързо от размножаването на хората и ако недостигът на работници не се покриваше с приток от по-тъсто населените страни, тази тенденция много силно би повишавала цената на труда. С увеличаването на населението на новите страни и с постъпването на земята от най-лошо качество в обработка намалява тенденцията на капитала към нарастване; *защото излишъкът на продукта, който остава, след като са задоволени потребностите на личното население, по необходимост трябва да бъде пропорционален на леснината на производството, т. е. той е толкова по-голям, колкото по-малък е броят на лицата, заети в производството*. Ето защо, макар и да е вероятно, че при най-благоприятни условия производителните сили все още нарастват по-бързо от населението, все пак това няма да продължава дълго, защото поради ограничеността на количеството земя и нееднакостта на нейното качество всяко увеличаване на прилагания в нея капитал ще се придружава от понижаване на нормата на получаваната продукция, докато *способността на населението за размножаване винаги си остава неизменна*“ (стр. 92—93) [Руски превод, том I, стр. 89].

(Последното твърдение представлява попска измислица. Способността на населението да се размножава намалява заедно с намаляването на производителната сила на труда.)

Тук — и това следва да се отбележи преди всичко — Рикардо признава, че „натрупването на капитала . . . трябва във всички случаи да зависи от производителните сили на труда“, така че *plus** е трудът, а не капиталът.

По-нататък според разсъжденията на Рикардо излиза, че в отдавна заселените, промишлено развити страни със земеделие се за-

* — първичен, предшествуващ. *Ред.*

нимават повече хора, отколкото в колониите, докато работата стои тъкмо наопаки. За производството на същото количество продукт 730] Англия например използва по-малко селскостопански работници, отколкото която и да било друга страна, била тя нова или стара. Наистина тук косвено участва в селскостопанското производство по-значителна част от неземеделското население. Но дори и това се среща далеч не в такава пропорция, в каквата непосредствено земеделското население в по-малко развитите страни превишава земеделското население в по-развитите страни. Да допуснем даже, че в Англия зърнените храни са по-скъпи, че производствените разходи са по-големи. Прилага се повече капитал. В селскостопанското производство влиза повече минал, макар и по-малко жив труд. Но възпроизводството на селскостопанския капитал, поради вече съществуващата производствена база, струва по-малко количество труд, макар че стойността на този капитал се възстановява в продукта.

Глава 6-а („За печалбата“).

Предварително още няколко бележки. Принадената стойност, както видяхме, зависи не само от нормата на принадлежната стойност, но и от количеството на едновременно заетите работници, следователно от величината на променливия капитал.

Натрупването от своя страна се определя — непосредствено — не от *нормата на принадлежната стойност*, а от отношението на принадлежната стойност към цялата маса на авансирания капитал, т. е. от нормата на печалбата; и още не толкова от нормата на печалбата, колкото от *общата маса на печалбата*, която, както видяхме, за съвкупния капитал на обществото е тъждествена с общата маса на принадлежната стойност, а за отделните капитали, прилагани в различни отрасли, може твърде значително да се различава от масата на принадлежната стойност, която те са произвели. Ако разглеждаме натрупването на капитала en bloc*, то печалбата е равна на принадлежната стойност, а нормата на печалбата е равна на принадлежната стойност, делена на капитала, или по-точно на принадлежната стойност, изчислена върху всеки 100 единици капитал.

Ако нормата на печалбата (в проценти) е дадена — общата маса на печалбата зависи от величината на авансирания капитал; следователно от това зависи и натрупването, тъй като то се определя от печалбата.

Ако сумата на капитала е дадена, общата маса на печалбата зависи от твърда, колко голяма е нормата на печалбата.

Ето защо неголям капитал при висока норма на печалбата може да дава по-голяма маса печалба, отколкото голям капитал при ниска норма на печалбата.

* — изцяло. Ред.

Да вземем следното:

1		
<i>Капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Маса на печалбата</i>
100	10%	10
(100×2), т. е. 200	$\frac{10}{2}$, или 5%	10
(100×3), т. е. 300	$\frac{10}{2}$, или 5%	15
(100×1½) т. е. 150	5%	7½

2		
<i>Капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Маса на печалбата</i>
100	10%	10
(2×100), т. е. 200	$\frac{10}{2^{1/2}} = 4\%$	8
(2½×100), т. е. 250	4%	10
(3×100), т. е. 300	4%	12

3		
<i>Капитал</i>	<i>Норма на печалбата</i>	<i>Маса на печалбата</i>
500	10%	50
5 000	1%	50
3 000	1%	30
10 000	1%	100

Ако множителят на капитала и делителят на нормата на печалбата са равни, т. е. величината на капитала се увеличава в същата пропорция, в каквато спада нормата на печалбата, сумата на масата на печалбата си остава неизменна. 100 при 10% дава 10, и 2×100 при 10/2%, т. е. при 5%, дава също 10. Следователно, с други думи, това означава: ако нормата на печалбата спада в същата пропорция, в каквато се натрупва (нараства) капиталът, масата на печалбата остава неизменна.

Ако нормата на печалбата спада по-бързо от нарастването на капитала, масата на печалбата в своята сума намалява. 500 при 10% дава маса на печалбата 50. А шестократната сума 6×500, или 3000, при 10/6%, или 1%, дава само 30.

Най-после, ако капиталът нараства по-бързо, отколкото се намалява нормата на печалбата, масата на печалбата се увеличава, въпреки че нормата на печалбата спада. Така 100 при 10% печалба дава маса на печалбата 10. А 300 (т. е. 3 × 100) при 4% (следователно когато нормата на печалбата се е намалила 2½ пъти) дава маса на печалбата 12.

Сега да се обърнем към положенията на Рикардо.
В глава 6-а („За печалбата“) Рикардо пише:

„Следователно печалбата има естествена тенденция да спада, защото с прогреса на обществото и богатството се налага да се изразходва все повече и повече труд за производство на необходимото добавъчно количество хранителни продукти. За щастие, тази тенденция на печалбата, това, така да се каже, нейно тежжение, от време на време се забавя от подобренията в машините, прилагани в производството на предмети от първа необходимост, както и от откритията в агрономическата наука, които и дават възможност да минаваме с по-малко количество труд, отколкото е било необходимо по-рано, и [731] по такъв път да понижаваме цената на предметите от първа необходимост и на работната заплата има своя предел; защото щом работната заплата бъде равна на... 720 ф. ст., т. е. на цялата печалба на фермера, на натрупването трябва да настъпи край, тъй като тогава никъкъ капитал не може да дава печалба и не може да има никакво търсене на добавъчен труд, а значи и нарастването на населението ще се прекрати. В действителност още дълго време преди този момент много ниската норма на печалбата ще прекрати всякакво натрупване и почти целият продукт на страната, който остава след заплащането на работниците, ще бъде собственост на земевладелците и на ония, които получават десятък и данъци.“ (стр. 120—121) [Руски превод, том I, стр. 106].

Това е буржоазният „залез на боговете“ в представата на Рикардо, денят на страшния съд.

„Дълго време преди това равнище на цените да стане постоянно, ще изчезне всяка подбуда към натрупване, защото никой не натрупва с друга цел, освен за производствено прилагане на натрупания капитал... Ето защо такова равнище на цените: никога не може да настъпи. Фермерът и фабрикант също така не могат да живеят без печалба, както работникът не може да живее без работни заплата. Техният стремеж към натрупване ще намалява с всяко намаляване на печалбата и напълно ще изчезне, когато печалбата им бъде толкова ниска, че няма да им дава достатъчно възнаграждение за техните усилия и за риска, на който те по необходимост се излагат при производствено прилагане на своя капитал.“

Аз трябва още веднаж да отбележа, че нормата на печалбата ще спада много по-бързо...; защото ако стойността на продукта бъде така висока, както я приемах при предположените условия, стойността на капитала на фермера значително ще се увеличи, тъй като той задължително се състои от много такива стоки, стойността на които е нараснала. Преди цената на пшеницата да може да се повиши от 4 на 12 ф. ст., разменната стойност на капитала на фермера вероятно би се удвоила и би се равнявала на 600 ф. ст. вместо на 300. Следователно, ако печалбата на фермера съставляваше 18% ф. ст., или 6% от първоначалния му капитал, сега действителната ѝ норма няма да превишава 3%, защото 3% от 600 ф. ст. дават 180 ф. ст., и само при тези условия някой нов фермер, който има в джоба си 600 ф. ст., би могъл да стане селскостопански предприемач“ (стр. 123—124) [Руски превод, том I, стр. 107—108].

„Бихме могли също да очакваме, че макар нормата на печалбата върху капитала да намалява в резултат от натрупването на капитал в земеделието и повишаването на работната заплата, все пак общата сума на печалбата ще нараства. Така, ако предположим, че при повторни натрупвания всеки път в размер 100 000 ф. ст. нормата на печалбата спада от 20 на 19, 18, 17% т. е. непрекъснато се понижава, бихме мог-

ли да очакваме, че цялата сума на печалбата, която получават всички идващи един след друг притежатели на капитал, все ще нараства: че тя е по-голяма, когато капиталът достига 200 000 ф. ст., отколкото когато той съставлява 100 000 ф. ст., че е още по-голяма, когато той нараства до 300 000 ф. ст. и т. н., че следователно *тя се увеличава при всяко увеличаване на капитала, макар че нормата на печалбата през цялото време се е понижавала. Но такава прогресия има сила само през определено време.* Така 19% от 200 000 ф. ст. съставляват повече, отколкото 20% от 100 000 ф. ст., а 18% от 300 000 ф. ст. — повече, отколкото 19% от 200 000 ф. ст., но когато капиталът бъде натрупан в много големи размери, а нормата на печалбата спадне, тогава *по-нататъшното натрупване ще намалява съвкупната маса на печалбата.* Да предположим например, че натрупването е достигнало 1 000 000 ф. ст., а нормата на печалбата съставлява 7% — тогава цялата сума на печалбата ще възлезе на 70 000 ф. ст. Ако сега към един милион прибавим още 100 000 ф. ст. капитал, а нормата на печалбата спадне до 6%, притежателите на капитала вече ще получат само 66 000 ф. ст., или с 4 000 ф. ст. по-малко, макар че общата сума на капитала е нараснала от 1 000 000 на 1 100 000 ф. ст.

Но докато капиталът изобщо носи някаква печалба, не може да има такова натрупване на капитал, което да не дава както увеличаване на продукта, така и увеличаване на стойността. При разход на добавъчен капитал 100 000 ф. ст. нито една част от предишния капитал не става по-малко производителна. Продуктът на земята и на труда на страната трябва да се увеличи, а стойността му трябва да нарасне не само с цялата величина на стойността на продуктите, прибавени към предишното количество продукти, но и с величината на онази нова стойност, която е прибавена към целия продукт на земята в резултат на това, че се е увеличила трудността на произвеждането на последната му част. Но когато натрупването на капитала достига много големи размери, стойността на продукта, въпреки нейното увеличаване, ще се разпределя по такъв начин, че на печалбата ще се пада по-малка, отколкото преди, нейна част, д като частта, която се пада на рентата и работната заплата, ще се увеличава* (стр. 124—1.6) [Руски превод, том I, стр. 108—109].

„Макар че се произвежда по-голяма стойност, следователно и по-голяма част от онова, което остава от тази стойност след заплащане на рентата, се потребява от производителите, а това и само това именно определя размерите на печалбата. Докато земята дава изобилни реколта, работната заплата може временно да се повишава и производителите могат да потребяват в размери, превишаващи обикновения им дял; но стимулт, който се дава с това на увеличаването на населението, *скоро връща работниците към обикновеното равнище на потреблението им.* Но когато в обработка постъпва най-лошата земя или на старата земя се изразходва добавъчно количество капитал и труд с по-малък резултат, посочените по-горе последици постоянно ще съществуват“ (стр. 127) [Руски превод, том I, стр. 110].

[732] „И така, действието на натрупването в различните страни ще бъде различно в зависимост главно от плодородието на почвата. Колкото и обширна да е страната, в която земята е неплодородна, а вносът на продоволствие е забранен, дори най-умереното натрупване на капитал ще се придържа от значително намаляване на нормата на печалбата и от бързо повишаване на рентата; и обратно — неговляма, но плодородна страна, особено ако допуска свободен внос на продоволствие, може да натрупва много големи капитали, без да предизвиква с това значително намаляване на нормата на печалбата или значително увеличаване на поземлената рента“ (стр. 128—129) [Руски превод, том I, стр. 110—111].

Данъците (се казва в глава 12-а — „Поземленият данък“) също могат да доведат дотам, че „останалият *принаден продукт* няма да бъде *достатъчен* за насърчаване усилията на онези, които обикновено със своите спестявания увеличават капитала в държавата“ (стр. 206) [Руски превод, том I, стр. 155].

„Възможен е само един случай“ (се казва в глава 21-а — „*Влияние на натрупването върху печалбата и лихвата*“) — „а и той има временен характер, —

когато натрупването на капитал при ниски цени на продоволствието се придружава от спадане на нормата на печалбата. И това се наблюдава тогава, когато *фондът за издръжка на труда се увеличава много по-бързо от населението*; в този случай работната заплата ще бъде висока, а нормата на печалбата — ниска. Ако всички хора се откажеха от употребата на луксозни предмети и се стремяха само към натрупване, би могло да бъде произведено такова количество предмети от първа необходимост, за което не би имало непосредствени потребители. *За тези немногобройни видове стоки без съмнение би могло да се получи общо препълване на пазара* и следователно не би имало търсене на добавъчно количество от тези стоки, а прилагането на добавъчен капитал не би давало печалба. Ако хората престанеха да потребяват, те биха престанали и да произвеждат" (стр. 343) [Руски превод, том I, стр. 241].

Такива са мислите на Рикардо по въпроса за натрупването и за закона на спадането на нормата на печалбата.

[Глава осемнадесета]

РАЗЛИЧНИ ВЪПРОСИ У РИКАРДО. ДЖОН БАРТОН

[А] БРУТЕН И ЧИСТ ДОХОД

Чистият доход, противоположно на brutния доход (който се отъждествяваше със съвкупния продукт или със стойността на съвкупния продукт), е формата, в която физиократите първоначално фиксират принадлежната стойност. Те разглеждат поземлената рента като единствена форма на принадлежната стойност, защото схващат промишлената печалба само като вид работна заплата; на физиократите беше съдено — във възгледите им по този въпрос — да намерят съмишленици в лицето на по-късните икономисти, които замъгляват печалбата, като я смесват с работната заплата за надзор върху труда.

По този начин чистият доход в действителност е излишък на продукта (или на неговата стойност) над онази негова част, която възстановява авансирания — както постоянен, така и променлив — капитал. Следователно чистият доход се състои просто от печалба и рента, като последната сама представлява на свой ред само част от печалбата, обособена от печалбата и падаща се на една различна от капиталистите класа.

Непосредствената цел на капиталистическото производство не е производството на стока, а производството на принадлежна стойност, или на печалба (в нейната развита форма); не продуктът, а принадлежният продукт. Самият труд от тази гледна точка е производителен само дотолкова, доколкото създава печалба или принадлежен продукт за капитала. Ако работникът не създава това, неговият труд е непроизводителен. Следователно масата на прилагания производителен труд представлява за капитала интерес само дотолкова, доколкото благодарение на нея — или съответно на нея — нараства масата на принадлежния труд. Само дотолкова се оказва необходимо

това, което ние нарекохме необходимо работно време. Ако трудът не дава този резултат, той е излишен и трябва да бъде прекратен.

Постоянната цел на капиталистическото производство е с минимум авансиран капитал да произвежда максимум принадлежна стойност, или принадлежен продукт; и доколкото този резултат се постига не чрез прекомерен труд на работниците, това е една тенденция на капитала, която се изразява в стремежа да се произвежда даден продукт с възможно най-малко изразходване на сили и средства, т. е. икономическата тенденция на капитала, която учи човечеството да изразходва икономично силите си и да постига производствената цел с най-малък разход на средства.

Самите работници при такова разбиране се явяват това, което са в капиталистическото производство — прости средства за производството, а не самоцел, нито цел на производството.

Чистият доход се определя не от стойността на съвкупния продукт, а от излишъка на стойността на съвкупния продукт над стойността на авансирания капитал, или от величината на принадлежния продукт в сравнение със съвкупния продукт. Ако този излишък расте, макар стойността [733] на продукта или заедно с нея и съвкупното количество на продукта да намалява, целта на капиталистическото производство е постигната.

Рикардо е формулирал тези тенденции последователно и без всякакви украси. Оттук и многото кръсъци срещу него от страна на филантропичните филистери.

При разглеждане на чистия доход Рикардо отново прави грешката да свежда съвкупния продукт до дохода — работната заплата, печалбата и рентата — и да се абстрахира от подлежащите на възстановяване постоянен капитал. Но тук ние няма да се спираме на този въпрос.

В глава 32-а (*„Възгледите на г-н Малтус за рентата“*) Рикардо пише:

„Важно е да се прави ясна разлика между brutния и чистия доход, защото всички данъци трябва да се плашат от чистия доход на обществото. Да предположим, че всички стоки в страната — цялото количество зърнени храни, суровите продукти, промишлените изделия и т. н., — които могат да бъдат изнесени на пазара в течение на една година, имат стойност 20 милиона, че за произвеждането на тази стойност е необходим трудът на известен брой хора и че предметите от насъщна необходимост за тези работници изискват разход от 10 милиона. Тогава аз бих казал, че brutният доход на такова общество възлиза на 20 милиона, а чистият доход — на 10 милиона. От това предположение не следва, че работниците би трябвало да получат за своя труд само 10 милиона; те биха могли да получат 12, 14 или 15 млн. и в този случай биха им се паднали от чистия доход 2, 4 или 5 млн. Остатъкът би бил разделен между земеделците и капиталистите, но целият чист доход не би надминавал 10 млн. Да предположим, че такова общество плаща 2 млн. данъци; тогава чистият му доход ще се намали на 8 млн.“ (стр. 512—513) [Руски превод, том I стр. 346].

А в 26-а глава („За brutния и чистия доход“) четем:

„Какви изгоди биха произлезли за една страна от прилагането на голямо количество производителен труд, ако чистата ѝ рента и печалбата, взети заедно, остават без изменение, независимо от това, дали се прилага това количество или по-малко труд? *Съвкупният продукт на земята и на труда на една страна се дели на три части: от тях едната отива за работна заплата, другата — за печалба, третата — за ренти.*“

{Това не е вярно, тъй като тук е забравена частта, която отива за възстановяване не на капитала (като се изключи работната заплата), вложен в производството.}

Само от двете последни части може да се правят известни отчисления за данъци или за спестявания; първата от тях, ако е умерена, винаги съставлява необходимите производствени разходи.“

{Рикардо сам посочва в бележка към тази фраза:

„Това е може би много силно казано, тъй като на работника под обозначението работна заплата обикновено се пада повече от абсолютно необходимите производствени разходи. В този случай работникът получава част от чистия продукт на страната и той може да я спести или изразходва, или пък може да допринесе с нея за защитата на страната.“}

„На човек с капитал 20 000 ф. ст., който му носи годишно 2000 ф. ст. печалба, е съвсем безразлично дали неговият капитал дава взятие на 100 или на 1030 души, дали произведената стока се продава за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига само във всички тия случаи печалбата, която той получава, да не спада под 2000 ф. ст. *Не е ли такъв и реалният интерес на цялата нация? Ако нейният реален чист доход — нейната рента и печалба — не се променя, няма никакво значение дали тази нация се състои от 10 или 12 милиона жители.* Способността ѝ да издържа флотата и армията и всички видове непроезодителен труд трябва да бъде пропорционална на нейния чист, а не на brutния ѝ доход. Ако 5 милиона души могат да произвеждат толкова храна и облекло, колкото е необходимо за 10 милиона души, храната и облеклото за 5 милиона са чист доход. Би ли представлявало изгода за страната, ако за производството на същия този чист доход биха били необходими 7 милиона души, или с други думи, ако трябва да бъде приложен трудът на 7 милиона души, за да се произведат храна и облекло за 12 милиона? Храната и облеклото за 5 милиона души, както преди, ще образуват чистия доход. Прилагането на по-голям брой хора не би ни дало възможност нито да увеличим дори и с един човек нашата армия и нашия флот, нито да внесем една гиней данък повече“ (стр. 416—417) [Руски превод, том I, стр. 284—285].

В допълнение на това, за да се изясни по-добре гледището на Рикардо, ще приведем и следните пасажи:

„Относително ниската цена на зърнените храни винаги носи изгодата, че разпределението на наличния продукт е по-способно да доведе до увеличаване *фонда за издръжка на труда*, тъй като по-голяма част, под названието печалба, ще се падне на производителната класа и по-малка, под названието рента — на *непроизводителната класа*“ (стр. 317) [Руски превод, том I, стр. 224].

Като производителна класа тук се имат предвид само капиталистите-предприемачи.

„Рентата е създаване на стойността, ... но не на богатството. Ако цената на зърнените храни поради трудност в производството на част от тях се повиши от 4 ф. ст. на 5 ф. ст. за квартал, то 1 млн. квартера ще имат стойност 5 млн. ф. ст. вместо 4 млн. ф. ст. ... Обществото като цяло ще притежава по-голяма стойност и в този смисъл рентата е създаване на стойността. Но тази стойност е номинална допълкова, доколкото не прибавя нищо към богатството, т. е. към предметите от първа необходимост, комфорт и удоволствие, с които разполага обществото. Ние ще имаме точно същото, а не по-голямо количество стоки и същия 1 млн. квартера зърнени храни, както и преди; но резултатът от по-високата цена на квартера — 5 ф. ст. вместо 4 ф. ст. — *ще бъде прехвърлянето на част от стойността на зърнените храни и на стоките* от предишните им притежатели към земевладелците. Следователно рентата е създаване на стойността, но не на богатството; *тя нищо не присвоя към ресурсите на страната*“ (стр. 485—486) [Руски преглед, том I, стр. 329—330].

[734] Да предположим, че в резултат на вноса на жито от чужбина цената на зърнените храни спадне така, че рентата се намали с 1 милион. Рикардо казва, че в резултат паричните доходи на капиталистите ще нараснат, и продължава:

„То някои могат да ми възразят, че доходът на капиталиста няма да се увеличи, че милионът, който е бил приспаднал от рентата на земевладелеца, ще бъде платен във формата на добавъчна работна заплата на работниците. Нека бъде така. . . Положението на обществото би се подобрило и хората биха били в състояние да носят същото данъчно бреме по-леко, отколкото преди. Това само би доказвало, че в резултат на новото разпределение се подобрява главно — а това е още по-желателно — положението на една друга класа, *на най-важната класа на обществото*. Всичко, което класата би готвила върху 9 млн. [работна заплата, определяна на необходимите средства за съществуване], *съставлява част от чистия доход на страната* и не може да бъде изразходвано, без да се увеличава същевременно нейният доход, нейното благосъстояние или могъществото. Затова вие можете да разпределите чистия доход, както желаете. Дайте малко повече на едната класа и малко по-малко на другата — с това няма да намалите чистия доход. Независимо от това, дали ще има такова преразпределение на чистия доход или не — с помощта на същото количество труд сега ще се произведе по-голямо количество стоки, макар че величината на brutната парична стойност на тези стоки ще се намали. Но чистият паричен доход на страната, фондът, от който се плащат данъците и се получават средства за предмети за удоволствие, ще бъде много по-приспособен, отколкото преди, за издръжка на съществуващото население, за осигуряване на луксозни предмети и на предмети за удоволствие на това население и за носене на дадено данъчно бреме“ (стр. 515—516) [Руски превод, том I, стр. 348].

[B] МАШИНИТЕ [РИКАРДО И БАРТОН] ЗА ВЛИЯНИЕТО НА МАШИНИТЕ ВЪРХУ ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА]

[1] ВЪЗГЛЕДИТЕ НА РИКАРДО]

[a) ПЪРВОНАЧАЛНАТА ДОГАДКА НА РИКАРДО ЗА ИЗТЛАСКВАНЕТО
НА ЧАСТ ОТ РАБОТНИЦИТЕ ОТ МАШИНИТЕ]

В *отдел V на глава 1-а*) („За стойността“) Рикардо пише:

„Да приемем. . . , че пред нас е машина, която може да се използва в който и да е отрасъл на промишлеността, за да изпълни работата на сто работника в течение

на една година, и че тя има живот само една година. Да приемем също, че тази машина струва 5 000 ф. ст. и че годишната работна заплата на сто работника възлиза на 5 000 ф. ст. Очевидно е, че в този случай за фабриканта е все едно дали да купи машината или да наеме работници. Но да приемем, че стойността на труда се повиши и в резултат на това годишната работна заплата на сто работника възлезе на 5 500 ф. ст. Очевидно е, че сега фабрикантът няма защо да се колебае: в негов интерес е да купи машината, която ще изпълни за него същата работа за 5 000 ф. ст. Но няма ли да се повиши също и цената на машината и да достигне 5 500 ф. ст. поради повишаването на стойността на труда? Нейната цена би се повишила, ако за постройка ѝ не е бил вложен капитал и ако машиностроителят не получаваше никаква печалба. Ако например машината беше продукт на труда на сто работника, които са я изработвали в течение на една година при работна заплата по 50 ф. ст. за всеки един, и цената ѝ възлизаше следователно на 5000 ф. ст., то при повишаване на работната заплата на 55 ф. ст. нейната цена би била 5500 ф. ст. Но това не е възможно. Налага се да допуснем, че са били зети по-малко от 100 работника — иначе машината не би могла да бъде продадена за 5000 ф. ст., тъй като от тези 5000 ф. ст. трябва да бъде заплатена печалбата на капитала, изразходван за работниците. И така, да приемем, че са били зети само осемдесет и пет работника по 50 ф. ст. всеки един, или 4 250 ф. ст. годишно, и че 750-те ф. ст., които при продажбата на машината са били получени свръх работната заплата, платена на работниците, образуват печалбата от капитала на машиностроителя. Повиши ли се работната заплата с 10%, машиностроителят ще бъде принуден да вложи *добавъчен капитал* от 425 ф. ст. и следователно вместо 4250 ф. ст. ще изразходва 4675 ф. ст. — капитал, от който той ще получи само 325 ф. ст. печалба, ако продаде машината, както преди, за 5 000 ф. ст. Но в точно същото положение се намират всички фабриканти и капиталисти: повишаването на работната заплата засяга всички тях. Ето защо, ако машиностроителят би повишил цената на машината в резултат от повишаването на работната заплата, в промишления отрасъл, който произвежда такива машини, капиталът би започнал да се стича в толкова необикновени размери, че цените на машините скоро биха заголяли да дават на машиностроителя само обикновената норма на печалба. Следователно виждаме, че цените на машините няма да се повишат в резултат от повишаване на работната заплата.

Обаче фабрикантът, който при общо повишаване на работната заплата разполага с машина, която не увеличава производствените разходи на неговата стока, би бил в особено изгодно положение, ако би могъл да продължава да продава стоките си по предишната цена; но той, както вече видяхме, ще бъде принуден да понижи цената на стоките си; в противен случай в неговия производствен отрасъл ще се стича капитал дотогава, докато печалбата му спадне до общото равнище. *Следователно от възданието на машините пещели публиката: тези неми агенти винаги са продукт на много по-малко количество труд от онова, което те изтласкват, дори тогава, когато имат същата парична стойност** (стр. 38—40) [Руски превод, том I, стр. 56—57].¹⁴²

Този пункт е съвсем правилен. Същевременно това е отговор на ония, които вярват, че работниците, изтласквани от машините, си намират работа в самото машиностроене — представа, свойствена впрочем на една епоха, когато работилницата, която е изработвала машини, още изцяло е била основана върху разделението на труда и когато за производството на машини още не са били използвани машини.

Да приемем, че годишната работна заплата на един работник е 50 ф. ст. — тогава работната заплата на 100 работника е равна

на 5 000 ф. ст. Ако тези 100 работника бъдат заместени от една машина, която струва също 5 000 ф. ст., тази машина трябва да е продукт на труда на по-малко от 100 работника. Защото освен заплатен труд тя съдържа и незаплатен труд, който именно образува печалбата на фабриканта на машини. Ако машината беше продукт на труда на 100 работника, тя би съдържала само заплатен труд. От 5-те хиляди ф. ст. — при норма на печалбата 10% — около 4 545 ф. ст. биха съставлявали авансиран капитал и около 455 ф. ст. — печалба. 4 545 ф. ст. — при работна заплата на един работник 50 ф. ст. — биха представлявали само $90\frac{9}{10}$ работника.

[735] Но капитал от 4 545 ф. ст. съвсем не представлява само променлив капитал (капитал, изразходван непосредствено за работната заплата). В него са представени също износването на основния капитал, приложен от машиностроителя, и суровините. Следователно машината, която струва 5 000 ф. ст. и замества 100 работника, чиято работна заплата е равна на 5 000 ф. ст., е продукт на много по-малко от 90 работника. А и машината може да се използва с изгода само ако тя {поне частта от нея, която всяка година влиза заедно с лихвите в продукта, т. е. в неговата стойност} е продукт на много по-малко заети в течение на годината работници от работниците, които тя замества.

Всяко повишаване на работната заплата увеличава подлежащия на авансиране променлив капитал, макар че *стойността на продукта* — доколкото тази стойност е равна на променливия капитал плюс принадлежния труд — остава без изменение (тъй като остава *без изменение* броят на работниците, приведани в движение от променливия капитал).

[6] РИКАРДО ЗА ВЛИЯНИЕТО НА УСЪВЪРШЕНСТВУВАНИЯТА В ПРОИЗВОДСТВОТО ВЪРХУ СТОЙНОСТТА НА СТОКИТЕ. ПОГРЕШ О ПОЛОЖЕНИЕ ЗА ОСВЪБОЖДАВАНЕ ФОНДА НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА ЗА УВОЛНЕНИТЕ РАБОТНИЦИ]

В глава 20-а („Стойност и богатство, техните отличителни свойства“) Рикардо бележи, че *природните сили* нищо не прибяват към стойността на *стоките*, че те, напротив, я намаляват. Тъкмо с това те увеличават *принадената стойност*, която единствено интересува капиталиста.

„Противоположно на мнението на Адам Смит, Сей в четвърта глава говори за стойността, придавана на стоките от *природните сили*, като например слънцето, вятъра, атмосферното налягане и т. н., които понякога заместват труда на човека, а понякога му помагат в производството. Но макар че тези природни сили значително увеличават *потребителната стойност*, те никога не прибяват към *стоката*

разменна стойност, за която става дума у г. Сей. Веднага шом с помощта на машините или природознанието ние заставяме природните сили да извършат работа, която по-рано е била извършвана от човека, разменната стойност на тази работа съответно спада“ (стр. 335—336) [Руски превод, том I, стр. 232—236].

Машината има стойност. Природните сили като такива не струват нищо. Следователно те не могат да прибавят никаква стойност към продукта, а, напротив, намаляват стойността му, доколкото заместват капитал или труд — непосредствен или натрупан труд. Доколкото природознанието учи как без помощта на машини или с помощта само на същите машини, както и преди (може би още поевтино отпреди, както например при използването на парния котел, при много химически процеси и т. н.), да се замества човешкият труд от природните сили — то нищо не струва на капиталиста (а също и на обществото) и абсолютно поевтинява стоките.

След приведения по-горе пасаж Рикардо продължава:

„Ако десет души привеждат в движение една мелница, а след това се открие, че с помощта на вятъра или на водата трудът на тези десет души може да бъде спестен. то брашното, което отчасти е продукт на работата на мелницата, веднага ще спадне по стойност пропорционално на количеството спестен труд: и обществото би станало по-богато със стоките, които биха могли да бъдат произведени от труда на десетте души, тъй като фодът, предназначен за издръжката им, съвсем не е намален“ (стр. 336) [Руски превод, том I, стр. 236].

Обществото би станало по-богато преди всичко със сумата, с която е спаднала цената на брашното. То или би започнало да потребява повече брашно, или би изразходвало парите, които по-рано са били предназначавани за брашно, за някаква друга стока, която или вече съществува, или се е появила за пръв път поради това, че се е освободил нов потребителен фонд.

За тази част на дохода, която по-рано е била изразходвана за брашно, а сега вследствие на понижаване цената на брашното се освобождава за друго приложение, може да се каже, че тя „е била предназначена“ — от цялата икономика на обществото — за определена вещ и че сега е освободена от това „предназначение“. Това е същото, както ако би бил натрупан нов капитал. По този начин прилагането на машини и природни сили освобождава капитал и създава възможност за задоволяване на потребности, които по-рано са били в „латентно състояние“.

Напротив, погрешно е да се говори за „фонд, предназначен за издръжка“ на десетте души, загубили работата си в резултат на новото откритие. Работата е там, че първият фонд, който се спестява или създава от новото откритие, е частта от дохода, която обществото е плащало преди за брашно и която то сега спестява вследствие на понижаването на цената на брашното. А вторият спе-

ствяван фонд е този, който мелничарят по-рано е плащал на десетте работника, които сега са уволнени. Този „фонд“ действително, както отбелязва Рикардо, съвсем не се е намалил в резултат на направеното откритие и на уволняването на десетте работника. Но този фонд ни най-малко не се намира в естествена връзка със споменатите десет работника. Те могат да станат паупери, да умрат от глад и т. н. Сигурно е само, че десет души от новото поколение, които трябваше да заемат мястото на тези десет работника, за да привеждат в движение мелницата, сега трябва да си търсят друга работа и че по този начин населението относително [в сравнение с търсенето на труд] се е увеличило (независимо от средния му прираст), тъй като сега мелницата се привежда в движение [без помощта на хора], а десетте работника, които, ако не беше това откритие, щяха да я привеждат в движение, са заети в производството на някоя друга стока. По този начин изобретяването на машини и използването на природни сили освобождават капитал и хора (работници) и създават с освободения капитал освободени ръце („свободни ръце“, както се изразява Стюърт¹⁴³), освен ако [736] не се създават нови производствени сфери или не се разширяват и издигат на по-високо равнище старите производствени сфери.

Мелничарят с освободения си капитал ще строи нови мелници или ще дава в заем този капитал, ако сам не може да го изразходва като капитал.

Но при всички обстоятелства тук няма никакъв фонд, „предназначен“ за десетте уволнени работника. Тук ние се връщаме* към нелепата предпоставка, че ако въвеждането на машини (или използването на природни сили) не намалява масата на средствата за живот, които могат да служат за работна заплата (както отчасти се наблюдава в селското стопанство, когато конете изтласкват хората или скотовъдството изтласква отглеждането на зърнени храни), освободеният по посочения по-горе начин фонд по необходимост трябва да бъде изразходван като променлив капитал (както че ли е невъзможен износ на средства за живот в чужбина или те не могат да бъдат изразходвани за непроизводителни работници, или работната заплата не може да се повиши в едни или други производствени сфери и т. н.), и то за уволнените работници. Машините постоянно създават относително свръхнаселение, резервна армия от работници, което много увеличава властта на капитала.

В бележката към стр. 335 [Руски превод, том I, стр. 235—236] Рикардо прави и следната забележка против Сей:

* Виж настоящия том, част II, стр. 607—615. *Ред.*

„Макар че А. Смит, който определи богатството като изобилие на предмети от първа необходимост и на предмети за комфорт и удоволствие, потребявани от човека, би се съгласил, че машините и природните сили могат в твърде значителна степен да увеличават богатството на една страна, той все пак не би се съгласил, че те прибавят нещо към стойността на това богатство.“

Природните сили действително нищо не прибавят към стойността, ако не са налице обстоятелства, при които те дават възможност за създаване на рента. Но машините винаги прибавят към наличната стойност своята собствена стойност; и доколкото тяхната наличност, първо, улеснява по-нататъшното превръщане [на част] от оборотния капитал в основен капитал и позволява да се извършва такова превръщане във все по-нарастващ мащаб, дотолкова те увеличават не само богатството, но и стойността, която се прибавя от минералния труд към продукта на годишния труд; второ, тъй като наличността на машини прави възможно абсолютното нарастване на населението, а заедно с него и нарастването на масата на годишния труд, те и по този втори начин увеличават стойността на годишния продукт [736].

IV) НАУЧНАТА ДОБРОСЪВЕЩНОСТ НА РИКАРДО, КОЙТО РЕВИЗИРА ВЪЗГЛЕДИТЕ СИ ПО ВЪПРОСА ЗА МАШИНИТЕ. ПРЕДИШНИТЕ ПОГРЕШНИ ПРЕДПОСТАВКИ. ЗАПАЗЕНИ У РИКАРДО В НОВАТА МУ ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА]

[736] Глава 31-а се нарича „За машините“.

Този раздел, който Рикардо е прибавил към третото издание на съчинението си, свидетелствува за неговата добросъвестност, която така съществено го отличава от вулгарните икономисти.

„Аз се смятам задължен да изложа възгледите си по този въпрос“ {а именно за „влиянието на машините върху интересите на различните класи на обществото“}. Толкова повече „че в резултат от по-нататъшни размисления те претърпяха значителна промяна. И макар да не мога да си припомня да съм публикувал някога по въпроса за машините нещо, от което да трябва да се откажа, все пак по друг начин“ {като член на парламента?}¹⁴⁴ аз „оказах подкрепа на учения, които сега смятам за погрешни. Ето защо смятам за свой дълг да изложа на читателя сегашните си възгледи заедно с доводите в тяхна подкрепа.

Откакто за пръв път насочих вниманието си към въпросите на политическата икономия, аз съм се придържал към възгледа, че такова използване на машините в който и да било производствен отрасъл, което би имало за следствие спестяване на труд, е благо за всички и се придружава само от неудобствата, които в повечето случаи са свързани с прехвърлянето на капитал и труд от едно занятие в друго.*

{Тези „неудобства“ са достатъчно големи за работника, ако те, както и в съвременното производство, са непрестанни.}

„Струваше ми се, че земеделците — при условие че получават същата парична рента — биха спечелили от понижаването на цените на някои от стоките,

за които те изразходват тази рента — понижаваше на цените, което безусловно трябва да произтича от прилагането на машини. Капиталистът, мислех аз, в крайна сметка би спечелил по същия начин. Наистина оня, който е изобретил машината или пръв я е приложил, би извлякъл добавъчна изгода, тъй като в течение на известно време би получавал големи печалби. Но с влизането на машината в обща употреба цената на произвежданата от нея стока би се понижила вследствие на конкуренцията до нейните производствени разходи и тогава капиталистът би получавал същата парична печалба, както и преди, и би имал дял от общите изгоди [737] само като потребител, защото при същия паричен доход би имал възможност да разполага с по-голямо количество предмети за комфорт и удоволствие. *Класата на работниците, мислех аз, също еднакво би спечелила от въвеждането на машините, тъй като със същата парична работна заплата работниците биха имали възможност да купуват сега повече стоки. И аз приемах, че няма да настъпи никаква намаляване на работната заплата, тъй като капиталистът би имал средството да изисква и да прилага същото количество труд, както и преди, дори да би бил принуден да го прилага в производството на някоя нова или във всеки случай друга стока. Ако в резултат на усъвършенствуването на машините би било възможно при прилагането на същото количество труд да се увеличи четворно количеството на произвежданите от този труд чорапи, а търсенето им се увеличи само двойно, то известен брой работници от чорапната промишленост би трябвало да бъдат уволнени; но тъй като капиталът, който досега ги е използвал, би продължавал да съществува и тъй като неговите притежатели биха били заинтересовани от производителното му приложение, струваше ми се, че той ще бъде използван за производство на някои други, полезни за обществото стоки, за които би съществувало твърдо „осигурено търсене...“ Тъй като съобразно с това ми се струваше, че търсенето на труд ще остане такова, както и преди, а работната заплата няма да се понижи, аз предполагах, че работническата класа, както и другите класи, ще има дял от изгодите на общото поевтиняване на стоките, предизвикано от използването на машините.*

Такива бяха моите възгледи и доколкото става дума за земевладелеца и капиталиста, те не са се изменили; но аз се убедих, че заместването на човешкия труд с машини често нанася голяма вреда на работническата класа“ (стр. 466 — 468) [Руски превод, том I, стр. 318—319].

Преди всичко трябва да отбележим, че Рикардо изхожда от погрешната предпоставка, че машините винаги се въвеждали в такива производствени сфери, където вече съществува капиталистически начин на производство. А известно е, че механичният тъкачен стан замества първоначално ръчния тъкач, джени — ръчния предач, а косачката, вършачката, сеячката заменят, може би, дребния самостоятелен селянин и т. н. Тук не само се изтласква работникът, но и неговото оръдие за производство престава да бъде капитал (в Рикардовия смисъл). Това пълно или окончателно обезценяване на стария капитал настъпва и тогава, когато машините революционизират съществуващата до въвеждането им манифактура, почиваща само върху разделението на труда. Тук е глупаво да се говори, че „старият капитал“ продължава да предявява същото търсене на труд, както и преди.

„Капиталът“, който е бил прилаган от ръчния тъкач, от ръчния предач и т. н., вече е „престанал да съществува“.

Но да предположим — за опростяване на изследването, — че машините {тук ние, разбира се, не говорим за прилагането на машините в нови производствени отрасли} са въведени само в ония сфери, където вече господствува капиталистическото производство (машифактурата), или дори в работилници, основани вече върху машинното производство, така че се повишава автоматичният им характер или се въвеждат подобрени машини, които позволяват или да се уволняват част от заетите досега работници, или да се използва *същият*, както и преди, брой работници, но така, че да доставя по-голям продукт. Последното, разбира се, е най-благоприятният случай.

За намаляване на бъркотията е необходимо да различаваме две неща: 1) фонда на капиталиста, който използва машините и уволнява работниците; 2) фонда на обществото — на потребителите на стоките на този капиталист.

Към точка 1-ва. Що се отнася до капиталиста, който въвежда машините, погрешно и глупаво е да се говори, че той може да изразходва за работна заплата същата сума капитал, както и преди. (Дори тогава, когато той прибегва до заем, това си остава еднакво погрешно ако не по отношение на самия него, то по отношение на цялото общество.) Една част от своя капитал той превръща в машини и в друг основен капитал, друга част — в спомагателни материали, от които по-рано не се е нуждаел, а по-значителна отпреди част от капитала той превръща в суровини, тъй като предполагаме, че с по-малък брой работници той произвежда повече стоки и следователно се нуждае и от по-голямо количество суровини. Отношението на променливия капитал, т. е. на капитала, изразходван за работна заплата, към постоянния капитал се е намалило в неговия производствен отрасъл. И това намалено *съотношение*, ще остане в сила (намаляването на променливия капитал спрямо постоянния дори още повече ще се *усили* поради това, че заедно с натрупването се развива и производителната сила на труда) дори ако предприятието на този капиталист се разшири на новото стъпало на производството така, че той да може отново да даде работа на всички уволнени работници или дори на още по-голям от по-рано брой работници. {Търсенето на труд в предприятието му ще расте с натрупването на неговия капитал, но в много по-малка степен, отколкото се натрупва капиталът му, и този последният по своята абсолютна величина никога вече няма да представлява същият източник за търсене на труд, както по-рано. А това има за най-близък резултат, че част от работниците биват изхвърлени на улицата.}

Но, ще възразят някои, косвено търсенето на работници ще остане същото, защото ще нарасне търсенето на работници за ма-

шиностроенето. Обаче Рикардо вече сам показа*, че машините никога не струват такова количество труд, каквото те заместват. Възможно е в машиностроителните предприятия работният ден временно да бъде удължен [738] и във връзка с това на първо време в тях няма да може да се ангажира нито един добавъчен работник. Суровините — например памукът — може да се получават от Америка и Китай, а за изхвърлените на улицата английски работници е твърде безразлично дали при това ще нарасне търсенето на американски негри или на китайски кули. Но да предположим дори, че суровините се произвеждат в страната. Тогава в земеделието ще бъдат заети повече жени и деца, ще се използват повече коне и т. н., ще бъде произведено може би повече именно от този продукт и по-малко от някой друг продукт. Но тук не възниква търсене на уволнените промишлени работници, тъй като и тук, в земеделието, се извършва същият процес, който създава постоянно относително свръхнаселение.

*Prima facie*** изглежда невероятно, че въвеждането на машини освобождава капитал у фабриканта при първоначалното влягане на капитала от него в предприятието. Въвеждането на машините само дава друг начин на прилагане на неговия капитал, най-близкият резултат от което съгласно самата тази предпоставка е уволняването на работниците и превръщането на част от променливия капитал в постоянен капитал.

Към точка 2-ра. Що се отнася до публиката, у нея в резултат на поевтиняването на стоките, произвеждани с помощта на машините, ще се освободи преди всичко *доход*; *капитал* ще се освободи — непосредствено — само дотолкова, доколкото произвежданият с помощта на машините предмет влиза като елемент на произведението в постоянния капитал. {Ако той влиза в обикновеното потребление на работниците, то съгласно възгледите на самия Рикардо това трябва да повлече след себе си понижаване на *действителната работна заплата*¹⁴⁶ също и в другите производствени отрасли.} Една част от освободения се доход ще бъде потребена във вид на същия предмет или защото поевтиняването на този предмет ще го направи достъпен за нови слоеве потребители (впрочем в последния случай доходът, изразходван за този предмет, не е освободил се доход), или защото предишните потребители сега ще потребяват по-голямо количество от поевтинения предмет, например четири чифта памучни чорапи вместо един чифт. Друга част от освободения се по посочения начин доход може да служи за разширяване на оня производствен отрасъл, в който са въведени машините, или пък за съз-

* Виж настоящия том, част II, стр. 600—601. *Ред.*

** — На пръв поглед; тук — още от пръв поглед. *Ред.*

даване на нов отрасъл, който произвежда друга стока, или пък най-после за разширяване на някой съществуващ по-рано производствен отрасъл. Както и да е, освободилият се по този начин и превърнат обратно в капитал доход едва ли ще бъде достатъчен поне да погълне оная част от прираста на населението, което всяка година отново се втича във всички производствени отрасли, за която старият отрасъл на производството се е оказал сега преди всичко закрит. Но възможно е също част от освободилия се доход да бъде разменена срещу продукти от чужбина или да бъде потребена от непроизводителните работници. Във всеки случай *не съществува никаква необходима връзка между освободилия се доход и освободените от доход работници.*

Трето. Но нелепата представа, която лежи в основата на Рикардовата аргументация, се състои в следващото по-долу.

[Както видяхме,] капиталът на фабриканта, който въвежда машини, не се освобождава. Той само получава *друго* предназначение, а именно такова предназначение, при което не се превръща както преди в работна заплата за уволнените работници. Той частично се превръща от променлив в постоянен капитал. Дори ако част от него се е освободила, тя би била погълната от ония производствени сфери, в които уволнените работници не могат *да работят* и които в най-добрия случай биха дали приют само на онези, които би трябвало да заемат тяхното място.

А освободилият се доход — ако неговото освобождаване не се парализира от увеличилото се потребление на поевтинелия предмет или ако той не се разменя срещу получавани от чужбина средства за живот — само открива, благодарение на разширяването на старите или създаването на нови производствени отрасли, необходимия клапан (ако освободилият се доход изобщо го открива!) за тази част от втичащия се всяка година прираст на населението, пред която преди всичко се оказва закрит старият производствен отрасъл, където са били въведени машините.

И така, ето че нелепостта, която в скрит вид образува основата на Рикардовата аргументация, се свежда — ни повече, ни по-малко — до следното:

Средствата за живот, които по-рано се потребяваха от уволнените сега работници, продължават да съществуват и както преди се намират на пазара. От друга страна, тези работни ръце също се намират на пазара. Следователно на едната страна са средствата за живот (а значи и средствата за заплащане) на работниците, които са *доуърме** променлив капитал, а на другата страна — незаетите

* — потенциално, във възможност. *Ред.*

работници. Значи налице е фонд, с който тия последните могат да бъдат приведени в движение. И следователно те ще си намерят работа.

Възможно ли е дори такъв икономист като Рикардо да брътви подобни глупости, от които косите настръхват?

Съгласно тази концепция в буржоазното общество нито един работоспособен и желаещ да работи човек не би могъл да гладува, когато на пазара, в обществото, има средства за живот, с които може да му се заплати за една или друга работа.

Преди всичко трябва да кажем, че тези средства за живот съвсем не противостоят на уволнените работници в качеството на капитал.

Да предположим, че в резултат от въвеждане на машини са се оказали внезапно изхвърлени на улицата 100 000 работника. Тогава преди всичко не подлежи на никакво съмнение, [739] че намиращите се на пазара земеделски продукти, които, средно взето, са достатъчни за цялата година и които по-рано са били потребявани от тези работници, ще останат както преди на пазара. Какво би се получило, ако не се окаже търсене за тях или ако заедно с това те не могат да бъдат изнесени в чужбина? Тъй като относително, в сравнение с търсенето, предлагането би нараснало, тези продукти биха спаднали по цена, а вследствие на това спадане на цените би се повишило тяхното потребление, макар уволнените 100 000 работници и да умират от глад. Не е дори необходимо цената на средствата за живот да спадне: възможно е по-малка част от тях да бъде внесена от чужбина или по-голяма част изнесена в чужбина.

Рикардо изхожда от фантастичната представа, че целият механизъм на буржоазното общество е устроен така фино, че ако са уволнени например десет работника, техните средства за живот, станали сега свободни, непременно трябва да бъдат така или иначе потребени от същите тези десет работника, а в противен случай те съвсем не могат да си намерят пласмент — като че ли на дъното на това общество няма маса полузаети или съвсем незаети хора, които се лутат в непрекъснато търсене на работа, и като че ли капиталът, който съществува във вид на средства за живот, представлява някаква неизменна величина.

Ако поради намаляване на търсенето пазарната цена на зърнените храни спадне, то съществуващият във вид на зърнени храни капитал (в паричния му израз) *би се намалил* и тъй като не може да бъде изнесен в чужбина, той би бил разменен срещу по-малко значителна част от паричния доход на обществото. И това е още по-правилно по отношение на капитала, който съществува във вид на индустриални продукти. В течение на редица години, когато търкачите, които работеха на ръчни станове, постепенно измираха от

глад, производството и износът на английски памучни тъкани се увеличи извънредно много. Едновременно с това (през периода 1838—1841 г.) се повишиха цените на хранителните продукти. И тъкачите нямаха нито един цял парцал, за да се облекат, и нямаха поне толкова храна, че душата им да може да се държи в тялото. Постоянното изкуствено производство на свръхнаселение, поглъщано само през време на трескаво процъфтяване, е едно от необходимите условия за производство за съвременната промишленост. И нищо не пречи в едно и също време част от паричния капитал да лежи неизползван без употреба, цените на средствата за живот поради относителното свръхпроизводство да спадат, а изтиканите от машините работници да умират от глад.

Разбира се, в края на краищата освободилият се труд заедно с освободилата се част от дохода или капитала трябва да си намери едно или друго приложение в някой нов производствен отрасъл или в старите производствени отрасли, в случай че те се разширят, но това повече отива в полза на *ония, които би трябвало да заемат мястото на изтласканите работници*, отколкото на самите изтласкани работници. Постоянно възникват нови разклонения на повече или по-малко непроизводителни отрасли на труда, в които непосредствено се изразходва доходът. Към това се прибавят образуването на основен капитал (железници и т. н.) и откриваната от това възможност за работа по надзора; производството на луксозни предмети и т. н.; външната търговия, която внася все по-голямо и по-голямо разнообразие в предметите, за които се изразходва доходът.

Като изхожда от нелепото си становище, Рикардо предполага, че въвеждането на машините вреди на работниците само тогава, когато намалява брутния продукт (следователно и брутния доход). Подобен случай е възможен, разбира се, в едрото селско стопанство, когато там започват да използват коне, които потребяват зърнени храни, консумирани дотогава от работниците, или когато житните полета се превръщат в пасища за овцете и т. н. Но извънредно абсурдно е да се разпростира този случай върху промишлеността в истинския смисъл на думата, пазарът за брутния продукт на която съвсем не се ограничава от рамките на вътрешния пазар. (Освен това, ако една част от работниците умира от глад, друга част от тях може да се храни по-добре, да се облича по-добре; също така по-добре могат да се хранят и обличат непроизводителните работници и междинните слоеве, които стоят между работника и капиталиста.)

Само по себе си погрешно е мнението, че увеличеното количество (или изобщо количеството) предмети, влизащи в дохода, от

само себе си е фонд за работниците, или образува капитал за тях. Част от тези предмети се потребява от непроизводителните работници или от хора, които изобщо не работят. Друга част може да бъде превърната посредством външната търговия от формата, в която тя служи като работна заплата — от грубата си форма — в такава форма, в която тя влиза в дохода на богатите или пък служи за производствен елемент на постоянния капитал. Най-после известна част се потребява от самите уволнени работници, в работния дом, в затвора, във вид на милостиня или във вид на откраднато имущество, или пък във вид на заплащане за проституцията на техните дъщери.

По-късно аз ще сведа в едно положенията, в които Рикардо развива нелепата си аргументация. Тласък за тази аргументация, както самият той казва, Рикардо е получил от книгата на *Бартон*, на която поради това ще трябва накратко да се спрем, след като приведем споменатите цитати.

[740] От само себе си се разбира, че за да може всяка година да бъдат заети определен брой работници, е необходимо всяка година да се произведе определено количество хранителни продукти и други предмети от първа необходимост. В едрото земеделие, в скотовъдството и т. н. е възможен случай, когато чистият доход (печалбата и рентата) се увеличава, докато брутният доход, масата на предметите от първа необходимост, предназначени за издръжка на работниците, намалява. Но тук въпросът не е в това. Масата предмети, които влизат в потреблението или — да използваме израза на Рикардо — масата предмети, които влизат в брутният доход, може да бъде увеличена, без да се е увеличила благодарение на това онази част от тази маса, която се превръща в променлив капитал. Тази част може дори да се намали. Тогава капиталистите, земевладелците, техните слуги, непроизводителните класи, държавата, междинните класи (търговците) и т. н. потребяват по-голяма част като доход.

За скрита основа на разсъжденията на Рикардо (и на Бартон) служи обстоятелството, че той изхождаше първоначално от предположението, че всяко натрупване на капитала представлява увеличение на променливия капитал и поради това търсенето на труд се увеличава непосредствено в същата пропорция, в която става натрупването на капитал. Това се оказва неправилно, тъй като заедно с натрупването на капитал се извършва изменение в органическия му състав и постоянната част на капитала нараства в по-голяма прогресия от променливата му част. Но това не пречи доходът постоянно да нараства по стойност и по количество. Обаче това нарастване на дохода не води до изразходване на работната заплата съобразно с увеличаващата се част от съвкупния продукт. Класите и подкласите, които не живеят непосредствено от свой труд, нарастват по числе-

ност и живеят по-добре, отколкото преди, и точно така се увеличава броят на непроизводителните работници.

Дохода на такъв капиталист, който превръща част от променливия си капитал в машини (и който поради това във всички производствени сфери, в които суровините образуват един от елементите на стойността на продукта, трябва, в сравнение с количеството на прилагания от него труд, да изразходва по-значителна част от капитала също така и за суровини) — дохода на този капиталист ще оставим настрана като нямащ непосредствено отношение към въпроса, който ни занимава. Неговият капитал, който действително е влязъл в процеса на производството, а също и неговият доход, съществува най-напред във формата на *продуктите*, или по-точно на *стоките*, които самият той произвежда, например във вид на прежда, ако той е предачен фабрикант. Известна част от тези стоки — или от тези пари, за които даден капиталист ги продава — той след въвеждането на машините превръща в машини, спомагателни материали и суровини, вместо да изплаща тази част от парите на работниците във вид на работна заплата, т. е. косвено да я превръща в средства за живот за работниците. С известни изключения, които се срещат в земеделието, капиталистът ще произвежда тези стоки в по-голямо количество, отколкото преди, макар че *уволнените* от него работници са престанали да бъдат потребители, а значи и купувачи на собствените му изделия, каквито те бяха по-рано. Сега на пазара съществуват повече стоки от този вид, макар че за изхвърлените на улицата работници те са престанали да съществуват или са престанали да съществуват за тях в такъв обем, както преди. Следователно, що се отнася преди всичко до продукта, произведен от самия този капиталист, дори в случай когато този продукт влиза в потреблението на работниците, на увеличаването на неговото количество ни най-малко не противоречи обстоятелството, че част от него е престанала да съществува за работниците като капитал. Напротив, онази част от постоянния капитал, която се свежда до машините, спомагателните материали и суровините, сега трябва да възстановява по-значителна част от съвкупния продукт, т. е. сега по-значителна част от съвкупния продукт трябва да бъде разменена срещу по-голямо, отколкото по-рано количество от тези елементи на възпроизводството. Ако предизвикването от въвеждането на машините увеличаване на количеството на стоките се намираше в противоречие с намаляването на съществуващото по-рано търсене на произвежданите с помощта на тези машини стоки (*а именно търсенето от страна на уволнените работници*), в повечето случаи въвеждането на машините би било изобщо невъзможно. Следователно масата на произвежданите стоки и онази част от тези стоки, която се превръща обратно в работна

заплата, непосредствено нямат помежду си никакво определено съотношение или никаква необходима връзка, ако се разглежда същият този капитал, част от който сега обратно се превръща не в наемен труд, а в машини.

А що се отнася до обществото изобщо, у него става заместване или по-точно разширяване границите на неговия доход, на първо място по отношение на предмета, който е станал по-евтин благодарение на машините. Този доход може да бъде изразходван както преди като доход, а ако що-годе значителна част от него се превръща в капитал, вече винаги имаме освен изкуствено създаденото свръхнаселение, също така и естествен прираст на населението, способен да погълне онази част от дохода, която се превръща в променлив капитал.

И така, остава *prima facie* само следното: производството на всички други предмети, по-специално и в сферите, които произвеждат предмети, влизаци в потреблението на работниците, се извършва — въпреки уволняването, да речем, на 100 работника — в същите размери, както и преди; във от всяко съмнение това има място в момента на уволнението им. Ето защо, доколкото уволнените работници са предявявали търсене на посочените предмети, това търсене се е намалило, макар че предлагането е останало без изменение. Следователно, ако това намаляване на търсенето не бъде компенсирано от нещо, ще настъпи понижаване на цената на съответната стока (или пък вместо понижаване на цената по-голямо количество стока може да остане на пазара във вид на запас за следващата година. Ако съответната стока заедно с това не е предмет на износ и ако търсенето ѝ продължава да стои под предишното равнище, възпроизводството на дадения предмет ще се намали, но съвсем не непременно ще се намали [741] прилаганият в тази сфера капитал. Може би ще се произведат повече месо или повече технически растения или деликатеси и по-малко зърнени храни, или повече овес за конете и т. н., или по-малко бархетни куртки и повече палта за буржоазията и др. т. Но ако благодарение на поевтиняването например на памучните тъкани заетите в производството работници биха могли да изразходват повече за храна и т. н., не би имало никаква необходимост да съществува което и да било от изтъкнатите следствия. Може да се произвежда предишното и дори по-голямо количество стоки — включително и такива, които влизат в потреблението на работниците, — въпреки че сега по-малко капитал, по-незначителна част от съвкупния продукт, се превръща в променлив капитал, изразходва се за работна заплата.

Тук за производителите на тези стоки също така не се освобождава част от техния капитал. В най-лошия случай търсенето на

тези стоки ще се намали и затова възпроизвеждането на техния капитал ще се извършва със затруднения, при понижени цени на техните стоки. Ето защо собственият им доход веднага би се намалил, както става при всяко спадане на стоковите цени. Но не може да се каже, че някаква част от тези стоки по-рано е противостояла на уволнените работници като капитал, а сега се е „освободила“ едновременно с тях. Това, което е противостояло на работниците като капитал, е част от стоката, произведена сега с помощта на машини; при това тази част се стичаше към тях във вид на пари и те я разменяха срещу други стоки (средства за живот), които спрямо работниците не се явяваха като капитал, а противостояха на парите им просто като стоки. Следователно това е отношение от съвсем друг вид. Фермерът или който и да било друг капиталист, чиито стоки работниците са купували срещу работната си заплата, не им е противостоял като капиталист и не ги е използвал в производството като работници. Сега за него *само са престанали да бъдат купувачи*, което, изглежда — ако не се уравнивява от други обстоятелства, — може да предизвика временно обезценяване на капитала му, но не освобождава никакъв капитал за наемане на уволнените работници. Капиталът, който ги е използвал в производството, все още „продължава да съществува“, но вече не във формата, в която той се свежда до работната заплата (или пък той се свежда до работна заплата само косвено и в по-малка степен).

В противен случай всеки, който е имал нещастие по някакъв начин да изгуби парите си, би освобождавал с това такъв капитал, който би давал работа на самия него.

(Г) РИКАРДО ПРАВИЛНО КОНСТАТИРА НЯКОИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ВЪВЕЖДАНЕТО НА МАШИНИТЕ ЗА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА. НАЛИЧНОСТ НА АПОЛОГЕТИЧНИ ПРЕДСТАВИ В РИКАРДОВАТА ТРАКТОВКА НА ПРОБЛЕМАТА]

Под *брутен доход* Рикардо разбира онази част от продукта, която възстановява работната заплата и принадлежната стойност (печалбата и рентата); под *чист доход* той разбира принадлежния продукт, принадлежната стойност. Тук Рикардо, както и в цялата си икономическа теория, забравя, че част от брутният продукт трябва да възстановява стойността на машините и суровините, накратко казано — стойността на постоянния капитал.

* * *

Разсъжденията на Рикардо, които привеждаме по-долу, представляват интерес отчасти благодарение на някои бележки, правени

мимоходом, а отчасти поради това, че те *mutatis mutandis** са практически важни за едрото селско стопанство, особено за овцевъдството. Следователно тук отново се разкрива границата на капиталистическото производство. Неговата определяща цел съвсем не е производство за производителите (работниците), нещо повече: за негова изключителна цел тук се признава *чистият доход* (печалбата и рента), дори когато тази цел се постига за сметка на размерите на производството — за сметка на произвежданата маса стоки.

„Моята грешка произтичаше от предположението, че при всяко нарастване на *чистия доход* на обществото трябва да нараства също и *брутния му доход*. Но сега аз имам всички основания да бъда убеден, че *фондът, от който получават дохода си земевладелците и капиталистите, може да нараства*, докато другият фонд — *фондът, от който главно зависи работническата класа — може да намалява*. Оттук следва, ако не греша, че *същата причина*, която може да увеличава чистия доход на страната, може едновременно с това да *създава излишно население* и да влошава положението на работника“ (стр. 469) [Руски превод, том I, стр. 319—320].

Необходимо е преди всичко да отбележим на това място следното: Рикардо признава тук, че причините, които увеличават богатството на капиталистите и земевладелците, „могат . . . да създават *излишно население*“, така че излишното население, или свръхнаселението, се рисува тук като резултат от самия процес на обогатяването и на обуславящото го развитие на производителната сила.

Що се отнася до фонда, от който получават доходите си капиталистите и земевладелците, и, от друга страна, до фонда, от който получават дохода си работниците, такъв общ доход е преди всичко съвкупният продукт. Значителна част от продуктите, които влизат в потреблението на капиталистите и земевладелците, не влиза в потреблението на работниците. Но, от друга страна, почти всички продукти, които влизат в потреблението на работниците — фактически всички тия продукти, но в по-голяма или по-малка степен, — влизат и в потреблението на земевладелците и капиталистите, включително и на техните слуги, храненици, кучета и котки. Не бива да си представяме работата в смисъл, че тук съществуват обособено един от друг два различни по природата си фондове, които имат фиксирана величина. Важното е какви дялове получава от този общ фонд всяка от страните. Целта на капиталистическото производство се състои в това — с помощта на дадена маса богатство да се получава колкото може повече принадлеен продукт, или принадлеен стойност. Тази цел се постига с това, че постоянният капитал нараства относително по-бързо от променливия, т. е. с това, че с възможно по-малък променлив капитал се привежа в движение възможно по-голям [742]

* — със съответните изменения. *Ред.*

постоянен капитал. Следователно в много по-общ смисъл, отколкото мисли Рикардо тук, е вярно, че една и съща причина, предизвиквайки увеличаване на фонда, от който получават доходите си капиталистите и земевладелците, поражда този резултат чрез намаляване на фонда, от който получават дохода си работниците.

Оттук не следва, че фондът, от който получават дохода си работниците, намалява *абсолютно*. Той намалява само *относително*, в сравнение със съвкупния продукт, произвеждан от тях. И това е единствено важно за определяне на частта, която те си присвояват от създаденото от самите тях богатство.

„Да предположим, че капиталистът прилага капитал на стойност 20 000 ф. ст. и че той едновременно е и фермер, и фабрикант, който произвежда предмети от първа необходимост. Да предположим по-нататък, че 7000 ф. ст. от този капитал са вложени в основен капитал, т. е. в постройки, оръдия на труда и т. н., а останалите 13 000 ф. ст. се прилагат като оборотен капитал за издръжка на труда. Да предположим също така, че печалбата съставлява 10% и че следователно капиталът на нашия капиталист всяка година се довежда в състоянието на първоначалната си ефикасност и носи печалба 2000 ф. ст.

Всяка година капиталистът залочва операциите си, притежавайки хранителни продукти и други предмети от първа необходимост на стойност 13 000 ф. ст., които той в течение на годината напълно продава на собствените си работници срещу тази парична сума; и в течение на същия период той им изплаща същата сума пари във вид на работна заплата. *В края на годината* те възстановяват на капиталиста хранителните продукти и другите предмети от първа необходимост на стойност 15 000 ф. ст., от които 2000 ф. ст. той консумира сам или се разпорежда с тях съобразно с вкусовете и желанията си.“

{Тук *природата на принадлежната стойност* е изразена твърде нагледно. Този пасаж се намира на стр. 469—470 от книгата на Рикардо [Руски превод, том I, стр. 320]}.

„Доколкото става дума за тези продукти, *брутният продукт* за дадена година ще съставлява 15 000 ф. ст., а чистият продукт — 2000 ф. ст. Да предположим сега, че през следващата година капиталистът прилага половината от своите работници за съоръжаване на машини, а другата половина — както и преди — за производство на хранителни продукти и други предмети от първа необходимост. В течение на тази година той би изразходвал за работна заплата както обикновено 13 000 ф. ст. и би продал за същата сума хранителни продукти и други предмети от първа необходимост на своите работници. Но какво би било положението през следващата година?

Докато се изработва машината, биха се получавали само половината от обикновеното количество хранителни продукти и други предмети от първа необходимост и те биха представлявали само половинатата от стойността на количеството, което се е произвеждало по-рано. Машината би струвала 7 500 ф. ст., а хранителните продукти и другите предмети от първа необходимост също 7 500 ф. ст., така че капиталът на нашия капиталист би бил също толкова голям, както и преди; защото върхъ тези две стойности той би притежавал и основен капитал със стойност 7000 ф. ст., което общо би съставлявало 20 000 ф. ст. капитал и 2000 ф. ст. печалба. След приспадането на последната сума, която отива за неговите лични разходи, той би имал за во-

дене на по-нататъшните операции оборотен капитал всичко 5500 ф. ст.; ето защо неговите средства, които отиват за издръжка на труда, биха се намалили от 13 000 на 5500 ф. ст. и следователно *целият онзи труд, който по-рано се прилагаше с помощта на 7 500 ф. ст., сега би се оказал излишен.*"

{Но това би ставало и ако сега с помощта на машините на стойност 7 500 ф. ст. [при променлив капитал 5 500 ф. ст.] се произвеждаше точно такова количество продукти, каквото по-рано се произвеждаше при променлив капитал 13 000 ф. ст. Ако предположим, че износването на машините съставлява годишно една десета, т. е. 750 ф. ст., то стойността на продукта, която по-рано съставляваше 15 000 ф. ст., сега ще се равнява на 8 250 ф. ст. (като оставяме настрана износването на първоначалния основен капитал от 7 000 ф. ст., за възстановяването на който Рикардо изобщо нищо не казва). От тези 8 250 ф. ст. 2 000 ф. ст. биха съставлявали печалбата, както по-рано 2 000 ф. ст. съставляваха печалбата от 15 000 ф. ст. Фермерът би спечелил, защото самият той потребява в качеството на доход хранителни продукти и други предмети от първа необходимост. Тъй като той в резултат от поевтиняването на предметите от първа необходимост би могъл да понижи работната заплата на работниците, които наема, той отново би спечелил и част от променливия му капитал би се освободила. Това именно е частта, която до известна степен би могла да приложи нов труд, но само защото *действителната работна заплата* на останалите неуволнени работници би спаднала. Следователно неголяма част от уволнените работници биха могли отново да получат работа — за сметка на ония, които биха продължавали да работят. Но самото това обстоятелство, че количеството на продукта ще остане точно такова, както и преди, ни най-малко няма да бъде от полза за уволнените работници. Ако работната заплата си оставаше неизменна, не би се освободила ни най-малка част от променливия капитал. Стойността на продукта — 8 250 ф. ст. — не би се повишила от това, че тя представлява същото количество хранителни продукти и други предмети от първа необходимост, което по-рано струваше 15 000 ф. ст. За да възстанови, от една страна, износването на машините и, от друга страна, променливия си капитал, фермерът би трябвало да продаде продукта си за 8 250 ф. ст. Ако това поевтиняване на хранителните продукти и на другите предмети от първа необходимост не би предизвикало общо понижаване на работната заплата или понижаване на цените на съставните части, влизащи във възпроизвеждането на постоянния капитал, ние бихме имали само увеличаване на дохода на обществото в такава степен, в която той се изразходва за хранителни продукти и за други предмети от първа необходимост. Част от непроеизводителните работници, производителните работници и т. н. би започнала да живее по-добре. Voilà

tout*. (Тази част от населението би могла също да прави спестявания, но това винаги е работа, която е насочена към бъдещето.) Уволнените работници, както преди, не биха имали парче хляб, макар че *физическата* възможност да бъдат издържани би продължавала да съществува напълно така, както и преди. И във възпроизводството би бил приложен същият капитал, както и преди. Но *част от продукта* (стойността на който се е понижила), която е съществувала по-рано като *капитал*, сега съществува като *доход*.)

„Намаленото количество труд, което капиталистът може да приложи сега, трябва, разбира се, с помощта на машината и след приспадане на разхода по нейния ремонт да произведе стойност, равна на 7 500 ф. ст., то трябва да възстанови оборотния капитал с печалба 2 000 ф. ст. върху целия капитал. Но ако това е направено, [743] ако чистият доход не се е намалил, нима за капиталиста не е безразлично дали brutният доход съставлява стойност 3 000 ф. ст., 10 000 ф. ст. или 15 000 ф. ст.?“

{Това е абсолютно вярно. Брутният доход е съвсем безразличен за капитала. Единственото, което го интересува, е чистият доход.}

„И така, в разглеждания от нас случай, макар че стойността на чистия продукт не би се намалила и макар че покупателната му способност по отношение на стоките е могла значително да се увеличи, brutният продукт вместо стойност 15 000 ф. ст. би съставлявал само стойност 7 500 ф. ст. А тъй като *способността на нацията да издържа населението и да прилага труд зависи винаги от brutния ѝ продукт, а не от нейния чист продукт*“ —

{оттук пристрастието на А. Смит към brutния продукт, против което възразява Рикардо. Виж глава 26-а. („За brutния и чистия доход“), която Рикардо започва с думите:

„Адам Смит постоянно преувеличава изгодите, които страната изелича от големия брутен доход, в сравнение с изгодите, които големият чист доход доставя“ (цит. съч., стр. 415) [Руски превод, том I, стр. 248],

„то в резултат от намаляването на brutния продукт неизбежно ще се намали търсенето на труд, част от населението ще стане излишно население, а положението на работническата класа ще представлява картина на лишения и бедствия“

{Следователно трудът става излишен, защото търсенето му намалява, а търсенето намалява в резултат от развитието на производителната сила на труда. Този пасаж се намира на стр. 471 от книгата на Рикардо [Руски превод, том I, стр. 321].

„Но тъй като *способността да се спестява част от дохода за превръщането му в капитал необходимо зависи от способността на чистия доход да задоволява потребностите на капиталиста, последният в резултат от понижаването на цените на стоките, предизвикано от въвеждането на машини, може да увеличи* — ако потребностите му останат същите“ {но неговите потребности

* Това е всичко, Ред.

нарастват} — „своите спестявания и това улеснява превръщането на дохода в капитал“.

{Съгласно това разсъждение част от капитала — не по своята стойност, а по потребителните стойности, в смисъл на веществените елементи, от които се състои тази част от капитала — се превръща най-напред в доход, за да може по-късно част от дохода отново да се превърне в капитал. Например част от продукта на сума 7 500 ф. ст., когато за променлив капитал се изразходваха 13 000 ф. ст., влизаше в потреблението на работниците, наемани от фермера, и тази част от продукта съставляваше част от капитала на фермера. В резултат от въвеждането на машини се произвежда съгласно нашето предположение толкова продукт, както и преди, но неговата стойност вече съставлява само 8 250 ф. ст. вместо предишните 15 000. И този поевтинял продукт влиза сега с по-значителната си част както в дохода на фермера, така и в дохода на купувачите на хранителни продукти и на други предмети от първа необходимост. Те потребяват сега като доход такава част от продукта, която по-рано наистина също се потребяваше като доход от работниците на фермера (уволнени оттогава), но която този, който ги наемаше, потребяваше промишлено като капитал. В резултат на такова нарастване на дохода, обусловено от това, че като доход сега се потребява част от продукта, която по-рано се потребяваше като капитал, имаме образуване на нов капитал и обратно превръщане на дохода в капитал.}

„Но с всяко увеличаване на капитала капиталистът ще прилага повече работници“,

{*във всеки случай* не в такава степен повече, в каквато нараства неговият капитал като цяло. Фермерът ще купи може би повече коне или гуано, или нови оръдия},

„следователно част от хората, които на първо време са се лишили от работа, по-късно ще си намерят работа; и ако увеличаването на производството, предизвикано от прилагането на машини, бъде така значително, че достави във вид на чист продукт същото количество хранителни продукти и други предмети от първа необходимост, каквото имаше по-рано във формата на брутен продукт, ще е налице възможност да се дава, както и преди, работа на цялото население, следователно не задължително“ {но възможно и вероятно!} „ще е да се появи излишно население“ (стр. 469—472) [Руски превод, том I, стр. 320—321].

По този начин в последните редове Рикардо направо изказва това, което аз отбелязах у него по-горе. За да може доходът да се превърне по посочения път в капитал, капиталът преди това се превръща в доход. Или както Рикардо изразява това: най-напред увеличават чистия продукт за сметка на брутният продукт, за да може

след това известна част от чистия продукт да бъде обратно превърната в брутен продукт. Продуктът е продукт. Наименованията „чист“ и „брутен“ не променят тук нищо (макар че тяхното противопоставяне може също да означава, че *излишъкът над разходите*, т. е. чистият продукт, нараства независимо от това, че съвкупната маса на продукта, т. е. брутният продукт, намалява). Продуктът става чист или брутен в зависимост от определената форма, която той взема в производствения процес.

„Аз искам да докажа само, че изобретяването и прилагането на машини може да се придружава от намаляване на брутният продукт; и всеки път, когато има такова намаление на брутният продукт, то нанася вреда на работническата класа, тъй като известен брой работници се лишават от работа и *част от населението става излишна в сравнение с фондовете за неговото използване в производството*“ (стр. 472) [Руски превод, том I, стр. 321—322].

Но същото може да става — и в повечето случаи [744] ще става — дори и тогава, когато количеството на брутният продукт остава без изменение или когато брутният продукт се увеличава и разликата се състои само в това, че част от него, която по-рано функционираще като променлив капитал, сега се потребява като доход.

На привеждания след това (на страници 472—474) [Руски превод, том I, стр. 322] нелеп Рикардов пример с фабриканта на сукно, който в резултат от въвеждането на машини намалява производството си, е излишно да се спираме тук.

„Ако изложените възгледи са правилни, от тях произтичат следните изводи:

1) Изобретяването и полезното прилагане на машини *винаги довеждат до увеличаване на чистия продукт на страната*, макар че те могат и да не увеличават и — след изтичане на неголям период от време — действително не увеличават *стойността на този чист продукт*.“

Те винаги увеличават стойността на чистия продукт, ако намаляват стойността на труда.

„2) Увеличаването на чистия продукт на страната е съвместимо с намаляването на брутният продукт. Стимулите за прилагане на машини винаги ще бъдат достатъчни, за да може да се осигури тяхното прилагане, ако благодарение на въвеждането на машини се увеличава чистият продукт, макар че при това както количеството на брутният продукт, така и неговата стойност могат — а често и трябва — да намаляват.

3) Мнението, към което се придържа работническата класа, че прилагането на машини често нанася вреда на интересите на работниците, не е основано на предразсъдъци и заблуждение, а съответствува на правилните принципи на политическата икономия.

4) Ако усъвършенствуванията благодарение на въвеждането на машини средства за производство увеличат чистия продукт на страната в толкова голяма степен, че брутният продукт (аз тук винаги имам предвид количеството на стоките, а не стойността им) не се намалява при това, ще се подобри положението

на всички класи. Земевладелецът и капиталистът ще спечелят не в резултат от увеличаване на рентата и печалбата, а в резултат от изгодите, които произтичат от това, че те ще изразходват същата тази рента и същата тази печалба за стоки, стойността на които значително се е понижила“

{това положение противоречи на цялото учение на Рикардо, съгласно което поевтиняването на предметите от първа необходимост, а следователно и на работната заплата, повишава печалбата, докато машините, които позволяват с по-малък разход на труд да се получава върху същата земя повече продукт, трябва според Рикардо да намаляват рентата};

„същевременно положението на работническата класа също така значително ще се подобри, първо, благодарение на увеличаването на търсенето на домашна прислуга“

{наистина великолепен резултат от въвеждането на машини — превръщане на значителна част от работническата класа — жени и мъже — в слуги},

„второ, благодарение на пораждания от един толкова изобилен чист продукт стимул към спестявания от дохода и, трето, благодарение на ниската цена на всички предмети за потребление, за които се изразходва получаваната от работниците работна заплата“ {тази ниска цена ще предизвика спадане на тяхната работна заплата} (цит. съч., стр. 474—475) [Руски превод, том I, стр. 322—323].

Апологетичната буржоазна трактовка на въпроса за машините не отрича изобщо,

1) че машините постоянно — ту тук, ту там — правят излишно част от населението, изхвърлят част от работниците на улицата. Свръхнаселението (а оттук и понижаването — ту тук, ту там — на работната заплата в едни или други производствени сфери) се получава не защото населението се увеличава по-бързо, отколкото средствата за живот, а защото бързото нарастване на количеството на средствата за живот, предизвикано от въвеждането на машини, позволява да се внедряват още повече машини и *порада това намалява непосредственото търсене на труд*. Следователно свръхнаселението възниква не защото намалява общественият фонд, а защото в резултат от нарастването на този фонд относително намалява онази част от него, която се изразходва за работна заплата.

2) Тази апологетика още по-малко отрича робията на самите работници на машинния труд и нищетата на изгласканите от машините и загиващите работници на ръчния труд или занаятчиите.

Тази апологетика твърди — и отчасти правилно — [първо], че благодарение на машините (изобщо благодарение на развитието на производителната сила на труда) чистият доход (печалбата и

рентата) нараства така, че у буржоата се появява потребността от повече *домашна прислуга*, отколкото преди; ако по-рано той е трябвало да изразходва от своя продукт повече за производителен труд, сега може да изразходва повече за непроизводителен труд и в резултат на това броят на слугите и на другите работници, които живеят от средствата на непроизводителната класа, се увеличава. Няма какво да се каже, великолепна перспектива е това прогресиращо превръщане на част от работниците в слуги. Също толкова утешително за работниците е и това, че в резултат от нарастването на чистия продукт за непроизводителния труд се откриват повече сфери на дейност, представителите на които потребяват продукта на производителните работници или са повече или по-малко еднакво с непосредствено експлоатиращите класи заинтересовани от експлоатирането на тези производителни работници.

Второ, буржоазната апологетика твърди, че в резултат на този стимул към натрупване, който се поражда от новите производствени условия, изискващи по-малко жив труд в сравнение с миналия труд, в производството се въвличат и изтласканите, пауперизираните работници или най-малкото оная част от прираста на населението, [745] която би трябвало да заеме тяхното място; това става поради разширяване на производството или в самите машиностроителни предприятия, или в ония, свързани с машиностроенето производствени отрасли, които са станали необходими и са възникнали благодарение на машиностроенето, или в нови области на прилагане на труд, откривани от нов капитал и задоволяващи нови потребности. Такава е втората великолепна перспектива: работническата класа е принудена да търпи всички „временни неудобства“ — безработица, преместване на труда и капитала от една производствена сфера в друга, — *но при всичко това не настъпва край на наемния труд; напротив, наемният труд се възпроизвежда в постоянно увеличаващи се размери, като нараства абсолютно, макар и да се намалява относително в сравнение с нарастващия съвкупен капитал, който го влага.*

Трето, буржоазната апологетика твърди, че благодарение на машините потреблението *става по-изтънчено*. Поевтиняването на предметите, които задоволяват непосредствените жизнени потребности, позволява да се разшири кръгът на производството на луксозни предмети. И по този начин пред работниците се открива трета великолепна перспектива: за да получава необходимите им средства за живот, предишното количество на тези средства — същият този брой работници трябва да създава възможност за висшите класи да разширяват кръга на своите удоволствия, да правят тези удоволствия по-изтънчени и по-разнообразни и с това да задълбочават иконо-

мическата, социалната и политическата пропаст, която отделя работниците от ония, които стоят над тях. Такива са чудесните перспективи и твърде завидните резултати, които обещава на работника развитието на производителната сила на неговия труд.

След това Рикардо показва още, че интересите на трудещите се класи изискват

„възможно повече доход да се отклонява от придобиване на луксозни предмети и да се насочва към издръжка на домашни слуги“. Зашото, безразлично дали купувам скъпа мебел или издръжам домашни слуги, с това аз предявявам търсене за определено [по стойност] количество стоки и привеждам в движение в единия случай приблизително толкова производителен труд, както и в другия; но в последния случай аз прибавям ново търсене „към предишното търсене на работници“ и такава увеличаване на търсенето би настъпило само защото съм избрал този втори начин на изразходване на моя доход“ (стр. 475—476) [Руски превод, том I, стр. 323—324].

Същото се получава и тогава, когато страната издържа голяма флота и армия:

„Дали той“ (доходът) „е изразходван по един или друг начин, в производството ще бъде заето еднакво количество труд; защото производството на храна и облекло за войниците и матросите ще изисква същото количество труд, както и производството на по-луксозни стоки. Но в случай на война ние бихме имали добавъчно търсене на хора да служат като войници и моряци и следователно такава война, която се води за сметка на дохода, а не за сметка на капитала на страната, благоприятствува нарастването на населението“ (стр. 477) [Руски превод, том I, стр. 324].

[По-нататък Рикардо пише:]

„Следва да отбележим още и друг случай, при който е възможно *увеличаване на количеството на чистия доход на страната и дори на нейния брутен доход*, което се придружава от намаляване търсенето на труд, а именно в случая, когато трудът на хората се заменя от труда на конете. Ако аз използвах във фермата си сто работника и ако намерех, че хранителните продукти, изразходвани за петдесет от тези хора, биха могли да отидат за издръжка на конете и ще ми донесат, след като заплатя лихвите върху капитала, изразходван за покупка на коне, по-голямо количество от суговите продукти, би ми било изгоднo да заменя хората с коне и аз бих постъпил именно така. Но това би било неизгодно за работниците и ако доходът, който получавам, не нарасне до такава степен, че да мога едновременно да и ползвам и хора, и коне, *част от населението без съмнение ще стане излишно население* и положението на работника общо взето ще се влоши. Ясно е, че той при никакви обстоятелства не ще може да си намери занятие в земеделието“ (защо не? А при разширяване площта на обработваната земя?), „но ако в резултат от заменяването на хората с коне количеството на продукта на земята се увеличи, уволненият работник ще може да си намери занятие в промишлеността или като домашен слуга“ (стр. 477—478) [Руски превод, том I, стр. 325].

Съществуват две постоянно кръстосващи се тенденции: [първо,] да се прилага колкото може по-малко труд за производството на

същото или на по-голямо количество стоки, на същото или на по-голямо количество чист продукт, принадлежна стойност, чист доход; второ, да се използват по възможност повече работници (макар и по възможност по-малко в сравнение с количеството на произвежданите от тях стоки), тъй като — на даденото стъпало на развитие на производителните сили — с увеличаването на масата на използвания труд расте и масата на принадлежната стойност и на принадлежния продукт. Едната тенденция изхвърля работниците на улицата и създава излишно население; другата отново ги поглъща и абсолютно разширява робството на наемния труд. Следователно съдбата на работника го хвърля ту тук, ту там, но все пак от тази съдба той така и не се спасява. Ето защо работникът разглежда, и напълно правилно, развитието на производителните сили на собствения си труд като нещо враждебно на него; от друга страна, капиталистът се държи към него като към елемент, който постоянно подлежи на отдалечаване от производството.

Такива са противоречията, в които Рикардо се блъска в тази глава. Онова, което той забравя да отбележи, [746] е постоянното увеличаване на средните класи, които стоят в средата между работниците, от една страна, капиталистите и земевладелците, от друга — средните класи, които във все по-нарастващ обем се изхранват в по-голямата си част непосредствено за сметка на дохода, падат като тежко бреме върху работниците, които съставляват основата на обществото и увеличават социалната устойчивост и силата на горните десет хиляди.

Увеличаването на наемното робство чрез прилагане на машините буржоазията поднасят като „апология“ на машините.

„Аз освен това отбелязах по-горе, че нарастването на чистия доход, изразен в стоки, което винаги се среща в резултат на усъвършенствването на машините, ще доведе до нови спестявания и натрупвания. Трябва да се помни, че тези спестявания се правят всяка година и скоро трябва да създадат фонд, който е много по-значителен от brutния доход, първоначално изгубен в резултат от изнасянето на машините. Тогава търсенето на труд ще бъде също така голямо, както и преди, и положението на народа и по-нататък ще се подобрява благодарение на увеличаването на спестяванията, които нарастващият чист доход ще позволи да се правят“ (стр. 480. [Руски превод, том I, стр. 326].

Най-напред губят в brutния доход и печелят в чистия доход. След това част от чистия доход отново се превръща в капитал, следователно и в brutен доход. Така работникът е принуден постоянно да увеличава властта на капитала, за да може след твърде сериозни пертурбации да получи разрешение да повтори същия този процес в по-широк мащаб.

„При всяко нарастване на капитала и населението цената на хранителните продукти като по правило ще нараства поради увеличаването на трудността за тяхното производство“ (стр. 478—479) [Руски превод, том I, стр. 325].

Непосредствено след това Рикардо продължава:

„Повишаването на цените на хранителните продукти ще повлече след себе си повишаване на работната заплата, а всяко повишаване на работната заплата ще има тенденция да насочва *спестения капитал в по-голяма пропорция, отколкото преди, към прилагане на машините. Машините и трудът се намират в постоянна конкуренция помежду си и първите често могат да бъдат приложени само тогава, когато се покачва цената на труда*“ (стр. 479) [Руски превод, том I, стр. 325].

Машините са следователно средство против повишаването на цената на труда.

„За да изясня основния принцип, аз предположих, че усъвършенствуваните машини се изобретяват *внезапно* и едната широко се разпространяват. Но в действителност такива изобретения се правят постепенно и тяхното действие се състои по-скоро в това, че те *определят едно или друго прилагане на спестявания и натрупван капитал, отколкото в това, че те отклоняват капитала от сегашното му прилагане*“ (стр. 478) [Руски превод, том I, стр. 325].

В действителност въпросът стои така, че не толкова изтласканият труд, колкото новото предлагане на труд — о-ази част от нарасналото население, която би трябвало да заеме мястото на изтласканите работници — получава за себе си в резултат от новите натрупвания на капитал достъп в нови сфери на прилагане на труда.

„В Америка и в много други страни, където храната за човека се добива лесно, далеч няма такава голяма съгласън да се прилагат машини“ {никъде освен в Америка тях не ги прилагат в толкова масов мащаб и, така да се каже, за домашна употреба}, „както в Англия, където цената на хранителните продукти е висока и производството им струва голям труд“.

{Тъкмо Америка, която прилага относително много повече машини, отколкото Англия, където постоянно има излишно население, показва колко малко зависи прилагането на машините от цените на хранителните продукти, макар че то може да зависи от относителния недостиг на работници, както става в Америка, където относително неголямо население е разхвърляно по огромни територии. Така, ние четем във вестник „Standard“¹⁴⁶, от 19 септември 1862 г. в една статия за изложбата¹⁴⁷:

„Човекът е животно, което произвежда машини. . . Ако разгледаме американеца като образец на човека, това определение е. . . безупречно. Една от главните точки в системата от възгледи на американеца се състои в това — да не прави с ръце нищо, което може да се направи с помощта на машината. От люлеенето на люлката, та до изкопаването на гроба, от доенето на кравата, та до изсичането на гората, от зашиването на копчето, та до гласуването за президент — почти за всичко това той има машини. Той е изнамерил машината, за да се избави от труда да дъвче храната. . . *Извънредният недостиг на работна сила* и произтичащата отук висока стойност на труда“ {въпреки ниската стойност на хранителните продукти},

„а също и известната вродена съобразителност са насърчавали неговия изобретателски дух. . . Произведените в Америка машини, казано изобщо, са по-малко ценни от машините, изработени в Англия. . . Те общо взето представляват по-скоро *приспособления за спестяване на труд*, отколкото изобретения, които позволяват да се извършва това, което досега е било *невъзможно*“. {А пара. одиге?} . . . В определения за Съединените щати дял на изложбата има *памукоочищателна машина на господата Емери*. В продължение на много години, след каго в Америка апчнаха да отглеждат памук, събирането му беше твърде незначително не само защото търсенето му беше неголямо, но и защото трудността по отидаването на памука с ръчен труд правеше неизгодно неговото отглеждане. Но когато Илай Уитни изнамери резачния [747] джин за почистване на памука, *веднага сз узалчи познатата площ на памука* и това увеличение досега се извършваше почти в аритметична прогресия. Действително няма да бъде преувеличено да кажем, че Уитни създаде търговското памуководство. С позете или по-малко значителни и полезни усъвършенствования памукоочищачката на Уитни през цялото време продължаваше да се прилага; и до изнамирането на сегашното усъвършенствуване и допълнение първоначалният джин на Уитни не беше с нищо по-лош от позетите машини, които претендираха да го изтласкат. Сегашната машина, която носи марката на господата Емери от Олбани (щат Ню Йорк), съвсем ще изтласка — в това ние не се съмняваме — машината на Уитни, която лежи в нейната основа. Тя е също толкова проста и е по-производителна; от нея памукът излиза не само по-чист, но на слоеве, като вата, така че пластове памук, излизайки от машината, веднага се оказват годни за пресуване и складирани в бали. . . В американския дял на изложбата освен машини няма почти нищо. . . *Дошната машина*. . . Уредбата за прехвърляне на трансмиссионния каиш от една шайба на друга. . . Машина за влачене и предене на коноп, която неведнаж насуква преждата направо от денковете. . . *Машина за изготвяне на книжни пакети*, която разрязва хартията от листа, залелва, оформя я и изработва 300 паега на минута. . . Машината на Хоуз за *изцеждане на бельото*, която изцежда между два каучукови валика водата от бельото, така че последното става почти сухо. Тя съества време и не причинява никаква повреда на тъканта. . . *Машини за подвързия*. . . *Машини за производство на обузки*. Добре известно е, че в Англия още отдавна правят предници на машини, но тук се демонстрират машини за прикрепване на подметки. други машини за изрязване на подметки и още машини за обработване на токовете. . . *Каменотрошачна машина* с голяма мощност, с много остроумна конструкция; тя без съмнение ще намери широко приложение за настилане на пътищата с чакъл и за раздробяване на рудата. . . *Системата за морски сигнали* на г-н У. Г. Уорд от Оберн (щат Ню Йорк). . . *Жетварките и косачките* са американско изобретение; те все повече и повече намират признание в Англия. Машината на *Мак-Кормик* е най-добрата. . . *Помпата* на г-н Хансбрау, премирана с калфорнийски медал, по простота и производителност е най-добрата на изложбата. . . Тя ще изломпа при същото изразходване на сила повече вода, отколкото която и да било помпа в света. . . *Шевни машини*. . . }

„Причината, която повишава стойността на труда, не повишава стойността на машините, следователно *с всяко увеличаване на капитала все по-голяма част от него се употребява за машини*. Търсенето на *труд сз нараства заедно с нарастването на капитала, но не в същата пропорция; отношението, в което се нараства търсенето на труд, неизбежно ще намалява*“ (цит. съч., стр. 479) [Руски превод, том I, стр. 325—325].

В последната фраза Рикардо формулира правилния закон за нарастването на капитала, макар че съображенията, които привежда за обосноваване на този закон, са твърде едностранчиви. Към това място на своята книга Рикардо прави бележка, която показва, че

той върви тук след *Бартон*, на чиито съчинения поради това пак ще се спрем накратко.

Предварително още една бележка. Преди това, разглеждайки въпроса, изразходва ли се доходът за домашни слуги или за луксозни предмети, Рикардо казва :

„И в двата случая чистият, както и brutният доход ще бъде един и същ, но във всеки от тези случаи *чистият доход се реализира в различни стоки** (стр. 476) [Руски превод, том I, стр. 324].

По подобен начин и brutният продукт може да бъде същият по стойност, но той може да се „реализира“ — което е твърде чувствително за работниците — „*в различни стоки*“, в зависимост от това, дали той трябва да възстановява повече променлив капитал или повече постоянен капитал.

[2) ВЪЗГЛЕДИТЕ НА БАРТОН]

[а] ТЕЗАТА НА БАРТОН ЗА ОТНОСИТЕЛНОТО НАМАЛЯВАНЕ НА ТЪРСЕНЕТО НА ТРУД В ПРОЦЕСА НА НАТРУПВАНЕТО НА КАПИТАЛА. НЕРАЗБИРАНЕТО ОТ БАРТОН И РИКАРДО НА ВЪТРИШНАТА ВЪЗКА НА О А ЯВЛЕНИЕ С ГОСПОДСТВОТО НА КАПИТАЛА НАД ТРУДА]

Съчинението на Бартон се нарича :

John Barton. Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society. London. 1817.

Ще приведем преди всичко не многото теоретични положения, които се срещат у Бартон.

„Търсенето на труд зависи от *увеличаването на оборотния, а не на основния капитал*. Ако беше вярно, че *отношението между тези два вида капитал във всички времена и във всички страни е едно и също*, отук действително би следвало, че *броят на заетите работници е пропорционален на богатството на държавата*. Но такова предположение няма дори и подобие на вероятност. С развитието на техниката и с разпространяването на цивилизацията *основният капитал става все по-голям и по-голям спрямо оборотния капитал*. Количеството на основния капитал, прилаган при производството на парче английски муселин, е най-малко сто, а може би и хиляда пъти по-голямо от основния капитал, влаган при производството на същото парче индийски муселин, докато [748] частта на вложения при това оборотен капитал е сто или хиляда пъти по-малка. Лесно е да си представим, че при известни обстоятелства цялата сума на годишните спестявания на някой индустриален народ може да бъде присъединена към основния капитал; в такъв случай тези спестявания не биха предизвикали никакво увеличаване на търсенето на труд“ (*Бартон*, цит. съч., стр. 16—17).

{По повод на тези думи на Бартон Рикардо в бележката на стр. 480 на своята книга [Руски превод, том I, стр. 326] заявява :

„Според мене е трудно да си представим, че при каквито и да било обстоятелства увеличаването на капитала не се е придружавало с увеличаване на търсенето на труд; най-много, което може да се каже, е, че *търсенето на труд ще расте в намаляваща пропорция*. Струва ми се, че г-н Бартон в споменатото по-горе съчинение се придържа към *правилен възглед* за някои последици, които увеличаването на размерите на основния капитал има за положението на работните класи. Неговият груд съдържа много ценни сведения.“}

Към приведеното по-горе схващане на Бартон е необходимо да прибавим и следния пасаж:

„Основният капитал, когато е вече създаден, престава да предизвиква търсене на труд“ (това не е вярно, тъй като е необходимо възпроизводство на основния капитал, макар то и да се извършва само през известни периоди от време и само постепенно); „но през време на неговото създаване той дава занятие точно на такъв брой работни ръце, какъвто би заемал при същите размери оборотният капитал или доходът“ (стр. 56).

И още това:

„Търсенето на труд изцяло зависи от общата сума на дохода и на оборотния капитал“ (стр. 34—35).

Бартон безспорно има много голяма заслуга.

А. Смит приема, че търсенето на труд нараства право пропорционално на натрупването на капитал. Малтус извежда свръхнаселението от това, че капиталът не се натрупва (не се възпроизвежда в нарастващ мащаб) също тъй бързо, както населението. Бартон пръв отбелязва, че различните органически съставни части на капитала не нарастват в еднаква степен заедно с натрупването и развитието на производителните сили; че, напротив, в процеса на нарастването на производителните сили онази част от капитала, която се превръща в работна заплата, относително намалява в сравнение с частта (Бартон я нарича основен капитал), която в сравнение със своята величина само незначително изменя търсенето на труд. Ето защо Бартон пръв изтъква важното положение, че „броят на заетите работници“ *не е* „пропорционален на богатството на държавата“, че той е относително по-голям в индустриално неразвита страна, отколкото в индустриално развита страна.

В третото издание на своите „Principles“, в глава 31-а („*За машините*“), Рикардо, който в предходното издание на книгата си още изцяло следваше Смит по тази точка, приема поправката на Бартон и при това в *едностранчивата* формулировка, която ѝ дава Бартон. Единствената точка, по която Рикардо отива по-далеч — а тази точка има важно значение, — се състои в това, че тей не само установява като Бартон положението, че търсенето на труд не расте *пропорционално* на развитието на машините, но и твърди, че самата

машина „прави част от населението излишно население“, * т. е. поражда свръхнаселение. Рикардо само погрешно ограничава този резултат от внедряването на машините със случая, който се среща само в земеделието и който той разпростира и върху промишлеността, а именно със случая, когато чистият продукт се увеличава за сметка на brutния продукт. Но с това *in* писе** е дадено опровержение на цялата нелепа теория за народонаселението и особено на брътвежа на вулгарните икономисти — че работниците трябвало да се стараят да съдържат размножението си на такова равнище, което да е по-ниско от равнището на натрупването на капитала. Напротив, от трактовката, която Бартон и Рикардо дават на въпроса, следва, че такова ограничаване на размножаването на работното население, което намалява предлагането на труд и следователно повишава неговата цена, само би *ускорило* въвеждането на машините, превръщането на оборотния капитал [изразходван за работна заплата] в основен, и по такъв начин изкуствено би създало „излишно“ население; защото излишък на население съществува обикновено не спрямо количеството на средствата за съществуване, а спрямо количеството на средствата за наемане на труд, спрямо действителното търсене на труд.

[749] Грешката или недостатъкът на Бартон е, че той взема органическата диференциация на капитала, или органическия му състав, само във формата, в която този състав се явява в *процеса на обръщението* — във вид на основен и оборотен капитал — разлика, открита още от физиократите, развита по-нататък от А. Смит, а след него станала предразсъдък на икономистите, предразсъдък дотолкова, доколкото в органическия състав на капитала те — по традиция — виждат *само* тази разлика. Тази произтичаща от процеса на обръщението разлика оказва значително влияние върху възпроизводството на богатството изобщо, а следователно и върху онази негова част, която образува „работническия фонд“. Но тук това не е решаващо. Като основен капитал машините, постройките, племенният добитък и т. н. се отличават от оборотния капитал *непосредствено* не с някакво отношение към работната заплата, а само по начина на своето обръщение и възпроизводство.

Непосредственото отношение на различните съставни части на капитала към живия труд е свързано не с явленията на процеса на обръщението, произтича не от него, а от *непосредствения производствен процес* и представлява отношение на *постоянния и променливия капитал*, разликата между които се базира само на тяхното отношение към живия труд.

* Виж настоящия том, част II, стр. 615, 617, 618, 620 и 624. *Ред.*

** — буквално : „в орех“, т. е. в нал-сбит вид, накратко. *Ред.*

Така например Бартон казва: търсенето на труд зависи не от *основния капитал*, а само от *оборотния капитал*. Но част от оборотния капитал — *суровините и спомагателните материали* — също така не се разменят срещу жив труд, както и машините и др. т. Във всички отрасли на производството, в които суровините като елемент влизат в процеса на образуването на стойността, те — доколкото разглеждаме само оная част от основния капитал, която влиза в стоката — съставляват *най-значителната* част на онзи дял от капитала, който не се изразходва за работна заплата. Друга част [това, което Бартон нарича] оборотен капитал, а именно частта на стоковия капитал, се състои от такива предмети за потребление, които влизат в дохода на непроизводителната класа (т. е. не влизат в дохода на работническата класа). Следователно нарастването и на двете тези части на *оборотния капитал* засяга търсенето на труд съвсем не повече, отколкото нарастването на основния капитал. При това оная част от оборотния капитал, която се състои от суровини и спомагателни материали, се увеличава в не по-малка или дори в още по-голяма пропорция от частта на капитала, която като основен капитал се влага в машини и др. т.

Рамзей разви по-нататък разликата, която бе набеязана от Бартон. Той фалшифицира Бартон, но не излиза вън от пределите на неговия начин на представяне. Фактически той свежда Бартоновата разлика към разлика между постоянния и променливия капитал, но както преди нарича постоянния капитал *основен капитал*, макар че отнася тук и суровините и т. н., а променливия капитал нарича оборотен капитал, макар че изключва от него целия оборотен капитал, който не се изразходва непосредствено за работна заплата. За това по-долу, когато стигнем до Рамзей. Но това доказва необходимостта от вътрешно обусловено по-нататъшно движение напред.

Достатъчно е само веднъж да си изясним разликата между постоянния и променливия капитал, която произтича изключително от непосредствения производствен процес, от отношението на различните съставни части на капитала към живия труд, за да се разкрие също така, че сама по себе си тази разлика няма никакво отношение към абсолютната маса на произведените предмети за потребление, макар и да има голямо значение за реализирането на тази маса [в едни или други стоки]. Но този начин на реализиране на брутният доход в различни стоки не е *причина*, както излиза у Рикардо и се подразбира у Бартон, а *резултат* на иманентните закони на капиталистическото производство, които водят до това, че все повече се намалява в сравнение с цялата сума на продукта оная негова част, която образува фонда за възпроизвеждане на работническата класа.

Ако значителна част от капитала се състои от машини, суровини, спомагателни материали и т. н., само незначителна част от цялата маса на работническата класа ще бъде заета с възпроизводството на средствата на живот, [750] влизаци в потреблението на работниците. Но това относително намаляване на възпроизводството на променливия капитал не е причина за относителното намаляване на търсенето на труд, а, напротив, негово следствие. Точно така по-значителната част от работниците, заети в производството на предмети за потребление, влизащи изобщо в дохода, ще произвежда предмети, влизащи в потреблението — в изразходването на дохода — на капиталистите, земевладелците и техните слуги [държавата, църквата и т. н.], и по-малко значителната част ще произвежда предмети, предназначени за дохода на работниците. Но това пак е следствие, а не причина. С изменението на социалното отношение между работниците и капиталистите, с революционизирането на отношенията, които господствуват в капиталистическото производство, това незабавно би се изменило. Доходът, да употребим израза на Рикардо, „би се реализирал в други стоки“.

В, така да се каже, физическите условия на производството няма нищо, което би принуждавало към един или друг начин на реализиране на дохода. Ако работниците господствуваха, ако те имаха възможност да произвеждат за самите себе си, те твърде скоро и без големи усилия биха свели капитала (да употребим израза на вулгарните икономисти) до равнището на своите потребности. Огромната разлика се състои в това — дали наличните средства за производство противостоят на работниците като капитал и затова могат да се влагат от тях *само* дотолкова, доколкото това е необходимо в интерес на увеличаването на *принадената стойност* и принадлежния продукт за ония, които ги наемат, *все едно дали* тези средства за производство прилагат *тях*, работниците — или пък работниците като субекти прилагат средствата за производство като обект, за да произвеждат богатство за самите себе си. Разбира се, при това се предполага, че капиталистическото производство вече изобщо е развило производителните сили на труда до оная необходима висота, на която може да настъпи тази революция.

{Да вземем за пример 1862 година (сегашната есен). Бедственото положение на ланкаширските безработни. От друга страна, на лондонския паричен пазар съществува „трудност да се намери приложение за парите“, в резултат на което почти е станало необходимо да се образуват спекулантски дружества, тъй като за даваните в заем пари е трудно да се получи дори 2^о%. Според теорията на Рикардо би се получило, че тъй като, от една страна, в Лондон има

капитал и, от друга страна, в Манчестер има незаета работна сила, за незаетите работници „непременно би се открил достъп в някой друг отрасъл за прилагане на труд“.

(6) ВЪЗГЛЕДИТЕ НА БАРТОН ЗА ДВИЖЕНИЕТО НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА
И НА РАСТВАНИЕТО НА РАБОТНОТО НАСЕЛЕНИЕ]

Бартон по-нататък изяснява, че натрупването на капитала само бавно довежда до повишаване търсенето на труд, стига само *още преди това* населението да не е нараснало толкова силно, че работната заплата да стои на ниско равнище.

„Отношението, в което работната заплата се намира в известно дадено време към целия продукт на труда, определя дали се отпуска капитал в една посока“ (основен капитал) „или в друга“ (оборотен капитал).

„Ако работната заплата спада, докато цената на стоките остава без изменение, или ако се повишава цената на стоките, докато работната заплата не се изменя, печалбата на предприемача расте и това го подбужда да наема повече работни ръце. Ако, напротив, работната заплата се повишава в сравнение със стоките, фабрикантът използва колкото може по-малко работни ръце и се старее да прави всичко с помощта на машини“ (цит. съч., стр. 17—18).

„Ние имаме положителни данни, които свидетелствуват, че при постепенното повишаване на работната заплата през първата половина на миналия [т. е. XVIII] век населението е нарас вало много по-бавно, отколкото през втората му половина, кога то реалната цена на труда бързо е спаднала“ (стр. 25).

„И така, само по себе си увеличаването на работната заплата никога не предизвиква увеличаване на работното население; спадането на работната заплата може да предизвика много бързо спадане на работното население. Например ако потребностите на англичанина са се понижали до равнището на потребностите на ирландеца, фабрикантът би започнал да използва повече работници съответно с намаляването на разходите за тяхната издръжка“ (стр. 26).

„Трудността да се намери работа много повече кара хората да се въздържат от бракове, отколкото ниското равнище на работната заплата“ (стр. 27).

„Смята се, че всяко увеличаване на богатството има тенденция да създава ново търсене на труд. Но тъй като трудът в сравнение с всички други стоки изисква най-дълго време за своето производство“

{по същата причина величината на работната заплата може дълго да се задържа под средното равнище, защото в сравнение с всички други стоки е най-трудно да се изтегли трудът от пазара, за да може по този път да се намали неговото предлагане до равнището на съществуващото в дадения момент търсене},

„то от всички стоки трудът [751] в най-голяма степен се повишава по цена при настъпилото увеличаване на търсенето; а тъй като всяко повишаване на работната заплата предизвиква десет пъти по-голямо намаляване на печалбата, ясно е, че *увеличаването на капитала* може да оказва *само бавно* въздействие върху *увеличаването на действителното търсене* на труд, ако това не се предхожда от *такова увеличаване на населението, което задържа работната заплата на ниско равнище*“ (стр. 28).

Тук Бартон изтъква различни положения.

Първо: повишаването на работната заплата само по себе си не увеличава работното население. Но затова пък спадането на работната заплата може много лесно и бързо да предизвика нарастване на това население. Доказателство: през първата половина на XVIII век — постепенно повишаване на работната заплата и бавен прираст на населението; напротив, през втората половина на XVIII век — голямо понижаване на реалната работна заплата и бърз прираст на работното население. Причината: за сключването на бракове пречи не ниското равнище на работната заплата, а трудността да се намери работа.

Второ: но да се намери работа е толкова по-лесно, колкото по-ниско е равнището на работната заплата. Защото превръщането на капитала в оборотен или основен, т. е. в такъв, който прилага труд, или в такъв, който не прилага труд, се намира в обратна пропорция към високото или ниското равнище на работната заплата. Ако работната заплата е ниска, търсенето на труд е голямо, тъй като тогава за предприемача е изгодно да прилага много труд и той със същия оборотен капитал може да използва *повече* работници. Ако работната заплата е висока, фабрикантът използва възможно по-малко работници и се старее да прави всичко с помощта на машини.

Трето: натрупването на капитала само по себе си само бавно повишава търсенето на труд, тъй като всяко повишаване на това търсене, ако предлагането на труд е по-малко от търсенето му, предизвиква бързо повишаване на цената на труда и десет пъти по-голямо спадане на печалбата. Натрупването може бързо да се отрази върху търсенето на труд само тогава, когато *натрупването е било предшествувано от значително увеличаване на работното население*, в резултат на което работната заплата стои на много ниско равнище и дори при повишаване тя остава ниска, тъй като [новото] търсене повече поглъща незаети работни ръце, отколкото поражда конкуренция за напълно заети работници.

Всичко това, *cum grano salis**, е вярно за напълно развитото капиталистическо производство. Но това не обяснява самия процес на развитието му.

А именно затова привержданото от Бартон историческо доказателство противоречи на онова, което то трябваше да докаже.

През първата половина на XVIII в. работната заплата постепенно се е повишавала, населението е нараствало бавно и не е

* — буквално: „със зрънце сол“; в преносен смисъл: „с уговорка“, „не съвсем буквално“. *Ред.*

имало никакви машини, а също така — в сравнение със следващата половина на века — е бил прилаган малко друг основен капитал.

През втората половина на XVIII век, напротив, работната заплата непрекъснато спада, населението поразително пораста — и се появяват много машини. Но именно машините, от една страна, са направили излишно наличното население и така са понижали работната заплата, а, от друга страна, поради бързото развитие на световния пазар отново са погълнали това население, след това отново са го направили излишно и отново са го погълнали; едновременно с това те извънредно са ускорили натрупването на капитала и са увеличили *масата* на променливия капитал, макар че този променлив капитал относително е намалял както в сравнение със съвкупната стойност на продукта, така и по отношение на масата на използваните от него работници.

Напротив, през първата половина на XVIII век още не е имало едра промишленост, а е съществувала *манифактурата, основана върху разделението на труда*. Главната съставна част на капитала оставал променливият капитал, изразходван за работна заплата. Производителната сила на труда се развивала бавно в сравнение с втората половина на XVIII век. Търсенето на труд, а следователно и работната заплата се повишавали заедно с натрупването на капитал и почти пропорционално на това натрупване. Англия още е била по същина земеделска страна и там още е била широко разпространена (и дори продължавала да се развива) домашната (предачна и тъкачна) промишленост, с която се занимавало земеделското население. Пролетариатът в строгия смисъл на тази дума още не е можел да възникне, тъй както още не е имало и промишлени милионери.

През първата половина на XVIII век относително е преобладавал променливият капитал, през втората половина — основният капитал; но за последния е необходима голяма маса човешки материал. Въвеждането му в големи размери трябвало да се предхожда от нарастване на населението. Но целият действителен ход на развитието противоречи на начина, по който го разглежда Бартон, тъй като при това се разкрива, че тук изобщо е станало изменение в начина на производство: законите, съответстващи на едрата промишленост, не са тъждествени със законите, които съответствуват [752] на манифактурата. Последната образува само фаза на развитието по пътя към първата.

Но тук са интересни някои исторически данни, които Бартон привежда както относно движението на работната заплата, така и относно движението на цените на пшеницата в Англия, тъй като Бартон съпоставя първата половина на XVIII век с втората.

„Таблицата, която привеждаме по-долу, показва“ (а „от средата на XVII до средата на XVIII век [реаната] работна заплата се е повишавала, защото цената на пшеницата е спаднала през този период не по-малко от 35%“) „какво е било отношението на работната заплата на селскостопанските работници към цените на пшеницата в продължение на последните 70 години.

Периоди	Седмична работна заплата	Цена на квартал пшеница	Работна заплата в пинта пшеница
1742—1752	6 ш. 0 п.	30 ш. 0 п.	102
1761—1770	7 „ 6 „	42 „ 6 „	90
1780—1790	8 „ 0 „	51 „ 2 „	80
1795—1799	9 „ 0 „	70 „ 8 „	65
1800—1808	11 „ 0 „	86 „ 8 к	60

(Бартон, цит. съч., стр. 25—26)

„В доклада [на комисията] на камарата на лордовете във връзка със законите за бедните“ (1816 година?) „се привежда таблица, която показва броя на законопроектите относно заграждането на земята, приети на всяка от сесията на парламента от времето на революцията [1688 година]. От тази таблица се вижда, че за 66 години, от 1688 до 1754 г., са били приети 123 такива законопроекта, докато за 59 години*, от 1754 до 1813 г., те са били 3 315. През последния период земеделието се е развивало приблизително 25 пъти по-бързо, отколкото през първия. Но през първите 66 години постоянно се е произвеждало все повече и повече пшеница за износ в чужбина, докато през по-голямата част от последните 69 години се е потребявало всичко, което по-рано се е изнасяло, и заедно с това за наше собствено потребление се е внасяло все по-увеличавашо се, а накрая — твърде значително количество пшеница... Следователно нарастването на населението през първия период в сравнение с последния е вървяло още по-бавно, отколкото, както се вижда, показва развитието на земеделието“ (пак там, стр. 11—12).

„През 1688 г. населението на Англия и Уелс е било 5 500 000 души, съгласно Грегори Кинг, който го е определил по броя на домовете. През 1780 г. то е било според Малтус 7 700 000 души. Следователно за 92 години то се е увеличило с 2 200 000 души. През следните 30 години то се е увеличило с повече от 2 700 000 души. Но що се отнася до първото нарастване на населението, то по всяка вероятност е станало главно през времето от 1750 до 1780 г.“ (стр. 13).

Бартон изчислява въз основа на сигурни източници, че

„през 1750 г. броят на жителите е бил 5 946 000, което означава увеличение от времето на революцията [1688 г.] с 446 000 души, или със 7 200 души годишно“ (стр. 13—14).

„Следователно получава се, че по най-ниската преценка увеличаването на населението през последните години е ставало десет пъти по-бързо, отколкото преди сто години. Но невероятно е натрупването на капитал да е станало десет пъти по-голямо“ (стр. 14).

Въпросът не е какво количество средства за живот се произвеждат в течение на годината, а каква част от живия труд влиза в

* Така е у Бартон. В действителност от 1754 до 1813 г. са изменили само 59 години. *Ред.*

течение на годината в производството на основния и оборотния капитал. С това се определя величината на променливия капитал в сравнение с постоянния.

Бартон си обяснява поразителното увеличаване на населението почти в цяла Европа през последните 50—60 години с нарасналата производителност на американските рудници, тъй като този излишък от скъпоценни метали е повишил цените на стоките в по-голяма степен, отколкото работната заплата, т. е. фактически е понижил работната заплата, в резултат на което се е повишила нормата на печалбата (стр. 29—35). [XIII—752]

ПРИЛОЖЕНИЯ¹⁴⁸

[1) РАННА ФОРМУЛИРОВКА НА ТЕЗИСА ЗА ПОСТОЯННОТО
СЪОТВЕТСТВИЕ МЕЖДУ ПРЕДЛАГАНЕТО И ТЪРСЕНЕТО
В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО. РОДБЕРТУС И ИКОНОМИСТИТЕ
ПРАКТИЦИ ПРЕЗ XVIII ВЕК]

[XII—580b] „Изтъкваната мимоходом“ от Смит теория, че пшеницата създава за себе си свое собствено търсене и т. н.* — теория, която с важен вид е повторена след това от *Малтус* в теорията му за рентата и която отчасти стана основа на неговата теория за народонаселението, — е изказана [преди Смит] твърде *изразително* в следния откъс:

„Пшеница има много или малко съобразно с потреблението ѝ. Ако са налице *повече гърла*, ще има и *повече пшеница*, защото ще има *повече ръце* за обработване на земята; а ако е налице *повече пшеница*, ще се окажат и *повече гърла*, тъй като *изобилието* увеличава *населението*“ [(*Arathnot, John.*] An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer. London, 1773, стр. 125).

Затова:

„в селското стопанство не може да има свръхпроизводство“ (пак там, стр. 62).

Фантазията на Родбертус, че *семената* и т. н. не влизали [в разходите на фермера] като част от капитала**, [се опровергава] от стотици съчинения, написани отчасти от самите фермери през XVIII век (особено като се почне от 60-те години). Същевременно би било, обратно, правилно твърдението, че за фермера *рентата* влиза в неговите разходи като параграф на разхода. Фермерът я причислява към *производствените разходи* (и тя действително се отнася към неговите производствени разходи).

* Виж настоящия том, част II, стр. 384 и следващите. *Бълг. ред.*

** Виж настоящия том, част II, стр. 36—48. *Бълг. ред.*

„Ако... цената на пшеницата е приблизително такава, каквато тя би трябвало да бъде, това може да се определя само от отношението, в което се намира стойността на земята към стойността на парите“ (пак там, стр. 132).

Следващият по-долу пасаж показва, че от момента, когато капиталът овладява земеделието, рентата става в представата на самия капиталистически фермер само приспадане от печалбата и че цялата принадлежна стойност започва да се разглежда по същина като печалба:

„Старият метод се състоеше в това, че печалбата на фермера [неговият дял в brutния продукт] се изчисляваше в *три ренти*“ (изполица). „В *младенческия период на земеделието* това беше дсбросъвестна и справедлива подялба на собствеността. В по-малко просветените страни този метод се прилага още и сега... Един доставя земята и капитала, друг — знанието и труда. Но на добре обработената и плодородна почва сега рентата има най-малко значение. Човекът трябва да изчислява лихвата върху парите си или своя доход върху сумата, която може да вложи във вид на капитал и на *едногодишен разход на свой труд*“ (пак там, тр. 34). [XII—530b].

[2) НАТАНИЕЛ ФОРСТЪР ЗА ВРАЖДАТА
МЕЖДУ ЗЕМЕВЛАДЕЛЦИТЕ И ИНДУСТРИАЛЦИТЕ]

[XIII—670a] *„Земевладелците и индустриалците* вечно враждуват помежду си и си завиждат на изгодите ([*Forster Nathaniel.*] An Inquiry into the Causes of the Preset High Price of Provisions etc. London, 1767, стр. 22 бележката). [XIII—670a]

[3] ВЪЗГЛЕДЪТ НА ХОПКИНС ЗА СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ РЕНТАТА И ПЕЧАЛБАТА]

[XI I—669b] У Хопкинс (да се види пасажът, в който се говори за това*) *поземлената рента* се разглежда наивно като първоначална форма на принадлежната стойност, а печалбата — като нещо производно от нея.

Хопкинс пише:

„Когато . . . производителите са били едновременно и земевладелци, и манифактуристи, земевладелецът е получавал като *поземлена рента* стойност, равна на 10 ф. ст. Да предположим, че едната половина от тази рента се е заплащала в сурови продукти, а другата половина — в промишлени изделия. След *разделянето* на производителите на две класи (земевладелци и манифактуристи) тсва би могло да продължава така и по-нататък. Обаче на практика за земеделците би се оказало по-удобно да *внасят* на земевладелците *цялата рента* и да я начисляват върху своя продукт при размяната му срещу продукта на труда на манифактуристите с оглед това плащане да се разпреди справедливо между двете класи и работната заплата и печалбата да остане на едно и също равнище и там, и тук.“ (*Th. Hopkins. Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit etc. London, 1822, стр. 26*). [XII —666b]

* Виж настоящия том, част II, стр. 50. Бълг. ред.

[4) КЕРИ, МАЛТУС И ДЖЕЙМС ДИКЪН ЮМ ЗА ПОДОБРЕНИЯТА В ЗЕМЕДЕЛИЕТО]

[XI—490a] „Трябва да отбележим, че ние винаги разглеждаме собственика на земята и фермера като *едно и също лице* . . . Така стои въпросът в Съединените щати“ (*H. C. Carey. The Past, the Present and the Future. Philadelphia, 1848, стр. 97*).

„Човекът винаги преминава от бедна почва към по-добра, а след това се връща назад към първоначалната бедна почва и разоравя мергела и варовитата почва, и такива преходи постоянно се повтарят . . . И на всеки етап по този път човекът създава все по-добра и по-добра машина* . . . Капиталът може да се влага в земеделието с *по-голяма* изгода, отколкото в *машини*, защото машините от един и същ вид имат *само еднаква* ефикасност, докато продуктивността на земята все повече *се повишава* . . . Печалбата от прилагането на парната машина се състои в това, че тя спестява работна заплата за труда по превръщането, да кажем, на вълната в сукно — *минус* загубите от износването на машината. А трудът, прилаган за обработка на почвата, произвежда работна заплата *плюс* изгодите от подобряването на земята-машина . . . Затова участъкът земя, който носи годишно 100 ф. ст. доход, се продава по-скъпо, отколкото парната машина, която носи същия доход . . . Купувачът на поземлен участък знае, че тази земя ще му плати работната заплата и лихвата плюс увеличението на стойността на този участък земя в резултат от използването му. А купувачът на парна машина знае, че тя ще му плати работната заплата и лихвата минус намаляването на стойността на тази парна машина в резултат от използването ѝ. Първият купува такава машина, която се подобрява заедно с използването ѝ; вторият — такава машина, която се влошава заедно с използването ѝ . . . Земята предс-явява такава машина, на която юбият капитал и труд могат да се изразходват с все по-нарастваща изгода, докато на парната машина псдобни разходи, които носят все по-нарастващ доход, не могат да бъдат направени“ (пак там, стр. 129—131).

* * *

Дори ония подобрения в земеделието, които довеждат до намаляване на производствените разходи и в крайна сметка до спадане

* Има се предвид земята, подлсжена на обработка и мелиорация. *Ред.*

на цените, а на първо време — докато цените още не са спаднали — предизвикват временно повишаване на селскостопанската печалба,

почти винаги увеличават в края на краищата рентата. Увеличеният капитал, който се влага в земелието в резултат от представилата се възможност да се получават големи временни печалби, в повечето случаи не може да бъде изцяло изтеглен от арендуваната земя, след като изтече срокът на арендата, а при възобновяването на арендния договор земевладелецът получава от тези капиталовложения изгода във вид на увеличаване на своята рента“ (*Malthus. An Inquiry into the Nature and Progress of Rent etc. London, 1815 [стр. 25—26]*).

* * *

„Ако преди високите цени на пшеницата, преобладавали през последните години, орната земя обикновено носеше само малка рента главно по причина на общопризнатата необходимост от често оставяне на земята на угар, сега следва отново да се намали размерът на рентата, за да можем да се върнем към същата система на оставяне на угар“ (*J. D. Hume. Thoughts on the Corn-Laws etc. London, 1815, стр. 72*). [XI—490a]

[5] ХОДСКИН И АНДЕРСЪН ЗА УВЕЛИЧАВАНЕТО
НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ ТРУД]

[XIII—670a] „Заедно с увеличаването на народонаселението за снабдяването на човека с хранителни продукти се оказва достатъчна все по-малка и по-малка земя на площ“ ([*Hodgskin, Thomas*]. *The Natural and Artificial Right of Property Contrasted etc.* London, 1832, стр. 69). (Това съчинение на Ходскин е излязло анонимно.)

Преди Ходскин същото казваше *Андерсън**. [XIII—670a]

* Виж настоящия том, част II, стр. 152—153. *Бълг. ред.*

[6] НАМАЛЯВАНЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

[XIII—670a] Печалбата на по-големия капитал, който използва голям постоянен капитал (машини, суровини) — тъй като тя се разпределя върху такъв съвкупен капитал, в който прилаганият жив труд съставлява пропорционално по-малко значителна част от съвкупния капитал, — е [по своята норма] по-малка от по-малката [по своята маса] печалба, създавана от живия труд, който съставлява пропорционално по-значителна част от по-малко едрия съвкупен капитал. [Относителното] намаляване на променливия капитал и относителното увеличаване на постоянния капитал, макар и двете тези части на капитала да нарастват, представляват само друг *израз за увеличилата се производителност на труда*. [XIII—670a]

БЕЛЕЖКИ
ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

- ¹ След като завършва обширната глава «Теория за производителния и непроеизводителния труд», която влиза в раздела за Смит, и след като написва още три глави, които имат характер на допълнения към раздела за физиократите (за Некер, за «Икономическата таблица» на Кене и за Ленге), Маркс, съгласно своя план, е трябвало да премине към работа над раздела за Рикардо. Но той не преминал веднага към тази работа. След главата за Ленге започва да пише главата за Брей — очевидно във връзка с това, че в главата «Ленге» се споменава за «малцина социалистически писатели», за които Маркс възнамерявал да говори «по-късно» (виж настоящия том, част I, стр. 336). Съобразно с това в заглавието-план на X тетрадка Маркс зачерква в заглавието на глава «f» (това заглавие следва непосредствено след заглавието на глава «e») Ленге) първоначално написаната дума «Рикардо» и пише вместо нея «Брей» (виж пак там — стр. 4). Но главата за Брей останала незавършена. По късно Маркс решил да пренесе анализа на възгледите на Брей в главата за пролетарските противници на политико-икономистите (виж третата част на този том).

След като пристъпва към работа над главата за Брей, Маркс възнамерява да започне раздела за Рикардо със следващата глава — «g». Но и този път името на Рикардо в заглавието бива зачеркнато и като глава «g» се появява «Отстъпление», озаглавено «Господин Родбертус. Нова теория за поземлената рента».

Върху главата за Родбертус Маркс работи през юни 1862 г. В писмо на Ласал до Маркс от 9 юни 1862 г. Ласал моли в най-близко време да му се върне книгата на Родбертус за поземлената рента, която той е дал на Маркс. Това обстоятелство очевидно е послужило на Маркс като външен повод, за да се залови незабавно за работа върху главата за Родбертус. Но имало и сериозни вътрешни основания, от които произтичала необходимостта да се направи преди всичко критичен анализ на Родбертусовата теория за поземлената рента.

Както се вижда от кореспонденцията на Маркс, по това време той вече е постигнал пълна яснота по въпроса, в какво именно се състои погрешността на Рикардовата теория за поземлената рента. Маркс смятал, че един от основните недостатъци на теорията на Рикардо за рентата е, че в нея няма понятието абсолютна рента. С опит да развие това понятие излязъл Родбертус в третото си «социално писмо» до фон Кирхман. Преди да пристъпи към специалния анализ

- на Рикардовата теория за рентата, Маркс подлага в настоящото «Отстъпление» на разгърнат критически анализ този опит на Родбертус. — 3.
- 2 Маркс има предвид своето, насочено против Прудон произведение «Нищета на философията» (§ IV от втора глава, озаглавен «Поземлена собственост или поземлена рента»). Виж настоящото издание, т. 4, стр. 167—177, особено стр. 170—173 и 176. — 9.
- 3 Има се предвид книгата на J. Wade. «History of the Middle and Working Classes», London, 1833. — 9.
- 4 Тук, в ръкописа, се намира думата «Rohmaterial» («суров материал»). Във всички други случаи в ръкописа си от 1861—1863 г. Маркс употребява термина «суров материал» в по-тясното му значение, което е формулирано в 5-а глава на I том от «Капиталът» — в смисъл на такъв предмет на труда, който «вече е претърпял чрез труда известни изменения» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 191). Тъй като на това място, съдейки по целия контекст, става дума за предмета на труда в най-широкия смисъл на думата, т. е. преди всичко за такъв предмет на труда, който не е продукт на труда, а даден от природата, може да се предположи, че думата «Rohmaterial» е правописна грешка и вместо нея трябва да бъде думата «Arbeitsgegenstand» («предмет на труда»). Във връзка с това именно е направен преводът на тази фраза. — 12.
- 5 В IV тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г. (стр. 149 и следващите) Маркс нарича «*първо разделение на труда*» разделението на труда в обществото, между независими един от друг стокопроизводители, а «*второ разделение на труда*» — разделението на труда в капиталистическото предприятие, по-специално в манифактурната работилница. Ср. настоящото издание, том 23, стр. 363—380. — 14.
- 6 Маркс цитира тук книгата на Т. С. Banfield «The Organisation of Industry». Second edition, London, 1848, стр. 40, 42. — 14.
- 7 Под термина «средна цена» («Durchschnittspreis») Маркс разбира тук същото, което и под термина «производствена цена», т. е. производствените разходи ($c+v$) плюс средната печалба. Самият термин «средна цена» показва, че тук се има предвид «средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период или онази централна точка, към която тежее пазарната цена», което Маркс пояснява по-нататък, на стр. 343 от втора част на този том. За пръв път този термин се среща у Маркс на стр. 68—69 в първа част на настоящия том. — 16.
- 8 За разликата между времето на производството и работното време, която съществува в земеделието, и за свързаните с това особености на развитието на капитализма в земеделието Маркс пише в ръкописа от 1857—1858 г. (виж «Grundrisse der politischen Oekonomie», Moskau, 1939, S. 560—562). Понятието период на производството (в смисъл на период, който обхваща освен работното време и времето, в течение на което предметът на труда се подлага на въздействието само на естествените процеси) е подробно развито от Маркс във втория том на «Капиталът», дял II, глава 13. — 19.
- 9 Тази характеристика на капиталистите като конкуренти-врагове и заедно с това «събрата» получава у Маркс обосновката си в III том на «Капиталът». След като изследва процеса на изравняването на формата на печалбата, при който «всеки отделен капиталист, както и съвкупността на капиталистите от всяка отделна производствена сфера, участва в експлоатацията на цялата работническа класа от целия капитал и в степента на тази експлоатация» (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 211), Маркс пише: «... Ние имаме тук математически

- точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло» (пак там, стр. 213). — 21.
- 10 Под «тази книга» Маркс разбира книгата «За капитала» — първата и най-главната от шестте книги, на които той през 1858—1862 г. смятал да раздели целия свой икономически труд (виж настоящото издание, т. 13, стр. 7 и 13). — 21.
- 11 P. J. Stirling. «The Philosophy of Trade; or, Outlines of a Theory of Profits and Prices». Edinburgh, 1846, p. 209—210. — 25.
- 12 За вулгарната концепция на Керн, която разглежда поземлената рента като лихва върху вложения в земеделието капитал, Маркс пише по-късно (виж настоящия том, част II, стр. 147—148, 151—152 и 172), а също и в III том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 164 и 315.) — 25.
- 13 За концепцията на монополната цена на земеделските продукти у Бъкънън Маркс пише на стр. 171, 359—360 и 420—421 от настоящия том. Анализ на възгледите на Хопкинс върху поземлената рента Маркс дава на стр. 139—143 от втората част на настоящия том. — 26.
- 14 Маркс цитира книгата на Ъпдайк «A Treatise on Political Economy», New York 1851, стр. 60. — 26.
- 15 Има се предвид книгата: F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London 1851, p. 155. — 30.
- 16 По-нататък в ръкописа се съдържа наброска, в която Маркс привежда пример с производителя на памук, предача и тъкача. От въпроса за печалбата, която отделно получава всеки от тях, Маркс преминава към разглеждане на въпроса за размерите на печалбата при предположение, че *тъкачет е заедно с тога и производител на памук, и предач*. Обаче написаното не задоволило Маркс, той прекъснал започнатата наброска, зачеркнал я и след това дал приежданата в текста уточнена формулировка на своята мисъл. — 42.
- 17 Маркс има предвид обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, което се съдържа² в VII и VIII тетрадка (стр. 319—345 на ръкописа). Съответно със заглавието на «Теории за принадлежната стойност», съставено от Маркс, и с указанието на Маркс в текста на VII тетрадка на ръкописа (стр. 319) разделът за Дж. Ст. Мил е пренесен в настоящото издание в трета част на «Теориите», в главата за разлагането на рикардианската школа. В определения за Дж. Ст. Мил 7-и параграф от тази глава страниците 332—334 от ръкописа на Маркс поясняват въпроса, дали влияе върху нормата на печалбата съединяването в ръцете на един капиталист на производството на готовия продукт с производството на постоянния капитал за този продукт. — 42.
- 18 Маркс има предвид онази част на свсето изследване, която по-късно е прераснала в трети том на «Капиталът». — 50.
- 19 Маркс се позовава на своята XII тетрадка с извадки по политическа икономия на корицата на тетрадката Маркс е написал: «Лондон, 1851 г., юли». На стр. 14, от тази тетрадка е преписан пасажът от книгата на Хопкинс «Economic Enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money» (Lондон, 1822), който Маркс има предвид тук и който той привежда по-нататък на корицата на XIII тетрадка от ръкописа на «Теории за принадлежната

- стойност» (стр. 669 b). В настоящото издание този пасаж е даден в «Приложенията» към втора част (виж настоящия том, част II, стр. 644). — 50.
- 30 За «важността на ниските или високите цени на суровините за промишлеността, която обработва тези суровини», Маркс споменава в посоченото в бележка 17 обширно отстъпление за Дж. Ст. Мил (стр. 335—339 от ръкописа), което съгласно указанията на Маркс е прехвърлено в това издание в трета част на «Теории за принадлежната стойност» в главата за разлагането на рикардианската школа. — 61.
- 21 Т. R. Malthus. «Principles of Political Economy». 2nd edition. London, 1836, p. 268. Маркс дава и разглежда това изказване на Малтус в главата «Т. Р. Малтус» в трета част на «Теории за принадлежната стойност» (стр. 765—766 от ръкописа). — 64.
- 22 Маркс има пред вид примера, който той е привел на стр. 335—336 на ръкописа, в обширното отстъпление за Дж. Ст. Мил, за което се говори в бележка 17 и 20. — 73.
- 23 В този цитат от Родбертус Маркс е внесъл «съответните изменения», които произтичат от обстоятелството — изпускано изпредвид от Родбертус, — че стойността на машините и на другите средства за производство влиза със същата необходимост в продукта на земеделието, с каквато в продукта на промишлеността, която обработва селскостопански суровини, влиза стойността на тези суровини. Във вида, в който този пасаж е даден у Родбертус, той е приведен от Маркс по-горе (виж настоящия том, част II, стр. 53 и 54). Терминът «*машинна стойност*» («*Maschinenwert*») не без ирония е съставен от Маркс по аналогия с Родбертусовия термин «*Materialwert*» (стойност на материала). Всички принадлежи на Маркс думи са напечатани с разредка в текста на цитата. — 79.
- 24 В ръкописа по-нататък следва кратък пасаж за капитала като «легализирано отражение на чуждия капитал», който Маркс е поставил в квадратни скобки с указание, че той трябва да се пренесе на друго място като нарушаващ непосредствената връзка на изложението. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 26 втора част на настоящия том, във вид на бележка под линия.—96
- 25 В този абзац, в който Маркс още едва пристъпва към изследване на въпроса за зависимостта на сумата на рентата (абсолютна и диференциална) от относителното плодородие на почвата, той се ползва от предварителното допускане, че сумата на рентата е право пропорционална на плодородието на почвата (в смисъл, че ако някоя категория почва е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от друга, то и сумата на рентата, в тази категория е също с $\frac{1}{5}$ по-голяма от сумата на рентата, получавана от по-малко плодородна категория). В по-нататъшното изследване Маркс вече не използва това допускане и дава уточнена формулировка на зависимостта на сумата на рентата от относителното плодородие на почвата.
- Ако съобразно с тези следващи разяснения на Маркс се изчисли сумата на рентата за категории II, III и IV, като се изхожда от количеството квартаери, донасяни от тези категории и продавани по обща за всички категории цена — $\frac{1}{3}$ ф. ст. за квартал, то за II категория ще получим 34 ф. ст., за III — 62 $\frac{4}{5}$ ф. ст., за IV — $97\frac{9}{25}$ ф. ст. Изчислението се прави по следния начин: тъй като II категория е с $\frac{1}{5}$ по-плодородна от I, тя носи $360+72$, т. е. 432 квартера, продавани за $\frac{432}{3}$ ф. ст., т. е. за 144 ф. ст.; от тях 110 ф. ст. съставляват производствени разходи плюс средната печалба; за поземлена рента (абсолютна и диференциална) остават 34 ф. ст. И точно така се извършва изчислението за категории III и IV.

Уточненият метод на изчисляване сумата на рентата е широко приложен от Маркс в глава XII («Таблицы на диференциалната рента с пояснения»), но този метод е набелязан още в настоящата, VIII глава. Така на стр. 106, където Маркс първо повтаря привежданата на стр. 99 цифра $17\frac{1}{25}$ ф. ст. за сумата на рентата от категория IV и дава цифрата $7\frac{1}{25}$ ф. ст. за диференциалната рента от същата категория, той след това набелязва и правилния път за определяне диференциалната рента от категория IV, а именно — $207\frac{9}{25}$ ф. ст. минус 120 ф. ст., т. е. $87\frac{9}{25}$ ф. ст. Ако към тази сума се прибавят 10 ф. ст. абсолютна рента, то за съвкупната рента от категория IV ще се получи цифрата $97\frac{9}{25}$ ф. ст., която напълно съответствува на следващите изводи на Маркс. — 99.

²⁶ На страниците 78—79 от втори том на своя труд «Cours d'économie politique», St.-Petersbourg, 1815, Щорх пише: «Рентата от най-плодородните земи определя размера на рентата от всички останали земи, които се конкурират с най-плодородните земи. Докато продуктът от най-плодородните земи стига за задоволяване на търсенето, по-малко плодородните земи, които се конкурират с най-плодородните, не могат да се обработват или поне не дават рента. Но щом търсенето започне да превишава количеството на продукта, който може да се получи от плодородните земи, цената на продукта се повишава и става възможно да се обработват по-малко плодородните земи и да се получава от тях рента». За този възглед на Щорх Маркс говори и в III том на «Капиталът» (в главите 10 и 30). — 99.

²⁷ За това, че по въпроса за пазарната стойност на земеделските продукти са били прави и Рикардо, и Щорх и че същевременно и двамата не са били прави, тъй като «съвсем са изпуснали изпревдвид средния случай», Маркс пише в бележка 30 към 10-а глава на III том на «Капиталът». — 103.

²⁸ За двоякия характер на изчисленията в този пример виж бележка 25. — 106.

²⁹ Тук Маркс се абстрахира от печалбата, която се пада на авансирания в категориите I, II, III и IV поземлен капитал. Докато в категория I капитал от 100 ф. ст. произвежда 330 бушела по 6 шил. 8 пенса (или по $\frac{1}{3}$ ф. ст.) за бушел, то стойността на съвкупния продукт от тази категория е равна на 110 ф. ст., а тъй като от тях 10 ф. ст. се падат на рентата, то за печалбата вече нищо не остава. Точно така и за стойността на съвкупния продукт от четирите категории при изразходването във всяка от тях 10 ф. ст. се получава сумата от 50 ф. ст.: която се състои само от възстановяването на изразходвания капитал (400 ф. ст.) и сумата от поземелната рента в категориите I, II, III и IV, която е 100 ф. ст. ($10+20+30+40$). — 110.

³⁰ Увеличаването на размера (нормата) на рентата в резултат на появяването на диференциалните ренти, които се заплащат с капитали, прилагани в по-плодородни почви, е «само привидно» в смисъл, че то е основано върху «лъжлива социална стойност», за която по-подробно Маркс говори в 39-а глава на III том от «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 203—204). Както пояснява Маркс по-нататък в текста, капиталистът, който арендува по-плодородната земя, продава своя продукт по цената на продукта от по-малко плодородната земя, «както ако за производството на същото количество продукт му бъде нужен същият капитал», както и за по-малко плодородната земя. — 110.

³¹ Цифрите 90, 80 и 70 Маркс вероятно взема като разлика между капиталите, които са вложени в категориите II, III и IV и се получават от диференциалните ренти (във II категория капитал от 100 ф. ст. донася 10 ф. ст. диференциална рента, в III категория — 20 ф. ст.; в IV категория — 30 ф. ст.). Ако се направи точна

- сметка, като се изхожда от това, че продуктът от II категория е равен на 360 бушела, продуктът от III категория — на 390 бушела и продуктът от IV категория — на 420 бушела, получават се следните цифри: $91\frac{2}{3}$ ф. ст.; $84\frac{8}{13}$ ф. ст. и $78\frac{4}{7}$ ф. ст. — 110.
- ³² В ръкописа този абзац, който Маркс затваря в скоби, се намира два абзаца подолу (на същата 494-а страница), като се вмъква в неголям исторически екскурс за възгледите на Пети и Давенант за изменението на величината на поземлената рента. По своето съдържание затвореният в скоби абзац се приближава до преходните разсъждения на Маркс за съотношението между производителността на земеделието и производителността на промишлеността. — 116.
- ³³ Маркс има предвид труда на Андерсън «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws; with a view to the new Corn-Bill proposed for Scotland», Edinburgh, 1777. — 117.
- ³⁴ Става дума за съчинението на Адам Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», London, 1776. — 117.
- ³⁵ *Британски музей* — английски национален музей (учреден през 1753 г.), намира се в Лондон. Най-важната част на музея е неговата библиотека, която е една от най-големите в света. В библиотеката на Британския музей са работили Маркс и Енгелс. През май—юни 1908 г. в нея е работил В. И. Ленин.
Репродукцията на английската гравюра, която изобразява читалнята на Британския музей, каквато е била в средата на XIX в., виж в настоящия том, ч. I, между стр. 272—273. — 117.
- ³⁶ Става дума за предговора на Рикардо към първото издание на неговата книга «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Виж D. Ricardo. «On the Principles of political Economy, and Taxation» Third edition, London, 1821, p. VI—VII — 118.
- ³⁷ [Th. R. Malthus] «An Essay on the Principle of Population». London, 1798. — 118.
- ³⁸ Маркс има предвид книгата на Таунсенд «A Dissertation on the Poor Laws» (London, 1786), която той цитира в III тетрадка на ръкописа си от 1861—1863 г. (стр. 112—113), в раздела «Абсолютната принадена стойност». И трите цитата, които Маркс привежда там, се дават също в 23-а глава на I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 647—648). — 118.
- ³⁹ Виж бележка 37. — 122.
- ⁴⁰ Имат се предвид брошурите на Малтус «The Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting the Importation of Foreign Corn» и «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent». — 122.
- ⁴¹ Има се предвид житният закон от 1815 г., който забранява внасянето на зърнени храни в Англия дотогава, докато цената на зърнените храни в самата Англия си остава по-ниска от 80 шил. за кварталер. — 122.
- ⁴² Намек за немския вулгарен икономист Рошер, професор в Лайпцигския университет. — 124.
- ⁴³ Под името *Абрахам а Санта Клара* е известен австрийският проповедник и литератор Улрих Мегерле (1644—1709), който се стремил да пропагандира католицизма в разбираема за широката публика форма и изнасял «душеспасителни» проповеди и нравоучителни съчинения, съставени в мнимо народен стил. — 124.

- ⁴⁴ В ръкописа по-нататък следва кратък пасаж, в който Маркс противопоставя възгледа на Рикардо за равнището на работната заплата срещу възгледа на Малтус по този въпрос. Този пасаж е поместен по-горе, на стр. 120 на настоящия том като бележка под линия. — 125.
- ⁴⁵ Маркс има предвид труда на Мак-Кълк «The Literature of Political Economy: a Classified Catalogue of Select Publications in the Different Departments of that Science, with Historical, Critical, and Biographical Notices», London, 1845. — 125.
- ⁴⁶ Маркс нарича Рошер с името на големия древногръцки историк Тукидид във връзка с това, че «господин професор Рошер скромно се е провъзгласил за Тукидид на политическата икономия», както пише Маркс в II част на «Теория за принадлежната стойност» (стр. 922 от ръкописа на Маркс). Нескромното позоваване на Тукидид от Рошер се съдържа в предговора към неговата «Grundlagen der Nationalökonomie».
- Наименованието «Тукидид Рошер» има явно ироничен характер: Рошер, както показва Маркс в настоящата глава и на редица други места, грубо изопачавал както историята на икономическите отношения, така и историята на икономическите теории. — 126.
- ⁴⁷ Имат се предвид излезлите през 1815 г. в Лондон трудове на Уест «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any great Restriction of the Importation of Corn» и на Рикардо «An Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock; shewing the Inexpediency of Restrictions on Importation». — 127.
- ⁴⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg 1858. S. 191. — 128.
- ⁴⁹ Маркс има предвид книгата на Хопкинс «Economical enquiries relative to the Laws which Regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money», London. 1822. Съответният пасаж от тази книга се привежда от Маркс по-долу (виж настоящия том, част II, стр. 143). — 132.
- ⁵⁰ В по-нататъшния текст на «Теория за принадлежната стойност» Маркс не се е върнал към разбора на тези възгледи на Рошер. Но в третата част на «Теорията», в главата «Разлагане на рикардианската школа», Маркс дава разгърнат критика на аналогичните вулгарни възгледи на Мак-Кълк, формирани — както и възгледите на Рошер — под силното влияние на апологетичната концепция за «производителните услуги», която е изтъкнал Ж. Б. Сей и за която Маркс говори в следващия абзац. В I том на «Капиталът» Маркс засяга възгледа на Рошер за природата като един от източниците на стойността в бележка 22-а към 6-а глава. Виж също III том на «Капиталът», гл. 48 (настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 368—369). — 137.
- ⁵¹ За «ограждането» на общинските земи в Англия Маркс говори по-подробно в 24 глава от I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 730—734). — 150.
- ⁵² Става дума за Малтусовата теория за народонаселението. — 152.
- ⁵³ Привежданите тук думи принадлежат на италианеца Камило Тарело де Леонато (XVI в.), към чието мнение по дадения въпрос Андерсън напълно се присъединява. — 152.

- ⁵⁴ Приведеният от Маркс пасаж из Андерсън представлява част от цитирания от Мак-Кълък голям откъс из книгата на Андерсън «An Inquiry into the Nature of the Corn Laws» (Edinburgh, 1777), където целият този откъс заема страници 45—48. — 154.
- ⁵⁵ Под «плодородие на почвата» Маркс разбира тук общата сума на рентата, получавана от тази почва. — 157.
- ⁵⁶ J. Mill. «Elements of Political Economy», London, 1821, p. 198. — 161.
- ⁵⁷ В I том на «Капиталът», в глава 24-а, Маркс пише, че между 1801 и 1831 г. от селското население на Англия били отнети и подарени на лендлордовете от парламента, който се състоял от лендлордове», 3 511 770 акра общинска земя (виж настоящото издание, т. 23, стр. 732). — 166.
- ⁵⁸ Виж настоящото издание, т. 4, стр. 169. — 167.
- ⁵⁹ Пак там, стр. 172. — 168.
- ⁶⁰ Пак там, стр. 175. — 168.
- ⁶¹ Пак там, стр. 170. — 168.
- ⁶² Под «селскостопански машини» Родбертус разбира тук различни по своето плодородие категории почва. Сравнението на почвите с машини с различна ефективност Родбертус е заимствувал от Малтус. — 168.
- ⁶³ Във втора част на «Теории за принадлежната стойност» терминът «производствени разходи» («Kostenpreis» или «Kostpreis», «cost price») се употребява от Маркс в смисъл на *производствена цена*, или «средна цена» ($c+v$ + средната печалба). За термина «средна цена» виж бележка 7.
- За пръв път терминът «Kostenpreis» се среща у Маркс на стр. 76 в първа част на настоящия том, но там е употребен в смисъл на «иманентни производствени разходи» на стоката ($c=v+m$), които съвпадат със стойността на стоката.
- В III част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс употребява термина «Kostenpreis» ту в смисъл на производствена цена (в тези случаи той се превежда с думите «производствени разходи»), ту в смисъл на производствени разходи за капиталиста, т. е. в смисъл $c+v$ (в този случаи той се превежда с думите «производствени разходи»).
- Трояката употреба на термина «Kostenpreis» се обяснява с това, че думата «Kosten» («разходи», «производствени разходи») в икономическата наука се употребявала в три различни значения, което Маркс отбелязва специално в III част на «Теории за принадлежната стойност» (стр. 787—790 и 928 на ръкописа от 1861—1863 г.): 1) в смисъл че е авансирано от капиталиста, 2) в смисъл на цена на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реални (или иманентни) производствени разходи за самата стока.
- Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, терминът «производствени разходи» има и четвърто, вулгарно значение, в което го употребява Ж. П. Сей, който определя «производствените разходи» като «нещо, което се заплаща за производителните услуги на труда, капитала и земята.» (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Това вулгарно разбиране на «производствените разходи» Маркс решително отхвърля (виж например настоящия том, част II, стр. 137—138, 228—229, 513). — 170.

- 64 Цитатът е взет от една от бележките под линия на Бъкънън към неговото издание на «Богатството на народите» от А. Смит (Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». In three volumes. With notes, and additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814. Том II, стр. 55). Във втора глава на своето «Principles» Рикардо привежда в бележка това разсъждение на Бъкънън. — 171.
- 65 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 1—12. — 174.
- 66 J. B. Say. Traité d'économie politique. Cinquième édition, Paris, 1826. Том I, стр. LXXXIII—LXXXIV. Или J. B. Say. „Traité d'économie politique. Sixième édition». Paris, 1841. стр. 41. — 176.
- 67 От книгата на Рикардо Маркс отнася към главите, които разглеждат данъците, освен 12 глави (VIII—XVIII и XXIX), където става дума за данъците в същинския смисъл на думата, още две глави — XXII и XXIII («Премии за износ и забрана на износа» и «Премии за производство»), в които също се засягат въпросите на облагането: според теорията на Рикардо премиите се изплащат от фонда, образуван от едни или други данъци, с които е облагано населението. — 176
- 68 Виж бележка 18. — 179.
- 69 Тук под «средства за живот, които влизат в *потреблението изобщо*», Маркс има предвид, от една страна, всички средства за индивидуално потребление, а от друга — спомогателните материали, които са средства за промишлено потребление за машините (каменни въглища, смазочно масло и т. н.). — 183.
- 70 За понятията «*вземе на производството*» и «*работно време*» виж бележка 8. — 188.
- 71 Средната печалба ще бъде $20\frac{5}{26}\%$, ако изразходваните от фермера и фабриканта капитали са равни. А ако се вземе пред вид разликата във величината на изразходваните капитали: 8)0 ф. ст. от фермера и 130) ф. ст. от фабриканта (всичко 210) ф. ст.), то при съвкупна печалба на двамата, равна на 400 ф. ст., средната печалба ще бъде $\frac{400 \times 100}{2200} = 19\frac{1}{22}\%$. — 198.
- 72 За възгледите на Малтус, Горенс, Джеймс Мил и Мак-Кълък виж съответните раздели в трета част на този том. — 202.
- 73 В английския *квартер* (мярка за насипни тела, равна на 29)0, 9 литра) има 8 *бушела*. — 213.
- 74 Под «численост или пропорционално съотношение на величините» на различните групи предприемачи тук Маркс разбира количеството продукция, което всяка от тези групи доставя на пазара. — 217.
- 75 Маркс има пред вид книгата на Корбет «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained» (London, 1811), в която Корбет твърди, че в промишлеността цената се регулира от стоките, произведени при най-добри условия, при което според мнението на Корбет именно тези стоки образуват преобладаващата маса на всички стоки от даден вид (стр. 42.—44). — 217.
- 76 По-горе, на стр. 126 от втора част на настоящия том, Маркс привежда цитат от книгата на Рошер «Die Grundlagen der Nationalökonomie», който показва пъл-

ната обърканост във възгледите на Рошер за борбата във връзка с Андерсежовата теория за поземлената рента и за «антагонизма между богатите хора и поземлените собственици». — 223.

⁷⁷ Предполага се, че 10% представляват средната норма на печалбата в дадена местност. — 232.

⁷⁸ Маркс има пред вид книгата на Джеймс Стюърт «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy», vol. I, Dublin, 1770, където се рисува процесът на отделянето на града от селото, който се придружава от превръщане на земеделието в капиталистически отрасъл, от интензифициране на труда в селското стопанство и от експроприация на селското население. — Думите на Стюърт «хората започват да ценят времето» се намират на стр. 171 от първия том на посочената книга. Маркс ги посочва заедно с други цитати на Стюърт също в икономическия си ръкопис от 1857—1858 г. (виж К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 742). — 246.

⁷⁹ Маркс има пред вид книгата на Хюлман «Städtewesen des Mittelalters». Theile 1—4, Wopp, 1826—1829. — 249.

⁸⁰ Положението, че всяка сума на рентата (абсолютната рента и диференциалната рента, взети заедно) е равна на разликата между пазарната стойност и производствената, по-подробно се разглежда от Маркс по-нататък (виж настоящия том, част II, стр. 309—310). — 274.

⁸¹ Величината $1\frac{16}{65}$ ф. ст. се получава в резултат от приспадането на индивидуалната стойност на един тон каменни въглища III, която съставлява $1\frac{3}{5}$ ф. ст. от новата пазарна стойност на един тон каменни въглища, равна на $1\frac{11}{13}$ ф. ст. — 274.

⁸² Предходните примери на Маркс засягаха не земеделието, а експлоатацията на каменовъглените мини с различна продуктивност. Но всичко казано за тези мини е приложимо и към земеделието върху земи с различно плодородие. — 275.

⁸³ Маркс нарича *диференциална стойност* (Differentialwert) — както той пояснява по-долу (виж настоящия том, стр. 286) — разликата между пазарната стойност и индивидуалната стойност. Маркс определя диференциалната стойност спрямо единича продукт, диференциалната рента — спрямо целия произведен в дадена категория продукт. Ако пазарната стойност на единица продукт е по-голяма от индивидуалната стойност на последната, разликата ще бъде положителна величина; а ако тя е по-малка от индивидуалната стойност, тази разлика ще бъде отрицателна величина. Оттук знаците + и — в сборната таблица, която Маркс дава на стр. 574 от ръкописа (виж приложението между страници 288—289 от II част на настоящия том).

В таблици C, D и E на стр. 572 от ръкописа (стр. 273—274 от настоящия том) Маркс поставя знаците + и — пред числата, които изразяват (във фунта стерлинги) величината на диференциалната рента. Например в таблица C, в графата «Диференциална рента», стои отрицателна величина « $-9\frac{3}{13}$ ф. ст. ». Това значи, че в дадения случай плодородието на категория I е толкова малко, че земите от тази категория при съществуващата пазарна стойност не само не носят никаква диференциална рента, но дори и абсолютната рента тук спада значително под нейната нормална величина. В случай I C абсолютната рента е равна само на $10\frac{10}{13}$ ф. ст., т. е. тя е с $9\frac{3}{13}$ ф. ст. под нейната нормална величина, която в дадения пример съставлява 10 ф. ст.

В сборната таблица на стр. 574 от ръкописа Маркс изразява същото явление на отрицателната диференциална рента с помощта на отрицателната диференциална стойност, а в графата «Диференциална рента» в тези случаи поставя просто цифрата «0», която тук означава, че няма *положителна* диференциална рента (при наличността в редица случаи на *отрицателна* диференциална рента, която се проявява в съответно намаляване величината на абсолютната рента, което е отразено в графата «Абсолютна рента»). Пренасянето на отрицателните величини в графа «Диференциална стойност» премахва неудобството, което възниква в таблица *C* на стр. 572 от ръкописа, когато трябваше да се съберат диференциалните ренти от различните категории: в сбора влязоха само положителните, със знака +, диференциални ренти, а отрицателната величина « $-\frac{9^3}{13}$ ф. ст.» при сумирането на диференциалните ренти за избягване на двойната сметка се разглеждаше просто като нула. Ето защо за изчисляване на отрицателните диференциални ренти Маркс е въвел в сборната си таблица специална рубрика: «Диференциална стойност на един тон», в която влизат и отрицателните диференциални стойности. — 279.

⁸⁴ След тези думи Маркс дава на 573-а страница от ръкописа съпоставка на таблици *A*, *B*, *C* и *D* в разгърнатата им по всички току-що изброени рубрики форма. На следващата, 574-а, страница от ръкописа Маркс още веднъж преписва в строен вид всички данни на таблици *A*, *B*, *C* и *D* и прибавя към тях съответните данни от таблица *E*. Получава се единна сборна таблица, която е поместена като приложение между страници 275—279 на настоящия том. Нахвърлената от Маркс на стр. 573 от ръкописа съпоставка на същите данни за таблици *A*, *B*, *C* и *D* е влязла в сборната таблица и поради това в текста на тома не се възпроизвежда отделно. — 279.

⁸⁵ Има се пред вид първата част от «Към критиката на политическата икономия» Виж настоящото издание, т. 13, стр. 59—60. — 281.

⁸⁶ В привеждания от Маркс пример в двете съставни части на авансирания капитал пропорционално в еднаква степен влиза продуктът, производството на който зависи от поземлената собственост. Маркс допуска, че въпреки увеличаването на постоянния капитал (88 *c* вместо 80 *c*, поради поскъпване на суровините) и на променливия капитал (22*v* вместо 20*v* поради поскъпване на предметите, които работниците потребяват), стойността на продукта е останала както преди равна на 120. Това е могло да стане само защото се е намалила присвояваната от капиталиста принадлежаща стойност — от 20 на 10; такова намаляване на принадлежната стойност е обусловено от това, че се е увеличила с 10 единици диференциалната рента, която на по-продуктивните участъци е нараснала във връзка с преминаването към експлоатация на по-малко продуктивни участъци. Следователно новосъздадената стойност, равна както преди на 40 (тъй като начинът на производство си оставя предишният), се подлага тук на следното преразпределение: 10 единици образуват сега принадлежната стойност, която се пада на капиталиста, 20 единици отиват за променлив капитал, а 10 единици — за увеличаване на диференциалната рента, което е станало по пътя на увеличаване стойността на постоянния капитал с осем единици и стойността на променливия капитал — с две единици.

По-нататък на страница 634—586 от ръкописа (стр. 492—496 от втората част на настоящия том) Маркс разглежда аналогичен случай с примера на такъв земеделски капитал, продуктът на който на свой ред влиза в натурална форма в образуването на елементите на постоянната и променливата част на този капитал. — 296.

87 При съставянето на това изчисление, което сам Маркс непосредствено в следващия абзац нарича „невъзможно“, той изхожда от това, че отново приложеният в памук предачеството труд е равен на 40 ф. ст., и се ограничава с това, че е разпределил това количество от фунта стерлинги върху необходимия и принадлежния труд съответно с предположението за повишаване на необходимата работна заплата с $\frac{1}{3}$. Изчислението стана невъзможно поради това, че в този случай — при капитал от 100 ф. ст. — не може да не се измени предишният брой работници (20 души) и предишната сума на отново приложението от тях труд (40 ф. ст.). Шом необходимата работна заплата се е повишила съгласно предположението с $\frac{1}{3}$, капиталът от 100 ф. ст. вече не може да наема 20 работници, а е принуден да съкрати техния брой до $18\frac{3}{4}$, което именно приема Маркс в по-нататъшните си изводи. А изменението в броя на работниците влече след себе си и всички останали изменения в изчислението, което се отнася до II случай. Това изчисление се получава по следния начин. Докато по-рано 1 работник струваше 1 ф. ст., то сега струва $1\frac{1}{3}$ ф. ст., а 20 работници сега струват $26\frac{2}{3}$ ф. ст. Или, за да продължи производството на прежда в предишния мащаб, е нужен капитал от $106\frac{2}{3}$ ф. ст., чийто състав е $80c + 26\frac{2}{3}v$. При повторното изчисляване на 100 ф. ст. съставът на капитала ще бъде $75c + 25v$. — 305.

Маркс употребява тук, а понякога и по-нататък, термина «Produktionskosten» в смисъл на производствени разходи плюс средната печалба, т. е. в смисъл на цена на производството. Аналогична употреба на термина «Produktionskosten» се среща и на отделни места в том III на «Капиталът». Виж К. Маркс. «Das Kapital». 3-ter Band, 2-ter Theil, Hamburg. 1894, S. 192, 213, 271—273. В настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 195, 216, 278 — 280). — 312.

89 Виж бележка 26. — 313.

90 За теорията на Уйкфилд за колонизацията виж К. Маркс. «Капиталът». Том I, глава 25. — 323.

91 В предишната глава Маркс посочва, че I категория в таблица Д «играе напълно пасивна роля» (стр. 318): «не тя определя пазара, а това правят против нея категориите IV, III, II» (стр. 320), които със своя натиск върху пазара държат пазарната стойност на продукта на равнището на индивидуалната цена и разходите на продукта от I категория, т. е. на значително по-ниско равнище, отколкото е индивидуалната стойност на този продукт. — 343.

92 Под *пазарна цена на разходите* (the market cost-price) Маркс разбира общата цена на разходите, която регулира пазарните цени на стоките в определена производствена сфера. Ср. настоящия том, част II, стр. 124, където пазарната цена на разходите фигурира под названията «обща средна цена», «пазарна средна цена». — 344.

93 В последната графа на таблицата на стр. 346—347, а също и в текста на стр. 348—349, под «абсолютна рента» Маркс подразбира *нормата* на абсолютната рента — 351.

94 «The morning Star» («Утринна звезда») — английски всекидневен вестник, орган на манчестерските фритредери Кобден и Брайт; излизал в Лондон от 1855 до 1869 г. — 354.

95 Рикардо нарича рентата създаване на стойността в смисъл, че тя дава възможност на земеделците да получават в свое разпореждане прираста на стойността на целия обществен продукт, който според Рикардо има място в резултат на нарастваната трудност на производството на една или друга част от пшеницата. В 32-ра

глава на своята книга Рикардо подлага на критика възгледите на Малтус за рентата като за «чиста печалба и ново създаване на богатство» и изтъква положенията, че рентата не прибавя нищо към богатството на обществото като цяло, а представлява само «пренасяне на част от стойността на пишещата и стоките от предишните им притежатели и към поземлените собственици».

По-пълно това място от «Principles» на Рикардо се цитира от Маркс по-нататък — на стр. 594 от втората част на настоящия том. То послужи като изходен пункт за учението на Маркс за «лъжливата социална стойност» (виж настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 203—204). Ср. също бележка 30. — 369.

- ⁹⁶ Маркс има предвид Родбергусовото положение, че в производствените разходи на земеделския продукт не влиза стойността на суровините. Виж настоящия том, глава VIII, § 4. — 371.
- ⁹⁷ Този ред е бил вписан от Маркс вече след като той е написал откъса, който засяга възгледите на Смит за рентата от жилищните сгради (стр. 641 от Марксовия ръкопис). — 397.
- ⁹⁸ И двата цитата от Смит, които се съдържат в този откъс, се привеждат от Маркс не по френския превод на Г. рние, по който Маркс цитира Смит в настоящия том, а на английски език, по книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (издание трето, глава 14-a). — 397.
- ⁹⁹ Маркс има предвид стр. 230 от книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation», 3rd edition, London, 1821. Руски превод — том I стр. 170—171. — 397.
- ¹⁰⁰ По-нататък в ръкописа следва откъс, в който се анализират изказванията на Рикардо за собственото му разбиране на рентата. Този откъс, отделен от предходния му текст с черта, е прибавка към главите, в които се разглежда Рикардовата теория за рентата; по съдържанието си той се отнася към глава тринадесета, където е и поместен в настоящото издание (виж стр. 335—336).
След този откъс в ръкописа иде затворената в кръгли скобки прибавка към анализа на Рикардовата цена на разходите, който Маркс дава в глава десета, където тази прибавка е и пренесена в настоящото издание (виж стр. 224—225). — 404.
- ¹⁰¹ По-нататък в ръкописа (стр. 641) се намира откъс, който засяга възгледите на Смит за рентата от жилищните сгради. Този откъс в настоящото издание е пренесен в глава четиринадесета (виж стр. 392—393). — 418.
- ¹⁰² След това в ръкописа (края на страница 642 и началото на стр. 643) идва откъс, който засяга противоположните едно на друго изменения в стойността на постоянния и променливия капитал. Този откъс, който е прибавка към стр. 640—641 от Марксовия ръкопис, е поместен на стр. 411—413 на настоящия том. — 419.
- ¹⁰³ Това определение на монополната цена Рикардо дава в 17-а глава на своите «Principles» (издание трето, стр. 289—290; руски превод, том I, стр. 27). Аналогично определение на монополната цена, което дава А. Смит, е приведено от Маркс по-горе, на стр. 374 от втората част на настоящия том. — 421.
- ¹⁰⁴ Маркс има пред вид разделите IV и V от първа глава на книгата на Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (third edition), където той изследва въпроса за влиянието на повишаването или намаляването на работната заплата върху «относителните стойности» на стоките, които се произвеждат

от капиталите с разнороден органичен състав. Подробен критичен разбор на тези два раздела Маркс дава на стр. 183—212 от втората част на настоящия том. — 425.

- 105 Маркс набелязва тук като пример едно от направленията, в които може да се извършва процесът на приближаване на органическия състав на земеделския капитал към органическия състав на промишления капитал. За изходна точка Маркс взема

$60c + 40v$ — за земеделския капитал.

$80c + 20v$ — за неземеделския капитал.

Маркс допуска, че поради повишаване производителността на земеделския труд броят на работниците в земеделието намалява с една четвърт. Следователно изменя се органическият състав на земеделския капитал: за продукт, който по-рано е изисквал разход на капитал 100 единици — $60c + 40v$, — сега се изисква разход само на 90 единици капитал — $60c + 30v$, което, пресметнато на 100, $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$. Следователно органическият състав на капитала в земеделието би се приближил към органическия състав на капитала в промишлеността.

Маркс допуска по-нататък, че едновременно с намаляването на броя на земеделските работници става още и понижаване на работната заплата с една четвърт, което е обусловено от поевтиняването на пшеницата. В такъв случай е необходимо да се допусне, че работната заплата би се понижала в същата пропорция и в промишлеността. Но върху земеделския капитал, който има по-нисък състав, понижаването на работната заплата трябва да се отрази по-силно, отколкото върху земеделския капитал. Това би довело до ново намаляване на разликата между състава на капитала в земеделието и неговия състав в промишлеността.

Земеделският капитал $66\frac{2}{3}c + 33\frac{1}{3}v$ при понижаване на работната заплата с $\frac{1}{4}$, се превръща в капитал $66\frac{2}{3}c + 25v$, което, пресметнато върху 100, дава $72\frac{3}{11}c + 27\frac{3}{11}v$.

Неземеделският капитал $80c + 20v$ при понижаване на работната заплата с $\frac{1}{4}$, се превръща в капитал $80c + 15v$, което, пресметнато на 100, дава $84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v$.

При по-нататъшно намаляване броя на работниците в земеделието и при по-нататъшно понижаване на работната заплата органическият състав на земеделския капитал все повече би се приближавал към органическия състав на неземеделския капитал.

Разглеждайки този хипотетичен случай, Маркс — за да изясни влиянието, което нарастването на производителността на труда в земеделието оказва върху органическия състав на земеделския капитал — се абстрахира от едновременното, в повечето случаи още по-бързо нарастване на производителността на труда в промишлеността, което се изразява в по-нататъшно повишаване на органическия състав на промишления капитал в сравнение със земеделския. За съотношението между органическия състав на капитала в промишлеността и в земеделието виж по-горе, стр. 6—9, 90—91, 109—110, 256. — 425.

- 106 В номерацията на страниците на ръкописа Маркс е пропуснал цифрата 649.—429.

- 107 На следващата (653) страница от ръкописа си Маркс се връща към «злорадството» на Сей във връзка с това, че Рикардо се позовава на закона за предлагането и търсенето при определяне «стойността на труда» със средствата на съществуване, които са необходими за издръжка на работника. При това Маркс се позовава на френския превод на книгата на Рикардо, който е направен от Констансио и снабден с бележките на Сей. Маркс тук е допуснал неточност. В бележките си върху текста на Рикардо Сей «злорадствува» за това, че с помощта на предлагането и търсенето Рикардо определя стойността на *парите*. Маркс

- дава съответното място от бележките на Сей в «Нищета на философията» (виж настоящото издание, т. 4, стр. 117). То е взето от книгата: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II. Paris, 1835, p. 206—207. — 434.
- 108 Виж бележка 107. — 435.
- 109 Маркс се позовава на брошурата на Джеймс Дикон Юм «Thoughtson the Corn-Laws» (London, 1815). Като говори за положението на Адам Смит, че «цената на труда се определя от цената на зърнените храни», Юм пише: «Когато д-р Смит говори за пшеницата, той има предвид храната изобщо, . . . всички селскостопански продукти» (стр. 59). — 437.
- 110 Маркс има предвид раздела в своя ръкопис, който започва в III тетрадка на стр. 95 b и е озаглавен «2) Абсолютна принадлезна стойност». Пасажът, на който се позовава Маркс, се намира в подразделение d) на този раздел, озаглавено «Едновременни работни дни» (стр. 102—104 от ръкописа на Маркс). — 446.
- 111 Маркс има предвид новосъздадената от двадесет работници стойност: един работен час на тези двадесет работника създава стойност от 2 ф. ст., а работният ден от 14 часа създава стойност от 28 ф. ст. — 447.
- 112 Стойността на съвкупния продукт съдържа пренесена върху продукта стойност (c) и новосъздадена стойност ($v + m$). Тъй като Маркс се абстрахира в дадения случай от основния капитал, пренесената стойност се свежда до стойността на суровините. В разглеждания пример стойността на суровините се равнява на $93\frac{1}{3}$ ф. ст. (за един час се преработва в прежда $133\frac{1}{3}$ фунта памук, за 14 часа — $1866\frac{2}{3}$ фунта; 1 фунт памук струва 1 шил.). Заедно с новосъздадената стойност (28 ф. ст.) това прави $121\frac{1}{3}$ ф. ст. — 447.
- 113 Виж бележка 20. — 475.
- 114 Тук Маркс има пред вид такива критични на Рикардо като Ж. Б. Сей, който упреква Рикардо, че поставя в основата на разсъжденията си «абстрактни принципи, на които се приписва твърде общо значение», в резултат на което се получавали изводи, които не съответствували на реалната действителност. (J. B. Say. *Traité d'économie politique*. Sixième édition. Paris, 1841, p. 40—41). — 476.
- 115 Цифрата $51\frac{11}{39}$ тона се получава в резултат от следното изчисление: ако $16\frac{2}{3}$ работника в категория III на таблица E произвеждат $62\frac{1}{2}$ тона, то $13\frac{79}{117}$ работници при същата производителност на труда ще произведат $\frac{13\frac{79}{117} \times 62\frac{1}{2}}{16\frac{2}{3}}$, т. е. $51\frac{11}{39}$ тона. — 497.
- 116 Виж бележка 11. — 503.
- 117 Маркс има пред вид книгата: W. Blake. «Observation on the Effects produced by the Expenditure of Government during the Restriction of cash Payments». London, 1823. Извадки от тази книга по засегнатия в текста въпрос със забележки на Маркс се намират в неговия икономически ръкопис от 1857—1858 г. (виж К. Маркс. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 672—673). — 503.
- 118 Има се пред вид световната изложба в Лондон, открита на 1 май 1862 г., на която са демонстрирани образци на промишлената и селскостопанската продукция, произведения на изкуството и най-нови постижения на науката. — 503.

- ¹¹⁹ Тук Маркс за втори път отбелязва онова място в «Principles» на Рикардо, където думата „производител“ («producer») е употребена в смисъл «работник» (това отъждествяване у Рикардо на понятията «производител» и «работник» за пръв път е отбелязано от Маркс по-горе, на стр. 458). На други места в книгата си Рикардо употребява думата «производител» в смисъл «капиталист-предприемач» (виж например цитати от книгата на Рикардо, дадени в текста на стр. 459—460). — 503.
- ¹²⁰ Цитираната тук бележка на Рикардо по повод възгледите на Сей за съотношението между печалбата и лихвата Маркс привежда повторно на страница 736 от своя ръкопис, като я поставя като неотнасяща се за това, за което става дума на стр. 736, в квадратни скоби и ги придружава със заключителните думи на Рикардо («никакви обстоятелства не могат да ги заставят да си сменят местата») с репликата: «Последното «при известни обстоятелства» е положително невярно».
- В III том на «Капиталът» (глава 22-ра) Маркс показва възможността за противоположни едно на друго движения на нормата на печалбата и лихвения процент в различните фази на капиталистическия цикъл. Маркс пише: «Ако разгледаме циклите на оборотите, в които се движи съвременната промишлено т. . . ние ще видим, че ниското равнище на лихвата в повечето случаи съответствува на периодите на процъфтяване или на свръхпечалба, покачването на лихвата — на прехода от процъфтяване към сменящата го фаза, а максимумът на лихвата, достигаш най-големите лихварски размери, съответствува на кризата» (виж настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 378). — 512.
- ¹²¹ Тук Маркс се връща към въпроса, разглеждан на стр. 470—471 на настоящия том — към въпроса за влиянието, което оказват върху средната норма на печалбата и съответно върху производствените разходи по-високите, отколкото в метрополията печалби, получавани от колониалната и изобщо външната търговия. По този въпрос, както показва Маркс, Адам Смит се е придържал към по-правилни възгледи, отколкото Рикардо. Ср. също настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 251 — 254. — 513.
- ¹²² Този пример е основан върху предположението, че при увеличаваша се производителност на труда от 20 квартера пшеница, изразходвани като семена, се получава реколта с 50% по-голяма, отколкото преди. Ако по-рано реколтата е била, да речем, 100 квартера, сега, при изразходване на предишното количество труд, тя ще бъде 150 квартера, но тези 150 квартера струват толкова, колкото преди са стрували 100 квартера, т. е. 300 ф. ст. По-рано семената са съставлявали 20% от реколтата (както по количество на кварталите, така и по стойност), а сега са само 13¹/₃%. — 518.
- ¹²³ Затворените в скоби думи «Виж Мак-Кълък» са вписани от Маркс по-късно (с молив). В писмото си до Енгелс от 24 август 1867 г. Маркс, като се позовава на своето писмо до него от 20 август 1862 г., в което той за пръв път изкачва мисълта за използването на амортизационния фонд за натрупването, съобщава на Енгелс, че по-късно е намерил известни намеци по този въпрос у Мак-Кълък. Маркс има предвид книгата на Мак-Кълък «The Principles of Political Economy». Edinburgh, 1825, стр. 181—182. В третата част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс се връща към този въпрос на стр. 777 и 781 от своя ръкопис. — 525.
- ¹²⁴ Има се предвид първа част от «Към критиката на политическата икономия». Виж настоящото издание, т. 13, стр. 97—98, 147—148, 151—154. — 539.
- ²⁶ Y. B. Say, «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 382: «Продуктите се купуват само срещу продукти». Тази формула на Сей

- почти дословно се възпроизвежда у Рикардо в цитираното по-нататък (на стр. 555) място от неговите «Principles» (third edition, London, 1821, p. 341). Маркс я критикува по-нататък в текста на «Теории за принадлежната стойност» (виж настоящия том, част II, стр. 545—548 и част III, глава «Разлагане на рикардианската школа», стр. 811 от ръкописа на Маркс). — 539.
- ¹²⁶ Маркс има предвид разсъжденията на Джеймс Мил за постоянното и необходимо равенство между производството и потреблението, между предлагането и търсенето, между сумата на покупките и сумата на продажбите, които се съдържат в 3-и раздел на 4-а глава на книгата му «Eléments of Political Economy», London, 1821, p. 186—195. Този възглед на Джеймс Мил (изказан за пръв път от него в брошурата «Commerce Defended», London, 1808) Маркс разглежда по-подробно в първа част на «Към критиката на политическата икономия», в раздела за метаморфозата на стоките (виж настоящото издание, т. 13, стр. 82—83). — 539.
- ¹²⁷ [S. Bailey.] «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1823, p. 71—93. — 541.
- ¹²⁸ W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 368—370. — 544.
- ¹²⁹ Виж бележка 126. — 550.
- ¹³⁰ В първа част на «Теории за принадлежната стойност» Маркс пояснява по следния начин израза «по-ниско от своята цена»: «по-ниско от своята цена — т. е. по-ниско от паричната сума, в която е представена нейната (на стоката) стойност» (виж настоящия том, част I, стр. 308). — 551.
- ¹³¹ Маркс има предвид раздела «Метаморфоза на стоките». В първата част на «Към критиката на политическата икономия». Виж настоящото издание, т. 13, стр. 73—84, особено стр. 82—84. — 554.
- ¹³² Маркс има предвид онази част от своето изследване, която по-късно израсна в трети том на «Капиталът». — 561.
- ¹³³ Кратки бележки за формите на кризата Маркс нахвърля наскоро след това на кориците на XIII тетрадка (страница 770 от ръкописа) и XIV тетрадка (страницы 771 и 861). Текстът на тези страници е поместен по-горе (в параграф 11: «Към въпроса за формите на кризата») съгласно бележката на Маркс: «Към стр. 716». — 565.
- ¹³⁴ В ръкописа по-нататък следва неголям пасаж за възгледите на Рикардо за парите и разменната стойност. Този пасаж Маркс затваря в скоби и го снабдява с указание, че той трябва да се пренесе на друго място, като нарушаващ непосредствената връзка на изложението. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 553, като бележка под линия. — 568.
- ¹³⁵ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 339: «... търсенето е ограничено само от производството» (Това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 539), и p. 347: «... няма граници за търсенето, няма граници за прилагане на капитала...» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 543). — 568.
- ¹³⁶ Маркс има предвид I—V тетрадки от ръкописа си от 1861—1863 г., които в този ръкопис са непосредствено преди «Теории за принадлежната стойност», особено разделите за производството на абсолютна принадлежната стойност и за производството на относителна принадлежната стойност. — 570.

- ¹⁸⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 342: «... нищо друго не може да предостави тези средства, освен увеличаването на производството» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 552) и p. 339—340: «... малко е вероятно, че той постоянно ще произвежда такава стока, която не се търси» (това място в по-широк контекст се цитира у Маркс по-горе, на стр. 539 и 549). — 571.
- ¹⁸⁸ В ръкописа по-нататък следва затворен в скоби кратък пасаж, който съдържа пример за частична криза — свръхпроизводство на прежда, предизвикано от въвеждането на предачни машини. В настоящото издание този пасаж е поместен по-горе, на стр. 569, като бележка под линия. — 572.
- ¹³⁹ Маркс има предвид разсъжденията на Сей (в неговите «Lettres à Malthus», Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава наводняване на пазара с английски стоки, причината за това е, че недостатъчно се произвеждат такива италиански стоки, които биха могли да се обменят с английските. Тези разсъждения на Сей се цитират в анонимния трактат «An Inquiry into those Principles. . .» (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от «An Inquiry into those Principles. . .» в неговата XII тетрадка за бележки, стр. 12. Сравни също тезата на Сей, че «задръжката в пласмента на някои продукти се предизвиква от рядкото производство на някои други», която Маркс разглежда на стр. 253 от първата част на настоящия том. — 581.
- ¹⁴⁰ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI, London, 1838—1857. За влиянието на природните условия върху цените Тук говори в редица места на този шесттомен труд и по-специално в началото на IV том, който излиза през 1848 г. — 582.
- ¹⁴¹ Сисмонди обяснява кризите на «нарастващата диспропорция между производството и потреблението» (J. C. L. Simonde de Sismondi. «Nouveaux Principes d'Economie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, p. 371). В «Анти-Дюринг» Енгелс отбелязва, че «обяснението на кризите с недостатъчното потребление води началото си от Сисмонди, при когото то има още някакъв смисъл» (виж настоящото издание, т. 20, стр. 295), а в предговора към II том на «Капиталът» Енгелс дава от «Nouveaux Principes» на Сисмонди следното място за илюстриране гледището на Сисмонди: «И така вследствие концентрацията на имуществата у неголям брой собственици вътрешният пазар все повече и повече се съкращава и промишлеността все повече и повече трябва да търси пласмент на външните пазари, където я заплашват големи сътресения» (виж настоящото издание, т. 24, стр. 22). Към въпроса за възгледите на Сисмонди за кризите Маркс се връща в трета част на «Теории за принадлежната стойност», като отбелязва както ценните елементи в концепцията на Сисмонди, така и присъщите ѝ основни недостатъци (виж особено в главата за Малтус, стр. 775 от ръкописа на Маркс). — 584.
- ¹⁴² Това място се намира още в първото издание на «Principles» на Рикардо, което излиза през 1817 г. — 601.
- ¹⁴³ J. Stewart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 396. Това място се дава от Маркс в икономическия му ръкопис от 1857—1858 г. (Виж К. Маркс. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Москва, 1939, S. 666). Сравни също настоящия том, част I, стр. 19 и том 25, част II, стр. 348. — 604.
- ¹⁴⁴ По всяка вероятност тук Рикардо има предвид речта, която е произнесъл в английската камара на общините на 16 декември 1819 г. по повод предложението

на Уилям Дьо Креспини да се създаде комисия за проучване на представения от Роберт Оуен план за ликвидиране на безработицата и подобряване положението на трудещите се класи.

В речта си Рикардо твърди, че «машините не намаляват търсенето на труд» (The Works and Correspondence of David Ricardo. Edited by P. Sraffa. Voll V, Cambridge, 1952, стр. 30). — 606.

- ¹⁴⁵ За понятието «действителна работна заплата» («real wages») у Рикардо виж във втората част на настоящия том, стр. 432, 435, 449, 457 и 472—473. — 608.
- ¹⁴⁶ «The Standard» («Знаме») — всекидневен английски консервативен вестник, основан в Лондон през 1827. — 626.
- ¹⁴⁷ Става дума за статията «Америка на изложбата», напечатана (без да се посочва името на автора) на стр. 5—6 на вестник «Standard» от 19 септември 1862 г. За световната изложба през 1862 г. виж бележка 118. — 626.
- ¹⁴⁸ Печатаните като приложения към втора част на «Теории за принадлежната стойност» кратки бележки на Маркс са написани от него на кориците на тетрадки XI, XII и XIII. Те съдържат допълнителен материал по някои от въпросите, разглеждани в основния текст на втора част от «Теориите». — 639.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

Абрахам а Санта Клара (Abraham a Santa Clara) (псевдоним на Улрих Мегерле) (1644—1709)— австрийски католически проповедник, литератур. — 124.

Андерсън (Anderson), Джеймс (1739—1808) — английски буржоазен икономист, разработил в основни линии теорията за диференциалната рента. — 26, 88, 117—120, 125—129, 134, 136, 152—156, 167, 170, 171, 251, 252, 254, 257, 260, 346, 647.

Арбуътнот (Arbuthnot), Джон — английски фермер, икономист, практик от XVIII в. — 641, 642.

Б

Банфилд (Banfield), Томас Чарлз (1795—1880) — английски буржоазен икономист. — 14.

Барто (Barton), Джон (краят на XVIII — първата половина на XIX в.) — английски икономист, представител на класическата буржоазна политическа икономия. — 597, 600, 601, 612, 628, 629—637.

Бастиян (Bastian) Адолф (1826—1905)— германски буржоазен етнограф. — 127.

Бейли (Bailey), Самуел (1791—1870) — английски буржоазен икономист и философ; обявявал се против трудната теория на Рикардо за стойността от позициите на вулгарната политическа икономия; същевременно правилно забелязал някои противоречия в икономическите възгледи на Рикардо. — 127, 173, 179, 182, 434, 436, 437, 541.

Блейк (Blake), Уилям — английски икономист от първата половина на XIX в., автор на трудове за паричното обръщение. — 502, 503.

Бюкзънън (Buchanan), Дейвил (1779—1848) — английски публицист и буржоазен икономист, изследовател и комментатор на А. Смит. — 26, 171, 172, 420, 421, 426.

Давенант (Davenant), Чарлз (1656—1714) — английски икономист и статистик, меркантилист. — 115, 134.

Дарвин (Darvin), Чарлз Робърт (1709—1882) — велик английски естествоизпитател, основоположник на научната еволюционна биология. — 121, 124, 125.

Де Квинси (De Quincey), Томас (1785—1859) — английски писател и икономист, коментатор на Рикардо; неговите трудове отразяват ункдъка и разложението на Рикардовата школа. — 461, 462, 501, 502.

Домбл (Dombale), Кристоф Жозеф Александър Мъто дьо (1777—1843) — известен френски агроном. — 15, 16.

Е

Емери (Emery) XIX в. — американски изобретател и капиталист. — 627.

Ербер (Herbert), Клод Жак (1700—1758) — френски икономист, физиократ, един от предшествениците на Малтус в областта на антинаучната теория за народонаселението. — 124

К

Кене (Quesnay), Франсоа (1694—1774) — голям френски икономист, основател на школата на физиократите; по професия лекар. — 38.

Кинг (King), Грегори (1648—1712) — английски статистик. — 636.

Кирхман (Kirchmann), Юлиус (1802—1884) — германски юрист и философ. — 157, 158.

Кобет (Cobbett), Уилям (1762—1835) — английски политически деец и публицист, виден представител на древнобуржоазния радикализъм, борец за демократизация на английския политически строй. — 124, 127.

Констансио (Constancio), Франсиско Солано (1772—1846) — португалски лекар, дипломат и писател; превеждал на френски език трудовете на английски икономисти. — 435.

Корбет (Corbett), Томас — английски буржоазен икономист от XIX в. — 217, 255, 544.

Кери (Carey), Хенри Чарлз (1793—1879) — американски еулгарен буржоазен икономист, автор на реакционната теория за хармония на класовите интереси в капиталисти-

ческото общество. — 26, 166, 176, 336, 615.

Л

Людвик XIV (1638—1715) — френски крал (1643—1715). — 145.

Людвик XV (1710—1774) — френски крал (1715—1774). — 145.

Людвик XVI (1744—1793) — френски крал (1774—1792), екзекутиран през време на френската буржоазна революция; краля на XVIII в. — 145.

М

Мак Кормик (MacCormick), Сайръс Хол (1809—1884) — американски изобретател. 627.

Мак Кълък (Mac Culloch), Джон Рамси (1789—1864) — английски буржоазен икономист, вулгаризатор на икономическото учение на Рикардо, върл апологет на капитализма. — 118, 125, 128, 153, 202, 204 52.

Малтус (Maltus), Томас Робърт (1766—1834) — английски свещеник, икономист, идеолог на обуржоазилата се земеделска аристокрация, апологет на капитализма, проповедник на човеконенавистната теория за народонаселението. — 23, 26, 64, 117—126, 145, 152, 171, 176, 202, 211, 357, 369, 428, 432, 453, 461, 529, 589, 598, 629, 636, 641, 645, 646.

Мил (Mill), Джеймс (1773—1863) — английски буржоазен икономист и философ, вулгаризатор на теорията на Рикардо; същевременно правил някои радикални изводи от нея. — 161, 202, 539, 540, 550, 551.

Мил (Mill), Джон Стюърт (1806—1873) — английски буржоазен икономист и философ позитивист, епигон на класическата школа в политическата икономия; син на Джеймс Мил. — 42, 127, 548.

Н

Нюман (Newman), Френсис Уилям (1805—1897) — английски филолог

и публицист, буржоазен радикал, автор на редица трудове по религиозни, политически и икономически въпроси. — 14, 30, 346, 347.

О

Овидий (Публий Овидий Назон) (43 пр. н. е. — ок. 17 н. е.) — бележит римски поет. — 128.

П

Пети (Petty), Уйлям (1623—1687) — бележит английски икономист и статистик, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия в Англия. — 115, 134.

Прудон (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 9, 168.

Р

Рамсей (Ramsy), Джордж (1800—1871) — английски икономист, един от последните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 631, 632.

Рикардо (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — английски икономист, най-големият представител на класическата буржоазна политическа икономия. — 8—10, 18, 24—26, 36, 37, 51, 52, 61, 69, 85, 88, 89, 94, 95, 96, 103, 104, 106, 108, 109, 112, 117, 118, 121—129, 134, 136, 138, 147, 152, 157—159, 161—167, 170—196, 198—216, 218—226, 229—231, 234—235, 242, 250—258, 260—266, 269, 288, 289—293, 320—321, 328—342, 343—348, 354, 356—369, 381, 383, 388, 391, 394, 395, 397, 404, 405—412, 417—421, 424—427, 429—442, 444, 446, 449—478, 480—482, 488, 489, 490—491, 496, 497, 501—512, 514, 517, 531, 532, 537—539, 542—550, 552, 553, 565, 568,

570, 571, 573—583, 583—592, 594—612, 615—622, 624—626, 628—630, 632—633.

Родбертус-Ягецов (Rodbertus-Jagetzow), Йохан Карл (1805—1875) — германски вулгарен икономист и политически деец, идеолог на обуржоазилото се пруско юнкерство, проповедник на реакционните идеи на пруския „държавен социализъм“. — 3, 4, 11, 16, 18, 38, 40, 45, 50—62, 64, 65, 68—72, 76, 77, 79—81, 83—89, 91—94, 96, 101, 102, 107—110, 115, 128, 131—133, 157—169, 188, 251, 253, 255, 260, 371, 641.

Росер (Roscher), Вилхелм Георг Фридрих (1817—1894) — германски вулгарен икономист, професор в Лайпцигския университет, основател на така наречената историческа школа в политическата икономия. — 125—128, 137, 138, 223, 544.

С

Сисмонди (Sismondi), Жан Шарл Леонар Симон Дьо (1773—1842) — швейцарски икономист, дребнобуржоазен критик на капитализма, виден представител на икономическия романтизъм. — 121, 410, 584.

Смит (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 18, 94, 108, 109, 128, 158, 159, 163, 170, 174—176, 179, 180, 202, 211, 223, 224, 226, 229—250, 254, 257, 260, 262, 265, 331, 332, 336, 342, 357, 361, 363—405, 407, 421, 429—434, 436—438, 441, 449, 451, 454, 457, 460, 463, 474—476, 506, 510—514, 531, 537, 543, 544, 545, 573—576, 591, 602, 604, 619, 629, 630, 641.

Стирлинг (Stirling), Патрик Джеймс, (1809—1891) — английски вулгарен икономист. — 25, 503.

Стьюарт (Steuart), Джеймс (1712—1780) — англ. буржоазен икономист, един от последните представители

на меркантилизма. — 117—118, 124, 128, 246, 604.

Сей (Say), Жан Батист (1767—1832) — френски буржоазен икономист, представител на вулгарната политическа икономия. — 137, 174—176, 229, 410, 434, 435, 476, 512, 513, 539, 540, 546, 547, 549, 581, 603, 604.

T

Тарело де Леонато (Tarello de Leonato) Камило (XVI в.) — италиански агробиолог. — 152.

Таусенд (Townsend), Джозеф (1739—1816) — английски свещеник, геолог и социолог, пропагандирал антинаучната теория за народонаселението, заимствувана по-късно от Малтус. — 118, 124.

Торенс (Turgens), Робърт (1770—1864) — английски буржоазен икономист; вулгаризатор на икономическото учение на Рикардо; отричал приложимостта на трудовата теория за стойността към условията на капиталистическия начин на производство. — 202.

Тук (Токе), Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист, принадлежал към класическата школа в политическата икономия, критик на Рикардовата теория за парите; автор на многоотомния труд «История на цените». — 118, 582.

У

Уилсън (Wilson), Джеймс (1805—1860) — английски буржоазен икономист и политически деец, основател и редактор на списание «Economist»; фритредер, противник на количествената теория за парите. — 544.

Уитни (Whitney), Илай (1765—1825) — американски изобретател. — 627.

Уолс (Wallace), Робърт (1697—1771) — английски свещеник и статистик, пропагандатор на антинаучната теория за народонаселението, заим-

ствувано по-късно от Малтус. — 124, 125.

Уорд (Ward), У. Г. (XIX в.) — американски изобретател. — 627.

Уейд (Wade), Джон (1788—1875) — английски буржоазен публицист, икономист и историк. — 9.

Уейкфийлд (Wakefield), Едуард Гидон (1796—1832) — английски държавен деец, икономист, провъзгласил буржоазната теория за колонизацията. — 255, 322, 433.

Уест (West), Едуард (1782—1828) — английски икономист, един от представителите на класическата буржоазна политическа икономия, разработвал въпросите за поземлената рента. — 26, 118, 126, 127, 141, 152, 261.

Ф

Форстър (Forster), Натаниел (ок. 1726—1790) — английски свещеник, автор на редица икономически трудове, обявявал се в защита на интересите на работниците. — 643.

Фулартън (Eullarton), Джон (1780—1849) — английски буржоазен икономист, автор на трудове по въпросите на паричното обръщение и кредита, противник на количествената теория за парите. — 544.

Фурие (Fourier), Шарл (1772—1837) — велик френски социалист утопист. — 244.

Х

Халет (Hallett), Фредерик Френсис (XIX в.) — английски агроном. — 503, 504.

Хансбрау (Hansbrow) (XIX в.) — американски изобретател. — 627.

Хемрих VII (1457—1509) — английски крал (1485—1509). — 252.

Ходскин (Hodskin), Томас (1787—1869) — английски икономист и публицист; защищавал интересите на пролетариата и критикувал капитализма от позициите на утопичния социализъм, използвал теорията на

Рикардо за социалистически изводи. — 647.

Хопкинс (Hopskins), Томас — английски буржоазен икономист от първата половина на 19 в. — 26, 50, 130, 141, 145, 146, 148, 644.

Хоуз (Hawes) (19 в.) — американски изобретател. — 627.

Хюлман (Hüllmann), Карл Дитрих (1765—1846) — немски буржоазен историк, автор на редица трудове по история на средните векове. — 249.

Ч

Чалмърс (Chalmers), Томас (1780—1847) — английски протестантски теолог и буржоазен икономист, последовател на Малтус. — 253.

Щ

Щорх (Storch), Андрей (Анри, Хенри) Карлович (1766—1835) — руски икономист, статистик и историк, член на Петербургската академия на науките, епигон на класическата

буржоазна политическа икономия. — 100, 104, 313.

Ю

Юм (Hume), Дейвид (1711—1776) — английски философ, субективен идеалист, агностик; буржоазен историк и икономист, противник на меркантилизма, един от ранните представители на количествената теория за парите. — 129.

Юм (Hume), Джеймс Дикън (1774—1842) — английски буржоазен икономист, фритредер. — 437, 645, 646.

Юнг (Young), Артър (1741—1820) — английски агроном и буржоазен икономист. — 145.

Юр (Ure), Ендрю (1778—1857) — английски химик, вулгарен буржоазен икономист, автор на редица трудове по икономика на промишлеността. — 544.

Ъ

Ъндайк (Opdyke), Джордж (1805—1880) — американски капиталист, буржоазен икономист. — 26.

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

- Anderson, J. A. Calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain. London, 1801 (Андерсън Дж. Безпристрастно изследване на обстоятелствата, които доведоха до сегашната оскудност на зърнени храни в Британия. Лондон, 1801). — 125, 126, 153—154.*
- Anderson, J. Essays relating to agriculture and rural affairs. Vols. I—III. Edinburgh and London, 1775—1796 (Андерсън Дж. Очерци по земеделските и селскостопанските работи. Томове I—III. Единбург и Лондон, 1775—1796). — 117, 157.*
- Anderson, J. An Inquiry into the causes that have hitherto retarded the advancement of agriculture in Europe. Edinburgh, 1779 (Андерсън, Дж. Изследване за причините, които са забавяли досега прогреса на земеделието в Европа. Единбург, 1779) — 154.*
- [Anderson, J.] An Inquiry into the nature of the corn laws; with a view to the new corn-bill proposed for Scotland. Edinburgh, 1771 (Андерсън, Дж.) Изследване за природата на житните закони; по повод на новия житен законопроект, предложен за Шотландия. Единбург, 1771). — 117, 125, 126, 128, 153, 154, 170.*
- Anderson, J. Recreations in agriculture, natural-history, arts, and miscellaneus literature. Vols. I—VI. London, 1799—1802 (Андерсън, Дж. Общодостъпни очерци по селското стопанство, природна история, изкуства и занаяти, както и по разни други въпроси. Томове I—VI. Лондон, 1799—1802). — 117, 154.*
- [Arbuthnot, J.] An Inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. With remarks on population as affected thereby. By a farmer. London, 1773 (Арбутнот, Дж.) Изследване на връзката между сегашните цени на хранителните продукти и размерите на фермите. С бе-*

* В случаите, когато не можеше да бъде установено със сигурност кое издание на един или друг труд е използвал Маркс, в дддения показалец се дава първото му издание.

В квадратни скоби са зградени откритите имена на автори на книги, излезли анонимно. Със звездичка са отбелязани произведенията, преведени на руски език.

- лежки за тяхното влияние върху населението. Съчинение на един фермер. Лондон, 1773). — 641—642.
- [*Bailey, S.*] A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in referance to the writings of Mr Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London 1825 (*Бейли, С.*) Критическо изследване за природата, мерките и причините на стойността, главно във връзка с трудовете на г. Рикардо и неговите последователи. От автора на „Очерци за формирането и публикуването на мненията“. Лондон, 1825). — 182, 435, 436, 541.
- [*Bailey, S.*] A Letter to a political economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. London, 1826 (*Бейли, С.*) Писмо до един политикономист по повод една статия в списание «Уестминстерски преглед» по въпроса за стойността. Лондон, 1826). — 182.
- Banfield, T. C.* The organization of industry, explained in a course of lectures, delivered in the University of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848 (Първото издание излязло в Лондон в 1845 г.) (*Банфилд, Т. Ч.*) Организация на стопанството. Курс лекции четени в Кембриджкия университет през едикленския семестър на 1844 г. Второ издание. Лондон, 1848). — 14.
- Barton, J.* Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classe of society. London, 1817 (*Бартоу, Дж.*) Бележки относно обстоятелствата, влияещи върху положението на работническите класи на обществото. Лондон, 1817). — 612, 628, 629, 633, 634, 636, 637.
- Bastian, A.* Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung. Bände I—III. Leipzig, 1860 (*Бастиян, А.*) Човекът в историята. Към обосноваването на психологическия мироглед. Томове I—III. Лайпциг, 1860) — 128.
- Blake, W.* Observations on the effects produced by the expenditure of government during the restriction of cash payments. London, 1823 (*Блейк, У.*) Бележки за последиците от правителствените разходи през периода на ограниченията, въведени за плащанията в брой. Лондон, 1823). — 503.
- Carey, H. C.* The Past, the present and the future. Philadelphia. 1848 (*Кейри, Х. Ч.*) Миналото, настоящето и бъдещето. Филадельфия, 1848). — 176, 635.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.*) Изследване за причините на богатството на отделните лица и за начините на неговото придобиване; или обяснение на принципите на търгоията и спекулата. Лондон, 1841). — 217.
- Darwin, Charles.* On the origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life. Fifth thousand. London, 1860 (*Дарвин, Ч.*) За произхода на видовете чрез естественния подбор, или Запазване на благоприятствуваните породи в борбата за живот. Пета хиляда. Лондон, 1860). Първите четири хиляди излезли в Лондон в 1859 г. — 124—125.
- [*Davenant, Charles*] Discourses on the public revenues and on the trade of England. In two parts. London. 1698 (*Давенант, Ч.*) Разсъждения за обществените доходи и за търгоията на Англия в две части. Лондон, 1698). — 115.
- [*De Quincey, Thomas*] Dialogues of three templars on political economy chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo (*Де Куинси, Т.*) Диалози на трима юристи от Темпъл върху политическата икономия главно във връзка с „Принципите на г. Рикардо“. В списание «The Lon-

- don Magazine», април—май 1824 г. — 461.
- De Quincey, Thomas.* The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Д. Куинси, Т.* Логика на политическата икономия. Единбург и Лондон, 1844). — 463—502.
- Dombasle, Mathieu de.* Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбал, М.* Ровилски селскостопански годишник, или Различни материали за селското стопанство, за селската икономика и за законодателството, отнасящо се до селското стопанство. Париж, 1824—1837). — 15—16.
- An Inquiry into the causes of the high price of provisions — виж [*Forster, N.*] An inquiry into the causes of the present high price of provisions.
- [*Forster, N.*] An inquiry into the causes of the present high price of provisions. London, 1767 [*Форстер, Н.*] Изследване за причините на сегашните високи цени на хранителните продукти Лондон, 1767). — 613.
- [*Hodskin, T.*] The Natural and artificial right of property considered. London, 1832 (*Ходскин, Томас*). Естествено и изкуственото право на собственост, противоположни ени едно на друго. Лондон, 1832). — 647.
- Hopkins, T.* Economical inquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money. London, 1822. (*Хопкинс, Т.* Икономически изследвания за законите, регулиращи рентата, печалбата, работната заплата и стойността на парите. Лондон, 1822). — 47, 126, 146, 148, 644.
- Hopkins, T.* On rent of land, and its influence on subsistence and population. London, 1828 (*Хопкинс, Томас*). За поземлената рента и нейното влияние върху средствата за съществуване и върху населението. Лондон, 1828). — 141—142.
- Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile I—IV. Bonn, 1 26—1829 (*Хюлман, К. Д.* Градовете на средновековието. Части 1—4. Бон, 1826—1829). — 249.
- Hume, J. D.* Thoughts on the cornlaws, as connected with agriculture, commerce, and finance. London, 1815 (*Юм, Дж. Д.* Мисли за житните закони и за връзката им със земеделието, търговията и финансите. Лондон, 1815). — 437, 646.
- An Inquiry into the connection between the present price of provisions and the size of farms — виж [*Arbuthnot, J.*] An Inquiry into the connection between the present price of provisions and the size of farms.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна зашищаваните от г. Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издържането на непроеизводителните потребители могат да съдействуват за увеличаването на богатството. Лондон, 1821). — 5:9.
- Mac Culloch, J, R.* The Literature of political economy: a classified catalogue of selected publication in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices. London, 1845 (*Мак Кълък, Дж. Р.* Литература по политическата икономия. Систематичен каталог на избрани печатни работи в различните клонове на тази наука с исторически, критични и биографични анотации. Лондон, 1845). — 125, 153.
- Mac Culloch, J. R.* The principles of political economy. Edinburgh, 1825 (*Мак Кълък, Дж. Р.* Принципи на политическата икономия. Единбург, 1825). — 204, 525.
- [*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 (*Малтус, Т. Р.*) Очерк върху за-

- кона на народонаселението. Лондон, 1798). — 118, 122.
- Malthus, Th. R.* The Grounds of an opinion on the policy of restricting the importation of foreign corn. London, 1815. (*Малтус, Т. Р.* Основанията за едно мнение за целесъобразността на ограничаването на вноса на чужди зърнени храни. Лондон, 1815). — 122.
- Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Изследване за пригодата и увеличението на рентата, както и за принципите, които я регулират. Лондон, 1815). — 118, 122, 646.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на практическото им приложение. Лондон, 1820). — 122.
- Idem.* 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (*Пак там.* Второ издание със значителни добавки от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на последния. Лондон, 1836). — 63—64.
- Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris—Bruxelles, 1847 (*Маркс, К.* Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» на г. Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 9, 168—169.
- Marx, K.* Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft. Berlin, 1849 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Първа част. Берлин, 1849). — 281, 538, 554.
- Mill, J.* Commerce defended. An answer to the arguments by which Mr. Spence, Mr. Cobbett, and others, have attempted to prove that commerce is not a source of national wealth. London, 1818 (*Мил, Дж.* Защита на търговията. Отговор на аргументите, с които г. Спенс,
- г. Кобет и др. се опитаха да докажат, че търговията не е източник на националното богатство. Лондон, 1818). — 539.
- Mill, J.* Elements of political economy. London, 1821 (*Мил, Дж.* Основи на политическата икономия. Лондон, 1821). — 161, 540.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (*Мил, Дж. Ст.* Очерци по някои неразрешени въпроси на политическата икономия, Лондон, 1844). — 127—128.
- The natural and artificial right of property contrasted — виж *Hodgskin, Th.* The Natural and artificial right of property contrasted.
- Newman, Francis William.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Нюмън, Ф. У.* Лекции по политическа икономия. Лондон, 1851). — 14, 30, 346, 347.
- Opdyke, G.* A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ъндайк, Дж.* Трактат по политическа икономия. Ню Йорк, 1851). — 26.
- Petty, W.* Political arithmetick (1676). В книгата: *Petty, William.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Пету, У.* Политическа аритметика (1676). В книгата: *Пету, У.* Очерци по политическа аритметика. Лондон, 1699). — 115.
- Ricardo, D.* An Essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock; shewing the inexpediency of restrictions on importation. Second edition. London, 1815 (първото издание излязло в Лондон през същата година). (*Рикардо, Д.* Очерк за влиянието на ниската цена на зърнените храни върху печалбата от капитала, показващ нецелесъобразността на ограниченията на вноса. Второ издание. Лондон, 1815). — 127, 129.
- Ricardo, D.* On the protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (първото издание излязло в Лондон през същата година). (*Рикардо, Д.* За закрилата на земеделието. Четвърто издание. Лондон, 1822). — 129.

- Ricardo, D.** On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London. 1821 (първото издание в Лондон в 1817 г.) (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 113, 129, 130, 156, 162, 174, 176—180, 182, 183, 187—194, 196—199, 202—203, 209—211, 212, 214—216, 220—226, 229, 230—260, 262—265, 321—331, 332, 333, 335—337, 339, 341, 342, 345, 348, 354, 356—359, 363, 366—368, 359—396, 397, 398—411, 418—421, 426—427, 430, 431, 434—436, 438, 450, 453, 454, 456—462, 464—472, 475—476, 504, 511—513, 514—517, 538—543, 545—550, 552, 568, 571, 574—577, 581—586, 588—591, 594—596, 598—602, 604—606, 616—622, 624—626, 628—630.
- Ricardo, David.** Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constantio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome I et II. Paris, 1819 (в 1815 г. в Париж излязло второ издание) (*Рикардо, Давид.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Превод от английски от Констанцио с обяснителни и критически бележки на Ж. Б. Сей. Том I и II. Париж, 1819). — 435.
- Idem.** Seconde édition, revue, corrigée et augmentée d'une notice sur la vie et les écrits de Ricardo. Tomes I—II. Paris, 1835. (*Пак там.* Второ издание, прегледано и поправено с прибавени бележки за живота и трудовете на Рикардо. Томове I—II. Париж, 1835). — 433—435.
- Rotbertus, J. K.** Sociale Briefe an von Kihmann. Dritter Brief; Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Renten-theorie. Berlin, 1851 (*Ротбертус, И. К.* Социални писма до фон Кирхман. Трето писмо: опровержение на Рикардовото учение за поземлената рента и обосноваване на нова теория за рентата. Берлин, 1851). — 3, 50, 51, 53—56, 63—65, 67—72, 76, 79, 81, 84, 86, 88, 91, 108, 157, 159, 162, 170, 255.
- Roscher. W.** System der Volkswirtschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858. (*Рошер, В.* Система на народното стопанство, том първи: Основи на политическата икономия. Трет, разширено и поправено издание. Шутгарт и Аугсбург, 1858). Първото издание излиза в Шутгарт и Тюбинген в 1854 г. — 126—128, 223, 544.
- Say, J. B.** Lettres à M. Malthus, sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris—Londres, 1820 (*Сей, Ж. Б.* Писма до г. Мелтус по различни въпроси на политическата икономия, особено за причините за общия застои в търговията. Париж—Лондон, 1820). — 180.
- Say, J. B.** Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1814 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия, или Просто изложение на начини, по който се създават, разпределят и потребяват богатствата. Второ издание е. Том I—II. Париж, 1814). Първото издание излязло в Париж в 1803 г. — 538, 539.
- Idem.** Cinquième édition. Tomes I—III. Paris, 1826 (*Пак там.* Издание пето. Том I—III. Париж, 1826). — 176.
- Idem.** Sixième édition. Paris, 1841 (*Пак там.* Издание шесто. Париж, 1841). — 176, 476.
- ***Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.** Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонди дьо.* Нови принципи в политическата

- икономия, или За богатството в неговото отношение към природонаселението. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). Първото издание излязло в Париж в 1819 г. — 584.
- Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. В два тома. Лондон, 1776). — 117, 128, 226.
- Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In three volumes. With notes, and an additional volume, by David Buchanan. Edinburgh, 1814 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. В три тома. С бележки и допълнителен том от Давид Бюкхънън. Единбург, 1814). — 171.
- Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary by the author of «England and America» [E. G. Wakefield.] Volumes I—IV. London, 1815—1839 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. С коментари на автора на книгата „Англия и Америка“ Е. Г. Уейкфийлд.) Том I—IV, Лонд н, 1835—1839). — 432.
- Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Нов превод на Жермен Гарние с бележки и предложения на преводача. Томове I—IV. Париж, 1802). — 230—232, 234—250, 371—404.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political economy. In three volumes. Dublin, 1770 (първото издание излязло в Лондон в 1767 г.) (*Стюарт, Дж.* Изследване за принципите на политическата икономия в три тома. Дъблин, 1770). — 246, 604.
- Stirling, Patrick, James.* The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits and prices. Edinburgh, 1846 (*Стърлинг, П. Дж.* Философия на търговията, или Очерци по теория на печалбата и цените. Единбург, 1846). — 25—50 3
- Storch, N.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations Tomes I—VI. St. - Pétersbourg, 1815 (*Шторх, А.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. Томове I—VI. Санкт-Петербург, 1815). — 99—313.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation. Volumes I—VI. London, 1838—1857 (*Тук, Т.* История на цените и състояние на обръщението. Томове I—VI. Лондон, 1838—1857). — 582.
- [*Townsend, J.*] A Dissertation on the poor laws. By a wellwisher to mankind. London, 1786 (*Таунсенд, Дж.* Разсъждение относно законите за бедните. От един доброжелател на човечеството. Лондон, 1786) (Марк използва по-късно издание, излязло в Лондон в 1817 г.). — 118.
- Wade, J.* History of the middle and working classes. London, 1833 (*Уейд, Дж.* История на средната и работническата класа. Лондон, 1833). — 9.
- [*Wakefield, E. G.*] A Commentary to Smith's Wealth of nations — виж *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. London, 1815 (*Уест, Е.* Очерк върху прилагането на капитал към земята с бележки, които показват неразумността на всяко значително ограничаване на вноса на зърнени храни. Лондон, 1815). — 118—127.

West, Edward. Price of corn and wages of labour. London, 1825 (*Уест, Е.* Цената на житою и работната за-

плата на работниците. Лондон, 1825). — 141.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

«*The morning Star*» («Утринна звезда»), Лондон, 15 юли 1862 г. — 355.

«*The Standard*» («Знаме»), Лондон, 19 септември 1862 г. — 62, — 628.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Обидий. Метаф. рфози. — 128.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>[Глава осма]</i> ГОСПОДИН РОДБЕРТУС. НОВА ТЕОРИЯ ЗА ПОЗЕМ- ЛЕНАТА РЕНТА (ОТСЪИЛЕНИЕ)	3—116
[1] Излишъкът от принадена стойност в земеделието. По-бавното раз- витие на земеделието в сравнение с промишлеността в условията на капитализма]	3—11
[2] Нормата на печалбата в нейното съотношение с нормата на при- надената стойност. Стойността на селскостопанските суровини като елемент на постоянния капитал в земеделието]	11—16
[3] Стойност и средна цена в земеделието. Абсолютна рента]	16—21
[а] Изравняване на нормата на печалбата в промишлеността] . .	16—21
[б] Формулировка на проблемата за поземлената рента]	21—29
[в] Частната собственост върху земята като необходимо условие за съществуването на абсолютната рента. Разпадане на принаде- ната стойност в земеделието на печалба и рента]	29—33
[4] Несъстоятелност на тезата на Родбертус — че в земеделието лип- сва стойност на суровин материал]	38—50
[5] Лъжливите предпоставки на теорията на Родбертус за поземлената рента]	50—60
[6] Родбертус не разбира съотношението между средна цена и стой- ност в промишлеността и в земеделието. Законът за средните цени] .	60—67
[7] Грешките на Родбертус по въпроса за факторите, определящи нормата на печалбата и нормата на поземлената рента]	67—68
[а] Първа теза на Родбертус]	68—71
[б] Втора теза на Родбертус]	71—84

[в] Трета теза на Родбертус].	84—91
[8] Действителният смисъл на закона, изопачен от Родбертус].	91—94
[9] Диференциалната рента и абсолютната рента в тяхното съотношение. Историческият характер на поземлената рента. Към въпроса за метода на изследване у Смит и Рикардо].	94—108
[10] Норма на рентата и норма на печалбата. Съотношението между производителността на земеделието и производителността на промишлеността при различните стъпала на историческото развитие].	108—116
<i>[Глава девета]</i> БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА НА ОТКРИВАНЕТО НА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ РИКАРДОВ ЗАКОН ЗА ПОЗЕМЛЕНАТА РЕНТА [ДОПЪЛНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ЗА РОДБЕРТУС] (ОТСТЪПЛЕНИЕ).	117—169
[1] Откриването на диференциалната рента от Андерсън. Изграждането на възгледите на Андерсън в интерес на земеделците от неговия плагиатор — Малтус].	117—120
[2] Искането за развитие на производителните сили като основен принцип на Рикардо в оценката на икономическите явления. Апологетика на най-реакционните елементи от господстващите класи у Малтус. Фактическо опровержение на Малтусовата теория за народонаселението от страна на Дарвин].	121—124
[3] Изопачаване на историята на възгледите за поземлената рента от Рошер. Примери за научната безпристрастност на Рикардо. Рента при влагане на капитал в земята и рента при използване на други природни елементи. Двойното действие на конкуренцията].	125—131
[4] Грешката на Родбертус по въпроса за съотношението между стойността и принадлежната стойност при посъкъпване на продукта].	131—134
[5] Отричането на абсолютната рента от Рикардо като последица от неговите грешки в теорията за стойността].	134—138
[6] Тезата на Рикардо за постоянното повишаване на цените на зърнените храни. Таблица на средните цени на пшеницата за периода от 1641 до 1859 г.].	138—141
[7] Догадката на Хопкинс за разликата между абсолютната и диференциалната рента; обяснение на поземлената рента с частната собственост върху земята].	141—143
[8] Разходи по разчистването и разораването на целинната земя. Периоди на повишаване цените на зърнените храни и периоди на тяхното понижаване (1641—1859 г.)).	143—152
[9] Андерсън против Малтус. Поземлената рента според Андерсън. Тезата на Андерсън за повишаващата се производителност на земеделието и нейното влияние върху диференциалната рента].	152—157
[10] Несъстоятелността на Родбертусовата критика на теорията на Рикардо за рента. Неразбиране на особеностите на капиталистическото земеделие от страна на Родбертус].	157—170

[Глава десета] ТЕОРИЯ ЗА ЦЕНАТА НА РАЗХОДИТЕ У РИКАРДО И АДАМ СМИТ (ОПРОВЕРЖЕНИЕ)	170—250
А. Теорията на Рикардо за цената на разходите	170—230
[1] Провалът на теорията на физиократите и по-нататъшното развитие на възгледите за поземлената рента].	170—173
[2] Определението на стойността от работното време като основно положение в теорията на Рикардо. Рикардовият метод на изследване като необходимо стъпало в развитието на икономическата наука и неговите недостатъци. Неправилната архитектура на книгата на Рикардо].	173—179
[3] Обърканост у Рикардо по въпроса за абсолютната и относителната стойност. Неговото неразбиране на формите на стойността].	179—183
[4] Трактовата на печалбата, нормата на печалбата, средните цени и т. н. от Рикардо].	183—216
[а] Смесването от Рикардо на постоянния капитал с основния и на променливия капитал с оборотния. Неправилната постановка на въпроса за изменението на „относителните стойности“ и неговите фактори].	183—200
[б] Смесването от Рикардо на печите на разходите със стойността и произтичащите оттук противоречия в неговата теория за стойността. Неразбиране на процеса на изравняване на нормата на печалбата и на превръщане на стойностите в производствени разходи].	200—216
[5] Средни цени, или производствени разходи, и пазарни цени	216—235
[а] Встъпителни бележки: индивидуална стойност и пазарна стойност; пазарна стойност и пазарна цена].	216—219
[б] Смесването от Рикардо на процеса на образуване на пазарната стойност и процеса на образуване на производствените разходи].	219—224
[в] Две различни определения на „естествената цена“ у Рикардо. Измененията на цените на разходите в зависимост от изменението в производителността на труда].	224—230
[Б. Теорията на Смит за цената на разходите].	230—250
[1] Погрешните предпоставки на теорията на Смит за цената на разходите. Непоследователност на Рикардо, който запази Смитовото отъждествяване на стойността с цената на разходите].	230—235
[2] Теорията на Смит за „естествената норма“ на работната заплата, печалбата и рентата].	235—250
[Глава единадесета] ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА	251—266
[1] Историческите условия за развитие на теорията за рентата у Андерсън и Рикардо].	251—255
[2] Връзката на Рикардовата теория за рентата с неговата трактовка на цената на разходите].	256—259

[3] Незадоволителност на Рикардовото определение на рентата]	260—266
<i>Глава дванадесета</i>] ТАБЛИЦИ НА ДИФЕРЕНЦИАЛНАТА РЕНТА С ПОЯСНЕНИЯ	267—330
[1] Изменения в масата и нормата на рентата]	267—270
[2] Различни съчетания на диференциалната и абсолютната рента. Таблици А, В, С, Д, Е]	270—288
[3] Анализ на таблиците]	238—330
[а] Към таблица А [Съотношенията между индивидуалната стойност в различните категории и пазарната стойност]	288—290
[б] Връзката между Рикардовата теория за рентата и концепцията за намаляваща производителност на земеделието. Измененията на нормата на абсолютната рента в тяхното съотношение с измененията на нормата на печалбата]	290—294
[в] Разглеждане на влиянието, което изменението на стойността на средствата за живот и суровините (следователно и на стойността на машините) оказва върху органическия състав на капитала	294—309
[г] Изменения на съвкупната рента в зависимост от измененията на пазарната стойност]	309—330
<i>[Глава тринадесета]</i> ТЕОРИЯТА НА РИКАРДО ЗА РЕНТАТА [КРАЙ]	331—370
[1] Рикардовата предпоставка за отсъствие на собственост върху земята. Преход към нови земли участъци в зависимост от тяхното местоположение и плодородие]	331—337
[2] Рикардовата теза за невъзможността рентата да влияе върху цената на зърнените храни. Абсолютната рента като причина за повишаването на цената на земеделския продукт]	337—342
[3] Концепцията за „естествената цена“ на земеделския продукт у Смит и Рикардо]	342—345
[4] Възгледите на Рикардо по подобренията в земеделието. Неговото неразбиране на икономическите последици от измененията в органическия състав на земеделския капитал]	345—357
[5] Рикардовата критика на възгледите на Смит за рентата и някои положения на Малтус	357—376
<i>[Глава четиринадесета]</i> ТЕОРИЯТА НА А. СМИТ ЗА РЕНТАТА	371—404
[1] Противоречия у Смит в постановката на проблемата за рентата]	371—384
[2] Тезата на Смит за особения характер на търсенето на земеделския продукт. Физиократският елемент в Смитовата теория за рентата]	384—389
[3] Смитовата трактовка на съотношението между предлагането и търсенето при различните видове продукти на земята. Изводите на Смит за теорията на рентата]	389—397

[4] Смитовият анализ на измененията на цените на продуктите на земята]	398—403
[5] Възгледът на Смит за движението на рентата и неговата оценка на интересите на различните обществени класи].	403—404
[Глава петнадесета] РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ	405
[А. Връзката на представите на Рикардо за принадлежната стойност с неговите възгледи за печалбата и рентата].	405—429
[1] Смесване на законите на принадлежната стойност със законите на печалбата у Рикардо].	405—411
[2] Различни случаи на изменение нормата на печалбата].	411—415
[3] Противоположни едно на друго изменения в стойността на постоянния и променливия капитал и влиянието им върху нормата на печалбата].	415—418
[4] Смесване на производствените разходи със стойността в Рикардовата теория за печалбата].	418—420
[5] Общата норма на печалбата и нормата на абсолютната рента в техните съотношения. Влиянието на понижаването на работната заплата върху цените на разходите].	420—429
[Б. Проблемата за принадлежната стойност у Рикардо].	430
1) Количеството труд и стойността на труда. [Неразрешимостта на проблемата за размяна на труда срещу капитал в постановката, която ѝ дава Рикардо	430—434
2) Стойността на работната сила. Стойността на труда. [Смесването на труда и работната сила у Рикардо. Концепцията „естествена цена на труда“]	434—439
3) Принадена стойност. [Отсъствие у Рикардо на анализ на произхода на принадлежната стойност. Рикардовият възглед за работния ден като постоянна величина].	439—454
4) Относителна принадлежност. [Анализът на относителната работна заплата като научна заслуга на Рикардо].	454—462
[Глава шестнадесета] РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ПЕЧАЛБАТА	463
[1] Отделни случаи на разлика между печалбата и принадлежната стойност у Рикардо].	463—470
[2] Образуване на общата норма на печалбата (средната печалба*, или „обикновената печалба“).	470—476
[А] Предварително дадената средна норма на печалбата като изходна точка на Рикардовата теория за печалбата].	470—474
[Б] Грешките на Рикардо по въпроса за влиянието на колониалната и изобщо и външната търговия върху нормата на печалбата].	474—476

[3] Законът за спадане на нормата на печалбата	476—513
[А] Погрешни предпоставки в Рикардовата концепция за спадането на нормата на печалбата]	476—478
[Б] Анализ на Рикардовото положение за постепенното поглъщане на печалбата от нарастващата рента]	478—491
[В] Превръщане на част от печалбата и на част от капитала в рента. Изменения на величината на рентата в зависимост от измененията на количеството труд, използван в земеделието]	492—502
[Г] Историческа илюстрация на повишаването на нормата на печалбата при едновременно повишаване на цените на земеделските продукти. Възможности за увеличаване производителността на труда в земеделието]	502—504
[Д] Трактовка на спадането на нормата на печалбата у Рикардо и връзката ѝ с неговата теория за рентата]	504—513

[Глава седемнадесета] РИКАРДОВАТА ТЕОРИЯ ЗА НАТРУПВАНЕТО. КРИТИКА СРЕЩУ НЕЯ. ИЗВЕЖДАНЕ НА КРИЗИТЕ ОТ ОСНОВНАТА ФОРМА НА КАПИТАЛА 514—596

[1] Грешката на Смит и Рикардо, които изпуснаха изпредвид постоянния капитал. Възпроизводство на различните части на постоянния капитал]	514—517
[2] Стойност на постоянния капитал и стойност на продукта]	518—521
[3] Необходими условия за натрупването на капитала. Амортизация на основния капитал и нейната роля в процеса на натрупването]	521—525
[4] Връзката между производствените отрасли в процеса на натрупването. Непосредствено превръщане на част от принадлежната стойност в постоянен капитал като особеност на натрупването в земеделието и в машиностроенето]	525—535
[5] Превръщане на капитализиращата се принадлежна стойност в постоянен и променлив капитал	535—537
[6] Проблемата за кризите (угодни бележки). Разрушаване на капитала при кризите]	538—542
[7] Нелепостта на отричането на свръхпроизводството на стоки при едно ременно признаване излишъка на капитал]	543—545
[8] Отричане на общото свръхпроизводство у Рикардо. Възможност за криза, съдържаща се във вътрешните противоречия на стоката и парите]	545—552
[9] Погрешният възглед на Рикардо върху съотношението между производството и потреблението при капитализма]	552—554
[10] Превръщане на възможността за криза в действителност. Кризата като проява на всички противоречия на буржоазната икономика]	554—561
[11] Към въпроса за формите на кризата	561—565

[12] Противоречието между производството и потреблението в условията на капитализма. Превръщане на свръхпроизводството на главните предмети та потребление в общо свръхпроизводство].	565—572
[13] Несъответствие между разширяването на производството и разширяването на пазара. Рикардовата концепция за неограничените възможности и за нарастване на потреблението и за разширяване на вътрешния пазар].	572—576
[14] Противоречието между неудържимото развитие на производителните сили и ограничеността на потреблението на масите като основа на свръхпроизводството. Апологетичната същност на теорията, според която не е възможно всеобщо свръхпроизводство].	576—584
[15] Възгледите на Рикардо за различните начини на натрупване на капитал и за икономическите последици от натрупването].	584—596
[Глава осемнадесета] РАЗЛИЧНИ ВЪПРОСИ У РИКАРДО. ДЖОН БАРТОН.	597—637
[А] Брутен и чист доход.	597—600
[Б] Машините [Рикардо и Бартон за влиянието на машините върху положението на работническата класа].	600—622
[1] Възгледите на Рикардо].	600—627
[А] Първоначалната догадка на Рикардо за изгласването на част от работниците от машините].	600—602
[Б] Рикардо за влиянието на усъвършенствуванията в производството върху стойността на стоките. Погрешно положение за освобождаване фонда на работната заплата за уволнените работници].	602—605
[В] Научната добросъвестност на Рикардо, който ревнизира възгледите си по въпроса за машините. Предишните погрешни предпоставки, запазени у Рикардо в иовата му постановка на въпроса].	605—615
[Г] Рикардо правилно констатира някои последици от въвеждането на машините за работническата класа. Наличност на апологетични представи в Рикардовата трактовка на проблемата.	615—628
[2] Възгледите на Бартон].	628
[А] Тезата на Бартон за относителното намаляване на търсенето на труд в процеса на натрупването на капитала. Неразбирането от Бартон и Рикардо на вътрешната връзка на това явление с господството на капитала над труда].	628—633
[Б] Възгледите на Бартон за движението на работната заплата и нарастването на работното население].	633—637

ПРИЛОЖЕНИЯ

[1] Ранна формулировка на тезиса за постоянното съответствие между предлагането и търсенето в селското стопанство. Родбертус и икономистите практики през XVIII век].	641—642
---	---------

[2) Натаниел Форстър за враждата между земевладелците и индустриалците]	643
3) Възгледът на Хопкинс за съотношението между рентата и печалбата]	644
[4) Кери, Малтус и Джеймс Дикън Юм за подобренията в земеделието] .	645
[5) Ходскин и Андерсън за увеличаването на производителността на земеделския труд]	647
[6) Намаляване на нормата на печалбата .	648
<i>Бележки</i>	649
<i>Именен показалец</i> .	670
<i>Указател на цитираната и споменаваната литература</i> .	675

И Л Ю С Т Р А Ц И И

Първата страница от втората част на ръкописа на К. Маркс „Теории за принадлежната стойност“ (страница 445 в X тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г.)	5
Страницата от ръкописа на К. Маркс „Теории за принадлежната стойност“ с таблици за средногодишните цени на пшеницата през периода 1641—1749 г.	143

*Превели : Кирил Тотев
Неделчо Манев
Редактор : Лазар Младенов
Худож. редактор : Тотю Данов
Техн. редактор : Тодор Бъчваров
Коректор : Надя Въргулева
Корица : Милка Пейкова*

Дадена в произв. на 23. I. 1969 г. Подп. за печат на 15. X. 1970 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 43,375. Изд. коли 43,375. Авт. коли припл. 60.
Тираж 5 100. Изд. № 4355. Лит. група II.

Цена 2,67 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“